

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN HƏRBİ AKADEMİYASI

MEHMAH SÜLEYMANOV

SƏFƏVİLƏR

II

Şah İsmayıl Səfəvi

Azərbaycan Respublikası Silahlı
Qüvvələri Hərbi Akademiyasının
Elmi şurasının qərarı ilə çapa töv-
siyə olunub



BAKI – 2021

Baş məsləhətçi: **Heydər Piriyev**: general-leytenant

Elmi redaktor: **Eynulla Mədətli**,
tarix üzrə elmlər doktoru

Səməd Bayramzadə,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Mehman Suleymanov. Səfəvilər II. Şah İsmayıl Səfəvi.
Bakı, Maarif, 2021, 768 səh.

Kitab Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində yeni bir səhifə acmış, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsasını qoymuş, gorkəmli sərkərdə, əzəmətli fəteh, istətdadlı şair, Səfəvi təriqətinin mürsədi-kamili Şah İsmayıl Səfəvinin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmişdir. İlk mənbələrin araşdırılmasına geniş yer verilməklə kitabda Şah İsmayılın əcdadları, dini-siyasi baxışlarının məzmunu və mahiyyəti, şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri, habelə Şah İsmayıl Səfəvinin Azərbaycan dövlətçiliyinin, Azərbaycan ədəbi, mədəni və ictimai fikrinin inkişafı sahəsindəki fəaliyyəti əhatəli şəkildə araşdırılaraq oxucuların diqqətinə təqdim olunmuşdur.

ISBN: 978-9952-445-24-09

© Mehman Süleyman 2021

GİRİŞ

Təqdim olunan hazırkı kitab Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində, hərbi, dini, ədəbi həyatında dəyərli xidmətləri olan Şah İsmayıl Səfəvinin həyat və fəaliyyəti haqqındadır. Yaşadığı dövrdən 500 ildən artıq vaxt ötməsinə baxmayaraq bu böyük şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinə olan maraq bu gün də öz aktuallığını itirməyibdir və yaqın ki, heç zaman da itirməyəcəkdir. Çünki Şah İsmayıl bəşər tarixinin yetişdirdiyi tək-tək fenomen şəxsiyyətlərdən biridir və ona görə də elə anadan olduğu gündən də ən müxtəlif əsərlərin mövzu obyektı olaraq qalmaqdadır.

Doğrudur, Şah İsmayılın həyat yoluna işıq salmış əsərlərin heç də hamısında Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi bu tarixi şəxsiyyətə eyni dərəcədə rəğbətli və səmimi münasibəti, obyektiv yanaşmanı görmək mümkün deyildir. Bununla belə, neçə əsrdir ki, Şah İsmayılın həyatının tarixi mənzərəsinin yaradılması istiqamətində davamlı olaraq araşdırmalar aparılsa da, bu işin yekunlaşdığını söyləmək mümkün deyil. Çünki Şah İsmayıl özündən sonra elə bir sönməz irs miras qoyub gedib ki, hər yeni tədqiqat bu irs haqqında yeni-yeni elmi-tarixi qənaətlərin ortaya qoyulmasına imkan yarada bilər.

Şah İsmayılın həyat yolunun öyrənilməsi hər şeydən əvvəl Azərbaycan tarixinin Səfəvilər dövrünün öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Səfəvilərin rəhbərliyi altında formalaşmış hərəkatın siyasi məzmun kəsb etdiyi XV əsr Azərbaycanın və eləcə də bölgənin tarixinin mühüm bir dövrü idi. Siyasi dağınıqlıq, hərbi proseslərin dinamikliyi, Teymurilər dövləti ilə, Osmanlı dövlətinin bölgənin hərbi-siyasi həyatına təsir gücünün artması kifayət qədər mürəkkəb və qeyri-sabit bir həyatın meydana çıxmasına yol açmışdı. Belə bir zamanda Səfəvi təriqət hərəkatının siyasi məzmun kəsb etməsinin, bu hərəkatın Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) rəhbərliyi altında öz inkişafını tapmasının hansı nəticələrə gətirib çıxarması, bölgə xalqlarının həyatında hansı rol oynaması sözsüz ki, obyektiv araşdırma və tədqiqatla üzə çıxarıla

bilər. Şah İsmayılın tarixinin öyrənilməsi onun dövründə bölgədə cərəyan edən hərbi-siyasi proseslərin obyektiv mənzərəsinin yaradılmasına, bu proseslərin mahiyyətinin düzgün dəyərləndirilməsinə də yol açmış olardı.

Şah İsmayıl tarixinin öyrənilməsi Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin və ənənələrinin, mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövlətçiliyinin təcrübəsinin ortaya çıxarılması, konkret tarixi şəraitdə və eləcə də ötən tarix boyu bu təcrübənin Azərbaycan tarixindəki yerinin müəyyənləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şah İsmayıl tarixinin öyrənilməsi, ümumən, Səfəvi təriqət hərəkatının mahiyyətinin öyrənilməsinə, bu hərəkatın Azərbaycanın və bölgənin ictimai-siyasi və dini həyatında oynadığı rolu müəyyənləşdirməyə imkan verərdi. Səfəvi təriqətinin formalaşmasından Şah İsmayıl hərəkatının başlandığı vaxta qədər təxminən iki əsrlik bir fasilə vardır. Bu dövr ərzində Səfəvi təriqət hərəkatının zəifləməməsi, əksinə, onun coğrafiyasının daha da genişlənməsi və özünə daha çox tərəfdar qazanması özü maraqlı bir tarixi hadisədir. Şah İsmayıl hərəkatının mahiyyətinin düzgün dəyərləndirilməsi üçün Səfəvi təriqət hərəkatının tarixinin, məqsəd və vəzifələrinin öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Bununla bir tərəfdən Səfəvi təriqət hərəkatı ilə Şah İsmayıl hərəkatı arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyətinin və qarşılıqlı təsirlərinin mənzərəsi yaradılmış olar, digər tərəfdən də Səfəvi təriqət hərəkatının Azərbaycan xalqının ictimai-dini fikir tarixində yeri müəyyənləşdirilmiş olardı.

Şeyx Səfiəddindən başlayaraq Şah İsmayıl qədər Səfəvi təriqət hərəkatına rəhbərlik etmiş mürşidi-kamillərin hər birinin də ayrılıqda həm Azərbaycanın ictimai-dini fikir tarixində, həm də bu hərəkatın zirvəsi kimi Şah İsmayılın şəxsiyyətinin formalaşmasında hansı özünəməxsus rolun olması da aparılan tədqiqatla ortaya qoyula bilər. Eyni zamanda Azərbaycan türklərinin bu hərəkatın formalaşmasında və inkişafındakı yerinin müəyyənləşdirilməsi də Şah İsmayıl hərəkatının konkret məqamlarının öyrənilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Bununla, Səfəvi təriqət hərəka-

tının və Səfəvi dövlətinin mənşəyi ilə bağlı elmi-tarixi müzakirələrə çıxarılan bir sıra məsələlərə də aydınlıq gətirmək olar. Ümumən, Səfəvi dövlətinin Azərbaycan və eləcə də qonşu xalqların dövlətçilik tarixindəki yerinin və rolunun müəyyənləşdirilməsi də Şah İsmayılın tarixinin öyrənilməsinə kifayət qədər aktuallaşdırmaqdadır. Şah İsmayıl bu dövlətin yaradıcısı idi və dövlətin əsasları da onun tərəfindən müəyyənləşdirilmişdi. Səfəvi dövlətinin uzunömürlüyünü, Şah İsmayıl dövründə onun daxili sabitliyini, nizamını, idarəçilik sistemini, idarəçilik təfəkkürünü qiymətləndirmək baxımından da Şah İsmayıl tarixinin öyrənilməsi aktual məsələdir.

Aparılan tədqiqatla Səfəvi təriqət hərəkatının nə üçün siyasi məzmun kəsb etməsinə də bir aydınlıq gətirmək mümkündür. Buna bir ehtiyac var idimi, Səfəvi təriqət hərəkatının siyasi məzmun kəsb etməsi insanların ictimai-siyasi ehtiyaclarına cavab verirdimi, bu hərəkatın ictimai bazası necə formalaşmışdı və hansı qüvvələr üzərində formalaşmışdı - kimi suallara cavab tapılması elmi-tarixi aktuallıq kəsb etməkdədir.

Şah İsmayıl tarixinin öyrənilməsi hər şeydən əvvəl elə onun özünün fenomen bir şəxsiyyət kimi xarakterinin açılması baxımından zəruridir. Necə oldu ki, Şah İsmayıl Səfəvi təriqət hərəkatının canlı qalmasını təmin etdi, kiçik yaşlarında olmasına baxmayaraq Səfəvi müridlərinin onun ətrafında səfərbər olmasına müvəffəq oldu, 12-13 yaşında ikən ətrafındakı bir neçə nəfərlə bölgənin siyasi mənzərəsini dəyişə biləcək bir hərəkata başladı, bu hərəkatı uğurla başa çatdırdı, Səfəvi dövləti kimi böyük və qüdrətli bir dövlətin əsasını qoydu, onun yaşarlılığına zəmin yaratdı və s. kimi suallara yalnız düzgün və obyektiv tədqiqatla cavab vermək mümkündür. Bu dini-siyasi hərəkatın formalaşmasında, ona rəhbərlik edilməsində, bölgədə mövcud olan dövlətlərə meydan oxunmasında 12-13 yaşında bir uşağın təsirli rolunun olması təəccüb və heyrət doğura bilər. Aparılan əhatəli tədqiqatla bu suala da cavab tapmaq olar ki, bu heyrət və təəccüb doğuran tarixi hadisə təsadüf idi, qanunauyğun bir nəticə idi, yoxsa Şah İsmayılın adına çıxıl-

mış bir hərəkət idi. Şah İsmayıl hərəkətinin ictimai bazasının, onun hərəkətverici qüvvələrinin, Şah İsmayılın özünün bu hərəkətdəki rolunun müəyyənləşdirilməsi də tədqiqat qarşısında dayanan vəzifələrdəndir. Şah İsmayılın dünya tarixində fenomen şəxsiyyət kimi parlamasının səbəblərini müəyyənləşdirmək üçün onun yeni dövlət qurulması sahəsindəki təşəbbüskarlığının, ardıcılığının, qətiyyətinin, inancının, əqidəsinin, ictimai-siyasi dəyərlərinin araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Şah İsmayılın fatehlik və cəngavərlik keyfiyyətlərinin açığlanması üçün də ciddi tədqiqata ehtiyac vardır. Azərbaycan tarixində Şah İsmayıl yalnız böyük dövlət xadimi kimi yox, həm də böyük fateh, sərkərdə və cəngavər kimi yadda qalmışdır. Aparılan tədqiqatla Şah İsmayıl hərəkətinin, onun hərbi-siyasi fəaliyyətinin, ümumən Səfəvi dövlətinin hərbi işinin Azərbaycanın hərbi tarixində hansı yerə malik olmasını dəyərləndirmək mümkündür. Şah İsmayılın hərbi keyfiyyətlərini, hərbi idarəçilik bacarığını, hərbi duyumunu, sərkərdəlik qabiliyyətini, səfərbəretmə bacarığını araşdırmadan onun xarakterini tam şəkildə açmaq mümkün deyil. Başlanan böyük bir hərəkətin uğurla tamamlanmasında, bölgə dövlətlərinin çox böyük sayda qoşunlarına üstün gəlinməsində, səltənət sərhədlərinin sürətlə genişləndirilməsində və onların müdafiəsində əsas yeri sözsüz ki, Səfəvi qoşunlarının fəaliyyəti tuturdu. Bu qoşunların təşkilatlanmasında, qoşunların bütün gücünün hərbi vəzifələrin icrasına səfərbər edilməsində, bu qoşunların döyüş zamanı istiqamətləndirilməsində Şah İsmayılın rolunun aydınlaşdırılması da özünəməxsus əhəmiyyət və aktualıq kəsb edir.

Aparılan tədqiqatla həm də Şah İsmayılın döyüşkənlik məharətinin və qabiliyyətinin hansı səviyyədə olmasına, Şah İsmayılın başqa sərkərdələrdən nə ilə fərqlənməsinə bir aydınlıq gətirmək olar. Çünki Şah İsmayıl özü yüksək döyüş məharətinə malik olmasaydı yəqin ki, qoşunlarını da öz ardınca apara bilməzdi.

Şah İsmayıl Azərbaycan tarixində həm də Azərbaycan dilinin və Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xidmətləri olan bir şəxs kimi qalmışdır. Onun hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili adı bir

ünsiyyət vasitəsi olmaqdan əlavə, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan türkcəsi Şah İsmayıl qədər də kifayət qədər ciddi bir inkişaf yolu keçmişdi. Şah İsmayılın dövründə isə bu dilin cəmiyyətin və dövlətin həyatında hansı rol oynaması, hansı statusa sahib olması, hansı inkişafa malik olması da Şah İsmayılın xarakterini müəyyənləşdirən məqamlardandır. Azərbaycan dilinin inkişaf və istifadə səviyyəsi həm də Səfəvi dövlətinin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Şah İsmayılın eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında özünəməxsus rolu vardır. Bu rolun nədən ibarət olması, Şah İsmayılın şəxsində Azərbaycan ədəbiyyatının necə inkişaf etməsi, forma və məzmun rəngarəngliyinin aydınlaşdırılması, bu ədəbiyyatın xalq həyatına və Azərbaycanın ədəbi ənənələrinə necə bağlı olması məsələlərinin aydınlaşdırılması da Şah İsmayıl tarixinin öyrənilməsinin maraqlı nəticələrindən biri ola bilər.

Şah İsmayıl tarixinin öyrənilməsi üçün istər Azərbaycan tarixşünaslığında, istər İran və Türkiyə tarixşünaslığında, istərsə də sovet və qərb tarixşünaslığında xeyli tədqiqatlar aparılmışdır. Yəni Şah İsmayılın şəxsiyyətinə, onun fəaliyyətinin tarixiliyinə maraqlı hər zaman tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Sözsüz ki, əhatə dairəsinə, elmi dərinliyinə görə bu tədqiqatların heç də hamısı eyni səviyyədə deyil. Əslində, bu tədqiqatların aparılması zamanı qarşıya qoyuna məqsəd də eyni deyildir. Obyektiv yanaşmanı, mənbə materiallarının tərəfsiz dəyərləndirilməsini, tarixi hadisələrin real mənzərəsini özündə əks etdirən çoxlu sayda araşdırmalarla bərabər, bir tərəfli, mübahisəli fikirlərlə zəngin olan, bəzən isə səthi araşdırmalara da rast gəlmək mümkündür. Şah İsmayılın şəxsiyyəti üzərinə kölgə salmaq üçün hətta bəzi hallarda faktların dəyərləndirilməsinə qərəzli yanaşılması ilə də rastlaşmaq mümkündür və hazırkı araşdırmada bununla bağlı konkret faktlar da göstərilmişdir. Elmi araşdırmada mövzu obyektinə açıq qərəzçilik nümayiş etdirməklə isə düzgün elmi qənaətlərə gəlmək mümkün deyildir. Şah İsmayıl tarixinin əhatəli şəkildə öyrənilməsi onun tarixi fəaliyyətini şübhə altına almaq meyllərinə düzgün

münasibət ortaya qoyulması baxımından da elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Yeni Şah İsmayıl elə bir fenomenal tarixi şəxsiyyətdir ki, onun davamlı və özü də müxtəlif prizmalardan öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Əgər obyektiv yanaşılıqda belə, hər bir tədqiqatçının ixtisaslaşma səviyyəsi, tədqiqatçılıq təcrübəsi, təfəkkür dərinliyi Şah İsmayıl şəxsiyyətinin və onun tarixi fəaliyyətinin yeni-yeni maraqlı məqamlarının üzə çıxarılmasına imkan verə bilər. Bununla belə, Şah İsmayıl tarixinin öyrənilməsi sahəsində bu günə qədər işıq üzü görmüş elmi-tədqiqat əsərlərinin müsbət və maraqlı tərəflərinin kənara qoyulması da doğru olmazdı.

Şah İsmayıl tarixinin öyrənilməsi üçün dəyərli və mötəbər mənbələr olan İsgəndər bəy Münşi Türkmənin “Tarix-i aləmarə-yi Abbasi” əsəri və Həsən bəy Rumulun “Əhsənüt-təvarix” əsəri, Əbdü bəy Şirazin “Təkmilətül-əxbar” əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Bu fundamental əsərlərin tərcümə edilməsində mərhum Oqtay Əfəndiyevin, professor Şahin Fərzəliyevin (Fazilin), tarix üzrə fəlsəfə doktoru Namiq Musalının və Əbülfəz Rəhimlinin böyük xidmətləri vardır. Adları çəkilən alimlərin həm də Səfəvi tarixinin və Azərbaycanın Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı Şah İsmayıl dövrünün araşdırılmasında gördükləri dəyərli işlər hazırkı tədqiqatın aparılması üçün faydalı bir baza olmuşdur.

Şah İsmayılın və bütünlükdə Səfəvilər dövlətinin tarixinin öyrənilməsi üçün zəngin mənbə də mövcuddur. Bu mövzu istər Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə, istər ondan qabaq və istərsə də ondan sonra həm bölgədə, həm də bölgədən kənarada meydana gəlmiş çoxlu sayda əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Şah İsmayıl elə bir nəslin nümayəndəsi idi ki, bu nəslin fəaliyyəti bölgə xalqları üçün XIII əsrdən başlayaraq əhəmiyyət kəsb edirdi. Ona görə də bu fəaliyyət müxtəlif əsərlərin mövzu obyektinə olmuşdu. Həmin mənbələrin xeyli hissəsi elmi-tarixi dövriyyəyə gətirilmişdir. Amma şübhə yoxdur ki, Şah İsmayılın və Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı bütün mənbələrin heç də hamısı hələ bütünlüklə elmi dövriyyəyə gətirilməmişdir. Gələcək tədqiqatlar yəqin ki, bu tarixlə bağlı yeni

və maraqlı mənbələri də elmi dövriyyəyə gətirəcək və onlar da Şah İsmayıl tarixinin daha dərinədən öyrənilməsinə zəmin yaradacaqlar.

Şah İsmayılın tarixi ilə bağlı elmi dövriyyədə olan bir çox mənbələrin materiallarına isə tənqidi yanaşılmasına ehtiyac vardır. Mənbələrdə biri digərinin təsdiqini tapmayan və ya konkret hadisələrə müxtəlif mənbələrdə müxtəlif yanaşma olan hallarla rast gəlmək mümkündür. Buna görə də Şah İsmayıl tarixinin düzgün öyrənilməsi üçün mənbələr üzərində müqayisəli işin aparılması, tarixi yanaşmanın tətbiq edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Hazırkı araşdırma Şah İsmayıl tarixinin öyrənilməsi istiqamətində Azərbaycan tarixşünaslığında aparılmış dəyərli işlərin davamı kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu araşdırmada Şah İsmayılın hərbi-siyasi fəaliyyətinin öyrənilməsinə daha çox diqqət ayrılsa da, Şah İsmayıl tarixinin ümumiləşdirilməsinə də cəhd göstərilmişdir. Ümid edilir ki, bu araşdırma Şah İsmayıl tarixini öyrənənlər tərəfindən maraqla qarşılanacaqdır.

I FƏSİL

ŞAH İSMAYILIN ƏCDADLARI

1.Şah İsmayılın ulu əcdadları

Azərbaycan xalqının ictimai, siyasi, mədəni, dini, hərbi, ədəbi tarixində xüsusi xidmətləri olan, miras qoyduğu irs ilə bütünlükdə dünyanın ən böyük dühaları sırasında yer alan Şah İsmayıl Səfəvi çox qədim və tarixi bir nəslin nümayəndəsi idi. Bu nəslin haqqında geniş yazılı məlumat olan ən böyük nümayəndələrindən biri Şeyx İshaq Səfiəddin Ərdəbili idi. Səfəvilər xanədanının və dünyanın böyük imperiyalarından biri olmuş Səfəvilər dövlətinin adı da onun adından götürülmüşdür. Bu, heç də təsadüf deyildi. Çünki Şeyx Səfiəddin türk və islam dünyasını yetişdirmiş olduğu böyük və bənzərsiz zəka sahibi idi və öz təfəkkürü ilə yaşadığı bölgənin ictimai-dini fikir tarixində ciddi bir çevriliş yarada bilmişdi.

Şeyx Səfiəddini həm də özünün ulu əcdadları ilə özündən sonrakı nəsil arasında bir körpü kimi də qəbul etmək mümkündür. Onun ulu əcdadları haqqında yazılı məlumatlar çox olmasa da, mövcud olanlar Şeyx Səfiəddinin mənsub olduğu nəslin zəngin tarixindən xəbər verir. Şah İsmayılın ulu əcdadları haqqında azçox məlumat İbn Bəzzaz kimi tanınan Dərviş Təvəkkülü ibn İsmayıl ibn Hacı Məhəmməd tərəfindən yazılmış “Səfvətüs-səfa” əsərindən almaq mümkündür. XIV əsrin təxminən ortalarında tamamlanmış olan bu əsər Şeyx Səfiəddinin və onun əcdadlarının həyatı haqqında hazırda mövcud olan ən mötəbər bir mənbədir. Hazırda elmi-tarixi dövriyyədə olan digər mənbələrdə Şah İsmayılın Şeyx Səfiəddindən əvvəlki əcdadları haqqında verilən məlumatlar da, əsasən, bu əsərdən götürülmüşdür. Sözsüz ki, həcmcə nə qədər böyük olsa da bu əsər Şeyx Səfiəddinin və onun nəslinin əvvəlki nümayəndələrinin həyatı, ictimai-dini-ədəbifəaliyyəti haqqında tam və bütöv bir mənzərə yarada bilmək imkanında deyil. Bununla belə, həmin əsər Şah İsmayılın ulu əcdadları haqqında hələlən ən mötəbər bir mənbədir.

Bu əsərdə Şeyx Səfiəddinin dünyaya gəlişi və fəaliyyəti bütünlükdə islam aləminin çox dəyərli və mühüm bir dövrü kimi xarakterizə edilmişdir. Əsasən, Şeyx Səfiəddinin oğlu, Şeyx Səfiəddinin irsinin davamçısı Şeyx Sədrəddinin dilindən qələmə alınmış “Səfvətüs-səfa” əsərində Şeyx Səfiəddinin dünyaya gəlişi və onun islami maarifləndirmə sahəsində görəcəyi tarixi fəaliyyət islam peyğəmbəri tərəfindən öncədən görüldüyü bəyan edilmişdir. Verilən məlumatlara görə, yaşadığı dövrdə böyük təfəkkür sahibi olacaq Şeyx Səfiəddinin islam dəyərlərinin sirrlərini öyrənməsi, onların islam əhlinə çatdırılması, islami dəyərlərin canlandırılması, insanların islamın doğru yoluna dəvət edilməsi sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərəcəyi islam peyğəmbərinə əyan olmuşdu və o, bununla bağlı öz hədislərinin birində də xəbər vermişdi. Bu mənada Şeyx Səfiəddinin adı islam dünyasının ən tanınmış zəka və ürfan sahiblərinin adı ilə bir sraya qoyulurdu (1).

Şeyx Səfiəddinin islam dünyasının ictimai-dini fikir tarixində belə bir zəka və ürfan sahibi olması indi bütün islam dünyasına bəllidir. Onun etiqad etdiyi və tutduğu yol islami dəyərlərin təhrif olunmuş baxışlardan təmizlənməsi və saf inamın insanların əqidəsinə hakim kəsilməsi yolunda üzərinə götürdüyü tarixi fəaliyyət elə indinin özündə də elmi-ürfani dəyərini itirməmişdir. “Səfvətüs-səfa” müəllifi göstərmək istəyirdi ki, Şeyx Səfiəddinin belə bir mərtəbəyə yüksələ bilməsi heç də təsadüf deyildi. O, ulu bir nəslin nümayəndəsi idi və bu nəslin kökləri islam peyğəmbərinə qədər uzanırdı. Doğrudur, Şeyx Səfiəddinin və onun davamçısı kimi Şah İsmayılın ulu əcdadlarının əhli-beytə bağlanması elmi-tarixi ədəbiyyatda birmənalı qarşılanmır. Bununla belə, adı çəkilən mənbədə Şeyx Səfiəddinin nəsil şəcərəsi belə göstərilmişdir: Şeyx Səfidəddin ibn (oğlu) Şeyx Əminəddin Cəbrayıl ibn Qütbəddin ibn Səlahəddin ibn Məhəmməd əl-Hafiz ibn Əvəz ibn Firuzşah Zərrinkolah ibn Məhəmməd ibn Şərəfşah ibn Məhəmməd ibn Həsən ibn Seyid Məhəmməd ibn İbrahim ibn Seyid Cəfər ibn Seyid Məhəmməd ibn Seyid İsmayıl ibn Seyid Məhəmməd ibn Seyid Əhməd Ərabi ibn Seyid Qasım ibn Seyid Əbülqasım Həmzə

ibn Musa əl-Kazım ibn Cəfər əs-Sadiq ibn Məhəmməd Bağır ibn Zeynalabdin ibn Hüseyin ibn Əli ibn Əbu Talib (2).

“Səfvətüs-səfa” əsərindəki məlumatların çoxunun müəllifi olan Şeyx Sədrəddin mənsub olduğu nəslin nümayəndələrinin adlarını xatırlamaqla yanaşı onların bir-çoxu haqqında eşitdiklərini də açıqlamışdı. Heç şübhəsiz ki, onun xatırladığı məlumatların çoxu elə Şeyx Səfiəddindən alınmışdı. İstənilən halda verilən məlumatlar da göstərir ki, Şah İsmayılın ulu əcdadları bölgədə, insanlar arasında tanınmış adamlar idilər və onlar haqqında xatirələr nəsil-dən-nəslə keçərək yaddaşlarda qalmışdı.

Adı çəkilən mənbədə Şah İsmayılın ulu əcdadları arasında az-çox məlumat qalmış ilk nümayəndəsi Firuzşah idi. Firuzşah dövrünün tanınmış adamlarından idi. Onun kifayət qədər əmlakı da olmuşdu və eyni zamanda insanlar arasında öz tədbirliliyi ilə də tanınırdı. Yuxarıdakı nəsil şəcərəsinə əsasən, Firuzşah Şeyx Səfiəddinin beşinci babası idi. Mənbələrin birində isə Firuzşahın Şeyx Səfiəddinin səkkizinci babası olması göstərilmişdir. Bu mənbədə Firuzşahdan Şah İsmayıl qədər isə on dörd nəslin dəyişdiyi göstərilmişdir. Eyni zamanda Firuzşahın nəsil şəcərəsinin imam övladlarına bağlandığı üçün onun öz işlərində müvəffəq olduğu və buna görə də hörmət və izzətə yiyələndəyi də göstərilmişdir (3). Aralarında böyük zaman fasiləsi olmasına baxmayaraq, Firuzşah haqqında olan söhbətlər Şeyx Səfiəddinə də gəlib çatmışdı. Vətəni Ərdəbil olan Firuzşahın o qədər mal-qarası var idi ki, onların saxlanması üçün Gilan meşələri ətrafında, zəngin otlaq sahələri olan bir ərəzidə özünə məskən salmışdı. Firuzşahın vətəninin Ərdəbil olması mənbə məlumatlarında və elmi-tarixi ədəbiyyatda öz təsdiqini tapmışdır. Bu da onu göstərir ki, Şah İsmayılın ulu əcdadları Ərdəbil sakinləri olmuşdular.

Tədbirli bir insan olmasının nəticəsi idi ki, Firuzşah dövrünün hakimlərinin də diqqətini özünə cəlb etmişdi. “Səfvətüs-səfa” əsərində bu barədə çox müxtəsər məlumat mövcuddur. Bu əsərin Şah Təhmasibin sifarişi ilə Azərbaycan türkcəsinə çevrilmiş variantında həmin məlumat belədir: “Və çün Seyyid Firuzşah nisbəti

zickrində deyildi, surəti böylə idi kim, ol vəqt kim, bir padşah Sultan İbrahim Ədhəmin fərzəndlərindən Səncar qoşundan çıxub, ləşkəri Adərbaycana çəkdi və ol yerləri qamı müsəxxər qıldı və Arran ilə Əlivan və darbumun sakinləri qamu kafir idilər. Çün islam ləşkəri ol məmləkətləri aldılar, andakılar müsəlman olub, dinün ərkani adabı təlim aldılar. ...Həman kim ol vilayəti müsəxxər qıldılar, Ərdəbil ilə çəvrələrinün hökuməti Seyyid Firuzşaha müqərrər eylədi. Və bu Piruzşah bir bay kişi idi və malı ilə qul-qaravaşı və davarı ilə əkin-biçini igən çox idi. Və davarlar ilə sürüdə qoyunlar var idi və davarları çox olduğundan Gilanun bişələri qırağında bir öləngədə kim, ana Rəngin öləngi derlərdi və bəqayət otlu yer idi, yurt dutmuşdu və həyatı çağında orada sakin idi. Və anun sədaqət ilə zəkətindən fəqirlər ilə xassü amm fəidələr görölərdi, ta ol çağ kim, dünyadan köçüb cənnətül-mavaya vardı” (4).

Göründüyü kimi, Firuzşah yalnız imkanlı adam kimi yox, həm də səxavətli, yoxsul insanlara daim əl tutan birisi kimi təsvir olunmuşdur.

Yuxarıdakı məlumatda İbrahim Ədhəmin adı çəkilir və onun övladlarından birinin Azərbaycan qoşun çəkməsindən danışılır. “Aləmara-yi Səfəvi” əsərində İbrahim Ədhəmin Azərbaycan qoşun çəkən övladının adının Sultan Ədhəm olması göstərilmişdir. Elmi-tarixi ədəbiyyatda adları çəkilən bu adamlar və onların ictimai-siyasi mövqeyi haqqında aydın və birmənalı məlumatla rastlaşmaq mümkün deyil. Azərbaycan tarixindən də bölgənin ictimai-siyasi həyatında təsirli rol oynaya biləcək belə birisinin adı da bəlli deyildir. Əgər bu adam tarixi şəxsiyyətdirsə, ola bilsin ki, bölgə həyatında təqdim olunduğu qədər də əhəmiyyətli bir rolə malik olmamışdı.

Mənbələrdə İbrahim Ədhəm də təriqət sultanı kimi təqdim olunmuşdur. Güman edilir ki, o, VIII əsrdə yaşamışdır və Firuzşahla bağlı olan yuxarıdakı məlumat da təxminən həmin dövrə aiddir. Verlən məlumata görə, İbrahim Ədhəmin oğlu Sultan Ədhəm Azərbaycan yürüş edəndə bu bölgənin əhalisinin xeyli hissəsi hələ islam dinini qəbul etməmişdi. Sultan Ədhəm də gəlmişdi

ki, islamı bu bölgədə daha geniş əraziyə yaysın. Bu mənada Sultan Ədhəmin bölgəyə hərbi yürüşü həm də cihad kimi təqdim olunmaqdadır. Sultan Ədhəm də qarşıya qoyduğu vəzifəni uğurla yerinə yetirir və insanlar arasında hörmət-izzət qazanmış Firuzşahı da Ərdəbil hakimi təyin etdikdən sonra yenidən öz vətəninə qayıdır (5).

“Aləmara-yi Səfəvi” əsərində bu hadisənin təsviri bir qədər təfərrüatlı şəkildə verilmişdir. Doğrudur, bu əsərdə olan məlumatlar “Səfvətüs-səfa” əsərində yoxdur və həmin məlumatların mötəbərliyini qəbul etmək çətindir. Bununla belə, bu məlumatlar oxucu üçün də maraqlı görünə bilər. “Aləmara-yi Səfəvi”nin məlumatına görə, Sultan Ədhəm hətta İran padşahı idi ki, bu məlumatın doğruluğunu İran tarixində görmək mümkün deyil. Bu əsərdə sonra bildirilir ki, Sultan Ədhəm öz sufiləri və müridləri ilə Azərbaycanda islamı yaymağa gəldi. Burada Sultan Ədhəmin öz sufiləri və müridləri ilə Azərbaycana gəlməsi onun sadəcə bir təriqət və ya bir dini icma rəhbəri olması təsəvvürü yarada bilər. Sonra bildirilir ki, öz işini görəndən sonra Sultan Ədhəm, haqqında əvvəllərdən eşitdiyi Firuzşahla görüşmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə Sultan Ədhəm Ərdəbilə gələndə yerli əhali, insanlar onun qarşısına çıxdılar. Firuzşah da həmin insanlar arasında qonaqların qarşılmasına çıxmışdı. Mənbədəki məlumat görə, Firuzşah bu insanları arasında cənnət bağında ziya saçan günəş kimi işıq saçırdı. Sultan Ədhəm də onu insanlar arasında seçə bildi və birbaşa onun yanına getdi. Bu görüş zamanı ilkin hal-əhvaldan sonra Sultan Ədhəm ətrafındakı adamları ilə birlikdə Firuzşahın evinə yollandı və onun qonağı oldu. Sultan Ədhəmin danışığından belə məlum olur ki, ona Firuzşah haqqında heç də xoşa gəlməyən məlumatlar çatdırıblarmış. Guya Firuzşahın sərvəti və nüfuzu artıqca Ərdəbil hakimiliyini ələ keçirməyi düşünürmüş. Sultan Ədhəmin qarşısında da məsələ qaldırılıbmış ki, Firuzşahdan ehtiyat etsin və onun əməllərini nəzarət altına alsın. Sultan Ədhəm görüşləri zamanı sonra da əlavə edir ki, Firuzşahın hərəkətlərindən, davranışından onun belə bir niyyətdə olmasını görmək mümkün deyil. Əksinə,

Sultan Ədhəm özü ona təklif edir ki, bütün İrana hakimliyi qəbul etsin. Firuzşah qətiyyətli şəkildə bu təklifdən imtina edir. Onda Sultan Ədhəm yaradanın adına and verib xahiş edir ki, heç olmasa Ərdəbili tiyul payı kimi qəbul etsin. Firuzşah da ona verilən anddan sonra Ərdəbili tiyul kimi qəbul edir. Sultan Ədhəm bundan çox razı qalır və özünün qiymətli daşlarla bəzədilmiş papağını da ona hədiyyə edir. Buna görə onu həm də Firuzşah Zərrinkolah (zərli papaq) – deyə müraciət edirdilər. Əlavə olunur ki, Firuzşah Zərrinkolah da həyatının sonrakı illərində Ərdəbil hakimi oldu və Ərdəbili ədalətlə idarə etdi. “Aləmara-yi Səfəvi” əsərində olan bu məlumat “Aləmara-ie Şah İsmayıl” və “Cahanqoşa-ye xaqan” əsərlərində də təkrarlanmışdır (6). Amma Şah İsmayıl haqqında yazılmış digər mötəbər mənbələrdə bu məlumata rast gəlmək mümkün deyil.

Firuzşah dünyasını dəyişəndən sonra onun yolunu və irsini oğlu Əvəzşah davam etdirdi. “Səfvətüs-səfa” əsərində Əvəzşah seyid kimi xatırlanmışdır. Bu, sadəcə onun seyid nəslindən olmasına bir işarə deyil, həm də ürfanla, dini biliklərlə yaxından tanış olması haqqında verilən məlumatdır. Adl çəkilən mənbədə Əvəzşah haqqında da çox qısa məlumat verilmişdir. Yalnız o bildirilir ki, Əvəzşah Ərdəbilin İsfərəncan kəndində məskunlaşdı, bütün həyatını ibadətdə keçirdi (7). “Aləmara-yi Səfəvi” əsərində isə əlavə olaraq bildirilir ki, Əvəzşah uzun müddət Ərdəbildə yaşadı, atası kimi ədalətli bir insan oldu və insanları da ədalətlə idarə etdi. Bu əsərdəki məlumatdan belə aydın olur ki, Əvəzşah həm də müəyyən ilahi sirlərdən agah imiş və ona Allah kəraməti bəxş olunmuşdu (8). Onun yolunu və irsini də oğlu Məhəmməd əl-Hafiz davam etdirdi.

Günümüze gəlib çatmış məlumatlarda Seyid Məhəmməd də bilikli, zəkali, Allahın kəramət lütfünə layiq görülmüş bir ürfan əhli kimi təqdim olunmuşdur. Əslində, mənbələrdə Əvəzşahdan və Məhəmməddən başlayaraq Şah İsmayılın ulu əcdadlarının ürfan əhli olması göstərilmişdir. Məhəmməd hələ kiçik yaşlarından ürfana, dini biliklərə maraq göstərməyə başlamışdı. Bu işdə söz-

süz ki, onun atasının da böyük təsiri var idi. Məhəmmədin həyatı haqqında məlum olan maraqlı faktlardan biri onun hələ uşaq yaşlarında qeybə çıxması idi. “Səfvətüs-səfa” əsərində bu barədə kifayət qədər real olan bir hadisə kimi söhbət açılmışdır: “... Andan sonra oğlu Məhəmməd əl-Hafizün halı eylə oldu kim, yedi yaşda bir uğurda qövmilə qardaşun gözündən napədid oldu. Nə qədər kim, istədilər, bulmadılar və heç yerdən dəxi əsəri və xəbəri yetmədi. Çün qövmələri anun bulduğundan naümid qaldılar, yasını dutub aşın yedilər. Yedi yıldan sonra naghah bir gün Seyid Məhəmmədi qapuda durur gördilər. Və əbadan bir don əgnində və bir börk ki, ol zəmanun rəsmi idi, başında və ağ dulbənd üstə sarmış və Kəlamüllahi-məcəd boynuna həmayil qılmış. Qövmələri həman kim anı gördülər, əcəbdə qalub şadlıqlar etdilər. Sonra gecə andan xəlvətdə sordılar kim, imdiyədək xanda idün və itdügün səbəbi nə idi? Dedi: “Cinnilər mənə aparmışdılar və bu yedi yılda mana Quran ögrətdilər və islamun vacibəti fəraiz ilə nəvafili təlim etdilər”. Və təqva ilə məharəti və vərə ilə zəhadəti qayəti-kəmalda idi və həm böylə bu təharət və ismət ilə gün keşirürdi” (9).

Göründüyü kimi, Məhəmmədin qeybə çəkilməsi həm də onun kəramət keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Bəzi mənbələrdə onun qeybə çəkilməsi səbəbi göstərilə də, o da bildirilir ki, Məhəmməd Allah əmrinə tabe olan cinlər tərəfindən qaçırılmışdı və qeybdə olduğu müddətdə ona həmin cinlər tərəfindən ilahiyyat elmləri də öyrədilmişdi. “Aləmara-yi Səfəvi” əsərində Məhəmmədin qeybə çıxması haqqında fərqli olan məlumatın məzmunu belədir ki, bu hadisə onun atası tərəfindən müridlərə dərs verildiyi zaman baş vermişdi. Məhəmməd də bu müridlərin arasında imiş. Dərs zamanı ətrafda ağlaşma sədası eşidilir. Amma kimsə gözə dəymir və elə bu əsnada da Məhəmməd yoxa çıxır. Bu hadisə təəccüb və heyrətlə qarşılır. Əvəzşah və müridlər nə qədər axtarsalar da Məhəmməddən bir iz tapılmır. Bu itkiyə dözə bilməyən Əvəzşah gözlərinin yaşını saxlaya bilmir. Çarəsiz bir vəziyyətə düşəndə deyir ki, mən oğlumun aləmlərin xaliqinə tapşırıram və ümidvaram ki, o əzizimlə görüşə biləcəyəm. Yeddi ilə beləcə ötür və yeddi

ildən sonra Əvəzşah günorta üstü oğlu Məhəmmədi xatırlayır. Üzünü göylərə çevirir və yalvarır ki, ey kərim olan, möhtacları köməksiz qoymayan, xudavənd, öz zətin xatirinə, öz böyüklüyün haqqına övladımı mənə qaytar. Bu yalvarışının əvəzində Əvəzşah ətrafında gülüş səsləri eşidir. Gülənin kim olmasını görməsə də, o, yaxınlıqda başında tac olan, əynində zər-ziba libaslı bir gəncə gözü sataşır. Yaxınlaşdıqda Əvəzşah onun oğlu Məhəmmədin olduğunu görür və çox sevinir. Əvəzşah göz yaşları içərisində oğlunu qucaqlayır və soruşur ki, itkin düşdüyü gün eşitdiyi ağlaşma nə idi, bugünkü gülüş sədaları nə idi və bunların onun qeybə çəkilməsi ilə bir əlaqəsi varmı? Əvəzşah da ərz edir ki, onun itkin düşdüyü vaxt cinlər padşahının səkkiz yaşlı oğlu yox olubmuş. Onun axtarışı zamanı cinlər Əvəzşahın həyatında Məhəmmədi görürlər və Məhəmməd cinlər padşahının oğluna çox oxşadığı üçün axtarış apararı cinlər onu oğurlayıb padşahlarının yanına aparmağı qərara alırlar. Cinlər padşahı da Məhəmmədi qəbul edir və bildirir ki, əgər onun oğlu tapılırsa Məhəmmədi geri qaytarar, tapılmasa isə yanında saxlayar. Cinlər padşahının oğlu Quran oxunması, islami biliklərin öyrənilməsi ilə məşğul olubmuş. Ona görə Məhəmmədə şərait yaradılır ki, o da islami biliklərin öyrənilməsi ilə məşğul olsun. Məhəmməd üçün xüsusi bir müəllim ayrılır və cinlərə bəlli olan elmlər ona öyrədilir. Əvəzşah üzünü göylərə turub oğlunun qaytarılmasını Allahdan iltimas edəndə onun yalvarışını cinlər padşahı da eşidir. Ürəyinə rəhm gəlir, ucadan gülməklə Məhəmmədə də geri qayıtmaq icazəsi verir. Əvəzşah da oğlunun geri qayıtmasından xeyli xoşhal olur. Dünyasını dəyişəndən sonra isə onun yolunu davam etdirmək Məhəmməd əl-Hafizin üzərinə düşür. Bu rəvahəti andıran əhvalat “Aləmərə-İ Şah İsmayıl” əsərində də oxşar şəkildə təkrar olunmuşdur (10).

Şah İsmayılın Məhəmməd əl-Hafizdən sonrakı ulu babası Səlahəddin Rəşid adlanırdı. O, Məhəmməd əl-Hafizin oğlu idi. Bu nəslin nümayəndəsi kimi, Səlahəddin Rəşid də etiqadlı və halal bir insan kimi tərbiyələnməmişdi və bütün həyatını da bu keyfiyyətlər

üzərində qurmuşdu. Müxtəsər məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, Səlahədin Rəşid də ciddi bir etiqad sahibi kimi tanınmışdı, onun da ətrafına çoxlu sayda müridlər və inanlı insanlar toplanmışdı. Səlahədin Rəşid bu insanları haqq yoluna yönəltməklə bərabər, onların həyatı məsələlərinin həllində də yaxından iştirak edərdi. “Səfvətüs-səfa” əsərində onun haqqında mövcud olan qısa məlumat aşağıdakı kimidir: “...Seyid Səlahəddin Rəşid əkin-biçinə kim, halal kəsbidir və fəidəsi uçana və yeriyənə yetər, məşğul oldu və qamu xəlayiq anun kəsbindən fəidələr görərlərdi və zahir cəmalı batin sifəti kimi bəqayət gögçək idi və Kəlxoranun kəndində ovqatın keçirürdi kim, anda Şeyx Səfiəddinün (q.s.) doğulduğı yeridür və anun fərzəndi Qütbəddin atasından sonra həm anda olur idi. Ol çağadək kim, gürci ləşkəri Ərdəbilə vardılar və çox müsəlmanları şəhid etdilər və ol yerləri taracü talan qıldılar və neçə min müsəlman orada şəhid oldular” (11).

Adı çəkilən əsərdə Səlahəddin Rəşid son dərəcə zəhmətkeş və xeyirxah bir etiqad sahibi kimi xarakterizə edilmişdir. O, yalnız insanlara deyil, həm də quşlara və heyvanlara qayğı göstərməyə çalışardı. Səlahəddin Rəşidin həyatının maraqlı anlarından biri də bu oldu ki, o, Ərdəbilin Kəlxoran kəndində məskunlaşdı. Ondən sonrakı nəsil də bu kənddə həyat qurdular və Şeyx Səfiəddin də bu kənddə dünyaya gəldi (12).

Yuxarıdakı qeydlərdən göründüyü kimi, Səlahəddin Rəşiddən sonra onun nəslinin yolunu oğlu Seyid Qütbəddin davam etdirdi. O, da mənbələrdə ürfan sahibi, ətrafında çoxlu sayda müridlər toplanmış bir etiqad sahibi kimi təqdim olunmuşdur. Yəni Seyid Qütbəddin də Şah İsmayılın müdrək əcdadlarından biri kimi təsvir olunmuşdur. Nəslin digər nümayəndələri kimi, Seyid Qütbəddin də zəhmətlə irşadı birləşdirmişdi, ailəsini öz zəhməti ilə dolandırardı və eyni zamanda əcdadlarından öyrəndiyi ürfani bilikləri onun ətrafına toplaşanlara çatdırardı. Görünür, elə bunun üçün idi ki, onun da ətrafına çoxlu sayda müridlər toplanmışdı (13).

Məlumatlardan aydın olur ki, Seyid Qütbəddin uzun bir həyat yaşamışdı və onun təmsil etdiyi nəslin zirvəsi olan Şeyx Səfiəddin

də onun sağlığında dünyaya gəlmişdi. Bu uzun həyatı boyu Seyid Qütbəddin həm də ciddi sınaqlarla da qarşılaşmalı olmuşdu. Həmin sınaqlardan biri Ərdəbil və ətrafının əhalisinin gürcü qoşunlarının fəlakətli hücumuna məruz qalması idi. “Səfvətüs-səfa” əsərində bu hücumun hansı ildə baş verdiyi qeyd olunmamışdır. Amma Azərbaycan tarixindən məlumdur ki, gürcülərin Ərdəbilə qədər davam edən və böyük təcavüzkarlıqla müşayiət olunan hücumu 1211-ci ildə baş vermişdi. Çoxsaylı gürcü qoşunları Naxçıvan-Mərənd-Təbriz-Ərdəbil istiqamətində talançı hücumlarını davam etdirərək bütün məntəqələrdə son dərəcə böyük təcavüzlərə yol verdilər. Bu hücumla bağlı mənbələrdə olan məlumatlara görə, gürcülər qarşılıqlı keçənlərə rəhm etmirdilər, insanları soyub-talamaqla onlara zülm edirdilər. Ərdəbil əhalisi bütünlüklə var-yoxdan çıxarılmışdı. Bu təcavüzdən nicat tapmağa çalışan 12 min nəfər insan gürcülərin qılıncına tuş gəlmişdi (14).

“Səfvətüs-səfa” əsərindəki məlumata istinad edən “Tarix-i aləmara-ye Abbasi” müəllifi gürcü qoşunlarının hücumu zamanı Seyid Qütbəddinin başına gələnləri belə təsvir etmişdir: “Onun əziz oğlu Əmir Qütbəddin yüksək rütbəli atasının yerinə keçdi. O, müqəddəs, mütəşəkkil dəstənin başçısı və rəhbəri oldu. [O], bu sülaləyə mənsub olanları öz mərhəmət və məhəbbət qanadı altına alıb, böyük əcdadlarının adəti üzrə haqq yolu ilə getməkləri düzgün yolla aparmağa başladı. Müridlər o səadət dairəsinin qütbünə və kəramət fələyinin məhvərinə xidmət etməyi öhdələrinə götürməyi lazım bildilər. O seçilmiş xasiyyətli əmirin həyatı zamanı gürcü hakimlərindən biri kafir gürcü qoşunlarının bir dəstəsi ilə qəfildən Ərdəbil vilayətinə basqın etdi. O azgın dəstənin hücumundan müsəlmanlara çox ziyan dəydi. Əmir Qütbəddin o təhlükənin qorxusundan, ismət pərdəsi arxasında oturanları (qadınları) darül-irşad [Ərdəbilə] köçürüb, möhkəm yerdə gizlətdi. Günün axırında [yolunu] azmışların vəziyyətindən bir xəbər əldə etmək üçün gizləndiyi yerdən çıxan zaman kafirlərdən biri yetişib, o sərvərə ağır bir yara vurdu. O da yaralanaraq və inildəyərək, öldürülmüş [adamların] arasına düşdü. O qorxunc hadisə sovuş-

duqdan sonar cərrahlar [onu] müalicə etdilər, yara sağaldı və mübarək şəxs salamat qaldı. O əhvalatdan sonra bərəkətli və səxavətli nəsihət və rəhbərlik taxtı bəzənib, xalqın mürəkkəb və çətin işləri onun dürr tökən dilinin bəyanatından aşkar olurdu. O, özünün gözəl təbiətli, mübarək nəsəbli nəvəsi Səfi əl-həq vəl-həqiqə vəd-din İshaqın səadətli təvəllüdü zamanında sağ və həyatda olub, bir neçə il o əzizi görməklə gözünü işıqlandırmıdı” (15).

Seyid Qütbəddinin irsini isə onun oğlu Seyid Əminəddin Cəbrayıl davam etdirməli oldu. “Səfvətüs-səfa”dakı məlumata görə, Seyid Cəbrayıl da gözlərini açandan atası Seyid Qütbəddini itaətlə məşğul olmaqda görmüşdü və o da etiqad və iman ruhunda böyümüşdü. Ona görə də Seyid Cəbrayıl da dövrünün imanlı bir insanı kimi tanınmışdı. Hələ gənc yaşlarında olarkən o, dövrünün tanınmış etiqad sahiblərindən olan Xoca Kamaləddin adlı müdrikin söhbətlərinə qulaq asar, maraqlandığı suallara ondan cavab tapmağa çalışırdı. Seyid Cəbrayıl da həyatını halal zəhmət üzərində qurmuşdu, öz zəhməti ilə öz ruzisini qazanardı. İnsanlara qarşı səxavəti və lütfi ilə hörmət-izzət qazanmışdı. Həddi-buluğa çatanda isə Seyid Cəbrayıl Ərdəbilin Barüq kəndində Baba Camal adlı birsinin Dövləti xanım adlı qızı ilə kəbin kəsirdi (16).

“Səfvətüs-səfa” əsərində Seyid Cəbrayılın xanımının adının çəkilməsi, yəqin ki, təsadüf deyildi. Çünki Dövləti xanım Şeyx Səfiəddinin anası idi və Şeyx Səfiəddinin tərbiyələnməsində onun da müəyyən rolu var idi. “Sultan Seyid Cəbrayıl ayıqların və bilicilərin başçısı, Allahı tanıyan səccadədə oturanların ən seçilmişsi idi. Dindarlıq, möminlik, pəhrizkarlıq və ibadətdə ali dərəcəyə çatmışdı. Şərəfli atasının adəti üzrə, onun doğulduğu və böyüdüüyü yerdə - Kəlxuranda məskən saldı. O diyarın camaatı o nəcib [adamin] müqəddəs nəfəsindən səadət işığı alırdı. Nəhayət, Allahla yaxınlaşmaq həvəsi onu yadlarla söhbətdən və zəmanə əhli ilə münasibətdən çəkirdi. O, [Allah yolunda] mücahidlik və zahidliyə başlayıb, zahir və batınını irfan nuru ilə bəzəmişdi, sakitliyi sevərdi və xalqla az danışırdı. Onun şöhrəti hər tərəfə yayıldıqda tayfa əyanlarının əziz qızlarından bir namuslu, təmiz ürəkli, oruc

tutan, gecə namazı qılan və zamanın gözəli olan Dövləti adlı bir qız o ali nəsəbli ilə evlənməyə meyil göstərdi. Allahı tanıyan bilikli başçıların nəslindən [olan Seyid Cəbrayılın] belindən gələn nütfənin mayalanması nəticəsində o ismətli [qadın] bəyənilmişlərin və seçilmişlərin sultanı Səfi əl-həqq vəl-həqiqə vəd-din İshaqa - onun sirri müqəddəs olsun - hamilə oldu. Hamiləlik zamanı o mübarək görünüşlü vücudun vasitəsilə o ismətli [qadının] camalı o qədər dünyanı işıqlandırır ki, elə bil həmişə dövlət sübhü və səadət nuru onun günəşə bənzər alnından işıldayır və parlayır”.

İbn Bəzzaz «Səfvətüs-səfa» kitabında Sultan Sədrəddin dövrünün alimlərindən olan Mövlana Möhyəddinin dilindən o möhtərəm xanımdan Şeyx Səfiəddinin ali əhvalatına və kamil dərəcələrinə aid hamiləlik, doğulma və südəmərlilik müddətində baş vermiş o qədər əcaib nişanələr və əlamətlər, qəribə işlər nəql etmişdir ki, bu müxtəsər kitabda onları yerləşdirmək mümkün deyildir. Nəhayət, dünyanı işıqlandıran o ulduz (Səfiəddin) səadət və xoşbəxtlik üfүqündən parladı və onun həyat dərəcələrindən altı dərəcə keçdi (altı yaşa çatdı). Hörmətli atası «Allah behiştə çağırır» sədasına səs verdi, cənnətblağlarında mənzil saldı və həmin yerdə, öz hörmətli atasının qəbrinin yanında dəfn edildi. Həqiqətən də, o həzrətin mübarək qəbri feyz və rəhmət məkanıdır və onun rövzəsinin içərisi cənnətin bir hissəsidir. Allahın kölgəsi olan əlahəzrət şah öz alicənablıq memarının nəzərinə kiçik və cəlalsız görünən köhnə imarəti ucurub, son dərəcə əzəmətli və gözəl bir ali günbəz bina etdirmişdir” (17).

2. Şeyx Səfiəddin

Səfəvilər xanədanının əcdadı kimi qəbul edilən Səfiəddin 1252-ci ildə Ərdəbil yaxınlığındakı Kəlxuran kəndində anadan olmuşdu və buna görə o, həm də Şeyx Səfiəddin Ərdəbili Kəlxurani kimi də tanınmışdır. Şeyx Səfiəddinlə Şah İsmayılı 6 nəsil ayırır. Yəni Şah İsmayılın atası Şeyx Heydər, onun atası, Şah

Cüneyd, onun atası Şeyx İbrahim, onun atası Xoca Əli, onun atası Şeyx Sədrəddin və onun da atası Şeyx Səfiəddin (mənbələrdə həm də Şeyx Səfi kimi xatırlanır) idi. Məlumdur ki, Səfəvilər xanədanı Şah İsmayıldan sonra da davam etmişdir və Şeyx Səfidəddindən başlayaraq Səfəvilər dövlətinin sonuncu hakiminə qədər bu xanədanın hər bir nümayəndəsi dövrünün elm və ürfan sahibi olmuş, dövlətçilik tarixində böyük izlər buraxmışdılar.

Şeyx Səfiəddin ailəsinin beşinci uşağı idi. Ondan əvvəl Məhəmməd, Səlahəddin və İsmayıl adlı qardaşları və bir bacısı anadan olmuşdu. Özündən sonra isə onun daha iki qardaşı, Yaqub və Fəxrəddin Yusif dünyaya göz açmışdı (18).

Mənbələrdə bildirilir ki, Şeyx Səfiəddin anadan olanda dövrünün böyük ürfan və fəzilət sahibi olan Şeyx Şəmsəddin Təbrizinin vəfatından beş il, Şeyx Məhyəddin ibn əl-Ərəbinin vəfatından 12 il, Şeyx Nəcməddinin vəfatından 32 il ötmüşdü. Cəlaləddin Rumi dünyasını dəyişəndə Şeyx Səfiəddin 22 yaşında, Sədi Şirazının vəfatı zamanı 42 yaşında, Hülaki xanın vəfatı zamanı isə 41 yaşında idi (19).

Şeyx Səfiəddin ilk təlim-tərbiyəsini doğulduğu yurdunda almışdı. Hələ uşaq yaşlarından da onda elmə və biliyə güclü bir meyl özünü göstərirdi. Bundan başqa, o həm də kəramət sahibi kimi ad çıxarmışdı. İlahiyyat elmlərini öyrənməklə kifayətlənmirdi və bu elmi biliklərini təkmilləşdirmək üçün fəzilət və ürfan sahiblərinin sorağında idi. Bunun üçün cavanlıq yaşına çatanda Şeyx Səfiəddin evini tərk etmək və onun bütün maraqlarına cavab verə biləcək mürşid axtarmaq qərarına gəldi. Anası isə onu öz yanından buraxmaq istəmirdi. Çünki bir müddət əvvəl Səfiəddinin böyük qardaşı ticarət işləri ilə məşğul olan Məhəmməd Şiraz-Hörmüz bölgəsinə səfərindən geri qayıdarkən dünyasını dəyişmişdi. Səfiəddinin digər bir qardaşı Səlahəddin isə Şiraza yollanaraq orada özünə ailə qurmuş və evdən uzaqlaşmışdı. Ona görə anası Səfiəddinin də evdən uzaq düşməsinə razılıq vermək istəmirdi. Səfiəddin isə tanıdıqları insanlarla söhbətlərində Şirazda Şeyx Nəcibəddin adlı bir fəzilət insanının yaşadığını və onun ilahiyyat

elmlərinə dərinləndən bələd olduğunu eşitmişdi. Bu xəbərdən sonra Səfiəddin evi tərk edərək Şeyx Nəciyəddinin yanına yollanmağı və onun yanında təhsilini davam etdirməyi qətiləşdirdi. Anasının icazəsini və razılığını almaq üçün isə Səfiəddin qardaşı Səlahəddinin görüşünə getmək istədiyini bildirdi (20).

"Tarix-i aləmarə-yi Abbasi" əsərində bu hadisə aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur: "Yüksək mərtəbəli atasının vəfatından sonra möhtərəm anası o ilahi feyzlə bəslənmişin tərbiyəsi ilə məşğul oldu. Uşaqlıqdan Allahın kəramət nuru onun üzərinə düşmüşdü. Onun mübarək alnından qeybi sirləri açmaq nuru işıldayır və parlayırdı. Həmişə qəbirlərin sirtindən, ölümlərin əhvalından və buna bənzər məsələlərdən xəbər vermək kimi qəribə işlər görürdü və anasına nəql edirdi. Anası [isə] ona yüksək mərtəbələrə və ali dərəcələrə çatmaq müjdəsi verirdi. Bir müddət biliyə və zahiri kamilliyə yiyələnməklə məşğul oldu. [Sonra] o, gəzib səyahət etmək və mənəvi aləmin çətinliklərini dərk etmək həvəsinə düşüb, zahidlik və çalışma çölünə qədəm qoydu. Bilirdi ki, kamillik sahibi olan bir müridin rəhbərliyi olmadan kamal dərəcələrinə çatmaq mümkün deyil. Buna görə də, bəzən ərdəbilli Şeyx Fərəcin, bəzən Şeyx Əbu-Səidin - bu uluların hər ikisi şeyxüt-tayifə Şeyx Cüneyd Bağdadının müridlərindən idilər - məzarı kənarında ibadətlə məşğul olurdu, bəzən də vaxtını ilahiyyat alimi şeyx Şihabəddin Mahmud Əhərinin məzarı yanında keçirirdi. O, kamil bir mürid axtarırdı. O, Şeyx Nəciyəddin Bozquş Şirazinin fəzilət dərəcəsinin yüksəkliyini və gözəl halını öyrənəndə arzu dalınca qaçmaq həvəsi onu Şiraza tərəf yolladırdı. Onun Şirazda çoxlu vərədlət və nüfuz sahibi olan Səlahəddin adlı özündən böyük qardaşı vardı ki, o da orada əsilzadə qızlarından bir iffətli ilə evlənilib, bu qohumluq vasitəsilə Şirazda yaşayırdı. Şeyx qardaşı ilə görüşmək bəhanəsi ilə mehriban anasından səfər etmək icazəsi alıb, məqsədə tərəf yola düşdü. Yolda hər yerdə Allah adamlarına, dərvişlərə və möminlərə çatdıqda onlarla söhbət etməyə can atır, hər kəsdən bir şey öyrənirdi. O, Şiraza yetişən zaman Şeyx Nəciyəddin Bozquş artıq dünya evindən getmişdi. O, həmin vilayətin

şeyxləri ilə görüşdü, lakin istədiyi feyz qapısı onun üzünə açılmadı. Bu arada böyük alimlərdən Mövlana Rəziəddinin yanına gəlib, «İza zəlzələ» surəsinə qədər onun yanında təfsir müzakirəsində iştirak etdi və təfsir dərsi vermək icazəsi aldı. Onun Şeyx Müslihəddin Sədi Şirazi ilə də söhbəti oldu, [lakin] onunla görüş əziz xatirinə xoş gəlmədi. O vilayətin dərvişləri və səadət məzhəbli irşad sahibləri o həzrətin rütbəsini sufilik vadisinin yolunda özlərindən yüksək gördükdə onu seyidlər zümərəsindən və dini rəhbərlərdən olan Əmir Abdullanın yanına apardılar. Onun yanına çatdıqda, həqiqətən, bir adam gördü ki, bütün yaxşı sifətlərə və kamilliklərə malikdir və elə bir ayna müşahidə etdi ki, [Allahın] camal və calalının nuru onda əks olunur. Həzrət Şeyx Səfiəddin öz əhvalatını ona söylədi. [Əmir Abdulla] bir az fikrə getdikdən sonra başını qaldırdı və dedi:

- Ey gənc türk! Mücahidlik, zahidlik və yüksək əhvali-ruhiyyə sayəsində sənin üçün hasil olan [şeylər] mənim bəsirət gözümə çatmayıb. Sənin qarşında böyük bir alış-veriş durur. Lakin bu bazarda belə bir alış-veriş mümkün deyildir. Bu gün sənin gözündən pərdəni götürüb, səni məqsədə tərəf yönəldə biləcək ilahiyyət elmlərini bilən Şeyx Zahid Gilanidən başqa bir kəs yoxdur. Onun Gilanda, sizin vilayətinizin yaxınlığında, dəniz kənarında xəlvət yeri var" (21).

Şeyx Səfiəddinin Şirazda olarkən dövrünün məşhur şairi və etiqad sahibi Sədi Şirazi ilə görüşməsi haqqında da mənbələrdə məlumatlar vardır. Sədi Şirazi yalnız tanınmış şair kimi yox, həm də şeyx kimi dövrünün ürfan və zəka sahiblərindən biri idi. Ona görə Şeyx Səfiəddin Şirazın ürfan sahibləri ilə maraqlananda qardaşı Seyid Səlahəddin də ona Sədi Şirazini nişan verdi və onun tövsiyəsi ilə Şeyx Səfiəddinlə Sədi Şirazinin görüşü baş verdi. Şeyx Səfiəddin çox böyük maraqla onun görüşünə yollandı və ilk görüşdə iki saat onunla söhbət etdi. Amma Şeyx Səfiəddin bu görüşdə onu maraqlandıran suallara cavab tapa bilmədi. Sədi Şirazi onun zəkası qarşısında aciz qaldı və bunu o özü də etiraf etdi. Belə olanda Şeyx Səfiəddin Şirazda və Şiraz ətrafında başqa ürfan

sahiblərinin olub-olmaması ilə maraqlandı. Qardaşı bu dəfə ona mövlana Əmir Abdulla haqqında məlumat verdi. Səfiəddin onun da görüşünə yollandı. Dövrünün böyük zəka sahiblərindən olan Mövlana Abdulla Səfiəddinin onun müridi olması üçün gəldiyindən sevinməyə də, çox tezliklə o da qarşısında bilikli bir istedad sahibinin dayandığını anladı. Mövlana Abdulla gördü ki, Səfiəddinin biliyi çox yüksək səviyyədədir və mürşid kimi onun istədiyini ona verə bilməyəcəkdir. Belə olanda Mövlana Abdulla ona daha yüksək bir fəzilət sahibi olan Şeyx Zahid Gilaninin yanına yollanmağı və onun müridi olmağı tövsiyə etdi (22).

"Səfvətüs-səfa" əsərindəki məlumatlatra görə, həm mövlana Əmir Abdulla, həm də Sədi Şirazi görüşləri zamanı Səfiəddinə "ey türk piri" deyərək müraciət etdilər. Bu bir tərəfdən hələ gənc yaşlarında olan Səfiəddinin savadı və biliyi ilə pir səviyyəsinə yetişməsinin təsdiqi idi. Bu sözlər həm də Səfiəddinin etnik mənsubiyyətinin göstəricisi idi. Yəni Şirazın və eləcə də bölgənin bu tanınmış insanları Səfiəddinin bilik səviyyəsinə öz heyranlıqlarını nümayiş etdirdilər. Sonuncu görüşləri zamanı Səfiəddin hətta Sədi Şirazının ona öz əli ilə üzünü köçürdüyü divanını da qəbul etmədi və Sədiyə anladı ki, bu divanda ifadə olunmuş biliklər ona artıq ayandır və haqqa çatmaq üçün indi ona daha dərin və kamil biliklər lazımdır. Sədi Şirazi də onun bu sözlərinə etiraz edə bilmədi. «Səfvətüs-səfa» əsərində həmin görüş belə təsvir olunmuşdur: "Həzrət Şeyx andan sonra məmləkətinə qayıtmak əzm eylədi. Pəs, övliyai-Allahdan ki, an unlən söhbət dutmuşdılar, hər kimsədən zahir ilə batindən mədəd ilə himmət istəyüb vida qıldı və qayıtməgə durdu. Pəs dedi: "Şeyx Sədinin vidainə varmək gərək ki, aramızda söhbət vaqe olupdur və bir-birimizün mərifəti hasil eyləmişüz". Pəs vida səbəbi ilə anun hüzurinə vardı. Şeyx Sədi öz əshabinə dedi: "Bu türk piri səfərə varur, təberrilər ilə hədiyyələr həzrətinə isar etmək vacibdür". Hər kimsə kəpənəkdən, papuşdan, yolun azuqindən və hər nəstə kim təriqə gərəklüdür, həzrətinə hazır etdilər. Həzrət Şeyx çün ol halı gördi, qamusun iyəsilerine bağışladı və yüzini anlardan çevirüb, heç nəstə qəbul etmədi. Şeyx

Sədi çün bu halı gördi, dedi: “Ey pir, çün bunları qəbul eyləməzsən, mənüm əşar divanum ki, öz xəttim ilə yazmışam, qəbul eylə ki, yolda yoldaşın olsun”. Həzrət şeyx buyurdi: "Tanrının divanından könlüm ol qədər doludur ki, özgənin divanı anda sığmaz və sənin divanun ilə Tanrıya yetmək olmaz". Şeyx Sədi çün bu sözi andan eşitdi, bir saat başını aşağı salub, andan sonra baş qaldurub der idi: “Könlüm ol qədər Tanrının divanından doludur kim, sənün divanundan bizarəm”. Bu sözi təkrar eyləyüb, əllərin başına urub ağlar idi” (23).

Bununla, Səfiəddinin özünə mürşid tapmaq üçün Şiraza səfəri başa çatır və yenidən Ərdəbilə geri dönür. Özlüyündə qərara gəlir ki, elmini və biliyini təkmilləşdirmək üçün Gilana yollansın və dövrünün tanışmış ilahiyyatçısı və kəramət sahibi Şeyx Zahid Gilaninin yanında öz təhsilini davam etdirməklə onun müridliyini qazansın. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Səfiəddinin Gilana yollanmaq istədiyi günlərdə Şeyx Zahid Gilaninin ətrafında və ətraf bölgələrə səpələnmiş 100 min nəfər müridi var idi. Yalnız onun ətrafında olan müridlərin sayının 10 min nəfər olduğu bildirilir ki, onlardan da 400 nəfəri xəlifə məqamına yetişmişdi. Bu müridlərdən Gilanda, o cümlədən Azərbaycanda yaşayanlar da var idi və onlar Şeyx Zahiddən dərs almaqla bərabər, həm də onun baxışlarının davamçıları idilər. Şeyx Zahidin monqol xanları və konkret olaraq Qazan xanla yaxşı münasibətləri var idi və ona görə Şeyx Zahid yerli əhalinin monqol qoşunlarına müqavimət göstərməsini istəmirdi. Şeyx Zahid həm də kəramət sahibi kimi tanınmışdı və mənbələrdə də bu barədə ətraflı məlumatlar mövcuddur (24).

Nəhayət, Səfiəddin lazımi hazırlıqları gördükdən və Şeyx Zahid Gilani haqqında lazımi məlumatları topladıqdan sonra onun yanına yollanır və ramazan ayının ilk günlərində Şeyx Zahid Gilaninin xanəqahına yetişir. "Səfvətüs-səfa"dakı məlumatlardan belə bir qənaət hasil olur ki, Səfiəddin Şirazdan döndükdən sonra 4 il Ərdəbildə olmuş və bu illər ərzində Şeyx Zahid Gilaninin yanına yollanmaq barədə fikirləşmişdi. Yenə elə bu mənbədəki mə-

lumata görə, Şeyx Zahid Gilaniyə verilmiş kəramət əsasında o, Səfiəddinin gəlib yetişməsini hiss etmişdi (25). Səfiəddin bu məkana yetişəndən sonra əvvəlcə namaz qılıb ibadət etdi və bu ibadət əsnasında Şeyx Zahid Gilani öz müridlərindən birinə tapşırırdı ki, zaviyədə ibadətlə məşğul olan şəxsi onun xəlvətinə gətirsin. Adəti üzrə ramazan ayı başladıqdan sonra Şeyx Zahid öz xəlvətinə çəkilər və ramazan ayı boyu kimsə ilə görüşməzdi. Amma Səfiəddinlə bağlı o öz adətini dəyişməli oldu və müridinə belə bir tapşırıq verdi:

"- Bu gün dünyanın haqq axtaranlarından biri [buraya] qonaq gəlib, ibadətqahda namaz qılır. [Namazı] qurtarandan sonra onu mənim yanına gətir. Xidmətçi o haqq yolu ilə gedəni gətirdi və o, Şeyx [Zahidlə] görüşmək səadətinə çatdı. Şeyx [Zahid] onu Səfiəddin deyə çağırırdı, onun ali rütbələrə və yüksək dərəcələrə çatacağı haqqında xoş xəbər verdi. Şeyx Səfiəddin Şeyx Zahidin bütün xüsusiyyətlərini onun haqqında eşitdiklərinə uyğun görərək, kömək əli ilə onun ətəyindən yapışdı və layiq xidmətlər göstərməklə [onun] ən yaxın adamlarından oldu. Həzrət Şeyx Səfiəddinin pəhrizkarlığı və zahidliyi o yerə çatmışdı ki, hər həftədə bir dəfə iftar xörəyi yeyərdi. Şeyx Zahidin nəsihətləri nəticəsində o, üç gündə bir dəfə [yeməyi] qərara aldı. Nəhayət, Şeyx [Səfiəddin] o adəti də əziz xasiyyətindən tərək edib, gündə bir dəfə iftar yeməyə başladı. Ancaq bir tikə quru düyüyə qənaət edib, ət və yağdan çəkinərdi, heyvani qidanı qətiyyənlə yeməzdi" (26).

Şeyx Zahidin Səfiəddinlə ilk görüşünün fərqli detalları haqqında digər mənbələrdə olan məlumatlarda rastlaşmaq mümkündür. İstənilən halda mənbələrdə bu görüş iki böyük arifin, ürfan əhlinin görüşü kimi xarakterizə edilmişdir. Başqa bir mənbədə olan məlumatda bildirilir ki, Səfiəddinin yetişməsindən əgah olan Şeyx Zahid böyük oğlu Şeyx Camaləddini yanına çağırırdı və tapşırırdı ki, həmin vaxt zaviyədə namaz qılmaqla məşğul olan cavan türkü onun yanına gətirsin. Şeyx Zahid bir qayda olaraq kənar adamları öz hücrəsinə dəvət etməzdi. Şeyx Camaləddin də bunu bilirdi. Ona görə də Camaləddin kənar adamın onun hücrəsinə

dəvət edilməsinə etiraz etmək istədi. Şeyx Zahid isə öz tapşırığını yenidən təkrar edir və Şeyx Camaləddini də başa salır ki, o heç də səhv etməyibdir. Şeyx Camaləddin də məcburiyyət qarşısında qalıb Səfiəddinin arxasınca yollanır və onu namaz üstündə tapır. Namaz bitəndən sonra Səfiəddin Şeyx Gilaninin hücrəsinə dəvət olunur. Beləliklə, bu arif insanların görüşü baş tutur. Elə ilk görüşdə onlar xeyli söhbət edirlər, Səfiəddin Şeyx Zahiddən marağında olduğu 80 suala cavab almağa cəhd göstərdi. Görünür, Səfiəddin aldığı cavablardan razı qalıbmış. Çünki Şeyx Zahid onun gəlişinin məqsədini də soruşanda Səfiəddin onun müridi olmaq arzusunu ifadə edir. Şeyx Zahid də onun xahişini həm qəbul edir, həm də onu öz hücrəsində saxlayır və ramazan günlərini birgə başa vururlar. Mənbə məlumatında o da bildirilir ki, Ramazan bayramı yetişəndə Şeyx Zahid müridləri ilə bayramlaşmağa Səfiəddinlə birlikdə çıxdı. Bununla Şeyx Zahid həm də Səfiəddinin yüksək məqamda olduğunu öz müridlərinə nümayiş etdirdi (27).

Səfiəddin Gilana gələndə 25 yaşında idi. Onun Şeyx Zahidin yanında 25 il müridlik etdiyi bildirilir. Yəni Səfiəddin kifayət qədər uzun bir zaman ərzində Şeyx Zahidə müridlik etmiş və öz biliklərində yüksək səviyyəyə qalxmışdı. Şeyx Zahid onun istedadına və kəramətinə şübhə etmirdi və onu özünün davamçısı kimi görürdü. Şeyx Zahid hətta Səfiəddinə olan məhəbbətinin və hörmətinin nəticəsi idi ki, qızı Fatimənin onun nikahına verilməsinə də etiraz etmədi.

"Səfvətüs-səfa"-nın məlumatına görə, Şeyx Səfiəddinin ürfan və kəramət sahibi olması haqqında xəbər Şirvanşah Əxsitana da gedib çatmış və o da öz qızını ona nikah etdirmək qərarına gəlmişdi. Əxsitan vəd etmişdi ki, qızına cehiz kimi 14 min qızıl ağca və düyü yetişdirilməsi ilə məşğul olan bir kənd versin. Bu xəbəri Şeyx Zahid Şeyx Səfiəddinə çatdıranda o cavab verdi ki, mənim hakimim şeyxdir, onun qərarı necə olarsa, mən də həmin hərəkəti edərəm. Əxsitanla bağlı isə dedi ki, o padşahdır, mən də bir dərviş. Mənim onunla bir işim yoxdur. Bu söhbətdən sonra Şeyx Zahid bildirdi ki, qızı Fatiməni ona vermək istəyir və onu da əlavə

etdi ki, Fatimədən dünyaya gələcək oğlun həm sənin işlərinin, həm də mənim işlərimin davamçısı olacaqdır (28).

Şeyx Zahid hələ sağlığında ikən özünün mürsidlik məqamının Şeyx Səfiəddinə verilməsini istəyirdi. Həm Şeyx Səfiəddin buna razılıq vermirdi, həm də Şeyx Zahidin ətrafındakılar bu haqqın Şeyx Zahidin oğluna keçməli olduğunu bildirdilər. Şeyx Zahid özü iki il müddətində mürsidliyə daha çox haqlı olmasını Şeyx Səfiəddinə təlqin etdi. Dünyanı tərk etməsindən əvvəl Şeyx Zahid müridlərini toplayıb bir daha öz məqamının Şeyx Səfiəddinə vəsiyyət etdiyini bildirdi. Ətrafındakı müridlər bir daha etiraz edərək bu məqamın Şeyx Camaləddinə keçməli olduğunu söylədilər, bu məqamın kənar adama deyil, ailənin böyük övladına keçməsinin daha doğru olduğunu bəyan etdilər. Şeyx Zahid isə öz qərarından dönmədi və qərarının həm də yaradanın iradəsi ilə bağlı olduğunu söylədi. Şeyx Zahid onu da bildirdi ki, övladlarının da, müridlərinin də gələcəyi Şeyx Səfiəddinlə bağlıdır və ona görə onun seçiminə hörmətlə yanaşılmasını lazım bildi (29).

Öz seçimində necə haqlı olmasını isə Şeyx Zahid əyani şəkildə müridlərinə nümayiş etdirdi və bu bərdə mənbələrdə aşağıdakı qeydlər vardır: "Şeyx Zahid həyatda olarkən ona (Səfiəddinə) mürsidlik və dini rəhbərlik icazəsi verirdisə də, o, qəbul etmirdi. Nəhayət, [Şeyx Zahid] öz vəfatı zamanı hidayət və övliyalıq tacını o həzrətə verdi və onun qabiliyyətli qamətini bu əziz paltarla bəzədi. Bədxah adamlar Həzrət Şeyx Zahidə etiraz etdilər ki, o həzrətin sadıq oğlu və doğma övladı, kamillik sahibi Şeyxzadə Camaləddin Əli durduğu halda, nə üçün onu [işlərə] icazə vermək və rəhbərlik etmək səadətinə layiq görmür və bu kürsüyə Şeyx Səfiəddini oturdur? Şeyx [Zahid] şübhəni aradan qaldırmaq və müridləri sakit edib təsəlli vermək məqsədi ilə [onların] hər ikisini sınaqdan keçirmək qərarına gəldi. Soruşdu: «Oğlumun xəlvətxanası haradadır?» Dedilər: «Xanəqahın yanında». Soruşdu: «Səfinin xəlvətxanası haradadır?» Dedilər: «Şeyxin xəlvətxanasından oraya qədər yarım fərsəxdir». Dedi: «Hər ikisini çağıracağam ki, hər birinin rütbə və dərəcəsi sizə məlum olsun». O üç dəfə oğlunu

çağırsa da, oğlu cavab vermədi. Səfini səs-ləyəndə cavab gəldi: «Gəldim, yetişdim, ya şeyxim və mürsidim!» Və [Səfiəddin] ad-dımını otağa qoydu. Şeyx [Zahid] buyurdu: «Səfi, harada idin?» Dedi: «Öz xəlvət-xanamda idim ki, şeyxin şövq artıran səsinə eşidib, yanınıza gəldim». Şeyx [Zahid] üzünü camaata çevirib dedi: «şanlı və uca Allah mənim nəzərimdə tutduğumu Camaləddinə deyil, Səfiyə vermişdir. Mən isə Allahın əmanətinə xəyanət etməyib, onu sahibinə çatdırdım» (30).

Bundan sonra müridlər Şeyx Səfiəddinin mürsidliyini qəbul etdilər. Şeyx Zahid təxminən 1301-ci ildə dünyasını dəyişdi. O dünyasını dəyişməzdən əvvəl Şeyx Səfiəddinin ilk övladları dünyaya göz açmışdılar. Bütünlükdə, Şeyx Səfiəddinin Fatimədən üç oğlu olmuşdu. Bu oğlanların böyüyü olan Məhyəddin vaxtsız dünyasını dəyişmişdi. Fatimədən olan digər iki oğlan uşaqları isə Şeyx Sədrəddin və Şeyx Əbu Səid idilər. Kəlxuranda nikah etdiyi başqa bir xanımdan da Şeyx Səfiəddinin daha iki oğlu var idi - Şeyx Əlaəddin və Şeyx Şərəfəddin. Bunlardan başqa, Səfiəddinin bir qızı da var idi (31). Bu qız Şeyx Səfiəddinin ikinci xanımından doğulmuşdu və onu sonralar Şeyx Zahidin oğlu Şeyx Şəmsəddinin nikahına vermişdi.

Şeyx Səfiəddin Gilanda olarkən Şeyx Zahidin yanında ilahiyat elminə və eləcə də Şeyx Zahidin rəhbərlik etdiyi təriqətin sirlərinə kifayət qədər sahib oldu. Bu sahədə əldə etdiyi biliklər Şeyx Səfiəddinin kamil bir mömin kimi yetişməsinə şübhə yeri qoymurdu və ona görə Şeyx Zahid öz sağlığında onun da müridlərin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmasına təkid edirdi. Şeyx Səfiəddin isə Şeyx Zahidin mürsidliyinə hörmət əlaməti olaraq bu təklifdən boyun qaçırırdı. Mövcud məlumatlara görə, bir dəfə Marağa nümayəndələri Şeyx Zahidin yanına gələrək həmin bölgədə ürfana maraq göstərənlərin təlim-tərbiyəsini öz üzərinə götürməyi xahiş etdilər. Bu xahişə əsasən Şeyx Zahid Marağaya yollanmalı idi. Şeyx Zahid isə həmin işi Şeyx Səfiəddinə tapşırmağı qərara aldı. Şeyx Səfiəddin bu dəfə də irşad işlərinin, mürsidliyin ustasına məxsus olduğunu bildirdi və bu təklifdən yenə də boyun

qaçırmağa çalışdı. Amma Şeyx Zahid təkidlə onun müridlik etməyə hazır olduğunu bildirməklə bu işi ona tapşırırdı. Bundan sonra Şeyx Səfiəddin Marağaya yollanaraq orada arzusunda olan insanlara ilahiyyat elminin, Şeyx Zahid təriqətinin öyrədilməsinə başladı. Bildirilir ki, Şeyx Səfiəddinin Marağada olması zamanı yerli əhali ona çoxlu sayda hədiyyə, nəzir-niyaz vermişdi ki, o da toplanan bütün bu malları gətirib Şeyx Zahidin xadimlərinə təqdim etdi (32). Yəni Şeyx Səfiəddin dünya malına qarşı hərislik nümayiş etdirmədi və onları bütünlüklə təhvil verdi. Mənbələrdə Şeyx Səfiəddinin Marağada ilahiyyat elminin öyrədilməsinə diqqət yetirilməsindən belə bir qənaət hasil olur ki, onun müridliyi də ilk olaraq burada başlamışdı.

Bəzi məlumatlara görə, Şeyx Səfiəddin təriqət rəhbəri elan edildikdən sonra Ərdəbilə qayıtdı. Bununla belə, o, Şeyx Zahidlə əlaqəsini kəsmirdi və vaxtaşırı Gilana yollanırdı. Şeyx Zahidin də Şeyx Səfiəddinlə görüşmək üçün Ərdəbilə yollanması haqqında məlumat vardır. Yəni bu iki ürfan sahibi arasında müridlik və müridlikdən başqa həm də səmimi bir insani münasibət mövcud idi. Şeyx Zahid bütün işlərində bir qayda olaraq onunla məsləhətləşər və onun fikirlərinə qulaq asardı (33).

Şeyx Zahid Gilani dünyasını dəyişməzdən bir neçə gün əvvəl Şeyx Səfiəddini və müridlərini yanına topladı, Şeyx Səfiəddini səccadənin yuxarısında otuzdurdu, libasını ona geyindirdi, kəmərinə onun belinə bağladı və sonra da ona son öyüdlərini verdi. Deyilənə görə, ömrünün son günlərində Şeyx Zahidin harada dəfn olunması barəsində müridlər arasında müxtəlif fikirlər var imiş. Şeyx Zahid özü də bu məsələyə biganə deyildi və harada dəfn olunması ilə bağlı o, Şeyx Səfiəddinlə də məsləhətləşdi. Şeyx Səfiəddin isə ona öz yurdunda dəfn olunmağı məsləhət gördü və doğrudan da Şeyx Zahid dünyasını dəyişəndən sonra Şeyx Səfiəddinin məsləhət bildiyi məkanda dəfn edildi. Hazırda Gilanda, Lahicandan Ləngruda aparən yolun üzərindəki Şixanəvər kəndində onu adına bir türbə vardır(34). Əslində isə Şeyx Zahidin məzarı Lənkəranın Şıxakəran kəndindəki qəbristanlıqda yerləşir və

hazırda bu məzar çoxlu sayda insanın müqəddəs saydığı məkanlardan biridir.

Şeyx Zahidin dünyasını dəyişməsindən sonra Şeyx Səfiəddin Ərdəbilə döndü və burada mürsidliyini davam etdirdi. Şeyx Zahidin sağlığında qeyd edildiyi kimi, Şeyx Səfiəddin mürsidlik etməyi öz üzərinə götürmək istəmirdi. Buna görə, Şeyx Zahidin sağlığında onun müridlərinin sayı elə də çox deyildi. Amma Şeyx Zahidin dünyasını dəyişməsi və təriqət rəhbəri kimi Şeyx Səfiəddinin elan edilməsi ilə təriqətin mürsidliyi də onun üzərinə düşdü və buna görə onun müridlərinin sayı xeyli artdı. Şeyx Səfiəddin hələ Gilanda ikən "şeyx" məqamına sahib olmuşdu. Səfəvi xanədanı arasında Səfiəddin ilk şəxs idi ki, bu məqama layiq görülmüşdü və sonradan onun övladları da "şeyx" adlandırıldılar. Onun müridlərinin və tələbələrinin sayı isə qısa müddət ərzində xeyli artdı və Şeyx Səfiəddin Ərdəbildə özü üçün bir xanəgah yaratmalı oldu. Şahidlərdən birinin verdiyi məlumatlara görə, qısa müddət ərzində təkcə Təbriz və Marağadan 13 min nəfər Şeyx Səfiəddinin xanəgahına gələrək onun tələbəsi və müridi olmuşdular. Şeyx Səfiəddinin oğlu Şeyx Sədrəddin isə deyirdi ki, dərvişlərin xəlvətlərdə qərarlaşdığı zaman hər bir xəlvətə bir çörək verirdilər və bir gündə xəlvətlərə çəkilməmiş olan dərvişlərə 3 min ədəd çörək paylanırdı (35).

Şeyx Zahid Gilaninin vəfatından sonra Şeyx Səfiəddin onun elmini və təriqətini daha yüksək səviyyəyə qaldırdı və özünün yolunu müəyyənləşdirdi. Bununla Zahidi təriqətinin bazasında Səfəviyyə təriqəti formalaşdı və çox böyük sürətlə də bölgəyə yayıldı. Şeyx Səfiəddinin Ərdəbilə qayıtması ilə əslində, bu şəhər həm də bölgənin elm-ürfan mərkəzinə çevrildi. Şeyx Səfiəddinin müdirikliyi, dərin etiqadı və əməlləri ilə kamilləşən Səfəviyyə təriqəti islam dininin əsaslarına dayaqlanmaqla bu əsasların qorunmasını, düzgün dini baxışların dirçəldilməsini və canlandırılmasını, təriqətin şəriətlə qovuşmasını, mövcud təriqətlər arasında ədavətin aradan qaldırılmasını təbliğ edirdi. Ona görə də, Səfəviyyə təriqəti hətta onun yaradıcısının dünyasını dəyişməsindən sonra insanlar

tərəfindən hörmət və ehtiramla qarşılanırdı və onun sıraları da ildən-ilə, aydan-aya genişləniirdi. Bu baxımdan Səfəviyyə təriqəti kütləviliyi, rəvnəqliyi ilə seçilirdi. İnsanlar bu təriqətdə axtarışında olduqları sirləri, həqiqətləri tapa bilirdilər və ona görə idi ki, onun davamçıları arasında zəmanəsinin hakimləri də az deyildilər. Bu hakimlərlə Səfəvi xanəgahının rəhbərləri arasında xüsusi münasibətlər formalaşmışdı.

Səfəviyyə təriqətinin rəhbəri "pir" adlanırdı. Bu təriqətin müridi olmaq istəyən insanlar bölgənin çox yerlərində var idi və sözsüz ki, onların hamısının Şeyx Səfi xanəgahına toplaşması mümkün deyildi. Təriqətin yetirmələri olan xəlifələr yerlərdə təriqətin müridlərinə mürsidlik edirdilər. Beləliklə, bu təriqətdə özünəməxsus bir üçbucaq yaranmışdı - pir-xəlifə-mürid. Xəlifələr mömin, etiqadlı və etibarlı şəxslər kimi tayfaların rəhbərləri idilər və onlar pir ilə müridlər arasında əlaqələndirici bir bənd kimi qəbul edilirdilər. Bu təriqətin saflığı, paklığı onun ətrafında birləşənlərin sayını xeyli artırmışdı. Şeyx Səfiəddinin həyatının sonlarına yaxın onun yaradıcısı olduğu təriqətin çoxlu sayda xəlifəsi Yaxın Şərq və eləcə də Afrikanın şimalına yayılaraq təriqətin əsaslarının təbliğinə başladılar və bunun nəticəsində bölgə ölkələrində Səfəviyyə təriqətinin davamçıları və müridləri daha da artmağa başladı. Bildirilir ki, bu müridlərin arasında bölgə ölkələrində hakimlik edən şəxslər də var idi. Şeyx Səfiəddinin xanəgahının söz-söhbəti o qədər geniş yayılmış və insanlar arasında hörmət qazanmışdı ki, zəmanəsinin böyük şairi Hafiz Şirazi də öz şerlərinin birində buna işarə etmişdi. Beytlərinin birində Şərqi bu böyük şairi bildirirdi ki, ey səbə əgər Araz sahillərindən keçməli olsan, bu vadinin torpağını öp ki, nəfəsin də tərəvətlənsin (36).

Səfəviyyə təriqətini seçmiş olan hər müsəlman hər şeydən əvvəl günahlarının bağışlanması üçün tövbə etməli və vəd etməli idi ki, gələcəkdə şəriətin ikrah buyurduğu əməlləri etməsin. Yəni bir daha günah qazanmasın. Bu təriqətin davamçıları dövrün bəzi təriqətlərinə mənsub olan dərvişlərdən fərqli olaraq ehsan toplamaqdan imtina etməli və dolanışığını öz işi və zəhməti ilə qurmalı

idi. Təriqət davamçıları vaxtlı-vaxtında namazını qılmalı, ibadətini etməli və imkan daxilində savab işlərin icrası ilə məşğul olmalı idilər. Təriqət üzvləri təmizliyə riayət etməli, təmiz paltarlar geyməli, dırnaqlarını vaxtında tutmalı, başını qırxdırmalı və sonra çilləyə oturmağı idilər. Qırx gün davam edən çillə ərzində təriqət üzvləri oruc tutmalı, gecələr ibadətə məşğul olmalı, dua və zikrlər etməli idilər. Ruhi çətinliklərlə qarşılaşdıqda təriqət üzvü dərini və narahatçılığını şeyxlə, mürşidlə və ya onlar tərəfindən təyin olunmuş xəlifə ilə bölüşməli və onların məsləhətlərini almalı idi. Bu yolla mürşid də mürid və ya təriqət üzvünə vücudun sirləri, mənəviyyatın gizlinlərini çatdırmalı və onun kamilləşməsinə çalışmalı idi. Təriqət üzvləri bəzən birdən-birə çilləyə otura və onun çətinliklərinə dözə bilmirdilər. Belə olanda müridlər çilləyə oturmağı bir və ya bir neçə dəfə təkrar etməli olurdular. Şeyx və ya xəlifə görəndə ki, çilləyə oturmuş mürid dünyanın maddiyatından uzaqlaşa bilmir, onda həqiqətlərin üzə çıxarılması və kamilləşməsi üçün ona son ürfani dərslər təlim edir və sonra da onları müstəqil fəaliyyətə buraxırdı. Mürid kimi öz təlim-tərbiyəsinə tamamlayanlar sonradan ya yaşadıqları bölgədə, ya da göndərildikləri bölgədə artıq müstəqil şəkildə təriqəti təmsil edir və həmin bölgələrdə müridlər toplanması və öyrədilməsi ilə məşğul olurdu (37).

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Səfəviyyə təriqətinin müridləri çox sadə həyat keçirirdilər. Səhərdən-axşama kimi onlar ünsiyyətdən uzaq olmağa çalışmaqla gün ərzində ən azı bir saat zikr edirdilər. Axşamçağı bu zikr yenidən təkrarlanardı. Axşam namazından sonra müridlər Quran oxumaqla məşğul olurdular. Onlar çox az miqdarda yemək yeyər və çox vaxt da oruc olurdular. Çilləyə isə adətən qışın əvvəlində oturardılar (38).

Bu hesabla Səfəviyyə təriqətinin müridlərinin sayı xeyli çoxalmışdı. Səfəviyyə təriqətinin belə nüfuz qazanması bir tərəfdən də dövrün islam təriqətlərinin islamın əsaslarından uzaqlaşması ilə bağlı idi. Belə təriqətlərdən bəziləri islamın zahiri tərəflərinə fikir verir və şəriət məsələlərinin müəyyən tələblərinin ciddi icrasına loyallıqla yanaşırdılar. Səfəviyyə təriqətinin islamın əsaslarına

sədaqəti ona olan bağlılığı artırır və ona görə islamın böyük müctəhidləri də bu təriqətin əleyhinə çıxmırdılar. Digər tərəfdən Səfəviyyə təriqəti yalnız dini-ürfani təbliğatla məşğul olurdu və dünyəvi işlərə qarşımırdı. Buna görə, təriqət həm də dövrün hakimləri tərəfindən dəstəklənirdi. Bunlar isə təriqətin tərəfdarlarının sayını artırır. Mövcud məlumatlara görə, dövrün hakimi olan Əmir Çoban Sulduz Şeyx Səfiəddindən əmir qoşunlarının, yoxsa təriqət müridlərinin sayının çox olmasını soruşanda Şeyx Səfiəddin bildirmişdi ki, hər bir qoşun döyüşçüsünün qarşısına 100 min nəfər təriqət müridi çıxıb bilər (39). Yəni hələ Şeyx Səfiəddinin sağlığında onun müridlərinin sayı bu qədər çox idi.

Ümumən, çoxlu zikr edilməsi Səfəviyyə təriqətinin əsas şərtlərindən biri idi. Zikrdən sonra müridlərdə daxili coşğunluq yarananda xüsusi qəvvallar sufiliklə bağlı olan şerləri xoş avazla oxuyar və bununla müridləri daha da vəcdə gətirərdilər. Şeyx Səfiəddin də zikrdən sonra sufi şerlərinin oxunması (qulaqasma) mərasimlərində bir çox hallarda iştirak edir və bununla müridlərin vəcdə gəlməsini daha da təşviqləndirərdi (40).

Şeyx Səfiəddin haqq yolundakı xidməti, ibadəti, mərifəti ilə Allah dərgahında uca məqama yüksəlmiş, Allahın kəramətini qazanmış bir müqəddəs kimi tanınmışdı. Hələ sağlığında ikən onun şəfaəti ilə Allaha pənah aparanlar şəfa tapar və niyyət etdikləri işləri uğurla başa çatdırardılar. Əslində, Şeyx Səfiəddinin saf niyyətli olması, haqq qarşısında təmənnasız xidmətdə olması, əsil müctəhid həyatı sürməsi, imkansızlara kömək göstərilməsini insanı və ruhani vəzifəsi sayması, doğrunun və ədalətin keşiyində dayanması, islamın doğru yolunu insanlara təlqin etməyə çalışması Səfəviyyə təriqətinin kütləviləşməsinə yol açdı. Onun təriqətinin əsaslarına yiyələnən müridləri və tərəfdarları da bu yolu davam etdirirdilər və bütün bunların nəticəsidir ki, Şeyx Səfiəddin yalnız dövrünün deyil, bütün dövrlərin böyük ürfan və ilahiyyat sahibi kimi tanınmış və əsasını qoyduğu Səfəvi təriqəti də islam dünyasının ən kütləvi təriqətlərindən biri olmuşdu.



Şeyx Səfi

Baxmayaraq ki, Şeyx Səfiəddinin təmənnasızlığı, maddiyata qarşı meylli olmaması hamıya məlum idi, bununla belə, dövrünün hakimləri, imkanlı adamları ona çoxlu hədiyyələr göndərirdilər. Məlumdur ki, Şeyx Səfiəddin təriqət başçısı məqamına yetişəndə onun kiçik torpaq sahəsi və bir cüt də öküzü var idi və bununla o öz dolanışığını qururdu. Sonradan bu əmlak xeyli genişləndi. Məsələn, vəfatı ərəfəsində ona bağışlanan kəndlərin sayı 20-yə çatmışdı. Amma Şeyx Səfiəddin bir sufi şeyxi kimi ona bağışlanan bütün bu hədiyyələri və mülkləri xanəgah vəqfinə çevirdi və onları imkansız adamların ehtiyaclarının ödənməsinə və xanəgahın xərclərinin qarşılanmasına istiqamətləndirdi (41).

Şeyx Səfiəddin 85 yaşında ikən Ərdəbildə dünyasını dəyişmişdir. Məlumdur ki, o, prostat xəstəliyindən əziyyət çəkirdi və bu xəstəliyə dözümlü yanaşırdı. Çünki bütün sufilər kimi o da mübtəla olduğu bəlanı yaradanın sınağı kimi qəbul edirdi və ona görə xəstəliyindən də gileylənməzdi. Ağrıları çoxalanda isə onun evdən bayıra çıxarılmasını, hazırda onun Ərdəbildəki məqbərəsinin qərar tutduğu yerdə dinlənməsini istəyirdi. Dəfələrlə deyərdi ki, məni əsil evimə aparın, orada dincəlim. Əsil evim deyəndə Şeyx Səfiəddin hazırkı məqbərəsinin yerləşdiyi məkanı nəzərdə tutardı (42). Həmin məkana Şeyx Səfiəddinin nə üçün üstünlük verməsini söyləmək çətinidir. Amma onun bu məkana bağlılığı nəzərə alındığı üçün idi ki, vəfatından sonra elə həmin yerdə də dəfn edildi.

Şeyx Səfiəddin 1334-cü il sentyabr ayının 12-də vəfat etmişdir. Vəfatından qabaq övladlarını və müridlərini başına toplayaraq onlara öz vəsiyyətini çatdırdı. "[Şeyx Səfiəddin] Həzrət Şeyx Sədrəddin Musa haqqında da buyurdu: «Mənim evimdə namaz qılmağı və bəndələri doğru yola çəkməyi oğlum Sədrəddinin öhdəsinə verirəm». Sonra isə nəsihət və öyüdə başladı. O vaxta qədər ki, Şeyx Səfinin qeybdən ilham alan, möcüzə yaradan dili danışmaq qabiliyyətini itirdi, onun son sözü bununla bitdi: «Ona (Məhəmməd peyğəmbərə) salavat göndərin və onu layiqincə salamlayın» (43).

Şeyx Səfiəddin həm də yaradıcı bir insan idi. O özündən sonra bir neçə risalə və xeyli sayda ədəbi əsər nümunələri miras qoymuşdu. Bu ədəbi nümunələr içərisində Azərbaycan türkcəsində yazılmış şer parçaları da vardır. XIII-XIV əsrdə yazılmasına baxmayaraq Şeyx Səfiəddinin Azərbaycan türkcəsindəki şerləri kifayət qədər aydın və anlaşılıqdır. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək mümkündür:

SEVİŞMƏKLƏR

Göyərçin yolladım, yazdım sənə səndən şikayətlər,
Qolunda ol qanadlardır başı bağlı kitabətlər.
Unudma aşiqi, namehriban olma, mənim canım,
İşıqsız sərvə oxşarlar vəfasız sərvqamətlər.
Səni tanı, necə səndən şikayət etməyim axır,
Hanı ol nazlı baxmaqlar, hanı gizlin işarətlər.
Hanı zalim, hanı gözüm, hanı kafir, hanı canım?
Sevişməklər, barışmaqlar, təpişməklər, qucuşmaqlar!

NEYLƏR

Olan həqq yadı birlə qayğısız divanə, kəs neylər,
Qılinc əlin dəməəni çağırın ər, dadrəs neylər.
Sınıq könlüm nəva dutmazsa, əskim fövcü kəsilməz,
Böylə ağır qaralı karvan sövti -cərəs neylər.
Çəkən köksün şikafından mənim bidərd könlümni,
Bu qanlı bəhr qarşısında zəngi var, səs neylər.
Dəniz mudrar olmaz it su içməğindən, ey arif,
Həqiqət anlıyanları könullərdə həvəs neylər.

BENGALƏLƏNMİŞ

Tutur könlümdən atəş lalələnməmiş,
Başımdan dud qalxar halələnməmiş,
Keyik kimi çürümüş kükrən naz,
Baxış durna kimi donbal ələnməmiş.

Tökülmüş zülfü yağıtək qucağə,
İçib hinduləri bengalələnmiş.

MÖVZUN -MÖVZUN

Qoydu üz könlü məqəm ləşkəri hamun-hamun,
Qara baydağlı ələmlər ucu gülgun -gülgun,
Çağırırdım qatı avaz ilə: - Leyli, Leyli!
Dağ səs verdi cavabında ki: - Məcnun, Məcnun.
Gözlərimdən yana od tutladı duzəx-duzəx,
Cigərimdən yana qan qaynadı Ceyhun -Ceyhun,
Bu nə viranə könüldür, Səfi, ey vay, ey vay!
Sərvlər var idi bu bağidə mövzun-mövzun.

QANLI PİYALƏ

Göy güldü, bulud ağladı, ey şanlı piyalə,
Saldı məni mey şövqünə bu qanlı piyalə.
Ol dəm ki dilim dutmaya, saqi, kərəm eylə,
Allahı sevərsən, mənə bir canlı piyalə.

VALLAHİ, BİLLAHİ

Demin kim dərdimi bilməz, bilir vallahi, billahi,
Desə bilməm, inanmayın, aldadır vallahi, billahi.
Dedin hərgiz mənim könlüm səninlə mehriban olmaz,
Demə zalim, demə kafir, olur vallahi, billahi.
Qıya bax gəc, təbəssüm nazik etgəc iltifat eylə,
Məni axır bu zalim öldürür vallahi, billahi.
Deyin Məcnun gəlibdir şəhrə, evdən çıx tamaşa qıl,
Uşaqdır nazənim, aldanır vallahi, billahi.
Səfini qoyma yalqız, getmə, getmə, getmə, gəl, gəl, gəl,
Yazıqdır, başına dönüm, ölür vallahi, billahi.

3. Şeyx Sədrəddin

Şeyx Səfiəddin vəfat edərkən onun böyük oğlu və ruhani varisi Şeyx Sədrəddin Soltaniyyədə səfərdə idi. Şeyx Səfiəddini digər ailə üzvləri və müridləri onun özünün seçdiyi məkanda dəfn etdilər. Şeyx Sədrəddin isə sonradan onun qəbri üzərində böyük məqbərə tikdirdi. Məlumata görə, hazırda "Allah, Allah" kümbəzi kimi tanınan bu məqbərənin tikintisi 10 il davam etdi (44). Qeyd edilməlidir ki, sonradan Şeyx Sədrəddin özü də həmin məqbərədə dəfn edildi.

Şeyx Sədrəddin Musa təriqət başçılığını öz üzərinə götürəndə 31 yaşında idi və 59 il təriqətə rəhbərlik etməklə 1392-ci ildə 90 yaşında olanda dünyasını dəyişdi. Onun həyatı illərində Səfəvi təriqətinin nüfuzu daha da gücləndi, müridlərin və tərəfdarların sayı daha da artdı və coğrafiyası da xeyli genişləndi. Şeyx Sədrəddin sadəcə təriqət başçısı deyildi və bu məqama yalnız Şeyx Səfiəddinin oğlu olduğu üçün yiyələnməmişdi. O həm də kamil elm və ürfan sahibi idi, ilahiyyat və təriqətdə atasından aldığı biliklərlə kamilliyə yetişmişdi, zahiri və batini dünyası ilə təriqətə rəhbərlik etmək haqqını da qazanmışdı. Bu mənada o da dövrünün böyük ilahiyyat və ürfan sahibi idi. O yalnız savad və biliyi ilə deyil, həm də əməli-saleh işləri ilə, məsləhətləri ilə müridləri və insanlar arasında böyük hörmət qazanmışdı. "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərinin müəllifi Şeyx Sədrəddini belə vəsf edirdi: "Uşaq-lıq və yeniyetməlik zamanından pəhrizkarlıq nuru mübarək alın-ndan parlayır və irşad, yaxşılıq əlamətləri [onun] zahirindən görünürdü. Övliyalıq və irşad bağında o, başı uca bir sərvi ağacı idi. Əslinin aliliyi və nəslinin hörməti baxımından böyüklər və izzət-lilər arasında tək və mümtaz (seçilmiş) idi. Çünki o, hörmətli atası tərəfdən nəsilbənəsil seyidlik və kəramət bürcünün ulduzu, xoş-bəxt anası tərəfdən isə irşad sədəfinin dürrü idi və onun özündən əvvəlki yeddi əcdadı dini rəhbərlik, zahidlik və ədalət taxtında oturmuşdular" (45).

Yəni mənbələr də Şeyx Sədrəddini kamil bir mürşid və Səfəvi xanədanının layiqli bir davamçısı kimi təqdim edirdilər. Şeyx Sədrəddin Şeyx Səfiəddinin oğlu olmaqla bərabər, həm də Şeyx Zahid Gilaninin qız nəvəsi idi və əslində, iki böyük şəriət və təriqət sahibinin davamçısı idi və onların dəyərli cəhətlərini özündə birləşdirmişdi. Şeyx Sədrəddin ana babası Şeyx Zahid Gilaninin vəfatından 4 il sonra dünyaya gəlmişdi. Amma deyilənə görə, Şeyx Zahid Gilani hələ qızı Fatiməni Şeyx Səfiəddinə nikah etdirəndə Şeyx Sədrəddin kimi bir şəriət və təriqət əhlinin dünyaya gələcəyini duymuşdu. Bununla bağlı mənbələrdə maraqlı bir məlumat da mövcuddur. "Şeyx Zahidin möhtərəm qızı ilə övlialar sultanı olan həzrət (Səfiəddin) arasında kəbin kəsilən günü Şeyx Zahid kəbin məclisində ayağa qalxdı, məclisdə olmayan məchul bir şəxs qarşısında hörmətlə baş əydi. Məclisdə olanlar bunun səbəbini soruşdular. Şeyx [Zahid] buyurdu: «Mənim nəvələrimdən olan Şeyx Səfinin övladlarını mənə nişan verdilər. Onların arasında mənim yerimdə oturacaq pəhrizkar bir səadət sahibi gözümə çarpdı və mən onun məqam və dərəcəsinin böyüklüyünü başa düşüb, ona baş əydim». O yüksək rütbəli şəxs (Sədrəddin) aya bənzər üzü təvəllüd üfүүүндən parlayıb dünyanı işıqlandırdı və övlialar sultanı olan həzrət (Səfiəddin) iradət sahiblərinə və müridlərə xəbər verdi: «Bu əziz cavahir, Şeyx Zahidin kəbin məclisində baş əydiyi həmin səadətli övladdır». O həzrət (Sədrəddin) neçə il böyük atasının yanında elm öyrəndi və [yaxşı] xasiyyətlər kəsb etdi, zahir və batin elmlərində kamala çatdı və onun dini rəhbərlik şöhrəti bütün dünyanı bürüdü.... Nəhayət, o həzrət (Sədrəddin) hörmətli atasının vəfatından sonra irşad sərəvətinin xəzinədarı olub, səadət nişanlı atasının [vəfat] hadisəsindən sonra Sultaniyyə səfərindən qayıtdı. O elm silsiləsinin müridləri onun dünyanı bəzəyən camalını görəndə matəm libasını çıxarıb, yasdən əl çəkdi. Aydın yolla gedənlər və dindar tayfalar təmiz ürək və doğru niyyətlə həzrət şeyxin vəsiyyətinə görə, o həzrəti irşad taxtına oturdular, onun istək həlqəsini [öz] qulaqlarına asdılar və ona itaət örtüyünü çiyinlərinə saldılar" (46).

Yəni Şeyx Zahidə hələ Şeyx Sədrəddin anadan olmazdan əvvəl onun arif, fazil və kəramət sahibi olacağı agah olmuşdu. O şübhə etmirdi ki, nəvəsi elmi, biliyi, fəziləti ilə yalnız nəslinin deyil, bütün islam aləminin seçilən ürfan və kəramət əhlindən birinə çevriləcəkdir. Doğrudan da Şeyx Zahid öz gümanında yanlışmı idi. Sədrəddin atasından elm və biliklərin sirrlərinə yiyələndi, həyatını ibadətdə və ürfani biliklərin öyrənilməsində keçirdi. Nəticədə, Şeyx Sədrəddin də islam aləminin böyük və güclü zəka sahiblərindən birinə çevrildi.

Şeyx Sədrəddinin dövründə Səfəvi təriqətinin müridlərinin və tərəfdarlarının sayı daha da artdı. Bir tərəfdən bunun üçün hətta ətraf ölkələrin əhalisi arasında təbliğ və izah işləri aparılırdı. Digər tərəfdən də Səfəvi xanəqahının şöhrəti yayıldıqca ona meyl göstərənlərin sayı da artdı. Şeyx Sədrəddin tərəfindən təriqətin mahiyyətinin çatdırılması üçün Səfəvi xəlifələri Anadoluya, Şama, Diyarbəkərə göndərilmişdi. Həmin bölgələrdə Səfəvi xəlifələrinin apardığı işlər də bu təriqətin sıralarının xeyli genişlənməsinə yol açdı. Şeyx Sədrəddin eyni zamanda dövrün hakimləri, tanınmış ürfan əhli arasında da böyük hörmət və nüfuza malik idi. Mənbələrdə olan məlumata görə, bölgədəki sonuncu monqol hakimlərindən olan Soltan Əbu-Səid xan da şöhrəti və nüfuzu çox-çox ətrafa yayılmış olan Şeyx Sədrəddinə böyük hörmətlə yanaşırdı və Səfəvi xanəqahına çoxlu sayda hədiyyələr bağışlamışdı (47).

Baxmayaraq ki, Şeyx Sədrəddinin dövründə də Səfəvi təriqəti dünyəvi işlərə qarışmırdı və öz tərəfdarları arasında yalnız ürfani və ilahiyyat təbliğatı aparırdı, bununla belə onun sıralarının artması, təriqətin daha da güclənməsi dövrün hakimlərinin nigarançılığı ilə qarşılaşırdı. Belə hakimlərdən biri də Məlik Əşrəf Müzəffərəddin Musa Çobani idi. O öz qardaşı Şeyx Həsəndən sonra Azərbaycanın da hakimliyinə yiyələnmə bilmişdi. Məlik Əşrəf heç də həmişə Səfəvi təriqətinə qarşı müxalif mövqedə olmamışdı. Bu şəxs Şeyx Sədrəddinə böyük hörmətlə yanaşmışdı. Lakin Səfəvi təriqətinin sıralarının genişlənməsini Məlik Əşrəf öz hakimiyətinə təhlükə kimi qiymətləndirirdi və ona görə də bu təriqətin

nüfuzunun genişlənməsinin qarşısını almağa cəhd göstərdi. Məlik Əşrəf görüşmək bəhanəsi ilə Şeyx Sədrəddini Təbrizə dəvət etdi. Zahirən, Şeyx Sədrəddin hörmət və izzətlə qarşılandı, ona ehtiram göstərildi. Əslində isə, Məlik Əşrəf onun hətta öldürülməsinə belə razı olmuşdu. Bunun üçün Şeyx Sədrəddinin yeməyinə zəhər qatıldı. Təsadüfən, Şeyx Sədrəddin zəhər qatılmış yeməyi yeməkdən imtina etdi. Mənbələrdəki məlumatlara görə, Şeyx Sədrəddin kəramət sahibi olduğu üçün yeməyinə zəhər qatılması ona əyan olmuşdu. Bununla belə, Şeyx Sədrəddin azad edilmədi və müəyyən bəhanələr irəli sürməklə onun Təbrizi tərk etməsinə icazə verilmədi. Səfəvi şeyxi 3 ay Təbrizdə saxlanıldı və bəzi məlumatlara görə, Şeyx Sədrəddinin Təbrizə dəvət edilməsindən 3 ay sonra Məlik Əşrəf yuxusunda Şeyx Səfiəddini gördü və onun qəzəbi ilə rastlaşdı. Bildirilir ki, Şeyx Səfiəddin tələb etdi ki, Məlik Əşrəf onun oğlu Şeyx Sədrəddini azad etsin və Ərdəbilə qayıtmasına icazə versin. Bu yuxudan sonra Məlik Əşrəf qorxuya düşdü, Şeyx Sədrəddini yanına çağıraraq onunla söhbət etdi və sonra da Şeyx Sədrəddinin Ərdəbilə qayıtmasına razı oldu. Şeyx Sədrəddin də Ərdəbilə qayıdaraq yenidən öz ruhani və ürfani fəaliyyətini davam etdirdi, təriqət əhlinə rəhbərliyi öz üzərinə götürdü (48).

Amma bu, çox da uzun çəkmədi və Şeyx Səfiəddinin və onun rəhbərlik etdiyi təriqətin sıralarının günü-gündən artması Məlik Əşrəfin yenidən ciddi narahatçılığına səbəb oldu və o, yenidən Şeyx Sədrəddinin həbsi barəsində qərar verdi. Ümumən, Məlik Əşrəf yalnız Şeyx Sədrəddinə qarşı deyil, dövrünün tanınmış şəxslərinə, ruhanilərinə, hörmətli adamlarına qarşı təqibi gücləndirməyə başladı ki, bu da çoxlu sayda tanınmış şəxslərin öz yurdlarını tərk etməsinə gətirib çıxardı. Şeyx Sədrəddinin həbs edilməsi üçün Məlik Əşrəf Ərdəbilə hərbi qüvvə də göndərdi. Şeyx Sədrəddin bundan vaxtında xəbər tuta bildi və ona görə də Ərdəbili tərk edərək Gilana yollandı. Bu xəbəri eşidəndə Məlik Əşrəf öz adamlarını Şeyx Sədrəddinin ardınca göndərdi, müxtəlif bəhanələrlə onu geri qaytarmağa çalışdı. Lakin Şeyx Sədrəddin onun

vədlərini və sözlərini qəbul etmədi və Gilanda məskunlaşaraq mürşidlik fəaliyyətini orada davam etdirdi (49).

Qeyd edildiyi kimi, Məlik Əşrəfin təqiblərindən nicat tapmaq üçün hörmət və nüfuz sahibləri müxtəlif yerlərə pənah aparmışdılar. Bu təqiblərdən qaçanlardan bəziləri hətta Dərbənd divarlarından aşaraq qıpçaq çöllərinə gedib çıxanlar olmuş və onların vasitəsilə Məlik Əşrəfin yarıtılmaz əməlləri qıpçaq hakiminə də çatmışdı. Verilən məlumata görə, bura pənah gətirmiş şəxslərdən biri camaat qarşısındakı moizələrdən birində Azərbaycanda baş verən haqsızlıqlardan geniş söhbət açdı və bu söhbəti eşidən qıpçaq hakimi Canıbəy xan Azərbaycana qoşun çıxarmağa, Məlik Əşrəfin hakimiyyətinə son qoymağa söz verdi. Bunun nəticəsi idi ki, bir müddətdən sonra Canıbəy xan böyük sayda qoşun toplayaraq Dərbənd divarlarını aşdı və Şirvana üz tutdu. 1357-ci ildə baş vermiş həmin yürüş zamanı Azərbaycan nəzarət altına götürüldü, Məlik Əşrəf isə həbs edilərək qətlə yetirildi. Bundan sonra Canıbəy xan (bəzi ədəbiyyatda isə sadəcə Canı bəy adlandırılır) Şeyx Sədrəddinə vətənə dönməsi barəsində xəbər göndərdi. Şeyx Sədrəddin də bu dəvəti qəbul etdi və Ərdəbilə doğru hərəkətə başladı. Mövcud məlumatlara görə, Ucan yaxınlığındakı Bostanabad kəndində Şeyx Sədrəddinlə Canıbəy xanın görüşü oldu. Bu görüş zamanı Canıbəy xan Səfəvi şeyxinə böyük hörmət və ehtiram nümayiş etdirdi və bu görüşdən sonra Ərdəbilə dönməyə Şeyx Sədrəddin xeyli vaxtdan bəri nəzarətsiz qalmış xanəgahın işlərinin yenidən təşkilatlandırılmasına başladı (50).

Mənbələrdəki məlumata görə, Canıbəy xan bu görüş zamanı Şeyx Sədrəddinlə ayrıca söhbət etdi, ondan hal-əhval tutdu. Ona bəyan etdi ki, vətənini məcburiyyət üzündən tərk etməsindən xəbəri var və bu da Ərdəbil xanəgahının başsız qalmasına səbəb olmuşdur. Canıbəy xan sonra şeyxə məsləhət bildi ki, yenidən Ərdəbilə dönsün, Ərdəbil xanəgahının işlərini yenidən nizamlasın, onun yolunu gözləyən fəqirlərin dadına çatsın, Canıbəy xan bölgədə uzun zaman qalmayacağını söyləyərək şeyxə məsləhət gördü ki, xanəgaha, təriqət müridlərinə və tərəfdarlarına mənsub olan

bütün mülkləri və əmlakı sahmana salaraq ona təqdim etsinlər və o da həmin əmlakı xanəgahın soyurqatı kimi rəsmiləşdirsin. Şeyx Sədrəddin də bununla bağlı öz müridlərinə göstəriş verdi ki, Ərdəbil ətrafında, Muğanda Səfəvi xanəgahına mənsub olan əmlakın sənədlərini toplusınlar. Bəzi mənbələr Canıbəy xanın bölgəni tərk etməsi ilə əlaqədar Səfəvi xanəgahının əmlakının soyurqat kimi rəsmiləşdirilməsinə nail olunmadığı bildirdiyi halda (51), bəzi mənbələrdə isə həmin əmlakın soyurqat kimi rəsmiləşdirilərək Səfəvi xanəgahının ixtiyarına verildiyi bildirilir (52).

"Silsilət-ül nəsəb-e Səfəviyə" əsərində Şeyx Sədrəddinin adı ilə maraqlı bir hadisə də bağlanılır. Doğrudur, tədqiqatçılar bu hadisəyə elə də yer vermirlər və onun təsdiqi ilə bağlı ciddi faktlar da ortaya qoyulmur. Bununla belə, öz-özlüyündə bu hadisə maraqlı kəsb etməyə qabildir. Əsərdə bildirilir ki, hicri tarixi ilə 600-cü ildə (miladi ilə XIII əsrin ilk illərinə təsadüf edir) gürcü qoşunları bölgəyə hücum edəndə Ərdəbilin camii məscidinin darvazalarını da söküb özləri ilə Gürcüstana aparmışdılar (yuxarıda qeyd ediləndə kimi, gürcü qoşunları hicri tarixi ilə 607-ci ildə, miladi tarixi ilə 1210-11-ci ildə Ərdəbilə qədər gəlib çıxmış və Ərdəbildə kütləvi talanlar həyata keçirmişdilər. Ola bilər ki, haqqında danışılan hadisə həmin illərə aiddir). Bildirilir ki, gürcülər həmin darvazaları öz kilsələrində istifadə edirdilər. Bu hadisə uzun illər idi ki, Ərdəbil əhlinin yadından çıxmamışdı və xüsusilə etiqaad əhli, sufilər və dərvişlər vaxtaşırı bu məsələni ortaya atırdılar. Şeyx Sədrəddin də bu hadisədən xəbərdar idi və günlərin birində o, Gürcüstana yollanaraq həmin darvazaları qaytarmaq qərarına gəlir. Şeyx Sədrəddin özü ilə iki nəfər də götürüb piyada Gürcüstana yollanır və axtarır darvazalar saxlanılan kilsəni tapır. Gürcü keşişləri Səfəvi şeyxinin və onun yanındakıların gəlməsindən xəbər tutandan sonra yerli hakimə xəbər göndərirlər. Uzun söz-söhbətdən sonra darvazaların geri qaytarılması qərar alınır. Amma gürcülər bu darvazaları aparmaq üçün at-araba verməkdən boyun qaçırırlar. Belə olanda şeyx yanındakılara tapşırır ki, darvazaları üst-üstə qoysunlar və hərəsi onun bir tərəfindən yapışsınlar.

Beləcə darvazaları oradan çıxarırlar və Ərdəbilə çatdırmağa müvəffəq olurlar (53).

Şeyx Sədrəddin dövrünün kamil ilahiyyatçısı idi. İstər Quranın, istərsə də peyğəmbər hədislərinin təfsirində o, sonsuz biliyi və müdrikliyi ilə seçilirdi və bu biliklərini də ömrü boyu öz müridlərinə öyrədərdi. Bir sıra mənbələrdə Şeyx Sədrəddin tərəfindən Quran ayələrinin və peyğəmbər hədislərinin necə təfsir edilməsi haqqında çoxlu sayda nümunələr mövcuddur. Elə bu nümunələr də Şeyx Sədrəddinin elm və biliyinin dərinliyini nümayiş etdirirdi. Şeyx Sədrəddin "Qüddəs sərruh" kimi xatırlanır. Şeyx Səfi məqbərə kompleksinin əsasını onun tərəfindən qoyulmuşdu. Şeyx Səfiəddin haqqında İbn Bəzzaz tərəfindən bioqrafiya məzmunlu "Səfvətüs-səfa" əsərinin yazılması da Şeyx Sədrəddinin təklifi ilə həyata keçmişdi. İndinin özündə də həmin əsər Səfəvi xanədanı haqqında qiymətli mənbələrdən biri olaraq qalmaqdadır.

"Səfvətüs-səfa" əsəri Şeyx Səfiəddin haqqında yazılsa da, bu əsəri həm də Şeyx Sədrəddinin zəkasının əsəri, ondan qalmış qiymətli yazılı abidə kimi qəbul etmək mümkündür. Çünki bu əsərdə yazılanlar, əsasən, Şeyx Sədrəddinin dilindən qələmə alındığı üçün onun zəkasının məhsulu da hesab edilə bilər. Bu əsərdə yalnız Şeyx Səfiəddinin zəkası, biliyi, kəraməti açılmır, həm də Şeyx Sədrəddinin hansı zəka sahibi olması əyani şəkildə ifadə olunmuşdur. Şeyx Səfiəddinin zəkası ilə bağlanan bütün məlumatlar, biliklər, şərhlər, təfsirlər Şeyx Sədrəddinin süzgəcindən keçərək kitabda yer almışdır. Başqa sözlə, bu əsərdə ifadə olunan dəyərli fikirlər, inanclar, etiqad həm də Şeyx Sədrəddinin inanclarını, etiqadını ifadə edən fikirlər kimi qəbul edilməlidir. Şeyx Səfiəddinin elmi-dini baxışlarını, müxtəlif məsələlərə ən müxtəlif mövqeyini yadda saxlamaq, onları əsaslandırmaq və sonra da kağıza köçürmək özü də Şeyx Sədrəddinin çox güclü təfəkkürə, möhkəm yaddaşa malik olmasının göstəricisidir.

Şeyx Səfiəddinin bu günə gəlib çıxmış yaradıcılıq nümunələrinin kağıza köçürülməsində də onun böyük xidmətləri vardır. Bu mənada Şeyx Sədrəddinin sayılıb-seçilən kəramət sahibi olmasının

dan əlavə, Şeyx Səfiəddinin irsinin qorunmasında və bununla Azərbaycan türklərinin ictimai-dini-ədəbi irsinin gələcək nəsillərə çatdırılmasında böyük xidmətləri vardır.

Ömrünün sonlarına yaxın Şeyx Sədrəddin Məkkə ziyarətinə yollandı. Mənbələrdə bu səfər Şeyx Sədrəddinin kəramətinin göstəricisi kimi təsvir edilmişdir. Bildirilir ki, Şeyx Sədrəddin Mədinədə olarkən həzrət peyğəmbər onun məqbərəsinin xadimlərinin birisinin yuxusuna girmiş və demişdi ki, övladım Sədrəddin Ərdəbildən bizim ziyarətimizə gəlib, ona lazımı səviyyədə xidmət və ehtiram göstərsin. Peyğəmbər məqbərəsinin xadimləri də Şeyx Sədrəddini böyük hörmət və ehtiramla qarşılamiş və onun xidmətində dayanmışdılar. Ziyarətini tamamlayandan sonra xadimlər tərəfindən Şeyx Sədrəddinə bir bayraq verilmiş və həmin bayraq peyğəmbər bayrağı kimi uzun zaman Şeyx Səfi məqbərəsi üzərində dalğalanmışdı (54).

Şeyx Sədrəddinin üç oğlu var idi və Məkkə ziyarətindən geri döndükdən sonra böyük oğlu Xoca Əlini özünün varisi kimi təriqət rəhbəri elan etdi. O, 1392-ci ildə dünyasını dəyişdi və atasının yanında, Şeyx Səfi məqbərəsində dəfn edildi.

4. Xoca Əli

Beləliklə, 1392-ci ildən etibarən Səfəvi xanədanına, xanəqahına və təriqətinə rəhbərlik Xoca Əlinin üzərinə düşdü və o, düz 36 il bu məqamın məsuliyyətini öz üzərinə götürdü. Onun dövründə Səfəvi xanədanının və təriqətinin nüfuzu heç də azalmadı, əksinə, daha da rəvnəq tapdı. Çünki bir tərəfdən Xoca Əli öz atası yanında ilahiyat elminə çox dərindən bələd olmuş və şəriət bilikləri ilə əcdadlarının ənənəsini davam etdirərək dövrünün ən kamil ürfan əhlinə çevrilmişdi. O həm də böyük kəramət sahibi kimi tanınırdı və mənbələrdə olan məlumatlara görə, hər zaman insanların xeyrinə öz kəramətini nümayiş etdirə bilirdi. Səfəvi xanədanı həm də dövrün hakimləri tərəfindən hörmət və ehtiramla qarşı-

lanırdı və bu da insanların etiqaqlarının formalaşmasında Səfəvi xanədanına üz tutmasına daha geniş yol açırdı.

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində Xoca Əli haqqında aşağıdakı sətirlər vardır: "Allahı aramaq və şəriəti yaymaq yolunda o müqəddəs nişanəli [Sədrəddinin] ömrü bitəndə onun şərəfli oğlu Xoca Əli o gözəl xasiyyətlinin yerinə oturdu. O öz əziz atasının yanında elm və kamal kəsb etmiş və yaxşılıq zinəti ilə bəzənmişdi. «Mənim yerimdə oturanlar mənim bayrağım altında olmalıdırlar» kəlamında deyildiyi kimi, [Xoca Əli] atasının mübarək cəsədini övliyalı sultanı olan Həzrət [Şeyx Səfiəddinin] ərşə bərabər olan günbəzinin altında dəfn edib, o hörmətli məkanın şərəfini artırdı.

«Azad oğul əziz ataların yolu ilə gedər» [sözündə deyildiyi kimi], Sultan Xoca Əli çalışmaqda və zahidlikdə, batini və nəfsi təmizləməkdə böyük atalarının yolu və hörmətli şeyxlərin sınıanmış üsulu ilə hərəkət edərək, Allahın işarələrini öyrənib, asimandan gəlmiş kəlamın incəliklərini kəşf etmişdi. Gözəl xasiyyətli atasının [vəfatı] hadisəsindən sonra o, öz mübarək vücudu ilə irşad və dini rəhbərlik taxtını bəzədi. Müqəddəs Səfəviyyə sülaləsinin pak ürəkli sufiləri o təmiz qəlblidən (Xoca Əlidən) feyz və mübarəklik ruhu alırdılar və o həzrətdən çoxlu qəribəliklər görürdülər" (55).

Bəzi məlumatlara görə, dövrün çətinlikləri, qətl və qarətlərin rəvac tapması da əhalinin müəyyən dairələrini Səfəvi xanədanına sığınmağa, rastlaşdıqları çətinliklərlə bağlı bu təriqətdə mənəvi təskinlik tapmağa sövq edirdi. Xoca Əlinin dövründə də Səfəvilər xanədanının və təriqətinin dini məzmunu dəyişmədi, hərbi-siyasi fəaliyyətdən kənar qalmaqda təriqət islam dininin əsaslarının təbliğ edilməsi, öyrədilməsi və yayılması sahəsindəki fəaliyyətini davam etdirdi. Xacə Əil də əcdadları kimi, həyatını ibadətdə, elm və bilik öyrənilməsində keçirir, etiqaqların və ibadətə maddiyata üstün tutulmasını düzgün sayırdı. Mənbələrdə onun haqqında da çox geniş məlumatlara rast gəlmək mümkün deyildir. Çünki Xoca Əli də dünyaya işlərindən xəlvətə çəkilərək ömrünü ilahiyətə, ibadətə, dini maarifçiliyə həsr etmişdi. İnsanlar və müridləri arasında artan

nüfuzuna görə Xoca Əli həm də "Sultan Xoca Əli" kimi tanınırdı. Ona mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda həm də Soltan Əli Siyahpuş (qarageyimli) kimi də müraciət edilmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Xoca Əli çox zaman qara rəngli əba geyinərmiş. Xoca Əli eyni zamanda mənbələrdə sultanül-arifin (ariflər sultanı), bürhanül-salehin (salehlər bürhanı) və böyük şeyx kimi də təqdim olunmuşdur (56). Xoca Əli həm də Əli təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır.

Mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda olan bəzi məlumatlara görə, Xoca Əlinin təriqət rəhbəri olduğu zamanlarda bu təriqətin şiəliyə meyillənməsi başlamışdı. Bəzi ədəbiyyatda Səfəvi xanədanının hələ əvvəldən şiəliyə bağlılığı iddia olunsa da, əsas fikirlərə və baxışlara görə, Səfəvi xanədanı əvvəllər sünni məzhəbinə mənsub olmuşdu. Konkret olaraq Səfəvi xanədanın sünniliyin Şafii qoluna bağlı olduğu bildirilirdi (57)

Xoca Əlinin xatırlandığı mənbələrin demək olar ki, hamısında onun şiəliyin təbliği və Əmir Teymurla görüşləri haqqında rəvayət xarakterli bir sıra məlumatlar mövcuddur. Xoca Əli məlumdur ki, Əmir Teymurun müasiri idi və Əmir Teymur Azərbaycandan keçməklə Osmanlı dövləti üzərinə yürüş etmişdi. Ona görə onların görüşməsi şübhə doğurmaya bilər. Bundan başqa Əmir Teymur özü də etiqad əhli olaraq ilahiyyatın öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu mənada Əmir Teymurun Səfəvi xanəqahına üz tutması, Səfəvi təriqətinin rəhbərləri ilə görüşməsi inandırıcı görülməyə bilər.

Xoca Əlinin şiəliyə meyillənməsi və şiəliyin təbliğinə başlaması 9-cu imam Məhəmməd Tağının adı ilə bağlanılır. Mənbə məlumatlarına görə, Xoca Əli bir dəfə yuxuda imam Məhəmməd Tağını görür və Məhəmməd Tağı ona tapşırır ki, düz yolunu azmış Dizful əhalisini doğru yola istiqamətləndirsin. Yuxuda belə bir tapşırıq alandan sonra Xoca Əli Dizfula yollanır və əhali arasında şiəliyin əsaslarının şərhinə başlayır. Amma Dizful əhalisi onun sözlərini və tövsiyələrini qəbul etmir. Onda Xoca Əli öz kəramətini göstərmək məcburiyyətində qalır və Dizful çayının istiqamətini dəyişməyə müvəffəq olur. Mənbə məlumatına görə, Dizful

əhalisi Xoca Əlinin sözlərini qəbul etməyəndə imam Məhəmməd Tağı yenidən onun yuxusuna girdi və bundan sonra Allahın iradəsi və dərvişlərin duaları ilə iki qaya arasından axan Dizful çayının qarşısını saxlaya bildi. On bir gün ərzində Dizful çayının məcrası dəyişdirildi və Xoca Əlinin bu kəramətini görəndən sonra əhali Həzrət Əlinin vilayətini (imam hakimiyyətini) və xilafətini qəbul etdi (58).

Güman edilir ki, Xoca Əlinin Dizfula yollanması və orada insanları şəriət yoluna dəvət etməsi Səfəvi xanədanı tərəfindən şiəliyin təbliği yolunda atılan ilk addım idi. Hətta Xoca Əlinin şiə imamlarına yas saxlanılması məqsədilə qara əbada gəzməsini iddia edən məlumatlar da vardır. Amma mütəxəssislər bu fikirlərlə razılaşmırlar. Bildirilir ki, Xoca Əli də əcdadları kimi sünni məzhəbinin davamçısı idi və Qüds xəlifəsi Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əhməd də Xoca Əlinin məşhur Hənəfi fəqihi olmasını söyləmişdi (59). Xoca Əlinin ömrünün sonlarında Qüdsə yollanması və oradakı şeyxlərlə və ilahiyyatçılarla görüşməsi də onun, deyildiyi kimi, qəti şəkildə şiəliyə bağlanmasını müəyyən şübhə altına ala bilər.

Əmir Teymurla görüşləri haqqında olan məlumatlar da daha çox Xoca Əlinin kəramətinin təsdiqinə xidmət edən məlumatlardır. Bu məlumatlar da rəvayət xarakterlidir. Bununla belə, Səfəvi xanədanın tarixi ilə bağlı olan mənbələrdə bir qayda olaraq bu məlumatlarla rastlaşmaq mümkündür. Əmir Teymurun Xoca Əli ilə ilk görüşünün onun Xorasana yürüşü zamanı baş verdiyi bildirilir. Verilən məlumata görə, Əmir Teymur qoşunları ilə Ceyhun (Amu-Dərya) çayı üzərindən adlayarkən əlindəki qamçısı suya düşür. Əmir Teymur bunu pis bir əlamət kimi qəbul edir və ona görə də irəliyə doğru hərəkətini dayandırır. Ətrafındakılar ona hərəkət etməyi məsləhət bilsələr də, Əmir Teymur qamçını tapmadan irəli hərəkət etməyin yaxşı nəticəyə gətirməyəcəyini güman edir. Mənbə məlumatlarına görə, Əmir Teymur bir saata qədər bu barədə fikirləşməli olur. Məhz bu zaman qiblə istiqamətindən

Xoca Əli dərviş libasında zühur edir və qamçını sudan çıxararaq Əmir Teymura verir (60).

"Aləmara-ye Abbasi" əsərində Xoca Əli ilə Əmir Teymurun həm bu görüşü, həm də digər görüşləri aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir: "Deyirlər ki, Xoca Əli üç dəfə, hər dəfə də başqa cür tərzdə böyük əmir və sahibqıran Əmir Teymur Kürəkanla görüşmüşdür. Birinci dəfə Əmir Teymur Xorasana yürüş etmək məqsədilə Ceyhundan keçdiyi zaman qamçısı suya düşdü. Əmir Teymurun gözüne bir cındır paltar geymiş dərviş göründü ki, [Teymurun] qamçısını sudan çıxarıb əlinə verdi. Əmir Teymur bu hadisəni yaxşı əlamət hesab edib, (dərvişin) şərəfli əhvalını xəbər aldı. O dərviş dedi: «Vətənim Ərdəbildir, zühur etdiyim yer Dizful, dəfn olunacağım yer isə Qüdsi-Xəlil olacaq». O [dərviş] sanki mənəvi aləmdən zühur etmiş bir surət idi. Əmir Teymurun Bağdaddan Xuzistana qoşun çəkdiyi ildə Dizful çayı körpüsünün başında onun nəzərinə çiyinə qara xirqə salmış bir dərviş çarpdı. [O] dedi: «Mən Ceyhun kənarında sənə əlinə qamçı verən dərvişəm. Başqa bir dəfə də görüşümüz Ərdəbildə olacaq».

Bir neçə ildən sonra Əmir Teymur Rum səfərindən qayıdarkən özü ilə bərabər böyük bir dəstə Rum əsiri gətirərək, darülrşad Ərdəbilə çatdı. O, Şeyx Səfiəddinin böyüklüyü, onun yüksək məqam və dərəcə sahibi olması haqqında eşitmişdi. [O], [Şeyx Səfinin] mübarək qəbrinin ziyarətinə gedib, ziyarət qaydasına əməl etdikdən sonra o hörmətli məkanın dini rəhbərləri haqqında xəbər aldı. Xoca Əlinin əhvalından ona xəbər verdilər. [Əmir Teymur] onunla görüşmək məqsədi ilə Şeyxin hücrəsinə tərəf yönəldi. Şeyx ibadət səccadəsi üzərində oturmuş, Allahın gözəl keyfiyyətlərini zikr etməklə məşğul idi. Hərçənd xidmətçilər padşahın gəlməsini ona (Xoca Əliyə) xəbər versələr də, amma o, buna etina etmədən, [Əmir Teymura] oturmağı təklif etdi. [Xoca Əli] öyüd və nəsihət xəzinələrinin qapısını açıb, onun şüur qulağını o parlaq dürlər vasitəsilə, gözəl xasiyyətli olmaq və Allahın bəndələri ilə yola getmək inciləri ilə ağırlaşdırdı. Əmir Teymur nəzərində üç şey tutmuşdu ki, əgər ürəyində tutduğu kimi zahir olarsa, öz iradəti əli



Xoca Əlinin Beytül-müqəddəsin Bab əl-rəhmə qəbristanlığındakı məzarının üzərindəki kitabə

ilə o həzrətin irşad ətəyindən möhkəm tutsun. Hər üçü könlü istədiyi kimi zühur etdi. Ona görə də şeyx həzrətlərinə istək əli verib xahiş etdi ki, [Şeyx] ondan bir şey istəsin. [Lakin] yoxsulluq və mənəviyyat aləminin padşahlarının zahiri aləmin padşahlarına nə ehtiyacı ola bilər və dünyanın xırda saxsı parçalarının Allahı tanımaq [kimi] bahalı cavahir bazarında nə satışı ola bilər?! [Xoca Əlinin] işıqlı qəlbi dünyəvi işlərlə məşğul olmadığından və gözəl təbiəti zahiri dünya şeylərinə fikir vermədiyindən mübarək dodaqlarını heç bir xahişi dilə gətirməkdən ötrü açmadı. Padşahın təkrar xahişi və təkidindən sonra Allahın razılığını almaq üçün rumlu qadın və kişi əsirlərin azad edilməsini istədi. Əmir Teymur qəbul barmağını gözü üzərinə qoyaraq, bütün əsirlərin azad edilməsi hökmünü verdi. Ərdəbil vilayətində və o hüdudda öz halal pulu ilə rəğbətli kəndlər və əkinlər satın alıb, mübarək məqbərəyə vəqf etdi və o hörmətli məkanı bəst və pənahgah elan edib, o vilayətin xəracını o ali xanədana təslim etməyi tapşırırdı" (61).

Digər mənbələrdə Əmir Teymurla Xoca Əlinin Dizful çayı üzərində olan körpüdəki görüşləri haqqında fərqli məlumatlar da vardır. Bu məlumatlar da rəvayət xarakterlidir və inandırıcı görünməsə də, hər halda Əmir Teymurla Xoca Əli arasındakı münasibətlərdən danışılarda həmin görüşün təfərrüatına da toxunulur. Bu məlumata əsasən, Əmir Teymur qoşunları ilə Dizful çayı üzərindəki körpüdənlər adlamaq istəyəndə bu körpünün mal-qara tərəfindən bağlandığını görürlər. Ona görə burada ləngimək lazım gəlir. Bu zaman Əmir Teymurun gözü yaxınlıqdakı qara paltarlı dərvişə sataşır. Bu dərviş Xoca Əli imiş və Əmir Teymur onu tanımır. Xoca Əli yerdən bir daş parçası götürüb Əmir Teymura tərəf atır. Əmir Teymur dərvişin bu əməlinə bir hikmət gördüyü üçün ona bir söz demir və atılan daş onun sinəsinə dəyir. Dərviş tərəfindən atılan ikinci daş onun bir çiyinə, üçüncü daş isə digər bir çiyinə dəyir. Bundan sonra Əmir Teymur ondan bu hərəkətinin dayandırılmasını xahiş edir. Dərviş də bu xahişdən sonra dördüncü daşı atmır. Əmir Teymur bu hərəkətin mənasını soruşanda Xoca Əli bildirir ki, üç daşın sənə dəyməsi dünyanın üç

hissəsinin sənin nəzarətin altına gələcəyi deməkdir. Dördüncü daş isə dünyanın dördüncü hissəsi demək idi ki, ondan imtina etdin. Guya bundan sonra Əmir Teymur dördüncü daşın vurulmasını xahiş etsə də Xoca Əli artıq bunun gec olduğunu bildirir (62).

Bu məlumatların doğruluğu qəbul edilərsə, onda demək mümkündür ki, Əmir Teymurla görüşlərdən sonra həm Ərdəbil xanəqahına məxsus olan ərazilər daha da genişləndi, həm də Ərdəbil xanəqahının toxunulmazlığı rəsmiləşdirildi. Bunlar da öz növbəsində Səfəvi xanəqahının nüfuzunu və təsir sahəsini xeyli genişləndirdi. Ərdəbil ətrafındakı torpaqların, kəndlərin vəqf torpaqları kimi və ya digər formada Ərdəbil xanəqahına bağışlanması o demək idi ki, o ərazilərdə yaşayan insanların artıq dünyəvi idarəçiliyi də bu xanəqaha tapşırırdı. Bu isə Səfəvilər xanəqahının inzibati idarəçiliyinin genişlənməsinə və Ərdəbil ətrafında müstəqil idarəçiliyin təşkilatlanmasına münasib zəmin yaradırdı. Bəzi tarixi ədəbiyyatda olan məlumata görə, Əmir Teymur Ərdəbil ətrafındakı torpaqlardan əlavə, Qızıl Üzən, İsfahan və Həmədan ətrafında da xeyli torpaq sahələri alaraq Xoca Əlinin kişi övladlarına vəqf etdi. Bundan başqa bildirilir ki, Əmir Teymurun Xoca Əlinin xahişi ilə azad etdiyi əsirlərin böyük hissəsi türk tayfalarından idilər və onlar əsirlikdən azad olduqdan sonra Ərdəbildə qalaraq Səfəvi xanəqahının xadimlərinə çevrildilər. Məlumata görə, həmin türklər və onların sonrakı nəsli Səfəvi xanədanının gələcək hərbi qüvvələrinin müəyyən hissəsini təşkil etdilər (63). Bəzi tarixi ədəbiyyatda hətta Səfəvi dövlətinin əsasını təşkil edən Təkalu, Ustaclı, Şamlı, Qacar, Rumlu, Zülqədər tayfalarının məhz həmin əsirlərin bazasında Səfəvi xanədanı ətrafında toplanmasına işarə edilir.

Bir məlumata görə, Əmir Teymurla görüşəndə Xoca Əli ona dedi ki, əsirlər də sən kimi mənim müridlərimdir. Onların əsirlikdə saxlanması Allaha xoş getməz. Onda Əmir Teymur soruşdu ki, bu əsirlərin sənin müridlərin olmasını necə ayırd etmək olar? Xoca Əli kiçik bir qırmızı parça çıxarıb dedi ki, müridlərin hər birinin papağında buna oxşar qırmızı parça olmalıdır. Bununla müridləri müəyyənləşdirmək olar. O da qeyd edirdi ki, papaq-

larına belə qırmızı parça tikmiş müridlər özlərini qızılbaşlar adlandırırıldı (64).

Ehtimal edilir ki, Xoca Əlinin xahişi əsasında Əmir Teymurun əsirlikdən azad etdiyi türk tayfa üzvlərinin sayı 30 min nəfərdən artıq idi. Əmir Teymur Səfəvi xanədanına olan ehtiramının göstəricisi kimi, işğal etdiyi ərəzilərin hakimlərinə əmr göndərmişdi ki, türklərin və eləcə də digərlərinin Səfəvi xanəgahına mürid edilməsinə maneçilik yaratmasınlar (65).

Əmir Teymurun oğlu Şahruxun da Səfəvi xanəgahına yaxşı münasibəti var idi. Onun hakimiyyəti Xoca Əlinin təriqət başçılığı dövrünə təsadüf edirdi. 1420-ci ildə Qaraqoyunlu Qara Yusiflə müharibə aparmaq üçün Şahrux qoşunları ilə Azərbaycana yollandı. Amma Şahrux Azərbaycana yetişənə qədər Qara Yusif dünyasını dəyişdi və belə olanda onunla müharibə aparılmasına da ehtiyac qalmadı. Amma Şahrux Ərdəbilə yetişəndə Səfəvi şeyxlərinin ziyarətinə getdi və mənbələrdə onun Xoca Əli ilə görüşməsi haqqında məlumat mövcudur. Həmin görüşün 1420-ci il dekabr ayının 4-də baş tutması ehtimal edilir (66)

Xoca Əlinin üç oğlan övladı var idi. Birincisi Şeyx (Sədrəddin) İbrahim idi. Xoca Əli həyatının sonlarına yaxın Məkkə ziyarətinə yola düşməzdən əvvəl onu özünün dini varisi elan etdi və təriqətin gələcək rəhbərliyi ona tapşırıldı. Xoca Əlinin ikinci övladı Şeyx Cəfər idi. Şeyx Cəfər də əcdadları kimi öz həyatını ilahiyyat elminin öyrənilməsinə həsr etmişdi və bu sahədə kamil bir alim kimi yetişmişdi. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Şeyx Cəfərin elmi kamilliyi o dərəcəyə çatmışdı ki, hətta mənsub olduğu xanədanın bütün üzvləri arasında seçilirdi. Şeyx Cəfərin yeddi oğlan övladı var idi və onları şeyx cəfərilər adlandırırıldı. Xoca Əlinin üçüncü oğlu isə Əbdülrəhman adlanırdı. O da Səfəvi təriqətinin davamçısı kimi əcdadlarının irsinin zənginləşdirilməsi ilə məşğul idi. Əbdülrəhman da hörmət və nüfuz sahibi idi və onun övladları isə mir ibrahimilər adı ilə tanınmışdı.

Həyatının sonuna yaxın Xoca Əli Məkkə ziyarətinə yollandı. Hərəkətə başlamazdan əvvəl övladlarını və müridlərini toplayıb

onlara tövsiyələrini verdi, təriqətə rəhbərliyi Şeyx İbrahimə tapşırırdı və sonra da Ərdəbili tərək etdi. Bu səfər zamanı Səfəvi xəlifələrinin və müridlərinin bir dəstəsi Xoca Əlini müşayiət edirdi. Amma Xoca Əli Ərdəbili tərək edəndən sonra oğlu Şeyx İbrahim atasını Məkkə ziyarətində müşayiət etməməsindən nigaran qaldı və bir neçə gündən sonra o da atasının arxasınca yola düşdü. Şeyx İbrahim qərara aldı ki, atası ilə birlikdə özü də Məkkə ziyarətində olsun, sonra da birlikdə geri qayıtsınlar. "Tarix-e Aləm-arayi Abbasi" bu məsələni belə şərh edir: "Allahı axtarma yollarında irəliləyən [Xoca Əli] şəriət qaydalarının möhkəmliyi sayəsində məqsəd Kəbəsinə çatmaq şövqü ilə hərəkətə gəldi. [Xoca Əli] irşad kürsüsünü və cənnət təbiətli müqəddəs bağın xidmətini seyidlik və övliyalıq ağacının meyvəsi olan Sultan Şeyx İbrahimə tapşırırdı və həqiqət əhli və inam sahiblərinin bir dəstəsi ilə birlikdə, «hər kim Allahın qoyduğu qaydaları yüksək tutarsa» [ayəsinə] görə Allahın evinin ziyarətinə tərəf yola düşdü və «gəldim, Allah, gəldim» deyə, sədaqət yolu ilə irəliləyərək, bu əmin-amanlıq vadisinə ayaq qoydu. [Xoca Əlinin] xoşbəxt oğlu gözəl xasiyyətli atasının ayrılığına dözə bilmədiyinə və bundan əlavə, Kəbəni ziyarət etmək şövqünə düşdüyünə görə, atasının ardınca xeyir nişanəli Hicaz səfərinə getdi və çalışmaq addımı ilə tələb vadisinə ayaq qoydu. Mənzillər, mərhələlər keçib, arzu etdiyi Kəbənin ziyarətinə, yəni mələikə təbiətli atasının ayağını öpmək şərəfinə çatdı. Oğul ilə ata birlikdə Həcc işlərini yerinə yetirib, oradan Qüdsi-Xəlilə getdilər və mələklərin hörmət etdiyi o yerdə peyğəmbərlərin ruhunu və Əqsa məscidini ziyarət etdilər" (67).

Xoca Əlinin Məkkə ziyarətindən sonra Qüds şəhərinə yollanması təsadüfi deyildi. Burada həm müqəddəs yerlər var idi, həm də bu şəhər islam dünyasının ən kamil ilahiyyat alimlərinin, şeyxlərinin, ariflərinin toplaşdığı bir mərkəz idi (68). Xoca Əli bu alimlərlə, arif insanlarla da görüşmək istəyirdi. Qüds şəhərində olarkən Fələstin və Suriyada olan Səfəvi təriqət üzvlərindən çoxlu sayda adam Xoca Əlinin görüşünə gəldilər, onun məsləhət və töv-

siyələrini aldılar və həmin tövsiyələr nəticəsində Səfəvi təriqətinin əsaslarının təbliğini daha da gücləndirdilər.

Qüds şəhərində olarkən Xoca Əlinin səhhəti pisləşməyə başladı. İsti yaz günlərində oruc tutmaqda davam etməsi, gecələr uzun zaman ibadət və zikrlə məşğul olması da onun səhhətinin zəifləməsinə təkan verdi və bir müddətdən sonra dünyasını dəyişdi. Bu hadisə 1427-ci il may ayının 15-də baş verdi. Oğlu Şeyx İbrahim və müridləri onu Qüds şəhərində dəfn etdilər. Onun qəbrinin üzərində sonradan məqbərə tikildi və bu məqbərə Şeyx Əli Əcəmi məqbərəsi kimi tanınmışdı. Atasının dəfnini və əzadarlığını başa çatdırandan sonra Şeyx İbrahim Səfəvi müridləri və xəlifələri ilə birlikdə Ərdəbilə qayıtdı və təriqət rəhbərliyini həyata keçirməyə başladı.

5. Şeyx İbrahim

Xoca Əlinin dünyasını dəyişməsindən sonra Səfəvi təriqətinin canlı saxlanması və bu təriqətə olan maraq və inamın daha da genişləndirilməsində oğlu Şeyx Sədrəddin İbrahimin də əhəmiyyətli xidmətləri var idi. O, atasının və əcdadlarının yolunu davam etdirərək təriqət ətrafında toplaşanların irşadı və istiqamətləndirilməsi ilə məşğul oldu, Səfəvi təriqətinin nüfuzunun yayılmasına rəvac verdi və ətraf bölgələrdə müridlərin artmasına zəmin yaratdı.

Şeyx İbrahimin nə zaman dünyaya gəlməsi haqqında məlumat mövcud deyil. Onun həyatına aid olan bir sıra faktları tutuşdurmaqla tədqiqatçılar Şeyx İbrahimin 1390-cı illərdə anadan olduğunu güman edirlər (69).

Şeyx İbrahimin təriqət rəhbəri kimi fəaliyyəti bir neçə cəhətdən diqqəti özünə cəlb edir. Onun təriqət rəhbəri kimi fəaliyyətinin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, Şeyx Səfiəddinin dünyasını dəyişməsindən xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq bu təriqətin nüfuzu, əhatə dairəsi nəinki azalmadı, əksinə daha da genişləndi. Yəni təriqət dəyərləri Şeyx Səfiəddindən sonra da inkişaf

etdirildi, Şeyx Səfiəddinin davamçıları ilə, o cümlədən Şeyx İbrahimin fəaliyyəti ilə bu təriqət həyatı olduğunu, sağlam nəzərini bilik və mənəvi dəyərlər üzərində qurulduğunu nümayiş etdirdi. Bu məsələdə Şeyx İbrahimin də öz rolu var idi. O, atasının dünyasını dəyişməsindən sonra öz biliyi, zəkası, təriqət dəyərlərinə etiqadı və onları əməldə də əsas tutması insanların bu təriqətə münasibətini daha da gücləndirdi. İlk növbədə Şeyx İbrahim özü təriqət dəyərlərinə dərin bağlılığını ortaya qoydu, biliyi, etiqadı və əməli ilə insanları özünə daha yaxından cəlb etdi. Elə bunun üçün idi ki, Şeyx İbrahim mənbələrdə “dinə pənahın şahı” kimi qiymətləndirilirdi. Bildirilir ki, bu cəhətinə görə Şeyx İbrahim həm də insanlar arasında və eləcə də bütün bölgədə həm də Şeyx Şah kimi tanınırdı (70).

Yəni Şeyx İbrahim həyatını birmənalı şəkildə ilahiyyatın öyrənilməsinə, təriqət ətrafına toplaşanların mənəvi dəyərlər əsasında istiqamətləndirilməsinə, əcdadlarından miras qalan biliklərin təbliğinə həsr etmişdir. Şübhə yoxdur ki, Şeyx İbrahim ilk təhsilini həyata göz açdığı xanəqahda almış, islam elmlərinin dəyərlərini atasından öyrənmişdi. Onun dövründə də Səfəvi xanəqahı imkansızların ümidgahı idi, fəqirlərin dayaq yeri idi. Şeyx İbrahimin səyləri nəticəsində Səfəvi xanəqahı daha da rəvnəqləndi, genişləndi, ona qoşulanların sayı daha da artdı.

Şah İsmayılın digər ulu əcdadlarının çoxu kimi, Şeyx İbrahim haqqında da geniş məlumat yoxdur. Yalnız mövcud olan müxtəsər məlumatlar onun fəaliyyət imkanları və təriqət həyatında özünü göstərən meyllər haqqında müəyyən qənaətlərə gəlməyə imkan verir. Amma mövcud olan məlumatlar da Şeyx İbrahimin dəyərlili fəaliyyəti haqqında olan qısa məlumatlardır.

“Fotuhət-e şahı” əsərində Şeyx İbrahimin mürşidliyinin kamilliyi haqqında məlumat vardır. Bu əsərdə də onun fəaliyyəti haqqında məlumat çox müxtəsərdir. Müəllif onu bildirir ki, atasının vəfatından sonra Ərdəbilə qayıdan Şeyx İbrahim xanəqahın səhabələrinin mürşidinə çevrildi, onların arasındsa islam irşadı ilə məşğul oldu. Adı çəkilən mənbədə Şeyx İbrahimin səxavətliyi

haqqında söz açılmışdır. Bildirilir ki, onun süfrəsi həmişə insanlara açıq olardı, bu süfrə başına çoxlu sayda insanlar toplaşardı. Qonaqlar və ziyarətçilər üçün açılan süfrəyə hər cürə nemətlər düzülərdi. Mənbədə belə bir fikir xüsusi olaraq qabardılır ki, Şeyx İbrahim bütün Azərbaycanda və İraqda böyük hörmət və nüfuz malik idi (71).

“Xülasüt-təvarix” əsərində olan çox qısa məlumatda deyilir ki, Şeyx İbrahim atasının dünyasını dəyişməsindən sonra Ərdəbilə qayıtdı, atasının vəsiyyətinə əsasən, təriqət mürşidliyini öz üzərinə götürdü, yolunu azmışları, düz yolda olmayanları hidayət yoluna istiqamətləndirdi (72). Bu kiçik məlumatda Şeyx İbrahimin təriqət maarifləndirilməsi, insanların haqq yoluna dəvət edilməsi ilə məşğul olması öz ifadəsini tapmışdır. Başqa sözlə islami dəyərlərin təbliği, insanlara çatdırılması Şeyx İbrahimin fəaliyyətinin və eləcə də bütün həyatının əsasını təşkil edirdi.

“Həbibüs-siyər” əsərində də Şeyx İbrahim haqqında verilən məlumat 2-3 cümlədən çox deyildir. Bu cümlələrdə də Şeyx İbrahimin fəaliyyətinin mahiyyəti və məzmunu ümumiləşdirilmişdir. Müəllif bildirirdi ki, Şeyx İbrahim Ərdəbilə qayıtdıqdan sonra təriqət rəhbərliyinə başladı, islam peyğəmbərinin şəriətinin yayılması üçün boynuna düşənləri icra etdi (73).

“Xolde-bərin” və “Rövzətüs-səfəviyyə” əsərlərində də oxşar fikirlərlə rastlaşmaq mümkündür. Həmin əsərlərdə də Şeyx İbrahimin təriqət rəhbəri kimi fəaliyyəti təqdir olunur, islami dəyərlərin təbliği və irşadı yolunda böyük zəhmətlərindən söz açılır (74).

“Tarix-e Aləmarayi Abbasi” Şeyx İbrahim haqqında müxtəsər olaraq aşağıdakı məlumatı verirdi: “[Şeyx İbrahim] ətrafa xəlifələr və əyanlar göndərdi və tez bir zamanda onun uca dərğahı böyüklərin və kiçiklərin müraciət etdiyi yer oldu. Xalq [Şeyx İbrahimin] yüksək rütbəli astanasının torpağını mərifət gözünün sürməsi hesab edirdi. İradət sahiblərinin çoxluğundan, onun hörmətli evini ziyarət edənlərə onun müqəddəs hüzurunda durmağa macal yox idi. Onun yüksək şan-şöhrəti gündən-günə artırdı. O vilayətin adamlarından bir nəfər belə [onun] itaəti vacib olan hökmündən

boyun qaçıra bilmirdi. Onun səxavət və kəramət nemətlərindən yoxsullar və möhtaclar, bəlkə də, əhalinin hamısı faydalanırdı. Onun abad mətbəxi qızıl və gümüş qablarla dolu idi, o [özü] isə bağışlama və ehsan [işlərində] ata-babalarından yüksəkdə dururdu. Onun şahanə gözəl xasiyyətləri vardı, bəyənilmiş görkəmi padşaha layiq idi" (75).

İstər "Fotuhət-e şahı", istərsə də "Xolde-bərin"də Şeyx İbrahim tərəfindən ətraf bölgələrə xəlifələr göndərildiyi və onların vasitəsilə təriqət təbliğatının aparıldığı qeyd olunmuşdur (76). Həm bu mənbələrə, həm də digər mənbələrə istinad etməklə tədqiqatçılar da bildirirlər ki, Şeyx İbrahim özü ətraf bölgələrə və ölkələrə müridlər və xəlifələr göndərdi ki, təriqəti yaysınlar. Bununla təriqət daha da təşkilatlandı, onun bölgələrdə və digər ölkələrdəki ardıcılıqları ilə əlaqələr gücləndi. Bu ardıcılıqlar dəstə-dəstə Ərdəbilə gələrək Səfəvi şeyxləri və təriqət rəhbərləri ilə görüşməyə çalışdılar. Şeyx İbrahimin dövründə Ərdəbilə ziyarətə gələnlərin sayı o qədər çox olardı ki, hətta onların hamısı ilə görüşməyə vaxt və imkan da tapılmazdı. Bu tədqiqatçıların qənaətinə görə, ətraf bölgələrdə müridlərin sayının artırılmasını Şeyx İbrahim bir məqsəd kimi öz qarşısına qoymuşdu (77). Ona görə də bu istiqamətdə fəaliyyət genişləndirilirdi.

Bəllidir ki, Səfəvi təriqətinin sıralarının genişlənməsinə elə Şeyx Səfiəddinin dövründən başlanmışdı. Bu təriqətin sıralarının genişlənməsinin yalnız insanlar arasında bu təriqətlə bağlı aparılan təbliğata bağlanmasını isə birmənalı şəkildə qəbul edilməsi yəqin ki, doğru olmazdı. Sözsüz ki, təriqət şeyxlərinin, xəlifələrinin təriqət üzvü kimi fəaliyyətinin əsas mahiyyətini islami biliklərin təbliği və irşadı, haqqa çatmağın yollarının insanlara izah edilməsi, onların düz yola istiqamətləndirilməsi idi. Təriqət dəyərlərinin insanların mənəvi tələbatına cavab verdiyini, təbliğ edilən biliklərin məntiqiliyini görənlər bu təriqətin müridlərinə çevrilirdilər. Ona görə yox ki, insanlar aparılan təbliğata aldanırdılar. Ona görə ki, irşad olunan dəyərlərin haqq olmasına etiqad göstərirdilər, təriqət yolunda olmağa üstünlük verirdilər. Təriqət müridləri seçdikləri

yolun haqq yolu olduğunu bütünlüklə etiqad etməsəydilər, onda onlar heç təriqət müridi də olmazdılar və bu yolu da tutmazdılar. Şeyx İbrahimin təriqət təbliğatı sahəsindəki fəaliyyəti də bu istiqamətdə qurulmuşdu. Doğrudur, Şeyx İbrahimin də mürşidi olduğu təriqət daha çox mənəviyyata, ilahi etiqada, ilahi qədərə, haqqa qovuşmağın düzgün yolunun tapılmasına əsaslanırdı. Bununla belə, istər Azərbaycanda, istər Anadoluda, istər İraqda bu yolun tərəfdarları çox idi.

Xoca Əlinin, xüsusən də Şeyx İbrahimin təriqət rəhbəri kimi fəaliyyəti illərində Səfəvi təriqətinin daha da ictimailəşməsi və kütləviləşməsi baş verdi. Ətraf bölgələrdə kütləvi sayda çoxalmış olan Səfəvi müridləri və ardıcılıarı öz həyatlarını dini dəyərlər üzərində qurmağa çalışdıqları üçün təriqət normaları onların həyatının qurulmasına da müəyyən təsir göstərirdi. Şeyx İbrahimin mürşidliyi dövründə Səfəvi təriqətinin əhatə dairəsinin genişlənməsinin sözsüz ki, müəyyən səbəbləri də var idi. Bu səbəblərdən birincisi, Şeyx İbrahimin özünün yüksək mənəviyyata malik olması (78), onun təriqət mürşidliyinə layiq olan yüksək mənəvi məqamda dayanması idi. Belə ki, Şeyx İbrahimin mürşidliyi dövründə də təriqət ətrafında sağlam etiqad mühiti, insanlara mövqeyindən asılı olmayaraq səmimi və təbii bir bağlılıq qalmaqda idi. İnsanlar bu təriqət çərçivəsində öz mənəvi narahatlıqlarına cavab tapa bilirdilər. Şeyx İbrahim hətta elə bir hörmət və ehtiram sahibi idi ki, onun məktubları ətraf bölgələrin hakimləri tərəfindən də məmnunluqla qarşılanırdı. Yuxarıda istinad olunan məlumatlardan da göründüyü kimi, Şeyx İbrahimin mürşidliyi sayəsində Şeyx Səfi xanəgahı insanların ümid yerinə çevrilmişdi, onun özü isə mürşidliyi və insanlara münasibəti ilə hətta öz əcdadlarından da yüksək bir mövqedə qəbul edilirdi. Şeyx İbrahimin ziyarətinə o qədər zəvvar gələrdi ki, onların hamısı ilə görüşmək imkanı da tapılmırdı. Səxavət və kəraməti ilə isə Şeyx İbrahim ona müraciət edənlərin hamısına dəstək oldu. Şeyx İbrahimin təriqət fəaliyyətindəki təmənna-sızlığı, halal islami dəyərləri bütün təbliğatında və fəaliyyətində üstün tutması Osmanlı hakimlərinə də çatmışdı. Osmanlı hakim-

ləri də Şeyx İbrahimin halallığa dayaqlanan təriqət fəaliyyətini dəstəkləyir və hər il ona böyük həcmdə nəzirlər göndərirdilər (79). Bununla onlar da Səfəvi təriqətinə öz rəğbətlərini nümayiş etdirirdilər.

Şeyx İbrahimin mürsidliyi dövründə təriqətin əhatə dairəsinin genişlənməsinin bir mühüm səbəbi də heç şübhəsiz ki, dövrün mürəkkəb hərbi-siyasi şəraiti idi. Bir tərəfdən Əmir Teymurun varislərinin Azərbaycan üzərinə davamlı hərbi yürüşləri, bir tərəfdən də qaraqoyunlu hakimlərinin yerlərdə insanlar üçün ağır həyat şəraiti yaratmaları Azərbaycanın və ətraf bölgələrin əhalisinin yaşayış vəziyyətini günü-gündən ağırlaşdırırdı. Yaranmış ağır vəziyyətdən real çıxış yolu tapa bilməyən və ya görməyən sadə insanların çoxu təvəkkülə tapınır, təriqət yolunu tutmaqla bir mənəvi qurtuluş yoluna istiqamətlənirdilər (80). O da nəzərə alınmalıdır ki, təriqətlərin təşkilatlanması həm də dünyəvi işlərə və haqsızlıqlara bir daxili etirazı da özündə əks etdirirdi. Dünyəvi haqsızlıqlara qarşı gücsüz qalan insanlar təriqət mənəviyyətinə qoşulmaqla bu haqsızlıqlara dini yozum tapmağa çalışırdılar. Şeyx İbrahimin həyatı illərində Azərbaycanda və bölgədə hürufilik kimi çoxaylı bir təriqət də mövcud idi və bu təriqətin tərəfdarlarını seçdikləri etiqad ətrafında birləşdirən həm də dövrün haqsızlıqlarına olan rəğbətsiz münasibətləri idi.

Bütünlükdə, Şeyx İbrahimin təriqət mürsidü kimi fəaliyyəti Səfəvi təriqətçiliyi tarixində əhəmiyyətli bir dövrü təşkil edir. Bəllidir ki, Şeyx İbrahimdən sonra onun varisi olmuş Şeyx Cüneydin dövründə təriqətin siyasiləşməsi, hərbişləməsi, şübhələşməsi açıq hal aldı. Şeyx İbrahimin mürsidlik dövrünü öz məzmununa görə əvvəlki dövrlərdən kifayət qədər fərqlənən Şeyx Cüneyd dövrünə keçid dövrü kimi qəbul etmək olar. Çünki həmin məzmun dəyişikliyinə ilkin əlamətlərini Şeyx İbrahimin mürsidliyi dövründə də artıq müşahidə etmək olardı.

Bu məzmun dəyişikliyinə göstəricilərindən biri Səfəvi xanəqahının maddi imkanlarının artması ola bilərdi. Yuxarıda istinad olunmuş bir mənbə məlumatından da göründüyü kimi, Səfəvi

xanəgahının maddi imkanları o qədər artmışdı ki, bu xanəgaha ziyarətə gələn çoxlu sayda zəvvarlara ən yaxşı yeməklər təqdim olunurdu, süfrə üzərinə düzülən yümək qab-qacaqları isə bahalı metallardan idi. Bir daha qeyd edilməlidir ki, maddiyata hərislik Şeyx İbrahimin aludəçiliyi deyildi və yuxarıdakı mənbə məlumatları da göstərir ki, o, səxavətli yardımlar göstərilməsində nümunə olacaq bir insan idi. Bununla belə, Səfəvi təriqətinə məxsus vəqf ərazilərinin genişlənməsi, toplanan hədiyyələr əsasında Səfəvi xanəgahının maddi imkanlarının çox böyük dərəcədə genişlənməsi bu xanəgahın dünyəvi imkanlarını və təsirlərini də artırır. Baxmayaraq ki, Şeyx İbrahimin təriqət rəhbərliyi dövründə dini marifçilik, insanların daxilən təmizlənməsi və haqq yolunun izlənməsi təriqət fəaliyyətinin mahiyyətini təşkil edirdi, lakin mənəvi-dini dəyərlər ətrafında toplaşan çox böyük sayda insanların dünyəvi işlərə bağlılığı da istisna deyildi və bu da dünyəvi işlərə müdaxilə edilməsinə də bir meyli ortaya qoyurdu. Maddi imkanların artması təbii olaraq Səfəvi xanəgahının dünyəvi işlərə müdaxilə etməsi və ya təsir göstərməsi imkanlarını da artırır. Bəzi tədqiqatçılar Şeyx İbrahimin “Şeyx Şah” kimi tanınmasını da Şeyx İbrahimin dünyəvi təsir imkanları əldə edilməsinə meyilli olması ilə bağlayırlar. Bildirilir ki, Səfəvi övladlarının adlarının qarşısında “Şeyx” sözünün işlənməsi, əsasən, Şeyx Cüneyddən sonra başlayır. Belə ki, onlarda dünyəvi təsir əldə etmək aludəçiliyi daha güclü idi (81).

“Fotuhət-e şah”dən yuxarıda verilmiş istinadda isə Şeyx İbrahimin adına “Şah” sözünün artırılması heç də onun dünyəvi aludəçiliyi ilə bağlanmamışdır. Eyni zamanda o da məlumdur ki, “şah” sözü təsəvvüf ədəbiyyatında həm də seyid, habelə yüksək hörmət və ehtirama malik insan anlamında da işlədilmişdir (82). Bu mənada Şeyx İbrahimin adına qoşulmuş “şah” sözünün dünyəviliyə meyl və siyasi aləmə meyl kimi dəyərləndirilməsinin birmənalı şəkildə qəbul edilməsi mümkün deyildir (83).

Ancaq Şeyx İbrahimin siyasi mühitdən tamamilə təcrid edildiyini də iddia etmək düzgün olmazdı. Yuxarıda qeyd edildi ki,

Osmanlı hakimləri Səfəvi xanəgahına rəğbətli münasibət bəsləyirdi və hər il Səfəvi xanəgahına müəyyən miqdarda maliyyə vəsaiti də verilirdi. Şeyx İbrahim istər bu vəsaiti, istərsə də hakimlər tərəfindən Səfəvi xanəgahına vəqf edilən əmlakdan imtina etmirdi. Şeyx İbrahimin Qaraqoyunlu hakimi Cahanşahla yaxşı münasibətləri var idi və Cahanşah Gürcüstan üzərinə qoşun çəkəndə Şeyx İbrahim də onunla birlikdə idi. Yəni Şeyx İbrahim belə bir hərbi-siyasi prosesin iştirakçısı olmuşdu. Onun bu yürüşdə iştirak etməsi ilə Cahanşah Gürcüstan üzərinə hücumu cihad kimi qələmə verməyə çalışırdı. Güman edilir ki, Şeyx İbrahim belə bu yürüşdə iştirak etməklə dövrün hakimi olan Cahanşahın Səfəvi xanəgahına rəğbətli münasibətinə nail olmaq istəyirdi (84). İstənilən halda fakt-faktlığında qalır ki, Şeyx İbrahim bir siyasi prosesin iştirakçısına çevrilmişdi. Onun varisi olan Şeyx Cüneydin mürsidliyi dövründə isə Səfəvi müridləri özləri Cüneydin rəhbərliyi altında cihad yürüşlərində iştirak edirdilər.

Şeyx İbrahimin fəaliyyəti ilə bağlı diqqət cəlb edən məsələlərdən biri də şiəliyin yayılması sahəsində onun hansı fəaliyyət göstərməsidir. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, Səfəvi təriqətinin şiələşməsi hələ Şeyx İbrahimin atası Xoca Əlinin dövründə başlamışdı və bu məzhəbin təbliği ilə bağlı onun dövründə məqsədyönlü fəaliyyət aparılırdı. İddia olunur ki, Xoca Əlinin mürsidliyi dövründə təriqət təlimləri yarıgizli şəkildə şiə məzmunu almaqda idi. Sonra o da əlavə olunur ki, Şeyx İbrahimin dövründə şiəliyin yayılması daha da genişləndi və təşkilati forma aldı. Bu prosesə isə xəlifətül-xüləfalar rəhbərlik edirdilər (85).

Anadoluda və Kiçik Asiyada şiələrin sayının artması da bir qayda olaraq Səfəvi təriqət xəlifələrinin həmin bölgələrdə təbliğat aparılması ilə bağlanılır. Bu məsələdə Səfəvi xəlifələrinin rolunun qabardılmasına cəhd göstərilərsə də, qeyd edilməlidir ki, istər Anadolu, istərsə də Kiçik Asiyada şiə məzhəbinə mənsub olan insanlar Səfəvi təriqət xəlifələrinin bu bölgəyə gəlmələrindən əvvəl də var idi. Şiə məzhəbinə mənsub olan insanların bu bölgələrə yayılmasının öz tarixi var idi və bu tarix hətta Səfəvi təriqətinin



Şeyx Səfiəddinin, (yuxarıda), Şeyx Sədrəddinin (ortada)
və Şeyx İbrahimin qəbirləri

meydana gəlməsindən əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Elmi-tarixi ədəbiyyatda irəli sürülən mühakimələrə görə, şiəliyin Anadoluda və Kiçik Asiyada yayılması həm də bu bölgənin aşağı təbəqələrdən olan əhalisinin feodal hakimlərinə, onların ədalətsiz hakimiyyətinə qarşı bir müxalifət hərəkatı kimi də meydana gəlmişdi. Bu zümrədən olan insanların Səfəvi təriqətinə qoşulması isə yalnız Səfəvi təriqət təbliğatının təsiri ilə baş vermirdi. Aparılan araşdırmalar da göstərir ki, Anadoluda və Kiçik Asiyada məskunlaşmış şiə məzhəblilər arasında da Səfəvi təriqətinə bir meyl var idi və nəticədə onların böyük bir hissəsi Səfəvi təriqətini qəbul etmişdilər (86). Şeyx İbrahim mürşidliyindən çox az vaxt sonra Anadoluda olmuş bir venesiyalı səyyah yazırdı ki, Kiçik Asiyanın türkdilli əhalisinin beşdə dördü şiə məzhəbinə mənsub idi və bu əhali Səfəviyyə təriqətinə rəğbətlə yanaşırdı (87). Yəni bu proses qarşılıqlı bir proses idi və Anadoluda yerli hakimiyyətin yarıtmaz fəaliyyətinə qarşı baş qaldıran müxalifətçiliyin bu bölgədəki şiə məzhəblilərin Səfəvi təriqətinə rəğbətli münasibətinin baş qaldırmasına təsirini istisna etmək olmaz.

Yəni Şeyx İbrahim mürşidliyi dövründə Azərbaycandan kənarda olan şiə toplumları ilə müəyyən əlaqələrin formalaşması artıq başlamışdı. Şeyx Cüneyd isə bu meydandan daha geniş istifadə edə bildi və heç şübhəsiz ki, Şeyx Cüneydin mürşidliyi dövründə Səfəvi təriqətinin mövcud hakimiyyətə qarşı müxalifətçiliyinin və etirazlarının güclənməsi bu təriqətlə Anadoluda məskunlaşmış şiə əhali arasında əlaqələri daha da genişləndirdi.

Şeyx İbrahim 19 il təriqət rəhbəri oldu və ömrünün sonlarına yaxın qəfildən xəstəliyə tutuldu. Onun bu xəstəliyini müalicə etmək mümkün olmadı və nəticədə 1447-ci ildə dünyasını dəyişdi (88). "Tarix-i aləməra-yi Abbasi" bu barədə belə yazırdı: "Fələyin alçaq gərdişi ucbatından onun mübarək vücudu müxtəlif xəstəliklərə tutuldu. Zəmanə o xanədənən şənlik büsətını yığdı, xəstəlik uzun müddət davam etdi, onun ömür günəşi zavala uğradı. Bu mənanın qığılcımı onun ürəyinə işıq saldı, həyatın və ölümün zərər və mənfəətinə göz örtərək, nəhayət, «O səndən, sən də Ondan razı

olaraq Rəbbinə dön!» [ayəsinin] malını can qiymətinə alıb, bu asiman kimi uca astanaya malik xanədanının mənsublarını və ixlas sahiblərini yığıb, varlığını və yoxsulu, gənci və qocanı təşvişə gətirən bu çarəsiz hadisədən onları xəbərdar edərək, gözəl nəsihətlər verib vəsiyyət etdikdən sonra onları öz misilsiz oğlu Sultan Cüneydə itaət etməyə çağırdı, [onu] öz vəliəhdi və canişini təyin etdi, onunla əlaqədar çoxlu sifariş verdi. «Bu, bizim sizin öhdənizə qoyduğumuz və hər iki dünyada sizin öhdənizdə olan [şeydir]». Vəsiyyət etdikdən sonra [Şeyx İbrahimin] şərəfli ruhu Allahın dərgahına getdi və Həzrət Sultan Cüneyd onu kəfənə salıb, böyük ata-babasının yanında basdırdı" (89).

Şeyx İbrahimin altı oğlan övladı var idi - Əbu Səid, Seyid Əhməd, Şeyx Bayəzid, Xacə Canmirzə, Şeyx İbrahim Xacəgi və Şeyx Cüneyd (90). Göründüyü kimi, Şeyx Cüneyd ailənin ən kiçik övladı idi və Səfəvi xanədanı tarixində ilk dəfə idi ki, təriqət rəhbərliyi atadan böyük oğula deyil, kiçik oğula keçirdi. Doğrudur, Şeyx Səfiəddinin də varisi onun böyük oğlu deyil, ikinci oğlu - Şeyx Sədrəddin təyin edilmişdi. Amma, Şeyx Səfiəddinin böyük oğlu Məhyəddin hələ cavan yaşlarında dünyasını dəyişmişdi. İstər yuxarıdakı cümlələrdən, istərsə də digər mənbələrdə olan məlumatlardan görünür ki, Şeyx İbrahim yalnız ölüm ayağında olarkən müridlərini və övladlarını ətrafına toplayıb vəsiyyətini etdi, övladlarını və müridlərini Şeyx Cüneydin təriqət rəhbərliyini tanımağa çağırdı (91).

6. Şeyx Cüneyd

1447-ci ildə dünyasını dəyişən Şeyx İbrahimin öz varisi kimi kiçik oğlu Şeyx Cüneydi elan etməsi təsadüf deyildi. Çox güman ki, Şeyx İbrahim təriqətin yaxın gələcəkdə dünyəvi çətinliklərlə qarşılaşacağını hiss edirdi və ehtimal edirdi ki, təriqəti bu çətinliklərdən Şeyx Cüneyd çıxara bilər. Çünki Şeyx Cüneyd bir ilahiyatçı, sufi kimi yetişməkdən əlavə, həm də cəsarətli bir cavan kimi formalaşmışdı. Şeyx İbrahim öz vəsiyyətlərində xahiş etdi ki,

övladları və müridləri Şeyx Cüneydi özlərinin hidayətçisi (yol göstərəni) kimi qəbul etsinlər. Onun fikrincə, Şeyx Cüneydin rəhbərliyi altında onlar zəlalət sərgəştəliyindən nicat tapacaq və özlərini mənzil başına yetirə biləcəkdilər (92).

Qeyd etmək lazımdır ki, Şeyx İbrahim tərəfindən kiçik övladın varis seçilməsi bu varisliyə üstün haqqı olan digər qardaşlar tərəfindən etirazla qarşılanmadı. Hər halda bununla bağlı mənbələrdə hər hansı bir məlumatla rastlaşmaq mümkün deyil. Ola bilsin ki, Şeyx Cüneydin böyük qardaşları da onun təriqət mürşidi olmasının düzgün seçim olduğunu qəbul etmişdilər və buna görə də atalarının seçimi ilə razılaşmalı olmuşdular. Ümumiyyətlə, Cüneydin qardaşlarının onun mürşidliyi dövründə ictimai-dini fəallıqları barəsində də mənbələrdə lazımi məlumatla rastlaşmaq mümkün deyil.

Cüneydin mürşidliyi dövründə təriqət daxilində və ətrafında cərəyan edən proseslər, eləcə də mənbələrdə onun haqqında öz əksini tapmış olan fikirlər də onu deməyə əsas verir ki, Şeyx İbrahim təriqətin gələcəyini öncədən görə bilmiş və mürəkkəb şəraitdə bu təriqətə Şeyx Cüneydin daha yaxşı rəhbərlik edə biləcəyini yəqinləşdirmişdi.

Mənbələrdə sonradan "Sultan" ləqəbini üzərinə götürmüş Cüneydin təriqət rəhbəri kimi fəaliyyətə başlaması haqqında belə bir təsvir mövcuddur: " ...yüksək uçan bir şahin, fələyə qalxan bir şah, irşad və kişilik səmasında parlayan on dörd gecəlik bir ay, zahiri və batini xilafət səmasında zühur etmiş bir günəş idi. O, başçılıq və dinpərvərlik kürsüsünə oturduqda irşad və din elmi ilə şahlıq və səltənət iddiasında olduğunu xalqa xəbər verdi. İradət sahibləri hər tərəfdən onun mübarək astanasına üz qoydular. [Cüneydin] dini rəhbərliyinin əsas qayəsi iradət sahiblərini azgın kafirlərlə dini müharibələr və cihad etməyə ruhlandırmaq idi. [Sultan Cüneydin] gündən-günə calalı artırdı, onun tərəfdarlarının və müridlərinin sayı çoxalırdı" (93).

"Rövzətüs-səfəviyyə" əsərində də Sultan Cüneyd tədbirli mürşid, işıqlı və parlaq bir ulduz, böyüklərin və kiçiklərin hamisi,

saf sufilərin hidayət yolunun çırağı və s. kimi xarakterizə edilmişdir. O da bildirilir ki, Sultan Cüneyd etiqadı v  əməlləri ilə çox böyük hörmət və ehtiram qazandı və onun ətrafına toplaşanların sayı g n -gündən artmağına bařladı (94).

Cavan olmasına baxmayaraq, Şeyx Cüneydin təriqət rəhbəri seçilməsi bu təriqətin davamlı inkişafına yeni imkanlar adı. Təriqətin davamçılarının sayı daha da artdı, təsir dairəsi daha da geniřl ndi. Bu məqam mənbələrdə də  z əksini tapmıřdır. “Xoldeb rin” müəllifi yazırdı ki, atasının vəsiyyəti əsasında təriqət taxtında oturmaq ona qismət olanda iradət yolunun salik insanları hər tərəfdən onun yanına axıřmağına bařladılar. Nəticədə onun müridlərinin sayı xeyli çoxaldı. Adı  kil in mənbədə Sultan Cüneyd kəramət v  hidayət səmasının yüksəklərdə uçan řahini, bütün aləmə nur saçan günəş kimi xarakterizə edilmişdir (95).

Sultan Cüneydin m rřid kimi fəaliyyətinin ilkin dövrünün detalları haqqında geniř məlumat mənbələrdə  z əksini tapmamıřdır. He ř bh siz ki, Cüneyd hər řeyd n əvvəl təriqət rəhbəri kimi biliyi, etiqadı, haqq axtarıřları ilə insanların diqqətini  z n  cəlb edirdi. Onun ətrafında sayı gündən-g n  artan müridləri Sultan Cüneydə cəlb edən də ilk növbədə onun etiqadı, təriqət dəyərlərinə sadiqliyi, m rřidlik ləyaqəti v  digər keyfiyyətləri idi. Təriqətin canlı saxlanması onun sıralarının artmasına da yol aırdı. Sultan Cüneydin ətrafına toplaşan müridlər sadəcə m ridliyi qəbul etmiř sufilər deyildi. Bu insanlar təriqətin m rřidi-kamili olan Sultan Cüneydə dərindən inanan, onun rəhbərliyi altında ciddi əməli fəaliyyətə hazır olan insanlar idilər. Sultan Cüneydin m rřidliyi dövründə Səfəvi təriqətinin nüfuzu o dərəcədə geniřl nmıřdi ki, yuxarıda qeyd edldiyi kimi, Anadoluda yařayan çoxsaylı ři m zh b türklər də bu təriqətə xüsusi maraq göstərirdilər. Sultan Cüneyd isə sözsüz ki, heç də onların təriqətə cəlb edilməsinə qarřı deyildi. Əksinə, təriqətin əhatə dairəsinin geniřl ndirilməsi onun da maraq dairəsində idi. Yeri g lmiřk n belə bir məqamı da istisna etmək olmaz ki, Azərbaycandan kənarda m skunlařmıř ři m zh b türklərin Səfəvi təriqətinə meyl göstərməsi və bu təriqətə qořul-

ması təriqət daxilində şiə mühitini gücləndirdi və Sultan Cüneyd də bu təsirdən kənar qala bilmədi. Nəticədə də həm Səfəvi təriqəti daxilində şiələşmə meyli gücləndi, həm də bu təriqətin dünyəvi həyata meyli genişləndi. Nəzərə alınsa ki, Azərbaycandan kənar daha güclü olan şiəlik həm də mövcud dünyəvi proseslərə qarşı müxalifət məzmununa malik idi, güman etmək olar ki, təriqət daxilində də şiəlik gücləndikcə, təriqətin dünyəvi işlərə müdaxilələri və fəal münasibəti də gücləndi.

Ona görə müəyyən müddətdən sonra Sultan Cüneydin təriqət rəhbəri kimi fəaliyyəti həm təriqət daxilində, həm də ölkə daxilində müqavimətlə qarşılaşdı. Əslində, bunların hər ikisinin başında Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah dayanırdı. Dünyəvi müstəvidə Cahanşah özü birbaşa Sultan Cüneydin yarada biləcəyi təhlükənin qarşısını almağa çalışırdısa, təriqət daxilində isə o bu işi Sultan Cüneydin əmisi Şeyx Cəfər vasitəsilə görürdü. Bəzi mənbə və tarixi ədəbiyyatda Sultan Cüneydlə əmisi Şeyx Cəfər arasında müəyyən ixtilafın olması haqqında tam olmayan məlumatlar vardır. Bəzi tarixçilər hətta bu ixtilafı ifratlaşdırmağa da çalışmışlar (96). Bu ixtilafın guya düşmənçilik səviyyəsinə çatması haqqında təsəvvür yaradılmasına cəhd göstərsə də, əslində, bunu sübut edəcək ciddi faktlar ortaya qoyulmur. Bununla belə, məlumdur ki, Sultan Cüneydlə əmisi Şeyx Cəfər arasında müəyyən fikir ayrılığı var idi (97).

Şeyx Cəfər istər Səfəvi xanədanının, istərsə də dövrünün kamil fəzilət sahiblərindən biri idi və onda Səfəvi təriqətinin ənənəvi dəyərlərinə bağlılıq daha güclü idi. Lakin mənbələrdə Şeyx Cəfərin təriqət həyatında hansı məqama malik olması haqqında məlumatlar yoxdur. Yəni bilmək maraqlı olardı ki, Şeyx Cəfərin təriqət mürsidinə qarşı müxalif mövqedə olmasına haqq verən onun malik olduğu məqam idi, yoxsa onlar arasında olan qohumluq əlaqələri idi. Mövcud olan kəsad məlumatların təhlilinə əsasən, onlar arasında mövcud olan fikir ayrılığı bu şəxslərin xarakterindən, bölgədə cərəyan edən hərbi-siyasi proseslərə və o cümlədən də təriqət ənənələrinə münasibətindən irəli gəldiyini güman etmək

olar. Sultan Cüneyddə dövrünün hərbi-siyasi proseslərinə daha fəal münasibət özünü göstərdiyi halda Şeyx Cəfər belə fikirləşirdi ki, Sultan Cüneydin dünyəvi məsələlərə fəal münasibəti Səfəvi xanəqahının fəaliyyətinə təsirsiz ötüşməyə bilər. "Tarix-e aləmarayə Abbasi" də qeyd edirdi ki, Sultan Cüneyd özünün təriqət rəhbəri kimi əsas vəzifələrindən birini yolunu azmış kafirlərə qarşı dini müharibələr və cihad aparmaqda görür və tərəfdarlarını da buna ruhlandırır. Bu da onun dünyəvi işlərə meylini nümayiş etdirirdi. Mənbədə kafirlər deyəndə əsasən, Qafqazda yaşayan qeyri-müsəlman əhali nəzərdə tutulurdu. Doğrudur, Sultan Cüneydin cihad döyüşləri aparmaq haqqında öz mövqeyi var idi. Lakin onun fəaliyyətinin siyasiləşməsini və hərbişməsini yalnız cihadlarla bağlamaq da yəqin ki, doğru olmazdı.

İstənilən halda, Sultan Cüneydin fəal mövqeyi çox geniş ictimai bazaya malik olan Səfəvi təriqətinin həyatında yeni bir səhifə açırdı və bu da heç də səltənət daxilində birmənalı qarşılanmırdı. Dövrün hakimləri də Səfəvi xanəqahının dünyəvi işlərdən kənar qalmasında maraqlı idilər. Çünki Səfəvi təriqətinin saysız-hesabsız müridlərinin, tərəfdarlarının mövcudluğu dünyəvi hakimlərin də ciddi təşvişinə səbəb olmuşdu. Konkret olaraq Qaraqoyunlu hakimi Cahanşah da artıq Sultan Cüneydin tərəfdarlarının artmasını narahatçılıqla qarşılayırdı.

a) Sultan Cüneydlə Qaraqoyunlu Cahanşah arasındakı münasibətlər

Sultan Cüneydin təriqət başçısı elan edildiyi il (1447) Qaraqoyunlu hakimi Cahanşahın kifayət qədər güclü olduğu dövrə təsadüf edirdi. Əmir Teymurun ölümündən sonra bölgənin hərbi-siyasi vəziyyətinin kifayət qədər dəyişkən olduğu bir vaxtda Cahanşah Azərbaycanda öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə müvəffəq olmuşdu. Onun və qardaşının arasında Azərbaycan hakimiyyəti uğrunda kəskin mübarizə getdiyi bir vaxtda Əmir Teymurun oğlu Şahrux öz qoşunları ilə 1436-cı ildə Təbrizə daxil oldu.

Şahruxla yaxşı münasibətlərdə olan Cahanşah Azərbaycan hakimi elan edildi və bu da ona gətirdi ki, Cahanşahın qardaşı İsgəndər hakimiyyətdən uzaqlaşaraq Azərbaycan ərazisini tərk etsin. 1447-ci ildə Şahruxun ölümündən sonra isə Cahanşah özünü tamamilə müstəqil elan etdi və onun rəhbərliyi altında Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin sərhədləri xeyli genişləndi (98).

Əmir Teymurun oğlu Şahruxun vəfatı ilə Qarayoyunlu Cahanşahın müstəqilləşməsi Sultan Cüneydin Səfəvi təriqətinin rəhbəri təyin edildiyi ilə təsadüf edir. Müstəqilliyini yenidən elan etdiyi bir vaxtda Cahanşahın Səfəvi təriqətinin artan nüfuzu ilə və onun gənc rəhbərinin kifayət qədər enerjili fəaliyyəti ilə qarşılaşması bu təriqət haqqında daha ciddi qərarlar qəbul edilməsi qənaətini yaratdı.

Sultan Cüneydi dünyəvi işlərə meyillənməyə sövq edən amillər içərisində dövrün mürəkkəb hərbi-siyasi şəraitinin təriqət tərəfdarlarına gətirdiyi çətinliklərin olmasını da istisna etmək olmaz. Bəzi mənbələrdə də bildirilir ki, Sultan Cüneyd hər zaman insanlara üz verən zülmün kökünün kəsilməsi və islam əhlinin nura çıxarılması haqqında fikirləşirdi. O da bildirilir ki, çox tezliklə Sultan Cüneydin cahangirlik keyfiyyətləri də özünü göstərməyə başladı və buna görə də onun ətrafında birləşənlərin sayı da xeyli dərəcədə artdı (99).

Bəzi mənbələrdə deyilir ki, Qaraqoyunlu Cahanşah yaxşı münasibətlərdə olduğu Şeyx Cəfərin vasitəsilə Sultan Cüneydi Ərdəbildən qovdura bildi. "Əhsənüt-təvarix" əsərində olan məlumata əsasən belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Sultan Cüneydlə bağlı söhbətlər genişlənən vaxt artıq Cahanşahla Şeyx Cəfərin qohumluq əlaqələri yaranmışdı. Belə ki, Cahanşah öz qızını Şeyx Cəfərin ikinci oğlu Şeyx Qasıma nikah etdirmişdi. O bu qohumluq əlaqələrinə istinad edərək Qaraqoyunlu hakimi Şeyx Cəfərdən Sultan Cüneydin Ərdəbildən kənarlaşdırılması xahişini etdi. "Röv-zətüs-səfəviyyə" əsərində də Sultan Cüneydin Ərdəbildən uzaqlaşdırılması üçün Cahanşahın Şeyx Cəfərə müraciət etməsi haqqında məlumat vardır (100). Bəzi tarixi ədəbiyyatda isə Şeyx İb-

rahimin vəfatından sonra təriqət rəhbərliyi üstündə Şeyx Cəfərlə Sultan Cüneyd arasında ciddi ixtilaf baş verməsi və guya Sultan Cüneydin Şeyx Cəfərə məğlub olaraq Ərdəbildən Anadoluya qaçması haqqında məlumat vardır (101). Amma bir daha qeyd edilməlidir ki, Şeyx Cəfər təriqətin fəaliyyət və dünyagörüşü ilə bağlı fərqli mövqeyə malik olsa da, onun təriqət rəhbərliyinə iddia irəli sürməsi, Sultan Cüneydin Ərdəbili tərk etməsindən sonra Şeyx Cəfərin özünü təriqət rəhbəri elan etməsi və ya Sultan Cüneydin təriqət rəhbəri olmasına qarşı hər hansı mübarizə aparması barədə ciddi məlumatlar mənbələrdə öz əksini tapmamışdır.

Qaraqoyunlu Cahanşahın sözsüz ki, Səfəvi xanəqahı haqqında hələ əvvəldən məlumatları var idi. Hətta onun atası Qaraqoyunlu Qara Yusifin Səfəvi xanəqahına hörmətlə yanaşması da məlumdur. Amma çox güman ki, Səfəvi xanəqahının Azərbaycanda və eləcə də ətraf bölgələrdə nüfuzu və təsir imkanları Qaraqoyunlu hakimini narahat edəcək bir səviyyəyə qalxmışdı. Buna görə o da Sultan Cüneyd barəsində ciddi qərar qəbul etməli oldu. "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" bu məsələni müxtəsər olaraq belə təsvir edir: "O zamanın padşahı, İraqeyn və Azərbaycan hökmdarı olan Mirzə Cahanşah Türkmən, Sultan Cüneydin müridlərinin çoxalmasından, onun var-dövlət və cah-calalının artmasından xəbər tutaraq, o həzrət barədə pis fikrə düşdü və öz mülkünün və dövlətinin dağılacağından qorxdu. Lakin buna baxmayaraq, [Cahanşah] mənfi şöhrət qazanmaqdan ehtiyat edərək, o həzrətlə müharibə etməyi münasib görmürdü. [Cahanşah] o həzrətin yanına dəfələrlə adam göndərdi, üstüörtülü və açıq şəkildə ona anladı ki, dövlət mərkəzindən hər hansı tərəfə getməyə şərəfli meyli varsa, oraya səfər etsin" (102).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində bu məsələ ilə bağlı müəyyən fərqli məqamlarla qarşılaşmaq mümkündür. Həmin əsərin məlumatından belə aydın olur ki, Cahanşah konkret olaraq Sultan Cüneydin artan nüfuzundan yox, Səfəvi xanəqahının nüfuzunun günü-gündən artmasından narahat olmuşdu. Ona görə də Cahanşah münəccimləri yanına çağıraraq onlardan Şeyx Səfi öv-

ladlarının ulduzlarını seyr etməyi tapşırırdı. Cahanşah öz narahatçılığını belə ifadə etdi: "Eşidirəm ki, Sultan Cüneydin yanına çoxlu adamlar gedib-gəlir. Mən qorxuram ki, Şeyx Səfi övladlarından biri qalxar və hakimiyyət bizim sülaləmizdən qırılaraq Şeyx Səfi xanədanına keçər. Əgər bu övladlardan mənim sülaləmə bir ziyan gələcəksə, deyin, mən də bu adamları dəf edirəm" (103).

Bu tapşırıqdan sonra münəccimlər ulduzları seyr etdilər və müşahidələrini də Cahanşaha çatdırdılar. Münəccimlər onun narahatçılığını təsdiq etdilər və bəyan etdilər ki, yaxın zamanlarda Şeyx Səfi övladlarından biri ayağa qalxaraq bütün vilayəti, hətta Hindistan və Türküstanın bir hissəsini ələ keçirməklə insanların məzhəbini də dəyişəcək, öz iti qılıncının zərbəsi ilə bütün vilayəti bir-birinə vuracaq və bu vilayəti öz hakimiyyəti altına gətirəcəkdir. Münəccimlər sonra əlavə etdilər ki, bu hakimiyyət günü-gündən inkişaf edəcək və bu dövlət yıxılmayacaqdır. Eşitdiyi xəbərlər Cahanşahın narahatçılığını daha da artırdı. Onda qərara gəldi ki, Səfəvi xanəqahının artan nüfuzunun qarşısını almaq üçün bu xanəqahın rəhbərinə xəbərdarlıq etsin, onu hakimiyyət iddialarından çəkindirsin. Azərbaycanın və Fars körfəzinə kimi uzanan ərazilərin hakimi kimi Qaraqoyunlu Cahanşahın Sultan Cüneydə qarşı daha sərt tədbirlər həyata keçirmək imkanı da var idi. Amma o, Ərdəbil xanəqahı üzərinə qoşun dəstəsi göndərməkdən, Sultan Cüneydi həbsə almaqdan ehtiyat etdi. Güman edilir ki, Cahanşah etiqad mərkəzi kimi qəbul edilən Ərdəbil xanəqahına qarşı zor tətbiq edilməsinin etiqat əhli arasında böyük narahatçılığa səbəb ola biləcəyindən ehtiyatlanaraq silaha əl atmadı. O, əvvəlcə məsələni dinc yolla həll etməyə çalışdı və Sultan Cüneydə məktub yazdı. Həmin məktubunda ondan narahatçılıq yaratmamağı, tərəfdarları arasında apardığı təbliğata bir hədd qoymağı xahiş etdi. Cahanşahın Sultan Cüneydə göndərdiyi məktubda deyilirdi:

"Mənim məktubum sənə çatdıqda gərəkdir ki, xalqı özündən və öz söhbətlərindən uzaq edəsən, yanında olan müridləri pərkəndə edəsən və sakit dolanasan ki, mən sənin sufilərindən xatircəm deyiləm. Məbada ki, qalmaqallı cahillərə uyub qiyamətdən

dəm vurasan, ürəyində səltənət arzusu yer tapsın, asan gedən işlər müşkülə düşsün və hər iki tərəfdən neçə min nəfərin qanı axmış olsun. Əgər mənim sözümlə eşitməsən və bu hədyanlarına son qoymasın yaqın ki, sənin və müridlərinin dəf edilməsi bizim üçün fərz olacaqdır" (104).

Qaraqoyunlu Cahanşah bu məktubda Sultan Cüneydə müəyyən hədələyici sözlər yazsa da, ondan heç də Ərdəbilin tərki edilməsini tələb etmədi. Bu məsələ onların ilk yazışmalarında müzakirə mövzusu deyildi. Bununla belə, heç şübhəsiz ki, Cahanşahın məktubu Ərdəbil xanəqahında müəyyən narahatlıqla qarşılandı və həmin məktubun məzmunu təriqət müridlərinə də çatdırıldı. Sultan Cüneyd məktuba cavab verilməsi üçün müridlərdən məsləhət istədi. Müridlər isə öz mürşidlərinə məsləhət verməkdən çəkindilər və cavabın hansı məzmununda olması mürşidin ixtiyarına buraxıldı.

Sultan Cüneyd tərəfindən hazırlanan cavab məktubunun məzmunu belə idi: "Zahirən Siz Şeyx Səfi övladları sarıdan narahatçılıq keçirirsiniz. Siz bu vəsvəsəni ürəyinizdən çıxarın, şeytan səni aldatmasın. Çünki mən bir kənara çəkilməmişəm və cəddimin astanasında müridlərlə böyük Allaha ibadətə məşğuluq. Heç vaxt mənim başımda qiyam etmək və ölkəni ələ keçirmək iddiası olmamışdır və yoxdur. Əgər sənə xoş gəlməyə çalışan münəccimlərin sənə qorxudublarsa ki, Şeyx Səfi övladları arasında qiyam qaldıran olacaq, o qiyam sahibi mən deyiləm. Ola bilsin ki, bu, mənim övladlarımdan və ya onların vərəsələrindən biri olsun. Əgər Allahın qədəri belə olsa ki, Şeyx Səfi övladlarından kimsə qiyam qaldırsın, onda bütün aləm də istəsə bu Allah qədərinin qarşısını almağa müyəssər olmayacaqdır. Ona görə rahat ol və bizi də öz halımıza burax. Çünki mənim səninlə heç bir düşmənçiliyim yoxdur və mən sarıdan xatirin cəm olsun. Pərvərdigarın qədəri haqqında fikirləş və sonrasını özün bilərsən" (105).

Bu cavabdan sonra Qaraqoyunlu Cahanşahda bir rahatlıq yarandı və Sultan Cüneydin, bütünlükdə Səfəvi xanəqahının onun hakimiyyətinə bir təhlükə yaratmadığı qənaətinə gəldi. Hətta saray

əyanları ilə aparılan müzakirələrdən sonra da belə bir fikrə gəlindi ki, Sultan Cüneyd doğru deyir və hələlik onun hakimiyyətlə bağlı hər hansı bir iddiası yoxdur. Səfəvi xanəgahı yenə də əvvəlki kimi öz fəaliyyətini davam etdirdi və təriqətin təbliği və təriqət sıralarının genişləndirilməsi ilə bağlı səmərəli işlər görüldü. Bu məqamın özü bir daha Şeyx İbrahimin vəfatından sonra onun öz varisi elan etdiyi Sultan Cüneydlə Şeyx İbrahimin qardaşı Şeyx Cəfər arasında təriqət rəhbərliyi üzərində rəqabət olması iddialarını təkzib edir.

Bununla belə, Sultan Cüneydin rəhbərliyi altında Səfəvi xanəgahının daha da genişlənməsi və rəvnəq tapması bu xanəgaha qarşı müəyyən qısqanclıq və narahatçılıq hisslərini də artırmaqda idi. Təxminən iki ildən sonra Səfəvi xanəgahının Qaraqoyunlu hakimiyyətinə təhlükə yaratması ehtimalı barəsində yenidən Cahanşah qarşısında məsələ qaldırıldı. Onun nəzərinə çatdırıldı ki, məğribdən (qərbdən) başlamış Bəlx və Buxaraya qədər Şeyx Səfi övladlarının müridləri ilə doludur və əgər bu xanəgah üsyan qaldırmaq istəsə dərhal Ərdəbildə 20 min atlı toplana bilər (106).

20 min atlı deyəndə sözsüz ki, bu sayda toplana biləcək silahlıdan söhbət gedirdi. Təriqət üzvləri arasında silahlı müqavimət göstərilməsi üçün hər hansı bir hazırlıq işləri getməsi haqqında ciddi fikir söyləmək mümkün deyil. Amma Sultan Cüneydin fəaliyyətinin sonrakı dövrlərinə əsasən belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu istiqamətdə də təriqət daxilində müəyyən işlərin görülməsi istisna deyildi.

Bəzi tədqiqat əsərlərində isə Səfəvi təriqətinin üzvləri tərəfindən Ərdəbilin hərbi qərgahına çevrilməsi, 10-20 min nəfər Səfəvi müridinin hərbi qüvvə kimi təşkilatlandırılması haqqında deyilənlərin ciddi qəbul edilməsi çətinidir (107). Çünki bu Səfəvi təriqət üzvlərinin bu istiqamətdə ciddi iş aparması haqqında ətraflı məlumat mövcud deyil.

Qaraqoyunlu Cahanşah aldığı məlumatdan bir daha əndişələndi və yenidən Sultan Cüneyddən onun hakimiyyətinə ehtimal edilən təhlükənin aradan qaldırılması üçün dinc vasitəyə əl atdı.

Bu dəfə də o, Sultan Cüneydə məktub göndərdi. Amma bu məktub daha kəskin bir məktub idi. Onun Sultan Cüneydə göndərdiyi məktubda deyilirdi: "Hərçənd ki, sənə qadağan etdik, sən qəbul etmədin. Elə bil ki, sənin ürəyində böyük bir arzu yer tutmuşdur. Nəhayət ki, qalx və bizim torpaqlarımızı tərk et. Yoxsa gələrəm və Ərdəbili xaraba qoyaram, hətta qətləm də edərəm" (108).

Cahanşah Səfəvi xanəqahının qarşısında konkret tələb qoydu və bu tələbi yerinə yetirməyəcəyi təqdirdə Ərdəbilə qoşun çək-məyə və orada qırğınlar törətməyə hazır olduğunu da bildirdi. Onun bu təhdidlərinin ilk növbədə Səfəvi müridlərinə qarşı yönəlmiş şübhə doğurmurdu və Sultan Cüneyd də tərəfdarlarının kütləvi qırılmasının qarşısını almaq üçün Cahanşahın tələbini qəbul etməyi lazım bildi. O təriqət üzvlərini toplayaraq onlarla yenedən məsləhətləşmə apardı və yaranmış şəraitdə Ərdəbilin tərk edilməsi zərurətini onların nəzərinə çatdırdı. Eyni zamanda müridlərin nəzərinə onu da çatdırdı ki, ruh aləmində cəddi Şeyx Səfi də ona Ərdəbili tərk etməyi və Diyarbəkri istiqamətində hərəkət etməyi məsləhət görmüşdür. Şeyx Səfi onu da məsləhət bilibmiş ki, əgər Ərdəbili tərk etməsə Cahanşah həqiqətən də bu şəhərə qoşun çəkəcək və şəhəri xarabaya çevirəcəkdir. Ona görə, Sultan Cüneyd də Ərdəbili tərk etməyi lazım bildi və sufilərə bəyan etdi ki, onlar Ərdəbili tərk etmək seçimində azaddırlar və istədikləri halda şəhərdə qala da bilirlər. Sufilər isə hamılıqla bildirdilər ki, öz mürsidləri ilə birlikdə getməyə hazırdırlar. Beləliklə, onlar lazımi hazırlıq gördükdən sonra Ərdəbili tərk etdilər və Diyarbəkri istiqamətində hərəkətə başladılar (109).

b) Sultan Cüneydin Diyarbəkri səfəri

"Tarix-i aləmarə-yi Abbasi" əsərində Sultan Cüneydin Ərdəbili tərk etmək məcburiyyətində qalması aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir: "O həzrət (Cüneyd) o vaxt Diyarbəkri getməyi məsləhət bilib, o tərəfə yönəldi. Səfəviyyə sülaləsinin tərəfdarlarından və səmimi sufilərdən böyük bir dəstə onunla bərabər gedərək,

onun xoşbəxtlik doğuran bayrağı altında toplandılar. Nəticədə, [Cüneyd] sonsuz calal və təntənə ilə Həsən-keyfə çatdı. O zaman Diyarbəkri yarısının hökmdarı (valisi) böyük əmir, qalibiyyət sahibi («əbunnəsr») Həsən bəy Ağqoyunlu idi. O, Mirzə Cahansaha itaət etmirdi. Onların arasında düşmənçilik və tərslik qapıları açılmış və gediş-gəliş yolları bağlanmışdı. [Həsən bəy] Sultan Cüneydin səadətli məyyətinin varid olmasından sonsuz razılıq və şənlik nümayiş etdirərək, çox hörmət və izzətlə o həzrəti qarşıladı, sülhün əmir və əyanlarının hər birinə münasib vəzifə müəyyən etdi, onun mübarək gəlişini dövlət və səadət nişanəsi hesab etdi. Onların arasında tam ünsiyyət və birlik yarandı. Axırda bu yaxınlıq və dostluq qohumluğa çevrildi. [Həsən bəy] öz doğma bacısı Xədicə bəyimi o həzrətə (Cüneydə) verdi və bu qohumluqla öz dövlət təbilinin səsinə yüksəltdi" (110).

Tədqiqata cəlb edilmiş farsdilli mənbələrdə Sultan Cüneydin Ərdəbili tərk etdikdən sonra Diyarbəkriyə yollanması haqqında məlumat verilir. Amma alman alimi Valter Hints öz əsərində Sultan Cüneydin Diyarbəkriyə yetişməzdən əvvəl Osmanlı ərazisində olması, Osmanlı sultanından sığınacaq istəməsi haqqında məlumatlar vermişdir ki, həmin məlumatlar da bir çox tədqiqatçılar tərəfindən hətta müəyyən əlavələr edilməklə təkrarlanmışdır. Məsələn, tədqiqatçılardan biri bildirir ki, Sultan Cüneyd təxminən 5 min nəfərlik fədayi ilə Osmanlı və Suriya ərazisində dolaşmağa başladı (111). Başqa bir tədqiqatçı isə yazır ki, Sultan Cüneyd çox az sayda sədaqətli tərəfdarları ilə birlikdə Ərdəbili tərk edərək Anadoluya tərəf istiqamət götürdü (112). Başqa bir tədqiqatçı isə bildirir ki, Sultan Cüneyd vaxtilə Əmir Teymurun Anadoludan gətirib Ərdəbil xanəqahına bağışladığı əsirlərin bir hissəsi ilə şəhərdən qaçdı. Tədqiqatçı Əmir Teymur tərəfindən Ərdəbildə azad edilmiş əsirləri isə tatar kimi təqdim edir (113).

Alman alimi Valter Hintsin yazdığına görə, Sultan Cüneyd öz müridləri ilə birlikdə Osmanlı ərazisinə yetişən kimi, Osmanlı sultanı II Murada hədiyyələr göndərdi. Cüneydin müridləri tərəfindən çatdırılan həmin hədiyyələrə bir Quran kitabı, bir səccadə

və bir düzüm də təsbih daxil idi. Bu hədiyyələr göndərilməklə, Sultan Cüneyd guya Osmanlı torpağında ona və müridlərinə sığınacaq verilməsi xahişini də etdi. Sultan Cüneydin hədiyyələri və xahişi Osmanlı vəziri Xəlil paşa vasitəsilə II Murada çatdırılmışdı. II Murad da Sultan Cüneydə sığınacaq verilməsi məsələsini Xəlil Paşa ilə müzakirə etdi. Amma onlar belə qərara gəldilər ki, Sultan Cüneydə və onu müşayiət edənlərə Osmanlı ərazisində sığınacaq verilməsin. Aldığı hədiyyənin əvəzində II Murad da Sultan Cüneydə və onun müridlərinə hədiyyələr göndərdi və eyni zamanda Osmanlı ərazisində onlara sığınacaq verilməsinin mümkün olmadığını da bəyan etdi (114).

Belə olanda Sultan Cüneyd məcburiyyət qarşısında Osmanlı ərazisini də tərk etməli oldu və Qaramana doğru istiqamət götürdü. XV əsrin ortalarında Qaraman Osmanlıdan cənub-qərbdə yerləşirdi və hələlik Osmanlı hakimiyyəti altına gətirilməmişdi. Valter Hintsin yazdıqlarına görə, Sultan Cüneydi Qaramana üz tutmağa sövq edən səbəb orada Səfəvi təkyəgahının olması və əhalisi arasında da şiəliyə meylin güclü olması idi. Qaramanın paytaxtı olan Konyada hələ XIII əsrdə təsis edilmiş Səfəvi təkyəgahı Sultan Cüneyd və onun müridlərinin sığınacaq yeri oldu. Sultan Cüneyd bir neçə ili Qaramanda keçirdi və sonra mövcud ehtimala görə Konya təkyəgahının sünni rəhbəri Şeyx Əbdüllətiflə Sultan Cüneyd arasında yaranan ixtilafa görə, oranı da tərk etmək zərurəti meydana çıxdı. Ehtimal olunur ki, bu ixtilaf məzhəb baxışları ilə bağlı idi. Valter Hintsin türkdilli Osmanlı mənbələrinə əsasən verdiyi məlumatlara görə, Şeyx Əbdüllətif ənənəvi məzhəbdən uzaqlaşmaqda olan Sultan Cüneydin baxışlarını birmənalı şəkildə qəbul etmədi və onu mülhəd adlandırmaqla bəyan etdi ki, bu etiqadınla sən kafirsən və hər kəs ki, sənə qoşulacaq o da kafirdir (115).

Belə olanda Sultan Cüneyd qərara gəldi ki, Kilikiyaya yollansın və orada olan Varsaq türk tayfaları arasında özünə məskən salsın. Bildirilir ki, bu tayfanın sakinləri Səfəvi xanəgahına meyli ilə seçilirdilər və bu xanəgaha hörmətlə yanaşırdılar. Bu da Sultan

Cüneydin həmin tayfa arasında rahat yaşamasına imkan verə bilərdi. Amma onun bu istəyi də baş tutmadı. Qaramanlı Şeyx Əbdüllətif Sultan Cüneydin baxışlarına görə ona barışmaz münasibətini saxlamaqda idi və Kilikiyadakı türk tayfalarının dini inanclarına təsir göstərilməsini də istəmirdi. Ona görə də Şeyx Əbdüllətif həmin bölgənin hakimi olan İbrahim bəy Qaramanoğluna xəbər göndərdi ki, Sultan Cüneyd artıq sufilikdən uzaqlaşmaqdadır, Allah və peyğəmbər ayinlərini təhrif edir və yalnız dünyəvi hakimiyyətə çatmaq haqqında düşünür. Şeyx Əbdüllətif bu cəhətlərinə görə, Sultan Cüneydi yanından uzqlaşdırdığını da İbrahim bəyin nəzərinə çatdırdı. Bu xəbəri alandan sonra İbrahim bəy də Sultan Cüneydin Kilikiyaya buraxılmasını qeyri-mümkün saydı və hətta onun həbs edilməsinə qərar verdi (116). Çox güman ki, Sultan Cüneyd qarşılaşacağı təhlükə barəsində vaxtında xəbər tuta bilmişdi. Ona görə də o, Kilikiyaya deyil Suriyaya doğru irəliləməyi qərara aldı.

Səbt ibn Əcəmi adlı ərəb tarixçisi özünün “Kənuz əl-zəhb fi tarix Hələb” adlı əsərində yazdığı məlumatdan aydın olur ki, Sultan Cüneyd Kilikiyaya gəldikdən sonra orada məscid tikdirdi və həmin məsciddə ibadət mərasimləri təşkil edirdi. Adı çəkilən müəllifin də bildirdiyi kimi, Sultan Cüneyd bu bölgənin insanları arasında böyük nüfuz sahibinə çevrilmişdi və həmin insanlar onun dini dəyərlərini bölüşürdülər. Bir tərəfdən yerli əhali onun ətrafında birləşir, digər tərəfdən də ətraf bölgələrdən, o cümlədən Kiçik Asiyadan, Azərbaycandan, indiki İran ərazisindən onun yanına çoxlu ziyarətçilər gəlirdilər. Bu ziyarətçilər çoxlu nəzir-niyaz gətirməklə Sultan Cüneyd ətrafında səfərbər olurdular (117).

Mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda Sultan Cüneydin Suriya ərazisinə öz müridləri ilə birlikdə getdiyi bildirilir. Amma bu uzun səfərlər zamanı onu nə qədər mürid müşayiət etməsi barəsində məlumatlar verilmir. Sultan Cüneyd burada Misir Məmluk sultanlarından olan Sultan Çaxmağın icazəsi ilə İsgəndərun körfəzi hövzəsindəki Ursuz dağında səlib yürüşləri dövründən qalmış köhnə bir qalada yerləşdi və bu qalanı öz təkyəgahına çevirdi. Güman

edilir ki, həmin qala 1129-cu ildə viran edilmiş Sarepta qalası idi (118).

Sultan Cüneyd bir müddət burada aram yaşamaq imkanı əldə etdi və bu imkanından Səfəviyyə təriqətinin təbliği və yeni tərəfdarlarının toplanması üçün istifadə etdi. Mövcud məlumatlara görə, Sultan Cüneydin bu bölgədə apardığı təbliğat kifayət qədər səmərəli oldu və bu da onun tərəfdarlarının sayının artmasına gətirib çıxardı. Çox güman ki, Sultan Cüneyd xəlifələrini və müridlərini ətraf bölgələrə də göndərirdi. Çünki aparılan təbliğatlardan sonra Suriyadan, Rumdan və İraqdan çoxlu sayda tərəfdar onun təriqəti sıralarına qoşuldu. Bəzi məlumatlara görə, Suriya ərazisində olarkən Sultan Cüneyd bölgədə qərarlaşmış Zülqədər türk tayfası üzvləri arasında da şiə təbliğatını genişləndirdi və bu tayfa arasında da xeyli tərəfdar tapa bildi. Ümumiyyətlə, verilən məlumatlara görə, Osmanlı və Suriya ərazisində Sultan Cüneyd artıq şiəliyin təbliği ilə məşğul olurdu (119).

Qeyd edilməlidir ki, Sultan Cüneyd və onun tərəfdarları kifayət qədər təsirli və inandırıcı bir təbliğat aparırdılar. Onlar öz qarşılıqlarına çox aydın və konkret vəzifələr qoymuşdular və onların həlli üçün də səmərəli yollar tapmağa çalışırdılar. Yalnız məskunlaşdıqları bölgədən deyil, ətraf bölgələrdən çoxlu sayda tərəfdarın meydana gəlməsi və təriqət sıralarına qoşulması bunun göstəricisi idi. Suriya ərazisində bir sıra tanınmış şəxslərin bu təriqət sırasına qoşulması da Sultan Cüneyd tərəfindən bölgədə səmərəli təbliğatın aparılmasının nəticəsi idi. Vaxtilə şəriət yolunu azmaqda ittihamlandırılaraq Osmanlı sultanı I Sultan Mehmet tərəfindən qətlə yetirilən Şeyx Bədrəddinin tərəfdarlarının bir çoxu da Səfəvi təriqətinə qoşuldular. Şeyx Bədrəddin XIV əsrin sonları və XV əsrin əvvəllərində Rumelidə böyük bir hərəkət formalaşıra bilmişdi. Bu hərəkət dərvişlər ordusunu özündə birləşdirən bir hərəkət idi və onun mövcudluğu yerli hakimlər tərəfindən ciddi narahatılıqla qarşılandı. Ona görə də bu hərəkət şəriətə zidd bir hərəkət kimi qiymətləndirilirdi və bu hərəkətin rəhbəri Şeyx Bədrəddin islam xəttindən kənara çıxmaqda günahlandırılaraq 1422-ci

ildə dar ağacından asıldı. Onun tərəfdarlarının da bir çoxu qılıncdan keçirildi (120).

Şeyx Bədrəddin hərəkətinin yerli hakimlərinin təqiblərindən yaxa qurtara bilməyən bir çox üzvü Sultan Cüneyd tərəfdarlarının təbliğatını qəbul etdilər və Səfəvi təriqətinin sıralarına qoşuldular. Onların sayının nə qədər olması barəsində konkret fikir söyləmək çətindir. Amma mənbə müəlliflərinin bu məsələyə diqqət yetirməsinə görə güman etmək olar ki, onların say heç də az olmamışdır.

Ərəb tarixçisi Səbt ibn Əcəmi öz əsərində Sultan Cüneydin Suriya həyatı ilə bağlı bəzi maraqlı məqamları qələmə almışdır. Həmin məqamlardan biri bu idi ki, Sultan Cüneyd Suriya ərazisində olarkən Hələbdə yaşayan, əsli isə Ərdəbildən olan Şeyx Məhəmməd ibn İdris Ərdəbili adlı bir əyanın bacısı ilə nikah kəsdirmişdi. Lakin bir müddətdən sonra bu nikah pozulur və bu da Sultan Cüneydlə Şeyx Məhəmməd arasında narazılığın yaranmasına səbəb olur. Bundan başqa haqqında danışılan əsərdə göstərilirdi ki, Sultan Cüneyd Hələbdə və onun ətrafında sünniliklə bir araya sığmayan dini təbliğat aparırdı. Guya o, Seyid Məhəmməd Məşəşə adlı birisinin yaratdığı təriqət dəyərlərini təbliğ edirdi. Bu isə din mühafizəkarlarını ciddi narahat edirdi. Ona görə yerli hakimiyyət adamları və din müctəhidləri qərara aldılar ki, onu mühakimə etsinlər. Sultan Cüneyd onun fəaliyyəti ilə bağlı belə bir məhkəmənin keçirilməsinə laqeyid yanaşdı. Onda məhkəmənin ilk iclası Sultan Cüneydin iştirakı olmadan təşkil edildi. Mənbə məlumatına görə, məhkəmənin ilk iclasında Hələb hakimi, Hələb qazılarının dörd nümayəndəsi və Şəmsəddin ibn Şəmma iştirak etdilər. Hələb hakimi məhkəmə başlanmazdan əvvəl Sultan Cüneydin ardınca adamlar göndərmişdi ki, onu məhkəməyə gətirsinlər. Amma Sultan Cüneyd bu məhkəməyə gəlməkdən imtina etdi. Hətta İntakiyə şəhər müftisi də Sultan Cüneydin məhkəməyə gətirilməsinə yollanmışdı. Lakin o da məqsədinə nail ola bilmədi və Sultan Cüneyd öz qərarından dönmədi. Hətta xəbər gətirildi ki, əgər Sultan Cüneydin arxasınca yeni adamlar göndərsə, onlara

qarşı silah tətbiq edilə bilər. Məhkəmə üzvləri Sultan Cüneydin məsələsinə baxılması üçün Şeyx Məhəmməd ibn İdris Ərdəbili məhkəməyə dəvət etdilər. Məhkəmə üzvləri ondan Sultan Cüneyd haqqında fikirlərini səsləndirməyi xahiş etdilər. Şeyx Məhəmməd isə bildirdi ki, onun Sultan Cüneydlə düşmənçiliyi var və ona görə də burada onun haqqında söyləyəcəyi fikirlər bitərəf fikirlər kimi qəbul edilməyə də bilər. Ona görə də o, ifadə verməkdən imtina etdi. Məhkəmə üzvləri də onun bu fikri ilə razılaşdılar. Bu vaxtlarda Şeyx Əbdülkərim adlı birisindən məhkəməyə yazılı məktub daxil oldu ki, Sultan Cüneyd doğrudan da başqa məzhəbə xidmət edir. Ola bilsin ki, bu Əbdülkərim yuxarıda xatırlanan Şeyx Əbdüllətifdir. Sonra Şeyx Bəkərçi adlı başqa bir şeyxdən də Sultan Cüneydin islam camaatını tərk etməsi və başqa məzhəbə qulluq etməsi barəsində məktub gəldi. Ona görə məhkəmədə qərara alındı ki, Sultan Cüneyd məhkəməyə gəlməsə də, onun haqqında məlumatlar dinlənilə və onun haqqında hökm çıxarıla bilər. Lakin məhkəmə iclasında iştirak edən Şəmsəddin ibn Şəmma heç də Sultan Cüneyd haqqında söylənilənlərlə razı olmadı. Bu hadisədən sonra Şəmsəddin ibn Şəmmanın Sultan Cüneydə məktub yazması da ehtimal edilir (121).

Bununla belə, Hələb məhkəməsi Sultan Cüneydin yad məzhəbə xidmət etməsini əsas tutaraq onun qətlə haqqında fitva verdi. Məhkəmənin qərarı ilə bu fitva nizə ucuna sancıldı və Sultan Cüneydin qətlinə fitva verilməsi barəsində məlumat sakinlər arasında yayılmasına başlandı. Sultan Cüneyd bu barədə eşidəndə həm Hələb qalasının hakiminin, həm də Şəmsəddin ibn Şəmmanın yanına öz adamlarını göndərdi, onlara haqqında çıxarılan fitvanın haqsızlığını çatdırdı. Şəmsəddin ibn Şəmma onun narazılığına şərik çıxsa da, bir kömək də edə bilmədi. Güman edilir ki, bu zaman Sultan Cüneyd təriqət baxışlarını açıqlamaq üçün Şəmsəddin ibn Şəmmaya məktub yazdı. Həmin məktubun mətni hazırda elmi-tarixi dövriyyədə də mövcuddur.

Şəmsəddin ibn Şəmma da dövrünün tanınmış şeyxlərindən biri idi və mənsub olduğu sünni təriqəti üzrə müridlərin tərbiyələn-

dirilməsi ilə məşğul idi. Həmin məktub Səbt ibn Əcəmi adlı ərəb tarixçisinin “Kənuz əl-zəhb fi tarix Hələb” adlı əsərindən götürülərək fars dilində tərcümə edilmişdir. Aşağıda həmin məktubun fars dilində tərcümə edilmiş mətni verilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, dil baxımından müasir oxucu üçün bu məktub kifayət qədər mürəkkəb mətndir və bu mürəkkəblik tərcümədə də özünü göstərir.

Sultan Cüneydin etiqadının müəyyənləşdirilməsi baxımından bu məktub elmi və tarixi əhəmiyyətə malikdir. Məktubun məzmunu birmənalı şəkildə təsdiq edir ki, Sultan Cüneyd təriqət mürşidi kimi artıq şiə məzhəbinin davamçısına çevrilmişdir və öz etiqadının dini baxımdan doğruluğunu əsaslandırmaq üçün kifayət qədər dini biliklərə də malikdir. Bu, həm də Sultan Cüneydin islami biliklərə dərinədən bələd olmasının təsdiqidir. O, tərəfdarlarının qərar tutduğu mühitdə fərqli məzhəbə xidmət etməsinin meydana gətirdiyi barışmazlığı da anlamadığını bəyan edirdi. Eyni zamanda, Qurana və hədislərə istinad etməklə on iki imam məzhəbinin doğruluğu haqqında öz qənaətlərini də ortaya qoyurdu. Bu məktubun məzmunundan görünür ki, Sultan Cüneydin dini etiqadının bəzi əleyhdarları mövcud dövrdə qeybə çəkildiyi iddia olunan imamın yüz illərlə yaşaya bilməsinin mümkünlüyünü məntiqdən kənar sayırdılar. Sultan Cüneyd isə bununla razılaşmırdı və Allahın qüdrətinə tapınmağa çağırırdı.

Bir sözlə, Sultan Cüneyd mənsub olduğu məzhəbə qarşı barışmaz mövqenin mövcudluğunu qəbul etmirdi və göstərilən təzyiqlər qarşısında məzhəbini dəyişməyəcəyini də ortaya qoyurdu. Şəmsəddin ibn Şəmmaya yazdığı məktubunda da Sultan Cüneyd öz etiqadının mahiyyətini ona anlatmağa çalışırdı. Həmin məktubun mətni aşağıdakı kimidir:

“Bismillah Rəhmair Rəhim!

Cənab hörmətli və böyük Şeyx Şəmsəddin ibn Şəmma – uca yaradan, Məhəmməd və onun pak nəslini və onun halını bərəkətli etsin. Amin! Məlumdur ki, sizin tacirlər bizim yanımıza gəlmişdilər və onların arasında Səlim Əbuzeytun adlı birisi var idi ki,

sizin göstərişinizlə bizim yanımıza gəlidiyi ehtimal olunur. Yəni ki, bizim halımız və durumumuz barəsində deyəcəklərimizi eşitsin və bunlardan agah olsun. O da sizin göstərişinizə əməl edib və sözlərinizə qulaq asıb “Allah istədiyi adamı düz yola hidayət edir”. O da gördüklərini sizə çatdırır və eşitdikləri barədə sizi məlumatlandırır. Sizin özünü də gizli deyil ki, biz hansı əqidə-dəyik, “lakin yalnız Allahdır, O-dur ki, ölənləri dirildir və O-dur ki, hər şeyə qadirdir”. Amma bizim ibadəti tərک etməyimiz, vacibatlara laqeyd yanaşmağımız, günah əməllərə qurşanmağımız haqqında yayılan söz-söhbətlər, Allaha pənah olsun, sizin də qulaqlarınıza çatmış olar. Böyük Allahın peyğəmbərlərindən və övlilərindən yaratdığı məsumlardan başqa heç kəs günahsız deyil. Yəni imandan sonra küfr, hidayətdən sonra yol azmaq varmı? Allahın rəsulunun – ona yaradanın salamı və salavatı olsun – çöhrəsi günəşdən də işıqlı idi və hər gün əvvəlki gündəkindən daha nurlu olurdu. O, bəndələri, yerlərin və göylərin pərvədigarının ibadətində, yonulan bütlərdən düzəldilmiş heykəllərin məhv edilməsinə dəvət edirdi. Lakin insanların xislətləri peyğəmbər şəriətinə riayət etməyə və boyun əyməyə, onun təriqətinə əməl etməyə mane oldu. Çünki onlar mücəssəmələrə və təsvirlərə ibadət etməyə adət etmişdilər. Onlara da qüdrət çatdı və təkbir onları da bürüdü.

Yaradan belə nümunələri öz Kitabında da göstərmişdir. Belə ki, ona aid olan hekayədə İblis deyirdi: “Mən ondan (yəni Adəmdən) daha üstünəm. Məni atəşdən yaratmışan, onu isə torpaqdan”. Firon barəsində isə deyilir (Musaya dedi): “Məgər biz səni uşaqlıqda öz aramızda tərbiyələndirmədik və həyatının neçə ilini bizim aramızda olmadın?”.

Bir hədisdə deyilir: “Hər bir adam öz dilinin altında gizlənməmişdir”. Bu cümlədə də buna işarə olunmuşdur: “Ey iman gətirmiş kəslər, sizin adamların bir dəstəsi başqa dəstəni məsxərəyə qoymamalıdır. Bəlkə onlar bunlardan daha yaxşıdır”. Göründüyü kimi, büt-pərəst inanclılar və onların ətrafı inamlı və haqq deyən Məhəmməd peyğəmbərə hücum etdilər və onun düşüncələrinə inanmadılar, onun düşüncəsini zəif saydılar, onu bəzən divanə,

bəzən də kahin adlandırdılar, ona nazil olmuş Kitabla fəsihlər rəqabət edə bilmədilər, onun kimisini (yəni Quranın oxşarını) yarıda bilmədilər və onu şər kimi qəbul etdilər. Elə isə cahandakılara qaranlıq olmayan gizli haqqın tapılması üçün yolunu azanlar bu ümmətin peyğəmbərinə deyildiyi kimi, eləcə də bundan əvvəlki peyğəmbərlərə deyildiyi kimi, böyük bəlalara düşər olmuşdular. Lap elə mənim kimisi ki, bu cahil insanlar arasında son zamanlar qarşılaşmışam. Onların hər birinin etdiyi töhmətlər nə təmiz şəriətə, nə də sağlam ağıla uyğundur. Xoş münasibətlər və ruzğarın yaşantıları da onları bu haldan döndərə bilmir.

Yaradan buyurur: “Bir işdə çətinliklə rastlaşsanız, onu Allaha və peyğəmbərə buraxın”. Allaha üz tutmaq Qurana əməl edilməsidir, peyğəmbərə üz tutmaq isə şəriətə əməl edilməsidir. “Haqdan kənar mövcud olanlar yolunu azmışlardır. Bəs nə üçün yolunu azırlar?”. Mən isə kitab və sünnətə bağlı olan bir insanam, Qurana başqalarından daha yaxşı bələdəm. Başqalarına nisbətən şəriətdən də daha çox xəbərdaram. Kimin şəkki varsa irəli gəlsin, yoxlayaq. Allah sənin əcrini daha da artırsın.

İslam ümməti bu dünyada peyda olanda, ixtilafarla qarşılaşdı. On iki inanclılar belə düşünürlər: Mehdi əleyhüssəlam Həsən Əsgərinin övlədidir. Mötəbər hədislərin və xəbərlərin verdiyi məlumatlar da bunu aydın şəkildə təsdiq edir. O cümlədən peyğəmbər əleyhüssəlamın sözüdür: “Məndən sonrakı canişinlərim bəni-İsrail nəqiblərinin sayı qədərdir”. O nəqiblərin sayı isə 12 nəfərdir. Allah-təala buyurmuşdur: “Və onlardan 12 nəqib xəlfə etdim”. Nəqiblər hər bir peyğəmbərin canişinləridir. Ona görə də Məhəmməd peyğəmbərin xəlifələri də 12 nəfərdir. Bir hədisdə deyilir ki, həzrət Məhəmməd əleyhüssəlam həzrət Əlinin və Fatimə Zəhra əleyhüssəlamın övladı Hüseynə nəzər saldı və dedi: mənim bu övladım imamdır, imam övlədidir, imam qardaşıdır və 9 imamın atasıdır. Onlardan 9-cu qeybdədir”. Burada söhbətin uzanmaması üçün onun haqqında danışmaq vaxtı deyil.

On iki imamların yanında bu, qiyamətə bənzərdir və ona görə də onun ömrünün uzun olması elə də həqiqətdən uzaq deyil.

Müsəlmanların çoxu deyirlər ki, onlar öz əcdadlarına bağlıdırlar və onların ömrü çox uzun deyil. Çünki o da Məhəmməd ümmətidir və heç kim onlar arasında belə uzunömürlüsünü görməmişdir. Çünki o, hicri tarixi ilə 255-ci ildə anadan olmuş və hazırkı 861-ci hicri ilində onun 606 yaşı tamam olmuşdur. “Və Allah hər şeyə qadirdir”. Yaradan əcdadlardan və belələrindən kimsələrə isə belə uzun ömür bəxş etmişdir. Əcdadlar – yəni Xızır, Nuh və Şöüb, belələri – yəni Dəccal və s. Deyildi ki kimi, hətta ilk əsrlərdə də belələrindən yaşayanlar olubdur.

Müsəlmanların bir dəstəsi deyir ki, əvvəlki ümmətlərin arasında çox yaşayanlar olub, amma indiki ümmət arasında son illərdə doğulmuş axır-zaman imamı kimi yox. On iki imama inananlar deyirlər: əgər bunun kimi fazil insan uzun ömürlü olsa və indiki ümmət arasında istisna olsa, xudavənd hər şeyə qadirdir və bu da onun qüdrətinin məhsuludur, onun əcdadlarına aid möcüzə ola bilər və belə bir möcüzə hətta mümkündür də.

On iki imama inananlar deyirlər: o (yəni 12-ci imam) həmin kəsdir ki, axır-zamanda zahir olacaqdır. Onunla birlikdə isə Xızır yer üzünün səyahətindən dönəcək və İsa da asimandan zahir olacaqdır. Bu anlaşılmazlıq imtahan kimi insanların qarşısına çıxacaqdır. Bu imtahan olmaya bilər. Bir şərtlə ki, yavəri olmadığı üçün mağaraya sığınan Məhəmməd əleyhüssəlam kimi Mehdi də göndərilmişlərdən olsun. Elə isə onu İsa və Xızır peyğəmbərlər müşayiət edərlərsə, onun qüdrətinə və əzəmətinə görə imtahan əsaslı olmaya da bilər. Belə olan surətdə də ümmətin yaxşısını-pisini seçmək olmaz. Çünki onun yavərlərinin qüdrətinə görə, onun əzəmətinə və böyüklüyünə görə, hamı onun buyuruqlarına qulaq asacaq. Ona görə də düzgün deyildir ki, Mehdi, Məhəmməd əleyhüssəlamdan güclü olaraq zahir olsun. Əgər buyuruq belə olsa, ağıla görə vacibdir ki, adı çəkilən on iki imama inananların əqidəsinə uyğun olaraq o, zahir olmasın. Əksinə, o məqam sahibi zəiflərə, möhtaclara kömək göstərmək üçün zahir olacaqdır ki, ümmət arasında düzgün imtahan baş versin. Bu qədər kifayətdir.

Yaradan öz qüdrəti ilə səni sevdiklərinə və seçdiklərinə çatdırırsın. İnşallah-təali səlli Allah ali Məhəmməd və ale Məhəmməd” (122).

Bu məktub həm də onu göstərir ki, Sultan Cüneyd Suriya ərazisində doğrudan da şiiəliyin fəal təbliğatı ilə məşğul idi. Çünki bölgənin tanınmış sufi müctəhidləri Sultan Cüneydin bölgədə apardığı təbliğatın məzmunundan narazı idilər və həmin təbliğat sufi mürşidlərinin inancları ilə üst-üstə düşmürdü. Ona görə də mühafizəkar müctəhidlər onun qətlinə fitva verdilər. Fitva qərarından sonra şəhər əhalisinin silahlı dəstəsi Sultan Cüneydin qətli üçün onun yerləşdiyi məkana doğru hərəkətə başladılar. Beləliklə, Sultan Cüneydin tərəfdarları ilə onun qətlinə fitva verən qüvvələrin dəstəsi arasında döyüş də baş verdi. Həmin qanlı döyüşdə hər iki tərəfdən itkilər verildi. Lakin Sultan Cüneydi ələ keçirib qətlə yetirmək mümkün olmadı. Sultan Cüneyd orada qalmağın artıq mümkünsüz olduğunu anladı və həmin bölgəni tərk edərək Ağ-qoyunlu dövlətinin hüduclarına geri döndü(123):

Başqa bir məlumata görə, Suriya ərazisində Sultan Cüneydin apardığı təbliğat Misirin Məmluk sultanlarını da razı salmırdı. Ona görə Suriya müctəhidləri Məmluk sultanı Çaxmağa məktub göndərdilər, Sultan Cüneydin tərəfdarlarının bölgədə şəriətə zidd təbliğat aparması haqqında ona məlumat çatdırdılar. Məmluk sultanı onun hakimiyyəti altında olan ərazilərdə şiiəliyin təbliğini qəbul etmədi və bu baxışları təbliğ edənlərin təqibinə qərar verdi. Məmluk sultanı Hələb naibinə əmr göndərdi ki, öz qüvvələri ilə Sultan Cüneydi həbs etsin. Hələb naibi də bu əmrin icrasını öz vəkilinə tapşırırdı və onun rəhbərliyi altında Sultan Cüneydin həbs edilməsi üçün hərbi qüvvə göndərildi. Amma bu qüvvə Sultan Cüneydi həbs edə bilmədi. Çünki Sultan Cüneydin tərəfdarları silahlı müqavimət göstərdilər və bu müqavimət zamanı Sultan Cüneydin tərəfdarlarından da 70 nəfər həlak oldu (124).

Mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda Hələb naibinin qoşun dəstəsi ilə Sultan Cüneyd tərəfdarlarının arasında baş verən döyüşün təfərrüatları barəsində məlumat yoxdur. Bu döyüş mənbələrdə olan

məlumatlara əsasən, Səfəvi təriqət üzvlərinin silaha açıq şəkildə əl atdığı və ondan istifadə etdiyi ilk döyüş idi. Verilən məlumatın doğruluğu belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Sultan Cüneyd yalnız təriqət təbliğatı aparmaqla məşğul olmurdu, eyni zamanda öz baxışlarının və planlarının silahlı yolla müdafiəsinə və ya silahlı yolla həyata keçirilməsinə də hazırlıq aparmışdı. Nəticəsi də o idi ki, Sultan Cüneydin tərəfdarları Hələb hakiminin qüvvələrinə silahlı müqavimət göstərə bilmişdilər. Bu isə Səfəvi təriqətinin tarixində yeni bir səhifənin açılması demək idi. Sultan Cüneydin ətrafında nə qədər hərbi qüvvə var idi, bu qüvvə hansı prinsiplə toplanır və formalaşdırılırdı, onlar necə silahlandırılırdı, təriqət baxışlarının müdafiəsinə və ya həyata keçirilməsinə onlar necə səfərbər edilirdi kimi suallara cavab tapılması isə məlumatların qıtlığı üzündən mümkün deyil. Hər halda şübhə yeri yoxdur ki, silahlı mübarizə üsulunun da təriqət üzvləri arasında yer tapması şüurlu bir seçim idi. Sultan Cüneydin həyatının sonrakı dövrləri də bunu nümayiş etdirir.

Sultan Cüneyd, beləliklə, Suriya ərazisini də tərk etmək məcburiyyətində qaldı və Qara dəniz istiqamətində hərəkətə başladı. Hələ Suriya ərazisində ikən Sultan Cüneyd və onun müşayiət edən dəstə türkmən və kürd tayfalarının hücumuna məruz qaldı. Bu hücumun da nə ilə bağlı olduğunu söyləmək çətinidir. Hər halda Sultan Cüneydin dəstəsi bu hücumlardan da ziyan görməli oldu. Mövcud olan məlumatlarda bildirilir ki, Sultan Cüneydin ətrafındakı dəstə bu hücumlardan sonra pərən-pərən olub dağıldı. Amma Sultan Cüneyd salamat qalaraq müridlərsiz Qara dəniz istiqamətində hərəkətini davam etdirə bildi və bir müddətdən sonra Qara dəniz sahillərində Cənub bölgəsinə yetişdi. Cənub hakimi Məhəmməd bəy ona sığınacaq verdi və fəaliyyəti üçün də münasib şərait yaratdı. Bu bölgə artıq 1422-ci ildən etibarən Osmanlı hakimiyyəti altında idi və məlum deyil ki, bölgə hakiminin Osmanlı sultanlarının Səfəviyyə təriqətinə qarşı olan ehtiyatlı münasibətindən xəbəri var idi, ya yox? Hər halda Sultan Cüneyd Cənubda yenidən öz təriqət təbliğatını aparmaq üçün əlverişli imkan əldə etdi. Bu-

nun nəticəsi idi ki, Sultan Cüneyd burada da səmərəli təbliğat işləri apara bildi və ətrafına yenidən xeyli sayda tərəfdar toplaya bildi. O cümlədən bildirilir ki, Ustaçlı türkman tayfası arasında Səfəvi təriqətinə bağlanan çoxlu tərəfdar toplandı. Hətta Sultan Cüneydin Ustaçlı tayfa üzvlərindən ibarət hərbi qüvvə formalaşdırması haqqında da məlumat mövcuddur. Bütünlükdə, Sultan Cüneydin Qara dəniz sahillərində təşkilatlandırma bildiyi hərbi qüvvələrin sayının minlərlə olduğu bildirilir. Sultan Cüneyd təxminən üç il müddətində Qara dəniz hövzəsində fəaliyyətini davam etdirdi və yenidən sıralarının kütləviliyinə nail ola bildi. Tezliklə, Sultan Cüneyd ətrafına toplaya bildiyi silahlıların istifadəsi üçün də imkan əldə etdi və Trabzon şəhəri üzərinə hücum təşkil etdi. Bölgənin böyük şəhərlərindən biri olan Trabzon bu zaman hələ Osmanlı hakimiyyəti altına düşməmişdi və bu şəhər yunanların hakimiyyəti altında idi. Cənub hakimi Məhəmməd bəy də bu hücumun həyata keçirilməsi əleyhinə deyildi. Digər tərəfdən, Trabzon xristian hakimiyyəti altında olduğu üçün bu şəhər üzərinə hücumla "cihad yürüşü" görüntüsü verildi ki, bu da həm yerli əhali, həm də Səfəvi müridləri tərəfindən rəğbətlə qarşılandı (125).

Sultan Cüneydin Trabzona hücum etməsi 1456-cı ilə təsadüf edir. Bu zaman Trabzon hakimi Komenni yunan sülaləsindən olan Kalo İoannes idi. O, mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər zəif bir hakim (kral) kimi xarakterizə olunur. Məlumatlara görə, Kalo İoannes hətta atasının vaxtında mövcud olan müdafiə sistemini də tamamilə zəiflətdi və Trabzonun güclü hücumlara qarşı müdafiə imkanları aradan qalxdı. Sultan Cüneyd də şəhərin müdafiəsinin zəiflədilməsindən xəbərdar idi və o da bu məqamdan bəhrələnməyi qərara aldı.

Sultan Cüneydin hansı sayda qüvvə ilə Trabzon üzərinə hücum etməsi, bu hücumla kimin rəhbərlik etməsi haqqında da kifayət qədər məlumat mövcud deyil. Dövrün tarixi təcrübəsini nəzərə almaqla belə güman etmək olar ki, hücumla Sultan Cüneyd özü rəhbərlik edirdi. Əlverişli döyüş mövqelərinin ələ keçirilməsi məqsədilə, Sultan Cüneyd əməliyyat meydanında olan Kapanyun

keçidini ələ keçirdi və orada müəyyən sayda qüvvə yerləşdirdi. Sultan Cüneydin hücum xəbərini alanda Kalo İoannes də döyüş hazırlığına başladı. Əvvəlcə, sərkərdələrin birinin rəhbərliyi altında irəliləməyə bir dəstə göndərildi. Sonra isə dəniz və quru qüvvələri döyüş üçün hərəkətə gətirildi və dəniz qüvvələrinə rəhbərliyi Kalo İoannes öz üzərinə götürdü. Yunan mənbələrinə istinadən verilən məlumatlara görə, Trabzon hakiminin heç də bütün sərkərdələri Sultan Cüneydin hücumunun qarşısının alınması üçün lazımı fəallıq nümayiş etdirmədilər. Yalnız Aleksandr adlı bir sərkərdə Trabzon hakiminin köməyinə tələsdi. Aleksandr birləşmiş quru qoşunları üzərində komandanlıq edirdi. Aleksandr ilk güclü zərbəsini Sultan Cüneydin ələ keçirdiyi dar keçidin açılmasına istiqamətləndirdi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, dənizə aparan bu keçidin açılması üçün Aleksandrın rəhbərliyi altında təşkil edilən quru qüvvələrinin hücumu Trabzon hakiminin rəhbərliyi altında olan hərbi gəmilər tərəfindən dəstəklənsin. Amma bu vaxt dənizdə tufan qalxması Kalo İoannesin hərbi gəmilərinin sahilə yan almasını qeyri-mümkün etdi və belə olanda Aleksandrın rəhbərliyi altında olan quru qüvvələri köməksiz qaldılar. Sultan Cüneyd də bundan məharətlə istifadə etdi və Aleksandrın dəstəsinə güclü zərbə endirdi. Bu döyüş zamanı Trabzon sərkərdəsi Aleksandr və onun oğlu öldürüldülər, qoşun dəstəsi isə məğlubiyyətə uğrayaraq geri çəkildi (126).

Bu döyüşdə sərkərdə və onun oğlundan başqa daha 30 döyüşçü öldürüldü və çoxlu sayda yunan döyüşçüsü isə əsir götürüldü. Yunan mənbələrinə istinadən verilən məlumatda deyilir ki, Sultan Cüneyd ələ keçirilmiş əsirlərin çoxunu qətlə yetirdi. Trabzon qalasının əhalisinin və müdafiəçilərinin gözünün qorxudulması üçün isə göstəriş verdi ki, səltənət (kral) arabasının sürücüsü olan Maurokostas adlı birisi Trabzon divarları qarşısında dar ağacından asılsın. İstər bu hadisə, istərsə də Sultan Cüneydin Trabzon divarları ətrafına çıxması şəhər əhalisi arasında ciddi təşvişə səbəb oldu. Gecə ikən şəhər daxilindəki evlərdə təsadüfən baş verən yangın isə əhalidə təhlükənin çox yaxında olması gümanını

yaratdı və ona görə də şəhərdən qaçmaq imkanı olanlar şəhəri tərk etdilər. Şəhər əhalisinin bir hissəsi quru yolla, bir hissəsi isə gəmilər vasitəsilə Gürcüstana yollandılar. Trabzon hakimi Kalo İoannesin ətrafında isə çox az sayda adam qaldı və bildirilir ki, o, təxminən 50 nəfərlik bir dəstə ilə şəhərin müdafiəsini təşkil etməyə cəhd göstərdi. Amma bu az sayda olan dəstə şəhərin müdafiəsini təşkil etməyi bacardı. Şəhər kənarında baş verən döyüşü uğurla başa çatdırandan sonra Sultan Cüneyd öz qüvvələrini Trabzon şəhəri üzərinə istiqamətləndirdi. Şəhərin ətrafında güclü müdafiə divarları çəkilmişdi. Şəhər daxilindəki dəstə də məhz bu divarlara sığınmaqla müdafiə olunurdu. Sultan Cüneydin qüvvələri dayanmadan şəhərin işğal edilməsinə çalışdılar. Amma bir nəticə hasil olmadı. Belə olanda Sultan Cüneyd Trabzonun mühasirəsindən əl çəkdi və qoşun dəstəsini də oradan uzaqlaşdırdı (127).

Sultan Cüneydin Trabzon ətrafından geri çəkilməsi həm də Osmanlı sultanının bu şəhəri ələ keçirmək planının icrasına başlaması ilə bağlıdır. Osmanlı sultanı II Mehmet bu şəhərin ələ keçirilməsi üçün Amasiyada sərhəd xəttinin qorunması vəzifəsini öz üzərinə götürmüş Xızır bəyə elə həmin günlərdə göstəriş verdi ki, Caniqdən keçməklə Trabzon üzərinə hücum etsin və bu şəhəri də Osmanlı sərhədləri daxilinə qatsın. Xızır bəy də çoxlu sayda qoşun toplayaraq Trabzon üzərinə hücum çəkdi. Sultan Cüneyd onsuz da ixtiyarında olan qüvvə Trabzonun alınmasına çətinlik çəkirdi, Osmanlı qüvvələrinin hücum xəbəri isə onun planlarının icrasını qeyri-mümkün etdi. Çünki hətta Trabzonu ələ keçirmiş olsaydı belə, onun üçün Osmanlı qüvvələrindən qorunmaq elə də asan olmazdı. Ona görə də Sultan Cüneyd Trabzon ətrafından geri çəkildi. Onun mühasirəsindən daha da zəifləmiş Trabzon hakimi isə Osmanlı qüvvələri qarşısında davam gətirməyərək Osmanlı vassallığın qəbul etdi (128).

Belə olanda Sultan Cüneyd cənuba, Diyarbəkərə doğru geri çəkilməyi qərara aldı. Bu zaman Diyarbəkər Ağqoyunlu hakimi Uzun Həsən tərəfdən idarə olunurdu. XV əsrin ortaları və ikinci yarısı Ağqoyunlu tayfaları bazasında Ağqoyunlu dövlətinin for-

malaşma dövrü idi. Ona görə, Sultan Cüneyd Diyarbəkərə gələndə Uzun Həsənin hakimiyyəti hələlik Diyarbəkərdəki ərazilərlə məhdudlanırdı.

Sultan Cüneydin Diyarbəkərə geri çəkilməsi əldə edilmiş razılaşmaya əsaslanırdı, ya yox, bu barədə də kifayət qədər məlumat yoxdur. Amma sözsüz ki, Sultan Cüneyd Uzun Həsənin onun düşmənləri ilə düşmən münasibtdə olmasından xəbərdar olduğu kimi, Uzun Həsənin də bölgənin nüfuzlu təriqəti olan Səfəvi təriqətinin tarixindən və taleyindən xəbəri var idi. "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində olan məlumata görə isə Uzun Həsən Səfəvi təriqətinə bağlı bir insan olmaqla Xoca Əlinin müridlərindən biri idi və ona görə də Sultan Cüneyd onun yanına yollanmağı qərara almışdı (129).

c) Sultan Cüneyd və Uzun Həsən münasibətləri

Bəzi Osmanlı mənbələrinə görə, Sultan Cüneyd Ağqoyunlu ərazilərinə daxil olanda Uzun Həsən tərəfindən həbs edilmişdi. Guya yalnız sonradan onlar arasında gələcək fəaliyyət imkanları müəyyənləşdirildikdən sonra Sultan Cüneyd azad olunmuşdu. Sultan Cüneyd görüşləri zamanı Uzun Həsənə bildirmişdi ki, onun Cahanşah kimi bir düşməni var və Sultan Cüneyd sərəncamında olan 20 min nəfərlik qüvvə ilə Cahanşaha qarşı mübarizədə Uzun Həsənə qarşı kömək edə bilər. Lakin bu məlumat tədqiqatçılar tərəfindən ciddi qəbul edilmir (130). Amma bütünlükdə, Ağqoyunlu Həsən bəy (Uzun Həsən) öz hakimiyyətini genişləndirmək, eləcə də onunla ixtilafda olan Qaraqoyunlu dövlətinə qarşı mübarizə aparmaq üçün əlavə köməyə ehtiyac duyurdu və bu baxımdan Sultan Cüneydlə daha yaxşı münasibətlər bərqərar edilməsinə rəğbətlə yanaşırdı. Çünki Səfəvi təriqəti bir tərəfdən kifayət qədər təşkilatlanmış bir təşkilat idi və onun üzvləri öz mürşidlərinin baxışlarının həyata keçirilməsi üçün ciddi çətinliklərə və sınaqlara belə qatlaşmağa hazır idilər. Belə bir qüvvədən məharətlə istifadə

etmək mümkün idi. Digər tərəfdən də müştərək düşmən onların fəaliyyət birliyinə yol açdı.

Beləliklə, Trabzondan geri çəkilən Sultan Cüneyd 5 min nəfərlik müridinin müşayiəti ilə 1456-cı ilin sonlarında Kürdüstan ərazisindəki Həsən Keyf məntəqəsinə gəldi. Onun bu məntəqəyə gəlməsi haqqında xəbər alanda Uzun Həsən (mənbələrdə Həsən padşah, Həsən bəy kimi də təqdim olunur) ona məktub yazdı, hörmət və ehtiramını bildirməklə onu yanına dəvət etdi (131). Sultan Cüneyd də bu dəvəti məmnunluqla qəbul etdi və onun görüşünə yollandı.

Sultan Cüneydin qarşılınması üçün Uzun Həsən tərəfindən xüsusi bir mərasim təşkil edildi. Uzun Həsən əmr etdi ki, tayfanın ağsaqqalları, hörmətli adamları atlanıb Sultan Cüneydin qarşılınmasına yollansınlar. Bəzi məlumatlara görə, Uzun Həsənin göndərdiyi nümayəndə heyəti mənzil başına yetişməyə üç günlük məsafədə, bəzi məlumatlara görə isə iki günlük məsafədə Sultan Cüneydi qarşıladılar. Uzun Həsən özü isə bir mənzillik məsafədə onu qarşıladı, Sultan Cüneydi görəndə atdan yerə enib onunla qucaqlaşdı (132).

Səfəvi tarixi haqqında mötəbər mənbələrdən olan "Aləməra-ye Şah İsmayıl", "Tarix-e aləməra-ye Şah Abbas" və digərləri Sultan Cüneydin Ərdəbili tərک etməsindən sonra Diyarbəkərə yollanması haqqında məlumat verirlər. Bu əsərlərdə Sultan Cüneydin Ərdəbildən sonra Diyarbəkərə qədərki həyatı haqqında məlumatlar yoxdur. Amma Sultan Cüneydin istər adları çəkilən əsərlərdə Diyarbəkər səfəri haqqında olan məlumatlardan, istərsə də digər məlumatlardan belə bir qənaət hasil olur ki, bu iki tarixi şəxsi birləşdirən yalnız etiqad məsələsi deyil, həm də siyasi maraqlar idi. Etiqad və məzhəb baxışları baxımından Sultan Cüneydlə Qaraqoyunlu Cahanşah arasında oxşar maraqlar daha güclü olacağı halda, onlar bir-birinə qarşı barışmaz mövqə tutmuşdular. Çünki Qaraqoyunlu Cahanşahın şiə meyilli olduğu halda, Uzun Həsən isə sünni idi. İlk baxışdan Sultan Cüneyd təriqət sahibi kimi bu məsələyə daha diqqətli ola bilərdi. Amma siyasi baxışlar və dünyəvi meyl-

lərin güclənməsi Sultan Cüneydlə Uzun Həsən arasında birgə fəaliyyət imkanlarını artırırdı. Mövcud məlumata görə, Diyarbəkr yaxınlığındakı Ağziyarətdə ilk görüşləri zamanı Sultan Cüneyd onu hörmətlə qarşılayan Uzun Həsənə Cahanşahla mübarizədə səmərəli kömək göstərəcəyini vəd etdi ki, bu da Uzun Həsən tərəfindən məmnunluqla qarşılandı (133).

Uzun Həsən yalnız Sultan Cüneydə yox, onun müridlərinə və ətrafındakılara böyük hörmət göstərdi, onları məqamlarına uyğun vəzifələrə təyin etdi, onlara səmimi münasibət göstərdi. Eyni zamanda Sultan Cüneydə rəhbəri olduğu təriqətin baxışlarının təbliği və yayılması üçün münasib imkan yaratdı. Sultan Cüneyd isə yenidən yalnız Diyarbəkrdə deyil, ətraf bölgələrdə də təriqət təbliği apardı, özünə yeni-yeni tərəfdarlar qazana bildi. Xüsusilə, Ağqoyunlu türk tayfaları olan Əfşar, Mosullu, Dogər, Xarbəndəli, İnallı, Qaramanlı tayfaları arasında aparılan təriqət təbliğatından sonra özünə çoxlu sayda tərəfdar tapa bildi. Diyarbəkrdə olduğu müddətdə Sultan Cüneydlə Uzun Həsən arasındakı münasibətlər də daha işgüzar xarakter aldı. Mənbələrdə bildirilir ki, Uzun Həsən Diyarbəkrdə olduğu müddətdə Sultan Cüneydi yaxından müşahidə etdi, onun xarakterinə və qabiliyyətinə bələd oldu və ondan sonra bacısı Xədicə bəyimə Sultan Cüneydə nikah edilməsinə razı oldu (134).

Bəzi məlumatlara görə, Sultan Cüneydlə Uzun Həsən arasındakı münasibətlər daha da yaxşılaşandan sonra Sultan Cüneyd Xədicə bəyimlə evlənmək barəsində təşəbbüs qaldırdı və bu təşəbbüs də Uzun Həsən tərəfindən qəbul edildi. Sultan Cüneydlə Xədicə bəyim 1458-ci ildə ailə qurdular. Məlumatlara görə, həmin vaxt Sultan Cüneydin bir çərkəz kənzindən Xacə Məhəmməd adlı oğlu var idi (135). Bununla, Səfəvi xanədanı ilə Ağqoyunlular sülaləsi arasında qohumluq əlaqələri yaradıldı və bu qohumluq əlaqələri hər iki sülalənin siyasi tarixində xüsusi izlər buraxdı. Əslində, həmin nikahla bu iki sülalə arasında bir müttəfiqlik bağlanması da yaradıldı.

Sülطان Cüneyd Uzun Həsənin yanında olarkən yalnız təriqət təbliğatı aparıb ailə qayğılarını həll etmədi. O həm də təriqət üzvlərinin hərbişdirilməsinə də ciddi diqqət yetirdi. Mənbələrdə mövcud olan məlumatlar bunu deməyə əsas verir. Həmin məlumatlara görə, Sultan Cüneyd Diyarbəkrdə olarkən 10 min nəfərlik hərbi dəstə formalaşdırdı ki, bu dəstə üzvlərinin hər biri zirehli geyimə malik olmaqla nizə ilə də silahlanmışdılar. Mənbə məlumatlarına əsaslanmaqla bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, bu dövrdən etibarən Səfəvi təriqət tərəfdarlarının fəaliyyətində yeni bir dövrün əsası qoyulmaqda, təriqətin hərbişdirilməsinin genişləndirilməsinə başlanmaqda idi. Bu isə Səfəvi təriqət tərəfdarları üçün "sufi" sözünün mənasına yeni bir məzmun verirdi. Həmin yeni məzmun siyasi məzmun idi. Hərbişdirilmənin gücləndirilməsi ilə Səfəvi təriqət tərəfdarları üçün "sufi" sözünün əvvəlki məzmunu, yəni sufıyanə həyat sürmək baxışlarını islam yolunda müqəddəs müharibə anlayışı üstələməkdə idi. Təriqət tərəfdarlarının sürətlə hərbişdirilməsi də bunun əməli nümayişi idi (136).

Heç şübhəsiz ki, Uzun Həsən də Səfəvi təriqət tərəfdarlarının silahlandırılmasına müəyyən kömək göstərirdi. Ən azı Uzun Həsən hakimiyyəti altında olan ərazilərdə belə çoxsaylı hərbi qüvvələrin təşkilatlandırılmasına münasib şərait yartmışdı. Bundan başqa Uzun Həsən tərəfindən Səfəvi təriqət tərəfdarlarının silahlandırılmasına və təchizinə kömək göstərməsi də mümkündür. Yəqin ki, Səfəvi xanədanı üçün toplanan hədiyyələrin, nəzirniyələrin bir hissəsi də bu məqsəd üçün xərclənirdi. Qarşılaşdığı bütün sınaqlara baxmayaraq, Səfəvi xanəgahı özünün nüfuzunu qoruyub saxlaya bilmişdi və bu xanəgahın ziyarətçiləri də kifayət qədər qalmaqla idi.

Üç il Diyarbəkrdə qaldıqdan sonra Sultan Cüneyd nəhayət ki, yenidən Ərdəbilə qayıtmaq qərarına gəldi. Bu qərarın nə üçün üç ildən sonra qəbul edilməsi haqqında mənbələrdə yetərli məlumatla rastlaşmaq mümkün deyil. Mövcud olan məlumatlar bu qayıdışı Sultan Cüneydin Ərdəbil həsrəti ilə bağlayırlar. Amma tarixi şəraitin təhlili müəyyən sualları ortaya çıxara bilər və mövcud

məlumatlar da bu suallara nəinki cavab vermirlər, əksinə müəyyən qarışıqlıq da yaradırlar. Ona görə məlum deyil ki, Sultan Cüneydin Ərdəbilə qayıtması onun Uzun Həsənla olan ittifaqına bir aidiyyəti var idimi və nə üçün Diyarbəkrdə 10 min nəfərlik qoşuna malik olduğu halda Sultan Cüneyd Ərdəbilə tək, hərbi qüvvələrsiz qayıtmışdı. Çünki mənbə məlumatları onu deməyə əsas verir ki, Ərdəbilə qayıdanda Sultan Cüneydin yanında hərbi qüvvə yox idi və Cüneyd orada çağırış edərək ətrafına yeni hərbi qüvvə toplaya bilmişdi. Sultan Cüneydlə Cahanşahın münasibətlərinin kifayət qədər mürəkkəb olduğu bir vaxtda onun nəyə arxayın olaraq Ərdəbilə yollanması haqqında da ciddi məlumat hələlik dövrüyyədə yoxdur.

Bəzi məlumatlara görə, Sultan Cüneyd Ərdəbildə olmadığı vaxt Cahanşah onun əmisi Şeyx Cəfəri Şeyx Səfi xanəqahının rəhbəri təyin etdi və bu xanəqaha rəhbərliyi ona tapşırırdı (137). Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqata cəlb edilmiş mənbələrdə bu barədə məlumata rast gəlmək mümkün deyildir. Ona görə Şeyx Cəfərin Şeyx Səfi xanəqahının rəhbəri təyin edilməsi haqqında da mötəbər məlumatlar yetərinə deyil. Bir məlumatda isə bildirilirdi ki, Sultan Cüneydin Ərdəbilə qayıtmasına qarşı çıxan şəxslərdən biri də onun əmisi Şeyx Cəfər idi. Məlumatla görə, Şeyx Cəfər yaxşı münasibətlərdə olduğu Qaraqoyunlu Cahanşahın köməyi ilə Sultan Cüneydin Ərdəbilə qayıtmasına imkan vermədi və Sultan Cüneyd də 4-5 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə kafirlərlə vuruşmağa yollandı (138).

Başqa bir məlumata görə isə, Sultan Cüneyd Ərdəbilə gəlib və sonra bu şəhəri yenidən tərk etmək məcburiyyətində qalanda Ərdəbil xanəqahının idarəsini əmisinə tapşırırdı (139). Bu məlumat doğru olacağı təqdirdə onu deməyə əsas verir ki, Sultan Cüneydlə Şeyx Cəfər arasında hər hansı bir münaqişə yox idi və Sultan Cüneyd əmisi tərəfindən şəhərə dönüşündə yaxşı qarşılanmışdı.

"Tarix-e aləmara-yi Abbasi" əsərində Sultan Cüneydin Ərdəbilə qayıtması aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur: "Sultan Cüneyd bir müddət o diyarda qaldıqdan sonra «vətən sevgisi imandandır»

[hədisi] onun ürəyində alovlandı. [Sultan Cüneyd] Əmir Həsən bəydən [Ərdəbilə getmək üçün] icazə aldı. Qısa müddətdən sonra darülişad Ərdəbil onun mübarək gəlişi sayəsində «sütunlar sahibi olan və şəhərlər içərisində misli olmayan İrəm şəhərinin» həsrət çəkdiyi yerə çevrildi və tamaşa edənlərin gözü onun dünyanı bəzəyən camalını görməkdən nurlandı. Mirzə Cahanşahın ürəyindəki paxıllıq və kin odu bir daha alovlandı və onda olan vahimə [Cüneydin] Əmir Həsən bəylə qohumluq və bağlılıq etməsinə görə daha da artdı. [O], Sultan Cüneydin işinə aid bitib-tükənməyən fikirlər edirdi. Nəhayət, o həzrət (Cüneyd) onun (Cahanşahın) hiylə və kinindən xəbərdar olub, iradət sahiblərini çağırmaq üçün səba küləyi kimi [tez] gedən qasidlər göndərdi, səltənət xəyalı ilə dövlət bayrağını qaldırdı və dini müharibə və cihad etmək savabına çatmaq istəyərək, sufi qazilərindən on min nəfərlə çərkəz[lərə qarşı] hər b [etmək] məqsədilə Şirvan tərəfə yollandı. «Fütuhət-i Əmini» kitabında yazılmışdır ki, [Cüneyd] Şirvanşahla müharibə etmək və Şirvan mülkünü zəbt etmək məqsədi ilə o tərəfə yola düşmüşdü" (140).

ç) Sultan Cüneydin Şirvana hücumu

Sultan Cüneydin hansı marşrutla Ərdəbilə qayıtması da maraqlı doğuracaq suallardan biri ola bilər. Çünki bu marşrutun Qaraqoyunlu dövləti ərazisindən keçəcəyi halda Sultan Cüneyd və onun müşayiət edən dəstə təhlükə ilə rastlaşa bilərdi. Bu təhlükə Qaraqoyunlu hakimi Cahanşahın ona qarşı barışmaz münasibətindən doğa bilərdi. Sultan Cüneyd Ərdəbilə yetişdikdən sonra Cahanşahın barışmaz münasibəti bir daha özünü nümayiş etdirdi. Cahanşah onun Ərdəbilə qayıtmasından heç də razı deyildi. Əvvəla, onlar arasında əvvəldən mövcud olan gərginlik hələ aradan qalxmamışdı. Digər tərəfdən isə, Sultan Cüneydin Cahanşahın düşməni olan Uzun Həsən tərəfindən dəstəklənməsi və onunla qohumluq əlaqəsinə girməsi Qaraqoyunlu dövlətinin maraqlarına təhlükə yarada bilərdi. Ona görə də Cahanşah yenidən Sultan

Cüneydin Ərdəbildən uzaqlaşdırılması üçün tədbirlər görməyə başladı.

Cahanşah hətta Ərdəbil üzərinə qoşun çəkərək Səfəvi xanəqahına qarşı müharibə də başlamaq istəyirdi. O bu xanəqahı elə bir vəziyyətə salmaq istəyirdi ki, daha ondan Qaraqoyunlu dövləti üçün hər hansı bir təhlükə yaranmasın. Bunun üçün hətta qoşunlara da hazırlıq əmri verdi. Amma Cahanşahın ətrafındakılar Ərdəbil xanəqahı üzərinə qətiyyətli hücumla keçməyin tərəfdarı deyildilər. Onlar insanlar arasında Səfəvi təriqətinin, bu təriqətin banisi olan Şeyx Səfiəddinin və onun varislərinin necə böyük ehtiramla malik olduğunu yaxşı bilirdilər. Ona görə də, Səfəvi xanəqahına qarşı zorakılıq insanlar arasında Qaraqoyunlu dövlətinə qarşı narazılıqları genişləndirə bilərdi. Belə olanda onlar təzyiqlər yolu ilə yenidən Sultan Cüneydin Ərdəbildən uzaqlaşdırılmasını təklif etdilər (141). Cahanşah bu təkliflə razılaşdı, amma Cüneydin Ərdəbili tərk etməyəcəyi təqdirdə ona qarşı daha kəskin qərar qəbul etmək planından da üz döndərmədi.

Sultan Cüneyd də öz növbəsində Cahanşahın ona qarşı ciddi tədbirlər həyata keçirmək planından xəbər tutdu. Onun Cahanşaha müqavimət göstərmək gücü yox idi. Ağqoyunlu Uzun Həsənlə Cahanşaha qarşı birgə müqavimət göstərilməsi yollarının axtarılması haqqında isə mənbələrdə hər hansı bir məlumat yoxdur. Ona görə Sultan Cüneyd yenidən Ərdəbili tərk etmək qərarına gəldi. Bu qərar həm də onun müridlərinin və tərəfdarlarının qərarı idi. Ətrafındakılar ona belə bir məsləhət də verdilər ki, qoşun toplayıb kafirlərə qarşı cihada başlasın. Bu təklif Sultan Cüneyd tərəfindən müsbət qarşılandı və müqəddəs müharibənin aparılması üçün qoşun toplanmasına göstəriş verdi.

Bir daha qeyd edilməlidir ki, Sultan Cüneyd yeni qoşun toplanması haqqında göstəriş verdi. Onun Diyarbəkrdə topladığı qoşunun Ərdəbilə gəlib-gəlməməsi haqqında mənbələrdə aydın məlumat yoxdur. "Rövzətüs-səfəviyyə" əsərində aydın şəkildə bildirilir ki, Sultan Cüneyd ona verilən təklifin icrası məqsədi ilə sözcülərini və səfirlərini (nümayəndələrini) Azərbaycan məmlə-

kətinin ətrafına göndərdi və qısa zaman ərzində Səfəvi sülaləsinə sədaqətli olan 10 min nəfər mükəmməl və müsəlləh atlı və piyada toplandı (142). Yuxarıda "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərindən gətirilmiş sitatda Ərdəbildə sufi qazilərindən ibarət 10 min nəfərlik qoşunun toplanması göstərilmişdir. Bu rəqəm digər mənbələrdə də təsdiqlənmişdir (143). Amma başqa rəqəm də mövcuddur. Məsələn, "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində Sultan Cüneyd tərəfindən Ədəbildə 20 minlik sufi dəstəsi toplandığı və Şirvanın tutulmasına yollandığı bildirilir (144).

Mənbələrdə birmənalı şəkildə qeyd olunur ki, Sultan Cüneyd çox qısa müddət ərzində böyük qoşun dəstəsi toplaya bildi və özü də bu qoşun dəstəsi Azərbaycandan və ona qonşu olan bölgələrdən toplandı. Bu da belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Sultan Cüneyd 1459-cu ildə Ərdəbilə dönəndə yalnız onun ətrafında deyil, bütün Azərbaycanda və bölgələrdə silahlı mübarizəyə hazır olan təşkilatlanma aparılmışdı və ona görə də qısa müddət ərzində nəinki qoşun toplandı, hətta bu qoşunu mükəmməl surətdə silahlandırmaq və təchiz etmək mümkün oldu. Yuxarıdakı məlumatlarda bu qoşunların bir hissəsinin atlılardan ibarət olduğu göstərilir. Dövrün hərbi təcrübəsinə və toplanan qoşunun əsas bazasının türk tayfaları olmasına görə belə ehtimal etmək olar ki, atlılar toplanan qüvvələrin böyük hissəsini təşkil edə bilərdilər. Bu isə qoşun təşkilatlandırılması üçün xüsusi hazırlıq görülməsini tələb edirdi.

Sultan Cüneydin ikinci dəfə Ərdəbilin tərk edilməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər onun rəhbərlik etdiyi təriqətin yeni bir dövrə qədəm qoymasına yol açdı. Bu yeni dövr təriqətin hərbiləşməsi və kifayət qədər siyasiləşməsi dövrü idi. Səfəvi xanədanı ilk növbədə təriqət tərəfdarlarına və türk tayfalarına dayaqlanmaqla Azərbaycanın dini-siyasi hakimiyyət altına gətirilməsi uğrunda mübarizə dövrünə qədəm qoydu. Məlumatlara görə, Sultan Cüneydin adının qarşısına "Sultan" sözünün əlavə edilməsi də məhz bu dövrdən başlayır (145). Ərdəbil ətrafında qoşun topladığı günlərdə Sultan Cüneyd həm də qoşun rəhbərliyinin bütün məsuliyyəti

yətini öz üzərinə götürdü və onların təşkilinə, habelə döyüşün aparılmasına rəhbərlik etdi.

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi"nin yazdığına görə, Sultan Cüneydin ətrafına toplaşmış olan sufi silahlıları ona son dərəcə sədaqətli idilər. "Bu tərəfdən mürşidi kamil [Cüneydin] yolunda canlarından keçməyi sədaqətin ən aşağı pilləsi hesab edən sufi qaziləri mübarək ordu sıralarında döyüşə hazırlaşdılar. Hər iki tərəfdən döyüş odu alovlandı, Yəmən («yəməni») qılıncları işə düşüb, sürətlə uçan qartallar (hərbçilər) bir-birinin canına qəsd etmək üçün uçuşmağa başladılar. Öz canlarından keçən qazilər həqiqətən din [yolundan] azmışların yaramazlığını dəf etməyi lazım bilib, bacardıqları qədər çalışırdılar" (146). Yəni sufi döyüşçülərində öz mürşidlərinə qarşı fanatik bir sədaqət var idi və bu əhval-ruhiyyə Sultan Cüneyd qoşunlarının xarakterik tərəfi idi.

Göstərilən sayda qoşun dəstəsi toplanandan sonra Sultan Cüneyd Şirvan üzərinə hücum etməyi qərara aldı. Onun belə bir qərara gəlməsi və Azərbaycanın hakimiyyət altına gətirilməsi uğrunda mübarizəyə Ərdəbildə deyil, Şirvanda başlaması heç şübhəsiz ki, Qaraqoyunlu dövlətinin kifayət qədər güclü olması və bu dövlətin qoşunlarının müqavimətinin qırılmasının qeyri-mümkün olması ilə bağlı idi. Şirvanı ələ keçirəndən sonra orada həm möhkəmlənmək, həm də güclənmək və sonra da Səfəvi xanədanının hakimiyyətini Ərdəbilə də yaymaq mümkün ola bilərdi. Şirvan hakiminin daha zəif və azsaylı qoşunlara malik olması isə Sultan Cüneydin Azərbaycan ərazisindəki ilk hərbi yürüşünün uğuruna yol açmağa bilərdi. Amma Sultan Cüneyd hərbi yürüş planlarını açıqlığı ilə ortaya qoymadı və belə bir bəyanat verildi ki, qoşun toplanmasında məqsəd Şirvan ərazisindən keçməklə Şimali Qafqaza yollanmaq və orada islam dinini qəbul etməmiş çərkəslərə qarşı cihad həyata keçirməkdir (147). Belə bir bəyanatın verilməsi çox güman ki, həm də sufi döyüşçülərinin bütünlüklə yürüşə səfərbər edilməsi istəyi ilə bağlı ola bilərdi.

Bəzi məlumatlara görə, Şirvan istiqamətinə hərəkətə başlamazdan əvvəl Sultan Cüneyd məktubla Şirvanşah Xəlilullaha

müraciət etdi, ona çərkəslər üzərinə yürüş edəcəyini və buna görə onun qoşun dəstəsinə Şirvan ərazisindən keçməklə Şimali Qafqaza doğru irəliləməsinə maneçilik göstərilməməsini xahiş etdi. Şirvanşah Xəlilullah isə cavab məktubunda onu hərbi yürüşdən çəkəndirməyə çalışdı və bildirdi ki, təriqət məsələləri ilə məşğul olması daha yaxşı olardı. Şirvan hakimi öz məktubunda Sultan Cüneyd məsləhət gördü ki, nəfsə qarşı cihad mübarizəsi aparsın, insan nəfsini məhv etməyə və insanların kamilləşməsinə çalışsın. Xəlilullah məktubunda onu da yazdı ki, kafirlərlə mübarizə aparmaq dərvişlərin işi deyil. Ona görə bu işdən çəkinsin və insanların mənəvi irşadı ilə məşğul olsun. Xəlilullahın sözlərinə görə, hər bir xalqın öz qisməti var və bu qismət ona yaradan tərəfindən müəyyənləşdirilib. Nəhayət Xəlilullah öz təəccübünü gizlətmirdi ki, ibadət səccadəsinin yəhər örtüyünə, pərhezkarlığın qan axıdılmasına və mömin əsasının nizəyə çevrilməsinə nə ehtiyac vardır? Sultan Cüneydin nəzərinə o da çatdırıldı ki, hücum etməyi planlaşdırdığı çərkəslər onun dövlətinin təbəələridir və onun xəzinəsinə vergi verirlər (148). Amma Sultan Cüneyd öz planından əl çəkmədi və yürüş üçün qərarlı olduğunu bildirdi.

Şirvanşah Xəlilullah öz ərazisindən yad qoşunların buraxılmasına heç də rəğbətlə yanaşmırdı. O şübhə etmirdi ki, Sultan Cüneydin qoşunları onun ərazisindən keçməklə çərkəslər üzərinə hücum etsə və bu hücum uğurla başa çatsa Şirvan dövlətinə qarşı real təhlükə yarana bilər. Çünki uğurla geri qayıdan qoşunların sonradan Şirvan ərazisini də nəzarət altına almağa çalışacağı heç də istisna deyildi (149).

Osmanlı mənbələrində olan məlumatlara görə, Şirvanşah Xəlilullah hətta bu zaman Sultan Cüneydin yanına elçilər göndərdi, ona hədiyyələrini çatdırdı və onu hərbi yürüşdən çəkəndirməyə çalışdı. Amma bu da Sultan Cüneydi öz planından əl çəkməyə məcbur edə bilmədi. Həmin mənbələrə görə, Sultan Cüneydlə münafiqədə olan əmisi Şeyx Cəfər isə Şirvanşah Xəlilullahla məktub göndərərək ondan Sultan Cüneydə qarşı müqavimət göstərilməsini istədi. Guya Şeyx Cəfər bu məktubda bildirmişdi ki,

Sultan Cüneydin siyasətə qarışmağa haqqı yoxdur, o artıq dini rəhbər deyil və ona görə o, dinə qarşı çıxan birisi kimi öldürülməlidir (150).

Bəzi mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda Şirvan istiqamətində hərbi yürüş etməzdən əvvəl Sultan Cüneydin yenidən Diyarbəkərə yollandığı, Trabzonda islam düşmənlərinə qarşı vuruşduğu və bu döyüşdən sonra qoşunla Şirvana gəldiyi haqqında da məlumat vardır (151). Bu məlumatın həqiqətə uyğunluğu şübhə doğurur. Əvvəla, nəzərə alınmalıdır ki, Uzun Həsənlə Trabzon hakimləri arasında müəyyən ittifaq münasibətləri yaranmağa başlamışdı və Sultan Cüneyd də bu ittifaqa qarşı yəqin ki, çıxış etməzdi. Digər tərəfdən qısa müddət ərzində Səfəvi qoşun dəstəsinin Trabzona yürüş etməsi, orada döyüş keçirməsi və sonra yürüşlə Şirvana qayıtması inandırıcı görünür.

Şirvanşah Xəlilullah yaxınlaşmaqda olan real təhlükədən nicat tapmaq üçün yollar aramağa başladı. Onun fikrincə, malik olduğu hərbi qüvvələr Sultan Cüneydin qüvvələrinə müqavimət göstərmək gücündə deyildi. Ona görə Xəlilullah həm Qaraqoyunlu Cahənşahlə, həm də Təbərsəran hakimi Əbülməsüm xanla birgə müqavimət göstərilməsinin təşkili üçün danışıqlara başladı. Hər iki hakim Xəlilullahla birlikdə Sultan Cüneydə qarşı birgə müqavimət göstərilməsi məsələsi ilə razılaşdılar. Çünki hər ikisinin marağı bunu tələb edirdi. Sultan Cüneyd Şimali Qafqaza adlaya biləcəyi təqdirdə Təbərsəran hakiminin vəziyyəti mürəkkəbləşə bilərdi. Sultan Cüneydin Qafqaz yürüşü zamanı uğur qazanıb Şirvanda möhkəmlənməsi isə Qaraqoyunlu dövlətinə gələcəkdə təhlükə yarada bilərdi. Ona görə hər iki hakim Xəlilullahın sərəncamına qoşun dəstəsi göndərdilər. Mənbələrə görə, hər iki hakim ayrı-ayrılıqda Xəlilullahın köməyinə 5 min nəfərlik qoşun dəstəsi göndərdilər və bu qüvvələrlə birlikdə Xəlilullahın sərəncamında olan qüvvələrin sayı 30 min nəfərə çatdı. Eyni zamanda o da bildirilir ki, Xəlilullahın rəhbərliyi altında olan qüvvələr Araz çayı yaxınlığında Səfəvi qüvvələri ilə qarşılaşdılar və Səfəvi qüvvələrini məğlub etdilər (152).

Mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda Xəlilullah qoşunları ilə Səfəvi qoşunlarının qarşılaşmasının yalnız yeri haqqında deyil, həm də tarixi haqqında fərqli məlumatlar mövcuddur. Tədqiqatçılar bu qüvvələr arasındakı döyüşün 1460-cı il mart 4-də Şirvanın şimalında, Samur çayı yaxınlığında baş verməsi üzərində dayanırlar (153). Bu isə o deməkdir ki, Səfəvi qoşunları Ərdəbildən Samur çayına qədər irəliləyə bilmişdilər. Döyüş meydanı kimi nə üçün Təbərsəranın (Qafqaz sıra dağlarının qərbi) seçilməsi barəsində məlumat mövcud deyildir. Bu, müdafiə üçün həmin ərazinin coğrafi imkanları ilə də bağlı ola bilər, Cahanşahın göndərdiyi qoşun dəstəsinin yalnız orada Xəlilullah qoşunlarına birləşməsi ilə də bağlı ola bilərdi. Eyni zamanda bu döyüşün necə qurulması haqqında mənbələrdə konkret məlumat yoxdur. Mənbələrdəki məlumat tərəflər arasında döyüşün baş verməsi və Sultan Cüneydin bu döyüşdə şəhid olması ilə məhdudlanmışdır. Qüvvələrin sayı haqqında verilən məlumat doğru olduğu halda bu döyüşdə 40 min nəfər iştirak edirdi. Şübhəsiz ki, bu qüvvələr hansısa şəkildə qruplaşdırılmış və döyüşə cəlb edilmişdi. Bu barədə də mənbələrdən zəruri məlumatı əldə etmək mümkün deyildir.

Tədqiqata cəlb edilən mənbələr arasında "Fotuhət-e şahı" əsərində döyüşün gərginliyini ifadə edən ümumi təsvirlər mövcuddur. Həmin təsvirlərə görə, Sultan Cüneydin qoşun dəstəsinə görə Şirvanşah döyüşçüləri cübbə və cövşən geyərək alay-alay meydana atıldılar, qorxu və həyəcanı bir kənara qoydular və s. Həmin təsvirlərdən məlum olur ki, döyüşçülərin əsas silahı qılınc, xəncər, nizə, ox-kaman idi. Bu mənbənin məlumatına görə, Sultan Cüneyd at belində döyüşü diqqətlə izləyir, lazım olan istiqamətə yeni qüvvələr göndərir və döyüşçüləri ruhlandırır. Qarşı tərəfin qoşun başçıları Sultan Cüneydin bu fəallığını görəndə onu mühasirəyə alaraq qətlə yetirməyi qərarlaşdırdılar və tezliklə bu planın icrasına da nail oldular (154).

"Tarix-i aləmə-yi Abbasi" Şirvanşah qoşunları ilə Səfəvi qoşunları arasındakı döyüşün gedişini və Sultan Cüneydin şəhid olmasını belə təsvir edirdi: "Sultan Cüneyd bu mərəkədə şəxsən

döyüşə girdi. ... O həzrətin (Cüneydin) şəhid olması qəzavü-qədər lövhəsində yazıldığına görə Şirvanşah qoşunları o həzrəti on dörd gecəlik ay kimi ortalığa alaraq, onun dünyanı gözən atını yerə yıxdılar. O həzrət (Cüneyd) döyüşün qızgın vaxtında hadisə saqisi əlindən şəhidlik şərbəti içdi. O həzrətin adamlarından bir hissəsi döyüşə davam edib, şəhidlik qanı ilə üzlərini qızartdılar, bəzisi isə «taqət gətirmədiyin şeydən qaçmaq lazımdır» [hədisinə] müvafiq surətdə qaçmaq yoluna düşdülər. «Fütuhət-i Əmini»də yazılmışdır ki, Səfəviyyə xanədanının sufileri o həzrətin (Cüneydin) hörmətli cəsədini darülirşad Ərdəbilə gətirib, müqəddəs bağçada (rövdədə) dəfn etdilər. Bu həqirə (İsgəndər bəy Münşiyə) məlum olduğuna görə isə, həmişə bu ali sülalənin tərəfdarı olan Təbərsəran əhalisindən bir kəslər o həzrətin mübarək cəsədini hər b meydanından çıxararaq, Quba Qülhan mahalına aid olan Quryan kəndində münasib bir yerdə dəfn etmişdilər. İndi isə o şərəfli məkan feyz və rəhmət nurunun məskən tutduğu yerdir və o vilayətin xalqının ziyarətgahıdır" (155).

Beləliklə, Sultan Cüneydin dini hakimiyyətinin siyasi hakimiyyətə çevrilməsinə başlanması üçün göstərdiyi ilk ciddi cəhd uğursuzluqla nəticələndi. Bir daha qeyd edilməlidir ki, məlumatların azlığı bu döyüşün uğursuzluğuna yol açan səbəblərin üzə çıxarılmasına imkan vermir. Amma məlumdur ki, Şirvanşah qoşunları üçqat say üstünlüyünə malik idilər. Həm də Şirvanşah qoşunları artıq döyüş təcrübəsinə malik olan qoşunlar idi. Səfəvi qoşunları isə bir çağırışa toplanmış və döyüş təcrübəsi olmayan qoşunlar idi. Bu isə təsirsiz ötüşmədi. Sultan Cüneydin şəhid olmasından sonra onun müridləri tərəfindən Ərdəbilə gətirilərək Şeyx Səfi məqbərəsində dəfn edilməsi haqqında da məlumatlar vardır. Lakin bu məlumatlar doğru deyildir. O, Azərbaycanın şimalında dəfn edildi və onun qəbri hazırda Qusar rayonunun Həzrə kəndində yerləşir. Sonradan Şah Təhmasib bu qəbir üzərində türbə tikdirdi və onun qəbrini abadlaşdırdı.

Sultan Cüneyd böyük planların həyata keçirilməsi yolunda rastlaşdığı ilk sınaqda şəhid olsa da, müridləri və tərəfdarları üçün

xidmət və mübarizə istiqamətini konkretləşdirmiş oldu. Onun şəhidliyi, dünyasını dəyişməsi heç də rəhbəri olduğu təriqətin zəifləməsinə, parçalanmasına yol açmadı. Çünki Sultan Cüneyd əcdadlarından təhvil aldığı təriqət sıralarını elə möhkəmləndirə bilmişdi ki, müridləri və tərəfdarları arasında ona fanatik bir inam və bağlılıq var idi. Bunu hətta Sultan Cüneydə rəğbəti olmayan mənbə müəllifləri də etiraf etməli olmuşdular. Məsələn, "Aləm-ara-yi Əmini" müəllifi yazırdı ki, müridləri və tərəfdarları Sultan Cüneydə elə inanırdılar ki, onu canlı Allah kimi görürdülər. Kim-sə hətta Sultan Cüneydin nə vaxtsa dünyasını dəyişməsinə dilinə gətirsəydi, həmin adamın özünün sağ qalıb-qalmaması sual altında qala bilərdi. Sultan Cüneydi canlı Allah kimi qəbul edən müridləri onun oğlu Sultan Heydəri də Allahın övladı kimi təsəvvür edirdilər (156). Ona görə də, Sultan Cüneydin şəhidliyindən sonra Səfəvi təriqəti nəinki dağılmadı, əksinə sıraları daha da möhkəmləndi və Sultan Cüneyd tərəfindən başlanan mübarizə Sultan Heydərin rəhbərliyi altında davam etdirildi.

Sultan Cüneydə olan bağlılıq sadəcə onun şəxsiyyətinə olan hörmət və ehtiramdam irəli gəlmirdi. Bu bağlılıq həm də Sultan Cüneydin yaydığı baxışların canlılığından, böyük sayda insan kütlələrinin mənəvi ehtiyaclarına cavab verməsindən irəli gəlirdi. Sultan Cüneydin fəaliyyəti illərində Səfəvi təriqət ideyalarında müəyyən dəyişikliklər baş versə də, təriqət müridlərinin və tərəfdarlarının sayı və onların təriqətə olan inamı heç də zəifləmədi. Əksinə, təriqət daha da rəvnəq tapdı, təriqət tərəfdarları mürşidlərinə olan sədaqəti öz həyatları ilə sübut etdilər. Belə bir nəticəyə nail olunması Sultan Cüneydin mürşidlik, rəhbərlik və təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə birbaşa bağlı idi. Onun şəhid olmasından oğlu Sultan Heydərin formalaşmasına və təriqət rəhbərliyinin məsuliyyətini öz üzərinə götürməsinə qədər uzun bir vaxt keçməli oldu. Amma bu zaman ərzində də təriqət nəinki zəifləmədi, əksinə Sultan Cüneydin təriqətə gətirdiyi yeni baxışların reallaşdırılması üçün daha da təşkilatlandı.

7. Sultan Heydər

Sultan Cüneydin şəhidliyindən sonra təriqət rəhbəri onun oğlu Sultan Heydər oldu. Sultan Heydər in doğum tarixi haqqında mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda fərqli məlumatlarla rastlaşmaq mümkündür. Amma onun 1460-cı ildə anadan olması fikrinə daha çox istinad olunur. Bəzi məlumatlarda onun Sultan Cüneydin şəhidliyindən bir neçə ay sonra anadan olduğu bildirilir (157). Sultan Heydər in hələ atasının sağlığında anadan olması haqqında da məlumatlar mövcuddur.

Sultan Heydər Diyarbəkrdə anadan olmuşdu. Sultan Cüneyd Ərdəbilə dönərkən yəqin ki, ciddi sınaqlarla qarşılaşacağını hiss edirdi və ona görə də ailəsini özü ilə Ərdəbilə aparmamışdı. Onun həyat yoldaşı Xədicə bəyim qardaşı Uzun Həsənin yanında qaldı və onun qayğısı ilə əhatə olundu. Sultan Heydər özü də anadan olduqdan sonra Uzun Həsənin qayğısı ilə əhatə olundu və onun ilkin təlim-təربiyəsi də məhz Uzun Həsənin rəhbərliyi və nəzarəti altında aparıldı. Sultan Heydər bir tərəfdən Uzun Həsənin bacısı oğlu idisə, digər tərəfdən də Sultan Heydər bölgənin ən nüfuzlu təriqətinin gələcək rəhbəri idi və ona görə də Uzun Həsən çalışırdı ki, bacısı oğlu Səfəvi xanədanına rəhbərlik edə biləcək bir şəxs kimi formalaşsın.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sultan Cüneydin şəhidliyi ərəfəsi və onun şəhidliyindən sonrakı illər Uzun Həsənin və onun hakimi olduğu Ağqoyunlu dövlətinin gücləndiyi və genişləndiyi bir dövr idi. Uzun Həsən məharəti, bacarığı ilə öz hakimiyyətini kifayət qədər genişləndirməyə və nəhayət öz hakimiyyətini bütün Azərbaycan, İraq, Fars üzərində bərqərar etməyə müvəffəq oldu. Uzun Həsən 1458, 1463, 1466-cı illərdə Gürcüstan üzərinə uğurlu yürüşlər həyata keçirdi, Misir Məmluk hakimiyyəti ilə əlaqələr yaratdı, hakimiyyətinin genişləndirilməsi üçün qoşunlarının sıralarını genişləndirməyə çalışdı. Onun bölgədə qarşılaşdığı başlıca qüvvə şərqdə Qaraqoyunlu dövləti, qərbdə isə Osmanlı dövləti idi. Uzun Həsən Tarbzon yunan hakimi ilə ittifaq əlaqələri qurmuşdu.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sultan Cüneydin Trabzon üzərinə yürüşündən sonra Osmanlı sultanı qoşunları Trabzon üzərinə hücum etmiş və Trabzonun yunan hakimini məcbur etmişdi ki, ildə üç min qızıl sikkə vəsait ödəməklə Osmanlı vassallığını qəbul etsin. Trabzon hakimi Kalo İoannes çarəsiz vəziyyətə düşərək bu tələbi qəbul etməli olmuşdu. Amma o şübhə etmirdi ki, Osmanlı sultanı Trabzonu bütünlüklə öz hakimiyyəti altına gətirmək istəyindən əl çəkməyəcəkdir. Ona görə də Kalo İoannes çalışırdı ki, Uzun Həsənlə ittifaq münasibətləri yaratsın və onun köməyi ilə Osmanlı təhlükəsizdən sığortalansın. Bununla bağlı, 1457-ci ildə Trabzon hakimi öz nümayəndələrini Diyarbəkərə, Uzun Həsənin sarayına göndərdi. Uzun Həsən Trabzonla müttəfiqlik əlaqələri qurmağa müsbət yanaşdı. Çünki onun özünün də Osmanlı sarayı ilə gərgin münasibətləri var idi. Amma qurulacaq ittifaq münasibətlərinin əvəzində Uzun Həsən Trabzon hakiminin Kira Katrina adlı qızının onun nikahına verilməsini istədi. Bu şərtin qəbul olunacağı təqdirdə Uzun Həsən də söz verdi ki, Trabzonun müstəqilliyini qorumaq üçün mümkün olan hər tədbiri həyata keçirsin. Trabzon hakimi bu təklifin üzərində xeyli fikirləşməli olsa da, sonda onu qəbul etdi. Eyni zamanda bu məsələ ilə bağlı öz təklifini də irəli sürdü ki, Kira Katrina öz məzhəbini dəyişməsin və öz dini mərasimlərini həyata keçirə bilmək üçün onunla birlikdə bir neçə keşiş və rahib də Diyarbəkərə yollansın. Şahidlərin verdiyi məlumata görə, Katrina kifayət qədər etiqad sahibi idi və dinə bağlılığını da davam etdirmək istəyirdi (158).

Uzun Həsən bu şərtlə razılaşdı və bunun nəticəsi kimi, 1458-ci ildə Kalo İoannes ilə Uzun Həsən arasında müttəfiqlik razılaşması imzalandı. Uzun Həsənin Katrina ilə ailəlik həyatından isə 3 qız övladı dünyaya gəldi və bu qızlardan biri sonralar Sultan Heydərın nikahına verildi ki, onların da nikahından Şah İsmayıl Səfəvi dünyaya gəldi.

1467-ci ildə Ağqoyunlu qoşunlarının Qaraqoyunlu qoşunlarına güclü zərbə vurması Ağqoyunlu dövlətinin qüdrətini daha da artırdı. Bu iki dövlətin qoşunları arasında 1467-ci ilin payızında

baş verən döyüşlər Qaraqoyunlu hakimi Cahanşahın təşəbbüsü ilə başlasa da, Uzun Həsənin tədbirliliyi, məharəti ilə Ağqoyunlu qoşunlarının qətiyyətli qələbəsi ilə başa çatdı və Qararoqulu hakimi Cahanşah da bu döyüşdə qətlə yetirildi. Bu uğurun əldə edilməsi ilə Uzun Həsənin bölgədəki mövqeləri və nüfuzu daha da möhkəmləndi. Bəzi mənbə və ədəbiyyatda bildirilir ki, Qaraqoyunlu Cahanşaha ağır zərbə vurulması həm də Uzun Həsənin Sultan Cüneydin öldürülməsi qisasının alınması istəyi ilə bağlı idi. Amma sözsüz ki, Uzun Həsəni böyük qələbələr əldə etməyə sövq edən yalnız qisasçılıq deyildi. O, malik olduğu məharəti və bacarığı ilə özünün böyük dövlətini yaratmaq planlarını həyata keçirirdi və Qaraqoyunlu qoşunlarına vurulan güclü zərbə onun bu planın icrasını xeyli yaxınlaşdıra bildi.

Cahanşah üzərində qələbə əldə etməsi Uzun Həsənin məharətinin, düzgün planlaşdırmasının və təşkilatçılığının nəticəsi idi. Cahanşahın bu döyüşün gedişində sayıqlığını itirməsindən bəcarıqla istifadə edən Uzun Həsən Qaraqoyunlu qoşunlarına heç bir şans vermədi və qətiyyətli hücumu ilə öz məqsədinə nail oldu. Döyüşün gedişində həlak olmuş Cahanşahın başı kəsilərək Herata, Qaraqoyunlu dövlətinin müttəfiqi sultan Əbu Səidə, Cahanşahın oğlu Məhəmmədin başı isə İstanbula, Cahanşahın digər müttəfiqi Sultan II Mehmetə göndərildi və bununla bir növ onlara da güclü olmağını nümayiş etdirdi (159).

Cahanşahın ölümündən sonra onun iki oğlu hakimiyyətə iddia irəli sürdü. Birinci oğlu Hüseynəli dərviş olmaqla qoşunlar arasında lazımi nüfuzla malik deyildi və tezliklə öldürülməsi hakimiyyətin qardaşı Həsənəlinin əlində toplanmasına imkan verdi. Həsənəli Qaraqoyunlu qoşunlarını bir yerə toplayaraq dövlətin süqut etməsinin qarşısını almağa cəhd göstərdi. Hakimiyyətin qorunması üçün Həsənəlinin hətta Təbriz əhalisinə pul paylaması haqqında da məlumatlar mövcuddur. Amma Uzun Həsənin artan qüdrəti qarşısında Qaraqoyunlu dövlətini xilas etmək mümkün olmadı. 1468-ci ilin avqust ayında Mərənd yaxınlığında Qaraqoyunlu qoşunlarına növbəti və sonuncu zərbə vuruldu. Qaraqo-

yunlu qoşunları ağır məğlubiyyətə düşər oldu və Uzun Həsən qarşısında süquta uğradı. Uzun Həsən bu qələbədən sonra Təbrizə daxil oldu və bu şəhəri Ağqoyunlu dövlətinin paytaxtı elan etdi (160).

Bölgədə baş verən hərbi-siyasi proseslər, Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin bərqərar olması və möhkəmlənməsi Sultan Heydər in həyatında da silinməz izlər buraxırdı. Əvvəla, bu dövlətin bərqərar olması və möhkəmlənməsi dayısının, hamisinin və sonradan isə qayınatası olmuş Uzun Həsən in möhkəmlənməsi və bununla Səfəvi təriqətin fəaliyyəti üçün yeni bir səhifənin açılması ilə müşayiət olunurdu. Digər tərəfdən isə həmin proseslər Sultan Heydər in gözləri qarşısında cərəyan edirdi və bu proseslər onun formalaşmasına təsir göstərirdi. Sultan Heydər həm Səfəvi təriqətinin rəhbəri kimi, ilahiyyat elminə yiyələnir və kamilləşirdisə, digər tərəfdən zəka ilə gücün vəhdətini özündə təcəssüm etdirməyə çalışırdı. Mənbələr də bildirirlər ki, Sultan Heydər hələ Diyarbəkrdə yaşadığı zaman atasının müridləri dəstə-dəstə onun yanına gələrək sədaqətlərini nümayiş etdirdilər. Bundan başqa ətraf bölgələrin əhalisi arasından da xeyli sayda adam onun rəhbərliyi altında olan təriqətin sıralarına qoşuldular. Bu insanlara mürşidlik etmək kamilliyinə çatmağı bir an belə unutmasa da, Sultan Heydər qılınc və kəməni də kənara qoymadı, bu silahların sirlərinə yiyələnməyi başlıca vəzifələrindən biri kimi qəbul etdi (161). Sultan Heydər in istər mənəvi, istərsə də fiziki təlim-tərbiyəsində, onun bir döyüşçü kimi formalaşmasında sözsüz ki, Uzun Həsən də iştirak edir və bunun üçün lazımi işlər görürdü.

Təbriz şəhəri Ağqoyunlu dövlətinin paytaxtına çevrildikdən sonra Uzun Həsən Sultan Heydər i Ərdəbilə, Səfəvi xanəqahına yolladı. Bu zaman onun 9 yaşı var idi və Sultan Heydər bu yaşında Səfəvi xanəqahına rəhbərliyə başladı. Bəzi məlumatlara görə isə, Sultan Heydər Ərdəbilə Teymurilər hakimiyyətinin davamçısı və Qaraqoyunlu Cahanşahın müttəfiqi Əbu-Səidin Ağqoyunlu üzərinə hücumundan sonra gəlmişdi. Bu hücum da 1468-ci ildə baş vermişdi. Müttəfiqi Cahanşahın məğlub edilməsindən

sonra Qaraqoyunlu dövlətinin qorunması məqsədilə Əbu-Səid Azərbaycan üzərinə böyük sayda qoşun çəkmək qərarına gəldi. Bu barədə əldə edilən məlumat Uzun Həsəndə müəyyən təşviş və narahatçılıq yaratdı və gözlənilən təhlükənin neytrallaşdırılması üçün Uzun Həsən anası Sara xatunun rəhbərliyi altında elçilər göndərdi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, Sara xatunun rəhbərliyi altında aparılan danışıqlarla Əbu-Səidin Azərbaycan üzərinə hücumunun qarşısı alınsın (162).

Lakin Sara xanımın diplomatik missiyası gözlənilən nəticəni vermədi və Əbu-Səid Azərbaycan üzərinə hücum etmək planından əl çəkmədi. Amma istər Sara xatunla aparılan müzakirələrdən düzgün nəticə çıxarılmaması, istərsə də Azərbaycanda formalaşmış olan hərbi-siyasi şəraitin düzgün qiymətləndirilməməsi Əbu-Səidin planlarının uğursuzluğuna yol açdı və o öz məqsədinə nail ola bilmədi. Əslində, Uzun Həsənin özünün həyata keçirdiyi tədbirlər Əbu-Səidin Azərbaycana qoşun çəkməsini mənasız etdi. Onun qoşunları Azərbaycana yetişənə qədər Qaraqoyunlu qoşunlarının qalıqlarına da ağır zərbə vuruldu və bütünlükdə Qaraqoyunlu dövlətinin mövcudluğuna son qoyuldu.

Mövcud olan məlumata görə, Əbu-Səid öz qoşunları ilə 1468-ci il iyul ayının sonlarında Xorasandan Azərbaycana doğru hərəkətə başladı və Xəzər dənizinin cənub hövzəsindən keçməklə həmin ilin payızında Sultaniyyəyə çatdı. Bəzi məlumatlara görə, bu zaman Təbriz şəhəri hələ Uzun Həsənin hakimiyyəti altında deyildi və Əbu-Səidin qoşunlarının bölgəyə gəlməsi xəbərini alanda Uzun Həsən Təbrizə girmədən şimala doğru hərəkət etdi və Arazın şimalında özünə düşərgə saldı. Bu bölgədə düşərgə salınması yaxınlaşmaqda olan qışın daha yaxşı şəraitdə keçirilməsi istəyi ilə bağlı idi. Qarabağın qışı mülayim olmaqla bərabər, burada ərzaq və yem tapmaq da çətin deyildi. Halbuki, Əbu-Səidin qoşunlarını Sultaniyyədə daha sərt qış gözləyə bilərdi. Mövcud olan məlumata görə, Əbu-Səid qoşunları ilə Sultaniyyəyə yetişəndə Qaraqoyunlu Cahanşahın varisi Həsənəli Ərdəbildə idi və Əbu-Səidin bölgəyə gəlməsi xəbərini alan kimi Sultan Cüneydin

əmissi Şeyx Cəfərlə birlikdə onun görüşünə yollandı. Sultaniyyədə onlar arasında görüş oldu. Xüsusilə, Əbu-Səidin Səfəvi şeyxi ilə uzun bir görüşü oldu və sözsüz ki, bu görüşdə yalnız təriqət məsələləri deyil, həm də bölgədə yaranmış hərbi-siyasi vəziyyət də müzakirə olundu (163).

Ağqoyunlu qoşunlarına qarşı necə mübarizə aparılması ilə bağlı Sultaniyyədə xüsusi bir məşvərət iclası keçirildi. Bu müşavirədə başlıca müzakirə obyektinə o oldu ki, qoşunların bölgədə qalması uzun çəkəcəksə, onda onlar üçün münasib qışlaq tapılmalıdır. Müzakirələrdən sonra belə qərara alındı ki, qoşunlar üçün münasib olan qışlaq yeri, Arazın şimalında, Qarabağdadır. Amma bunun üçün oradan Ağqoyunlu qoşunları uzaqlaşdırılmalı idi. Bu qərardan sonra qoşunların Qarabağa doğru irəliləməsi üçün göstəriş verildi. Bir neçə gündən sonra Əbu-Səid və onun ətrafındakılar Ərdəbilə gəldilər və burada sonrakı fəaliyyət üçün müəyyən hazırlıqlar gördülər. Arazın cənubuna adlamaq və orada qışlamaq üçün Əbu-Səid həm də Xəlilullahdan sonra Şirvan hakimi olmuş Fərrux Yasarın da köməyinə bel bağlayırdı. Çünki Şirvan hakimlərinin teymurilərle köhnə dostluq əlaqələri hələ də qalmaqda idi. Güman edilirdi ki, Şirvanşah Fərrux Yasar ərzaq və yem baxımından Əbu-Səidin qoşunlarına yardım edəcəkdir. Lakin Fərrux Yasar bu dostluq əlaqələrindən üz çevirməli oldu. Uzun Həsənin göndərdiyi məktub onu bu addımı atmağa məcbur etdi. Uzun Həsən Fərrux Yasarı əməkdaşlığa dəvət etdi. Onun nəzərinə çatdırdı ki, Əbu-Səid nə vaxtsa bölgəni tərk etməli olacaqdır və o zaman Fərrux Yasarın köməyinə çatan tapılmayacaqdır. Fərrux Yasar da Uzun Həsənin təklifini təhlil etdikdən sonra onun fikirlərinin düzgünlüyü qənaətinə gəldi və ona görə də Əbu-Səidin qoşunlarına yardım göstərilməsindən imtina etdi. Uzun Həsənin təklifi ilə Fərrux Yasar körpüləri dağıtmaqla Əbu-Səid qoşunlarının hərəkətini çətinləşdirdi. Məlumlara görə, Şirvanşah qoşunlarından əlavə, həm də Səfəvi təriqətinin tərəfdarları Uzun Həsənin qoşunlarının tərkibinə qatıldılar. Hətta onlarla birlikdə Sultan Heydər də Uzun Həsənin düşərgəsinə gəldi (164). Nəticədə, Uzun

Həsən həm düzgün əməliyyat meydanı seçdi, həm də Əbu-Səid qoşunlarına qarşı güclü bir koalisiya formalaşdırma bildi ki, bu da hərbi qarşıdurmanın taleyini həll etdi.

Uzun Həsənin rəhbərliyi altında Əbu-Səidin qoşunları sərt mühasirəyə alındı və onların ərzaq əldə etmək imkanları xeyli məhdudlaşdırıldı. Mürəkkəb hava şəraitində bu mühasirə Əbu-Səid qoşunlarını çıxılmaz vəziyyətə saldı və qoşunlar daxilində itkilərlə birlikdə hərc-mərcliyin də artmasına başlandı. Real təhlükədən yaxa qurtarmaq üçün Əbu-Səid döyüşçüləri arasında Uzun Həsən qoşunlarına əsir düşənlərin də sayı xeyli çoxaldı. Vəziyyətin çıxılmaz olduğu şübhə doğurmayanda Əbu-Səid sülh danışıqlarının aparılmasına cəhd göstərdi. Bununla bağlı təklifə Uzun Həsən tərəfindən müsbət cavab verilsə də, əslində ona ciddi yanaşılmadı. Çünki Uzun Həsən öz üstünlüyünə şübhə etmirdi və qələbəsinin yaxında olmasına da əmin idi. Sülh danışıqlarında iştirak edən Sultan Heydər də düşmən düşərgəsində gördüklərindən sonra Uzun Həsənə tələsməməyi məsləhət gördü. Artıq məlum idi ki, ötən hər gün Əbu-Səid qoşunlarının vəziyyətini daha da çətinləşdirir və bu qoşunlara güclü zərbə vurmaqla bölgədə Ağqoyunlu dövlətini qətiyyətlə bərqərar etmək olar. Bu niyyətin həyata keçirilməsi üçün 1469-cu il yanvar ayının sonlarında Uzun Həsənin rəhbərliyi altında olan qoşunlar Mahmudabad məntəqəsi yaxınlığında Əbu-Səid qoşunları üzərinə hücumla keçdilər və bu hücum zamanı Əbu-Səidə nicat tapmaq üçün heç bir şans verilmədi. Böyük sürət və qətiyyətlə həyata keçirilən bu hücum zamanı Əbu-Səid qüvvələrinə ağır zərbə vuruldu. Vəziyyətin çıxılmaz hal aldığı görünəndə Əbu-Səidin bəzi sərkərdələri Uzun Həsənin tərəfinə keçdilər. Əbu-Səidin özü isə əsir götürüldü (165).

Uzun Həsən əvvəlcə Əbu-Səidin həyatına son qoyulmasına razı olmadı və müəyyən şərtlər çərçivəsində onun azad edilməsinə etiraz etmədi. Lakin onun rəhbərliyi altında keçirilən məşvərət toplantısında onun bu ideyası dəstəklənmədi. Uzun Həsənin bir sıra əmirləri və onun müttəfiqi kimi çıxış edən Şirvanşahlar dövlətinin qazisi bildirdilər ki, Əbu-Səid düşmən kimi təhlükə törədir

və sağ qalarsa yenidən qoşun toplayıb Azərbaycan üzərinə hücumu keçə bilər. Xüsusilə, Şirvanşahların qazısı bu təklif üzərində təkid etdi. Çünki Əbu-Səidlə keçirdiyi görüşündə Əbu-Səid ona bildirmişdi ki, bu məğlubiyyətin baş verməsinə əsas səbəb Şirvanşah Fərrux Yasarın öz müttəfiqlik vədlərinə əməl etməməsidir. Ona görə qazı də şübhə etmirdi ki, Əbu-Səid sağ qalsa gələcəkdə qoşun toplayıb Fərrux Yasardan qisas almağa çalışacaqdır. Uzun Həsən bu təkliflərlə qismən razılaşıdı və Əbu-Səidi qətlə yetirməyərək onu Teymurilər sülaləsinin nümayəndəsi, Teymurilər hakimiyyətinə iddialı olan Əmir Teymurun oğlu Şahruxun nəvəsi Yadigar Məhəmmədə təhvil verdi. Yadigar Məhəmməd də aralarında olan münaqişəyə görə Əbu-Səiddən qisas aldı və onu 1469-cu ilin fevralında qətlə yetirdi (166).

Əbu-Səid qoşunları üzərində qələbə Ağqoyunlular dövlətinin qüdrətini daha da möhkəmləndirdi. Bu dövlətin Şirvanşahla və Ərdəbil xanəgahı ilə olan müttəfiqlik münasibətləri isə bütün Azərbaycan ərazisində milli hakimiyyətin bərqərar olmasına yol açdı. Bu uğurdan sonra eyni zamanda Səfəvi xanəgahının və təriqətinin nüfuzu da xeyli möhkəmləndi, Sultan Heydər isə Ərdəbilə qayıdaraq Səfəvi xanəgahının rəhbərliyini və təşkilatçılığını öz üzərinə götürdü. Onun Əbu-Səidə qarşı döyüşdə iştirak etməsi və əməliyyat meydanında yaranmış şəraiti dəqiqliklə dəyərləndirə bilməsi həm də Sultan Heydər in hərbi duyumundan xəbər verirdi. Onda hər bə marağın olmasını mən bə məlumatları da təsdiq edirlər. Heç şübhəsiz ki, istər atasının izlədiyi yol, istərsə də bölgədə cərəyan edən proseslər Sultan Heydəri də zəka ilə gücün birləşdirilməsinə sövq edirdi. Onun üçün məlum idi ki, hətta Ərdəbil xanəgahının qorunması və müridlərin burada irşadına münasib şərait yaradılması üçün müdafiəyə hazır olmaq lazımdır.

Sözsüz ki, Sultan Heydər də ilk növbədə təriqət rəhbəri idi və Səfəvi təriqətinin kamilliyinin müridlərə çatdırılması onun diqqətindən kənarda deyildi. Səfəvi təriqətinin gücü də bunda idi və Sultan Heydər in dövründə də Səfəvi təriqətinin əzəməti məhz onun müridlərinin sayının çoxluğunda, həmin müridlərin təriqət

baxışlarına inamında və bu inam işığında təriqət mürşidinə sonsuz sədaqətində idi. Sultan Heydər "ürəyi həqiqət nurundan işıqlanmış, üzündə isə təriqət izləri zahir olmuşdu və o, həzrət Sultan Cüneydin böyük övladı və Əmir Həsən bəyin bacısı oğlu olmaqla imamət və dindarlıq səccadəsinə, səltənət və şəhriyarlıq məqamına layiq idi." (167).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" isə onu belə təsvir edirdi: "Sultan Heydər - «vilayət» bürcündən parlamiş bir günəş, səltənət dənizi sədəfindən çıxmış bir dürr idi. Onun gözəl davranışının [məqsədi] ata-babalarının ənənələrini davam etdirmək və möhtərəm ürəyinin istədiyi şəhərlərə və məxluqa hökmdarlıq etmək idi. ... O həzrət (Heydər) gündən-günə dövlət və rəislik dərəcələrinə yüksəldi, [onun] mübarək astanası say-seçmə adamların və sadə camaatın yığıncaq yeri oldu"(168).

Səfəvi xanəgahının, Səfəvi övladlarının gücü ilk növbədə onların etiqadında idi və bu etiqadı yaradan baxışlar minlərlə insanın əqidəsinə çevrilmişdi. Sultan Heydərə bağlılığın və sədaqətin nəticəsi idi ki, qısa zaman ərzində Azərbaycandan başqa ətraf bölgələrdən onun tərəfdarlarının sayı xeyli artmışdı, bu insanlar onu öz rəhbərləri kimi qəbul edirdilər. Sultan Heydər onlara şəriət həqiqətlərini öyrətməklə bərabər, Xürrəmiliyin gizlinlərini də anladırı. (169). Bu təriqətin dünyəviliyə meyli də məhz etiqad üzərində qurulmuşdu və Sultan Cüneyddən başlayaraq qabarıq istiqamət kimi formalaşan dünyəvilik məzhəblə dünyəviliyin vəhdəti kimi görülürdü. O cümlədən, Sultan Heydər dövründə Səfəvi təriqət tərəfdarlarının mübarizəsinin əsas obyektini təşkil edən hakimiyyətin məzmunu da məzhəblə dünyəviliyin ifadəsi kimi qəbul edilirdi və ona görə də Səfəvi təriqət tərəfdarlarının özü mürşidlərinin rəhbərliyi altında apardıqları müharibələrdə də dini müharibə görüntüsü daha güclü idi.

Dini müharibələrin aparılması isə heç də müharibəyə hazırlığı istisna etmirdi. Bu istiqamətdə Uzun Həsəndən aldığı ilk vərdişlərin ardınca Sultan Heydər Ərdəbil xanəgahında özü bu vərdişləri təkmilləşdirməyi davam etdirdi. Mənbələrdə də deyilirdi ki, onun

Ərdəbildəki çilləgahında kamandan başqa heç nə yox idi, hücrəsində də qılınca başqa heç nə yox idi. Gündüzlər vaxtının xeyli hissəsini də sipər hazırlamaqla, ox yonmaqla keçirərdi. Bu işlərdə o elə bir vərdiş və təcrübə əldə etmişdi ki, ətrafındakılar onu öz məbudu hesab edərdilər. Mənbələr də Sultan Heydəri mərd və cəsur bir cavan kimi xarakterizə edirdilər. Məsələn, bildirilirdi ki, o, qılınca döyüşündə, ox atmaqda, nizə tutmaqda, kəmənd işləməkdə çox böyük məharətə malik idi. Onun hərbi sahəsindəki məharəti və cəsarəti əfsanəvi qəhrəmanlar olan İsfəndiyarla, Rüstəm-Zalla, Əfrasiyabla və digər qəhrəmanlarla müqayisə edilərdi. Atasının qisasını Şirvanşahlardan alınması fikri də onu heç vaxt rahat buraxmazdı (170).

"Xülasə, o həzrətin (Heydərin) cah-calalı gündən-günə artırdı, fələyə bərabər olan dərgahına iradə təsəvvürlərinin axını daima güclənir və bütün camaat onun fəzilət süfrəsindən get-gedə daha artıq faydalanırdı. Nəhayət, [Heydər] zahiri və mənəvi səltənəti birləşdirərək, batində Allaha itaət edənlərin və şeyxlərin göstərişi ilə gedib, zahirdə isə sultanlar kimi ağalığı taxtında otururdu. Böyük əmir Uzun Həsən hər sahədə Heydərin səadət astanasının xidmətçiləri ilə sonsuz dərəcədə dostluq və mehribanlıqla rəftar edirdi, öz bacı oğlu və kürəkənin könlünün meyl etmədiyi heç bir işə razı olmurdu. [Heydər] bir müddət könlü istədiyi kimi dövlət və səadətlə yaşadı və onun bəxt ağacı tuba ağacı kimi kamal dərəcəsinə çatdı" (171).

Ağqoyunlu hakimi Uzun Həsən həyatının sonuna yaxın Sultan Heydərlə olan qohumluq əlaqələrini daha da yaxınlaşdırdı və qızı Aləmşah bəyimi ona nikah etdirdi. Aləmşah bəyim Trabzon hakiminin qızı Katrinadan doğulmuşdu və anası onu Marta adlandırmışdı. Amma Marta yerli əhali arasında daha çox Həlimə Bəgi kimi tanınmışdı. Mənbə və tarixi ədəbiyyatda onun eyni zamanda Həlimə Bəgi ağa, Həlimə bəyim, Aləmşah bəyim kimi təqdim olunmasına da rast gəlmək mümkündür. Əslində, bu nikahın doğru tarixi haqqında məlumat mövcud deyil. Uzun Həsənin dünyadan köçdüyü zaman Sultan Heydərin 18 yaşı var idi. Güman

edilir ki, onun evlənməsi də təxminən elə həmin yaşda və ya ondan bir qədər tez ola bilərdi. Bu nikahdan Sultan Heydər in üç oğlan övladı dünyaya gəldi - Sultan Əli, İsmayıl və İbrahim (172).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində Sultan Heydər in evlənməsi belə təsvir olunur: "Taleyin gücü ilə Mirzə Cahanşahı məhv etmiş və hökmranlıq taxtında oturmuş mərhum hökmdar Uzun Həsən bu sülalə ilə bağlılığını yenidən möhkəmləndirmək istədi, Aləmşah bəyim adıyla məşhur olan öz əziz qızı Həlīmə bəyim ağanı ona (Heydərə) verdi və o namus bürcünün Zöhrəsini səadət səmasının Müştərisi ilə yaxın etdi"(173)

Sultan Heydər in 1487-ci ilin iyulunda anadan olan kiçik oğlu İsmayıl atasının və əcdadlarının yolunu davam etdirməklə sonradan böyük Səfəvilər imperiyasının yaradıcısı oldu və Azərbaycanın həm siyasi tarixində, həm də hər b tarixində yeni bir dövrün başlanğıcını qoydu.

Sultan Heydər in təriqət əhlini hər bə hazırlaşdırmaq yolunda gördüyü işlərdən biri də onların zahiri formasının dəyişdirilməsi, xüsusilə yeni baş geyimlərinin istifadəyə qəbul edilməsi idi. Tədqiqatçılar bu məsələni daha çox ideoloji məzmunla, mənbələr isə Səfəvi təriqət tərəfdarlarının baş geyiminin dəyişməsinə ilahi məqamlarla bağlamağa çalışırlar. Məsələn, "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində bu barədə belə yazılmışdır: "[Sultan Heydər] bir gecə yuxuda (röyada) gördü ki, qeyb aləminin xəbərçiləri ona əmr etdilər ki, qıpqırmızı [parçadan] on iki imama inanma əlaməti olan on iki yarıqlı bir tac düzəldib, özünə tabe olanların başlarını o tacla bəzəsin. Sultan bu yuxunu görəndə başına şənlik papağı qoyub, o zamankı adət üzrə işlənən türkmən taqiyəsini şadlıq gətirən on iki yarıqlı Heydəri tacı ilə əvəz etdi. [Onun] yaxın adamları o həzrətin etdiyini təkrar etdilər. Bu xanədana bağlı olan bütün [adamlar] bu şərəfli tac vasitəsilə başqa camaatdan seçildilər. Buna görə də o yüksək şanlı təbəqə «qızılbaş» adı ilə məşhur oldu" (174).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"da isə Sultan Heydər in yuxusuna İmam Əlinin girməsi və qızılbaş papağının da məhz onun tərə-

findən məsləhət bilinməsi iddia edilir. Bu mənbənin məlumatına görə, Həzrət Əli ona bildirdi ki, yaxınlarda sənin övladın dünyaya gələcək və qiyam edərək dünyanı küfrdən təmizləyəcəkdir. Həzrət Əli eyni zamanda təriqət əhli üçün məsləhət bildiyi papağın formasını və hazırlanma qaydasını ona göstərdi. Sultan Heydər də yuxudan ayılandan sonra yaxınlarını başına toplayıb yuxusunu onlara danışdı və sonra da yuxuda ona tövsiyə edilən papaqların hazırlanmasına göstəriş verdi. Bu papaqlar qırmızı rəngli keçədən olmaqla yuxarısı dairəvi və ensiz şiş ucluqla tamamlanırdı. Onun üstünə isə ağ və bəzən də yaşıl parça (dərbənd) əmmamə kimi dolandırılırdı. Papağın aşağısından yuxarisına qırmızı rəngdə 12 dilim (zolaq) olmalı idi ki, bu dilimlər şişə imamlarının simvolik rəmzi idi. Bu zolaqlar bir barmaq qalınlığında qırmızı rəngdə olduqları üçün həmin rənglərə görə də papağa ad vermişdilər. Bu papaqdan istifadə edənlər sonradan "qızılbaş" adlandırıldı (175). İlk vaxtlar bu papaqdan istifadə edənlər "qızılbaş" adlandırıldı-larsa da, sonradan "qızılbaş" sözü hərfi mənasından daha geniş anlamda işləndə və bütün Səfəvi tərəfdarları qızılbaşlar adlandırılmağa başladı.

12 qırmızı zolaqlı papaq ənənəvi əmmamələrdən fərqlənən bir papaq idi və ona görə də onun tətbiqinə başlanmasında müəyyən maraq doğururdu. Doğrudur, Səfəvi təriqətinin tərəfdarları bu papaqların istifadəsinə başlanmasına etiraz etmədilər. Çünki mürşid göstərişi onlar tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul olunurdu. Azərbaycanın hakimi olan Uzun Həsən üçün isə Sultan Heydər tərəfindən yeni bir papaq hazırlanması və istifadəsi müəyyən maraq doğurdu və dərhal da öz elçilərini onun yanına göndərdi ki, həmin papağın nümunəsini ona gətirsinlər. Uzun Həsən bu papağı çox bəyəndi və hətta ailə üzvlərinə də göstəriş verdi ki, qızılbaş papaqlarından istifadə etsinlər. Ailə üzvləri bu göstərişə əməl etdilər. Yalnız Ya-qub adlı oğlu qızılbaş papağını qoymadı. Mənbələrdəki məlumata görə, Yaqub, Sultan Heydərə bəslədiyi qısqanclıq üzündən bu papağı qoymadı. Uzun Həsənin vəfatından sonra Ağqoyunlu hökm-

darı olanda isə Yaqubun Sultan Heydərə olan qısqançlığı düşmənçiliyə çevrildi (176).

Heç şübhəsiz ki, qızılbaş papaqları güclü ideoloji məzmununa malik idi. Əvvəla, bu papaqların ilkin dövrlərdə istifadəsi Səfəvi təriqəti tərəfdarlarının birliyinin və vəhdətinin nişanəsi idi. Bu papağı o insanlar qoyurdular ki, onlar mürsidlərinin fikir və baxışlarına etiqad bəsləyirdilər. Digər tərəfdən isə bu papaq onun sahibinin qoşulduğu mübarizənin dini etiqadla bağlı olmasının nümayişi idi. Bu papaqlar qızılbaşlara hər zaman islam müqəddəslərini xatırlatmaqla onların dini dəyərlər ətrafında mübarizəyə səfərbər olmasına sövq edirdi.

Bəzi məlumatlara görə, Sultan Heydər in şəhid olmasından sonra qızılbaş papaqlarının istifadəsinə diqqət bir qədər azaldı. Amma İsmayıl Səfəvi yeni dövlət qurulması istiqamətində öz hərəkatını başlayanda yenidən bu papaqlara diqqət artdı və ondan istifadə bir qədər də kütləviləşdi.

Ağqoyunlu hakimi Uzun Həsən 1478-ci ilin ilk günlərində 54 yaşında ikən dünyasını dəyişdi. Sultan Heydər in hərbi planlarını həyata keçirmək sahəsindəki fəaliyyəti Uzun Həsənin vəfatından sonrakı dövrə təsadüf edir. Sultan Heydər öz tərəfdarlarının dini və müqəddəs müharibələrə hazırlaşdırılması ilə məşğul olarkən atasının qisasının alınmasına istiqamətlənmiş döyüşlərin keçirilməsini özünün vəzifələrindən biri hesab edirdi. Amma çox güman ki, dayısının, qayınatasının və nəhayət hamisi Uzun Həsənin Şirvanşahlarla müəyyən münasibətlərə malik olması Sultan Heydəri Şirvana qoşun çəkməkdən çəkindirirdi. Amma Uzun Həsənin vəfatından sonra Ağqoyunlu dövlətinin yeni hakimi Sultan Yaqubla onun arasındakı münasibətlər xeyli gərginləşdi. Çox güman ki, Ağqoyunlu hakimləri ilə siyasi münasibətlərin gərginləşməsi Sultan Heydərə imkan verdi ki, daha çəkinmədən öz hərbi fəaliyyətinə başlasın.

Qeyd edildiyi kimi, Uzun Həsənin vəfatından sonra oğlu Sultan Xəlil Ağqoyunlu hakimi elan edildi. Lakin onun hakimiyyəti uzun sürmədi. Uzun Həsənin çoxsaylı oğlanları arasında haki-

miyyəət uğrunda başlayan didişmələr qısa müddətdən sonra Sultan Yaqubun hakimiyyəətə gəlməsi ilə nəticələndi. Atasının vəfatından təxminən yarım il sonra, 1478-ci ilin iyul ayında Sultan Yaqubun hakimiyyəətə gəlməsi nəticəsində Ağqoyunlu sarayı ilə Səfəvi xanəgahı arasındakı münasibətlər gərginləşməyə başladı. Sultan Heydər Ağqoyunlu dövlətinin yeni hakimi olan Sultan Xəlilin bibisi oğlu və bacısının həyat yoldaşı olsa da Səfəvi xanəgahına qarşı atasının sağlığında olan münasibət tamamilə dəyişdi. Görünür, elə buna görə də, 1483-cü ildə Maku ətrafında Ağqoyunlu dövlətinə qarşı üsyan qalxanda Sultan Heydər və tərəfdarları Sultan Yaquba qarşı istiqamətlənmiş bu üsyanı dəstəklədilər. Bəzi məlumatlara görə, Sultan Heydər hətta öz nümayəndəsini üsyançıların yanına göndərərək onlarla iş birliyi qurmağa çalışdı. Bu işə sözsüz ki, Sultan Yaqubu heç də razı salmadı. Onun tələbi əsasında Təbrizə gələn Sultan Heydər bir daha belə mövqedə durmayacağı haqqında vəd verdikdən sonra sərbəst buraxıldı və o, yənidən Ərdəbilə döndü (177).

Sultan Yaqub və onun ətrafındakılar Sultan Heydər hakimiyyəət uğrunda mübarizəyə başlamaq biləcəyindən çox narahat idilər. Əslində, bu narahatçılıq üçün onların əlində bir əsas da var idi. Çünki bir tərəfdən Sultan Heydər təriqət ətrafında çox böyük sayda insan toplaşmışdı. Yəni o, çox böyük sayda insanın dini, mənəvi rəhbəri idi və bu insanlar öz mənəvi rəhbərlərinin göstərişlərini hər zaman həyata keçirməyə qabil olan bir qüvvə idi. Digər tərəfdən Sultan Heydər ana tərəfdən Ağqoyunlular sülaləsinə bağlanmaqla hakimiyyəətə irsi iddiası olan zümrəyə mənsub idi və onun hakimiyyəət iddiası müəyyən mənada haqlı görünə bilərdi.

a) Sultan Heydər Şirvana hücumu

1483-cü ildə Sultan Heydər nəhayət ki, din uğrunda hərbi yürüşə başlamaq qərarı verdi və Şimali Qafqazdakı çərkəslərə qarşı vuruşmaq üçün Sultan Heydər Ağqoyunlu hakimindən icazə istə-

di. Sultan Heydər in bu icazəsi, əslində, Şirvandan keçib getməsinə yol verilməsi ilə bağlı idi. O istəyirdi ki, Sultan Yaqub məktubla Şirvanşah Fərrux Yasara müraciət etsin və ondan xahiş etsin ki, Səfəvi qoşunlarının Dərbənddən keçərək şimala adlamasına mane olmasın. Mənbə məlumatlarına görə, Fərrux Yasar Səfəvi qoşunlarının Dərbənddən keçərək şimala yollanmasına qarşı idi. Çünki Fərrux Yasar yaxşı bilirdi ki, bu yürüş uzun çəkə bilər və Şirvan əhalisinə zərərsiz ötüşməz. Bununla belə, Fərrux Yasar Ağqoyunlu hakiminin verdiyi qərardan çıxma bilmədi və Sultan Heydər in qoşunları ilə Dərbənddən şimala adlamasına icazə verdi. "Aləmarayə Əmini"yə görə, Sultan Heydər Dərbənddən keçmək icazəsini alan kimi dərhal qoşun toplanmasına başladı və 10 min nəfərlik bir dəstə hazırladı. Sonra da o bu qoşun dəstəsi ilə Dərbənddən keçməklə çərkəslər üzərinə hücum etdi (178).

" Tarix-i aləmaray-i Abbasi"də Sultan Heydər in din yolunda ilk müharibəyə başlaması belə təsvir olunur: "Əmir Həsən bəy səltənət taxtına vida etdi. [Əvvəlcə] oğlu Sultan Xəlil, ondan sonra isə Sultan Yaqub hökmdarlıq taxtına oturdular. Sultan Heydər in təbiətində dini müharibələr edərək savab qazanmaq meyli üstün olduğuna görə, öz xalası oğlu olan Sultan Yaqubun rəftarı o həzrətin könlünə yatmırdı. [Buna görə də] o, sufilərin əmirləri və Səfəviyyə sülaləsinin tərəfdarları ilə məsləhətləşərək, özünün dünyanı bəzəyən rəyi əsasında, sakinləri imandan xaric olan, cahillik və azgınlıq yolu ilə gedən Dağıstan tərəfə yürüş etmək və çərkəz kafirləri ilə dini müharibə etmək qərarına gəldi və saf sufilərin və təmiz etiqaadlı müləzımlərin toplanması üçün ay kimi gəzən qasidlər göndərdi. Səmimi mücahidlər dəstə-dəstə onun calal və izzət cadırı ətrafında toplanaraq, böyük bir dəstə silah və yaraqla hazır oldu" (179).

Qeyd edildiyi kimi, Sultan Heydər in Şimali Qafqaza ilk yürüşü 1483-cü ilə təsadüf edir. Mənbələrdən məlum olan odur ki, Sultan Heydər bu yürüşə 10 min nəfərlik qoşunla yollandı və bu yürüş onun uğuru ilə başa çatdı. Nəticədə Sultan Heydər çoxlu sayda qənimət və əsirlər ələ keçirərək geri qayıtdı. Amma bu yü-

rüşün necə həyata keçirilməsi, hücumun necə təşkil edilməsi barəsində mənbələrdə məlumat yoxdur. Böyük sayda Səfəvi qoşunlarının Şirvanşahlar ərazisində hansı marşrutla irəliləməsi haqqında da konkret fikir söyləmək çətindir. Görünür ki, Sultan Heydər çərkəslər qarşısında böyük qüvvə üstünlüyünə malik idi. Çünki çərkəslər Səfəvi qoşunlarının yaxınlaşmasını eşidəndə qaçıb dağıldılar və nicat tapmaq üçün yollar aradılar. Əlində, silahla müdafiə olunmağa çalışanlar isə təriqət döyüşçülərinin güclü zərbəsi ilə qarşılaşdılar və böyük itkilərə məruz qaldılar. Bu uğurdan ilhamlanan Sultan Heydər geri qayıdarkən Şirvanşah Fərrux Yasar üzərinə hücum edib atasının qisasını ondan almaq istədi. Amma Sultan Heydər ətrafındakılar buna razı olmadılar. Bildirdilər ki, təriqət qoşunları həm yorulublar, həm də Şirvanşah qoşunları daha yaxşı silahlanıblar və onlara üstün gəlmək çox çətin ola bilər. Sultan Heydər də bununla razılaşıb Fərrux Yasarla döyüşə girmədən Ərdəbilə qayıtdı (180).

“Bu arada Sultan Heydər könlündən keçdi ki, Şirvana yönəlib şirvanşahın mövcudluq torpağını yoxluq küləyinə versin (onu öldürsün). Sufilərdən bəziləri ərz etdilər ki, qazilər bir neçə gün bir yerdə istirahət edərək döyüş və vuruş ləvazimatlarını tərtib etsinlər. Ona görə də Sultan Heydər Ərdəbil tərəfə qayıdıb əmr etdi ki, qazilər ələ keçirdikləri qənimətləri hərbi alətlərinə (silahlanmağa) sərf etsinlər (xərcləsinlər) və özü Ərdəbildə qışlaq etdi” (181).

Sultan Heydər Ərdəbilə qayıdıandan sonra yenidən şimal istiqamətində yürüşə çıxmaq fikrindən dönmədi. Onun atasının qisasını almaq planı hələ də həyata keçməmiş qalırdı. Bundan başqa din yolunda mübarizə onun müridlərinin vahid ideya ətrafında daha sıx birləşməsinə də təkan verirdi.

Sultan Heydər şimala doğru daha bir dəfə də yürüş etməsi haqqında məlumatlar vardır. Amma bu yürüşün tarixi haqqında mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Məsələn, "Aləmara-ye Əmini" Sultan Heydər çərkəslər üzərinə ilk hücumundan (1483-cü ildə) danışandan sonra yazırdı

ki, sonrakı il də Sultan Heydər həmin minvalla hərəkət etdi (182). Yəni belə bir qənaət hasil olunur ki, Sultan Heydərın çərkəslər üzərinə növbəti hücumu 1484-cü ildə baş vermişdir. Bəzi tarixi ədəbiyyatda da Sultan Heydərın çərkəslər üzərinə ikinci hücumunun məhz 1484-cü ildə baş verdiyi qeyd edilir. Amma bəzi tarixi ədəbiyyatda isə bu hücumun 1486-cı ildə, 1487-ci ildə baş verməsi haqqında məlumatlar vardır (183). Səfəvilər tarixi haqqında mötəbər mənbələrdən sayıla biləcək "Tarix-i aləmara-yi Abbasi", "Aləmara-yi Şah İsmayıl" kimi əsərlərdə Sultan Heydərın çərkəslər üzərinə birinci və ikinci hücumu haqqında ümumiyyətlə ayrı-ayrılıqda məlumat verilmir. Bu mənbələr Sultan Heydərın çərkəslər üzərinə bir hücumu haqqında məlumat verirlər və bu məlumat da onun çərkəslər üzərinə ikinci hücumuna aiddir.

Bununla belə, məlumdur ki, Sultan Heydərın çərkəslər üzərinə ikinci hücumu da uğurla başa çatdı və bu hücumun təfərrüatı barəsində də mənbələrdə və eləcə də tarixi ədəbiyyatda məlumata rast gəlmək mümkün deyildir. Məlum olan odur ki, bu yürüşdə təriqət qoşunları 6 min nəfər əsir, çoxlu sayda qənimət ələ keçirdilər. "Aləmara-ye Əmini"nin yazdığına görə, bu yürüşdən sonra Sultan Heydərın nüfuzu iki qat artdı və ətraf bölgələrin hakimləri də bu uğurdan qorxuya düşdülər. Bu mənbədə o da bildirilirdi ki, Sultan Heydərın hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlamaq niyyətləri artıq heç kəsə gizli deyildi və məlum idi ki, gec-tez bu hadisə baş verəcəkdir (184).

Sultan Heydər çərkəslər üzərinə yürüş zamanı əldə etdiyi qənimətləri Ərdəbil əhalisi arasında bölüşdüdü. Hətta əsirlərin və kənzlərin bölüşdürülməsi haqqında da məlumatlar vardır. Amma qənimət əldə edən əhaliyə tapşırıldı ki, bu qənimətlər daha çox silahların hazırlanmasına həsr edilsin. Heç şübhəsiz ki, əldə edilmiş qənimətlərin əhali arasında bölüşdürülməsi onların təriqət ətrafında daha sıx birləşdirilməsi niyyətindən irəli gəlirdi.

Sultan Heydərın çərkəslər üzərinə ikinci hərbi yürüşünün də uğurla başa çatması Ağqoyunlu sarayında da təşvişlə qarşılandı. Bu yürüş barəsində ortaya çıxan fikir və mülahizələr Sultan Ya-

quba da çatdırıldı və o da əslində bu fikirlərə və təşvişlərə şərik çıxdı. Saray əyanlarının iştirakı ilə aparılan toplantılardan birində Sultan Heydər hərbi yürüşlərə meyl göstərməsi və əldə etdiyi uğurlardan sonra nüfuzunun daha da artması məsələsi müzakirə olundu və qərara alındı ki, o, dərhal Təbrizə gəlsin və əməlləri ilə bağlı cavab versin. Sultan Heydər bu tələbi icra etmək məcburiyyətində qaldı. Çünki o hələ Ağqoyunlu hakiminə qarşı çıxmaq iqtidarında deyildi. Onun üçün də bəzi məlumatlara görə, əyninə nimdaş paltar geyinərək Təbrizə yollandı (185)

Sultan Yaqub öz qardaşı Sultan Xəlilin üzərində qələbə çalmaqla hakimiyyətə gəlmişdi və ona görə Sultan Heydərə qarşı da onun münasibəti heç də qohumluq əlaqələrinə görə deyil, Sultan Heydər artan gücünə görə formalaşdı. Gizli deyildi ki, Sultan Heydər ətrafında çox böyük bir qüvvə formalaşmış və bu qüvvə Sultan Yaqubun hakimiyyəti üçün təhlükə törədə bilər. Ona görə də Sultan Yaqub Səfəvi təriqətinin rəhbərinə ehtiyatla yanaşırdı. Buna baxmayaraq, Sultan Yaqub Səfəvi şeyxinə qarşı sərt tədbirlərin həyata keçirilməsinə razı deyildi. Baxmayaraq ki, saray əyanlarının bir çoxu gələcək təhlükələrin qarşısının alınması üçün Sultan Heydər, ümumiyyətlə, Ərdəbildən uzaqlaşdırılmasını, ətraf bölgələrdəki təriqət əhli ilə onun əlaqələrinin kəsilməsini, bu təriqət əhlinin Ərdəbil ilə əlaqələrinin qarşısının alınmasını və bununla təriqətin zəiflədilməsini istəyirdilər. Bu insanların fikrincə, Sultan Heydər, ümumiyyətlə, qoşun toplamaq, onları silahlandırmaq, hərbi yürüşlərə çıxmaq kimi hərəkətlərdən əl çəkməli və yalnız ilahiyyət işləri ilə məşğul olmalı idi (186).

Sultan Heydər bir neçə müridinin müşayiəti ilə Təbrizə gələrək Elxani hakimi Hüseyin Cəlayir şah tərəfindən tikdirilmiş təkyəgahda yerləşdi. Ağqoyunlu sarayının bir çox nüfuzlu əyanları onun ziyarətinə gələrək xeyir-duasını aldılar. Hətta Sultan Yaqub da Sultan Heydərə ehtiram əlaməti olaraq təkyəgaha gəldi və onunla görüşdü. Səhəri gün isə onların arasında ciddi söhbət baş verdi və həmin söhbət zamanı təşvişə və narahatçılığa səbəb olan məsələlər müzakirə edildi. Qeyd edilməlidir ki, Ağqoyunlu saray

tarixçisi Fəzlullah ibn Ruzbeh Xoncinin qələmə aldığı "Aləmarə-ye Əmini" əsərində Sultan Yaqub bu görüş zamanı Sultan Heydərə qarşı kifayət qədər təmkinlə yanaşdığını təsvir etmişdir. Onun yazdıqlarına görə, Sultan Heydər cəzalandırılmasını və təcrid edilməsini tələb edən əyanlara onun cavabı belə oldu ki, bir şeyxin qoşun çəkməsi nəyə gətirə bilər, bir dərvişin əlindən nə gələ bilər ki? Sultan Yaqubun fikrincə, Sultan Heydər heç zaman əlini müsəlman qanına bulamamışdısa ona qarşı belə münasibətə ehtiyac yox idi. Sultan Yaqub sonra əyanlarına təklif etdi ki, əgər Sultan Heydərdən şübhələnilərsə, ona and içdirin və o, itaət yolunu azmasın, heç vaxt müxalif yollar aramasın. Əks təqdirdə, əgər verdiyi sözdən baş qaçırırsa, bu söz onun başını saraya geri qaytarar (187). Yəni onun başı vurularaq saraya gətirilər.

Tədqiqatçıların fikrincə, 1486-87-ci ildə baş verən bu görüşdə əyanlarının təkidinə baxmayaraq, Sultan Yaqub Sultan Heydərle çox sərt davranmadı, məsləhətlə onu dövlətin maraqlarına aid olmayan işlərdən, hərbi yürüslərdən uzaqlaşdırmağa çalışdı. Aparılan məsləhətləşmələr zamanı Sultan Heydərə hər hansı sərt cəza verilməsi məsələsi də Sultan Yaqub tərəfindən qəbul edilmədi. Sultan Heydər ilk baxışdan deyilənlərlə razılaşdı və hərbi işindən çəkinərək dərvişliyi ilə məşğul olacağını bildirdi. Bu vədin icra olunacağına əminlik əldə etmək və Ağqoyunlu sarayının narahatçılığına son qoymaq üçün Sultan Heydər Qurana and içdirildi. Mövcud məlumata görə, andiçmə mərasimini qazı Səfiəddin İsa apardı. Bundan sonra Sultan Heydər mürəxxəs edildi və o, Ərdəbilə döndü. Verilən məlumata görə, Sultan Heydər Sultan Yaqubla görüşündən sonra Təbrizdən Ərdəbilə dönüşü oğlu İsmayılın dünyaya gəlməsi günlərinə təsadüf edirdi (188). Başqa sözlə, bununla bir daha tarixi ədəbiyyatda Təbriz görüşlərinin 1487-ci ilə təsadüf etdiyi bildirilir.

"Aləmarə-ye Əmini" əsərinin müəllifinin yazdığına görə, Sultan Heydər dünyəvi işlərdən çəkinmək barədə and qəbul edəndən sonra böyük sevincə Ərdəbilə qayıtdı. Müəllifin mülahizələrindən belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Sultan Heydər sağ-sa-

lamat geri qayıtdığı üçün belə sevinirdi. Çünki onun qəbul etdiyi anda sadıq qalacağı haqda heç onun özündə də əminlik yox idi. Mənbədə o da göstərilir ki, Sultan Heydər əhdə sadıq qalmağa meylli deyildi və buna görə bildirilirdi ki, o, din padşahı kimi, yəni dünyəvi işlərdən kənar qalmaq istəmirdi. "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" isə bunu Sultan Heydərle Sultan Yaqub arasında münasibətlərin yaxşı olmaması ilə əlaqələndirirdi. Mənbənin qeyd etdiyi kimi, Sultan Yaqub onun dini müharibələr aparması ilə razı deyildi ki, Sultan Heydər də bunu qəbul etmirdi (189). Ona görə də, gözlənildiyini əksinə olaraq Sultan Heydər Ərdəbilə döndükdən sonra hər bə meylini heç də tərk etmədi və əksinə, hər bə hazırlıqlarını davam etdirdi. Bu hazırlıq həm Ərdəbil daxilində, həm də Ərdəbildən kənar olan təriqət əhli arasında aparılırdı. Bununla bağlı, Sultan Heydər Ərdəbilə qayıtdıqdan sonra öz müridlərini və xəlifələrini kənar bölgələrə yolladı ki, həmin bölgənin təriqət əhli arasında iş aparılsın və onlar hər bə cəlb edilsinlər. Görülən işlərin nəticəsində, Sultan Heydərə sədaqətli olan insanlar dəstə-dəstə Ərdəbilə axışmağa başladılar və qısa müddət ərzində Ərdəbildə böyük bir qüvvə toplandı. Bundan sonra Sultan Heydər Dağıstan istiqamətinə hücum haqqında konkret tədbirlər tökməyə başladı. Səfəvi mürşidi tərəfindən yenidən kafirlərlə müqəddəs müharibə aparılması ideyası bəyan edilsə də, onun, əslində, Şirvanşahlar dövləti üzərinə hücum planları da var idi (190).

b) Sultan Heydər in Şirvanşah Fərrux Yasarla döyüşü

Şirvan və Dağıstan istiqamətlərində hərbi yürüş üçün lazımı hazırlıqları görəndən sonra Sultan Heydər özbaşına yürüşə başlamaqdan çəkindi. Çünki Ağqoyunlu dövlətinin çoxsaylı və güclü qoşunlara malik olması, habelə Ağqoyunlu ilə Şirvanşahlar arasında müttəfiqlik və qohumluq əlaqələrinin olması onu kimsə ilə hesablaşmadan yenidən yürüşə başlamaqdan çəkindirirdi. O, şübhə etmirdi ki, Ağqoyunlu Sultan Yaqub onun bu yürüşünə icazə verməyəcəkdir. Qəbul etdiyi andın saymazcasına pozulması isə Sul-

tan Heydərə fayda gətirməzdi. Ona görə Sultan Heydər bir daha Dağıstan kafirləri ilə mübarizə adı altında şimala hərbi yürüş həyata keçirilməsinə icazə almaq qərarına gəldi. Amma bunun üçün özü birbaşa Sultan Yaqubla əlaqə yaratmaqdan ehtiyat etdi və bu işi anası Xədicə bəyimə həvalə etdi. Sultan Heydər ehtimal edirdi ki, Sultan Yaqub da öz bibisinin sözündən çıxmaz və qızılbaş qoşunlarının Dağıstan istiqamətində irəliləməsinə etiraz etməz. Bu məqsədlə Xədicə bəyim məqamı yetişəndə, yəni 1488-ci ilin əvvəllərində Sultan Yaqubun görüşünə yollandı və həmin görüş Qumda baş tutdu (191).

Sultan Yaqub Təbrizdə Sultan Heydərlə görüşəndən sonra yolunu yay düşərgəsinin yerləşdiyi Səhəndə saldı. Bir müddət burada qaldıqdan sonra Ucandan keçməklə Təbrizə qayıtmaq istədi. Amma elə burada Təbrizdə taun xəstəliyinin yayılması xəbərini aldı. Belə olanda Sultan Yaqub dövlətinin paytaxtına dönmədi və Sərabla Ərdəbilə üz tutdu. Onun Ərdəbildə olduğu zaman Səfəvi təkyəgahında olub-olmaması, Sultan Heydərlə görüşüb-görüşməməsi haqqında mənbələrdə hər hansı bir məlumat yoxdur. Çox güman ki, Sultan Yaqub Ərdəbildə yalnız yolüstü olmuşdu. Sonra Ağqoyunlu hakimi Quma yollandı. Bir müddət vaxtını bu şəhərdə keçirəndən sonra o, İsfahana gəldi və 1488-ci ilin sonlarında yənidən Quma qayıtdı. Sultan Heydərin anası Xədicə bəyimin Sultan Yaqubla görüşü də burada baş verdi (192).

Görünür, Sultan Heydər anası vasitəsilə Sultan Yaqubu onun şimala hərbi yürüşünün yalnız dini məqsəd daşmasına, kafirlərin dinə gətirilməsi üçün hərbi yürüşün əhəmiyyətinə inandıra bilmişdi. Çox güman ki, Sultan Yaqubu bu yürüşə razılıq verməsinə sövq edən başqa səbəblər də var idi. Məsələn, müttəfiqi və qayınatası Fərrux Yasarın hakimi olduğu Şirvanşahların şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyinin daha yaxşı təmin edilməsi istəyi. Hər halda Xədicə bəyimlə görüşündən sonra Sultan Yaqub həm Sultan Heydərin şimala yürüşünə icazə verdi, həm də Şirvanşah Fərrux Yasara məktub yazaraq onu təriqət qoşunlarının Dərbənddən şimala adlamasına icazə verməyə çağırırdı. Sultan Heydər şimala

hərbi yürüş üçün Sultan Yaqubun razılığının alınmasından çox razı qaldı və dərhal da hərbi yürüşə hazırlığını tamamlamağa başladı. Sonra da ətrafındakı müridləri ilə birlikdə şimala doğru hərəkət üçün göstəriş verdi. Onun ardınca ətraf bölgələrdə toplanan qoşun dəstələri də Şirvana toplaşmağa başladılar (193).

"Aləmara-ye Əmini" bildirir ki, su kənarına çatanda onun bayrağı altında artıq qoşun dənizi var idi. Müəllif konkret açıqlamasa da, çox güman ki, burada Kür çayına işarə edilirdi. Çünki başqa mənbələrdə təriqət qoşunlarının Kür çayını adlamasına işarə olunmuşdur. Sonra da bu qoşun dənizinin kimlərdən təşkil olunmasına işarə edilirdi və deyilirdi ki, saysız-hesabsız talış göypaltarlıları, Siyahkuh qarabəxtliləri, Şamlı qaragünlüləri bu bayraq altında toplaşmış və qənimətlər ələ keçirmək üçün yola düşmüşdülər. "Aləmara-ye Əmini"yə görə, qoşunlar Bərdəyə məxsus olan Çiləbörd vilayətinə yetişəndə qarət və talanlarla məşğul olmağa başladılar (194).

Məlumdur ki, məhz bu yürüş zamanı Sultan Yaqubla Sultan Heydər münasibətləri barışmaz düşmənçilik xarakteri aldı və son nəhayətdə Sultan Heydər də dünyasını dəyişməli oldu. Ona görə mümkündür ki, təriqət qoşunlarını talanla məşğul olmasını qabartmaqla "Aləmara-ye Əmini" müəllifi mənsub olduğu Ağqoyunlu sarayının təriqət qüvvələrinə qarşı mövqeyindən çıxış edirdi və bununla da Sultan Heydərə qarşı sərt mövqe tutulmasına haqq qazandırmaq istəyirdi.

"Əhsənüt-təxarix" əsərində olan məlumat görə, Sultan Heydər Şirvan üzərinə hücum etməsinə icazə verilməsi həm də Sufi Xəlil adlı Ağqoyunlu əmirinin Gürcüstan üzərinə hücumunun uğursuzluğa düşər olması ilə bağlı idi. Bildirilir ki, Sultan Yaqub bu uğursuzluqdan xəbər tutanda Sultan Heydərdən ona kömək göstərməsini istədi. Sultan Heydər Şirvana doğru yürüşü zamanı Kür çayı yaxınlığında iki ay düşərgə saldı və müxtəlif bölgələrdən təriqət dəstələrinin gəlib yetişməsinə gözlədi. Bildirilir ki, sufi bayrağı altına 6 min nəfərlik qoşun dəstəsi toplandı və sonra bu qoşun dəstəsi Kür çayını adlayaraq Mahmudabad məntəqəsi ət-

rafına topladı. Təriqət qoşunları burada yerli əhalinin müqaviməti ilə rastlaşdılar və belə olanda həmin əhaliyə qarşı güc işlədilməsinə qərar verildi. Nəticədə çoxlu sayda insan qətlə yetirilməklə, çoxlu sayda qənimət də ələ keçirildi. "Əhsənüt-təvarix"ə görə, Mahmudabad ətrafında baş verən qarşıdurmadan sonra Şirvanşah Fərrux Yasar təriqət qoşunlarının bu əməllərinə öz münasibətini nümayiş etdirdi. Dərhal öz elçisini Sultan Yaqubun yanına göndərdi və ona çatdırdı ki, Sultan Heydərin Şirvana qoşun çıxarmaqda əsas məqsədi bu ölkəni tutmaqdır. Sonra onu da çatdırdı ki, əgər Sultan Yaqub Şirvanı tutsa, onda Azərbaycanın tutulması da istisna deyildir. Ona görə Şirvanşah Fərrux Yasar Ağqoyunlu hakimindən hərbi yardım istədi ki, bu yardımın köməyi ilə Sultan Heydərin qarşısını ala bilsin: "Bu il (1488-ci il nəzərdə tutulur – M.S.) Sultan Heydər Səfəvi Şirvan tərəfə qoşun çəkdi. Çünki cihad etmək üçün Gürcüstana getmiş Sufi Xəlil məğlubiyyətə uğramış, çadırını və alaçığını ataraq Şirvan tərəfə getmişdi. Bu xəbər Yaqub padşaha çatdıqda, o həzrətin yanına qasidlər göndərib xahiş etdi ki, Sufi Xəlilə kömək etsin. Ona görə də Sultan Heydər bəla kimi bir ordu ilə o diyara hərəkət etdi və Sufi Xəlilin ordugahının yaxınlığında cah-calalla yerləşdi. Sufi Xəlilin ürəyini tamamilə qorxu bürüdü və onunla görüşməyi məsləhət görmədi. Buna görə də o həzrət Şirvana yola düşdü və Kür çayı kənarında məskən saldı. Təqribən iki ay həmin yerdə qaldı və altı min nəfər səf yaran sufi onun qələbə ayətli bayraqlarının kölgəsində toplandı. O mənzildən köç edib, çaydan keçərək Şirvan tərəfə tələsdi. Mahmudabadın ətrafi qələbə şüarlı əsgərlərin dayanacaq yerinə çevrildikdə, o diyarın camaatı müxaliflik etməyə başladılar. Qəhrədimci qəhrəman o diyarın camaatının qətlinə fərman verdi. Qısa zaman ərzində Ceyhun çayı kimi qan arxı axmağa başladı. Əcəl dəllalı kiçiyi və böyüyü, cavanı və qocanı bir qiymətə satırdı. Qəzəb atəşində kişi və qadın, varlı və yoxsul təfavütsüz yanırdı. Xülasə, o diyarda sakin qalmadı "(195).

Başqa bir məlumata görə isə, təriqət qoşunları Kür çayını adladıqdan sonra Sultan Heydər elçisini Şirvanşahın yanına gön-

dərdi. Bu elçi ona çatdırmalı idi ki, təriqət qoşunları çərkəslərlə cihad aparmaq üçün şimala doğru irəliləyir və Sultan Yaqubun fərmanına əsasən Fərrux Yasar Dərbənd qapılarını onun üzünə açmalıdır. Güman edilir ki, bu elçini göndərməklə Sultan Heydər həm də Şirvanın vəziyyəti, bu dövlətin hərbi gücü haqqında məlumat toplamaq istəyirdi. Amma bu zaman bölgədə əmin-amanlıq olduğu üçün Şirvanşah tərəfindən qoşunlar evlərinə buraxılmışdı və ona görə Şirvanşahın sarayı ətrafında çox az sayda silahlı qalmışdı. Bunlar da qoşun başçıları, əmirilər və digər əyanlar idi. Sultan Heydər elçisi Şamaxıya yetişən zaman Fərrux Yasar övladlarından bəzilərinə toy çaldırırdı və ona görə şəhərdə də yüksək əhval-ruhiyyə mövcud idi. Fərrux Yasar da belə bir xoş əhval-ruhiyyə içərisində idi və ona görə sufi elçisini yaxşı qarşıladı, ona at, silah və digər hədiyyələr bağışladı və sonra da öz elçilərinin müşayiəti ilə onu hörmətlə yola saldı. Bu elçinin verdiyi məlumatlardan Sultan Heydər belə bir qənaətə gəldi ki, Şirvanı ələ keçirmək üçün münasib şərait yaranmışdır və bu fürsətin əldən verilməsi düzgün deyildir. Sultan Heydər göndərdiyi elçi ilə birlikdə onun yanına gəlmiş Fərrux Yasarın elçisini kobudluqla qarşıladı, onu acıladı və onun yanında Fərrux Yasar haqqında da təhqiredici sözlər işlətdi. Sultan Heydər bəyan etdi ki, atasının intiqamını almaq üçün Şirvana qoşun çəkibdir və bildirdi ki, neçə gündən sonra öz qoşunları ilə artıq Şamaxıda olacaqdır (196).

Elçisi vasitəsilə aldığı xəbər Fərrux Yasarı çox təşvişə saldı və bildirilir ki, onun qısa zaman ərzində qoşun toplamaq imkanı olmadığı üçün müdafiəni təşkili üzərində düşünməyə başladı. Ailəsini və yaxınlarını yaxınlaşmaqda olan təhlükədən xilas etmək üçün Fərrux Yasar onları Güllüstan qalasına köçürdü. Bundan sonra Şamaxının da qala divarlarının möhkəmləndirilməsi üçün mümkün tədbirlər görüldü. Ancaq lazımi müdafiə tədbirlərinin görülməsi başa çatmamış sufi qoşunları Şamaxı divarları ətrafına yetişdilər. Mənbələrdə bildirilirdi ki, sufi döyüşçüləri abi rəngdə olan xirqələrinin üstündən zireh geymiş və başlarına da ağı-qırmızı rəngi əks etdirən papaq qoymuşdular. Məlumata görə, sufi

qoşunları Şamaxı ətrafında sanki dəniz kimi dalğalanırdı. "Aləm-ara-ye Əmini"nin yazdığına görə, Şamaxı ətrafında son dərəcə gərgin bir döyüş keçdi. Mənbədəki məlumata görə, bu döyüş zamanı elə bir toz-duman qalxdı ki, hətta günəşi belə görmək mümkün deyildi, döyüş meydanını qılıncların tiyələrinin parıltısı işıqlandırırdı. Bu mənbədə Sultan Heydər tərəfindən Şamaxı əhalisinə qarşı xeyli amansızlıq törədildiyi bildirilir və qeyd olunurdu ki, Şamaxı şəhəri qan kasasına çevrilmişdi, Şamaxı şəhərində qətlə qətlə törədildi və bu şəhərdə öldürülən insanların qanı Kür və Araz çayı kimi axırdı. Hətta o da bildirilir ki, sufi qoşunları insan qanının çay kimi axmasına qane olmayaraq bütün şəhərə od vurdular (197). Qeyd edilməlidir ki, bu mənbədə sufi qoşunlarının amansızlığı xüsusi olaraq qabardılmışdır və digər mənbələrdə sufi qoşunlarının belə amansızlığı haqqında təəccüb yaradacaq məlumatla qarşılaşmaq çətindir.

"Aləm-ara-ye Əmini"də sufi qoşunlarının təchizatı ilə bağlı maraqlı məlumat mövcuddur. Mənbədə qeyd edilir ki, Şamaxı şəhəri ələ keçiriləndən sonra sufi qoşunları Gülistan qalasını mühasirəyə aldılar və qalanın mühasirəsində toplardan və manca-naqlardan istifadə etdilər (198). Əgər verilən məlumat doğru olarsa, deməli sufi qoşunlarının ixtiyarında toplar da var idi. Bu isə ondan xəbər verir ki, əvvəla sufi qoşunları kifayət qədər ciddi təchizata malik idi. Digər tərəfdən bu topları və eləcə də manca-naqları işlədəcək mütəxəssislər də sufi qoşunlarında mövcud idi.

"Tarix-i aləm-ara-yi Abbasi" əsərində Sultan Heydər Şirvana qoşun çəkməsi belə təsvir olunmuşdur: "O həzrət (Heydər) məqsədə doğru irəliləmə bayrağını qaldırdı. Dəstələrin izdihamı və cəsur qoşunun keçiş səs-küyü Sultan Xəlilin oğlu olan Şirvanşahın səltənət bünövrəsini silkələdi. [Şirvanşah] fikirləşdi ki, Sultan Heydər atasının qanını almaq və Şirvanı tutmaq istəyəcəkdir. O, «dostluq irsən keçir, kin də irsən keçir» kəlamında deyildiyi kimi, o həzrətə (Heydərə) qarşı kin və düşmənçilik göstərdi. Lakin [Heydər] qaniçən qoşununun qarşısında müqavimət göstərmək Şirvanşahın qüvvət və qüdrət dərəcəsinin xaricində olduğuna görə

o, öz kürəkəni olan Sultan Yaqubun yanına bir-birinin ardınca səba [küləyi kimi] gedən qasidlər göndərdi və xəbər verdi ki, «Sultan Heydər in zahirən çərəkəzlərə qarşı qəzavata getdiyinə baxmayaraq, mümkündür ki, Dərbənd və Təbərsəran hüduduna çatdıqda atının cilovunu Şirvan tərəfə çevirib, bu ölkəni almaq [üçün] bayrağını qaldırsın. İndi ki heç bir məmləkət [Sultan Heydər in] ixtiyarında olmadığı halda, o, müharibəyə can atan bir qoşun toplayıbdır, həmin vilayət (Şirvan) onun calal və şəninə tab gətirə bilməz. Əgər [Sultan Heydər] belə bir ölkəyə sahib olarsa, belə kiçik bir sahəyə qane olmayacaqdır və ölkə zəbt etmək qapıları onun arzusuna daha açıq olacaqdır». Sultan Yaqub o sərvərlik səmasının günəşinə (Heydərə) qarşı kin və ədavət bəslədiyindən, qohumluq tellərini qırmağı mümkün və münasib bilərək, öz kinli ürəyində dünyada bədnam olmaq və axirətdə köməksiz qalmağ toxumu əkd i" (199).

Tarixi ədəbiyyatda olan məlumata görə, Fərrux Yasar Gülüst an qalasına sığındığı vaxt onun bəzi əmirləri qoşun dəstələri ilə bilikdə qaladan kənar da qalmışdılar. Bu əmirlər qızılbaş qoşunlarına qarşı Gülüst an qalasının daxilində və xaricində qalan qoşunların eyni vaxtda hücumunu təşkil etmək üçün Fərrux Yasarın yanına məktub vasitəsilə çapar göndərdilər. Amma bu çapar qızılbaşlar tərəfindən ələ keçirildi və Şirvanşah əmirlərinin planı qızılbaşlara bəlli oldu. Bu planın icrasına yol verməmək üçün qızılbaşlar Gülüst an qalasından kənar da qalan əmirlərin qoşun dəstəsi üzərinə hücum etdilər. Bu dəstəyə güclü zərbə vuruldu. Fərrux Yasar isə qızılbaş qoşunlarının Gülüst an qalasından uzaqlaşmasını onların geri çəkilməsi kimi qiymətləndirdi və qoşun dəstəsi ilə qalanı tərk etdi. Amma qaladan bir qədər uzaqlaşdıqdan sonra qızılbaş qoşunları ilə qarşılaşdı və Gülüst an qalasına qayıtmaq mümkün olmadığı üçün "Sülut" qalasına sığındı. Bildirilir ki, bundan sonra qızılbaş qoşunları Şamaxı ətrafını tərk edərək Dərbəndə doğru istiqamət götürdü (200).

Mənbələrdən bəlli olur ki, Şamaxı ətrafında döyüşlər gedərkən Fərrux Yasar bir-birinin ardınca bir neçə çaparı Sultan Yaqubun

yanına göndərərək ondan kömək istədi. Çünki bu təhlükədən qurtarmağın yeganə yolu yalnız əlavə köməyə bağlana bilərdi. Fərrux Yasar öz məktubunda bildirdi ki, Sultan Heydər böyük sayda qoşun toplayaraq Dərbəndə yollanmaq adı ilə bizim tərəfə üz tutmuşdur. Onun sözlərinə görə, əgər o bu əraziləri tutsa, onda onun başqa ərazilərə sahib olmaq niyyəti də istisna olmayacaqdır (201).

"Əhsənüt-təvərix" əsərinin müəllifi Həsən bəy Rumluya görə, Şirvanşah Fərrux Ağqoyunlu hakiminə göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, Sultan Heydər ölkə tutmaq adı altında çoxlu qoşun toplayaraq Şirvana gəlmişdir. Onun fikrincə, əgər sufi şeyxi Şirvanı tutsaydı, sonradan Azərbaycanı ələ keçirmək həvəsinə də düşə bilərdi. Ona görə də Fərrux Yasar xahiş edirdi ki, imkan varsa onun köməyinə qoşun dəstəsi göndərsin və həmin qoşunun köməyi ilə qızılbaş qoşunlarına müqavimət göstərsin. Bu məktub Sultaniyyə yaxınlığındakı Gözəldərə yaylağında Sultan Yaquba çatdırıldı. Sultan Yaqub da bu xəbərdən ciddi təşvişə düşdü və dərhal da müvafiq tədbirlərin görülməsinə başladı: "O zaman şirvanşah olan Fərrux Yasar ibn Xəlilullah bu hadisədən qorxuya düşüb, Yaqub padşahın yanına adam göndərərək bildirdi ki, "Sultan Heydər ölkə tutmaq bayraqlarını qaldırıb, zəfər əlamətli qızılbaş qoşunu ilə Şirvana gəlmişdir. Əgər o, bu məmləkəti ələ keçirsə, Azərbaycanın [digər] məmləkətlərinə də [yiyələnməyə] həvəs göstərəcəkdir. Münasib odur ki, səltənət yuvası olan astananın igidlərindən [ibarət] bir dəstəni bu dövlətsevərin köməyinə göndərsiniz ki, mən bəndə o camaatla birlikdə qızılbaşların qarşısına çıxaraq, can alan nizə və ağır gürz işlətməklə onların qoşununun damarını qoparım". Yaqub padşah bu xəbəri eşitdikdən sonra ordusunun sərdarlarından olan Süleyman bəy Bicəni dörd min nəfər döyüşkən süvari ilə Şirvanşaha köməyə göndərdi və adı çəkilən şəxsə (Fərrux Yasara) Sultan Heydərlə müharibəyə icazə verən cəlbedici bir məktub (istimalətnamə) göndərdi" (202).

"Alamara-ye Əmini"yə görə, Sultan Yaqub bu xəbəri eşidəndən sonra fiqh sahibləri ilə məsləhətləşdi və sufi şeyxinə qarşı qoşun göndərilməsinin şəriətə uyğun olub-olmamasını araşdırdı.

Heç şübhəsiz ki, Sultan Heydər sufi təriqət rəhbəri kimi, bölgədə böyük nüfuz sahibi idi və ona görə ona qarşı qoşun çıxarmazdan əvvəl Sultan Yaqub bu əməlin nə nəticə verə biləcəyinə ehtiyatla yanaşdı. Fəqihlər müzakirə və məsləhətləşmələrdən sonra belə qərara gəldilər ki, Sultan Heydər Şirvana doğru hərəkət etməklə öz vədinə xilaf çıxıb, Çiləbörd ətrafında əhalinin talan edilməsinə razılıq verməsi ilə şəriətə zidd hərəkət edib və bu hərəkətə görə ona cəza verilməsi şəriət normalarına uyğundur.

Səfəvi tarixi araşdırmaçılarının işıq üzü görmüş əsərlərində Sultan Heydər Şirvana sonuncu səfəri haqqında yekdil bir mənzərə mövcud deyildir. Bu da heç şübhəsiz ki, mənbələrdə olan məlumatların müxtəlifliyindən irəli gəlir. Məsələn, "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində Sultan Heydər Şirvan yürüşü, bu yürüş zamanı Şirvanşahla Ağqoyunlu hakimi arasındakı fəaliyyət birliyi haqqında məlumat digər mənbələrə nisbətən xeyli fərqlidir. Bu mənbənin məlumatına görə, Sultan Yaqubla Sultan Heydər arasında əvvəldən düşmənçilik mövcud idi və Sultan Heydər də atasının qisasını almaq üçün Şirvana yürüş etmişdi. Bu əsərdə sufi şeyxinin Şirvandan keçməklə şimala doğru irəliləməsi və bunun üçün Sultan Yaqubun razılığının alınması haqqında heç bir məlumat yoxdur. Əksinə, bildirilir ki, qızılbaş qoşunlarının Şirvana hücum etməsi haqqında məlumat alan kimi, Sultan Yaqub öz çaparını Şirvanşahın yanına göndərdi və onu qızılbaş qoşunlarının hücumu ilə bağlı xəbərdar etdi. Bu mənbəyə görə, Sultan Yaqubun məktubunda deyilirdi ki, Sultan Heydər səninlə müharibəyə gəlir, ona qarşı elə bir tədbir gör ki, onun müridlərini qırıasan. Hətta Sultan Yaqub onu da vəd edirdi ki, əgər bu işi görə bilsən, sənin qızınla evlənərəm və səninlə qohum olaram (203).

Qeyd edilməlidir ki, qızılbaş qoşunlarının Şirvana yürüşü zamanı Sultan Yaqub artıq Şirvanşah Fərrux Yasarın qızı Gövhər sultanla evlənmişdi və bu evlilikdən sonradan Ağqoyunlu hakimləri olmuş iki oğlu - Baysunqur və Murad dünyaya gəlmişdilər (204).

Qızılbaş qoşunlarının hücum xəbərini alandan sonra Fərrux Yasar da ("Aləmara-yi Şah İsmayıl"da səhv olaraq Xəlilullah göstərilmişdir) Sultan Yaqubdan kömək istədi. Ona çatdırdı ki, sonradan Sultan Heydər qanının qisasının tələb edilməməsi üçün Sultan Yaqub da Şirvana qoşun dəstəsi göndərsin. Yəni onlar qızılbaş qoşunlarına qarşı birgə müqavimət göstərsinlər. Bununla, Şirvanşah gələcəkdə Sultan Heydərə görə ona qarşı irad tutulmayacağına arxayın olmaq istəyirdi. Sultan Yaqub da bu təkliflə razılaşdı və Şirvanşahın yardımına özünün qoşun dəstəsini göndərdi (205).

Sultan Yaqub yaxınları ilə məsləhətləşərək Şirvanşahın köməyinə qoşun dəstəsi göndərmək qərarına gəldikdən sonra qoşunlara hazırlıq əmri verdi. Əvvəlcə, eşikağası Vəli ağanın rəhbərliyi altında 60 nəfərlik avanqard dəstəsi Gözəldərə yaylağından Ərdəbil istiqamətinə hərəkətə başladı. Bu dəstəyə Ağqoyunlu qoşunlarının seçmə döyüşçüləri daxil edilmişdilər. Avanqard dəstənin ardınca Sultan Yaqub da Gözəldərədən Ərdəbilə doğru hərəkətə başladı və 1488-ci il iyun ayının 7-də Ərdəbil ətrafına yetişdi. Sultan Yaqub Ərdəbil xanəqahında yerləşdi. Bu zaman onun bibisi Xədicə bəyim və bacısı Aləmşah bəyim Sultan Heydər övladları olan Əli, İsmayıl və İbrahimlə həmin xanəqahda qalmışdılar. Sultan Yaqub bir həftə burada qaldı və Ərdəbildə ikən Şirvana qoşun göndərilməsinin hazırlıqlarını davam etdirdi. Ola bilsin ki, Sultan Heydər Ərdəbil əhalisinin ona qarşı narahatlıqlar yaşamasından ehtiyat edirdi. Ona görə göstəriş verdi ki, qoşun hazırlıqları zamanı əhaliyə dəyən ziyanlar bütünlüklə xəzinə hesabına ödənilsin. Qoşun hazırlıqları aparıldığı zaman Vəli ağanın rəhbərliyi altında olan avanqard dəstə Cavada qədər irəlilədi və orada düşərgə saldı. Bundan sonra Sultan Yaqub özü də Ərdəbili tərk etdi və Şirvan istiqamətində Ərdəbildən bir günlük məsafəyə gələrək orada düşərgə saldı. Burada Şamaxı ətrafında gedən döyüşlər haqqında daha geniş məlumat əldə etdikdən sonra Sultan Yaqub göstəriş verdi ki, Süleyman Bicənoğlunun və Sultan Yaqubun oğlu İbrahi-

min rəhbərliyi altında Ağqoyunlu qoşunu Şirvana doğru hərəkətə başlasın (206).

Şirvanşah Fərrux Yasarın köməyinə göndərilən Ağqoyunlu qoşun dəstəsinin sayı barəsində mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda müxtəlif məlumatlar vardır. Mənbələrdə daha çox bu qoşun dəstəsinin 4 min nəfərdən ibarət olması xatırlanır (207). "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində isə bu qoşun dəstəsinin sayının 10 min nəfər olduğu göstərilir. Həmin mənbədə bildirilir ki, Şirvanşah eyni zamanda Təbərsəran hakiminə müraciət edərək ondan da hərbi kömək istədi və o da Fərrux Yasarın sərəncamına 5 min nəfərlik qoşun dəstəsi göndərdi. Nəticədə Şirvanda qızılbaş qoşunlarına qarşı vuruşmaq üçün 40 min nəfərlik müttəfiq qoşunları toplandı (208).

Həmin qoşunların Şamaxıya doğru irəliləməsi xəbəri Sultan Heydərə çatdırılanda o öz planlarında dəyişiklik etdi və Şamaxıdan uzaqlaşmağı qərara aldı. Çünki onun birləşmiş qoşunlara lazımı müqavimət göstərməyə qadir olan qüvvəsi yox idi. Bəzi mənbələrə görə, Sultan Heydər Şəki yolundan keçməklə Dərbəndə doğru hərəkət etdi. "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində müttəfiq qoşunlarının Şirvan daxilindəki hərəkəti və bu qoşunların qızılbaş qoşunları ilə qarşılaşması aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur: "[Sultan Yaqub] Süleyman Bəcənoğlunu dörd min atlıdan ibarət qaniçən türkmən qoşunu ilə Şirvanşahın köməyinə göndərdi. Şirvanşah, Sultan Yaqubun köməyinə arxalandığına görə Şamaxı ətrafında türkmən və Şirvan əsgərlərindən böyük bir qoşun toplandı. Amma Sultan Heydər cəsarətli dini müharibələr edən qazilərlə Şirvanın şimal tərəfində olan Şəki yolu ilə o ərazilərə gəldi. Müzəffər qoşun keçərək, Dərbənd qalasının yanına çatdı. O (Dərbənd), dünyanın abad şəhərlərindən biridir. Babül-əbvab adıyla məşhurdur. Onun qalası İsgəndər səddi kimi asimana çatan, öz möhkəmliyi ilə məşhur olan divardır. Dillərdə, ağızlarda deyilir ki, onun hər bürcü fələyin bürclərinə bərabər, gözətçisi isə yüksək səmada oturanlarla dilbir və baş-başadır. Oranın əhalisi inadkarlıqla rəftar edərək, [qızılbaş] qoşununa qarşı təcavüz əli uzatdılar.

O iqbal sahibinin (Heydər) öhdəsinə o azmış camaatı cəzalandırmaq vəzifəsi düşdü. [O], qazilərə şəhəri və qalanı almağı əmr etdi. Rəşadət sahibləri qalanı almağa çalışaraq, o möhkəm qalanın bünövrəsini sarsıtdılar. Az qalmışdı onu ələ keçirsinlər ki, Heydəri sülaləsinin tərəfdarlarından biri Qara Piri Qacar arxadan gəlib xəbər gətirdi ki, türkmən ordusundan bir dəstə sudan keçib, Şirvanşah da Şirvan əsgərləri ilə onlara qoşulub, qalib qoşunlarla hərəkət etmək niyyətindədirlər. O kinli dəstənin yaxınlaşması xəbəri bir-birinin ardınca yetişdi. Dinpərvər sultan (Heydər) qalanın mühasirəsindən əl çəkib, o çirkin camaatla döyüşə hazırlaşdı. Sözlün qıyası, Təbərsəran hüdudunda o iki qaniçən qoşun bir-birlərinə yetişdilər, qoşun hazırlığına başlayaraq, vuruşma üçün səf çəkildilər. Müharibə odu ələ alovlandı ki, dost və düşməndən bir çoxunun həyat xırmanını yandırdı" (209).

Bəzi məlumatlara görə, Ağqoyunlu və Şirvan qoşunlarının birgə hərəkəti xəbərinin almazdan qabaq Sultan Heydər artıq Dərbənd ətrafında idi və bu qalanın alınması üçün döyüş aparırdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qızılbaş qoşunlarının ixtiyarında mancanaqlar da var idi və bu mancanaqlar qala divarlarının ələ keçirilməsini asanlaşdırmalı idilər. Qızılbaş qoşunlarının döyüşkənliyi nəticəsində Dərbənd qalasının güclü bürclərindən birini ələ keçirmək də mümkün olmuşdu. Divarların və şəhərin də bir hissəsinin ələ keçirilməsi haqqında məlumat vardır. Bir sözlə, Dərbənd qalası üzərinə hücum zamanı döyüş təşəbbüsü qızılbaş qoşunlarının əlinə keçmişdi. Elə bu əsnada Sultan Heydərə birləşmiş qoşunların onun üzərinə hərəkət etməsi barəsində xəbər verildi və Sultan Heydər də görünür, Dərbənd ətrafını birləşmiş qoşunlara qarşı döyüş üçün münasib meydan saymadığı üçün Samur çayına doğru geri çəkilməyi qərara aldı (210).

Süleyman Bicənoğlunun qoşun dəstəsi Şirvanşahın qoşun dəstəsi ilə Şirvanın şimal-şərqində, Samur çayı yaxınlığında görüşdülər. Bu qüvvələr görüşdükləri məkanda bir gün qalaraq istirahət etdilər. Süleyman Bicənoğlunun fikrincə, Şirvan qoşunları qızılbaş qoşunları ilə döyüşlərdə yorğun düşdükləri üçün onların

döyüş qabağı istirahətə ehtiyacı var idi. Məlumatə görə, istirahətə dayandıqları günü birləşmiş qoşunlar həm də yaxınlaşmaqda olan döyüşün uğurlu keçməsi üçün dua və ibadət mərasimləri keçirildi. Bir gün sonra isə bu qoşunlar Samur çayını adlayaraq qızılbaş qoşunları ilə qarşılaşmağa yollandılar (211).

Tərəflərin qoşunları Təbərsərandə qarşı-qarşıya gəldilər. Mənbələrdə olan məlumatlara görə, qızılbaş qoşunları ilə Ağqoyunlu-Şirvanşah qoşunlarının qarşılaşdıqları ərazi Sultan Cüneydin şəhid olduğu ərazidən çox da uzaq deyildi. Sultan Heydər bu döyüşə ciddi hazırlıq görməyə çalışırdı. Onun üçün aydın idi ki, qarşıdakı döyüş həlledici döyüşdür. Bu döyüşdə onun həyatına son qoyula bilərdi. Ya da uğur qazanacağı halda Şirvan və Ağqoyunlu dövlətinə güclü zərbə vurula bilərdi. Sultan Heydər Şirvana üçüncü yürüşü haqqında mənbələrdə mövcud olan məlumatlar onun bir sıra hərbi keyfiyyətlərə malik olmasını da təsdiq edirlər. Əvvəla, qızılbaş qoşunlarının təchizi üçün ciddi işlər görülmüşdü, digər tərəfdən qızılbaş qoşunları döyüşlərdə müəyyən taktiki elementlər də tətbiq edirdilər ki, onlar da Sultan Heydər rəhbərliyi altında həyata keçirdi. Təbərsəran bölgəsində baş verən döyüşün mövcud detalları da Sultan Heydər tərəfindən döyüş taktikasına əhəmiyyət verilməsini nümayiş etdirir.

1488-ci il iyul ayının 9-da baş verən döyüşün aparılması üçün də Sultan Heydər münasib taktikanın tətbiqinə çalışdı. Hər şeydən əvvəl Sultan Heydər döyüş meydanının seçilməsinə diqqət yetirdi. Dərbənddən geri çəkildikdən sonra Qafqaz dağlarının düzənliyə açılan ətəklərində elə bir döyüş mövqeyi seçdi ki, qoşunların arxası Qafqaz dağlarına söykənsin. Əminlik yarandı ki, arxadan qoşunlar üçün hər hansı bir təhlükə yarana bilməz.

Döyüş başlamazdan əvvəl qarşı tərəfin qüvvələrinin müşahidəsi həyata keçirildi. Bu qüvvələrin sayı o qədər idi ki, Sultan Heydərdə təbii bir təşviş yarandı. Çünki qarşı tərəf açıq say üstünlüyünə malik idi. Döyüşün uğurlu aparılması üçün qızılbaş qoşunlarının döyüşqabağı düzülüşü müəyyənləşdirildi və qoşunların mərkəzində Sultan Heydər özü qərar tutdu. Sağ cinah Qara Piri

Ustaclıya, sol cinah isə Şamlı Hüseyin bəyə həvalə olundu. Bu sərkərdələrə tapşırılmış olan qoşunların kimlərdən və nə qədər olması barəsində mənbələr məlumat vermirlər. Şübhə yoxdur ki, bu qoşunların əsasını atlılar təşkil edirdilər. Qarşı tərəf də döyüşə girməzdən əvvəl öz qüvvələrini qruplaşdırdı, əlverişli mövqelər tutdu. Şirvanşahın rəhbərliyi altında olan Şirvan qoşunları cəbhənin sağ cinahında, Əbulməsum xanın rəhbərliyi altında olan Təbərsəran qoşunları cəbhənin mərkəzində və Süleyman Bicənoğlunun rəhbərliyi altında olan Ağqoyunlu qüvvələri isə cəbhənin sol cinahında qərar tutdular (212).

Bəzi mənbələrdə Ağqoyunlu-Şirvanşah qoşunlarının başqa şəkildə qruplaşdırılmasına da rast gəlmək mümkündür. "Aləmarayı Şah İsmayıl"da bu döyüşün başlanğıcının bəzi səhnələrinin təsviri verilmişdir. Bu təsvirə görə, döyüş başlamazdan əvvəl Süleyman Bicənoğlu qızılbaş qoşunlarının sərkərdələrindən birini təkbətək döyüşə çağırdı. Sultan Heydər bu çağırışa cavab verdi və onun qarşısına çıxdı. İlk cəhddə də Sultan Heydər nizəsi ilə Süleyman Bicənoğlunu vurub atdan yerə saldı. Amma onu öldürmədi. Müridləri soruşanda bildirdi ki, qədər bu adamı mənim qatilim edəcəkdir, ona görə də onu öldürmədim (213).

Bəzi başqa mənbələrdə isə bu qarışma başqa şəkildə təsvir edilmişdir. Məsələn, "Tarix-i aləmarayı Abbasi"də bu qarşılaşma və bütünlükdə tərəflər arasında gedən döyüş aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir: "Bu tərəfdən isə sufilər təbəqəsi şirin canından əl çəkib, qılınc və nizə alovundan üz çevirmirdi. Bir sözlə, elə bir döyüş baş verdi ki, keçmişdə onun bərabəri az olmuşdur. Vuruşmanın qızğın dəmində Süleyman Bicənoğlu hərbi meydanı döyüşçülərindən bir neçəsi ilə birlikdə o şərəfli sultanla (Heydər) vuruşmağa atılaraq, o sərvərə hücum etdi. Sultan Heydər öz mübarək vücudu ilə o pis taleli şəxslə döyüşə girib, nizəsinin ucu ilə o murdar xislətli atın üstündən salaraq, qara torpaqla bərabər etdi. [Lakin] onu tanıdıqdan sonra bununla kifayətlənib, onun qətlinə vəz keçdi. O, (yəni Süleyman) təzədən ata mindi [Heydər] mü-

qəddəs üzəngisinin yanında olan mülazimlər bu mehribanlığın və can bağışlamağın səbəbini soruşdular. [O] buyurdu:

- Hələ onun əcəli çatmamışdır. Mənim isə ömrümün günəşi batmaq üzrədir və bu döyüşdə mən şəhidlik şərbəti içəcəyəm. Əcəl gününün qismətinə və Allahın təqdirinə çarə yoxdur. Sözün qıyası, bu sülalənin dövlət günəşinin parlamasına [Allahdan] müəyyən bir zaman ayrıldığına görə müharibə və döyüş vaxtında can alan bir ox qəzavü-qədər barmağından çıxaraq, hərbi meydanında ən qüdrətli süvari [olan Heydərin] vücuduna dəyib, onu öldürdü. Bu hadisə nəticəsində iş qazilərin əlindən çıxdı və qazilərin əli işdən üzüldü. O təbəqənin sonsuz yüksəkliyə qalxmış dövlət bayrağı yerə endi. Bu ali rütbəli sülalənin candan keçən sufilərinin bir çoxu o dinpərvərlik səmasının on dörd gecəlik ayı ətrafında əcəl saqisinin əlindən xoşagəlməz ölüm bədəsi içdilər və ixtiyarsız halda torpağa yatdılar" (214).

Bəzi mənbələrdə isə Sultan Heydərlə Süleyman Bicənoğlunun qarşılaşması adi bir döyüş səhnəsi kimi təsvir olunmuşdur. Qızılbaş qoşunları həm döyüş meydanını düzgün seçmələrinə, həm qüvvələrin qruplaşmasını real apardıqlarına görə döyüşə uğurla başladılar. Nəticədə, Ağqoyunlu-Şirvan qüvvələrinin təxminən üçdə biri məhv edildi və döyüşün gedişində Ağqoyunlu dövlətinin tanınmış sərkərdələrindən olan Süleyman Bicənoğlu da Sultan Heydərin nizə zərbəsinə davam gətirməyərək atdan yerə sərildi. Onun çarəsiz vəziyyətə düşməsinə baxmayaraq, Sultan Heydər onu qətlə yetirmədi və döyüşə davam etdi. Yaralanan Süleyman Bicənoğlu isə döyüş meydanından çıxarıldı. Mövcud olan məlumatlar hətta qızılbaş qoşunlarının qələbəyə yaxın olduğunu bildirirlər. Sultan Heydər bu döyüşün ən qaynar nöqtələrində olmaqdan çəkinməyərək qızılbaş döyüşçülərini də öz arxasınca aparırdı. Döyüşün qızılbaşlar üçün uğurla davam etdiyi bir vaxtda qarşı tərəfdən ünvansız atılmış bir ox Sultan Heydərin boğazından keçdi və onu yerə sərdi. Bu hadisə döyüşün ümumi gedişinə təsir göstərsə də, qızılbaşlar öz mürşidlərinin həlak olmasından sonra heç də qaçıb dağılmadılar və öz döyüşlərini davam etdirdilər. Maraq-

lıdır ki, qızılbaşlara qarşı rəğbətli münasibəti olmayan mənə müəllifləri də Sultan Heydər qətindən sonra onun müridlərinin böyük bir şücaətlə döyüşü davam etdirmələrini təəccüb doğuracaq bir hal kimi qələmə almışdılar. Həmin təəccübə səbəb o idi ki, müridlər öz mürsidlərinin ölümündən sonra sıralarını heç də pozmadılar və döyüşlərini əvvəlki gərginliklə davam etdirdilər. Görünür, qızılbaşların başlarının döyüşə qatışdığı üçün idi ki, Ağqoyunlu Əliəğa Qapıçı fürsət tapıb Sultan Heydərə yaxınlaşmış və onun başını kəsərək uzaqlaşmışdı (215).

Ağqoyunlu sarayına təəssübkeşliklə yanaşan Fəzlullah ibn Ruzbehan Xonci "Aləmara-ye Əmini" əsərində ədəbi ifadələrlə bu döyüşün təsvirinə və bu döyüşdə qızılbaş qoşunlarının və onların sərkərdəsinin fəaliyyətinə xeyli yer ayırmışdır. Onun təsvirində bildirilir ki, kərənay səsi eşidilən kimi Ağqoyunlu döyüşçüləri döyüşkən şirlər kimi sufilərin qanına susadılar, ac qurdlar kimi özlərini sufilərin sıralarına vurdular. Sonra isə qızılbaşların təsvirinə yer ayrılır. Qeyd olunur ki, sufi fədailəri qollarının gücü ilə çoxlu mərdliklər etdilər, döyüşə qoşuldular. Sultan Heydər döyüşü isə bu mənəbdə Rüstəm-Zalın döyüşü ilə müqayisə olunurdu. Hətta onun döyüşü Rüstəm-Zalın və İsfəndiyarın döyüşlərindən üstün tutulurdu. Mənəbin təsvirinə görə, Sultan Heydər hansı tərəfə üz çevirdisə, orada bir qəhrəmanlıq nümayiş etdirdi, hansı tərəfdə qılınca vurdusa, orada əcəl kimi çoxlu sayda adlı-sanlı pəhləvanların həyatına son qoydu. Sonra bildirilir ki, döyüşün gedişində Sultan Heydər cinahı Süleyman Bəcənoğlunun cinahı ilə rastlaşdı. Burada da qızılbaşlar öz əzmkarlıqlarını nümayiş etdirdilər. Sultan Heydər yanında olan Həsən ağa Ustaclı bu döyüş zamanı Süleyman Bəcənoğlunu tanıdı və onu Sultan Heydərə nişan verdi. Sultan Heydər də üzünü ona tərəf çevirdi və nizəsinin zərbəsi ilə onu yerə saldı. Bundan sonra Sultan Heydər öz cinahına geri dönüb döyüşü davam etdirdi. Bu arada Sultan Heydər öz dəstəsi ilə bir dəreyə tərəf geri çəkilməsi və ərazinin coğrafi imkanlarından faydalanması haqqında da mənəbdə məlumat vardır. Mövcud məlumata görə, havanın çox isti olması döyüşün gərginliyinə ciddi

təsir göstərirdi. Bu isti hər iki tərəfin döyüşçülərinə əlavə çətinliklər yaradırdı. Bildirilir ki, Sultan Heydər yaralandıqdan sonra onu döyüş meydanının mərkəzindən geri çəkildilər, onun üzərində kölgəlik yaratdılar ki, bir qədər istirahət edə bilsin. Sultan Heydər döyüş meydanının mərkəzindən geri çəkilməsi bu istiqamətdə olan qızılbaşların müəyyən hissəsinin də geri çəkilməsi ilə nəticələndi. Bundan Ağqoyunlu qoşunları dərhal istifadə etdilər. Vəliəhd İbrahim bəy Cahangirin rəhbərliyi altında olan Ağqoyunlu dəstəsi mərkəzdə hücumu genişləndirdi, qızılbaş döyüşçülərinə güclü zərbə vurdu və bu istiqamətdə döyüş təşəbbüsünü ələ aldı. Buna baxmayaraq, qızılbaş qoşunları çox böyük fədakarlıqla döyüldülər və onların bu fədakarlığı mənbədə çox böyük səxavətlə təsvir olunmuşdur (216).

Əhməd bəy Rumlu da özünün "Əhsənüt-təvərix" əsərində Sultan Heydər və qızılbaşların çox böyük fədakarlıqla döyüldüklərini xəbər verir. O da bildirirdi ki, bu fədakarlıq nəticəsində Şirvanşah Fərrux Yasarın və Ağqoyunlu Süleyman Bicənoğlunun rəhbərlik etdiyi qoşunların ağır vəziyyətə düşdüyü bir vaxtda Sultan Heydər ölümcül yara aldı və bu da ümumən döyüşün nəticəsini həll etdi. Müəllifə görə, Sultan Heydər ölümcül yaralayan ox onun öz döyüşçüləri tərəfindən atılmış ox idi ki, təsadüfdən sufi mürişidinə tən gəldi. Həsən bəy Rumluya görə, Sultan Heydər başını bədənindən ayıran isə Süleyman Bicənoğlunun özü idi: "Sonra yenidən düşmənləri pərən-pərən salıb özünü onların səfinə vurdu və o napak qövmdən bir çoxlarını həlak torpağı üzərinə sərdi. Az qaldı ki, atəş saçan qılıncın şimşəyindən şirvanşahın və Süleyman Türkmənin qoşununun əmin-amanlıq xırmanı yansın. Elə bu əsnada bir ox atılıb o həzrətin həyat kökünün qırılmasına səbəb oldu və o, yüksək şəhidlik dərəcəsinə ucaldı. Məxfi qalmaq ki, ona dəymiş ox müxaliflər tərəfindən deyil, bəlkə də, Sultan Heydər öz qoşunu tərəfdən yanlışlıqla atılmışdı. O savaşda iştirak edən bütün adamlar bəyan etmişlər ki, [həmin ox] o həzrətin əmirlərindən olan Şahsüvar Lənkəraninin atası tərəfindən atılmışdı. Pak təbiətli qazilər qüssə ilə dolu olan bu hadisənin baş

verməsi üzündən qaçış yolunu tutdular. Süleyman Bicən o həzrətin mübarək başını kəsib Yaqub padşahın yanına göndərdi” (217).

Beləliklə, ünvansız atılan bir oxun yaratdığı fəsadlar Sultan Heydər in həyatına son qoydu və onun başı bədənindən ayrılaraq Təbrizə aparıldı. Mənbələrdə Sultan Heydər in başının bədənindən hansı şəraitdə kəsilməsi barəsində məlumat yoxdur. Mənbə məlumatlarından həm Sultan Heydər in ölümündən sonra qızılbaşların öz mürsidləri yolunda fədakarlıqlar göstərməsi, həm də Sultan Heydər yaralandıqdan sonra qızılbaşların əhatəsində döyüş meydanından çıxarılması və onun dincəlməsinə şərait yaradılması aydın olur. Sultan Heydərə fanatik inamın olduğu halda onun mühafizəsiz buraxılması inandırıcı görünmür. Ona görə də sevimli müridləri arasında onun başının necə kəsilməsi və qızılbaşların diqqətindən onun yayındırılması qaranlıq olaraq qalmaqdadır.

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"da bu məsələyə aydınlıq gətirə biləcək bəzi məlumatlar vardır. Baxmayaraq ki, bu məlumatlarda da ziddiyyətli məqamlar mövcuddur. Mənbənin təsvirinə görə, Süleyman Bicənoğlu döyüşün əvvəlində Sultan Heydər tərəfindən yenilsə də sonradan öz dəstəsi ilə qızılbaş qoşunlarının arxasına keçməyə müvəffəq oldu. Qarşı tərəfdən isə Əbulməsumun rəhbərliyi altında olan Təbərsəran dəstəsi döyüşə qoşuldu. Mənbənin məlumatına görə, belə ağır şəraitdə Sultan Heydər qarşı tərəfdən 300-dək döyüşçünü qətlə yetirdi. Bu zaman Süleyman Bicənoğlu arxadan özünü şeyxə yetirərək nizə ilə onun böyrünə zərbə vurdu və bu zərbə ölümcül oldu. Sonra da Təbərsəran döyüşçüləri onun əhatəyə alaraq atdan yerə saldılar və qətlə yetirdilər. Mənbənin məlumatına görə, Sultan Heydər in şəhid olması xəbərini eşidəndə qızılbaşlar özlərini onun tərəfə atdılar. Bu zaman onlar 300-400 nəfər itki versələr də Sultan Heydər in cəsədini döyüş meydanından çıxarıb Ərdəbilə tərəf üz tutdular (218).

Amma məlumdur ki, Sultan Heydər in cəsədi müridləri tərəfindən elə döyüş meydanında dəfn edilmişdi. Bəzi məlumatlara görə, Sultan Heydər Təbərsərandə, Əlfəndiyar kəndində dəfn edilmişdi. Onun qəbri həmin yerdə 1509-cu ilə qədər mövcud olmuşdu. Hə-

min ildə sonradan Səfəvilər hakimiyyətinin əsasını qoymuş Şah İsmayıl Səfəvi Şirvana ikinci dəfə yürüş etmiş və atasının qəbrini Təbərsərəndən Ərdəbilə gətirərək Şeyx Səfi məqbərəsində dəfn etmişdi. Sultan Heydərin kəsilmiş başına gəlincə isə, əvvəlcə bu barədə Sultan Yaquba xəbər göndərildi, sonra isə onun başı 1488-ci il iyulun 16-a Sultan Yaqubun düşərgəsinə gətirildi. Sultan Yaqub düşərgəsi ilə birlikdə Təbrizə döndükdən sonra göstəriş verdi ki, Sultan Heydərin kəsilmiş başını şəhər küçələrində gəzdirsinlər və sonra da onu itlərin qarşısına atsınlar. Belə də edildi və Sultan Heydərin başını küçələrdə gəzdirdikdən sonra bürclərin birində asdılar. Sonradan sufi müridlərindən biri bu kəlləni oğurlayaraq özündə saxladı və bir də Şah İsmayıl hakimiyyətə gələndən sonra aparıb ona təhvil verdi (219).

Sultan Heydərin rəhbərliyi altında olan qızılbaş qoşunlarının məğlub edilməsi Sultan Yaqubun böyük sevincinə səbəb oldu. Çünki, Sultan Heydərin aradan götürülməsi ilə onun hakimiyyətinə olan ciddi bir təhlükə məhv edilmiş oldu. Bununla bağlı Sultan Yaqub elə bir sevinc keçirdi ki, Osmanlı sultanı Bayəzidə məktub göndərdi və qızılbaşların nəzarət altına götürüldüyünü ona çatdırdı. Həmin məktubunda Sultan Yaqub qızılbaşların öz yollarından çıxması, onların ölkələrin işğalına başlaması, insanlara zülm etmələri, Şirvan üzərinə qoşun çəkmələri haqqında məlumat verdi. Görünür, Səfəvi təriqətinin güclənməsi və qızılbaşların sıralarının genişlənməsi Sultan Bayəzidi də narahat edirmiş. Çünki Sultan Yaquba yazdığı cavab məktubunda Sultan Bayəzid qızılbaşların əzilməsi xəbərinə sevincini gizlətməmiş və bu qələbədən sonra Anadolu türklərinin Səfəvi təriqətinə qoşulanların sayının azalacağı ümidi edilmişdi. Sultan Bayəzid açıq şəkildə yazırdı ki, Sultan Heydərin ölüm xəbərini eşitməsi onun sevincini xeyli artırmışdır (220).

Sultan Heydər mənsub olduğu xanədanın dini hakimiyyətdən dünyəvi hakimiyyətə doğru irəliləməsi yolunda yeni və daha təkmil bir səhifəni təşkil edir. Onun dövründə təriqət heç də zəifləmədi, əksinə daha da gücləndi, təriqətin məzmununda müəyyən dəyişik-

liklər baş verdi, təriqət tərəfdarları arasında dünyəvilik uğrunda mübarizəyə meyllilik daha da artdı. Yəni Sultan Heydər sufi mürşidi kimi əcdadlarından gələn nüfuzu hifz etməklə onu daha da gücləndirdi və müridlərini qarşıya qoyulan məqsəd uğrunda daha geniş şəkildə səfərbər edə bildi. Amma Sultan Heydər eyni zamanda dünyəvi rəhbər kimi də öz xanədanının tarixinə yeni bir səhifə yazdı. Onun dövründə təriqət əhlinin hərbişməsi, qızılbaşların hərbi baxımdan təşkilatlanması daha dərin bir məzmun aldı. Sultan Heydər öz müridlərini, təriqət əhlini daxilən dəyişdirə bildiyi kimi, onları xaricən də dəyişdirə bildi, qızılbaş papaqlarını istifadəyə gətirməklə yeni bir toplumun formalaşmasına xarici bir zəmin yaratdı. Sultan Heydər rəhbərliyi altında qızılbaşların hərbi baxımdan təşkilatlanması, bölgədə ciddi bir qüvvəyə çevrilməsi də real xarakter aldı. Onun rəhbərliyi altında hərbi təlimlərin aparılmasına başlandı, nəinki ənənəvi silahların, hətta top və mancanaq kimi mürəkkəb silahların öyrədilməsi qızılbaşların hərbi potensialını daha da artırdı. Sultan Heydər həm özü, həm də nun qoşunlarının əmirləri və sərkərdələri böyük təcrübə qazandılar. Təchizat baxımından isə qızılbaşlar Ağqoyunlu və Şirvanşahlar qoşunlarından heç də geri qalmırdılar. Qızılbaş qoşunları hərbi məharəti baxımından da bu adları çəkilən dövlətlərin qoşunlarından heç də geri qalmırdılar. Şirvanşahlar dövləti qızılbaş qoşunları qarşısında aciz qalmışdı. Hətta Ağqoyunlu və Şirvanşahların müştərək qüvvələri də qızılbaş qoşunları qarşısında ciddi bir məharət nümayiş etdirə bilmədiklər. Sultan Heydər rəhbərliyi altında qızılbaş qoşunları bu döyüşdə hərbi təşəbbüsü ələ almışdılar və təsadüf nəticəsində Sultan Heydər dünyasını dəyişməsəydi Təbərşərandakı döyüş qızılbaşların uğuru ilə nəticələnə və Şirvanşahlar dövləti də qızılbaşların hakimiyyəti altına düşə bilərdi.

8. Sultan Əli

Səfəvi təriqət tərəfdarları arasında elə bir təşkilatlanma və ideya birliyi var idi ki, Sultan Heydər şəhid olandan sonra da bu

təriqət parçalanmadı və öz sıralarını qoruyub saxlaya bildi. Sultan Heydər dəfn edildikdən sonra onun müridləri Ərdəbilə toplaşdılar və onun böyük oğlu Sultan Əli Mirzə təriqət rəhbəri elan edildi. Əslində, Sultan Heydər Şirvan yürüşünə yollanmamışdan əvvəl böyük oğlu Sultan Əli Mirzəni öz varisi elan etmiş və müridlərinə vəsiyyətində də ona sədaqətli olmağı tövsiyə etmişdi. Sufilər arasında Sultan Əli Mirzə həm də Sultan Əli padşah kimi də tanınmışdır. Bildirilir ki, Səfəvi müridlərinin köməyi ilə Sultan Əli Mirzə Ərdəbil xanəqahının əvvəlki nüfuzunu özünə qaytarmağa çalışdı. Təriqətin tərəfdarları Sultan Əli Mirzəni təriqət rəhbəri kimi tanıdıqlarını bəyan etdilər və bu da təriqətin təşkilatlanmasını daha da gücləndirdi. Ərdəbil xanəqahının fəaliyyətinin canlanması yenidən yaxın və uzaqdan bura zəvvvarların, təriqət tərəfdarlarının axışmasına yol açdı və bu isə eyni zamanda Sultan Əli Mirzənin nüfuzunun artmasına zəmin yaratdı. Bu da Ağqoyunlu hakimi Sultan Yaqubun yenidən təşviş və narahatçılığına səbəb oldu. Sultan Yaqub yaxşı bilirdi ki, Səfəvi təriqəti bölgədə ciddi şəkildə kök salıbdir və zərurət yarandığı halda bu təriqətin tərəfdarları yenidən qısa müddət ərzində toplaşaraq hakimiyyət üçün təhlükə yarada bilərlər. Mənbə məlumatlarına görə, hətta Səfəvi müridləri Ərdəbilə toplaşaraq silahlanmağa başladılar. Onların sıraları elə artdı ki, bu barədə Sultan Yaquba məlumat göndərildi. Bəzi məlumatlara görə, Sultan Əli hətta öz tərəfdarlarını toplayaraq atasının qisasını almaq üçün Sultan Yaqubla müharibəyə başlamaq da istəyirdi (221).

Sultan Yaqub şübhə etmirdi ki, Sultan Əli Mirzə güclənsə atasının qisasını almaq fikrinə düşə bilər. Bu isə Sultan Yaqubun həyatı üçün yeni bir təhlükə ola bilərdi. Bu təhlükənin aradan qaldırılması üçün Sultan Əli Mirzənin öldürülməsi də mümkün idi. Amma mövcud məlumatlara görə, Sultan Yaqub bacısına, yəni Sultan Əli Mirzənin anası Həlimə bəyimə olan ehtiram üzündən onu öldürmək fikrindən daşındı. Amma qərara gəldi ki, Sultan Heydər Ərdəbildə qalmış bütün ailəsini sürgünə göndərsin. Bununla bağlı öz əmirlərindən birinə göstəriş verdi ki, qoşun

dəstəsi ilə Ərdəbilə yollansın və Sultan Heydər in xanımı və övladlarını həbs edərək Fars vilayətinə (Şiraza) aparsın, o vilayətin hakimi Mənsur bəy Pornaka tapşırınsın. Mənsur bəy də bu ailəni İstəxr qalasında həbsdə saxlamalı idi (222).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində bu məsələ belə təsvir edilmişdir: "Bu xanədanın sədaqət və səmimiyyət mülkünün fəthləri olan səadət nişanlı sufiləri o dinpərvər və ədalətli sultanın ali nəsilli övladlarının həyatda qalıb ömür sürməsini eşitdikdə səmimi addımlarla arzu-dilək yolunda irəliləyərək, uğurlu bəxtin köməyi ilə gündən-günə Ərdəbil vilayətinə toplanıb, yaşı etibarilə irşad və səltənət taxtına [çıxmaq] ləyaqətinə çatmış Sultan Əli padşah həzrətlərinə tabe olaraq, ona sədaqət izhar etdilər. Onlar müharibə və qoşun çəkmək üçün hazırlaşmağa başladılar. İşarə və xəbərçilik edənlər Sultan Yaquba xəbər verdilər ki, Sultan Heydər in böyük oğlu səadət meyvəsi vermiş atasının yerində oturmuşdur və tezliklə onun dövlət bayrağı çox yuxarı qalxacaqdır. Sultan Yaqub haqq yolunu, aradakı qohumluğu və abır-həyanı nəzərə alıb, yüksək rütbəli şahzadələrin hörmətli anası olan və Aləmşah bəyim adlanan böyük bacısı Həlimə bəyimdən utanaraq, Sultan Heydər in oğullarını öldürmədi. Lakin o, cah-calallı əmirlərdən birini türkmənlərin böyük bir dəstəsi ilə Ərdəbilə göndərdi ki, o səadət dənizinin dürlərini ələ keçirərək, Fars vilayətindəki İstəxr qalasına aparsın, o diyarın hakimi Mənsur bəy Pornaka tapşırınsın ki, o qalada ömür keçirsinlər. Belə ki, bundan sonra iradəət sahiblərinin və hörmətli sufiyə təbəqəsinin əli onların dövlət atının yəhər bağına çatmasın. Sözü qıyası, o tayfa Ərdəbilə çatdıqdan sonra Sultan Əli padşah vaxtın məsləhətini onda gördü ki, bir müddət ayağını salamatlıq ətəyinə çəksin və zəmanə ilə uyğunlaşsın. Nəhayət, o, böyüklü-kiçikli hər şeyi yaradana təvəkkül edərək, [Sultan Yaqubun göndərdiyi] həmin çoxsaylı dəstənin müşayiəti ilə, hörmətli anası və əziz qardaşları ilə birlikdə İstəxrə tərəf yola düşdü, Siddiq (Yusif peyğəmbər) kimi qorxulu zindənda sakit oturdu və zəmanənin cəfa və möhnətinə qatlaşdı. Sözü qıyası, Mənsur bəy Pornak fərmanı icra edərək, o xilafət xanədanı-

nın övladlarını qalada saxladı, lakin əqidə və sədaqət yolu ilə hərəkət edərək, o yüksək məqamlı rəhbərin balalarına xidmət etməyi özünə vacib bilib, hər bir işdə onların şərəfli könüllərinin razılığını əldə edirdi. Ali nəsəbli şahzadələr parlaq dürlər kimi qala sədəfinin içərisində gizlənərək, dövrədən və zamandan təcrübə götürür və böyüyürdülər "(223).

Mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlara görə, fars hakimi Mənsur bəy Ağqoyunlu hakimlərinə itaət etsə də, daxilən Səfəviyyə təriqətinə bağlı birisi idi və ona görə də Sultan Heydər ailəsinə böyük hörmət və ehtiram nümayiş etdirdi. O, Səfəvi xanədanının nümayəndələrinin hər hansı bir çətinliklə qarşılaşmasına imkan vermədi və bu ailənin bütün qayğılarını ödəməyə çalışdı. Ona görə də Sultan Heydər ailəsi sürgündə olsa belə sürgünlüyün məşəqqətləri ilə qarşılaşmadı.

Qızılbaş qoşunları üzərində qələbə əldə edilməsi Ağqoyunlu dövlətini elə də möhkəmləndirmədi. Sultan Heydər ailəsinin həbsindən iki il sonra, 1490-cı il dekabr ayının sonlarında Ağqoyunlu hakimi Sultan Yaqub Qarabağda ikən 30 yaşında dünyasını dəyişdi və bundan sonra Ağqoyunlular daxilində hakimiyyət uğrunda çəkişmələr başladı. Sultan Yaqubun ölüm səbəbi Qarabağda tapdığı xəstəliklə bağlıdır və bəzi məlumatlara görə o, Qarabağda yolxucu xəstəliyə tutuldu və həkimlərin səylərinə baxmayaraq dekabr ayının 24-də dünyasını dəyişdi. Sultan Yaqub dünyasını dəyişəndə onun üç oğlan övladı qalmışdı - Baysunqur, Həsən və Murad. Hakimiyyət davasında ağqoyunlular iki cəbhəyə bölündülər. Bu cəbhələrdən birində birləşmiş Ağqoyunlu əmirləri Sufi Xəlilin ətrafında birləşərək Sultan Yaqubun kiçik yaşlı oğlu Baysunquru Ağqoyunlu hakimi elan etdilər. Əslində isə real hakimiyyət Sufi Xəlilin əlində toplaşmışdı. Ağqoyunlu əmirlərinin başqa bir dəstəsi isə Sultan Yaqubun qardaşı Məsih Mirzənin hakimiyyətə gətirilməsi üçün mübarizəyə başladılar. İş o yerə çatdı ki, bu dəstələri müdafiə edən hərbi qüvvələr arasında döyüş də baş verdi. Bu döyüşdə Məsih Mirzə həlak oldu. Onunla birlikdə bir sıra digər əmirlər də həlak oldu və onun dəstəkləyən bir neçə

şəxs isə həbs edildi. Məsih Mirzəni dəstəkləyənlərdən biri də Uzun Həsənin başqa bir nəvəsi Rüstəm Mirzə idi. O da Baysunqurun adamları tərəfindən həbs edildi və Əlincə qalasına göndərildi. Amma bununla hakimiyyət uğrundakı savaqlar heç də sovuşmadı. Ağqoyunlu qoşunlarının tanınmış sərkərdələrindən olan Aybə sultan Baysunqurun hakimiyyətindən incik düşdüyü üçün Rüstəm Mirzəni dəstəkləməsi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə yeni bir istiqamət verdi. Aybə sultanın dəstəyi ilə Rüstəm Mirzə həbsdən azad oldu və Aybə sultanla Rüstəm Mirzəni dəstəkləyən qoşun dəstəsi ilə Baysunquru müdafiə edən qoşun dəstəsi arasında Mərənd yaxınlığında döyüş baş verdi. Baysunqur bu döyüşü uduzdu və məcbur oldu ki, Şirvana qaçsın və babası Şirvanşah Fərrux Yasara sığınsın. Rüstəm Mirzə də bunun ardınca Təbrizə daxil olaraq hakimiyyəti əlinə aldı. Lakin bu da ölkəni daxili çəkişmələrdən xilas edə bilmədi. Baysunqur məğlub olub Şirvana qaçsa da hakimiyyət iddiasından heç də əl çəkməmişdi. Ona qarşı mübarizənin səmərəli şəkildə aparılması üçün Rüstəm Mirzə həbsdə olan Səfəvi xanədanı nümayəndələri ilə əməkdaşlıq yaratmaq fikrinə düşdü (224).

Bu hadisələri "Tarix-i ələmara-yi Abbasi" belə təsvir edir: "Bir müddət sonra Sultan Yaqubun həyat ağacı bu hörmətsizlik üzündən əcəl küləyi vasitəsilə yıxıldı və o, Qarabağın Sultanbudunda varlıq paltarını axirət mənzilinə apardı. Tarix kitablarında yazıldığı kimi, Türkmən əmirləri iki dəstəyə ayrıldılar. Bəziləri onun qardaşı Məsih Mirzənin, digərləri onun oğlu Baysunqurun padşahlığını istədilər. Məsələ iki dəstə arasında müharibə ilə nəticələndi. Baysunqur səltənət taxtına oturdy. [Məsih Mirzənin] qətlindən sonra mərhum padşah Əmir Həsən bəyin oğlu Maqsud Mirzənin oğlu Rüstəm Mirzəni əmisi [Məsih Mirzənin] tərəfdarları ilə əməkdaşlıq etdiyinə və Məsih Mirzəyə tərəf çıxanlara qoşulduğuna görə tutaraq, Əlincəq qalasına göndərib, qalanın kutvalı Seydi Əlinin dəstəsinə tapşırıdılar. Baysunqurun hakimiyyətindən bir müddət keçdikdən sonra Aybə sultan Əlincəq qalasının kənarına gedərək, Seydinin dəstəsini incə hiylələrlə aldadıb, öz tərəfinə

çəkdi. [Onlar] Rüstəm Mirzəni [qaladan] çıxarıb, özlərinə padşah etdilər. Qarabağdakı vuruşmada məğlub olanların bir çoxları və sadə camaat onların başına yığışib, Təbrizə getmək və Baysunqurla müharibə etmək qərarı aldılar və Arazın sahilinə gələrək [burada] durdular. Mirzə Baysunqur, Mirzə Rüstəmin fitnəsini dəf etməkdən ötrü Təbrizdən çıxdı. Mərəndə yetişdikdə onun qaravulluğa göndərdiyi hər kəs bivəfaliq yolu ilə gedərək, Mirzə Rüstəmə qoşuldu. Təfriqəçilik getdikcə qoşunun hamısına yayıldı və Mirzə Baysunqurun ordusu elə bir hala gəldi ki, artıq onu saxlamağa qadir olmadı. Buna görə də [Baysunqur] çarəsizlikdən padşahlıq əşyalarını və ləvazimatını yerində qoyaraq, xidmətçilərindən bir neçəsi ilə fərarilik vadisinə üz qoydu. [O], Qaradağın Əhər yolu ilə Şirvana gedərək, dayısı Şirvanşaha qoşuldu. Mirzə Rüstəm isə arzuladığı dövlətə çataraq, müzəffər və qalib şəkildə Təbrizə gəldi və səltənət taxtına oturdu. Türkman əmirləri çiyinlərinə itaət örtüyü saldılar. O, (yəni Mirzə Rüstəm) layiqincə qoşun və rəiyyət saxlamağa başladı. Lakin Şirvanşah bacısı oğlu olan kürəkəninə yardım və kömək etmək üçün çalışqanlıq kəmərinə bağlayaraq, Mirzə Baysunquru səltənətə gətirməyə çalışırdı. Mirzə Rüstəm də Mirzə Baysunqurun işini [bitirməyin] fikrinə düşərək, onu rədd edib aradan qaldırmaqdan ötrü Bayanduri dövlətinin əmirləri və böyükləri ilə məşvərət etdi. Nəhayət, xeyirxah adamların məsləhəti ilə belə qərara gəldi ki, xilafət səmasının parlaq ulduzlarını (Şeyx Heydər in oğullarını) İstəxr qalasından çıxararaq, rəhbərlik və sərdarlığa layiq olan Sultan Əli Mirzənin əzəmətli bayrağını şaha layiq tərbiyə yolu ilə qaldırsın və Baysunqurun fitnəsini dəf etmək, ata və babasının qanını almaqdan ötrü onu Şirvan tərəfinə göndərsin. Əgər qalib gələrsə və yaxud məğlub olarsa, hər iki halda [Mirzə Rüstəmin] zahiri və batini istəyi gerçəkləşər. Bu niyyətlə o, zahirən qohum-əqrəbəliyi və möhtərəm bibisinin razılığını qazanmağı bəhanə edərək, şahzadələri hazır etməyi əmr etdi. Sultan Əli padşah 898-ci ildə (23.10.1492 - 11.10.1493), İstəxr qalasında dörd il yarım qaldıqdan sonra yola düşərək, hörmət və izzətlə Təbrizə çatdı. Rüstəm Mirzə o həzrəti

mehribanlıqla qucaqlayaraq, onun hörmət və şənini yüksəltməyə çalışdı. Bu müqəddəs sülalənin tərəfdarları və ona sadıq olanlar gizləndikləri qaranlıq və nakamlıq künclərindən çıxaraq, mələklərin pənahı olan astanaya üz qoydular. Gündən-günə o əqidə sahibi olan camaatın sıraları artmağa başladı" (225).

Şirvanşah Fərrux Yasarın ona sığınmış Baysunqura fəal kömək hazırlıqları Rüstəm Mirzənin məcbur etdi ki, çox tez bir zamanda hakimiyyətinin müdafiəsi üçün Səfəvi xanədanı nümayəndələri ilə əlaqələri bərqərar etsin. Rüstəm Mirzənin vəziyyəti də bunu tələb edirdi. Çünki yaranmış şəraitdə onun Şirvanşah dövlətinə və ya onun dəstəklədiyi Baysunqura qarşı ciddi müqavimət göstərmək imkanları məhdud idi. Şirvanşah Fərrux Yasar isə yalnız qohumluq əlaqələrinə görə Baysunqura kömək göstərmirdi. Baysunqurun yenidən Ağqoyunlu hakimiyyətinə gətirilməsi ilə Fərrux Yasar həm də bu dövləti, yəni Dərbənddən başlayaraq Fars körfəzinə qədər olan əraziləri öz nəzarəti altına ala bilərdi.

Rüstəm Mirzə isə Səfəvi xanədanı ilə əlaqə yaradaraq Səfəvi təriqəti tərəfdarlarının xidmətindən istifadə etməyə çalışması ilə əslində, ikibaşlı bir hədəf izləyirdi. Mənbə məlumatlarında deyildiyi kimi, qızılbaş qoşunları vasitəsilə Baysunqur üzərində qələbə əldə edilməsi həm Baysunqurun, həm də Şirvanşah dövlətinin vəziyyətini xeyli zəiflədər və bununla Baysunqurun hakimiyyət iddialarına son qoyula da bilərdi. Əgər qızılbaş Baysunqur qarşılaşmasında Baysunqur üstün gəlsəydi, istənilən halda bu qarşılaşma Baysunqurun qüvvələrini zəiflədə və eyni zamanda qızılbaşlar kimi bir iddialı qüvvəni də aradan qaldıra bilərdi. Rüstəm Mirzə qızılbaşlarla Baysunquru bir-birinin üstünə salmaqla həmin tərəflərin hər ikisini müəyyən dərəcədə zəiflədə bilər və bununla o, qismən də olsa öz məqsədinə çata bilərdi.

Mövcud olan təhlükənin sovuşdurulması üçün Rüstəm Mirzə Ağqoyunlu əyanlarının xüsusi bir toplantısını keçirdi və onlarla məsləhətləşmələr apardı. Ağqoyunlu əyanları da ona bildirirdilər ki, Baysunqurun məsələsini həll etmək üçün Sultan Əli Mirzənin ətrafında toplaşa biləcək 30 min nəfərlik qızılbaş qoşununa haki-

miyyətdə sadıq olan 20 minlik qoşunu əlavə etmək olar və bu qoşunlarla məqsədə nail olmaq olar. Əyanların sözlərinə görə, Sultan Əli Mirzə gənc və enerjili bir gənc idi və ona ümid bağlamaq olardı. Güman edilirdi ki, Sultan Əli Mirzə ona tapşırılan vəzifəni icra etdikdən sonra onun özünün aradan qaldırılması üçün də əlac tapmaq olardı (226).

Bundan sonra Rüstəm Mirzə xüsusi bir dəstəni Sultan Heydər'in övladlarının ardınca göndərdi. Qoşunlarının böyük bir hissəsi ölkə daxilində baş verən üsyanların yatırılmasına vəzifələndirildi. Bir zamanda qızılbaş qüvvələrinin xidmətinə böyük ümidlər bəsləyən Rüstəm Mirzə 1493-cü ilin yazında (tarixi ədəbiyyatda Sultan Əli Mirzənin 1492-ci ildə Təbrizə daxil olması da bildirilir) Təbrizə yetişən Sultan Əli Mirzəni çox böyük təntənə ilə qarşıladı. Rüstəm Mirzə ona belə dedi: "Sənə qarşı etdiyim arxada qalsın, inşaallah ki, onları düzəltməyə çalışacağam. Sən mənim qardaşım-san, məndən sonra padşahlıq sənə məxsusdur" (227).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində isə Rüstəm Mirzə onu oğlum deyərək adlandırdı və sonra da ona çoxlu hədiyyələr bağışladı. Bu hədiyyələr arasında tac, ciqqə, gürz, xəncər, daş-qaşla bəzədilmiş qılinc, zərli yəhəri olan cins at bağışladı və Sultan Əli Mirzəni "Sultan Əli padşah" adlandırdı. Rüstəm Mirzə bildirdi ki, ona daha "Mirzə" yox, "padşah" deyərək müraciət etmək istəyir (228).

İsgəndər bəy Münşi isə bu barədə öz əsərində belə bir məlumat vermişdir: "Mirzə Rüstəm də Mirzə Baysunqurun işini [bitirməyin] fikrinə düşərək, onu rədd edib aradan qaldırmaqdan ötrü Bayanduri dövlətinin əmirləri və böyükləri ilə məşvərət etdi. Nəhayət, xeyirxah adamların məsləhəti ilə belə qərara gəldi ki, xilafət səmasının parlaq ulduzlarını (Şeyx Heydər'in oğullarını) İstəxr qalasından çıxararaq, rəhbərlik və sərdarlığa layiq olan Sultan Əli mirzənin əzəmətli bayrağını şaha layiq tərbiyə yolu ilə qaldırsın və Baysunqurun fitnəsini dəf etmək, ata və babasının qanını almaqdan ötrü onu Şirvan tərəfinə göndərsin. Əgər qalib gələrsə və yaxud məğlub olarsa, hər iki halda [Mirzə Rüstəmin] zahiri və batini istəyi gerçəkləşər. Bu niyyətlə o, zahirən qohum-əqrəbəliyi

və möhtərəm bibisinin razılığını qazanmağı bəhanə edərək, şahzadələri hazır etməyi əmr etdi. Sultan Əli padşah 898-ci ildə (23.10.1492 - 11.10.1493), İstəxr qalasında dörd il yarım qaldıqdan sonra yola düşərək, hörmət və izzətlə Təbrizə çatdı. Rüstəm mirzə o həzrəti mehribanlıqla qucaqlayaraq, onun hörmət və şənini yüksəltməyə çalışdı. Bu müqəddəs sülalənin tərəfdarları və ona sadıq olanlar gizləndikləri qaranlıq və nakamlıq küncələrindən çıxaraq, mələklərin pənahlı olan astanaya üz qoydular. Gündəngünə o əqidə sahibi olan camaatın sıraları artmağa başladı” (229).

Sultan Əlinin həbsdən geri qayıtması və onun Ağqoyunlu hakimi tərəfindən xüsusi bir mərasimlə qarşılanması xəbəri tezliklə Səfəvi təriqət üzvləri arasında da yayıldı və onların arasında böyük bir canlanmaya səbəb oldu. Təriqət rəhbərinin həbsindən sonra dağınıq vəziyyətdə olan sufilər yenidən toplaşmağa və Sultan Əli ətrafında səfərbər olmağa başladılar. Mənbə məlumatlarına görə, altı ay ərzində 15 min sufi Sultan Əlinin ətrafına toplaşdılar (230). Dəqiq məlumat verilməsə də, çox güman ki, sufilər öz silahları ilə Sultan Əlinin ətrafına toplaşdılar. Bir müddətdən sonra sufilərin müharibəyə yollanmasından da belə ehtimal etmək olar ki, onlar öz mürsəidləri ətrafında hazırlıqlı şəkildə cəmləşdilər.

Sultan Əli ətrafında sufi müridlərinin toplaşdığı bir vaxtda Baysunqurun Ağqoyunlu üzərinə hücumu barəsində məlumat alındı. Bu məlumat alınan kimi Rüstəm Mirzə də müharibəyə hazırlıq əmri verdi. Rüstəm Mirzə ilə Baysunqur arasında hakimiyyət uğrunda növbəti qarşıdurma Baysunqurun təşəbbüsü ilə başlandı. Rüstəm Mirzə tərəfindən həm hakimiyyətə sədaqətli olan qüvvələrə, həm də Sultan Əliyə bu qarşıdurmaya hazırlaşmaq haqqında göstəriş verildi. Bəzi tarixi ədəbiyyatda Baysunqura qarşı göndərilən hərbi qüvvələrin baş komandanı kimi Sultan Əlinin təyin edildiyi bildirilir (231). Amma bu xəbər mənbələrdə təsdiqlənmir. Rüstəm Mirzə qoşunların baş komandanı vəzifəsinə özünün tanınmış sərkərdəsi Aybə sultanı təyin etdi və Sultan Əlini də onun tabeliyinə verdi. Aybə sultanın sərəncamında 20 min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi (232). Bütün qoşun dəstəsinin 30

min nəfər olduğu üçün, çox güman ki, bu qoşundan 10 min nəfəri sufi müridləri idilər və Sultan Əlinin rəhbərliyi altında döyüşə qoşulmuşdular. Səfər hazırlıqları başa çatandan sonra Ağqoyunlu qoşunları ilə Səfəvi qüvvələri Təbrizdən Qarabağa doğru hərəkətə başladılar. Rüstəm Mirzə iki gün ərzində qoşunları müşayiət etdi və sonra geri döndü. Qoşunlar isə öz yolunu Ərdəbildən saldılar. Sultan Əli Ərdəbil xanəqahına gələrək burada öz yaxınları və müridləri ilə görüşdü və sonra Baysunqurla döyüşə yola düşdü (233).

Tərəflərin qüvvələri Araz çayı sahillərində bir-biri ilə rastlaşdılar. Amma bu qüvvələr Araz çayını keçməyə cəsarət etmədilər. Tərəflər Araz çayının müvafiq sahilində düşərgə salaraq bir neçə gün bir-birini müşahidə etdilər və sonra da döyüşə başlamayaraq geri çəkilməyi üstün tutdular (234).

Tərəflər aralarındakı münasibətlərin aydınlaşdırılmasına böyük əhəmiyyət verdikləri halda döyüşə girmədən onların geri çəkilməsinin səbəbləri haqqında məlumatla rastlaşmaq mümkün deyil. Çox güman ki, qüvvələrin nisbəti təxminən bir-birinə yaxın olduğu üçün döyüşün başlanmasına risq edilmədi. "Tarix-i aləmaraya-yi Abbasi"yə görə "Mirzə Baysunqurun Şirvan ordusu ilə Azərbaycana daxil olduğu xəbərini alan Əmirzadə Rüstəm, Sultan Əli padşahı Aybə sultan və bir dəstə türkmən əsgərləri ilə Baysunqur və şirvanlıları dəf etməyə göndərdi. Onlar Araz çayının sağ sahilinə çatdıqda çadırlar qurdular. Hər iki tərəfdə suyun kənarında bərə körpü vardı, aralarındakı get-gəl yolu bir ox məsafəsindən artıq deyildi. İki tərəfdən heç birinin qələbə çalmaq imkanı görünmürdü. Tərəflər [belə] durmağın uzandığından təngə gəldilər. Baysunqur Şirvana döndü. Sultan Əli padşah və Aybə sultan isə Təbrizə gəldilər" (235).

Bəzi məlumatlara görə, Baysunqur Mirzənin rəhbərliyi altında olan qoşunların hərəkət xəbəri alınanda Sultan Əli bu fürsətdən yararlanmağı qərarlaşdırdı və atasının da qisasının alınması üçün yürüşə hazır oldu. Bildirilir ki, tərəflərin qoşunları Araz çayı sahillərində düşərgə saldıqdan sonra onların arasında müəyyən mövqe

döyüşləri baş verdi. Lakin bu döyüşlər heç bir tərəf üçün gözlənilən nəticə vermədi. Belə olanda qoşunlar geri çəkilməyi qərara aldılar (236).

Tərəflər arasında münasibətlərə yeni bir aydınlıq gətirilməyə də bu heç də o demək deyildi ki, hakimiyyət uğrunda mübarizəyə son qoyulmuş və mövcud vəziyyətlə barışmaq məcburiyyəti yaranmışdı. Çox tezliklə müharibənin alovlanması üçün yeni bir səbəb ortaya çıxdı. İsfahan hakimi olan Kosa Hacı Bayandur 1493-cü ilin avqust ayında Ağqoyunlu dövlətinə qarşı üsyan qaldırdı və Rüstəm Mirzəyə tabe olmaqdan imtina edərək Baysunquru ölkə hakimi kimi tanıdığını bildirdi. Bununla bağlı onun adına xütbə də oxutdu. Bu xəbəri eşidəndə Baysunqur Mirzə yenidən cənuba doğru qoşun çəkmək və Təbriz səltənətini ələ keçirmək qərarına gəldi. O, yenidən qoşun toplayaraq cənuba doğru hərəkətə başladı. Yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən qalib çıxmaq üçün Rüstəm Mirzə yenidən Sultan Əliyə üz tutaraq onun müridlərinin Baysunqura qarşı mübarizəyə qalxmasını xahiş etdi. Sultan Əli bu xahişi qəbul etdi və yenidən öz müridlərinə hərbi yürüşə hazırlıq göstərişi verdi. Sultan Əli əsas qüvvələri ilə Baysunqura və Şirvanşah qüvvələrinə qarşı döyüşdə iştirak etməli idi. Sufilərdən təşkil olunmuş bir qoşun dəstəsi isə Qarapiri bəy Qacarın rəhbərliyi altında Kosa Hacı Bayandurun üsyanının yatırılmasına göndərildi. Qarapiri bəyin rəhbərliyi altında olan bu sufi dəstəsi verilən tapşırığı bütünlüklə yerinə yetirdi və Rüstəm Mirzə əleyhinə üsyan qaldırmış Kosa Hacı Bayandur məğlub edildi. Onun özü isə öldürüldü (237).

Ağqoyunlu və Səfəvi qoşunlarının yürüş hazırlıqları barəsində məlumat alandan sonra Şirvanşah Fərrux Yasar da döyüş hazırlığına başladı. Əvvəlcə Baysunqur Mirzənin rəhbərliyi altında 16 min nəfərlik qoşun dəstəsi Kür çayından adlandırıldı və cənuba doğru yola salındı. Bu dəstənin Qarabağda düşərgə saldığı bildirilir. Səhəri gün isə Fərrux Yasar qoşunların əsas hissəsi ilə döyüş meydanına yollandı. Mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda Ağqoyunlu qoşunları ilə Şirvanşah qoşunlarının həm Qarabağda (Bərdə ya-

xınlığında), həm də Meşkin və Əhər yaxınlığında baş verməsi haqqında məlumatlar mövcuddur. Döyüş meydanına yetişdikdən sonra hər iki tərəf öz qüvvələrini qruplaşdırdılar və taktiki vəzifələri müəyyənləşdirdilər. Şirvanşah Fərrux Yasar özü də bu döyüşdə iştirak edirdi. O, qüvvələrin mərkəzində qərar tutdu. Şirvanşah qoşunlarının sağ cinahı Baysunqur Mirzəyə, sol cinahı isə Şirvanşahların sipəhsaları Kiya Bəhmənə tapşırıldı. Onun oğlu Kiya Məlikə isə çərxi vəzifəsi həvalə olundu və onun sərəncamına 5 min nəfərlik dəstə verilərək döyüş meydanına göndərildi. Ağqoyunlu-qızılbaş qoşunlarında da döyüşqabağı qruplaşdırılma aparıldı. Sultan Əli qüvvələrin mərkəzinin rəhbərliyini öz üzərinə götürdü. Bu qüvvələrin sağ cinahını Sultan Əli öz lələsi Hüseyn bəy Şamlıya, sol cinahını isə Dədə bəy Talışa həvalə etdi. Aybə sultana isə qoşunların çərxi vəzifəsi həvalə olundu (238).

Bu məlumatdan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Ağqoyunlu-qızılbaş qoşunlarının rəhbərliyi Sultan Əliyə tapşırılmışdı. Döyüşü hər iki tərəfdən çərxiyə başladılar. Şirvanşahlar tərəfindən Kiya Məlikin rəhbərliyi altında olan çərxi dəstəsi, Ağqoyunlular tərəfindən isə Aybə sultanın rəhbərliyi altında olan çərxi dəstəsi ilkin olaraq döyüş meydanına yeridilər. Şirvanşah çərxiyə döyüşə çox fəal şəkildə başladılar və qısa zaman ərzində Ağqoyunlu döyüşçülərinə xeyli itki yetirdilər. Şirvanşah çərxiyələrinin rəhbəri Məliyin fəallığı mənbələrdə xüsusi olaraq qeyd edilir. Onun rəhbərliyi altında olan dəstənin yetirə biləcəyi itkilərin qarşısının alınması üçün Aybə sultan da özünü döyüş meydanına atdı. O, Şirvanşah çərxiyələrinin rəhbərini nişan alıb ona güclü zərbə endirdi. Bu zərbə hədəfə yetməklə Məliyin qətlinə yol açdı. Öz başçılarını itirmiş Şirvanşah çərxiyələri döyüş meydanını tərk etməyi üstün tutdular (239).

Bundan sonra Şirvanşah çərxiyələri döyüş meydanından çıxarıldılar və sipəhsalar Bəhmənin rəhbərliyi altında olan qüvvələr Ağqoyunlu qoşunları üzərinə atıldılar. Sipəhsalar Bəhmənin rəhbərliyi altında olan sol cinahın hücumu Baysunqurun rəhbərliyi altında mərkəzdə dayanan qüvvələr tərəfindən daha da gücləndirildi. Nə-

ticədə Şirvanşah qüvvələrinin təzyiqi artmağa başladı. Bu təzyiqin nəticəsində öndə olan Ağqoyunlu-qızılbaş qüvvələri geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Ağır vəziyyətdə Aybə sultan da yara aldı. Belə olanda Sultan Əli döyüş meydanına yeni qüvvələr daxil etdi və Şirvanşah qoşunlarının təzyiqinin qarşısını saxlaya bildi. Bu zaman onun nümayiş etdirdiyi əzmkarlıq, qətiyyət döyüş təşəbbüsünün hətta Ağqoyunlu-qızılbaş qüvvələrinin əlinə keçməsinə yol açdı. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Sultan Əli döyüşün gedişində Baysunqurun döyüş bayrağının harada yerləşməsinə müşahidə etdi və özü həmin bayrağın ələ keçirilməsi üçün irəli atıldı. Ətrafındakılar onu bu hərəkətdən çəkəndirməyə çalışsalar da, Sultan Əli niyyətindən dönmədi və döyüşə-döyüşə özünü Baysunqurun döyüş bayrağına yetirdi. Sultan Əli həm Baysunquru qətlə yetirə bildi, həm də onun döyüş bayrağını ələ keçirdi. Döyüş meydanının mərkəzinin əldən getməsi Şirvanşahların vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı. Belə olanda Şirvanşah Fərrux Yasarın geri çəkilməkdən başqa digər bir seçimi qalmadı. Şirvanşah qoşunları elə bir mürəkkəb vəziyyətə düşdülər ki, düşərgələrini, döyüş əmlakını döyüş meydanında buraxaraq yalnız geri çəkilmək barəsində düşündülər. Nəticədə Sultan Əli rəhbərliyi altında olan qüvvələrle Rüstəm Mirzənin ehtiyat etdiyi əsas təhlükəni aradan qaldıra bildi və o, qalib sifətində Təbrizə qayıtdı (240).

Ağqoyunlu hakimiyyətinə ciddi təhlükə olan Baysunqurun və Şirvanşah qoşunlarının yenilməsi xəbəri tezliklə Rüstəm Mirzəyə də yetişdi və o bu xəbəri çox böyük məmnunluqla qəbul etdi. Sultan Əlinin rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə Rüstəm Mirzə əslində iki real təhlükədən nicat tapdı. Bu təhlükənin biri ölkə daxilində, İsfahanda ona qarşı qaldırılmış üsyan idi ki, qızılbaş dəstəsinin vasitəsilə bu üsyan tezliklə yatırıldı. Digər real təhlükə isə Baysunqur təhlükəsi idi ki, Sultan Əli onu da birdəfəlik aradan qaldırdı. Ona görə də xilaskarı hesab etdiyi Sultan Əli yenidən böyük təntənə ilə qarşılandı. Rüstəm Mirzə özü də onun qarşılınması mərasimində iştirak etdi və bununla bağlı şəhər kənarına çıxdı. Sultan Əli yaxınlaşdıqda Rüstəm Mirzə atdan enərək onu qucaqladı, ona təşək-

kürlərini çatdırdı. Bundan sonra onların hər ikisi yenidən atlanaraq şəhərə daxil oldular. Həm Sultan Əli, həm də qızılbaş döyüşçüləri əldə edilmiş qələbə münasibətilə qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırıldılar (241).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" də Sultan Əlinin əldə etdiyi uğurdan sonra Rüstəm Mirzə tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılınması və aralarında yaranmış etimadın nişanəsi kimi, Sultan Əliyə, onun qardaşlarına və anasına Ərdəbilə dönmək icazəsi verildiyini bildirdi. "Sultan Əli Mirzə müzəffər və qalib şəkildə, son dərəcə əzəmətlə və iqtidarla Təbrizə gəldi. Əmirzadə Rüstəm dostanə təşəkkür və minnətdarlıq edərək, o həzrəti sonsuz ehtiram və izləmə ilə Ərdəbilə tərəf yola saldı. O dinpərvərlik səmasının on dörd gecəlik ayı bu cənnətbənzər vilayətdə ata-babalarının qaydası ilə hidayət və irşad taxtına oturdu. Əqidə və sədaqət sahibləri fəlakət bərabər olan hörmətli astanaya gəlib-gətməyə başladılar" (242).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində isə Ağqoyunlu sarayında qısqançlıq və düşmənçiliyin artmasına görə Sultan Əlinin Təbrizi tərk edərək Ərdəbilə sığınması məcburiyyəti yarandığı qeyd edilmişdir. Bu mənbədəki məlumatlara görə, Şirvanşah qoşunları üzərində qələbədən altı ay sonra saray əyanlarının Sultan Əliyə qarşı ədavəti gücləndi və onlar Rüstəm Mirzəni də Sultan Əliyə qarşı mövqə tutmağa sövq edə bildilər. Saray əyanlarının fikrincə, Sultan Əli artmış nüfuzundan istifadə etməklə istədiyini edə bilərdi. Ona görə qərara alındı ki, Sultan Əli aradan götürülsün. Bunun üçün plan da quruldu. Həmin plana əsasən, sarayda məclis qurulmalı, Sultan Əli qardaşları və ətrafındakı sufilərlə birlikdə bu məclisə dəvət edilməli və onlar orada həbs edilərək qətlə yetirilməli idilər. Bundan sonra isə ölkə daxilində sufilərə qarşı kütləvi qətlər həyata keçirilməli idi. Ağqoyunlu sarayı daxilində sufi meyilli əyanlardan biri gecə ikən hazırlanmış qəsd planı barəsində Sultan Əliyə xəbər çatdırdı və onu duyduq saldı. Sultan Əli də bu xəbəri eşidəndə qardaşlarını və ətrafındakı sufiləri toplayaraq Rüstəm Mirzənin hazırladığı qəsd planı haqqında onları da xəbərdar etdi. Sultan Əlinin yaxın sufilərindən olan Lələ Hüseyn bəy, Dədə

bəy Talış, Ustaclı Qarapiri və İlyas bəy vaxt itirmədən Ərdəbilə yollanmağı təklif etdilər. Onların fikrincə, Ərdəbilə toplanmış sufilər arasında onlar təhlükəsiz olacaqdılar. Rüstəm Mirzənin düşmənçiliyinin davam edəcəyi halda ona qarşı vuruşmaq, əks təqdirdə isə dinc yaşayışı davam etdirmək də irəli sürülən təkliflər arasında idi. Sultan Əli bu təklifi qəbul etdi və göstəriş verdi ki, tərəfdarları gecə ikən Təbrizi tərk etməyə hazır olsunlar. Bunun üçün onlar həm atlarını səfərə hazırlamalı, həm də papaqlarını dəyişməli idilər ki, tanınmasınlar. Gecə ikən Sultan Əli 400 nəfərlik sufi tərəfdarı ilə Təbrizi tərk edərək Ərdəbilə doğru istiqamət götürdü. Adı çəkilən mənbədə Sultan Əli ilə birlikdə 400 nəfər sufinin və həm də onun bütün qoşununun Təbrizi tərk etdiyi bildirilmişdir (243).

Digər mənbələrdə də isə bu məsələ ilə bağlı fərqli bir məlumat vardır. Həmin məlumat tarixi ədəbiyyatda da təkrar olunmuşdur. Mövcud məlumatlara görə, Baysunqur üzərində uğur əldə edildikdən sonra Sultan Əlinin Ərdəbilə köçməsinə icazə verilmiş, amma sonradan yenidən qardaşları ilə birlikdə Təbrizə gətirilmişdi. Səbəb də Ərdəbildə onun ətrafına çoxlu sayda sufilərin toplaşmağa başlaması idi. Bir şübhə yarandı ki, Sultan Əli Ərdəbildə onun ətrafına cəmləşən sufilərlə hakimiyyəti ələ keçirə bilər. Ona görə də qərara alındı ki, o, Təbrizə gətirilsin və orada nəzarət altında saxlansın (244).

Mənbələrdə o da bildirilir ki, Ərdəbilə dönüş həm Sultan Əlinin özü tərəfindən, həm də onun müridləri tərəfindən böyük sevincə qarşılandı. Sultan Əli nəhayət ki, asudə şəkildə öz əcdadlarından qalma xanəgahda yerləşdi, əcdadlarından qalma ənənələrin davamına başladı, Ərdəbildə şəriət və təriqət həqiqətlərinin irşadına girişdi. Bununla Ərdəbil xanəgahı yenidən rəvnəq tapdı, fəaliyyəti xeyli genişləndi. Təriqət tərəfdarları və təriqətə meyilli insanlar arasında Sultan Əlinin Ərdəbilə dönüşü Ərdəbilə olan axını daha da genişləndirdi. Mürşidin ziyarətinə gələnlərin, ona sədaqətini bildirenlərin sayı durmadan artdı və Səfəvi təriqəti yenidən kütləviləşdi və canlandı. Sözsüz ki, Sultan Əlinin belə fə-

aliyyəti və nüfuzu, onun ətrafında çoxlu sayda sufünün toplaşması və onların öz mürsidləri yolunda fədakarlıqlara hazır olması Rüstəm Mirzənin təşvişlərini artırmağa başladı. Ona görə də Sultan Əli və onun qardaşları, o cümlədən İsmayıl Mirzə (Şah İsmayıl) yenidən Təbrizə gətirildilər (245).

Sultan Əlinin və onun qardaşlarının və tərəfdarlarının qətlə yetirilməsi planı da onların yenidən Təbrizə gətirilməsindən sonra hazırlanmağa başlamışdı. Sonrakı hadisələrin təsvirində isə tədqiqatçı cəlb olunmuş mənbələrin məlumatları arasında bir oxşarlıq və yaxınlıq vardır. Rüstəm Mirzə tərəfindən elə bir görüntü yaradılmasına cəhd göstərilmirdi ki, guya Sultan Əli həbs olunmayıb, sadəcə olaraq yenidən Təbrizə dəvət olunub. Amma həqiqətdə burada o bütünlüklə nəzarət altında idi və güman edirdi ki, bu nəzarətin həyata keçirilməsi ilə sufi müridlərinin Sultan Əli ilə əlaqələrinin kəsilməsinə nail olunacaqdır. Əslində isə belə olmadı və vəziyyətin mürəkkəbləşməsinə baxmayaraq, müridlər öz mürsidlərinin ziyarətindən əl çəkmədilər. Təriqət tərəfdarları müxtəlif yollarla Təbrizə gəlir, gizli olaraq Sultan Əli ilə görüşür, ona sədaqətlərini ifadə edir və nəzir-niyazlarını da ona çatdırırdılar. Yəni Uzun Həsənin varisləri tərəfindən göstərilən bütün təzyiqlərə baxmayaraq Səfəvi təriqətinin nüfuzunu və kütləviliyini zəiflətmək mümkün olmamışdı. Onun çox böyük əhatə dairəsinə malik olması Rüstəm Mirzənin təşviş və narahatçılığını artırmaqda idi. Bu həm də onun göstəricisi idi ki, Sultan Əli əcdadlarının təriqət ənənələrini davam etdirməklə bu ənənənin layiqli davamçısı idi və mürsidliyi yeni bir səviyyəyə qaldıra bilmişdi.

Tarixi ədəbiyyatda olan bir məlumata görə, Sultan Əli və onun qardaşları Ərdəbildən gətirildikdən sonra Təbriz kənarında bir düşərgəyə yerləşdilər. Rüstəm Mirzə də bu düşərgəni nəzarət altına aldı. Sultan Əli nəzarət altına alındıqlarını biləndə Rüstəm Mirzənin görüşünə getdi və ondan nəzarət altına alınmalarının səbəbini soruşdu. Eyni zamanda ona çatdırdı ki, nə etmək lazımdırsa ona bildirsinlər və həmin göstərişləri yerinə yetirməyə çalışacaqdır. Rüstəm Mirzə də ona çatdırdı ki, sufi müridlərinin onun yanına

gəlib-getməsinə razı deyildir. Ona görə bir müddət onların gəlib-getməsinə son qoyulsa Sultan Əli haqqında qərəzçiliyə də son qoyula bilər. Sultan Əli bununla razılaşdı və müridlərinin onun yanına gəlib-getməsini azaltmağa çalışdı. Amma bir müddətdən sonra onun və qardaşlarının qətlə planının hazırlanması haqqında məlumat aldı (246). Bunu eşidəndən sonra Sultan Əli də Təbrizdən uzqlaşmağı qərarlaşdırdı.

Sultan Əlinin qardaşları ilə birlikdə Təbrizi tərk etməsi xəbəri alınan kimi, Rüstəm Mirzə onun ardınca qoşun dəstəsi göndərdi. Bu qoşun dəstəsinə rəhbərlik Aybə sultana tapşırıldı. Bəzi mənbələrin məlumatına görə, Aybə sultanın tabeliyinə 4-5 min nəfərlik atlı dəstəsi verilmişdi (247). Bu dəstə böyük sürətlə Səfəvi şeyxlərinin və müridlərinin ardınca hərəkət etdi və Ərdəbil yaxınlığında Sultan Əlinin dəstəsini yaxalamaq mümkün oldu. Rüstəm Mirzə tərəfindən belə bir tapşırıq verilmişdi ki, Sultan Əli Ərdəbilə daxil olmamış ələ keçirilsin. Əks təqdirdə, onun Ərdəbil daxilində ələ keçirilməsi çoxlu sayda adamın qırılması ilə başa gələ bilərdi. (Mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda Sultan Əlinin dəstəsinin Ərdəbil yaxınlığındakı Şəması və ya Şəmasbi kəndi hündəvərində haqlandığı bildirilir. Əslində isə bu kəndin adı Şam əsbidir).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bəzi mənbələr Sultan Əli ilə birlikdə onun qoşun dəstəsinin də hərəkət etdiyini bildirirdi. Bir mənbədə isə Sultan Əlinin ətrafında 700 nəfərlik bir dəstənin olması haqqında məlumat vardır (248). Bu məlumatın doğru olacağı təqdirdə, Sultan Əlinin Aybə sultana müqavimət göstərə bilməyəcəyi aydın idi. Təəssüf ki, mənbələrdə Sultan Əlinin Şirvanşah qoşunlarına qarşı uğurlarının icraçısı olan qızılbaş qoşunlarının harada olması haqqında yetərli məlumat yoxdur.

Rüstəm Mirzə tərəfindən göndərilən qoşun dəstəsinə müqavimət göstərilməsi aydın olanda Sultan Əli qardaşı İsmayıl Mirzəni (Şah İsmayılı) yanına çağırdı, təriqət mürşidliyini ona tapşırıldı, Heydər tacını onun başına qoydu, kəmərinə onun belinə bağladı və sonra da vəsiyyətini etdi. O, İsmayıl Mirzəyə çatdırdı ki, bu son döyüşdə həyatını itirəcəkdir. Ona görə vəsiyyət etdi ki, İs-

mayıl Mirzə gələcəkdə həm onun, həm də əcdadlarının qisasını Uzun Həsənin övladlarından alsın. Sultan Əli bildirdi ki, bu məsuliyyətli vəzifə onun üzərinə düşübdür və məsləhət bildi ki, Gilana yollansın və oradan öz hərəkətinə başlasın. Bundan sonra Sultan Əli ətrafındakılardan 7 nəfər etibar qazanmış sərkərdələrin, o cümlədən Lələ Hüseyn bəyin, Qarapiri Ustaclının, Dədə bəy Talışın və digərlərinin müşayiəti ilə Gilana yollanmalarını, orada Lahican hakiminə sığınmalarını və sonra da oradan hərəkətə başlamalarını tövsiyə etdi. Mənbə məlumatına görə, Sultan Əlinin qardaşları onunla qalmağa və onunla birlikdə canlarını qurban etməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Amma Sultan Əli bunu qəbul etmədi və bildirdi ki, əgər onlar sağ qalmasalar, onda Səfəvi ocağı da sönər. Lələ Hüseyn bəy də Sultan Əlinin yanında qalmağı təkid etdi. Sultan Əli yenə qəbul etmədi və ona tapşırırdı ki, qardaşlarının lələsi olsun. Onda Hüseyn bəy onun ayaqlarından öpdü və sonra da Sultan Əlinin qardaşlarını götürüb Ərdəbilə yollandı (249).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsəri Sultan Əlinin Təbrizi tərək edərək Ərdəbilə çəkilməsini və Ərdəbil ətrafındakı döyüşdə şəhid olmasını belə təsvir etmişdir: "Sufi dəstələrinin cəmlənməsi və iradəət sahiblərinin izdihamı (çoxluğu) Mirzə Rüstəmin ürəyində düşmənçilik və paxıllıq atəşini alovlandırdı. [Mirzə Rüstəm] o həzrəti qardaşları ilə bərabər Təbrizə gətirdi. Zahirən hörmət etdiyinə baxmayaraq, sufilərin onun (Sultan Əlinin) yanına gəlib getmələrindən xəbər tutub, mane olmaqdan ötrü gözetçilər qoymuşdu. [Lakin] sufilər və iradəət sahibləri o ulu astanaya gələrək, gizlicə nəzirlərini verirdilər, [bununla da] bu astanaya öz bağlılıqlarını imtahan sınağından keçirirdilər. Əmirzadə Rüstəm bu işdən xəbərdar olduqda Sultan Heydər in əhvalatını xatırladı. Nəticədə, xətalı fikrə gələrək, o həzrəti (Sultan Əlini) aradan götürməyə qərar verdi. Məclisdə olanlardan biri o həzrəti padşahın bu hiylə və xəyanətindən agah etdi. Bu hiylənin işığı [Sultan Əlinin] parlaq ürəyinə düşdükdə, «qabağında dayanılmayan şeylərdən qaçmaq peyğəmbərin ənənəsidir» [kəlamında] deyildiyinə uyğun olaraq, gecə gizlicə [ata] minib, Təbrizdən Ərdəbilə tərəf yola

çıxdı. Əmir Rüstəm mirzə Aybə sultanı dörd min süvari ilə o ali rütbəli sultanın ardınca göndərdi. [Onlar] Ərdəbil kəndlərindən biri olan Şəmasidə o həzrətə çatdılar. Deyilənə görə, Sultan Əli mirzə ilə birlikdə olanların sayı yeddi yüzdən çox deyilmiş. [Buna baxmayaraq] o, bu az adamla həmin çoxsaylı qoşuna qarşı döyüşə hazırlaşdı. Xeyrxah adamların bir qismi o həzrəti döyüşdən çəkindirmək və [başqa bir] çarə axtarmaq fikrinə düşdülər. O həzrət övlialıq nuru ilə özünün şəhid olacağı şəklini tale səhifəsi üzərində gördüyünə görə sufiləri və Səfəvi sülaləsinin tərəfdarlarını yığıb, o vuruşmada şəhid olacağını onlara xəbər verdi. [Sultan Əli mirzə] xoşbəxt qardaşı, yəni hökmdarlıq nuru mübarək alnından parıldayan Süleyman şanlı xaqanı (İsmayıl Mirzə - Şah İsmayıl nəzərdə tutulur - M.S.) öz yerinə vəliəhd və qaimməqam təyin etdi. [Eyni zamanda], bu xanədanın mürşidlərinin irşad vaxtı işlətdikləri rəmz və sirləri hörmətli atası və şöhrətli babalarından irsən aldığı kimi [İsmayılın] ali qəlbinə əmanət tapşırırdı, öz mübarək tacını o həzrətin başına qoyaraq, onu inandığı adamlara həvalə etdi və ona çoxlu sifarişlər verdi. [Sultan Əli] ilhamverici dili ilə bəyan etdi ki, Mürətəza [Əli] xanədanının çırağı onun (İsmayılın) vücudundan parlayacaq, onun göylərə yüksələn bayrağının ayparası böyük əzəmətə çatacaq və onun ədalətinin işığı aləmdə yaşayanların üzərinə nur saçacaqdır. [Sultan Əli mirzə] vəsiyyətini bitirdikdən sonra döyüş meydanına qədəm basdı. Doğru danışan dili ilə dediyi kimi, düşmənlər qələbə çaldılar, o həzrət (Sultan Əli) isə şəhidlik şərbətini içdi (öldürüldü). Bu canyandıran hadisədən sonra əqidə sahiblərinin arasına təfriqə düşdü, hər kəs bir tərəfə dağıldı. Hüseyin bəy Lələ, o vaxt Xadim bəy adı ilə tanınan Xəlifətül-xüləfa və Dədə bəy o həzrətin mübarək cəsədini darül-irşad [Ərdəbilə] gətirərək, Səfəviyyənin mübarək, nurlu məqbərəsində dəfn etdilər. Allah ona rəhmət eləsin!" (250).

Bir məlumata görə isə, ətrafındakılar Sultan Əliyə qardaşları ilə birlikdə Ağqoyunlu qoşunları ilə qarşılaşdıqları məntəqədən uzaqlaşmağı məsləhət gördülər. Məlumata görə, Aybə sultanın tabeliyində olan qoşun dəstəsinin əksəriyyətini gürcülər, ermənilər

və çərkəslər, yəni qeyri-müsəlmanlar təşkil edirdilər. Bildirilir ki, müridləri şeyx övladlarının salamat geri çəkilmələri üçün özləri Aybə sultanın dəstəsi ilə vuruşmaq niyyətində idilər. Amma Sultan Əli bu təklifi qəbul etmədi və müridlərinə də bildirdi ki, haqq dünyasından Sultan Cüneyd və Sultan Heydərdən sonra onun da şəhid olacağından xəbərdar olmuşdur. Sultan Əli bəyan etdi ki, əgər belə bir qədər varsa, onun şəhidliyi ilə qardaşı İsmayılın zühuruna yol açılacaqdır. Sonra da yuxarıda adları xatırlanan xəlifələri yanına çağıraraq İsmayıl Mirzəni onlara tapşırırdı və bildirdi ki, çox tez zamanda onun günəşi parlayacaqdır (251).

Sultan Əli malik olduğu hərbi keyfiyyətlərini bu qarşılaşma zamanı da nümayiş etdirdi. Baxmayaraq ki, onun ətrafında az sayda müridləri var idi və onlar Aybə sultanın dəstəsi tərəfindən mühasirə olunmuşdular, bununla belə sufi müridləri ağır döyüşü böyük rəşadətlə qarşıladılar. Sultan Əli də bu döyüş zamanı düşmən silahının qurbanı olmadı, adi bir təsadüf nəticəsində həyatını dəyişməli oldu. Yəni qızılbaş döyüşçüləri çoxsaylı Ağqoyunlu döyüşçüləri qarşısında aciz qalmadılar. Əksinə, sayca az olmalarına baxmayaraq hərbi baxımdan onlardan üstün olmalarını sübut etdilər. Doğrudur, mənbələrdə bu qarşılaşma haqqında geniş məlumat yoxdur və Ərdəbil həndəvərində Sultan Əlinin dünyasını dəyişməsi ilə nəticələnən döyüşün necə getməsi haqqında əhatəli təsəvvür əldə etmək mümkün deyildir. Mövcud olan məlumatlarda da rəvayət məzmunu güclü hiss olunmaqdadır.

Mövcud məlumatlara görə, döyüşün başlanğıcında Ağqoyunlu döyüşçüləri Sultan Əlinin dəstəsini mühasirəyə aldılar. Amma qızılbaşlar elə bir hünər göstərdilər ki, az bir zaman içərisində Ağqoyunluların min nəfərlik döyüşçüsünü qətlə yetirdilər. Bu döyüşdə Aybə sultanla Sultan Əlinin də qarşılaşması baş verdi. Əvvəlcə Aybə sultan onun üstünə atılaraq onu qətlə yetirməyə çalışdı. Onun fikrincə, Sultan Əlinin qətlə yetirilməsi ilə onun dəstəsi də müqaviməti dayandıracaqdı. Amma ona yaxınlaşanda özünü itirdi, canına bir vəlvələ düşdü, hətta geri çəkilmək də istədi. Bunu Sultan Əli görəndə onun ardınca düşdü. Aybə sultan qalxan-

la mühafizə olunsa da Sultan Əlinin güclü qılınc zərbəsi onu iki yerə böldü. Ağqoyunlular dəstə rəhbərinin öldürülməsi xəbərindən sonra döyüşü dayandırmaq istədilər. Lakin Sultan Əlini döyüş meydanında görəndə onun üstünə atıldılar və onu şəhid etdilər. Qızılbaş döyüşçüləri o vaxt özlərini mürsidlərinə çatdırma bildilər ki, o artıq həyatını itirmişdi. Onda döyüş təhlükəsinə baxmayaraq onun nəşini oradan götürərək Ərdəbilə çatdırdılar. “Əhsənüt-təvarix əsərində Sultan Əlinin və onun rəhbərlik etdiyi qoşun dəstəsinin bu döyüş zamanı göstərdiyi hünər aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdu: “Sultan Əli padşahın qaçmasından və kinli qazilərin toplanmasından xəbər tutan Rüstəm bəy cəhalət və nadanlıq üzündən Hüseyn bəy Əlixanlı adlı dayısı oğlunu Aybə sultanla ittifaqda güclü bir qoşunla Sultan Əli padşaha qəsd etmək üçün Ərdəbilə göndərdi. Mərhum şahzadə Sultan Əli padşah övliyalıq nuru ilə bildi ki, düşmənlərin əlindən şəhidlik şərbətini içəcəkdir. [Buna görə də] tacını başından götürüb, İsgəndər şanlı xaqanın başına qoyaraq onu Ərdəbilə göndərdi. Bu əsnada düşmən əsgərləri göründülər. Aybə sultan bir dəstəni pusquda qoyub, özü döyüş və vuruş meydanına yönəldi. Sultan Əli padşah düşmənlərin qarşısında səf qurdu. Gözü onların bayrağına sataşdıqda, qəzəbli aslan kimi heç nədən qorxub çəkinməyərək onlara həmlə etdi, çoxsaylı səfləri bir-birinə vurdu və elə döyüşdü ki, Rüstəm və İsfəndiyar dastanını kölgədə qoydu. O həzrət gah misri qılınc ilə boyunların üzərindəki başları bədəndən ayırır, gah da nizə ilə ayrı-ayrı dilavərləri bir-birinə bitişdirir, sivri ox tikanı ilə vücut köynəyində səbanın gül qönçəsini açdığı kimi yaralar açır, qan tökən nizənin ucu ilə ömür qəbasını sərsər küləyi kimi zay edərək onu deşib lalə rənginə döndərir, ömür budağından həyat çiçəyini külək kimi yoxluq torpağı üzərinə tökür, iti poladla daşa və zindana bənzər ürəklərdə atəş yandırır və od saçan yaranın küləyi ilə düşmənin qanını su kimi torpağın səthinə axıdırdı. Aybə sultan və Hüseyn bəy Əlixanlı ona tab gətirməyib idbar üzlərini fərar vadisinə çevirdilər. Qızılbaş qoşunu və dərbədər qazilər qənimət toplamaqla məşğul oldular. Aybə sultanın qoşunlarının pusquda duran dəstəsi

xilaf qılıncını qılafdan çıxarıb, qarətlə məşğul olan adamları iti qılınca yem etdilər. Həmin an Sultan Əli padşahla birlikdə olan təxminən üç yüz nəfərlik dəstə düşmənlərə həmlə etdi. Onun at çapdığı yolun üzərində bir nəhr vardı. O həzrət oraya düşdü və onun boynu qırıldı. Düşmənlər onun mübarək başını bədənindən ayırdılar və Rüstəm bəyə göndərdilər” (252).

Bəzi mənbələrdə, Aybə sultanın Sultan Əli ilə döyüşdə deyil sonradan öldürüldüyü bildirilir (253).

Amma həm bəzi mənbələrdə, həm də bəzi tarixi ədəbiyyatda Sultan Əlinin döyüş meydanından qaçan bir dəstə Ağqoyunlu döyüşçüsünün təqib edilməsi zamanı at belində çaya yığılması, boynunda aldığı zədə üzündən sudan çıxma bilməməsi və suda boğulması haqqında məlumatlar mövcuddur (254).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sultan Əlinin nəşi sonradan Ər-dəbilə gətirildi və əcdadlarına məxsus olan Şeyx Səfi türbəsində dəfn edildi. Anası Aləmşah bəyim Sultan Əlinin şəhid olmasından çox qəmgin oldu. O, Uzun Həsənin övladlarına lənətlər yağdıraraq Allaha dua etdi ki, şeyx övladlarının nahaq axıdılmış qanı yerdə qalmasın. “Əhsənüt-təvarix” müəllifi Sultan Əlinin dəfni ilə bağlı bunları yazırdı: “Sultan Əli padşahın başına gələn dəhşətli hadisə-dən sonra anası Aləmşah bəyim onun mübarək cəsədini müqəddəs astanaya gətirdi. Aləmşah bəyim ürəkdən sevdiyi oğlunun yasını və matəmini saxlamaqla məşğul olub, səbir yaxasını kədər və qorxu əli ilə parçalayaraq dözümsüzlük külünü sükunət və qərar başına töküdü. Bu müsibətlə yanaşı, onun ürəyi narahat idi ki, məbada [İsmayıl] zalımların əlində giriftar olar və onun həyat çırağı düşmənlərin cövrünün sərt küləyindən sönüb məhv olar. Aybə sultanın fəlakət əlamətli qoşunu təcavüz və zülm əlini uzadıb, məmləkətin dolanışığı üçün lazım olan hər şeyi ələ keçirməkdən və talamaqdan, qarət və qətl törətməkdən zərrəcə çəkinməmişdi” (255).

Sultan Əlinin öldürülməsi isə Rüstəm Mirzənin təşvişlərinə heç də son qoymadı. O, Səfəviyyə təriqətinin necə böyük nüfuza və gücə malik olduğunu yaxşı bilirdi və şübhə etmirdi ki, Sultan Heydərin sağ qalmış övladları bu təriqəti yenidən canlandırmaqla

Ağqoyunlu hakimiyyətinə real təhlükə yarada bilər. Ona görə də onun göstərişi əsasında İsmayıl Mirzə ilə İbrahim Mirzənin axtarışına başlandı.

"Xolde-bərin"də Sultan Əlinin şəhidliyi ilə bağlı olan məlumatlar bir qədər də konkretləşdirilmişdir. Bu əsərdə bildirilir ki, Aybə sultanın və Hüseyn bəy Əlixaninin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi yaxınlaşanda Sultan Əli öz dəstəsi ilə döyüş qabağı mövqə tutdu, onları təşkilatlandırdı və qəzəbli şir kimi özünü meydana atdı. Bu əsərdə də döyüşün qızılbaşların üstünlüyü şəraitində keçməsi və Ağqoyunluların geri çəkilmək məcburiyyətində qalması təsdiq olunur. Amma o da bildirilir ki, sonsuz mübarizlik göstərərək çoxsaylı Ağqoyunlu dəstəsini geri çəkməyə məcbur edən qızılbaşlar Ağqoyunlu dəstəsinin sahibsiz qalmış əmlakını, əşyalarını gördükdə başları onların talanmasına və ələ keçirilməsinə qarışdı. Ağqoyunlular da bundan dərhal istifadə etdilər və qızılbaşlara yenidən zərbə vurdular. Sultan Əli bu dəfə öz döyüşçülərini toplayıb nizamlaya bilmədi və sağ qalmış 300 nəfərlik dəstə ilə o da geri çəkilmək yolunu tutdu. Ağqoyunlular tərəfindən təqib olunan zaman onun atı qarşıya çıxan çayı keçərkən yıxılmalı olur. Sultan Əli də bu zaman boynundan zədə alır və hərəkəti ləngidiyi üçün Ağqoyunluların əlinə keçir. Ağqoyunlu döyüşçüləri onu qətlə yetirirlər və başını bədənindən ayıraraq Rüstəm Mirzəyə hədiyyə aparırlar (256).

Sultan Əlinin şəhid olması tarixi ilə bağlı həm mənbələrdə, həm də tarixi ədəbiyyatda müxtəlif rəqəmlər göstərilir. Müəlliflər onun şəhidlik tarixinin 1494-1495-ci il olmasına daha çox üstünlük verirlər.

Sultan Əlinin şəhid olması ilə Səfəvilər tarixinin mühüm bir dövrü başa çatdı. Bu dövr Sultan Cüneyddən başlanan və Sultan Heydər tərəfindən davam etdirilən təriqət dünyəviləşməsinin daha da genişlənməsi və inkişaf dövrü idi. Sultan Əli bir tərəfdən əcdadlarından irs qalmış təriqəti möhkəmləndirdi, onun tərəfdarlarının sıralarını genişləndirdi, təriqət təbliğatında kifayət qədər nüfuz qazandı. Eyni zamanda Sultan Əli təriqət tərəfdarlarının təş-

kilatlanmasını, hərbiləşməsini daha da gücləndirdi. O, həm təriqət istiqamətini, həm də dünyəviləşmə istiqamətini inkişaf etdirdi, həm də onların sıx vəhdətini təmin etdi və öz fəaliyyəti ilə Səfəvi təriqət bayrağı altında hakimiyyət uğrunda real mübarizə aparılmasına zəmin yaratdı. Sultan Əli təriqət hərəkətində dini və dünyəvi hədəflərə elə bir canlı məzmun gətirdi ki, onun şəhidliyindən sonra da bu hərəkət zəifləmədi, əksinə İsmayıl Mirzə (Şah İsmayıl) açıq fəaliyyət səhnəsinə çıxanda bu təriqət böyük gücü ilə ona öz sədaqətini nümayiş etdirdi.

9. İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat

1. Ərdəbili, İbn Bəzzaz. Səfvətüs-səfa. Təbriz, 1373, s. 57-58
2. Şeyx Hüseyin. Silsilət-ül nəsəb Səfəviyə. Berlin, 1343, s. 10-11
3. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 3
4. Şeyx Səfi təzkirəsi. "Səfvətüs-səfa"nın XVI əsr tərcüməsi. Tərtib edənlər: Möhsün Nağısoylu, Sevər Cabbarlı,.. Rauf Şeyxzamanov. Bakı, 2006, s.47
5. Şeyx Səfi təzkirəsi. Bakı, 2006, s.48
İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Tərcüməsi Oqtay Əfəndiyevə və Namiq Musalıya məxsusdur. Bakı, 2009, s.37.
6. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 5-6; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 1-2; Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 5
7. Şeyx Səfi təzkirəsi , s.47.
8. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 5
9. Şeyx Səfi təzkirəsi , s.48
10. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 3-4; Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 6
11. Şeyx Səfi təzkirəsi , s.49
12. Şeyx Hüseyin. Silsilət-ül nəsəb Səfəviyə. Berlin, 1343, s. 12
13. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 5; Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.38

14. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 2007, s. s.92-93,117
 15. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.38
 16. Şeyx Səfi təzkiyəsi , s.50
 17. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.39-40
 18. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.53
 19. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1374, s.26
 20. Şeyx Səfi təzkiyəsi. Bakı, 2006, s.63
 21. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.40-41
 22. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.8
 23. Şeyx Səfi təzkiyəsi. Bakı, 2006, s.73
 24. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 15; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.8; Əmir Hüseyn Xonci. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi.
- https://files.tarikhema.com/pdf/ejtemaee/Tarekh_sah_asmael_safa_vi.pdf
25. Şeyx Səfi təzkiyəsi. Bakı, 2006, s.79
 26. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.42
 27. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 16
 28. Şeyx Səfi təzkiyəsi. Bakı, 2006, s.133
 29. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.12
 30. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 13
 31. Şeyx Hüseyn. Silsilət-ül nəsəb Səfəviyə. Berlin, 1343, s.36
 32. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini. Fətuhatı şahi. Tehran, 1383, s. 21
 33. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 118
 34. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 13; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 37
 35. Şeyx Hüseyn. Silsilət-ül nəsəb Səfəviyə. Berlin, 1343, s. 38
 36. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 102
 37. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 120
 38. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.11

39. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 121
40. Yenə orada, s. 120
41. Yenə orada, s. 121
42. Seyid Hüseyin ibn Murtuza Hüseyini Astrabadi. Tarix-e soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran, 1358, s. 20
43. Şeyx Səfi təzkiyəsi. Bakı, 2006, s. 44
44. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəvi. Tehran, 1346, s. 61-62.
45. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.44-45
46. Yenə orada, s. 45
47. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.40
48. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 41
Şeyx Hüseyin. Silsilət-ül nəşəb Səfəviyə. Berlin, 1343, s. 42
49. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.42
50. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.126
51. Şeyx Hüseyin. Silsilət-ül nəşəb Səfəviyə. Berlin, 1343, s. 43
52. Seyid Hüseyin ibn Murtuza Hüseyini Astrabadi. Tarix-e soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran, 1358, s. 22
53. Şeyx Hüseyin. Silsilət-ül nəşəb Səfəviyə. Berlin, 1343, s. 44
54. Yenə orada, s. 50
55. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.46
56. Şeyx Hüseyin. Silsilət-ül nəşəb Səfəviyə. Berlin, 1343, s. 45
57. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.184
58. Şeyx Hüseyin. Silsilət-ül nəşəb Səfəviyə. Berlin, 1343, s.46
59. Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul, 2007, s. 101
60. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.14-15; Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 24-25
61. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.46-47
62. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 16-17
63. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəvi. Tehran, 1346, s. 65
64. Məhəmməd Rza Səfəkiş. Səfəviyan dər qozərqah-e tarix. Tehran, 1390, s. 45
65. Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul, 2007, s. 99

66. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayil əvvəl. Tehran, 1375, s.130
67. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.48-49
68. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 105
69. Musalı N. Şeyh İbrahim Safevi döneminde Erdebil tekkəsi, s.13 //Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştıрма dergisi, N-80, 2016, s. 9-30
70. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.35
71. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.35
72. Qumi, Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix, c.I. Tehran, 1383, s.34
73. Xandəmir , Qiyasəddin. Tarix-e həbib-üs siyər. IV c.,Tehran, 1380, s.424
74. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.47; Mirzə bəy Conabadi. Rövzət üs-səfəviyyə, Tehran, 1378, s.91
75. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.50
76. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.35; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.47
77. Məhəmməd Rza Səfəkiş. Səfəviyan dər qozərqah-e tarix. Tehran, 1390, s.46; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayil əvvəl. Tehran, 1375, s.131
78. Purməhəmmədi Əmləşi N., Zilabpur B. Şeyx İbrahim Səfəvi, mürşid-e qomnam, s.44 //Fəsilname-ye elmi-pəjuheşi. Sal-e sevvom, şomare yazdəhom, s. 35-56
79. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayil əvvəl. Tehran, 1375, s.131
Musalı N. Şeyh İbrahim Safevi döneminde Erdebil tekkəsi, s.21//Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştıрма dergisi, N-80, 2016, s. 5-30
80. Purməhəmmədi Əmləşi N., Zilabpur B. Şeyx İbrahim Səfəvi, mürşid-e qomnam, s.45
81. Kamranifər Ə. Təkapuha-ye nizami-ye səfəviyan dər rah-e rəsıdın be qodrət (Cüneyd, Heydər, İsmayıl), s. 5//Məcəlle-ye

- elmi-təxəssosi-ye İran. Daneşqah-e Lorestan, N-4, 1387, s.45-62; N.Musalı, Şeyh İbrahim Safevi döneminde Erdebil tekkəsi, s. 21
82. Heydəri Ə., Baqeri Bidəhəndi N. Neqahi be mövzu-ye səyyadat-e Şeyx Səfiəddin Ərdəbili, s. 65//Tarix dər aine-ye pəjuheş. Sal-e həştom, N-2, s. 59-82
83. Musalı N. Şeyh İbrahim Safevi döneminde Erdebil tekkəsi, s.21
84. Purməhəmmədi Əmləşi N., Zilabpur B. Şeyx İbrahim, s.49; Musalı N. Şeyh İbrahim Safevi döneminde Erdebil tekkəsi, s.19
85. Mütəvəlli Həqiqi Y. Kənkaşi piramun-e cayqah-e təşəyyo və təsəvvüf dər saxtar-e siyasi-ye dövlət-e Səfəviyyə, s.171//Pəjuheşname-ye tarix. Sal-e sevvom, şomare yazdəhom, s.169-188
86. Ağanuri Ə., Fəttahi Ərdəkani M. Çequnegi və əvamel-e təğyir-e ruykərd-e Səfəviyyə əs təsəvvof be təşəyyo, s.114 //Şiəpəjuhi, 1393, N-1, s.109-133; Musalı N. Şeyh İbrahim Safevi döneminde Erdebil tekkəsi, s. 16
87. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.132
88. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.30
89. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 50
90. Şeyx Hüseyin. Silsilət-ül nəsəb Səfəviyyə. Berlin, 1343, s. 65-66
91. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahı. Tehran, 1383, s.36
92. Yenə orada
93. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.50-51
94. Mirzə bəy Conabadi. "Rövizət üs-səfəviyyə", Tehran, 1378, s.92
95. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.48
96. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 132
97. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.18; Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul, 2007, s. 104-105

98. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s. 146-147
99. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s.37; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.47
100. Həsən bəy Rumlu. Əhsən ət-təvarix. Tehran, 1349, s.407
Mirzə bəy Conabadi. "Rövzət üs-səfəviyyə", Tehran, 1378, s.93
101. Əmir Hüseyin Xəncəni. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi, s.22 .
https://files.tarikhema.com/pdf/ejtemaee/Tarekh_sah_asmael_safavi.pdf; Yousef-Jamali M. The life and person lity of İsmail I (1487-1524). Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, University of Edinburgh, May, 1981, p.18
- 102 . Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s. 51
103. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 22
104. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 23
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s.98
105. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 22-23
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s.99
106. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 24
107. Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul, 2007, s.105
108. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.24
109. Yenə orada
110. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.51
111. Əhməd Kamranifər. Təkapuha-ye nizami-ye səfəviyan dər rah-e rəsidən be qodrət (Cüneyd, Heydər, İsmayıl).
112. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.133
113. Əmir Hüseyin Xəncəni. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi, s.31
114. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s. 20
115. Yenə orada, s.22

116. Yenə orada
117. Xameyar Ə. Məktub-e Sultan Cüneyd Səfəvi be ibn Şəmma Hələbi, s.132 //Peyam-e Baharıstan, N-20, 1392, s. 130-139
118. Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul, 2007, s. 110; Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.23
119. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.23; Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.264
120. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.23; Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul, 2007, s. 110
121. Xameyar Ə. Məktub-e Sultan Cüneyd Səfəvi be ibn Şəmma Hələbi, s.131-132
122. Xameyar Ə. Məktub-e Sultan Cüneyd Səfəvi be ibn Şəmma Hələbi, s.138-140
123. Yenə orada, s. 134
124. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.24; Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.264
125. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.24; Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.264; Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul, 2007, s. 111
126. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s. 27; Valter Hints. Uzun Hasan və Şeyh Cüneyd. Ankara, 1992, s.21
127. Yenə orada, s. 28
128. Yenə orada
129. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.24
130. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.36; Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.265
131. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Tehran, 1349, s.408

132. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.24; Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.36
133. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.265
134. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.38; Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.266
135. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.38
136. Əhməd Kamranifər. Təkapuha-ye nizami-ye səfəviyan dər rah-e rəsidən be qodrət(Cüneyd, Heydər, İsmayıl).
137. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s. 31
138. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.266
139. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.51
140. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.52
141. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 108
142. Mirzə bəy Conabadi. "Rövzət üs-səfəviyyə", Tehran, 1378, s.94
143. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s.39
144. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 25
145. Əbülqasım Tahiri. Tarix-e siyasi və ictimai-ye İran. Əz mərg-e Teymur ta mərg Şah Abbas. Tehran, 1383, s.163
146. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 52
147. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.51
148. Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul, 2007, s. 116-117; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 139
149. Mirzə bəy Conabadi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 94

150. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.266
151. Mirzə bəy Conabadi. "Rövzət üs-səfəviyyə", Tehran, 1378, s.94; Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.31
152. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 25
153. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.53; Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul, 2007, s. 117
154. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.41-42
155. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 53
156. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini. Tehran, 1382 s. 240
157. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.54; Rəsul Cəfəriyan. Nəqş-i xanədan-e Kərəki dər təsis və tədavüm-e dövlət-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.72
158. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.41-42
159. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке, с. 168/ Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, 1949, с.153-213
160. Yenə orada, s. 169
161. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.240
162. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке, с. 169
163. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке, с. 169; Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.67
164. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке, с. 169; Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.68-69

165. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке, с. 170; Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.69
166. 136. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке, с. 170-171; Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.69
167. Qiyasəddin ibn Hümaməddin Hüseyni Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. IV cild, Tehran, 1380, s. 426
168. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 54
169. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.267
170. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.268
171. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 54-55
172. Mirzə bəy Xonabadi. "Rövzət üs-səfəviyyə", Tehran, 1378, s.97; Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.88
173. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 54
174. Yenə orada, s. 54-55
175. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 26
176. Yenə orada, s.27
177. Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul. 2007, s. 122
178. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.269
179. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 55
180. Həsən bəy Rumlu. Əhsən ət-təvarix. Tehran, 1349, s.609-610
181. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Kastamonu, 2017, s. 323
182. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.269
183. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.269
184. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.269

185. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.100
186. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.244
187. Yenə orada
188. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.244; Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.100
189. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.244; Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 55
190. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.54
191. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.101
192. Yenə orada, s. 102
193. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.245
194. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.246; Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.103
195. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Tehran, 1349, s.616
Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Tərcüməsi Oqtay Əfəndiyevə və Namiq Musalıya məxsusdur. Kastamonu, 2017, s.325-326
196. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s. 247; Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.103-104
197. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.248
198. Yenə orada, s. 249
199. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.55
200. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayil əvvəl. Tehran, 1375, s. 153
201. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahı. Tehran, 1383, s.52
202. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Tehran, 1349, s.617

- Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Kastamonı, 2017, s.325
Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.272
203. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 27
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s.104
204. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.104
205. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 27
206. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.253
207. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahı. Tehran, 1383, s.53; Seyid Hüseyn ibn Murtuza Hüseyni Astrabadi. Tarix-e sultani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran, 1358, s. 27; Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.56
208. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.27
209. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.56
210. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.107; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.153
211. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s.257
212. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 45
213. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.28
214. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.56
215. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.109; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 154
216. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s. 259-260
217. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Tehran, 1349, s.618
Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Kastamonı, 2017, s. 326
218. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 28
219. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.109-110

220. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.274
221. Seyid Hüseyn ibn Murtuza Hüseyni Astrabadi. Tarix-e soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran, 1358, s. 28; Abbas Ramazani. Cəngəha-ye tarix-e İrən də əsr-e Səfəviyan. Tehran, 1391, s.17
222. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1374, s.35
223. Tarix-i aləmərə-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.59-60
224. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İrən. Tehran, 1361, s.116; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 214
225. Tarix-i aləmərə-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.60-61
226. Aləmərə-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 51-52
227. Aləmərə-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 30
228. Yənə orada, s.30
229. Tarix-i aləmərə-yi Abbasi, s.62
230. Aləmərə-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 30
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.107
231. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 116
232. Aləmərə-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 30
233. Yənə orada
234. Seyid Hüseyn ibn Murtuza Hüseyni Astrabadi. Tarix-e soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran, 1358, s. 29
235. Tarix-i aləmərə-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.62
236. Cahanbəxş Səvaqib. Səfəvi şeyxləri ilə Şirvanşahlar arasında siyasi-hərbi münasibətlərin araşdırılması və təhlili (fars dilində) s. 24/ Pejuheşha-ye tarixi, N-1, 1392, s.1-34
237. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.36; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.220
238. Aləmərə-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 30
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.108

239. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 31
240. Yenə orada
241. Yenə orada, s.31
242. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.62
243. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 32
244. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.67; Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.62; Seyid Hüseyin ibn Murtuza Hüseyini Astrabadi. Tarix-e soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran, 1358, s. 28
245. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.67
246. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 116
247. Seyid Hüseyin ibn Murtuza Hüseyini Astrabadi. Tarix-e soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran, 1358, s. 30; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 32
248. Seyid Hüseyin ibn Murtuza Hüseyini Astrabadi. Tarix-e soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran, 1358, s. 30
249. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 33
250. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.62-63
251. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 117-118
252. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.34
Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix, s. 342
253. Qiyasəddin ibn Hüsəməddin Hüseyini Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər. S. 2280
254. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 58; Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s. 120; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 221
Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.278
255. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix, s. 342
256. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.64

II FƏSİL SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN YARADILMASI

1. İsmayıl Mirzənin anadan olması və sürgünlük həyatı

Sultan Əli tərəfindən Səfəvi təriqətinin rəhbəri və mürşidi elan edilmiş İsmayıl Mirzə hicri tarixi ilə 892-ci il rəcəb ayının 25-də, çərşənbə axşamı, miladi tarixlə 1487-ci il iyul ayının 17-də Ərdəbildə dünyaya gəlmişdir. İsmayıl Mirzə ata xətti ilə Səfəvi xanədanının nəsil xəttini davam etdirməklə, ana tərəfdən Ağqoyunlu dövlətinin ən tanınmış hakimlərindən olan Uzun Həsənə bağlı idi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İsmayıl Mirzənin anası Aləmşah bəyim (Marta) Uzun Həsənin Katrinadan olan qızı idi. İsmayıl Mirzə ailəsinin kiçik oğlu idi. Mənbələrdəki məlumatlara görə, atası Sultan Heydər böyük oğullarını müşahidə etdikcə hakimyyəti nişanəsini onların üzündə hiss etmirdi və ona görə də Allaha çoxlu-çoxlu dua edirdi ki, onun varisi ola biləcək bir övladı olsun. İsmayıl Mirzə dünyaya gələndən sonra dövrünün münəccimləri atasının intizarında olduğu övladın dünyaya gəldiyini və İsmayıl Mirzənin taleyinin də ilk imam əmir əl-möminin Həzrət Əlinin taleyinə oxşar olduğunu bəyan etdilər. Münəccimlər eyni zamanda dünyaya gəldiyi anda İsmayıl Mirzənin ovcunda qan damlasının olmasını da onun həm cəsurluq rəmzi, həm də həyatının mübarizələrdə keçəcəyinin əlaməti kimi dəyərləndirdilər. Mənbələrdə olan məlumata görə, Sultan Heydər yeni oğlunun olması xəbərini eşidəndən sonra Quranın İbrahim surəsinin 39-cu ayəsini dilə gətirdi. Həmin ayədə həzrət İbrahimin dilindən Allaha şükr edilirdi ki, yaşlı vaxtında ona İsmayılı bəxş etdi. Bu ayədə Həzrət İsmayılın adı çəkildiyi üçün Sultan Heydər də oğlunu İsmayıl adlandırdı. (1).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində İsmayıl Mirzənin dünyaya gəlişi belə təsvir edilmişdir: "...o həzrətin doğumu Uzun Həsənin ölümündən on il keçdikdən sonra, 892-ci il rəcəb ayının 25-də, şənbə günündə (17.07.1487) baş vermişdi. [Əbcəd hesabı

ilə] bu hadisənin tarixi bu cürdür: «Be taleyi əqrəb ruy dad tülü-yi neyr-i şah İsmail» («şah İsmayıl günəşinin doğması əqrəb bür-cündə üz verdi»). Amma azyaşlı olsa da, fəhm və fərasətdə, ağıl və bilikdə elə təəccüblü bir əlaməti vardı ki, ilk baxışda dünyanı idarə etmək bacarığı onun mübarək çöhrəsindən görünür, işıqlı alnından ilahi nur saçılırdı. Bu məqamda iki müdrik nöqtə xatirəmə gəldi. Biri odur ki, Səfəvilərin müqəddəslik nişanlı sufiləri olan qızılbaş təbəqəsinin dövlət sahibi olması Allahın istəyində qərar tutduğu üçün «qızılbaş» və «dövlət» sözləri [əbcəd hesabı ilə] ədədlərin cəmi baxımından bərabərdirlər. Digəri isə odur ki, Qızılbaş dövlətinin ibtidası və bu tayfanın yüksəlişinin başlanğıcı Süleyman şanlı xaqan həzrətlərinin şəxsiyyəti ilə əlaqədar olduğu üçün «Qızılbaş dövlətinin başlanğıcı» («Bədv-i doulət-i Qezelbaş») sözləri [əbcəd hesabı ilə] ədədlərin cəmi baxımından o həzrətin doğum tarixinə bərabərdir. Ali məyyətin mülazimləri xilafət çəməninin bəzəyi olan o yeniyetməni gözəl etiqad zülalı ilə bəsləyirdilər, qeybdən ilham alaraq, onu yüksək şahlıq ünvanı ilə adlandırırdılar və azyaşlı olmasına baxmayaraq, mətin əqidə və iradə ilə onu mürşidi-kamil və şah [deyə] çağırırdılar" (2).

Həmin mənbədə İsmayıl Mirzənin vəsfi bu cümlələrdə öz ifadəsini tapmışdır: "Ürəyaçma məclisinin nəğməçiləri və söz meydanının döyüşçüləri gözəl rəftarlı, bəyənilmiş xasiyyətli, fatehlik döyüşünün sıralarını bəzəyən, [Allahı] axtarma düzənliyini ötüb keçən, səadət məclisini zinətləndirən, cah-calal səmasının dünyanı işıqlandıran günəşi, Heydəri dövlətinin dünyanı əks etdirən camı, on iki imamın («isna-əşəri») haqq məzhəbinin güzgüsü, sultanların [barmaq] göstərdiyi sultan, ölkələrin şahlıq taxtını ələ keçirən, yəni Süleyman şanlı xaqanın zühur etməsini bu tərənə ilə tərənnüm etmişlər və o Mürtəza [Əli] xasiyyətli, ali nəsələ mənsub şahın ölkələri tutma, dünyanı fəth etmə xəbərlərini, onun igidlik, döyüşçülük əlamətlərini rəvayət etmə məclisində bu cür şərh etmişlər ki, gözəl təbiətli qardaşının şəhid olması, xəyanət və kin sahiblərinin ağalığı ələ keçirməsindən sonra pak etiqadlı sufilər şöhrətli qardaşının vəliəhdi olan o «vilayət» bürçünün dürrü..." (3).

İsmayıl Mirzə dünyaya gələndə onun xanədanı artıq qovğalı bir həyat sürürdü və o da bölgədə çoxlu sayda tərəfdarlara malik olan bir təriqətin mürsidliyini öz üzərinə götürmüşdü. Məlum olduğu kimi, bu təriqətə qarşı dövrün hakimləri tərəfindən təzyiqlər və təqiblər başlamışdı. Buna görə də İsmayıl Mirzə, əslində, elə anadan olduğu gündən ailəsi ilə birlikdə dövrünün sərt və çətin sınaqları ilə qarşılaşmalı olmuşdu. Sultan Heydər in həyat yoldaşı və bütün övladları Şiraz yaxınlığındakı İstəxr qalasına həbsə göndəriləndə İsmayıl Mirzənin cəmi bir yaşı var idi. Atasının şəhid düşməsindən sonra Ağqoyunlu hakimiyyətinin daha təhlükəli təqibləri ilə qarşılaşanda isə İsmayıl Mirzənin cəmi 7 yaşı var idi.

Sultan Əlinin şəhid olması onun qardaşları, ailəsi və təriqət tərəfdarları üzərindəki təhlükəni heç də sovuşdurmadı. Rüstəm Mirzə Səfəviyyə təriqətinə qarşı başladığı təqibi sona çatdırmaq və bu təriqətin yarada biləcəyi təhlükəni birdəfəlik aradan qaldırmaq üçün Sultan Əlinin qardaşlarının tapılması və məhv edilməsi barəsində göstəriş verdi. Onun əmri əsasında Sultan Əlixan Ərdəbil hakimi təyin edildi və ona tapşırıldı ki, Sultan Heydər in övladları tapılsın və məhv edilsin (4).

Sultan Əlinin şəhid olmasından sonra İsmayıl Mirzə ilə İbrahim Mirzə Səfəvi qızılbaş əmirlərinin müşayiəti ilə Ərdəbilə gəldilər. Anaları Aləmşah bəyim ilk gün onları Şeyx Səfi türbəsində gizlətdi, özü isə Sultan Əlinin dəfn işləri ilə məşğul oldu. Mövcud məlumatlara görə, bir gün sonra Aybə sultanın rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi Ərdəbilə daxil oldu və Sultan Heydər in övladlarının tapılması üçün onlar bütün şəhəri ələk-fələk etməyə başladılar. Yaranmış fürsətdən istifadə edən Ağqoyunlu silahlıları Ərdəbildə çox böyük talan və qarətlərlə məşğul oldular və şəhərə çox böyük dağıntılar yetirildi. Bu axtarışlar zamanı İsmayıl Mirzə ilə İbrahim Mirzə tapılmasa da, şəhərə və şəhər əhalisinə böyük ziyanlar vuruldu. Bəzi məlumatlara görə, isə Rüstəm Mirzə tərəfindən Ərdəbil hakimi təyin edilən Sultan Əlixan Sultan Heydər in övladlarının tapılması məqsədilə şəhərdə axtarışlar həyata keçirməklə, sonsuz talan və qarətlərə də əl atdı (5).

Şəhərdə aparılan axtarışların Şeyx Səfi türbəsinə çatacağı qızılbaş əmirlərində və müridlərində şübhə doğurmadığı üçün İsmayıl Mirzə və qardaşı oradan çıxarıldı və onlar qazı Əhməd Kakulinin evində yerləşdirildilər. Şeyx övladları Əhməd Kakulinin evində üç gün qaldılar. Bəzi mənbələrin məlumatına görə, qazı Əhməd Kakulinin evi insanların gediş-gəlişi çox olan yolun üzərində idi. İsmayıl Mirzənin və qardaşının bu zaman nəzərə çarpması ehtimalı var idi. Ona görə aparılan axtarışlardan daha etibarlı şəkildə mühafizə olunmaq üçün İsmayıl Mirzənin qardaşı ilə birlikdə yerinin dəyişdirilməsi lazım bilindi və onlar Xəncan adlı bir xanımın evinə aparıldı. Bu zaman İsmayıl Mirzənin 7 yaşı var idi və o düz bir ay Xəncan xanımın evində gizləndə qaldı. Həmin müddət ərzində Xəncan xanım şeyx övladlarını hər tərəfli qayğı ilə əhatə etdi, onların xidmətində dayandı. İsmayıl Mirzənin Xəncan xanımın evində olması barəsində bibisi Paşa xatundan başqa kimsənin xəbəri yox idi. Hətta anası Aləmşah bəyim də İsmayıl Mirzənin harada olmasından xəbəri yox idi. İsmayıl Mirzənin hamiləri Ağqoyunlu silahlılarının Aləmşah bəyimə təzyiq edəcəklərini bildirdilər. Ona görə, ona övladlarının harada olması barəsində məlumat verilməmişdi. Doğrudan da, Aybə sultanın silahlıları tərəfindən Aləmşah bəyimə təzyiqlər göstərildi. Aləmşah bəyim isə özü xəbərsiz olduğundan göstərilən təzyiqlər bir nəticə vermədi. “Əhsənüt-tarix” əsərinin müəllifi yazır: “O həzrət üç gün Qazı Əhməd Kakulinin evində qaldı. Adı çəkilən qazının evi nurlu və ətirli astananın (Şeyx Səfi məqbərəsinin) yaxınlığında idi. Ora düşmənlərin gəliş-gediş və camaatın keçiş yolu üzərində yerləşdiyindən, narahat bir yer idi. Bir şəxs “O uşağa baxacaq, həm də ona yaxşı davranacaq bir ailəni sizə nişan verimmimi?” [Qurani-Kərimin “Qəsəs” surəsinin 12-ci ayəsinə] vasitə olub, onu (İsmayılı) Xəncan adlı bir arvadın mənzilinə apardı. [İsmayıl] təxminən bir ay onun mənzilində oldu və həyat (dirilik) çəşməsi kimi düşmənlərin nəzərindən gizli qaldı. Ondan sonra Şah Paşa xatununun məsləhəti ilə onu zülqədər qəbiləsindən olan Aba adlı qadına tapşırdılar. Bu qadın alinəsəb şahzadənin südəmərlik əyyamında ona xidmət

etmişdi. O, İsgəndər şanlı xaqanı sözügedən Xəncanın evindən götürüb, Ərdəbil məhəllələrindən olan Rumilər məhəlləsindəki öz mənzilinə apararaq bir neçə gün saxladı və oradan onu Ərdəbilin cümə məscidinin civarındakı Allahvermiş ağa məqbərəsinin günbəzinə aparıb on gün ona baxdı. O həzrətin anası Aləmşah bəyimin o “vilayət” sədəfinin incisinin uğurlu halından qətiyyəən xəbəri yox idi. Günbəgün möhtərəm oğlunun hicranından onun sinəsinin ortasında qəm və qüssə atəşi alovlanırdı. Aba, Aləmşah bəyimin halının pərişanlığından xəbər tutduqda, “Qorxma və kədərlənmə! Biz onu sənə qaytaracağıq” [Qurani-Kərimin “Qəsəs” surəsinin 7-ci ayəsi] müjdəsi ilə sevindirdi. Amma Aybə sultanın adamları yoxlama və axtarışlarını günbəgün artırırtdılar. Rüstəm padşah tərəfindən də dəfələrlə fərman verilmişdi ki, hansı yolla olursa olsun, mürşidi-kamilin (Şeyx Heydərin) həm oğul, həm də qız övladları ələ keçirilərək onların həyat xırmanı cəza qılincinin qılgıncımı ilə yandırılınsın. Axırda ali rütbəli şahzadənin anasına işgəncə verməyi düşündülər. [Lakin] “Heç bir ana uşağına görə zərər çəkməsin!” [Qurani-Kərimin “Bəqərə” surəsinin 223-cü ayəsinin] aydın mənası [onlara] mane oldu və o düşüncəni tərkdildilər. Aba da qorxub vahimələnərək, [İsmayılı] başqa bir yerə köçürməyə qərar verdi” (6).

İsmayıl Mirzə təxminən bir ay Xəncan xanımının evində qaldıqdan sonra bibisi Paşa xatun onun yerini dəyişdirmək qərarına gəldi. Bu dəfə o, Zülqədər tayfasından olan Ubanın evində yerləşdirildi. Amma İsmayıl Mirzə burada da əmin-amanlıq içərisində qalmadı. Tezliklə Uba xanımının evinin yerləşdiyi məhəllə də Ağqoyunlu dəstələrinin axtarışlarına məruz qaldı. Həmin axtarışların təhlükəsindən yaxa qurtarmaq üçün Uba xanım İsmayıl Mirzəni və qardaşını Ərdəbilin cami məscidinə gətirdi, orada yerləşdirdi. Uba xanım eyni zamanda İsmayıl Mirzənin anasına xəbər göndərdi və övladlarının salamat olması haqqında ona məlumat çatdırdı. Həmin məsciddə təsadüfən həm də döyüşdə yaralanmış sufi müridlərindən biri gizlənməmiş. Həmin mürid İsmayıl Mirzə ilə görüşləri zamanı ona məlumat verdi ki, Ağqoyunlularla döyüşdə

salamat qalmış 80 nəfər qızılbaş döyüşçüsü Ərdəbil yaxınlığındakı Bəğrov dağında məskən salmışlar. Bu döyüşçülər yenidən döyüş bayrağı qaldırmaq üçün öz mürsidlərindən müvafiq işarə gözləyirlər. Uba xanım bu qızılbaş döyüşçüsü ilə söhbət etdi və onu razı sala bildi ki, məscidi tərk etsin, qızılbaş döyüşçüləri ilə görüşsün və vəziyyətin nə yerdə olmasını onlara çatdırsın. Qızılbaş döyüşçüsü də bu təkliflə razılaşıaraq məscidi tərk etdi və öz həmfikirilərini taparaq təriqət mürsidinin salamat olması və harada olması haqqında onlara xəbər verdi. Bu məlumatdan sonra bölgədəki səfəvilərə rəhbərlik vəzifəsi həvalə edilmiş Rüstəm bəy Qaramanlı bir gün gecə yarısı Ərdəbil məscidinə gəldi və İsmayıl Mirzəni oradan çıxararaq Bəğrov dağındakı Kərgan kəndinə apardı. İsmayıl Mirzə həmin kənddə Fərruxzad adlı bir vaizin evində yerləşdirildi (7).

“Əhsənüt-təvərix” müəllifi bu haqda belə məlumat verirdi: “Aybə sultana qarşı hərbdə Şah Sultan Əlinin xidmətində olmuş, yara alaraq o mərəkədən fərar etmiş və Ərdəbilin cümə məscidində daldalanmış və gizlənmiş sufilərdən və qazilərdən bir şəxs öz yarasının müalicəsi üçün Abanın yanına gəlmişdi. Aba onu vəziyyətdən xəbərdar etdi, şahzadənin halının həqiqətini ona açıqladı və o, bu cəhətdən sevincli və şad olub, Abanın məsləhətinə uyğun olaraq, həmin hərbdən qaçıb Bəğrovdə sakin olmuş Bayram bəyin əmisi Rüstəm bəy Qaramanlının yanına getdi və onu şahzadənin halının həqiqətindən xəbərdar etdi. Rüstəm bəy gecə yarısı yerindən qalxdı və “Şəhərə əhalisi xəbərsizkən girdi”. Özünü Ərdəbildəki cümə məscidinin yaxınlığına çatdırdı və şahzadəni öz atının tərkinə alaraq Bəğrov tərəfə apardı. Bəziləri deyir ki, Aybə sultanla döyüşdən qaçmış səksən nəfər Bəğrovdə toplanmışdı. O camaat da Rüstəm bəylə birlikdə gəlib şahzadəni Ərdəbildən Kürgan kəndinə gətirdilər. Üç gün Xətib Fərruxzad Kürganinin evində qaldı. Xətib Fərruxzad Kürgani onlara layiqincə xidmət göstərdi. Ondan sonra Mənsur bəy Qıpçaği, Lələ bəy, Qazaq Seydi Əli, Çolpan bəy, Xüləfa bəy, Göğ Əli və döyüşdən sağ-salamat çıxmış başqa sufilər alinəsəb şahzadə barəsində

məşvərət etməyə başladılar və bu camaatdan hər biri bir məsləhət fikirləşib tapdı. Nəhayət, hamının rəyi bunda qərar tutdu ki, şahı Rəşt tərəfə aparsınlar və bir neçə gün orada qalsınlar. Çünki Şah Paşa xatunun əri Məhəmməd bəylə və onun qardaşı Əhmədi bəylə Rəşt valisi Əmirə İshaq arasında köhnə vaxtlardan möhkəm dostluq əlaqəsi qurulmuşdu və ardıcıl olaraq, bir-birilərinə töhfələr və hədiyyələr göndərdikləri üçün aralarındakı sədaqət və ülfət qapılarını açıq saxlayırdılar” (8).

Çox güman ki, Fərruxzad, Səfəvi təriqətinə meylli bir şəxs idi. Çünki, o, İsmayıl Mirzəni çox böyük sevinclə qarşıladı, onu evində yerləşdirdi və orada qaldığı müddət ərzində ona hörmət və ehtiram nümayiş etdirdi. Amma Ərdəbil ətrafındakı Kərgan kəndində də İsmayıl Mirzə və qardaşı üçün təhlükə heç də ötürmədi və Ağqoyunlu silahlılarının bu kəndə də gələ biləcəyi üçün şeyx övladlarının daha təhlükəsiz məkana aparılması məsələsi ortaya çıxdı. Ona görə də qızılbaş əmirlərindən olan Mənsur bəy Qırçaq, Hüseyn bəy Lələ, Çulban bəy, Xədim bəy Xəlifə, Göyəli bəy, Qazax Seyidəli və digərləri İsmayıl Mirzənin daha təhlükəsiz yerdə saxlanması barəsində məşvərət apardılar. Onlar belə bir qərara gəldilər ki, İsmayıl Mirzənin bibisi olan Paşa xatunun əri Məhəmməd bəyin və onun qardaşı Əhmədi bəyin Rəşt hakimi Əmirə İshaqla yaxşı münasibətləri olduğundan şeyx övladlarının Rəstdə gizlənməsi daha yaxşı olar. Dərhal da Gilana doğru səfər hazırlığına başlandı. Çünki məlum olmuşdu ki, Aybə sultan İsmayıl Mirzənin harada olmasından artıq xəbər tutubdur və hər an onun Kərgan kəndinə gəlməsini gözləmək olardı (9).

Məlumata görə, Kərganda da cəmi üç gün qaldıqdan sonra İsmayıl Mirzə qızılbaş əmirlərinin müşayiəti ilə Gilan vilayətinə yola düşdü. Həmin səfər zamanı İsmayıl Mirzəni tanınmış qızılbaş əmirləri olan Lələ Həsən bəy Şamlı, Sultan Cüneydin və Sultan Heydərin xüsusi xəlifəsi olmuş Xədim bəy, qızılbaş döyüşçülərinin rəhbəri olan Qarapiri Qacar, Rüstəm bəy Qaramanlı, Bayram bəy Qaramanlı, Əbdal Əli bəy Dədə, İlyas bəy müşayiət edildilər (10).

İsmayıl Mirzə və onun böyük qardaşı ilə birlikdə təxminən 200 nəfərlik bir dəstə Gilana yola düşdü. Həmin dövrdə Gilan vilayəti formal olaraq Ağqoyunluların hakimiyyətini qəbul etmişdilər. Amma bu bölgənin hakimləri arasında müstəqilləşmə meylləri də güclü idi və qızılbaş əmirlərinin və müridlərinin bu vilayətə üz tutmasının əsas səbəblərindən biri heç şübhəsiz ki, bu məqam idi. İsmayıl Mirzəni müşayiət edən dəstə əvvəlcə Tul (Tulunad) hakimi Əmir Müzəffərin yanına apardılar. Əmir Müzəffər İsmayıl Mirzəni və onu müşayiət edən dəstəni qonaqpərvərliklə qarşıladı və bir müddət bu dəstəni yanında saxladı. Bu dəstənin Tulda olması çox tezliklə Ağqoyunlu sərkərdələrindən olan Aybə sultana məlum oldu və o da dərhal Əmir Müzəffərə xəbər göndərdi ki, İsmayıl Mirzənin həbs edib təhvil versin. Belə bir tələbi Xalxal hakimi Çakir bəy Pornak da irəli sürdü. Əmir Müzəffərə göndərilən məktublarda deyilirdi ki, o, böyük cəsarət göstərərək Sultan Heydərin övladlarına yer verib, onlara qonaqpərvərlik göstərib və diqqət yetirmir ki, bu qonaqpərvərlik onun xanımını tüstüyə çevirə bilər. Əmir Müzəffərdən tələb olunurdu ki, bu qərarına görə peşimançılığını ortaya qoysun, İsmayıl Mirzəni və onu müşayiət edən bütün dəstəni həbs edərək Rüstəm Mirzənin hüzuruna göndərsin və Sultan Heydər övladlarına yer verdiyi üçün bağışlanmasını xahiş etsin. Bildirilirdi ki, yalnız bundan sonra onun günahlarının bağışlanması mümkündür (11).

“Əhsənüt-təvarix” müəllifi daha sonra yazırdı: “Bu niyyət ürəklərinə yatdı. Rüstəm bəy, Əhmədi bəy və Məhəmməd bəy etiqadlarında sadıq və ixlaslarında qəti olan səksən nəfər sufi ilə İsgəndər şanlı xaqanı götürüb Tul [adlı] yerə gətirdilər və “Qorxma, artıq zalım tayfanın əlindən qurtarmısan” işarəsini yada salıb bir neçə gün Tul və Nav (Tulu-Nav) valisi Əmirə Müzəffərin evində qaldılar. Əmirə Müzəffər adət-ənənəyə uyğun qonaqpərvərlik və xidmətçilik yerinə yetirdi və xidmətdə bir dəqiqə belə səhlənkarlıq etmədi. Aybə sultan Ərdəbildə xəbər tutdu ki, İsgəndər şanlı xaqan Əmirə Müzəffərin mənzilindədir. O, adı çəkilən Əmirənin yanına adam göndərüb [bunları bildirdi]: “Sultan

Heydər in oğlu sənə pənah gətirmiş və sığınmışdır. İtaət və tabeçiliyin qaydası budur ki, onu öz yoldaşları ilə birlikdə Rüstəm bəyin yanına göndərəsən”. [Aybə sultan, Əmirə Müzəffərə] növbənöv bəxşişlər və hədiyyələr vəd etdi və daha sonra onu qorxutdu və hədələdi ki, “əgər bu işdə laqeydlik və diqqətsizlik göstərsən, müxtəlif cəzalara məruz qalacağımı bilməmiş ol”. Xalxal hakimi Cagir bəy Pornak da adam göndər ib eyni tələbi irəli sürdü və Əmirə Müzəffərə həm müjdə (vəd) verdi, həm də təhdid etdi. Əmirə Müzəffər bu xanədana (Səfəvilərə) son dərəcə səmimiyyət və etiqadla bağlı olduğundan, arifcəsinə özünü bilməməzliyə vuraraq İsgəndər şanlı xaqanın Tulda olduğunu inkar etdi. [Qızılbaşlar] Cagir bəyin də müxaliflik və düşmənçilik mövqeyi tutduğunu gördüklərindən daha Tulda qalmağı münasib bilmədilər. Oradan çıxıb Kəsgərə yollandılar” (12).

Bu məlumatdan da göründüyü kimi, Tul həmin zaman Xalxalın tabeliyində olduğu üçün Əmirə Müzəffər çətin vəziyyətdə qalmalı oldu. Sərt tələblərə baxmayaraq, Əmirə Müzəffər öz qonaqlarını həbs etmədi və əksinə, onlar üçün daha təhlükəsiz yer aramağa başladı. Ona görə də İsmayıl Mirzə və onun müşayiət edən dəstədən xahiş etdi ki, Tulu tərk edib Kəsgər bölgəsindəki Dinaçar kəndinə yollansınlar. Kəsgər hakimi Əmirə Siyavuş da onları çox böyük qonaqpərvərliklə qarşıladı və üç gün müddətində onları öz yanında saxladı. Sufi mürşid və müridlərinin Kəsgərdə qalmasının da təhlükəli olduğu aydınlaşanda İsmayıl Mirzənin ətrafında olan əmirələr bu məntəqənin də tərk edilməsini lazım bildilər. Üç gündən sonra İsmayıl Mirzə və onun ətrafındakılar Gilanın mərkəzi Rəşt şəhərinə tərəf hərəkətə başladılar. “Əhsənüt-təvarix” əsərində bu barədə belə yazılmışdır: “Əmirə Səyavuş Kəsgər hakimi idi. Kəsgər mahalındakı Dünyaçar [adlı] mövqedə Əmirə Səyavuşun Ənuş adlı mülazimi vardı. Əmirə Müzəffər onu çağırıb İsgəndər şanlı xaqanı yoldaşları ilə birlikdə ona qoşdu ki, [onları] Əmirə Səyavuşun yanına aparsın. Məhəmməd bəy və Əhməd bəy Tuldan geri qayıtdılar. Onlar İsgəndər şanlı xaqana, sufilərinə və yoldaşlarına köməklik göstərməsi barədə Rəşt valisi

Əmirə İshaqa məktub yazdılar. Onların çıxıb getməsi zəmanə xaqanının (İsmayılın) ürəyincə deyildi və bu üzdən çox qəm-qüssəyə qapıldı. Lakin onlar geri dönməyə məcbur idilər. Amma şahın Kəsgərə doğru yolda olduğu [haqqında xəbər] Əmirə Səyavuşa çatdıqda, görüş qədəmi ilə [onu] qarşılamağa çıxıb təzim və ehtiram mərasimini yerinə yetirdi və xidmət göstərməkdə heç bir əskikliyə yol vermədi. Üç gün onun evində qaldılar. Daha sonra [Əmirə Səyavuş] yoldaşlıq kəmərinə belinə bağlayaraq İsgəndər şanlı xaqanı Rəştə çatdırdı. Əmirə İshaqın bu ali sülaləyə olan bağlılığı, etiqadı, sevgisi və həmrəyliyi o qədər çox idi ki, şərh etməklə qurtaran deyil. Üç gün ərzində o, elə bir qonaqpərvərlik və ev sahibliyi nümayiş etdirdi ki, tale süfrəçisi (xansaları) dəyirmi ayı və günəşi yuxarı aləm sakinlərinin qidalanması üçün fələk tabaqlarına qoyduğu vaxtdan etibarən o cür bir ziyafət və o tərz və o sayaq bir məclis görülməmişdi. Bəzi inanılmış adamlar deyirlər ki, həmin xeyirli səfərdə İsgəndər şanlı xaqanın qardaşları olan xilafət inciləri və “vilayət” ağacının meyvələri – Seyid Həsən mirzə, Seyid Süleyman mirzə, Seyid Davud mirzə və Seyid Mahmud mirzə [onunla] birlikdə idilər. Bəziləri isə deyirlər ki, onlar Rəştdə İsgəndər şanlı xaqana qoşulmuşlar. Bir sıra şəxslər isə deyirlər ki, İsgəndər şanlı xaqan qardaşları ilə birlikdə Çiçəklü kimi tanınan Ağdağ yolu ilə Məsuləyə getdilər və oradan Rəştə yönəldilər. Amma onu həmin yolda müşayiət etmiş bir kəs tapılmadı ki, onun sözünə etimad etmək olsun. Doğrusu odur ki, İsgəndər şanlı xaqan qardaşları ilə birlikdə Rəştə cah-calalla nazil oldu və Rəştdə yerləşən, Ağ məscid (“Məscidi-Sefid”) adlanan və indi də əvvəlki kimi abad olan bir məsciddə sakin oldu” (13).

Həsən bəy Rumulunun əsərindən alınmış bu istinadda diqqət çəkən bir məqam vardır. Bu da İsmayıl Mirzənin Seyid Həsən mirzə, Seyid Süleyman mirzə, Seyid Davud mirzə və Seyid Mahmud adlı qardaşlarının olması haqqında verilən məlumatdır. Digər mənbələrdə bu məlumatlarla rastlaşmaq çətindir. Hətta adı çəkilən əsərin başqa bir yerində Sultan Heydər yə yalnız üç oğlan övladının – Sultan Əlinin, İsmayıl Mirzənin və Seyid Həsənin olması

haqqında məlumat verilmişdir. Mütəxəssislər isə Seyid Həsənin başqa mənbələrdə adı tez-tez xatırlanan İbrahim Mirzə olmasını ehtimal edirlər (14). Seyid Süleyman Mirzənin adına mənbələrdə təsadüf edilsə də (bu barədə aşağıda danışılacaqdır), digər qar-daşların adına rast gəlmək mümkün deyildir.

2. İsmayıl Mirzənin Lahican həyatı

İsmayıl Mirzə və onu müşayiət edən dəstə Rəştə çatıb şəhər-dəki "Ağ məscid" adlanan məsciddə məskunlaşdı. Məscidin həm quruluşu, həm oranın havası İsmayıl Mirzənin çox xoşuna gəldi və heç Rəşt hakimi Əmirə İshaqın evinə yollanmağı da lazım bilmədi. Məscidin yaxınlığında yerləşən bir zərgər dükanının sahibi Əmirə Nəcm adlı birisi isə İsmayıl Mirzənin həm xid-mətində dayandı, həm də onun mühafizəsi ilə məşğul oldu. (15).

İsmayıl Mirzə ilə Əmirə Nəcm arasında səmimi münasibətlər formalaşmışdı. Əvvəla, Əmirə Nəcm dərhal İsmayıl Mirzənin müridlərindən birinə çevrildi və daxilən həm də Səfəvi təriqətinə bağlandı. Sonra isə Əmirə Nəcm onun qayğısını çəkməklə bəra-bər, həm də onunla maraqlı söhbətə dəyə çevrildi. Əmirə Nəcm xatirə əlaməti olaraq xüsusi bir üzük hazırlayıb İsmayıl Mirzəyə bağışladı. İsmayıl Mirzə isə Əmirə Nəcm-in həm hörmətini, həm də onun yaxşılıqlarını unutmadı, hakimiyyəti illərində ona etimad göstərdi, onu yaxınlıqlarından birinə çevirdi. Məlumdur ki, Şah İsmayıl onu səltənət vəkili təyin etdi, 1508-1509-cu ildə Bağdad üzərinə qoşun çəkəndə onu qoşun başçısı etdi. Sonrakı illərdə isə Əmirə Nəcm Şah İsmayılın ən yaxın adamlarından biri oldu və onun nüfuzu hətta qızılbaş əyan və əmirlərinin nüfuzunu da üstələdi. Əmirə Nəcm də sədaqəti və etibarlı xidməti ilə bu münasibəti doğrultmağa çalışdı. Ona olan yüksək hörmətin nəticəsi idi ki, vəfatından sonra onun yerinə təyin edilmiş Yarəhməd Hüzani İsfahanini də Nəcmi sani (ikinci Nəcm) adlandırır (16).

İsmayıl Mirzə Rəştdə qalmaq istəsə də təhlükəsizlik məsələləri üzündən tezliklə bu şəhəri də tərk etməli oldu. Çünki Ağqoyunlu

əmirlərinin bu şəhərə müdaxilə edə bilməsi də istisna deyildi. Ona görə İsmayıl Mirzənin ətrafındakılar Lahicana yola düşməyi məsləhət bildilər. Gilanın şərqində yerləşən Lahicanın hakimi Kargiya (əmir) Mirzə Əli bu bölgədəki hakimlər içərisində ən nüfuzlu hakimlərdən biri sayılırdı. Mənbələrdə bildirilir ki, Kargiya Mirzə Əli Lahicanda Şeyx Zahid və Şeyx Səfiəddin ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışan təriqət meyilli bir şəxs idi və özünün də şiə məzhəbinə mənsubluğu üzündən İsmayıl Mirzənin və onu müşayiət edən dəstənin yanına gəlməsindən çox xoşhal oldu. Mirzə Əli tərəfindən İsmayıl Mirzənin dəstəsi üçün Lahicanda Keyəfridun mədrəsəsi qarşısında yerləşən bir binada yer ayrıldı, bu dəstə hər cürə qayğı ilə əhatə olundu. İsmayıl Mirzə öz dəstəsi ilə burada təhlükəsiz şəraitdə yaşamaqla bərabər, həm də savad və təhsil almağa başladı. Kargiya Mirzə Əlinin tapşırığı əsasında Lahicanın tanınmış alimlərindən olan ustad Şəmsəddin onun dini təhsili ilə məşğul oldu. Onun rəhbərliyi altında İsmayıl Mirzə yazmağı və Quran oxumağı öyrəndi (17).

Mənbə məlumatlarına görə, İsmayıl Mirzənin Lahicanda olması xəbərini alan çoxlu sayda müridlər Rumdan, Qaracadağdan, Meşkindən və digər yerlərdən axışib onun ziyarətinə gəldilər (18). “İsgəndər şanlı xaqan öz səadətli addımlarının gəlişi ilə Lahicanı ulu cənnətin həsəd apardığı bir yerə çevirdikdən və o rahat diyarda yaşamağa və qalmağa başladıqdan sonra Karkiya Mirzə Əlinin ixlasının, bağlılığının və sədaqətinin amilləri günbəgün daha artıq dərəcəyə və daha yüksək mərtəbəyə çatırdı. O, hər cür xidmət və hörmət göstərməklə ali mənşəli padşahın kimya [kimi] təsirli nəzərini özünə cəlb edirdi. Bu müddət ərzində sadıq sufilər yaxından və uzaqdan, xüsusən də Rum diyarından, Qaracadağdan, Meşkin tümənindən və s. yerlərdən nəzirlərlə, hədiyyələrlə və töhfələrlə Lahicana, İsgəndər şanlı xaqanın hüzuruna gəlirdilər və öz hədiyyələrini onun düzgün nəzərlərinə təqdim etdikdən sonra qalmağın münasib olmadığını düşünərək, təcili şəkildə çıxıb gəldilər” (19). Yəni bəzi elmi-tarixi ədəbiyyatda yazılanlardan fərqli olaraq İsmayıl Mirzənin ətrafına toplananlar yalnız Rum-

dan, Osmanlı dövləti ərazisindən gələnlər yox, həm də Azərbaycan ərazisindən gələnlər idilər və Şah İsmayıl hərəkətinin ictimai bazasının formalaşmasında onların da fəal iştirakı var idi.

“Əhsənüt-təvərix” əsərində İsmayıl Mirzənin Lahicanda olduğu zaman ağır xəstəliyə tutulması, həm də Ərdəbil üçün qərubsəməsi haqqında bəzi məlumatlar vardır: “Uca məqamlı padşah, Mövlana Şəmsəddin Lahicaninin yanında “Qurani-Məcid” oxuyurdu. Rəştə şahın yanında olan Əmir Nəcm Zərgər, Karkiya mirzə Əlinin qardaşları Sultan Həsən və Əmir Haşım ilə birlikdə tez-tez o həzrətin hüzuruna gəlirdilər. Şah onlarla həmsöhbət və həmməclis olmağa tamamilə alışmışdı və bu, o həzrətin sevincinə və ürəyinin açılmasına səbəb olurdu. Elə bir məqam gəlib çatdı ki, [İsmayılın] mübarək səhhəti pozuldu və o, qəflətən xəstələndi. Mövlana Nemətulla o xəstəliyə əlac tapmaq üçün çox çalışdı. Buna baxmayaraq, həmin xəstəlik bir ilə qədər davam etdi. Daha sonra “Xəstələndiyim zaman mənə yalnız O şəfa verir” [Qurani-Kərimin Şüəra surəsinin 80-ci ayəsi] darüşşəfasının həkimi (Allah) şəfa kərəm etdi, xəstəlik bütünlüklə yox oldu, ali səhhət düzəlməyə doğru üz qoydu və ruzigarın dili bu beytlərin məzmunu ilə [bu hadisəni] tərənnüm etməyə başladı: Ondan sonra ali məqamlı şah buyurdu ki, o həzrətin bibisi olan Şah Paşa xatun darülişad Ərdəbildə bəzi nemətlər, xüsusən də şahın meylinin çox çəkdiyi və sözlə ifadə edilməsi mümkün olmayan dərəcədə rəğbət bəslədiyi narın (xırda) çörək (“nani-rize”) hazırlatdırıb Lahicana göndərsin. Şah Paşa xatun itaəti vacib olan əmrə uyğun olaraq, hədiyyə və töhfələri tərtib edib bir sıra qohumları və yaxınları ilə Gilana göndərdi. Onun göndərdikləri Rəştə yetişəndə və onların gəlişi xəbəri alınəsbə şahın qulağına çatanda onları qarşılamaq və ulu dərgaha gətirmək üçün Göğ Əlini göndərdi. Mir Nəcm Zərgər və Əmirə İshaqın vəkilləri olan Mir Musanın oğlu Mir Həsən ilə Əmir Cahangir Rəşti onlara yoldaş olub Lahicana yollandılar. Ali məqamlı şah, Karkiyaya və onun qardaşlarına o hədiyyələrdən göndərdi və Əxi Mehmandara əmr etdi ki, o camaata (qonaqlara) hörmət və diqqət göstərsin, qonaqpərvərliyin və ev sahibliyinin

şərtləri nədirsə, yerinə yetirsin. O camaat üç gün ərzində Lahicanda qaldı. Ondan sonra ayrılmaq izni alıb geri döndülər” (20).

Ağqoyunlu hakimi Rüstəm Mirzə isə Sultan Heydər övladlarının tapılması fikrindən dönmürdü. Yalnız Ərdəbil və onun ətrafında deyil, aldığı məlumatlar əsasında Gilanda da onların axtarışı aparılırdı. Ətrafa göndərdiyi adamları vasitəsi ilə əldə etdiyi məlumatlar əsasında Sultan Heydər övladlarının Lahicanda olması xəbəri alınanda dərhal Kargiya Mirzə Əlinin yanına 300 nəfərlik silahlı dəstə göndərildi. İsmayıl Mirzənin və onun qardaşı İbrahim Mirzəni yaxınlaşmaqda olan real təhlükədən xilas etmək üçün Kargiya Mirzə Əli fənd işlətməyi qərara aldı. O, böyük bir səbət hazırlatdıraraq Ağqoyunlu silahlıları yaxınlaşanda İsmayıl Mirzə ilə İbrahim Mirzəni həmin səbətə yerləşdirdi və sonra da onları gizli yerdə bir ağacın kəlləsinə qaldırdılar. Mirzə Əli əmin olandan sonra ki, İsmayıl Mirzə və İbrahim Mirzə ağacların birindən havada asılmış vəziyyətdədir, Ağqoyunlu əmirləri qarşısında and içdi ki, hazırda Sultan Heydər övladlarının ayaqları Lahican torpağında deyildir. Mənbələrdəki məlumata görə, Rüstəm Mirzənin adamları bu sözə inandılar və geri qayıtdılar (21).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində Ağqoyunlu hakimi Rüstəm Mirzə tərəfindən İsmayıl Mirzənin Lahicanda axtarılması ilə bağlı daha geniş məlumatlar vardır. Həmin məlumatlardan görünür ki, Lahican hakimi Mirzə Əlinin himayəsində olarkən Ağqoyunlu hakiminin adamları bir neçə dəfə onun tutulması üçün gəlmişdilər. Əvvəlcə, Ağqoyunlu casusları bölgədə axtarışlar apardılar. Adı çəkilən mənbədə bildirilir ki, İsmayıl Mirzənin Lahicana sığınmasından dörd il sonra Ərdəbil hakimi Sultan Əlixanın casuslarından biri Səfəvi təriqətinin müridi adı altında bu bölgəyə gəldi. O, rastlaşdığı insanlar arasında danışdı ki, çoxdandır təriqət mürididir və çox arzulayır ki, mürşidini ziyarət etsin və onun ayaqlarından öpsün. Rastlaşdıqları adamlardan biri onun sözlərinə inanaraq Sultan Heydər övladlarının Əmir Mirzə Əlinin evində olduğunu və orada Səfəvi mürşidinin ziyarət edilməsi imkanının olduğunu bildirdi. Həmin casus da bu xəbəri eşidən kimi, birbaşa

Ərdəbilə üz tutdu və Sultan Heydər övladlarının Lahicanda, Kargiya Mirzə Əlinin yanında olmasını Ərdəbil hakiminə çatdırdı. O isə öz növbəsində xəbəri dərhal Ağqoyunlu hakimi Rüstəm Mirzəyə yetirdi. Rüstəm Mirzə də Sultan Heydər övladlarının sakit və səssiz ələ keçirilməsi üçün tədbirlər tökməyə başladı. Bununla bağlı, o öz əmirlərini və əyanlarını topladı, onlarla məsləhətləşmə apardı ki, Sultan Heydər övladları necə ələ keçirilsin. Məşvərət zamanı bildirildi ki, əgər Lahican hakimi Ağqoyunlu hakiminin dostu olsaydı və ya ondan çəkinsəydi Sultan Heydər övladlarının əl-qolunu bağlayıb Ağqoyunlu sarayına göndərərdi və ya da xəbər göndərərdi ki, adamlar gəlsin və onları aparsın. Əgər Mirzə Əli onları gizlədirsə, deməli onlarla həmfikirdir və onları təhvil vermək istəmir. Ona görə də məsləhət görüldü ki, Mirzə Əliyə məktub göndərilsin və bu məktubda Sultan Heydər övladlarına qohum kimi hörmətlə yanaşıldığı və onların qayğı altına alınması istəyi ifadə olunsun. Yəni bununla, Mirzə Əlinin diqqəti Rüstəm Mirzənin əsas məqsədindən yayındırılsın. Bu məsləhətin nəticəsi kimi, Rüstəm Mirzə Lahican hakiminə belə məzmununda bir məktub göndərdi: "Təəssüf ki, mən bəzi adamların sözüne inanıb öz qohumum və sipəhsalarım olan bu cavanı aradan götürdüm. Lakin indi ki, Sultan Əli Mirzənin taleyi bu cür oldu mənim ondan sonra elə bir adamım yoxdur ki, ona etibar edim. Buna görə də istəyirəm mənim övladlarım yerində olan qardaşlarını bir ata kimi tərbiyə edim ki, mənə arxa və dayaq olsunlar. Axır vaxtlarda eşitmişəm ki, onlar sənin yanına gəliblər və sən bizim xatirimizə onlara izzət göstərmişsən, yaxşılıqlar etmişsən. Biz səndən məmnun qalmışıq. Lakin gərək bu məktubum sənə çatdıqda onları tezliklə mənim hüzuruma yollayasan ki, mən o oğulların və onların xidmətində dayananların didarını görmək üçün həsrət çəkirəm. Əsla onların xatirinə bir pis xəyal gəlməsin. Onları burada şahənə şəfqətimizin gözlədiyi haqqında ümidlər edib yollayın. İnşaallah, hüzuruma gəldikləri vaxt onlara əvvəlkindən daha çox mehribanlıq göstərəcəyəm. Vəssəlam" (22)

Rüstəm Mirzə məktubunu bir qorçu vasitəsilə Lahicana göndərdi. Mirzə Əli qorçunu hörmətlə qarşıladı, ona qarşı qonaqpərvərlik nümayiş etdirdi və şübhələndirməmək üçün onu qayğı ilə əhatə etdi. Qorçuya onun ilk cavabı belə oldu ki, Sultan Heydər övladlarının Gilanda olmasından onun xəbəri yoxdur, ona görə də gərək onları axtarsın. Qorçunun istirahətini təşkil etdikdən sonra Mirzə Əli əvvəlcə İsmayıl Mirzəni müşayiət edən qızılbaş əmir-lərini yanına topladı və Rüstəm Mirzədən aldığı məktubu onlara göstərdi. Mirzə Əlidə belə bir güman var idi ki, Rüstəm Mirzə doğrudan da Sultan Heydər övladlarına hörmətlə yanaşır və onlara qayğı göstərmək istəyir. Bu gümanını o, qızılbaş əmirlərinə də açıqladı. Qızılbaş əmirləri isə qətiyyətlə Rüstəm Mirzənin Sultan Heydər övladlarına hörmət bəsləməsini rədd etdilər. Onlar bildirdilər ki, məktubda ifadə olunmuş fikirlər Rüstəm Mirzənin məkr-ləridir və Lahican hakimini aldatmaq üçün bu vasitəyə əl atıbdır. Ona görə qızılbaş əmirləri məsləhət gördülər ki, Rüstəm Mirzəyə məktub göndərilsin və ona çatdırılsın ki, Sultan Heydər övladları Gilanda yoxdur. Lahican hakimi də bu məsləhətləşmədən sonra Rüstəm Mirzəyə cavab məktubu yazdı və həmin məktubda Rüs-təm Mirzənin başına and içərək bildirdi ki, Sultan Heydər övlad-ları onun yanında deyildirlər. Məktubda sonra əlavə olunmuşdu ki, Mirzə Əlinin Sultan Heydər övladlarının heç Gilanda olmasın-dan da xəbəri yoxdur və o, Rüstəm Mirzəni əmin etdi ki, onun razılığı olmadan dostlarını və düşmənlərini yanında saxlamaz. Ağ-qoyunlu hökmdarının şübhəsinin oyadılmaması üçün məktub elə bir ruhda yazılmışdı ki, guya Mirzə Əli doğrudan da Sultan Hey-dər övladlarına Rüstəm Mirzə tərəfindən hörmətlə yanaşıldığına inanırdı (23).

Qorçu vasitəsilə bu məktub Rüstəm Mirzəyə çatdırıldı. Rüs-təm Mirzə də məktubda yazılanları doğru qəbul etdi və bir müddət İsmayıl Mirzənin Gilanda axtarılmasına son qoyuldu.

Mənbə məlumatlarına görə, Sultan Heydər övladları Lahica-canda dörd il qaldıqdan sonra İsmayıl Mirzənin böyük qardaşı İbrahim Mirzə vətən və anası üçün darıxdığını bildirdi və Ərdəbilə

qayıtmaq üçün İsmayıl Mirzədən və ətrafındakılardan icazə istədi. İsmayıl Mirzə əvvəlcə bu xahişlə razılaşmadı. Çünki Ərdəbilə qayıdacağı təqdirdə onun şəhər hakimi Əlixan tərəfindən həbs ediləcəyindən qorxurdu. Şübhə edilmirdi ki, İbrahim Mirzə həbs edilən kimi Ağqoyunlu hakimi Rüstəm Mirzənin sərəncamına göndəriləcək və o da İbrahim Mirzə ilə çox sərt şəkildə davranacaqdır. Ona görə, İsmayıl Mirzə təkidlə xahiş etdi ki, İbrahim Mirzə Ərdəbilə qayıtmaq fikrindən daşınınsın və onu gözləyən təhlükə ilə anasının iztirablarını da artırmasın. İbrahim Mirzə dediyinin üstündə dayandı və bildirdi ki, tanınmaması və ələ keçməməsi üçün Heydəri (qızılbaş) papağını türkmən papağına dəyişəcək və şəhərə daxil olacaq. İsmayıl Mirzə bundan sonra Kargiya Mirzə Əli ilə məsləhətləşdi. Mirzə Əli də dedi ki, istixarə açılınsın və əgər istixarə xeyir əlamətlə nəticələnsə, onda onun getməsinə maneçilik edilməsin. Sultan Heydər övladlarına müəllimlik edən rəşti molla Zeynalabdin adlı birisi Allah kəlamına müraciət edib istixarə açdı və bu istixarə yaxşı əlamətlə sonuçlandı. Onda İbrahim Mirzə yerli adamların birinin müşayiəti ilə Ərdəbilə qayıtdı, anası ilə görüşdü və onun yanında qaldı (24).

Qeyd etmək lazımdır ki, İbrahim Mirzənin Ərdəbilə qayıtması, Səfəvi təriqətinin bir çox tərəfdarlarından fərqli olaraq onun sakit həyata can atması tarixçilər arasında bəzi ehtimallara yol açmışdır. Belə fikirlər irəli sürülür ki, İbrahim Mirzə etiqadın siyasiləşməsinə meyli olmamış, dərvişlik həyatına üstünlük vermiş və xarakterində də dərvişlik ruhu daha güclü olmuşdu. Bəzi məlumatlara görə, o, Ərdəbildə öz əcəli ilə dünyasını dəyişmişdi. Guya, İbrahim Mirzə siyasi mübarizədən kənardə qalmışdı və dərvişliklə kifayətlənmişdi. Güman edilir ki, onun belə xarakterə malik olması böyük qardaşı Sultan Əli tərəfindən də müşahidə olunmuşdu və bunun nəticəsi idi ki, o, şəhid olmazdan əvvəl təriqət rəhbərliyinə İbrahim Mirzəni deyil, ondan kiçik olan İsmayıl Mirzəni təklif etmişdi (25).

Amma məlumdur ki, İbrahim Mirzə həm Səfəvi dövlətinin qurulmasında, həm də onun sərhədlərinin genişlənməsində qardaşı

Şah İsmayla arxa və dayaq olmuşdu (bu barədə aşağıda danışı-lacaqdır).

İsmayıl Mirzə altı il yarım Gilan vilayətində sığınacaq tapdı (26). Bu müddət ərzində İsmayıl Mirzə həm təriqət rəhbəri kimi, həm də qoşun rəhbəri kimi təcrübə qazandı və təkmilləşdi. Lahicanda yaşadığı illərdə İsmayıl Mirzə vaxtının xeyli hissəsini ovda keçirər, at minməyi, ox atmağı öyrənər və bu vərdişlərini daha da gücləndirərdi. Eyni zamanda fatehlik planları ətrafında fikirləşər və özünün gələcək planlarının həyata keçirilməsi barədə hər zaman düşünərdi (27). Bununla, mənbələr göstərmək istəyirdilər ki, İsmayıl Mirzə həm təriqət rəhbəri kimi, həm də gələcək fəh kimi Lahicanda formalaşma dövrü keçirirdi və bu formalaşma dövrü başa çatandan sonra İsmayıl Mirzə hər bəyraqını qaldırdı.

“O həzrət (İsmayıl) isə canını [ona] qurban edən az sayda xidmətçiləri ilə həmə vilayətdə (Gilanda) sakin olub, qeybdən gələcək işarənin intizarında qaldı. Həmin vaxt o həzrətin şərəfli yaşı yeddindən çox deyildi. Belə ki, o həzrətin doğumu Həsən padşahın ölümündən on il keçdikdən sonra, 892-ci il rəcəb ayının 25-də, seçənbə günündə (17.07.1487) baş vermişdi. [Əbcəd hesabı ilə] bu hadisənin tarixi bu cürdür: «Be taleyi əqrəb ruy dad tulu-yi neyr-i Şah İsmail» («Şah İsmayıl günəşinin doğması əqrəb bürcündə üz verdi»). Amma azyaşlı olsa da, fəhm və fərəsətdə, ağıl və bilikdə elə təəccüblü bir əlaməti vardı ki, ilk baxışda dünyanı idarə etmək bacarığı onun mübarək çöhrəsindən görünür, işıqlı alnından ilahi nur saçılırdı. Bu məqamda iki müdrək nöqtə xatirimə gəldi. Biri odur ki, Səfəvilərin müqəddəslik nişanlı sufiləri olan qızılbaş təbəqəsinin dövlət sahibi olması Allahın istəyində qərar tutduğu üçün «qızılbaş» və «dövlət» sözləri [əbcəd hesabı ilə] ədədlərin cəmi baxımından bərabərdir. Digəri isə odur ki, Qızılbaş dövlətinin ibtidası və bu tayfanın yüksəlişinin başlanğıcı Süleyman şanlı xaqan həzrətlərinin səxsiyyəti ilə əlaqədar olduğu üçün «Qızılbaş dövlətinin başlanğıcı» («Bədv-i doulət-i Qezelbaş») sözləri [əbcəd hesabı ilə] ədədlərin cəmi baxımından o həzrətin doğum tarixinə bərabərdir. Ali məyyətin mülazimləri xilafət çəməninə

bəzəyi olan o yeniyetməni gözəl etiqaad zülalı ilə bəsləyirdilər, qeybdən ilham alaraq, onu yüksək şahlıq ünvanı ilə adlandırirdılar və azyaşlı olmasına baxmayaraq, mətin əqidə və iradə ilə onu mürsədi-kamil və şah [deyə] çağırırdılar “ (28)..

Eyni zamanda məlumdur ki, Lahicanda olduğu vaxt İsmayıl Mirzənin yanına ətraf bölgələrdən Səfəvi müridləri axışib gələr, onu ziyarət edər və ona öz sədaqətlərini bildirərdilər. "O həzrətin [Gilanda] qaldığı vaxt onun kəramətli dərgahı sufilərin və müridlərin gəliş-gedişindən boş qalmırdı. Yeniyetməliyin ilk vaxtında bəzən ov əyləncəsi ilə məşğul olub, Simamı, Əşkuru və o vilayətin mənzərəli yerlərini gəzərdi. Həmişə dünyanı idarə etmək arzusu onun ürəyində yaşayır, öz himmətinin yüksəklərdə uçan şahinini məmləkət quzğununu şikar etmək məqsədi ilə uçururdu" (29).

Bir müddətdən sonra Ağqoyunlu hakimi Rüstəm Mirzə yenidən Sultan Heydər övladlarını Lahicanda axtarmaq qərarına gəldi. Mənbələrdə olan məlumatlara görə, İsmayıl Mirzənin Lahicanda olması barədə ona xəbər çatdırmışdılar. Rüstəm Mirzə də bu xəbəri alan kimi, yenidən Lahican hakimi Mirzə Əliyə məktub yazdı. Bu məktub onun əvvəlki məktubundan daha kəskin idi. Rüstəm Mirzə həmin məktubda hədə-qorxu gəlməklə İsmayıl Mirzənin həbs edilərək onun sarayına göndərilməsinə bir də cəhd göstərdi: "Nə üçün keçmiş münasibətlərin üstündən xətt çəkirsən və mənim düşmənlərimi öz evində saxlayırsan. Əgər bu dəfə onları bizim yanımıza göndərsən, onda bizim üçün sən elə həmin köhnə dost olaraq qalacaqsan. Yox, əgər buna əməl etməsən, saysız qoşun göndərəcəyəm ki, gəlib Lahicanın bütün ağaclarını yandırsınlar və Gilanın hamısını qətlə etsinlər. Əlbətdə mənim məktubumu alan kimi ya şeyxzadələri öldür, ya da əgər onların qanına şərik olmaq istəmirsənsə, onda onları diri-diri mənim yanıma göndər ki, intizar gözüm yoldadır" (30).

Bu məktub Mirzə Əli tərəfindən böyük təşvişlə qarşılandı və dərhal da öz ətrafını topladı, onlarla məsləhətləşmə apardı. Mirzə Əli bildirdi ki, Rüstəm Mirzə yenə də Sultan Heydər övladlarını tələb edir və əgər onları verilməsə bütün Gilan əhli qətlə edilə-

cəkdir. Mirzə Əlinin əmir və əyanları da bu təşvişi bölüşdü və ora toplaşanların fikri belə oldu ki, Ağqoyunlu dövləti ilə üz-üzə gəlmək mümkün deyil və ona görə də Sultan Heydər övladları gərək Rüstəm Mirzənin adamlarına təhvil verilsin. Mirzə Əli bu toplantıda bir qərar verməsə də nə edəcəyini də bilmədi. Mənbələrdə olan məlumata görə, Mirzə Əli bu fikirlər burulğanında qaldığı bir vaxtda onu yuxu apardı və yuxuda İmam Əlini gördü. Əmir əl-möminin ona çatdırdı ki, sən nə fikrə düşməsən və nə üçün mənim övladımı düşməyə vermək istəyirsən, mənim övladlarımla belə ədəbsizlik etmə. Qiyamət günündə həzrət peyğəmbərin və mənim yanımda xəcalətli qalarsan (31).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, Mirzə Əli bu yuxusundan sonra İsmayıl Mirzə ilə də görüşdü, onunla da məsləhətləşdi. Ümumən isə, Mirzə Əli bu dəfə də İsmayıl Mirzəni və onun ətrafındakıları Rüstəm Mirzəyə təhvil verməkdən imtina etdi. Amma bununla bağlı Rüstəm Mirzəyə qarşı açıq-açığına çıxmağa da ehtiyat etdi. Mirzə Əli öz qərarını Rüstəm Mirzənin elçisinə ehtiyatla çatdırdı və çalışdı ki, Ağqoyunlu hakimində heç bir şübhə yaratmasın. Mirzə Əli onun yanına gəlmiş Ağqoyunlu elçisinə çatdırdı ki, Rüstəm Mirzəyə çatdırılan məlumat doğru deyildir. O söylədi ki, Uzun Həsənin ocağından ona heç bir ziyan dəyməmişdir və ona görə də bu ocağın düşmənlərini heç vaxt evində saxlamaz. Mirzə Əli sonra onu da əlavə etdi ki, əgər yüz il sonra belə Sultan Heydər övladları barəsində xəbərimsə olsa sizin dərgahınız qarşısında günahkar olaram. Ağqoyunlu elçisi də bu xəbərləri Rüstəm Mirzəyə çatdırdı və Rüstəm Mirzə bu dəfə də eşitdikləri ilə razılaşdı (32).

İsmayıl Mirzənin və onun ətrafındakıların Lahicanda olması ilə bağlı Rüstəm Mirzənin təşvişinə bununla da son qoyulmadı. Bir müddətdən sonra Mirzə Əlinin öz yaxınlarından biri İsmayıl Mirzənin Lahicanda olması ilə bağlı Rüstəm Mirzəyə məlumat çatdırdı. Rüstəm Mirzə də Qasım bəy adlı əmirinin rəhbərliyi altında Lahicana 300 nəfərlik bir dəstə göndərdi və İsmayıl Mirzəni tələb etdi. Mirzə Əlinin Sultan Heydər övladlarını böyük

səbətə (zənbilə) qoyması hadisəsi də Qasım bəyin bu gəlişi ilə bağlıdır. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"da bu hadisə daha geniş və daha təfərrüatlı şəkildə verilmişdir. Rüstəm Mirzə bu dəfə də Qasım bəylə Mirzə Əliyə məktub göndərdi və həmin məktubda öz tələblərini belə çatdırdı: "Bundan sonra artıq dərəcədə bizi özündən incik salma. Sultan Heydərini uşaqlarını dərhal Qasım bəyə ver ki, bizim xidmətimizə gətirsin. Yoxsa özüm gələrəm, bütün Gilanı çapıb-talayaram və qətliam törəderəm" (33).

Rüstəm Mirzənin göndərdiyi 300 nəfərlik dəstənin qarşısında Mirzə Əli çarəsiz vəziyyətə düşdü, bir daha nə edəcəyini bilmədi. Hətta İsmayıl Mirzənin lələsi Hüseyn bəy də Rüstəm Mirzənin silahlı dəstəsinin gəlməsi xəbərini eşidəndən sonra çıxış yolu göstərməkdə çətinlik çəkdi. Amma Mirzə Əli öz narahatçılığını Qasım bəyə çatdırmadı və onu da, onun dəstəsini də qonaqpərvərliklə qarşıladı. Adı çəkilən mənbənin məlumatına görə, bu dəfə də vəziyyətdən çıxış yolunu yuxuda ikən Mirzə Əliyə həzrət Əli aydınlatdı. Onun bəyanına görə, Mirzə Əli 10 gündən sonra Qasım bəyi yanına çağırmalı və ona deməli idi ki, bütün kəndlərə adam göndərmişəm və Sultan Heydər övladlarının heç bir kənddə olmadığı məlum olmuşdur. Sözlərinin doğruluğuna əminlik yaratmaq üçün Mirzə Əli iki böyük ağacın arasında kəndirlər çəkməli, bu kəndirlər üzərinə səbət qoymalı və Sultan Heydər övladlarını həmin səbətlərə yerləşdirməli idi. Bundan sonra Quran kitabını gətirməli və Qasım bəyin qarşısında Quran kitabına and içməli idi ki, hazırda Sultan Heydər övladları Gilan torpağı üzərində deyildir. Mirzə Əli də belə etdi və bununla növbəti dəfə İsmayıl Mirzənin həbs edilməsi təhlükəsi aradan qaldırıldı (34).

Qeyd etmək lazımdır ki, Rüstəm Mirzənin adamlarının 2-ci və 3-cü dəfə Lahicana gəlməsi "Aləmara-yi Şah İsmayıl"da İbrahim Mirzənin Ərdəbilə geri dönməsindən sonra nəql edilmişdir. Amma hər üç halda Sultan Heydər övladlarının həbs edilməsi ilə bağlı söhbət açılmışdır. Tarixlər göstərilmədiyi üçün bu hadisələrin dəqiq vaxtını müəyyənləşdirmək çətindir və bilmək olmur ki,

İbrahim Mirzə doğrudanmı birinci hadisədən sonra Lahicanı tərk etmişdi, yoxsa 3-cü hadisədən sonra.

İsmayıl Mirzənin Lahicanı tərk edərək cahangirlik yürüşlərinə başlaması Ağqoyunlu hakimi Rüstəm Mirzənin öldürülməsindən sonraya təsadüf edir. Bu hadisə 1497-ci ildə baş vermişdi. XV əsrin sonuncu illəri Ağqoyunlu dövləti daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi ilə xarakterizə olunur. Öz maraqlarının təmin edilməsini daha çox düşünən Ağqoyunlu əmirlərinin bu və ya digər hakimi müdafiə etməsi mərkəzi hakimiyyəti kifayət qədər zəiflədir və ölkə ərazisində tez-tez daxili müharibələr alovlanırdı. Belə müharibələrin biri də 1497-ci ilin may ayında baş verdi və Aybə sultan və tanınmış əmirələr tərəfindən müdafiə olunan Sultan Əhməd bu müharibədə Rüstəm Mirzəyə üstün gəldi. Rüstəm Mirzə məğlub olaraq Gürcüstana qaçdı, Sultan Əhməd isə Təbrizə daxil olaraq Ağqoyunlu hakimiyyətini ələ keçirdi. Lakin bununla daxili müharibələrə heç də son qoyulmadı. Həmin ilin iyul ayında Rüstəm Mirzə Azərbaycanın şimalında ətrafına topladığı yeni qüvvələrlə hakimiyyəti geri qaytarmağa cəhd göstərdi. Lakin həmin ayın 2-də qətlə yetirildi və Əhmədin hakimiyyəti bir qədər möhkəmlənmiş oldu. Amma bu da Ağqoyunlu əmirlərinin hakimiyyətdən narazılıqlarının qarşısını ala bilmədi və mərkəzləşdirilmiş hakimiyyəti möhkəmləndirmək ona müyəssər olmadı. 1497-ci il dekabrın 13-də Sultan Əhməd də öldürüldü. Onun ölümündən sonra kifayət qədər gücə və nüfuza malik olan Aybə sultan hakimiyyəti öz nəzarəti altında saxlamaq üçün Sultan Yaqubun oğlu Muradı padşah elan etdirdi. Lakin tezliklə onlar arasında mübahisələr yarandı və ona görə də Aybə sultan Muradı həbs etdirdi. Bundan sonra Aybə sultan Uzun Həsənin oğlu Yusif Mirzənin oğlu Əlvənd Mirzəni dövlətin padşahı kimi tanıdı. Lakin bununla da hakimiyyət daxilində sabitlik təmin edilmədi. 1498-ci ildə Ağqoyunlu əmirlərindən bir dəstəsi Əlvənd Mirzənin doğma qardaşı Məhəmməd bəyi padşah elan etdi. İki qardaş arasında alovlanan mübarizə Məhəmməd bəyin qələbəsi ilə başa çatdı. Onun tərəfində olan qoşun hissələri

1499-cu ildə Əlvənd Mirzənin qoşunlarına üstün gələrək Təbrizə daxil oldu və hakimiyyəti ələ keçirdi. Bu vəziyyətdən razı olmayan əmirilər Aybə sultan tərəfindən həbs edilmiş Muradı həbsdən azad edib Sultan Məhəmmədə qarşı qoydular. Onlar arasındakı hakimiyyət çəkişməsi də döyüşə gətirib çıxardı. 1499-cu ilin sonlarında İsfahan yaxınlığında Muradla Məhəmmədin qoşunları arasında döyüş baş verdi. Bu döyüşdə Murad üstün gəldi. Bu döyüşdən sonra ərəb İraqı, Fars İraqı, Fars Muradın (Sultan Muradın) hakimiyyəti altına düşdü. Azərbaycan əraziləri isə taxtdan salınsa da hakimiyyətə iddialı olan Əlvənd Mirzənin hakimiyyəti altında qaldı. 1500-cü ildə Əlvəndlə Murad arasında razılaşma əldə edildi və həmin razılaşmaya əsasən Ağqoyunlu dövlətinin ərazisi iki yerə bölünmüş oldu (35).

3. İsmayıl Mirzənin öz hərəkətinə başlaması

XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu dövləti ərazisində baş verən daxili çəkişmələri xarakterizə edən mənbələrdən biri yazırdı ki, Əcəm İraqında və Azərbaycan məmləkətində elə bir hərə-mərclik baş verirdi ki, iki gündən bir yeni padşah gəlirdi (36). Belə bir dövrdə İsmayıl Mirzə cahangirlik yürüşlərinə başlamağı qərara aldı. Mənbələrdə və bəzi tarixi ədəbiyyatda İsmayıl Mirzənin 13 yaşına çatması, ölkədə hakimiyyət uğrunda çəkişmələrin güclənməsi, Səfəvi təriqət tərəfdarlarının etiqad yolunda mübarizəyə hazır olması və belə bir zamanda İsmayıl Mirzə tərəfindən cahangirlik yürüşlərinə başlanması arasında bir əlaqə tapılmasına cəhd göstərilir. Belə güman edilir ki, təriqət tərəfdarlarının İsmayıl Mirzənin bayrağı altında mübarizəyə kütləvi şəkildə hazır olması həm də ilahi bir qədərlə bağlıdır. Buna görə də təriqət tərəfdarları vaxt yetişəndə hamılıqla mübarizəyə hazır oldular.

Amma məlumdur ki, İsmayıl Mirzənin hələ uşaq yaşlarından Səfəvi təriqət tərəfdarları arasında təşkilatlanma qalmaqda idi. Müxtəlif bölgələrdə yerləşən təriqət tərəfdarları ilə təriqət mürşidi arasında əlaqələr mövcud idi və bu əlaqələr vaxt ötdükcə daha da

güclənirdi. Mürşid tərəfindən müxtəlif bölgələrə xəlifələr təyin edilməsi və mürşid tövsiyələrinin çox tez bir zamanda yerlərə, təriqət tərəfdarlarına çatdırılmasının işlək bir mexanizmi qurulmuşdu. Dövrün imkanlarına görə, Səfəvi təriqət tərəfdarları arasında əlaqələri kifayət qədər çevik şəkildə qurmaq mümkün idi və bununla təriqət tərəfdarlarına lazımi göstərişlər çatdırılmaqla, həm də onların fəaliyyətini nəzarət altında saxlamaq olurdu. İsmayıl yaşa dolduqca təriqət tərəfdarları onun ətrafında daha sıx səfərbər olurdular və həm də onların İsmayıl Mirzə ilə əlaqələri daha işgüzar xarakter alırdı. Dövrün hərbi-siyasi çəkişmələri isə daha sabit və ədalətli bir hakimiyyətin təriqət rəhbərliyi altında qurula biləcəyi qənaətini daha da gücləndirirdi.

Cahangirlik yürüşlərinə başlanması həm də İsmayıl Mirzənin münasib yaşa çatması ilə bağlı idi. Mübarizə meydanına atılarda İsmayılın 13 yaşı var idi. Bu yaşa qədər İsmayıl həm mənəvi baxımdan, həm də fiziki baxımdan böyük vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər hazır idi. Mövcud olan bəzi məlumatlara görə, İsmayıl öz hərəkətinə başlamazdan bir müddət əvvəl Lahican hakimi Mirzə Əliyə müraciət etdi, yaxınlarından birini onun yanına göndərdi və hərəkəta başlamaq üçün ondan icazə istədi. Mirzə Əli bu dəfə İsmayıl Mirzəyə icazə vermədi və bildirdi ki, həm yaşı azdır, həm də ətrafına kifayət qədər tərəfdar toplanmayıb. Məsləhət bildi ki, o, bir müddət də gözləsin və hazırlıqlarını tamamlasın. Amma İsmayıl Mirzə öz qərarından dönmədi və o özündə bu hərəkəta başlamaq üçün bir qüvvə hiss etdiyi üçün bir daha Mirzə Əliyə müraciət etdi. Bu dəfə şəxsən o özü Mirzə Əlinin yanına getdi, hərəkəta başlamaq üçün ondan icazə istədi. Qeyd edilməlidir ki, İsmayıl Mirzənin hərəkəta başlamaq istəyi həm də onun ətrafında cəm olmuş qızılbaş əmirlərinin onun rəhbərliyi altında mübarizəyə hazır olmaları ilə bağlı idi. Kiçik yaşlarında olmasına baxmayaraq, İsmayıl Mirzənin rəhbərlik istedadı, şücaəti, fiziki keyfiyyətləri, təşkilatçılığı, mürşidlik bacarığı hərəkətin başlanması vaxtının çatdığı barədə onun ətrafında toplanarlarda heç bir şübhə yeri qoymurdu.

Kargiya Mirzə Əli bu dəfə də onun kiçik yaşda olmasına görə hərəkətin təxirə salınması təklifini irəli sürdü. İsmayıl Mirzə bu təklifə öz münasibətini belə bildirdi ki, hərəkata başlaması üçün göylərdən vəzifə alıbdır və ona görə, Mirzə Əlinin hüsurundan getməyə məcburdur. Belə olanda Mirzə Əli də daha etiraz etmədi və İsmayıl Mirzə 1499-cu ilin avqustunda Lahicanı tərk edərək hərəkətini başladı (37).

"Tarix-i aləmə-yi Abbasi"də İsmayıl Mirzənin Lahicanı tərk edərək öz hərəkətinə başlaması aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir: "Türkman Ağqoyunlu sultanlarının dövlətində çaxnaşma və ara toqquşmaları xəbəri Süleyman şanlı xaqanın qulağına çatdıqda onun cahanı bəzəyən rəyi Gilandan çıxmaq qərarına gəldi. Karkiya Mirzə Əli qonaqpərustliyə layiq təvazökarlıqla və dövlətsevərliklə, ehtiyatı nəzərə alıb, buna mane olaraq dedi: - Hələ dövlət gülşəninin qönçəsinin açılmaq vaxtı yetişməmişdir. Yəni yaşının azlığı, düşmənlərin çoxluğu, tərəfdar və köməkçilərin çatışmazlığı üzündən zati-alilərinin (İsmayılın) zühur və çıxış etmə məqamı [hələ] çatmayıbdır. Bir az da gözləmək lazımdır ki, bu ali məqsəd üçün Allahın köməyi ilə şərait hazırlanmış olsun.

O həzrət Karkiyanın xətrinə daha bir müddət [Gilanda] qaldı. Nəhayət, 906 - cı ilin aylarında (28.07.1500 - 16.07.1501) Uzun Həsənin nəvələri olan, Sultan Yaqubun oğlu Sultan Muradla Yusif mirzənin oğlu Mirzə Əlvəndin arasındakı çəkişmələrdən sonra sülh bağlandı. İran məmləkətləri iki əmioğlu arasında bölündüyü zaman Süleyman şanlı xaqanın Gilanda qalmaq müddəti altı il yarım çatdı. Daha artıq səbir etməyə hövsələsi yox idi. Qeybdən ilham alaraq, o vilayətdən çıxmaq qərarı aldı. O, Karkiya ilə vidalaşaraq, zəmanənin qürur mənbəyinə çevrilmiş bir saatda xidmətçilərindən və canından keçən əqidəli tərəfdarlarından ibarət məhdud bir dəstə ilə məqsədinə tərəf yollandı. Karkiya Mirzə Əli var-dövlətinin imkan verdiyi qədər peşkəşlər təqdim edərək, layiqincə xidmət göstərdi və bir neçə fərsəx onu müşayiət edərək, [İsmayılın] qulluğunda olan qüdrətli dövlət ağsaqqallarına lazımi məsləhətlər verdikdən sonra onları Allah amanında mətləbə tərəf yö-

nəltdi. Elə ki Taroma çatdılar, Rum və Şam sufilərindən təqribən min beş yüz nəfəri sədaqət qapısından keçərək, [İsmayılın] fələk kimi uca dərgahında cəmləşdilər. Oradan Xalxala təşrif gətirdilər. Xalxaldan Ərdəbilə getdilər. Ərdəbil hakimi Sultan Əli bəy Cagirlü onlara mane olmaq və qarşı çıxmaq mövqeyində durdu. Buna görə də Süleyman şanlı xaqan o vaxt qoşununun azlığı üzündən döyüşə girməyi sərfəli bilməyib, oradan Talış tərəfə getdi. O il şiddətli soyuq və şaxta olduğundan [İsmayıl və tərəfdarları] Astara vilayətinin Ərcüvan kəndində qışlağa qaldılar" (38).

Mənbələrdə olan məlumata görə, Lahican tərک edilməzdən əvvəl münəccimlərin vasitəsilə ulduzlar seyr edildi və başlanan hərəkətin aqibəti ilə bağlı ulduzlardan xəbər tutuldu. Alınan xəbərlər də ümidverici oldu və bu xəbər də İsmayıl Mirzənin hərəkətinə başlamasına əlavə bir ümid verdi. Ulduzların seyrinə əsasən, hərəkət üçün münasib gün yetişəndə İsmayıl Mirzə və onu müşayiət edənlər Lahicandan yola düşdülər. Lahican hakimi Mirzə Əli də onları müəyyən məsafəyə qədər müşayiət etdi (39).

İsmayıl Mirzə Lahicanı onunla birlikdə Gilana gəlmiş 7 qızılbaş və sufi əmiri ilə birlikdə tərک etdi. Yəni İsmayıl Mirzə cahangirlik hərəkətinə 7 nəfərlə başladı. Bu fakt İsmayıl Mirzənin qətiyyətinə, onun başladığı hərəkətin uğuruna olan inamından irəli gəlirdi. Bu məsələ özü də İsmayıl Mirzənin şəxsiyyətini xarakterizə edə biləcək bir cəhətdir. Onun böyük əminliklə hərəkətinə başlamasının səbəbi ilahi məqamlarla bağlansa da, burada başqa səbəblərin olması da şübhəsizdir. Amma istənilən halda İsmayıl Mirzə öz gücünə və mürşidi olduğu təriqətin gücünə arxalanaraq cahangirlik hərəkətinə başladı. Mövcud olan faktlar onu da göstərir ki, İsmayıl Mirzə öz hərəkətinə başlayanda təriqət tərəfdarları və müridləri arasında da bu hərəkətinə bir hazırlıq var idi. Mövcud olan əlaqə şəbəkəsi ilə təriqət əhli öz mürşidinin rəhbərliyi altında müqəddəs hərəkətinə başlamağa müəyyən hazırlıq görmüşdü. Bu hazırlıq ilk növbədə mənəvi-əqidə hazırlığı idi. Səfəvi müridləri davamlı şəkildə İsmayıl Mirzə ilə əlaqə saxlayaraq təriqətə sadiq olduqlarını bəyan edir və bu sədaqəti əməldə nü-

mayış etdirməyə hazır olduqlarını bildirirdilər. Səfəvi təriqət əhlinin böyük hərəkata hazırlığı heç şübhəsiz ki, onların hərbi-fiziki hazırlıqlarını da istisna etmirdi. Çünki hərbi hazırlıqlar həyata keçirilmədən dövrün hakimlərinin çoxsaylı qoşunlarına qarşı müqavimət göstərmək də mümkünsüz olardı. Buna görə, İsmayıl Mirzənin hərəkata başlaması ərəfəsində təriqət əhli arasında təşkilatlanmanın çox güclü olduğu şübhə doğurmamalıdır. Təəssüf ki, bu məqamın təfərrüatları barəsində mənbələrdə yetərli məlumatla rastlaşmaq çətindir.

Dövrün mürəkkəb hərbi-siyasi şəraiti də cahangirlik hərəkatına başlanması üçün münasib bir zəmin təşkil edirdi. Davamlı şəkildə özünü göstərən daxili çəkişmələr, hakimiyyət uğrunda toqquşmalar sadə əhaliyə böyük talan və qırğınlar gətirirdi. Sabit bir həyatın qurulması, müharibələrə son qoyulması baxımından əhalinin müqəddəs dini dəyərlərin qorunacağı bir cəmiyyətin qurulmasına olan güclü ümidləri İsmayıl Mirzə hərəkatına ictimai bir dəstək kimi də qəbul edilə bilərdi.

Bəzi məlumatlara görə, İsmayıl Mirzə Lahicanı tərk etməzdən əvvəl ətrafındakı əmirlərlə Ərdəbilə doğru hansı marşrutla hərəkət etmək barəsində məsləhətləşmə apardı. Belə qərara gəldi ki, İsmayıl Mirzə Deyləm-Tarom marşrutu ilə Astaraya doğru hərəkət etsin (40). Çox güman ki, həmin marşruta üstünlük verilməsinin səbəbi adları çəkilən məntəqələrdə təriqət tərəfdarlarından ibarət dəstələrin toplanması və bu dəstələrin İsmayıl Mirzəyə qoşulmağa hazır olmaları idi.

Deyildiyi kimi, Lahican hakimi Mirzə Əli müəyyən məsafəyə qədər İsmayıl Mirzəni müşayiət etdi. Bəzi məlumatlara görə, Mirzə Əli bu zaman Deyləm istiqamətində olan Saman adlanan məntəqəyə qədər onu yola saldı və sonra salamatlaşaraq geri qayıtdı (41). İsmayıl Mirzə isə Deyləm və Tarom istiqamətində hərəkatını davam etdirdi. Baxmayaraq ki, Mirzə Əli təkidlə İsmayıl Mirzəni müdafiə edirdi və təhlükələrlə rastlaşmasına baxmayaraq, İsmayıl Mirzəni müdafiə etmişdi. Lahicandan İsmayıl Mirzənin dəstəsinə kimsənin qoşulması haqqında mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda

bir məlumat yoxdur. Doğrudur, bəzi mənbələrdə İsmayıl Mirzənin Lahicanı 7 nəfərlə deyil, nisbətən daha böyük sayda (17 nəfərlə) tərk etməsi haqqında məlumat mövcuddur (42). Amma mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda əsasən 7 nəfərə istinad edilir.

Ola bilər ki, İsmayıl Mirzə Lahicanı tərk edəndən sonra Mirzə Əlinin əlavə təhlükələrlə rastlaşmasına razı olmadığı üçün oradan özünə silahdaş götürməyi lazım bilməmişdi. Başqa səbəb də ola bilərdi. Bölgədə isə onun tərəfdarları çox idi. Çünki bir tərəfdən Lahican və bütünlükdə Gilan İsmayıl Mirzənin ulu əcdadı Şeyx Səfiəddinin sufi kimi formalaşdığı bir məkan idi. Digər tərəfdən, İsmayıl Mirzə Lahicanda olduğu müddətdə yerli əhali ilə olan ünsiyyətlərində təriqət mürsidi kimi yaxşı tanınırdı və sözsüz ki, yerli əhəlinin səmimi münasibəti onun mühafizəsini şərtləndirən mühüm amillərdən biri idi.

Bölgədə onun çoxlu sayda müridinin və təriqət tərəfdarının olmasının nəticəsi idi ki, hələ Taroma çatmamış İsmayıl Mirzəyə bu məntəqədə toplanmış 70 nəfərlik bir dəstə qoşuldu. İsmayıl Mirzə Lahicanı tərk etməzdən əvvəl ətraf məntəqələrdə toplanan təriqət tərəfdarlarını hərəkətə hazır olmaları barəsində xəbər göndərmişdi.

Göründüyü kimi, Taromda artıq İsmayıl Mirzənin dəstəsinin formalaşmasına başlandı. Bu xəbərin ətrafa yayılması Tarom ha kimi Hüseyin Sultanın da ciddi təşviş və narahatçılığına səbəb oldu. Məntəqədə Ağqoyunlu dövlətinə düşmən olan bir qüvvənin toplaşmasının qarşısını almaq üçün Hüseyin Sultan əməli addımlar atmağa başladı. Hüseyin Sultan 700 nəfərlik bir dəstə ilə Taromun 4 fərsəxliyinə çıxdı ki, İsmayıl Mirzənin dəstəsinə zərbə vursun. Bu zaman İsmayıl Mirzə ətrafındakı bir neçə nəfərlə ovda imiş. Hüseyin Sultanın dəstəsinin yaxınlaşmasını görəndə İsmayıl Mirzənin lələsi Hüseyin bəy Şamlı döyüşə girmədən oradan uzaqlaşmağı məsləhət bildi. Çünki İsmayıl Mirzə onun ətrafına toplanmış dəstədən xeyli uzaqda idi. İsmayıl Mirzə isə bu təklifi qəbul etmədi və bildirdi ki, o artıq öz hərəkətinə başlamışdır və yaxınlaşan təhlükədən üz çəvməsi yaxşı qarşılanmaz. Sonra da əlavə etdi ki,

gərək müqavimət göstərək və Allah bizimlə olduğu halda qələbə də yaxında olacaqdır (Quranın Səf surəsinin 13-cü ayəsinə işarədir). Beləliklə, İsmayıl Mirzə onunla ova gəlmiş bir neçə sufi ilə Hüseyn Sultanın qoşun dəstəsinə qarşı vuruşmağa başladı. Döyüş başlamazdan əvvəl Hüseyn Sultan adamlarından birini İsmayıl Mirzənin yanına göndərdi, onun və onun ətrafındakıların kim olması ilə maraqlandı. İsmayıl Mirzə də ona xəbər göndərdi ki, onun qarşısındakı böyük hərəkata başlamış İsmayıl Mirzədir. Bizə qoşulsan böyük mərtəbələrə çata bilərsən, yox əgər döyüşmək istəyirsənsə ixtiyar özünüdür. Hüseyn Sultan xəbəri eşidəndə İsmayıl Mirzəyə qoşulmaqdan imtina etdi. Əksinə, sevindi ki, İsmayıl Mirzəni ələ keçirmək ona qismət ola bilər. Ona görə də döyüşə başlamaq işarəsi verdi. Hüseyn Sultanın qardaşı irəli çıxaraq İsmayıl Mirzə ilə döyüşə başlamaq istədi. İsmayıl Mirzənin razılığı ilə onun qarşısına Hüseyn bəy Lələ çıxdı. Hüseyn bəy əvvəlcə onu fikrindən çəkəndirməyə çalışdı. Görünür, Hüseyn Sultanın qardaşı İsmayıl Mirzənin asanlıqla ələ keçiriləcəyini güman etdiyindən heç bir təklifi qəbul etmədi. Belə olanda Hüseyn bəy Lələ qılınca əl atdı və Hüseyn Sultanın qardaşını qətlə yetirdi. Hüseyn Sultan bunu gördüncə İsmayıl Mirzənin dərhal ələ keçirilməsinə işarə verdi. O bildirdi ki, əgər İsmayıl Mirzənin dəstəsi bu döyüşdən xəbər tutub köməyə gəlsə həmin dəstənin qarşısını saxlamaq mümkün olmayacaq. Ona görə də Hüseyn sultanın 700 nəfərlik dəstəsi İsmayıl Mirzəni və onun ətrafındakıları mühasirəyə aldılar. Belə olanda İsmayıl Mirzə və onun ətrafındakılar da silaha əl atdılar. Mənbədə olan məlumata görə, İsmayıl Mirzənin Heydəri zərbəsi qarşısına çıxanlara aman verilmədi. Nəhayət o, tezliklə Hüseyn Sultana da çatdı, ona bir daha bu döyüşdən əl çəkməyi təklif etdi. Hüseyn Sultan yenə bu təklifləri qəbul etməyəndə İsmayıl Mirzənin qılıncının zərbəsindən öz həyatı ilə vidalaşmalı oldu. Elə bu vaxt İsmayıl Mirzənin dəstəsi məsələdən xəbər tutaraq özünü döyüş meydanına yetirdi. Hüseyn Sultanın dəstəsindən 400 nəfər qətlə yetirildi. İlk döyüşdə uğur qazanan İsmayıl Mirzənin dəstəsi qələbə sevinci ilə yenidən Taroma qayıtdı (43).

Taromda isə İsmayıl Mirzənin dəstəsinin sayı daha da artdı. Bir məlumata görə, burada onun dəstəsinə daha 120 nəfər qoşuldu (44). Bir məlumata görə isə, İsmayıl Mirzə Taroma çatanda onu artıq bura Rumdan və Şamdan toplaşmış olan 1500 nəfərlik sufi dəstəsi gözləyirdi və bu dəstə də İsmayıl Mirzənin dəstəsinə qatıldı (45). “İsgəndər şanlı xaqan Deyləmanda cah-calalla dayandı və oradan Taroma tələsdi. Taromda səadətli çadırlarını qurduqdan sonra qalibiyyətli əsgərlərin əhvalına nəzər salıb, Rum və Şam sufilərindən təxminən min beş yüz nəfərin müzəffər üzənginin mülahimisi olduğunu gördü. Onun ətirli ürəyi Əmir Hüsəməddindən narahət idi. Çünki [Əmir Hüsəməddinin] xilaf və tərslik yolunun yolçusu olduğu deyilirdi” (46). Bu məlumatın doğru olacağı təqdirdə belə güman etmək olar ki, İsmayıl Mirzənin hərəkətlərinin bir səbəbi də Rum və Şamdan olan sufi dəstələrinin Taroma yetişməsi xəbəri ola bilərdi.

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"da daha sonra bildirilir ki, Hüseyn Sultanın öldürülməsindən və Taromun nəzarət altına keçməsindən sonra İsmayıl Mirzə dəstəsi ilə Xalxala doğru hərəkətə başladı. Xalxal hakimi də ona müqavimət göstərmək istədi. İsmayıl Mirzənin dəstəsi Xalxal hakiminin də müqavimətini qırdı və bu məntəqəni də nəzarət altına götürdü. Sonradan o, təxminən bir ay Xalxalda qalaraq dəstəsinin sıralarının genişləndirilməsi ilə məşğul oldu. Əvvəlcə o, Şamlı tayfasının məskunlaşdığı kəndə yollandı və bu tayfanın üzvləri arasında işlər apardı. Bu məntəqədə İsmayıl Mirzənin xoşladığı yemişlər yetişirmiş. İsmayıl Mirzə məntəqəyə gəlişini yemişə olan marağı ilə əlaqələndirsə də, əslində, onun orada olduğu vaxtda şamlılar arasından tərəfdar toplanması da aparıldı. O bir neçə gün bu məntəqədə yemiş tarlalarının sahibi olan Şeyx Qasım adlı birisinin evində qonaq qaldı. Sonra isə İsmayıl Mirzə ətrafdakı kəndlərə yollandı və bu kəndlərdə də bir xeyli vaxt keçirdi. Həmin müddət ərzində bu kəndlərdən toplanan tərəfdarların sayı da artdı (47).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"dakı məlumata görə, Xalxal ətrafında bir müddət qaldıqdan sonra İsmayıl Mirzənin dəstəsinin sayı

1500 nəfərə çatdı. Bu mənbə müəllifi İsmayıl Mirzənin dəstəsinə toplaşanların Rum və Şamdan gələnlər hesabına artması haqqında məlumat verməmişdir (48). Çox güman ki, bu, təsadüf deyildi və İsmayıl Mirzənin dəstəsinin sıralarını genişləndirənlər Şamdan gələnlər yox, Xalxal ətrafında məskunlaşmış Şamlı tayfasının üzvləri idilər. Çünki Ağqoyunlularla Səfəvi xanədanı arasında düşmənçilik mövcud olduğu bir vaxtda Şamda toplanan sufi müridlərinin Ağqoyunlu ərazisində uzun məsafəni təhlükəsiz şəkildə keçmələri və eləcə də Xalxalda və ya Taromda onların məskunlaşması və orada İsmayıl Mirzəni gözləməsi real görünür. Çünki adları çəkilən məntəqələr Ağqoyunluların hakimiyyəti altında idi və yuxarıdakı faktlar da göstərir ki, adları çəkilən məntəqələrin hakimlərinin də Səfəvi təriqətinə qarşı rəğbətli münasibəti yox idi. Ona görə onlar imkan verməzdilər ki, belə böyük sayda sufi müridləri onların hakim olduqları ərazidə silahlanmış halda İsmayıl Mirzənin intizarında olsunlar.

4. İsmayıl Mirzənin Ərdəbilə dönüşü

Xalxaldan sonra İsmayıl Mirzə Ərdəbilə yollanmaq, orada həm əcdadlarının qəbrini ziyarət etmək, həm də Ərdəbildə qalmış anası ilə görüşmək istəyirdi. Bəzi mənbələr onun Ərdəbilə yetişdiyini, lakin orada qalmaq təhlükəli olduğu üçün şəhəri tərk etməli olduğunu və Astaranın Ərcivan kəndinə çəkildiyini, bəzi mənbələr isə İsmayıl Mirzənin Ərdəbilə daxil ola bilməyərək Ərcivan kəndində məskunlaşmalı olduğunu yazırlar. "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərindəki məlumata görə, İsmayıl Mirzə Ərdəbilə yollanmaq qəsdində olanda bu barədə Ərdəbil hakimi Sultan Əlixana xəbər çatdırıldı. İsmayıl Mirzənin Ərdəbilə daxil olmasını istəməyən Sultan Əlixan öz ətrafını yanına toplayıb İsmayıl Mirzənin planlarının qarşısının necə alınması barəsində onlarla məsləhətləşmə apardı. Sultan Əlixanın fikrincə, əgər şəhər əhli İsmayıl Mirzənin böyük hərəkətə başlaması haqqında məlumat alsaydı onu müdafiə edəcəkdilər və bu da Sultan Əlixanın hakimiyyətinin itirilməsi ilə

nəticələne bilərdi. Bu təhlükənin qarşısının alınması üçün o təklif etdi ki, gecə ikən Ərdəbil sakinlərinin çoxu ov bəhanəsi ilə şəhərdən kənara çıxarılsın. Belə olan təqdirdə şəhərdən kənara çıxarılmış sakinlər İsmayıl Mirzənin planlarından xəbər tutmazdılar. Bundan başqa, belə qərar çıxarıldı ki, Qaradərə adlanan yerdə yerləşən İsmayıl Mirzənin dəstəsinin Ərdəbilə irəliləmək yolu kəsilsin. Həmin gün şəhərdə həm ov tədarükünə başlandı, həm də bir dəstə Gilandan gələn yolun kəsilməsinə göndərildi. Sultan Əlixanın Səfəvi təriqətinə rəğbətli olan xidmətçilərindən biri bütün bu işlərin nə üçün edildiyindən xəbər tutdu və gecə ikən özünü Sultan Heydərin evinə çatdırdı, onun xanımı, İsmayıl Mirzənin anası Aləmşah bəyimi həm İsmayıl Mirzənin Ərdəbilə gəlmək ərəfəsində olması, həm də Ərdəbil hakimi tərəfindən onun gəlişi ilə bağlı hansı hazırlıqlar görülməsi haqqında xəbərdar etdi. Aləmşah bəyim eşitdiyi xəbərdən narahat oldu və İsmayıl Mirzənin gözlənilən təhlükədən xilas etmək üçün onun yanına qasid göndərdi. Aləmşah bəyim ona çatdırdı ki, hazırda sufi müridləri yaylaqlardadır və ona görə şəhərdə heç kim yoxdur. Aləmşah bəyim təklif etdi ki, İsmayıl Mirzə bir də altı aydan sonra Ərdəbilə üz tutsun. Həmin vaxt sufi müridlərinin şəhərdə olması İsmayıl Mirzənin Ərdəbilə gəlişini asanlaşdırma bilərdi. Qasid də özünü İsmayıl Mirzənin düşərgəsinə yetirdi və Aləmşah bəyimin xəbərlərini ona çatdırdı. İsmayıl Mirzə qızılbaş əmirləri ilə məsləhətləşəndən sonra belə bir qərar qəbul edildi ki, hazırkı vəziyyətdə doğrudan da Ərdəbilə daxil olmaq düzgün deyildir. Mənbə məlumatına görə, İsmayıl Mirzə Astaraya deyil, yenidən Taroma qayıtmaq və qışı orada keçirmək barədə qərar verdi (49).

Adı çəkilən mənbənin verdiyi məlumata görə, Azərbaycan ərazilərinin hakimi olan Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə Ağqoyunlu dövlətinin parçalanmasına ona görə razı olmuşdu ki, taxt-tac uğrunda ailə daxili mübarizə hakimiyyəti zəiflətməsin və taxt-tac Səfəvi xanədanının əlinə keçməsin. Ona görə də o, Ərdəbil ətrafına qoşun çəkmiş İsmayıl Mirzənin geri çəkilməsindən xoşhal oldu və bunu Ərdəbil hakimi Sultan Əlixanın fəaliyyəti ilə əla-

qələndirərək ona qiymətli hədiyyələr göndərdi. Bununla belə, İsmayıl Mirzənin rəhbərliyi altında Səfəvi təriqəti davamçılarının hərbi yürüşə başlaması xəbəri Əlvənd Mirzənin böyük təşvişinə və narahatçılığına səbəb oldu və İsmayıl Mirzənin yarada biləcəyi təhlükənin qarşısının alınması üçün qoşunların Təbrizdə toplanması barəsində göstəriş verdi (50).

“Əhsənüt-təvaix” müəllifi də İsmayıl Mirzənin Ərdəbilə daxil olduğunu və əcdadlarının məzarını ziyarət etməsini təsdiq edirdi. Amma Ərdəbilə yetişməzdən əvvəl İsmayıl Mirzə bəzi yaxın məntəqələrdə də gecələməli olmuşdu: “Bu üzdən [İsgəndər şanlı xaqan] Taromdan Xalxala gedərək Büridə kəndində dayandı. Ertəsi gün Şamlu tarlasına endi və Xalxalın Gūzar kəndində dayandı. Ərzin zirvəsinə (İsmayıla) [xəbər] çatdı ki, adı çəkilən tarlada qovun bostanı var və o [qovunlar] olduqca şirin və dadlıdır. İsgəndər şanlı xaqanın qovuna meyli çox olduğu üçün bir neçə gün orada qaldı. Həmin mənzildə Şeyx Qasım öz qüvvət və qüdrətinin fəvqündə olan bir ziyafət verdi. Belə ki, digər yeməklərdən başqa, qırx qoyun qızardılmışdı. Oradan köç edib Xalxalın Kūvəri kəndində, Sultan Əli padşahın tuğaçısı olmuş və Xüləfa bəy [adı] ilə tanınmış Məlik Müzəffərin evində cah-calalla dayandı və təxminən bir ay orada qaldı. Daha sonra Ərdəbilin Səsabad kəndinə gəldi və orada qaldı. Oradan Alaruq kəndinə tələsdi və oradan da [hərəkət edərək] böyük şeyxlərin müqəddəs astanasını təvaf etmək şərəfinə nail oldu. Əlvənd bəy tərəfindən Ərdəbil və Muğanat hakimi olan Sultanəli bəy Cagirlü o həzrətin yanına adam göndərərək [dedi] ki, Ərdəbildə qalmasın, ya da döyüşə və vuruşa hazır olsun. Ertəsi gün [İsmayıl] Ərdəbildən köç edib Mərəni kəndinə gəldi. Ondan sonra Mirzə Məhəmməd Talışın yanına adam göndərdi ki, zati-alilərinə və əzəmətli qazilərə qışlaq üçün bir yer ayırsın” (51).

Bəzi mənbələrdə İsmayıl Mirzənin Gilandan birbaşa Astaranın Ərcivan kəndinə yollandığı bildirilir və bu qərar havaaların soyuması və qış havası daha münasib olan Ərcivanda keçirilməsi istəyi ilə əlaqələndirilirdi (52). "Xolde-bərin" əsərində isə İsmayıl Mirzənin başına toplaşmış dəstə ilə Ərdəbilə daxil olduğu, lakin

Ərdəbil hakiminin təzyiqindən sonra şəhəri tərk etməli olduğu bildirilir. Bu əsərdə göstərilir ki, İsmayıl Mirzə və onu müşayiət edən dəstə heç bir maneə olmadan Ərdəbil şəhərinə daxil ola bildi. Konkret tarix göstərilməsə də hadisələrin təsviri onu deməyə əsas verir ki, İsmayıl Mirzənin Ərdəbilə daxil olması ilə bağlı verilən məlumatlar və eləcə də onun Ərcivana çəkilməsi 1499-cu ilin payızına təsadüf edir. Çünki İsmayıl Mirzə Ərcivanı qışlaq düşərgəsi kimi seçmişdi. Əgər doğrudan da İsmayıl Mirzə Ərdəbilə daxil olmuşdusa, heç şübhəsiz ki, onun ciddi niyyətləri var idi və bu şəhəri öz nəzarəti altına almaq istəyirdi. Mənbə məlumatlarından belə bir qənaət də hasil olur ki, İsmayıl Mirzənin Ərdəbilə daxil olmasından bu şəhərin hakimi Sultan Əlixanın (bəzi ədəbiyyatda Soltanəli bəy Çakərli kimi də təqdim olunur) xəbəri yoxmuş və yalnız sonradan bu hadisədən xəbər tutubmuş. İsmayıl Mirzə Ərdəbilə daxil olandan sonra ilk növbədə əcdadlarının qəbirlərinin ziyarətinə yollandı. Sonra isə İsmayıl Mirzə ata evinə yollandı və anası ilə görüşdü. Sultan Əlixan bu məsələdən xəbər tutanda İsmayıl Mirzənin yanına adam göndərdi. Görünür, Sultan Əlixanın hərbi qüvvəsi İsmayıl Mirzə ilə qarşılaşmaq üçün yetərli deyildi. Yoxsa, çox güman ki, onun ələ keçirilməsi üçün bir cəhd göstərilərdi. Ona görə də Sultan Əlixan siyasətlə onun şəhərdən uzaqlaşdırılmasına çalışdı. Sultan Əlixan xəbər göndərdi ki, bir diyarda iki sərdarın, bir ölkədə iki sərvərin, bir qında iki qılıncın olması mümkün deyildir. Ona görə yaxşı olar ki, bu diyarı tərk etsin. Əks təqdirdə isə döyüşə hazır olsun. Sultan Əlixan sonra onu da bildirdi ki, Əlvənd Mirzə bu diyarın hakimliyini İsmayıl Mirzəyə həvalə etməyəcəkdir. Ona görə buranı tərk etməsi daha yaxşı olar. Mənbə məlumatına görə, İsmayıl Mirzə bu xəbərdarlıqdan xoşlanmasa da, mövcud vəziyyətdə Ərdəbilin tərk edilməsini daha düzgün saydı və ona görə də Ərdəbilin tərk edilməsinə qərar verildi. İsmayıl Mirzə onu müşayiət edənlərlə birlikdə Ərdəbili tərk edib Mərəni kəndində düşərgə saldı və sonra da öz adamlarından birini Talış hakimi Mirzə Məhəmməd Talışın yanına göndərdi. Talış hakimi Səfəvi təriqətinə meyilli şəxslərdən

biri sayılırdı və ona görə ondan Talış ərazisində düşərgə salınmasına razılıq istəndi. Mirzə Məhəmməd Talış ona edilən xahişdən çox sevindi və dərhal özü İsmayıl Mirzənin düşərgəsinə yollandı. Məsləhət bilindi ki, İsmayıl Mirzə qışı Ərcivan kəndi ətrafında keçirsin və məlumata görə, Talış hakimi İsmayıl Mirzəni Ərcivanda olduğu zaman hərtərəfli qayğı ilə əhatə etdi və onun xidmətində dayandı (53).

Ərcivanda olduğu vaxt İsmayıl Mirzə balıq tutmağı çox xoşlamış. Vaxtın çoxluğu bu məşğuliyyətə olan marağı onda artırmaqda idi. Ona görə də gün ərzində vaxtının müəyyən hissəsini dəniz kənarında keçirərmiş. İsmayıl Mirzənin düşməni olan Ərdəbil hakimi Sultan Əlixan da bundan öz məqsədləri üçün yararlanmağa cəhd göstərdi. Mənbə məlumatlarına görə, İsmayıl Mirzə Ərdəbildən geri çəkilsə də Sultan Əlixan heç də özlüyündə rahatlıq tapmadı və o şübhə etmirdi ki, İsmayıl Mirzə yenidən Ərdəbilə qayıdacaqdır. Ona görə öz adamları vasitəsilə o, İsmayıl Mirzəni izləyir və təqib edirdi. Eşidəndə ki, İsmayıl Mirzə vaxtının müəyyən hissəsini dəniz kənarında keçirir, Ərcivana adam yolladı ki, İsmayıl Mirzənin dənizdə batırılmasını təşkil etsin. Bununla da İsmayıl Mirzə ilə bağlı olan bütün narahatçılıqlara son qoyulsun. Sultan Əlixanın Ərcivana göndərdiyi adam Talış hakiminin anası ilə dil tapmağa müvəffəq oldu. Onun vasitəsilə Ərdəbildən göndərilmiş casus Talış hakiminin yaxınlarından olan Həmzə Talış adlı birisi ilə tanışlıq əldə etdi və onlar ikilikdə İsmayıl Mirzənin dənizdə batırılması planı üzərində düşünməyə başladılar. Təsədüfən Talış hakimi Mirzə Məhəmməd anasından İsmayıl Mirzəyə qarşı qəsd hazırlanması planından xəbər tutur. Ona görə dərhal həmin adamları yanına çağırır və sört şəkildə onlardan İsmayıl Mirzəyə qarşı lazımsız hərəkətlərdən çəkinməyi tələb edir. Bununla, əslində, İsmayıl Mirzəyə qarşı planlaşdırılan qəsdin qarşısı alınır. Amma sonradan bu qəsd planı haqqında söz-sözbətlər İsmayıl Mirzənin ətrafındakı əmirlərə və onların vasitəsilə də İsmayıl Mirzənin özünə çatır. Belə olanda Mirzə Məhəmməd məsələnin mahiyyətini açıb İsmayıl Mirzəyə danışır və onu inandıra bilir

ki, planlaşdırılan bu qəsddən xəbəri olmamış, əksinə xəbərdar olanda onun qarşısını almışdı. “Əhsənüt-təvərix” əsərində İsmayıl Mirzənin Ərcivan həyatı ilə bağlı aşağıdakı qeydləri vardır: “İsgəndər şanlı xaqanın əhvalının necəliyindən agah olan kimi Mirzə Məhəmməd ulu dərgaha tələsərək ali əşrəfə ərz etdi ki, ürəyinizin səhifələrində əks olunduğu şəkildə istirahət ləvazimatı hazırlanacaqdır. Ona görə də İsgəndər şanlı xaqan Ərcüvanda qışlaq etdi və Mirzə Məhəmməd ali əşrəfin könlünü razı salmaq və dövlət böyükələrinə xidmətəlik göstərmək üçün elə çalışdı ki, iki dilli qələm onları sadalamaqla qurtara bilməz. Ali məqamlı xaqan əksər vaxtını balıq ovlamaqla keçirirdi. O əsnada Sultanəli bəy Cagirlü, Mirzə Məhəmmədin anasının yanına adam göndərdi və ona sonsuz vədlər verərək xahiş etdi ki, İsgəndər şanlı xaqan dəniz kənarında balıq tutmaqla məşğul olan zaman onu bacardığı tərzdə dənizə atsın. Mirzə Məhəmmədin iş icraçısı olan Həmzə Taliş, Mirzə Məhəmmədin anası və Sultanəli bəy Cagirlü ilə müttəfiq olub fürsət gözləməkdə idilər. Əvvəlcə Mirzə Məhəmmədin bu işdən xəbəri yox idi. Amma anasının hərəkət və davranışlarından bu niyyəti anladı. Anasını danladı və ona [bu işdən] çəkinməyi buyurdu. Həmzə Talişi də çox təhqir edib azarladı və həmişə bu işin gizli qalmasına çalışdı. Əmirə Ağə Gilani bu hadisədən xəbərdar olmuşdu. Bir gün o, bu əhvalatı Lələ bəylə Xadim bəyə dedi və onlar da kama çatmış əlahəzrətə (İsmayıla) yetirdilər. Bu hadisənin ali əşrəfə məruzə edildiyini öyrənən Mirzə Məhəmməd aləmin pənahlı olan dərgaha tələsib İsgəndər şanlı xaqanın hüzurunda and içdi ki, mənəm bu niyyətdən qətiyyənlə xəbərim olmayıb və xəbər tutan kimi anama mane olmuşam və onu danlamışam. Mirzə Məhəmmədin andının məzmunu həqiqətə uyğun gəldiyi üçün onun qəbulu ali əşrəfin dünyanı göstərən rəyinə və qüdrətli dövlət ərkanının könlünə şəfəq saçdı (onun andı qəbul edildi).

...Bəziləri bu hekayəni belə nəql edirlər ki, o zaman Əhmədi bəyin qardaşı Məhəmməd bəy, Mirzə Məhəmməd bəyin mülazimi idi. Əlvənd bəy, Mirzə Məhəmmədlə Məhəmməd bəyin yanına bir adam göndərərək onlara Ərdəbil və Xalxal əyalətini vəd etdi. Şərti

bu idi ki, İsgəndər şanlı xaqanı tutub onun yanına göndərsinlər. Mirzə Məhəmməd bu məsələ barədə çox götür-qoy etdi və fikirləşdi. Məhəmməd bəy ona dedi:

- Fani dünya hakimiyyəti uğrunda özünü belə bir pis işə bulaşdırmaq, talışın qeyrətinə yaraşmaz.

...Mirzə Məhəmməd onun sözü ilə bu işi görməkdən daşındı. Məhəmməd bəy bu xəbəri xəlvətcə İsgəndər şanlı xaqana çatdırdı. O həzrət bu səbəbdən xoşhal oldu ki, əgər [bu məsələdən] xəbərsiz qalsaydı, tamam qüsurun baş verməsi mümkün olardı” (54).

Mənbə məlumatlarından aydın olur ki, İsmayıl Mirzənin Ərcivanda qışlağa dayanması Ağqoyunlu hakimi Əlvənd Mirzəyə də bəlli olmuşdu və o da İsmayıl Mirzənin zərərsizləşdirilməsi üçün müəyyən addımlar atmağa cəhd göstərdi. Bu məsələdə o, daha çox vəd etdiyi var-dövlət qarşısında İsmayıl Mirzənin Talışda həbs edilərək Təbrizə göndəriləcəyinə ümid edirdi. Amma Talış hakimi birmənalı şəkildə İsmayıl Mirzənin həbsinə qarşı çıxdı və belə bir əməlin Talış torpaqlarına yaraşmadığını bildirdi (55).

Bir məlumata görə, Şirvanşah hakimi Fərrux Yəsar da İsmayıl Mirzənin həbs olunmasına çalışırdı və bunun üçün Talış hakimi Mirzə Məhəmmədə 1000 tümən göndərmişdi. Amma Talış hakimi bu pulu almaqdan və İsmayıl Mirzəni həbs etməkdən imtina etdi və ona xətər toxunmasına imkan vermədi: “Ondan sonra Şirvan padşahı Fərrux Yəsar, Mirzə Məhəmmədin yanına adam yolladı ki, İsgəndər şanlı xaqanı qardaşları ilə birlikdə mənim yanıma göndərməyin üçün sənə min tümən nağd [pul] göndərirəm. Bu xəbər ali məqamlı xaqana çatdıqda, bu üzdən ehtiyatlılıq yolunun yolçusu oldu (ehtiyatlı davranmağa başladı). O əsnada izzət və calal sahibinin (İsmayılın) qulağına çatdı ki, Mirzə Məhəmməd fələyə bənzər dərgaha gəlməkdədir. Qüdrətli dövlətin Hüseyn bəy Lələ, Abdal bəy Dədə, Xadim bəy və Bayram bəy Qaramanlı kimi əmirləri belə məsləhət bildilər ki, Mirzə Məhəmməd müzəffər düşərgəyə çatdığı vaxt nicat tapmış sufi firqəsi (“firqeyi-naciyeyi-sufiyyə”) silahlarını paltarlarının altında gizlətsinlər və

əgər Mirzə Məhəmmədlə adamları düşməncəsinə davransalar, onlar da talışların üstünə tökülüb rəqibləri məhv etsinlər. Mələklərin təvaf etdikləri dərgaha ziyarət arzusu ilə gəlmiş bəzi Rum və Şam sufiləri silahlandılar və hazır vəziyyətdə dayandılar. Elə ki Mirzə Məhəmməd çoxlu adamla birlikdə zəfər şüarlı əsgərlərin yaxınlığına çatdı, İsgəndər şanlı xaqan Xadim bəyi, Lələ bəyi və Dədə bəyi onu qarşılamağa göndərdi ki, onun əhvalını öyrənsinlər və onun ürəyinin içindəki sikkələri imtahanın məhək daşına vurub bu yoxlamanın nəticəsi haqqında rəylərini ərzin zirvəsinə (İsmayla) çatdırsınlar. Mirzə Məhəmməd qüdrətli dövlətin ərkanını uzaqdan görüncə, xilaf atından piyada olub onlarla əl-ələ görüşdü və yenidən öz səmimiyyət və sədaqətinin səhifələrini şahın dövlət ərkanının mütaliesi üçün çevirməyə başlayıb sadıq və fədakar olduğunu iddia etdi. Dərgah əmirləri hadisəni olduğu kimi ali mövqeli xaqana ərz etdilər. Ondan sonra böyük əmirlər onu fələk məqamı xaqana səcdə etməyə apardılar. Mirzə Məhəmməd bu səadətin şərəfinə nail olduqdan sonra şirvanşahın məktubunu çıxarıb əşrəfin nəzərinə çatdırdı və onun nə xahiş etdiyini dilə gətirdi. [Mirzə Məhəmməd] behişt ayinli məclisdə “Qurani-Məcid” istəyərək, yenidən and içib dedi:

- Mənim fikrimdə bəndəlikdən və fədakarlıqdan başqa heç nə yoxdur. Bu şeyiələr mənim sədaqətimin binasına heç bir xələl gətirməyib. Bu işin ali əşrəfin ərzinə çatdığını və mənim barəmdə xəyanət və vəfasızlıq gümanına düşdüyünü bildiyim üçün o təlaş aradan qaldırmaq məqsədi ilə özümü hörmətli dərgaha yetirdim. Ümidvaram ki, mənim səmimiyyət və fədakarlığımın sikkələri dəfələrlə imtahan məhəkinə vurulub xalis və tam əyarlı çıxdığı üçün daha mənim barəmdə bu cür söz-söhbətləri qəbul etməzlər” (56).

İsmayıl Mirzə bütün bu planlardan xəbərdar idi və onların həyata keçməməsində Talış hakimi Məhəmməd Mirzənin ona olan sədaqətini yüksək qiymətləndirirdi. Məlumdur ki, İsmayıl Mirzə (Şah İsmayıl) səltənətə yiyələnəndən sonra Talış hakimi Məhəmməd Mirzə onun sərkərdələrindən birinə çevrilmişdi. Səfəvi qo-

şunlarının Mərv üzərinə yürüşündə Məhəmməd Mirzə qoşun sərkərdələrindən biri kimi bu yürüşdə iştirak etmişdi (57).

“Əhsənüt-təvərix”in məlumatına görə, həmin il Ərcivanda son dərəcə sərt bir qış keçdi. Bununla belə, İsmayıl Mirzə bu şəraitdə də ətrafına toplaşmış müridlərin döyüş hazırlığına diqqət yetirməyi lazım bildi: “Səmada uçan quşlar soyuqdan qar üstünə düşüb, qaçmağa və uçmağa macal tapmırdılar və insanlar o quşların hər cürəsindən tutub ali əşrəfin nəzərləri qarşısına gətirirdilər. İsgəndər şanlı xaqan o haldan təəccüb etmişdi. Çünki heç zaman bu cür şiddətli soyuq olmamışdı. Ondan sonra o həzrət buyurdu ki, qalibiyyətli əsgərlər və xanədanın müridləri qardan qala tərtib etsinlər. Qazilər elə bir qala düzəltdilər ki, hündürlükdə fələklər fələyi ilə bərabərlik iddiasında idi və onun üç tərəfindən qapı açdılar. İsgəndər şanlı xaqan qalanın aşağısında idi. O, bir dəstəyə əmr etdi ki, qalanın içində olsunlar və digər bir dəstəyə də buyurdu ki, iki tərəfdən [qalaya] hücum etsinlər. Özü də şəxsən səadətə başqa bir qapıdan yürüş edib qalanı ələ keçirdi” (58).

1499-1500-cü ilin qışını Ərcivanda başa vurandan sonra İsmayıl Mirzə cahangirlik hərəkətinin daha qətiyyətlə həyata keçirilməsinə başladı. Mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda bu məsələ şərh edilərkən İsmayıl Mirzənin yenidən Ərdəbilə baş vurmasına toxunurlar. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"a görə, İsmayıl Mirzənin Ərdəbilə bu gəlişi ilk gəliş idi və o, qışı Taromda keçirəndən sonra Ərdəbilə yollanmaq, əcdadlarının qəbrini və anasını ziyarət etmək, Ərdəbili Ağqoyunlu nəzarətindən azad etmək planını ortaya qoydu. Bu mənbənin məlumatına görə, 1500-cü ilin novruzunda İsmayıl Mirzə Ərdəbilə daxil oldu. Hüseyni Astrabadinin əsərində də İsmayıl Mirzənin 1500-cü ilin novruzunda Taromdan Ərdəbilə yollandığı, orada əcdadlarının qəbrini ziyarət etməsi və ailə üzvləri ilə görüşməsi bildirilir (59). Amma "Aləmara-yi Şah İsmayıl"da bu səfər daha təfərrüatlı şəkildə təsvir edilmişdir. Bu mənbənin məlumatına görə, İsmayıl Mirzənin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi Ağqoyunlu türkmənlərini qəfil şəkildə haqlayaraq onlara zərbə endirdi. Nəticədə türkmənlər arasında böyük itki baş

verdi. Şəhər sakinləri də qızılbaşların Ərdəbilə daxil olması xəbərini eşidəndə silahlanaraq Ağqoyunlulara qarşı üsyan qaldırdılar. Məlumatdan belə bir qənaət hasil olur ki, üsyan qaldıran şəhər əhalisinin sayı çox idi. Çünki onlar və qızılbaşlar şəhər hakimi Sultan Əlixanı və 10 min nəfərlik türkman qoşununu mühasirəyə aldılar və onlara tərpənməyə imkan vermədilər. Üsyana qoşulmuş olan Ərdəbil sufiləri Sultan Əlixanın evinə daxil olaraq onu həbs etdilər və qolları bağlı İsmayıl Mirzənin yanına gətirdilər. İsmayıl Mirzə ona qızılbaşlara qoşulmağı təklif etdi və söz verdi ki, onun qızılbaş qoşunlarının sipəhsaları vəzifəsinə təyin edəcəkdir. Amma bir şərtlə ki, şiəliyi qəbul etsin. Bu mənbənin təsvirinə görə, Sultan Əlixan şiəliyi qəbul etmədi və belə olanda həm Sultan Əlixan, həm də şiəliyi qəbul etməyən Ərdəbil sakinləri qətlə yetirildilər. Məlumata görə, bu hadisələrdən sonra İsmayıl Mirzə anasını və qardaşını tapdı, onlarla görüşdü. Sonra isə o, 7 min nəfərlik dəstə ilə Diyarbəkər tərəfə yollandı və 7 min nəfərlik dəstəni isə Ərdəbildə saxladı. (60).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, 1500-cü ilin Novruzunda Ərdəbildə olarkən İsmayıl Mirzənin sərəncamında ən azı 14 min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi. Amma bu qədər sayda qoşun dəstəsinin haradan, nə zaman toplandığı, onların necə təchiz edildiyi barəsində mənbədə məlumat verilmir. Məlumatlardan görünən odur ki, bu qoşunların əsasını türk tayfaları təşkil edirdilər. Qısa müddət ərzində bu qədər sayda qoşunun toplanmasının təriqət tərəfdarları və eləcə də daha sakit həyat arzusunda olan əhalinin İsmayıl Mirzənin başladığı hərəkata bağlanılan ümidlərdən qaynaqlanması ehtimal edilə bilər. Hər halda 1500-cü ilin novruzunda şimala doğru hərəketi zamanı İsmayıl Mirzənin sərəncamında böyük sayda qoşun dəstəsi var idi və onun mövcudluğu da reallıq idi.

Mənbə məlumatlarına əsaslanan bəzi tədqiqat əsərlərində İsmayıl Mirzənin qoşunlarının sayının tez bir şəkildə artması onun hərəkata başlamasından sonra Azərbaycan ərazilərindən təriqət tərəfdarlarının ona qoşulması ilə əlaqələndirilir. İsmayıl Mirzə hələ

Azərbaycan hüduqlarını tərkl etməzdən əvvəl onun qoşunları tərklbində şamlı, rumlu, ərəşli, zülqədər tayfalarının, habelə Qaradağ, Əhər və Talış sülflərinin olması haqqında məlumatlar mövcuddur. Lahicandan hərəkətə başlayandan sonra yol boyu, o cümlədən Ərcivanda qışlağa dayanarkən onun qoşunlarına xeyli sayda tərəfdarın qoşulduğu da ehtimal edilir (61).

Qeyd etmək lazımdır ki, məzmun baxımından "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərinə çox yaxın olan və hətta çoxlu sayda məqamları təkrarlanan "Cahanqoşa-ye xaqan" əsərində İsmayıl Mirzənin Ərdəbil səfəri ilə bağlı məlumatları "Xolde-bərin" əsərindəki məlumatlara daha yaxındır. Yəni bu əsərdə də İsmayıl Mirzənin şəhərə daxil olması və sonra Sultan Əlixanın təkidl və təzyiql ilə oranı tərkl edərək Ərcivana çəkilməsi təsvir olunmuşdur (62).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində İsmayıl Mirzənin Ərcivan qışlağından sonra Ərdəbilə girməsi və sonra Arazın şimalına yollanması aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur: "Baharın əvvəlində zəmanə Səfəvi sülaləsi tərəfdarlarının ümid bağçaları kimi ilahi lütf buludlarının damcılarından tərəvətə və sevincə qovuşduqda [İsmayıl] qışlaq yurdundan hərəkət edib, yenə də darülrşad Ərdəbilə gəldi. Əvvəlcə o, övliyalar sultanı olan həzrətin (Şeyx Səfiəddinin) müqəddəs məqbərəsini və məskəni cənnət olan ulu əcdadlarının mübarək qəbirlərini ziyarət etmək şərəfinə nail olub, duaların qəbul olunduğu və uca [ilahi] aləmin hüsn-rəğbətinin qonduğu yer olan o hörmətli məkanda özünün haqsevən batinindəki ali məqsədlərə çatmasını Allahdan istəyərək, ziyarət qaydalarını yerinə yetirdikdən və dualarının qəbul edilməsinin əlamətlərini gördükdən sonra möhtərəm anası və qardaşı ilə görüşmək sevincinə çatdı.

O ilahi dərğahdan kömək alanın (İsmayılın) dövlətinin və fətehliliyinin başlanğıcında və onun səltənət və hökmranlıq əyyamında üz vermiş hadisələrin təfsilatını bəyan etmək və onun səadətli əhvalatlarını və şiddətli müharibələrini şərh etmək, onun üzünə Allahın köməyi ilə açılan qələbələrin qapılarını sözlə təsvir etmək, diliqısa qələmlərin qüdrəti xaricində və məharətli tarixçilərin

yazı bacarığının fəvqündədir. ...O cahangirin əhvalatını müfəssəl yazmaq bu müxtəsər kitabda mümkün olmadığına görə uzunçuluqdan əl çəkərək, o barədə xülasə verməklə kifayətlənirik. Çünki bu əsərin yazılmasında əsas məqsəd - Allahın kölgəsi olan əlahəzrət şahın hakimiyyəti dövründə cərəyan edən hadisələri bəyan etməkdən ibarətdir. Sözün qıyası, [İsmayıl] əzəmətli əcdadlarının və kəramətli şeyxlərin ruhlarından xeyir-dua diləyib, darülrüşad Ərdəbildən Qarabağa yola düşdü. Hər gün iradəət sahibləri Keyhan calallı orduya qoşulurdular. ...Göyçə-dənizə təşrif apardı və daha sonra Ərzincana getdi. Orada Şamdan, Diyarbəkrdən, Sivasdan, Bayburddan və o hüduddan üç-dörd min nəfərədək sufi və əqidə sahibləri ali taxtın ətəyinə gəldilər. O cümlədən Əbdi bəy Şamlu 300 nəfərlə və Xan Məhəmməd Ustaclu böyük dəstə ilə aləmin pənahı olan dərğahın qulluğuna hazır olub, xidmət göstərmək səadətinə nail oldular və [İsmayılın] razılığını qazandılar. Ərzincanda məşvərətdən və «kəngəş»dan (hərbi müşavirə -M.S.) sonra Şirvana tərəf getmək və şirvanlılardan intiqam almaq [qərarı] onun nurlu ürəyində möhkəmləndi. O, sədaqətli sufildəndən səkkiz min nəfərlə Şirvan tərəfə hərəkət etdi" (63).

Mənbələrdə fərqli məlumatlara rast gəlinəsə də bir məsələdə şübhə yoxdur ki, İsmayıl Mirzə əvvəlcə doğma şəhəri və Səfəvi təriqətinin mərkəzi olan Ərdəbili öz nəzarəti altına aldıqdan sonra cahangirlik yürüşlərinə başladı. "Tarix-i aləmara-yi Abbasi"də deyildiyi kimi, İsmayıl Mirzənin cahangirliyinin başlanğıcından əldə etdiyi uğurların təsvir edilməsi ən qüdrətli qələm sahiblərinin də məharəti fəvqündədir. Yəni 13 yaşlı gəncin bir böyük sayda qüvvələri öz ətrafında səfərbər edərək bütün bölgəni lərzəyə gətirən cahangirlik hərəkətinin uğurla həyata keçirilməsinin mexanizminə varılması kifayət qədər böyük və əhatəli tədqiqat aparılmasını tələb edir. Heç şübhəsiz ki, İsmayıl Mirzənin hərəkətinin uğurları heç də qarşı tərəfin, ona düşmən kəsilən qüvvələrin zəifliyi, gücsüzlüyü ilə bağlı deyildi. Bu uğurlar onun başladığı hərəkətin qarşısızalmaz qüvvəyə çevrilməsi ilə bağlı idi. Belə bir hərəkətin əzəmət tapmasında İsmayıl Mirzənin silahdaşlarının,

onun ətrafında birləşənlərin, onun hərəkətinə sədaqət nümayiş etdirənlərin rolu da sözsüz ki, istisna edilməməlidir. Bununla belə, bu hərəkətin lideri, təşkilatçısı, ilhamverici qüvvəsi, istiqamətləndiricisi İsmayıl Mirzə idi və o öz məharəti və istedadı ilə əcdadlarının adı ilə adlanan böyük bir imperiyanın əsasını qoydu.

"Rövzət üs-səfəviyyə" əsərində olan məlumat da digər mənbələrdə olan məlumatlardan fərqlənir. Bu əsərdə də İsmayıl Mirzənin Ərcivan qışlağından sonra Ərdəbilə yollanması, bu şəhərə daxil olması, əcdadlarının qəbirlərini ziyarət etməsi və sonra da ailəsi ilə görüşməsi haqqında məlumatlar vardır. Bu mənbədə bildirilir ki, həmin vaxt Ərdəbil hakimi Sultan Əlixanın kifayət qədər gücü var idi və ona görə də İsmayıl Mirzə Ərdəbildə qalmağa ehtiyat edirdi. İsmayıl Mirzə bu vəziyyətdə necə hərəkət etməyi müəyyənləşdirmək üçün özünün ən yaxınlarının Lələ Hüseyn bəyin, Əbdü bəy Şamlının və digərlərinin iştirakı ilə məşvərət keçirdi və vəziyyəti onların nəzərinə çatdırmaqla nə etmək lazım gəldiyini onlardan soruşdu. Qızılbaş əmirləri də ona bildirdilər ki, İsmayıl Mirzə necə məsləhət bilsə və necə qərar qəbul etsə onlar da bu qərarla razılaşaçaqlar. İsmayıl Mirzə də bir xeyli fikirləşdikdən sonra təklif etdi ki, əvvəlcə Gürcüstan üzərinə hərəkət edilsin, oradakı kafirlərə qarşı mübarizə aparılsın. Qızılbaş əmirləri isə İsmayıl Mirzənin ətrafında olan hərbi qüvvələrin azlığını nəzərə alaraq belə təklif etdilər ki, əvvəlcə Sultan Heydər kimi yürüşdən qabaq ətraf bölgələrə müraciət edilsin, təriqət tərəfdarları mübarizəyə çağırılsın və onlar da mürsid ətrafında toplandıqdan sonra zalimlər üzərinə yürüş təşkil edilsin. İsmayıl Mirzə bu təkliflə razılaşdı və bundan sonra Azərbaycana və İraqa çaparlar göndərildi ki, təriqət tərəfdarları İsmayıl Mirzənin bayrağı altında mübarizəyə hazır olsunlar. Beləliklə, mənbənin məlumatına görə, münasib an yetişəndə İsmayıl Mirzə Qarabağ və Göycə istiqamətində yürüşə başladı (64).

İstinad olunan əvvəlki mənbədə olduğu kimi, "Rövzət üs-səfəviyyə" əsərində də böyük cahangirlik yürüşünə başlanmazdan əvvəl müxtəlif bölgələrdən təriqət tərəfdarlarının dəstə-dəstə İs-

mayıl Mirzəyə qoşulması təsdiq olunur. Amma son mənbədə də müəyyən sual doğuracaq məqamlar vardır. Bu məqamlardan biri İsmayıl Mirzənin Ərdəbili nəzarət altına alıb-almaması ilə bağlıdır. Məlumatdan belə məlum olur ki, Ərdəbil hakimi güclü olaraq qalmaqda idi və İsmayıl Mirzə də bu şəhərə sahiblənmədən böyük cahangirlik yürüşünə başladı. Digər tərəfdən isə bildirilir ki, Ərdəbildə olanda İsmayıl Mirzənin ətrafında yalnız 300 nəfərlik bir dəstə var idi (65). Əgər Ərdəbil hakimi doğrudan da hələ çox güclü idisə, onda İsmayıl Mirzə yəqin ki, 300 nəfərlik bir dəstə ilə şəhərə daxil olmazdı. Eyni zamanda məlum olmur ki, İsmayıl Mirzənin Taromda, Xalxalda ətrafına toplaşmış 1500 nəfərlik dəstə mövcud idi, ya yox. Hər halda bu məlumat müəyyən şübhə doğurur və mövcud olan digər məlumatların təhlili onu deməyə əsas verir ki, 1500-cü ilin yazında İsmayıl Mirzənin ətrafındakı hərbi qüvvənin sayı 300 nəfərdən çox olmalı idi.

Bəzi mənbələrdə İsmayıl Mirzənin Ərdəbilə yollanarkən əvvəlcə Lənkəranda Şahsuvar bəy adlı birisinin evində qonaq qalması, sonra da Manian kəndində Muğanat hakimi Nuşirəvan bəy Talışın evində qonaq olması haqqında məlumatlar vardır (66)

5. İsmayıl Mirzənin Çuxursəəd yürüşü

İsmayıl Mirzə qərara almışdı ki, Arazın şimalına adlamaqla Göyçə gölünün yanından Ərzincana tərəf istiqamət götürsün. Bu marşrutun seçilməsində məqsəd o idi ki, Anadoluda və ətrafında toplaşmış olan təriqət və sufi dəstələrinin İsmayıl Mirzəyə birləşməsi daha da asanlaşdırılsın. Elə buna görə də 1500-cü ilin yayına doğru İsmayıl Mirzə Arazın şimalına adlamaq üçün hərəkətə başladı. Əvvəlcə o, Muğana yetişdi və bu bölgənin hakimi Nuşirəvan bəy Talış onu qarşılayaraq bir müddət yanında qonaq saxladı. Sonra isə İsmayıl Mirzə aran Qarabağdan keçməklə Göyçə gölü ətrafına gəldi və orada düşərgə saldı. Göyçə ətrafında olarkən İsmayıl Mirzə xəbər tutdu ki, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahənşahın törəmələrindən biri olmuş Sultan Hüseyin xan Barani 20 min nə-

fərlik qoşun dəstəsi ilə bölgədə düşərgə salmışdır. Sultan Hüseyn xan Barani ətrafına topladığı qoşun dəstəsi ilə Ağqoyunlu hakimiyyətini qəbul etmirdi və Qaraqoyunlu hakimiyyətinin bərpası ümidi ilə münasib zaman gözləyirdi. Ətrafında müəyyən qüvvə toplanmasından istifadə edən Sultan Hüseyn Barani Göyçə gölü ətrafındakı məntəqələrə hücumlar edib əhalini var-yoxdan çıxarırdı və özünü bölgənin hakimi hesab edirdi. Bu iki qüvvənin bir bölgədə üz-üzə gəlməsi hər iki tərəfdən ehtiyatla qarşılandı. İsmayıl Mirzə bu dəstəyə qarşı necə münasibət göstərilməsi ilə bağlı öz yaxınları ilə məsləhətləşmələr apardı (67).

Sultan Hüseyn Barani Azərbaycan üzərində hakimiyyəti özünün haqqı sayırdı. Amma bu haqqın rəsmiləşdirilməsi üçün onun qüvvələri yetərinə deyildi və sərəncamında olan qüvvələrlə Əlvənd Mirzənin üzərinə qoşun çəkməyə cəsarət etmirdi. Ona görə Sultan Hüseyn Barani bölgədə talanlarla məşğul olmaqla yanaşı özünə müttəfiq də axtarırdı ki, qüvvələrini böyüdərək Əlvənd Mirzə üzərinə qoşun çəksin. İsmayıl Mirzənin ətrafında olan qüvvə bu baxımdan onun üçün maraq doğururdu və İsmayıl Mirzənin müttəfiqliyə çəkilməsinə də cəhd göstərdi.

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, İsmayıl Mirzənin yürüş xəbərini alanda Sultan Hüseyn Barani də hərəkətə gəldi və qoşun dəstəsi ilə Araz çayı yaxınlığına yollandı. Burada öz elinin ağsaqqallarını toplayaraq onlarla məşvərət keçirdi. Sultan Hüseyn bəyan etdi ki, o da qoşunları ayağa qaldırmaq istəyir. Amma İsmayıl Mirzənin bölgəyə gəlməsi ilə bağlı nə etmək lazım gəlməsi barəsində ağsaqqallardan məsləhət istədi. Ağsaqqallar da belə məsləhət verdilər ki, İsmayıl Mirzəni qarşılamaqla ona böyük mehribanlıq göstərilsin və sonra onu aldatmaqla ziyafətə qonaq çağırılsın. Təklif edilirdi ki bu ziyafət zamanı zəhər verməklə onun həyatına son qoyulsun və sonra da onun qoşunlarına rəhbərlik ələ keçirilsin. Güman edilirdi ki, qızılbaş qoşunlarına nəzarət ələ keçirilsə qarşıya qoyulan məqsədə də çatmaq mümkün olacaqdır. Adı çəkilən mənbənin məlumatına görə, Sultan Hüseyn Barani bu təklifləri qəbul etdi və göstəriş verdi ki, bütün qoşun İs-

mayıl Mirzənin dəstəsinin qarşılınmasına yollansın. O özü də İsmayıl Mirzənin qarşılınmasına yollandı və bu mənbənin məlumatına görə, ona qarşı qonaqpərvərlik nümayiş etdirdi. Sultan Hüseyn Barani bəyan etdi ki, İsmayıl Mirzənin nə zaman hərəkətə başlayacağını intizarında idi və onun bölgəyə gəlməsindən çox məmnundur. Sultan Hüseyn onu da bildirdi ki, sərəncamında olan 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə İsmayıl Mirzəyə qoşulmağa, onunla birlikdə Əlvənd Mirzəyə qarşı mübarizəyə başlamağa, ona üstün gəlməklə hakimiyyətin İsmayıl Mirzəyə verilməsinə hazırdır. Guya bundan sonra da Sultan Hüseyn sədaqətlə İsmayıl Mirzəyə xidmət etməyə hazır idi. Sultan Hüseyn eyni zamanda İsmayıl Mirzəni düşərgəsinə qonaq dəvət etdi. Bu qarşılınma və dəvət İsmayıl Mirzə tərəfindən məmnunluqla qarşılndı və yorğun olduğu üçün dəvətin və qonaqlığın o biri günə saxlanmasını xahiş etdi (68).

Bəzi mənbələrə görə isə, Sultan Hüseyn Barani özü İsmayıl Mirzənin qarşılınmasına getmədi, ona məktub göndərdi. Həmin məktubun məzmunu belə idi: “Əgər Allahın kölgəsi olan şahın dövlətinin səadətli hümay quşu müxlislərin başına uğur kölgəsini salarsa, itaət və tabeçilik yəhərini çiyinimizə salırıq, cah-calal bayraqları hər hansı tərəfə hərəkət etsələr, kölgə kimi onları müşayiət edərək, xidmətkarlığın şərtləri, sadıqlıq və fədakarlığın zərurəti nədirsə, ona əməl edərək. Müzəffər cənabınıza olan sədaqət və etiqadın məstliyi bu acizin (məktubun müəllifinin) damarlarında elə bir keyfiyyətlə axmaqdadır ki, digərlərinin naxışını ürək lövhəsindən yuyub aparmışdır və sevgi ilə bağlılıq cazibəsi könül məcralarında elə bir heysiyyətlə yayılmaqdadır ki, yaxınlıq birliyə çevrilmişdir. Hər halda, belə bir söhbət dəyişkənlik xələlindən xali və dəyişiklik əməlindən uzaq olacaqdır”. Mövcud məlumatlara görə, bu məktub İsmayıl Mirzəyə Sultan Hüseynin qoşun dəstəsi ilə bağlı İsmayıl Mirzənin öz əmirləri ilə məşvərət apardığı zaman çatmışdı. Bildirilir ki, İsmayıl Mirzə bu dəvəti qəbul etdi və 1500 nəfərlik bir dəstəsi ilə bir müddət Sultan Hüseynin düşərgəsində

qonaq qaldı. Amma müşahidələr Sultan Hüseyinin məkrli planlarından xəbər verdiyi üçün onlar geri qayıtdılar (69).

İsmayıl Mirzə ilə Sultan Hüseyin Barani arasında baş verən hadisə də müxtəlif mənbələrdə fərqli şəkildə təsvir olunur. Hər halda mövcud olan təsvirlərin heç də hamısı İsmayıl Mirzənin Sultan Hüseyinin dəvətini qəbul etməsini təsdiqləmir. Mövcud olan variantlardan biri də belədir ki, İsmayıl Mirzənin qoşun dəstəsi ilə Sultan Hüseyinin qoşun dəstəsi bir-birinə yaxın məsafədə düşərgə salmışdılar və Sultan Hüseyinin qoşun dəstəsi say üstünlüyünə malik idi. Bundan başqa Sultan Hüseyin bölgənin nəzarətini öz əlində saxladığı üçün özünü ev sahibi kimi aparırdı. Bir müddət bu qoşun dəstələri bir-birinə yaxın məsafədə qaldıqdan sonra İsmayıl Mirzə və onun əmirləri bu qoşulugun xeyirlə başa çatmayacağı qənaətinə gəldilər və öz hərəkətlərinə davam etmək qərarı verdilər. Hərəkət hazırlığı veriləndən sonra Sultan Hüseyin də İsmayıl Mirzənin niyyətindən xəbər tutdu və bu planın qarşısının alınması üçün əvvəlcə onun əmirlərindən bəzilərini yanına dəvət etdi. Sultan Hüseyin əmirlərlə söhbəti zamanı İsmayıl Mirzənin bölgəni tərk etməyin tərəfdarı olmadığını bildirdi və bir daha bəyan etdi ki, onun mənəvi rəhbərliyi altında asilərin kökünün kəsilməsi və bölgədə sabitliyin təmin edilməsi üçün birgə fəaliyyətə hazırdır. Bunun üçün Sultan Hüseyin Barani hətta and qəbul etməyə hazır olduğunu da bildirdi. Lakin onun nəzərinə çatdırıldı ki, İsmayıl Mirzənin daha bölgədə qalması mümkün deyildir və o öz dəstəsi ilə bölgəni tərk etmək qərarına gəlmişdir. Sultan Hüseyin Barani əmin olanda ki, İsmayıl Mirzənin bölgəni tərk etməsinin qarşısını almaq mümkün deyildir, onda son xahiş kimi, İsmayıl Mirzəni, onun əmirlərini qonaqlığa dəvət etdi. Bu qonaqlıq xudahafizləşmə mərasimi kimi təqdim edilirdi. Həmin qonaqlıq bir gün sonraya təyin edildi. İsmayıl Mirzə yenə bu qonaqlığa gəlməyi məqsəduyğun saymadı. Yaxın əmirlərindən olan Lələ Hüseyin bəyi, Əbdü bəy Şamlını, Xadim bəyi və digər bir neçə nəfəri Sultan Hüseyinin qonaqlığına göndərdi. Adları çəkilən əmirlər İsmayıl Mirzənin xəstələndiyi üçün qonaqlığa gələ bilmədiyini

çatdırdılar. Sufi əmirləri bu qonaqlıqdan geri qayıdan kimi İsmayıl Mirzədən dərhal hərəkət edilməsinə hazırlıq üçün icazə istədilər. Görünür, onlar Sultan Hüseyin pis niyyətdə olmasına bir daha əmin olmuşdular. Həmin gecə İsmayıl Mirzə öz dəstəsi ilə bölgəni tərk etdi. Hərəkətə başlamazdan əvvəl isə çoxlu sayda şam yandıraraq düşərgədə yerləşdirdi, yemək qazanları üçün tonqallar yandırdı ki, dəstənin hərəkəti Sultan Hüseyin Baraniyə dərhal bəlli olmasın (70).

Hərəkətinin əvvəlində Sultan Hüseyinlə rastlaşması İsmayıl Mirzə üçün bir sınağa çevrildi. Lakin yaşına baxmayaraq İsmayıl Mirzə bu sınaqdan çıxmaq üçün tədbirlilik nümayiş etdirdi. “Əhsənüt-təvari” əsərində İsmayıl Mirzə ilə Sultan Hüseyin arasında baş verənlər daha geniş və fərqli detallarla təsvir edilmişdir: “İsgəndər şanlı xaqan bildi ki, onun yaltaqlanmaları sünidir və izhar etdiyi hüsn-rəğbət yalana bulaşmışdır. [Ona görə də] həmin sözlərə əhəmiyyət vermədi. Çünki zəmanə oğulları hər cür məhəbbət və səmimiyyətdən dəm vursalar da, hər növ sədaqətdən danışıqlar da, onların əhvalı dəqiq nəzərlə yoxlanıldıqda məlum olur ki, mövcudluq (gerçəklik) mənzilindən yüz mərhələ uzaqda və sadıqlıq yolundan yüz mərhələ kənardadırlar.

...Ondan sonra o həzrət bir neçə gün Göğçə-dəngizdə qaldı. Sultan Hüseyin Barani Tanrının kölgəsinin (İsmayılın) [orada] qalmasından xəbərdar oldu. Məkr və yalan tacını başına qoydu, fırıldaqçılıq əbasını geyindi, xəyanət və hiylə atını altına alıb çaparaq ulu dərəgaha tələsdə. Birlik (ittihad) qaydaları ilə sözə başladıqdan sonra o həzrətin qulağına [bunları] çatdırdı:

- Əgər İsgəndər şanlı xaqan ona tərəfdar olanların (müxlislərin) fəqir komasını öz hüsurunun nuru ilə şərəfləndirərsə, hər halda, bu şərəfdən Qaraqoyunlu tayfasının fəxr və ictimaxı tacı göy üzünün zirvəsinə çatacaqdır və irsi kin-küdurət səfa ilə əvəzlənəcək, aralıqdakı səmimi münasibət elə möhkəmlənəcək ki, zaman hadisələrinin ucbatından sarsıntıya uğramayacaqdır. İsgəndər şanlı xaqan və qüdrətli dövlət ərkanı zamanın tələbini nəzərə alaraq, dəvəti qəbul etməyi lazım bildilər və “Əgər onlar səni

aldatmaq istəsələr, [qorxma və bil ki, onların şərindən və məkrindən qorumağa] sənə təkcə Allah kifayətdir” lütfünə arxalanıb Sultan Hüseyin Baraninin mənzilinə yollandılar. O əsnada könüllü döyüşçülər dəstə-dəstə ulu dərgaha gəlməkdə idilər. Belə ki, qələbə ayətli bayraqlar Sultan Hüseyin Baraninin ordusuna doğru yola düşən vaxt onları min atlı və piyada müşayiət edirdi. Ali məqamli şah onların hiyləsindən agah olduğu üçün qərar verdi ki, qələbə nişanlı əsgərlərin çadırları əlahiddə şəkildə qurulsun, Sultan Hüseyinin ordusuna qarışmasın və qatışmasın. [İsmayıl] üç gün boyunca [Sultan Hüseyinin] ordusunun yaxınlığında qaldı. Bu günlər ərzində Sultan Hüseyin Barani xidmətkarlıq və fədakarlıq mərasimində, ulu dərgaha töhfələr və hədiyyələr göndərməkdə və qüdrətli dövlətin ərkanına qonaqpərvərlik göstərməkdə səhlənkarlığa və diqqətsizliyə yol vermədi. İsgəndər şanlı xaqan onun dostluq buludundan nifaq yağışı damlalarının axdığını və yağdığını bildiyi üçün həmin mənzildən köçməyi lazım gördü və dövlət ərkanı ilə məsləhətləşib hərəkət və köç etməyi qərara aldı. Sultan Hüseyin bu niyyətdən agah olub, ərşə bənzər bargahın əmirlərini, dayaqlarını və əyanlarını çağıraraq, kama çatmış cənabın (İsmayılın) qalması barədə [onlarla] müşavirə etdi.

Əmirlər qalmaq məsələsini ali əşrəfin ərzinin zirvəsinə çatdırmazdan öncə elə cavab verdilər ki, Sultan Hüseyin Barani onların qalmağının mümkün olmayacağını və bu xahişinin qəbul edilməyəcəyini başa düşdü. Əmirlər xilafət təyinatlı taxtın ətəyinə getdikdən sonra Sultan Hüseyin fikrindən keçirdi ki, bacardığı tərzdə İsgəndər şanlı xaqanı və dövlət ərkanını dustaq və əsir edib zəncirə vursun. Amma o, bu mənadan xəbərsiz idi ki, sübh çağı günəşin doğmasını kiçik bir bulud parçası gecikdirə bilməz, müşk saçan mehlərin gözəl qoxusunu əyyamın hoqqabazı səba yeli ilə aradan apara bilməz, hörümçək torundan düzəldilmiş kəməndlə qızmış aslanı bağlamaq olmaz və oğlan uşaqlarının oynamaq üçün düzəldikləri taxta qılıncla cüssəli fili yıxmaq olmaz. Sultan Hüseyin Barani qeyri-mümkün bir xəyalla və batil düşüncə ilə bir söhbət məclisi təşkil etdi və ulu dərgahın müqərrəblərindən (ya-

xınlardan) xahiş etdi ki, onun zülmətli mənzilini İsgəndər şanlı xaqanın hüsurunun nuru ilə “möminlərə vəd edilən cənnəti” qısqandıracaq şəkildə rövneqləndirsinlər (İsmayılı götürüb onun evinə gəlsinlər). Əmirələr onun məkr və hiyləsini məlum etdiklərinə görə yalandan bəha-nə gətirdilər ki, İsgəndər şanlı xaqan xəstələnmişdir. Hüseyin bəy Lələni ali məqamli şahın xidmətində qoydular. Dövlət ərkanının qalanları ziyafətdə iştirak etmək üçün Sultan Hüseyin Baraninin mənzilinə getdilər və üzrxahlıq etdilər ki, İsgəndər şanlı xaqanın səhhəti pozulmuşdur və zati-alilərinizlə söhbətə gəlməyi müyəssər olmamışdır. Sultan Hüseyin bunu doğru hesab edib həmin gün eyş-işrət bayrağını yüksəltdi, ziyafət və qonaqpərvərlik mərasimində heç bir nöqsana yol vermədi. Elə ki gün axıra çatdı, böyük əmirələr rüxsət aldılar və xaqanın hüsuruna tələsdilər. İsgəndər şanlı xaqan qərara aldı ki, Sultan Hüseyindən rüxsət almadan o mənzildən köç etsinlər və Çuxursəədə yollansınlar. Zülmət gecə özünün qaranlıq pərdəsi ilə günəşin üzünü örtüdü, fələyin sütunsuz çadırında planetlərin və ulduzların məşəlləri yandığı və yuxu sultanı insanların başlarındakı hissləri ətalət halına saldığı zaman ali məqamli şah əmr buyurdu ki, qalibiyyətli qazilərin hər biri çadırları çoxlu şam və məşəllər yandıрмаqla firuzə rəngli səmaya bənzətsinlər, qazanları doldurub asınlar və qazanların altında atəş yandırınlar ki, uzaqdan baxan adamlar zəfər nişanlı ordunun düşərgəsində yemək bişirildiyini zənn etsinlər. Ondan sonra dağ görkəmli dəvələri və ildırım sürətli qatırları yükləyib yola düşdülər. Sultan Hüseyin Barani və onun adamları bu hərəkətdən və köçdən xəbərsiz qalib şamlardan, məşəllərdən və ocaqların yanmasından belə nəticə çıxardılar ki, onlar öz yerlərində qərar tutmuş və hərəkət etməmişlər. Ertəsi gün ulduzların şamları və məşəlləri günəşin nurunun şəfəqi ilə sönmüb yox olduqda Sultan Hüseyin, İsgəndər şanlı xaqanın hərəkətindən agah oldu. Onun qəzəb atəşi alovlandı. O, ali məqamli şahın arxasınca sürətlə yürüş edib zəfər nişanlı ordugahın yaxınlığına çatdı. İsgəndər şanlı xaqan düşmənlərin çoxluğundan əndişə etməyib mətin ayağını meydanda möhkəmlətdi. Düşmənlərin ürə-

yinə xof düşdü və onlar geri çəkildilər. Ondan sonra İsgəndər şanlı xaqan Çuxursəədə çatdı və o mənzildən də köç edib Doqquz-Üləmdə dayandı” (71).

İsmayıl Mirzənin öz dəstəsi ilə bölgəni tərk etməsi və Çuxursəəd istiqamətində hərəkət etməsi xəbərinin Sultan Hüseyn Barani tərəfindən necə qarşılınması haqqında da mənbələrdə fərqli məlumatlar mövcuddur. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"a görə, Sultan Hüseyn Barani bu məsələdən xəbər tutanda 8 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə qızılbaşların təqibinə başladı. Mənbə məlumatına görə, Sultan Hüseyn Baraninin qoşun çəkməsi xəbərini İsmayıl Mirzə Araz çayı sahillərində istirahət üçün düşərgə saldığı bir vaxtda aldı. Xəbəri eşidən kimi, İsmayıl Mirzə atlandı və dəstəsinə də hazırlıq əmri verdi. Tərəflər arasında alovlanan döyüş İsmayıl Mirzənin dəstəsinin üstünlüyü şəraitində keçdi. Firsət yaranan kimi İsmayıl Mirzə özü Sultan Hüseyn üzərinə hücum çəkdi. Sultan Hüseyn qorxuya düşüb qaçmağa çalışsa da, İsmayıl Mirzə onu izlədi, yaxınlaşaraq onu nizə zərbəsi ilə atdan yerə saldı və başını bədənindən ayırdı. Mənbədə Sultan Hüseynin dəstəsindən 4 min nəfərin qətlə yetirildiyi, qalanların isə şiə məzhəbini qəbul etdikləri üçün azad edildikləri bildirilir (72).

"Xolde-bərin" əsərinə görə, İsmayıl Mirzənin dəstəsi ilə bölgəni tərk etməsi xəbərini alanda Sultan Hüseyn qoşun dəstəsi ilə onun təqibinə başladı. Ancaq yaxınlaşanda İsmayıl Mirzənin dəstəsi ilə döyüşə girməyə cəsarət etmədi və qoşuna geri qayıtmaq barəsində göstəriş verdi (73).

"Rövzət üs-səfəviyyə" əsərinə görə isə, Sultan Hüseyn Barani səhəri gün İsmayıl Mirzənin dəstəsinin bölgəni tərk etməsi xəbərini alanda daha bu dəstəni təqib etməyə lüzum görmədi (74).

Qeyd edildiyi kimi, İsmayıl Mirzə hərəkətini davam etdirərək Çuxursəədə gəldi və burada Doqquz Ulan adlı məntəqədə düşərgə saldı. Çuxursəəddə olduğu vaxt ətraf bölgələrdən çoxlu sayda təriqət tərəfdarı gələrək onun dəstəsinə qoşuldular. Mənbələrdə də həmin vaxt çoxlu sayda qızılbaşın dəstə-dəstə İsmayıl Mirzəyə qoşulması, qızılbaş hərəkətinin ciddi şəkildə kütləviləşdiyini bil-

dirirlər. Bu dəstələr də İsmayıl Mirzənin hərəkətinin gücünü qat-qat artırdı və İsmayıl Mirzənin hərəkətində yeni bir səhifə açdı. Mənbələrin birində hətta bildirilir ki, 6 cəhətdən, 7 iqlim bölgəsindən, dünyanın 4 guşəsindən İsmayıl Mirzə hərəkətinə qoşulmaq üçün böyük axın oldu. Belə dəstələrdən biri də Bayburdlu Qaraca İlyasın rəhbərliyi altında olan dəstə idi. Rum sufilərindən təşkil edilmiş bu dəstə İsmayıl Mirzənin hərəkətinin başlanması xəbərini eşidən kimi yola çıxmış və Şuragöldə düşərgə salmışdı. Bu dəstənin üzvləri bir gün sonra İsmayıl Mirzəyə qoşulmaq ümidi ilə istirahətə dayanmışdılar. Şuragöldə yerləşən qalalardan birinin sahibi olan Məntəş adlı birisi talan və qarətlə həyatını sürürmüş. O, ətrafına da özü kimi oğru-qulduru toplayaraq onun-bunun var-yoxunu talamaqla məşğul olurmuş. Qaraca İlyas bölgədə düşərgə salanda Məntəş onun dəstəsinin talanması qərarına gəldi. Bu niyyətini həyata keçirmək üçün əvvəlcə Qaraca İlyasa qonaqpərvərlik göstərdi, onlar üçün yeyib-içmək təşkil etdirdi. Dəstə üzvlərini öz adamlarının evində yerləşdirdi və zamanı yetişəndə sufilərin üzərinə hücum təşkil edildi. Qaraca İlyasın dəstəsi bütünlüklə məhv olmaqdan böyük çətinliklə yaxa qurtara bildi. Bu vəziyyətdən nicat tapan Qaraca İlyas tezliklə İsmayıl Mirzənin dəstəsinə qoşuldu. İsmayıl Mirzə isə Qaraca İlyasın rastlaşdığı vəziyyətdən xəbər tutan kimi, Məntəşin qalasının üzərinə hücum çəkdi və onun dəstəsinə güclü zərbə vurdu. Məntəş bu qarşılaşmadan sağ çıxacağına şübhə etdiyi üçün qalanı tərk edib qaçmağı üstün tutdu. Onun ardınca getməyən quldurlar sufi döyüşçülərinin qılıncı ilə üzləşdi. İsmayıl Mirzə göstəriş verdi ki, insanlara əzab və əziyyət verən bu dəstə məhv edilsin. Bunun nəticəsi idi ki, dəstənin üzvlərinin çoxu qətlə yetirildi. Sağ qalanlar isə qaçıb dağılmalı oldular (75).

Bundan sonra İsmayıl Mirzə hərəkətini davam etdirdi və Kağızmandan keçməklə Tərcana, sonra isə onun cənubunda yerləşən Sarıqaya yaylağına gəldi. Burada olarkən İsmayıl Mirzə qızılbaş qoşunlarının sıralarının genişləndirilməsini davam etdirdi. O, Həmzə bəy Fətoğlu Ustaclını mənsub olduğu oymağın ağsaqqal-

larının yanına göndərdi. Bu oymağın böyüklərindən olan Xan Məhəmməd xan oymağın ağsaqqalları ilə birlikdə İsmayıl Mirzə hərəkətinə qoşulmağa razı oldu (76).

İsmayıl Mirzə iki ay Sarıqaya yaylağında qaldı və sonra Ərzincana yola düşdü. O, bir müddət də burada qalmalı oldu və həmin zaman ərzində onun qoşununun sıraları xeyli genişləndi. Mənbələrdə göstərilir ki, ətraf bölgələrdən, dəstə-dəstə, qoşun-qoşun sufilər gələrək İsmayıl Mirzəyə qoşuldular. Bölgənin əhalisi İsmayıl Mirzəni bir xilaskar sifətində görürdülər və ona görə də böyük bir istəklə onun qoşunları sırasına qoşulurdular. Ona qoşulanlar arasında xeyli sayda Şamlı, Ustaçlı, Rumlu, Təkəli, Zülqədər, Əfşar, Qacar tayfalarının üzvləri, habelə Varsağ, Qaracadağ sufiləri var idilər. Yeni qoşulanlardan sonra İsmayıl Mirzənin qoşununun sayı 7 min nəfərə çatdı (77).

Heç şübhəsiz ki, bu qədər qüvvə öz təchizatı ilə toplaşmışdı və onların mövcudluğu imkan verdi ki, cahangirlik hərəkətinin həyata keçirilməsinə başlansın. Bununla bağlı, İsmayıl Mirzə özünün sınaq olmuş və təcrübəli əmirlərinin müşavirəsini keçirdi. Bu əmirlərin arasında Əbdü bəy Təvaçi, Dədə bəy, Bayram bəy Qarmanlı və digərləri də var idi. Bu müşavirədə sufi qoşunlarının ilkin olaraq hansı istiqamətdə yürüş etməsi məsələsi müzakirə olundu. Müzakirə iştirakçıları istəyirdilər elə bir istiqamət seçsinsinlər ki, həmin istiqamətdə onların yürüşü uğurla nəticələnsin. Bəziləri belə bir fikirdə idilər ki, sufi qoşunları hələ yetərli sayda deyildir və bu qüvvələrlə ətraf hakimlərin qüvvələrinə üstün gəlmək mümkün olmaz. Ona görə təklif olunurdu ki, qoşunlar Ərzincanda qışlağa dayansınlar və sıralarını genişləndirdikdən sonra növbəti ildə cahangirlik yürüşlərini Azərbaycandan başlasınlar. Bəzi əmirlər isə təklif etdilər ki, Gürcüstan üzərinə yürüş edilsin. Belə bir təklif də irəli sürüldü ki, Çuxursəəd üzərinə hücum edilsin və qış da orada keçirilsin. Əmirlərdən bəziləri də Diyarbəkər istiqamətində yürüş edilməsinə üstünlük verdilər (78).

Bununla, Sufi əmirlərini fikirlərində bir parçalanma yarandı və vahid bir mövqe formalaşdırmaq mümkün olmadı. Həmin müza-

kirələr İsmayıl Mirzənin iştirakı olmadan aparıldı və səslənən təkliflər Lələ Hüseyn bəy və Dədə bəy tərəfindən İsmayıl Mirzəyə çatdırıldı. İsmayıl Mirzə bu təkliflərin heç birini qəbul etmədi və bildirdi ki, imamların dərğahına üz tutacaq və onlardan iltimas edəcək ki, hansı istiqamətdə getməyin məsləhət olması gecə ona əyan edilsin. Mənbədəki məlumatlara görə, İsmayıl Mirzə gecə yuxuda ikən Şirvan istiqamətində yürüş həyata keçirilməsi haqqında işarə aldı və səhər də bu xəbəri bütün əmirlərə çatdırdı. Əmirlər bu qərarla razılaşdılar (79).

6. Qızılbaş qoşunlarının Gürcüstan yürüşü

İsmayıl Mirzə və onun əmirləri Şirvan üzərinə hücum etmək barəsində qərara gəlsələr də, əslində, hərbi yürüşlər Gürcüstan üzərinə hücumdan başladı. Gürcüstan üzərinə yürüş etmək təklifi də sufi əmirlərinin müşavirəsində səslənmişdi. Amma mənbələr İsmayıl Mirzənin cahangirlik yürüşlərinin Şirvandan başlanması üzərinə dayanırlar. Mütəxəssislər belə bir seçim edilməsini yalnız ilahi bəyanlarla deyil, həm də məntiqi səbəblərlə əlaqələndirməyə çalışırlar. Belə bir qənaət ortaya qoyulur ki, Şirvanşah dövləti Əlvənd Mirzənin və Murad Mirzənin hakimiyyəti altında olan Ağqoyunlu dövlətlərindən daha zəif idi və ona görə də İsmayıl Mirzə bu dövlət üzərinə hücum etməklə öz cahangirlik hərəkatının uğurlu başlanğıcını qoymaq istəyirdi. Şirvanşahlar üzərində qələbə onun gücünü artırmaqla, həm də mənəvi baxımdan özünə inamın artmasına gətirib çıxara bilərdi. Digər tərəfdən İsmayıl Mirzəni Şirvanşahlar üzərinə yürüşə sövq edən ciddi bir səbəb də var idi ki, bu da atasının və babasının qisasının alınması idi (80). Yəqin ki, burada bir psixoloji məqam da var idi. İstər Sultan Cüneydin, istər Sultan Heydərin başladığı hərəkat Şirvan torpaqlarında uğursuzluğa düşər olub dayanmışdı. İsmayıl Mirzə çox güman ki, bu düynü aşmaqla öz hərəkatının zəfərinə təminat yaratmaq istəyirdi.

Cahangirlik yürüşlərinin Şirvandan başlanması strateji baxımından da daha düzgün qərar idi. Çünki əgər şimaldan hərəkətin təhlükəsizliyi təmin edilməsəydi gələcəkdə sufi qoşunları Şirvanşah Fərrux Yasarla Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin qarşılıqlı zərbəsi arasında qala bilərdi. Əlvənd Mirzə ilə Fərrux Yasar arasında münasibətlər müəyyən qədər gərgin olsa da İsmayıl Mirzə təhlükəsiz qarşısında onlar birləşə bilərdilər ki, bu da sufi qüvvələrinin fəaliyyətini xeyli məhdudlaşdırırdı.

Beləliklə, İsmayıl Mirzənin cahangirlik hərəkətinin başlanması mənbələrdə Şirvan üzərinə hücumla əlaqələndirilsə də, bu yürüşdən əvvəl qızılbaş qoşunlarının zərbəsi Gürcüstan və Məntəş qalalarına tərəf istiqamətləndirildi. İsmayıl Mirzənin göstərişi əsasında onun sınıanmış əmirlərindən biri olan Xadim bəy Xülfənin rəhbərliyi altında olan bir qoşun dəstəsi Gürcüstan istiqamətinə göndərildi. Formal səbəb kimi mənbələrdə bu yürüşün kafirlərə zərbə vurulması zərurəti ilə bağlılığından danışılır. Amma məlumatların təhlili onu deməyə əsas verir ki, bu yürüşün təşkilində əsas məqsədlərdən biri də qoşunlar üçün ərzaq və digər ehtiyatlar toplayıb gətirmək idi. Artıq 7 minə çatmış olan qoşunun ərzaqla təmin edilməsi ciddi bir vəzifə kimi qoşun rəhbərliyinin qarşısında dayanırdı.

İsmayıl Mirzə onu müşayiət edən qoşun dəstəsi ilə Şirvana doğru hərəkət edərkən Pasin adlı bir məntəqədə düşərgə saldı və Xadim bəy də bu məntəqədən Gürcüstana yola salındı. Bu hadisə 1500-cü ilin payızının əvvəlinə təsadüf edir. Xadim bəy Xülfənin rəhbərliyi altında olan dəstənin (fövcün) Gürcüstana yürüşü mənbələrdə cihad kimi təsvir olunmuşdur. Həmin yürüşün təfərrüatı haqqında məlumat olmasa da, mənbələr yazırlar ki, qızılbaş qoşunlarının yürüşü uğurlu keçdi, sufi döyüşçüləri çoxlu sayda kafiri qətlə yetirə bildilər. Sonra da çoxlu sayda qənimət toplayaraq qızılbaş qoşunlarının düşərgəsinə qayıtdılar. Belə böyük miqdarda qənimətin ələ keçirilməsi qızılbaş düşərgəsində sevinclə qarşılandı. İsmayıl Mirzənin göstərişi əsasında həmin qənimət qızılbaş döyüşçüləri arasında bölüşdürüldü (81).

“Əhsənüt-təxarix” müəllifi öz əsərində belə bir fakta da toxunur ki, Gürcüstan üzərinə hücumdan əvvəl İsmayıl Mirzənin dəstəsinin sıraları yenidən genişləndi. Bu dəfə onun hərəkətinə 7 min nəfərlik bir dəstə qatıldı: “İsgəndər şanlı xaqan Ərzincanda cah-calalla dayandığı zaman orada müridlər və sufilər tayfaları olan ustaclu, şamlu, rumlu, təkəlü, zülqədər, əfşar, qacar, varsaq [tayfalarından] və Qaracadağ sufilərindən yeddi min nəfər, o cümlədən Məhəmməd bəy [Ustaclu] öz övladlarından və tabeçilərindən iki yüz nəfərlə və Abidin bəy Şamlu üç yüz nəfərlə birlikdə cahanın pənahlı olan dərgaha toplaşdılar. İsgəndər şanlı xaqan qüdrətli dövlətin ərkanından bəzilərini çağıraraq əmr etdi ki, hansı tərəfə hərəkət etməyin gərək olduğunu ordu başçıları ilə müzakirə etsinlər. Bəziləri dedilər ki, başqa sufilərin və müridlərin dəstə-dəstə orduya qoşulması üçün Ərzincanda qışlaq etmək lazımdır. Bəziləri dedilər ki, bu qışda Gürcüstandakı Qurquraya qarşı qəzavata gedək. Digər bir firqə isə Çuxursəddə qışlamağı məsləhət gördü. Ondən sonra dərgah əmirləri ordu başçılarının fərqli fikirlərini ali məqamlı xaqanın qulağına çatdırdılar. O həzrət onların fikirlərini doğru hesab etməyib qərar verdi ki, bu gecə istixarə edəcəyik və məsum imamlar – onların hamısına Allahın salamı olsun – hər nə buyurlarsa, onu həyata keçirərik. Ertəsi gün İsgəndər şanlı xaqan dövlətsevərlik yolunun yolçularını şahlıq taxtının ətəyinə çağıraraq buyurdu ki, “cah-calal bayraqlarının Şirvan üzərinə getməsinin doğru və düzgün olması keçən gecə din imamlarının – onların hamısına Allahın salamı olsun – pak ruhlarından bizə aydın və yəqin oldu”. Bu səbəbdən o, hərəkət yüyənini Şirvan tərəfə çevirdi. Pasın mənzilinə gəldikdən sonra onun doğru düşüncəsi belə lazım bildi ki, Xüləfa bəyi Gürcüstan səmtinə göndərsin. Xüləfa bəy fərmana əsasən bir dəstə dilavərlə Gürcüstan tərəfə sürətlə yürüş etdi və sonsuz qənimət əldə edərək hökmdarın ordusuna qoşuldu” (82).

Bundan başqa Şirvan üzərinə hərəkətə başlamazdan əvvəl İsmayıl Mirzə bir dəstəni də İlyas bəy Uyguroğlunun rəhbərliyi altında Məntəşin qalasına göndərdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi,

İsmayıl Mirzə Ərzincana yollanarkən həmin qalada olmuş və onun talan və qarətlə məşğul olan sakinlərinə zərbə vurmuşdu. Qalanın sahibi Məntəş qaçaraq canını qurtara bilmişdi. Amma görünür ki, sonradan o geri qayıtmış və yenidən əvvəlki əməllərinə qurşanmışdı. Bir tərəfdən çox güman ki, Məntəşin əməllərinə son qoyulması, digər tərəfdən də bölgədə qızılbaşlara tabe olmayan silahlı dəstənin mövcudluğunun aradan qaldırılması məqsədilə İsmayıl Mirzə Məntəşin qalasına yenə də dəstə göndərdi. İlyas bəyin dəstəsi qarşısında Məntəş və onun silahlıları davam gətirə bilmədilər. İlyas bəy asanlıqla qalanı ələ keçirdi və oradakıları İsmayıl Mirzənin sərəncamına göndərdi. İsmayıl Mirzə onları bağışladı və yenidən Məntəş qalasına qayıtmasına icazə verdi. Sonra isə İsmayıl Mirzə hərəkətini davam etdirdi və Həsənbad adlı məntəqəyə çatanda Məntəş də onun yanına gəldi, bağışlanmasını xahiş etdi. İsmayıl Mirzə onun nəinki bağışladı, ona qiymətli hədiyyə, xələt, bəzədilmiş qılınc, cins at hədiyyə etdi. Məntəş öz sədaqətini ifadə edəndən sonra İsmayıl Mirzə ona da yenidən öz qalasına qayıtmağa və orada yaşamağa icazə verdi (83).

7. İsmayıl Mirzənin Şirvan yürüşü

Gürcüstan və Məntəş qalası üzərinə yürüşü başa çatdırandan sonra İsmayıl Mirzə Şirvan üzərinə hərəkət etmək barəsində göstəriş verdi. "Elə ki Süleyman şanlı xaqan Şirvana getməyi qərara alıb Kür çayı sahillərinə çatdı, Bayram bəy Qaramanlunu [çayı] keçməyə yer təyin etmək üçün irəli göndərdi. Orada [İsmayıla] belə bir xəbər çatdırıldı ki, Şirvanşah o həzrətin gəlişindən agah olub demişdir:

- Əgər o, Şirvana gəlsə, atasının başına gələn [hadisə] onun da başına gələcəkdir.

[İsmayıl] bu söhbəti eşitdikdə onun dünyanı yandırır-yaxan qəzəb atəşi alovlandı" (84).

Çox güman ki, Şirvanşah Fərrux Yasarın İsmayıl Mirzənin bölgədə artıq cahangirlik yürüşlərinə başlamasından xəbəri var idi

və bu təhlükənin qarşısının alınması üçün də müəyyən tədbirlər görürdü. Yuxarıda onun ifadə etdiyi sözlər də bundan xəbər verir. Lakin tədqiqata cəlb edilmiş mənbələrə görə, həmin tədbirlərin tətbiqinin nədən ibarət olmasını söyləmək çətindir. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, Fərrux Yasarın əl atdığı tədbirlərdən biri Kür çayı üzərindəki keçidlərin mühafizəsi oldu. İsmayıl Mirzə Şirvan üzərinə elə bir vaxtda yürüş edirdi ki, həm Kür çayında, həm də Araz çayında suyun səviyyəsi yuxarı idi. Bu məqam qızılbaş qoşunlarının bu çayları adlamasını çətinləşdirə bilərdi. Fərrux Yasar da əlavə olaraq keçidlərin mövcud olduğu yerə özünün 3 min nəfərlik mühafizə dəstəsini göndərdi. Adı çəkilən mənbənin məlumatına görə, Fərrux Yasar tərəfindən belə bir addımın atılacağı qızılbaşlar düşərgəsində gözlənilən sayılırdı. Həm bunun qarşısının alınması və həm də Kür çayından keçidin yaradılması üçün İsmayıl Mirzənin göstərişi əsasında Qarapiri bəy Qacar bir dəstə ilə Kür çayı sahillərinə yollandı. Adı çəkilən mənbədə Qarapiri bəyin 12 min nəfərlik dəstə ilə Kür sahilinə yollanması göstərilmişdir (85).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın tədqiqatı ilə məşğul olmuş mütəxəssislərdən bəziləri öz araşdırmasında Qarapiri bəyin ixtiyarında 2 min nəfərlik bir dəstə olduğunu göstərmişdir (86). Görünür tədqiqatçılar Ərzincanda İsmayıl Mirzə ətrafına 7 min nəfərlik türk döyüşçülərinin toplanması haqqındakı məlumata görə, Qarapiri bəyin sərəncamında 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi olmasını real hesab etməmişlər. Təəssüf ki, bu məsələnin aydınlaşdırılması üçün digər mənbələrdə müvafiq məlumata rast gəlmək çətindir. Amma bu məlumatın qeyri-real bir məlumat kimi kənara atılmasını da birmənalı şəkildə qəbul etmək doğru olmazdı. Çünki elə Şirvanşah qoşunlarının sayı haqqında elmi araşdırmalarda istinad edilmiş rəqəmlər də buna müəyyən əsas verir. "Tarix-e həbib üs-siyər" əsərində Şirvanşah qoşunlarının sayının 20 min süvaridən və 6-7 min piyadadan ibarət olması göstərilmişdir (87). Başqa mənbələrdə isə müəyyən fərqli rəqəmlər də vardır. Amma bu rəqəmlərə görə Şirvanşah qoşunları 30 mini aşmırdı, qızılbaş qoşun-

ları isə 7 min nəfər ətrafında idi. "Xolde-bərin" də isə Şirvanşah qoşunlarının sayı haqqında xeyli fərqlənən rəqəm göstərilmişdir. Bu mənbənin məlumatına görə, Şirvanşahın 8 min atlı və 6 min piyada qoşunu var idi (88). Əgər bu rəqəmin doğruluğu qəbul olunarsa, onda qızılbaşların da göstərilən sayda olması qəbul edilə bilər. Amma qeyd edilməlidir ki, "Xolde-bərin" in bu məlumatı digər mənbələrdə təkrar olunmur.

İlk baxışdan bu rəqəmlərdə bir uyğunsuzluq var. İsmayıl Mirzənin cəsurluğu, döyüşü təşkil etmək və idarə etmək məharəti üzərinə kölgə salmadan onun qoşunlarının sayının az olması haqqında rəqəm daha çox şübhə doğura bilər. Çünki böyük cahan-girlik hərəkətinin uğurla başlanması və davam etdirilməsi üçün İsmayıl Mirzənin daha böyük sayda qoşuna ehtiyacı ola bilərdi. Əcdadlarının acı təcrübəsi də İsmayılı Fərrux Yasar üzərində qələbənin ələ edilməsi üçün yetərli sayda qüvvənin toplanmasına sövq edə bilərdi. Bunun üçün onun imkanı da var idi. Əks təqdirdə qələbə əldə etmək də çətinləşə bilərdi. Diqqət yetirilərsə bəzi mənbələrdə Ərzincanda yalnız türk tayfalarından 7 min nəfərin toplandığını görmək mümkündür. Mənbələrin birində isə deyilirdi ki, İsmayıl Mirzə Şamaxıya doğru hüduzsuz sayda qoşunla hərəkət edirdi (89). Bu məlumatın özü də müəyyən qənaətlərə gəlməyə əsas verə bilər ki, Ərzincandan Şirvana doğru hərəkətə başlayanda İsmayıl Mirzənin qoşunlarının sayı yalnız 7 min nəfərdən ibarət deyildi. İsmayıl Mirzənin qoşunları o sayda idi ki, müdafiədə dayanmış təxminən 30 min nəfərlik Şirvanşah qoşununu məğlub etməyə yetərli idi.

Ona görə İsmayıl Mirzə tərəfindən Kür keçidinin təmin edilməsi üçün 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi göndərməsi mümkün ola bilərdi. Hər halda məntiqə uyğun olaraq İsmayıl Mirzə Kür çayı sahilinə elə bir sayda qoşun dəstəsi göndərməli idi ki, bu qoşun dəstəsi həm keçidləri təmin etsin, həm Kür çayını adladıqdan sonra Şirvanşah qoşunlarının çaya yaxınlaşmasına imkan verməsin və bununla da İsmayıl Mirzənin qoşunları və qoşun təchizatı təhlükəsiz şəkildə çaydan keçirilsin

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"dan yuxarıda istinad edilmiş cümlələrdəki bir məlumat da digər mənbələrdəki məlumatla səsleşmir. Bu da Kür çayı sahilinə İsmayıl Mirzə tərəfindən göndərilmiş dəstəyə rəhbərliyin Qarapiri bəy tərəfindən edilməsidir. Digər mənbələrdə bu dəstəyə rəhbərliyin Bayram bəy Qaramanlıya tapşırıldığı bildirilir (90). Bayram bəy Qaramanlının adı mənbələrdə daha çox çəkilməkdədir. Bayram bəyin dəstəsi, əslində, avanqard dəstəni təşkil etməli idi. Bu dəstə Kür çayı sahilinə çatandan sonra qoşunların çayı adlaması üçün daha münasib yeri müəyyənləşdirməli və zərurət yarandığı halda Kür çayı üzərindən keçid düzəltməli idi. Eyni zamanda qoşun tərəfindən həmin keçidlərin təhlükəsizliyi təmin edilməli idi. Bayram bəy göstəriş alan kimi dərhal onun icrasına yollandı və çay kənarında mürəkkəb vəziyyətlə qarşılaşdı.

"Tarix-e həbib üs-siyər" əsərinə görə, Bayram bəy Qaramanlı Kürə Araz çaylarını qovşağında iki keçidin münasibliyini yoxlamalı idi. Onlardan biri Qövmün ölümü, digəri isə Dəğnanc (bu adlar tarixi ədəbiyyatda başqa cür də verilmişdir. Çox güman ki, bu adlar mənbələrdə ərəb hərfləri ilə düzgün yazılmamışdır və ona görə də oxunuşda fərqlər meydana gələ bilər). Bayram bəy həmin keçidlərə yetişdikdən sonra onların vəziyyətini yoxladı və belə bir qənaətə gəldi ki, bu keçidlərdən qoşunu keçirmək mümkün deyildir. Belə olanda Bayram bəy öz dəstəsini iki yerə böldü və hər bir dəstəyə də tapşırıldı ki, çay üzərindən keçid təşkil etmək üçün sal və gəmilər hazırlasınlar. Bu hazırlıq işləri aparılan zaman İsmayıl Mirzə də qoşunların əsas hissəsi ilə ora yetişdi və vəziyyətlə tanış olduqdan sonra keçid hazırlanmasına ehtiyac görmədi. İsmayıl Mirzə atını çay axarının yuxarisına yönəltdi və bir qədər irəlilədikdən sonra atın üzünü suya çevirdi. İsmayıl Mirzənin mindiyi at heç nədən ehtiyatlanmayaraq çayı adladı. Bütün qoşun da heç bir keçidə ehtiyac olmadan İsmayıl Mirzənin ardınca düzüldü və heç bir itkisiz keçid baş tutdu. Bu hadisə İsmayıl Mirzənin qoşunlar daxilindəki nüfuzunu daha da artırdı. Döyüşçülər güman etdilər ki, ilahi qüvvə İsmayıl Mirzəni bu keçidə yönəltdi və onun qoşu-

nunun sağ-salamat keçidini təmin etdi. Çayı adladıqdan sonra İsmayıl Mirzə qoşunlara istirahət verdi (91).

Bir günlük istirahətdən sonra qoşunlar Şamaxıya doğru hərəkəti davam etdirdilər. Bildirilir ki, bu hərəkət zamanı da qızılbaş qoşunları bir neçə enli və dərin çaydan keçməli oldu. Həmin keçidlər də qoşunlar tərəfindən uğurla dəf olundu (92).

Qızılbaş qoşunlarının Kür çayının sol sahilinə adlanması 1500-cü ilin dekabr ayına təsadüf edirdi (93). Belə bir soyuq hahada böyük qoşun dəstəsi ilə böyük çaydan keçilməsi özü də bir məharət tələb edirdi.

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"da qızılbaş qoşunlarının Kür çayını adlanması ilə bağlı fərqli məqamlar vardır. Bu mənbənin məlumatına görə, qızılbaş qoşunlarının Kür çayı üzərində keçid təşkil edə bilməməsi Şirvanşah qoşun dəstəsinin çayın kənarında olması idi. Çox güman ki, keçidin böyük itki ilə üzləşə biləcəyi üçün Qarapiri bəy ("Aləmara-yi Şah İsmayıl"a görə) çay üzərində keçid qurulmasını lazım bilmədi. Bu məlumat İsmayıl Mirzənin nəzərinə çatdırıldı. İsmayıl Mirzə də yaradana pənah apararaq atının istiqamətini çaya tərəf çevirdi və bütün qoşunu da ardınca apardı. Sonra qızılbaş qoşunları ilə Kür çayı sahilinə göndərilmiş Şirvanşahlar qoşun dəstəsi arasında döyüş baş verdi. Qızılbaş qoşunları bu döyüşdə üstün gəldilər və Şirvanşah dəstəsini bütünlüklə məhv etdilər (94).

Bəzi mənbələrdəki məlumata görə, Kür çayını adladıqdan sonra qızılbaşlara Şəki hakiminin silahlı dəstəsi müqavimət göstərdi. Belə bir hadisənin baş verməsi istisna deyil. Ola bilsin ki, Fərrux Yasar qızılbaş qoşunlarının yaxınlaşması xəbərini eşidincə ondan asılı vəziyyətdə olan Şəki hakimindən öz qoşun dəstəsini göndərməyi tələb etmişdi. Bəzi məlumatlara görə isə, Fərrux Yasarın qızılbaş qoşunlarının Şamaxıya doğru irəliləməsindən xəbərsiz idi və ona görə də hər hansı bir hazırlıq da aparmırdı. Qızılbaş qoşunları yalnız Kür çayını adlayaraq Şamaxıya doğru hərəkətlərini davam etdikləri zaman Fərrux Yasar məsələdən xəbər tutdu. Bu xəbərdən çox təəccüblənən və hirsələnən Fərrux

Yasar da öz qoşunlarını hərəkətə gətirib qızılbaşları qarşılamağa yollandı (95).

"Rövzət üs-səfəviyyə" əsərinə görə isə İsmayıl Mirzə hələ Ərzincandan Şirvana yürüş etmək qərarı verəndə Fərrux Yasarın bundan xəbəri var idi. Fərrux Yasar bu xəbərə səbirlə yanaşdı və nə etmək lazım gəldiyi üzərində fikirləşərkən qızılbaş qoşunlarının yaxınlaşması xəbərini aldı. Bu xəbəri eşidəndən sonra Fərrux Yasar Buğurd dərəsi ilə Gülüstan qalası arasındakı meşədən köç edərək Gülüstan qalasına yollandı. Bu mənbənin məlumatına görə, Fərrux Yasar qızılbaş qoşunlarına cavab verilməsinin zəruriliyini yaxşı bilirdi və ona görə də qoşun toplanmasına başladı. Mövcud məlumatdan belə qənaətə gəlmək olar ki, Fərrux Yasar qızılbaş qoşunlarına müqavimət göstərmək üçün Şirvan ərazisindən qoşun topladı və onun təşkilatlandırılması ilə məşğul odu (96).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində İsmayıl Mirzənin Fərrux Yasarla qarşılaşması belə təsvir olunmuşdur: "Elə ki Şamaxıya çatdılar, Şirvan valisi Fərrux Yəsar Cəbani yaylağına yollandı. İyirmi min süvarisi və neçə min piyadası olan Şirvan valisi Fərrux Yəsarla Gülüstan qalası yanında döyüş oldu və [İsmayılın] zəfər və qələbəsi ilə nəticələndi. Şirvanın əyanlarından və o diyarın piyada və atlı qoşunlarından çoxu Fərrux Yəsarla bərabər, şir ovlayan qazilərin intiqam qılınıcı ilə cəhənnəmə getdi. O həzrətin (İsmayılın) səltənət və hökmdarlıq təbilinin səsi o diyarda yüksəklərə qalxdı. O qışı [İsmayıl] Şirvanın Mahmudabad [şəhərində] keçirdi. Şirvanşahın Şeyxşah ləqəbli böyük oğlu gəmiyə minib, dəniz yolu ilə Gilana getdi. O vilayətin adamlarının əksəriyyəti ona (İsmayıla) itaət etdilər. Şirvan padşahlarının o ölkədə olan bütün xəzinə və dəfinələri Süleyman şanlı xaqanın əlinə keçdi" (97).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində də buna oxşar bir mənzərə təsvir edilmişdir. Burada daha açıq şəkildə bildirilir ki, Şirvan şəhərindən 6 fərsəx məsafədə tərəflər arasında baş verən döyüş qızılbaş qoşunlarının qələbəsi ilə bağa çatdı. Döyüşün gedişində İsmayıl Mirzə özünü Fərrux Yasara yetirdi və qılinc zərbəsi ilə

onu qətlə yetirdi. Fərrux Yasarın qətlə onun qoşunu arasında hərəmərclik yaratdı və qoşunlar Şamaxıya tərəf geri çəkilməyə başladılar. İsmayıl Mirzə isə Şirvan şəhərinə daxil olmaqla bu şəhər üzərində nəzarəti öz əlinə keçirdi. Fərrux Yasarın oğlu Şeyxşah atasının öldürülməsindən xəbər tutanda ailəsinin xəzinəsini toplayıb Gülüstan qalasına göndərdi. Özü isə yaxınları ilə birlikdə Qafqaz dağlarına tərəf şimala geri çəkildi. İsmayıl Mirzə bu məsələdən xəbər tutanda Qarapiri bəyin rəhbərliyi altında 4 min nəfərlik qoşun dəstəsini Gülüstan qalasının mühasirəsinə göndərdi. Qarapiri bəy Gülüstan qalasına yaxınlaşanda onun ələ keçirilməsinin xeyli çətin olduğunu gördü. Ona görə də bu barədə məktub yazaraq İsmayıl Mirzəyə göndərdi və ondan məsləhət istədi. Bu məktubu alandan sonra İsmayıl Mirzə özü Gülüstan qalasının ələyinə gəldi. Götür-qoy etdikdən sonra qalanın komendantı olan Xosrova məktub yazdı. İsmayıl Mirzə bu məktubunda qala komendantına çatdırdı ki, biz bu qalanı almağa gəlmişik, artıq zəhmət verməyin və qalanı təhvil versən dövlətdə səni yüksəldəcəyəm. Qala komendantı bu məktubda irəli sürülən təklifi qəbul etmədi. Əksinə, məktubu gətirmiş elçini də acı sözlərlə acıladı. İsmayıl Mirzənin elçisi mövcud vəziyyəti ona anlatmağa çalışdı və bildirdi ki, təklifi qəbul etməsən əli-qolu bağlı İsmayıl Mirzənin hüzuruna gətiriləcəksən. Onda aman istəmək imkanı olmayacaq. Qala komendantı bu sözlərdən daha da hirsləndi və onun əmrinə əsasən elçini o qədər döydülər ki, o da həyatını əldən verdi. Hətta onun meyiti qaladan asdırıldı. Sözsüz ki, qala komendantının belə bir cavabı İsmayıl Mirzənin qane etmədi. Göstəriş verdi ki, qala hər tərəfdən mühasirəyə alınsın, qalaya su və ərzaq gətirilməsinin qarşısı alınsın. Bu da öz nəticəsini verdi. Tezliklə qala ələ keçirildi, qalanın komendantı ciddi şəkildə cəzalandırıldı və orada gizlədilmiş xəzinə və mal-dövlət ələ keçirilərək qızılbaş döyüşçüləri arasında paylanıldı. Sonra da qızılbaş qoşunları Şamaxıya doğru hərəkətlərini davam etdirdilər (98).

"Tarix-e həbib üs-siyər" əsərində İsmayıl Mirzənin Fərrux Yasarla qarşılaşması müəyyən fərqli məqamları ilə təsvir edil-

mişdir. Bu əsərdə bildirilir ki, İsmayıl Mirzə öz qoşunları ilə Şirvan şəhərinə yaxınlaşmaq ərafəsində olanda Şamaxı sakinlərindən onun yanına gələnələr oldu və ona çatdırdılar ki, qızılbaş qoşunlarının gəlməsi xəbərini eşidəndən sonra Fərrux Yasar şəhəri tərk edibdir. İsmayıl Mirzə bu xəbəri eşidəndə Cuş Mirzə kimi tanınan Qulu bəy adlı xidmətçilərindən birini Şamaxıya göndərdi və onun vasitəsilə şəhər əhalisinə çatdırdı ki, qızılbaş qoşunlarından qorxmasınlar, onların həyatına təhlükə olmayacaqdır. Bununla belə, İsmayıl Mirzə Şamaxıya daxil olanda onu tərk edilmiş halda gördü. Şəhər sakinləri qızılbaş qoşunlarının qorxusundan evlərini tərk edərək meşəliklərə çəkilməşdirlər. Qızılbaş qoşunları bir neçə gün şəhərdə qaldılar. Həmin günlərdə xəbər alındı ki, Şirvanşah Fərrux Yasar şəhəri tərk etdikdən sonra Gülüstan qalası ilə Buğurt qalası arasındakı meşəlik ərazidə düşərgə salıb və qızılbaş qoşunlarından qorunmaq üçün burada özünə müdafiə sənqərləri və istehkamları düzəldibdir (99).

Bu xəbəri eşidəndən sonra İsmayıl Mirzə qoşunla həmin istiqamətə yollandı. Şirvanşah isə İsmayıl Mirzənin yaxınlaşması xəbərini alan kimi dərhal həmin mövqeni tərk etdi və Gülüstan qalasına doğru hərəkət etdi. Amma o, Gülüstan qalasına çata bilmədi və Cəbani adlanan yerdə tərəflər arasında döyüş baş verdi. Mənbə bu döyüşün təfərrüatları və taktikası haqqında məlumat verməsə də, onun son dərəcə gərgin keçməsindən xəbər verir. Bildirilir ki, bu döyüş o səviyyədə gərgin keçdi ki, axan qanlar Amu Dərya çayını təşkil edə bilirdi. Döyüşdə Şirvanşah qoşunlarından çoxlu sayda qırılanlar oldu. Şirvanşah Fərrux Yasar da öz döyüşçüləri arasında idi və onlarla birlikdə vuruşurdu. Çoxlu sayda qırılanların arasında onun da olduğu məlum oldu. Döyüşün gedişində onun şah olması bilinmədən qətlə yetirilmişdi. Döyüş qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatandan sonra Şamaxı əhalisi İsmayıl Mirzəyə sədaqətli olacaqlarını bəyan etdilər. Bildirilir ki, İsmayıl Mirzə yerli əhalinin nümayəndələrini hörmətlə qarşıladı və onların bir hissəsinə hətta hədiyyələr də verdi. Eyni zamanda döyüşdə fərqlənənlər də mükafatlandırıldılar (100).

"Xolde-bərin" əsərinə görə, İsmayıl Mirzə Kür çayının adladığından sonra Şamaxıya doğru hərəkətini davam etdirdi və Cəbani adlanan bir məntəqəyə yetişdi. Fərrux Yasar bu barədə xəbər alan kimi əmlakını Güllüstan qalasına göndərdi. Özü isə qoşununu götürərək Cəbani məntəqəsinə gəldi. Burada Fərrux Yasar münasib döyüşqabağı mövqe tutdu, dəstəsini yaxınlıqdakı yüksəkliyin üzərində yerləşdirdi. Sonra isə qoşunların qruplaşdırılmasına başladı. Qarşı tərəf də eyni ilə döyüşdən qabaq qoşunları qruplaşdırdı. Musiqi alətlərinin səsləndirilməsindən sonra tərəflərin qoşun dəstələri öz bayraqları ilə döyüş meydanına daxil oldular. Məlumata görə, bu bayraqlar o qədər çox idilər ki, döyüş meydanı Güllüstana oxşayırdı. Mənbədə müxtəlif ifadələrlə bu döyüşün son dərəcə gərgin keçməsi təsvir edilmişdir. Buradakı məlumatlara görə, İsmayıl Mirzə əvvəlcə əsas diqqəti Şirvanşah qoşunlarının yerləşdikləri yüksəklikdən çıxarılmasına yönəltdi. Bir müddətdən sonra qızılbaşlar buna nail oldular və Şirvanşah qoşunları yüksəklikdən enişə çıxarıldılar. Amma bununla Şirvanşah qoşunları heç də uğursuzluqla barışmaq istəmirdilər. Onların hərbi təşəbbüsü əllərinə almaq üçün oxatanları fəal surətdə döyüşə qoşması nəticəsində qızılbaşlar üzərinə ox yağışı yağmağa başladı. Bunun ardınca isə Fərrux Yasarın rəhbərliyi altında Şirvanşah atlıları qızılbaşlar üzərinə hücum çəkdi. Mənbənin məlumatına görə, bu hücum lazımi şəkildə nizamlanmamışdı və ona görə yaranan qarışıqlıq zamanı hətta Şirvanşah piyadaları atların ayaqları altında qaldı. Bu həmlə döyüşün yenidən qızışması ilə bərabər, həm də itkilərin çoxalmasına yol açdı. Bildirilir ki, İsmayıl Mirzə heç də bu döyüşdən kənarda qalmadı və ətrafında olan dəstə ilə o da Şirvanşah qoşunları üzərinə hücum keçdi. Mənbədə İsmayıl Mirzənin gənc yaşlarında olmasına baxmayaraq son dərəcə cəsarətlə vuruşması haqqında geniş təsvir mövcuddur. Qızılbaşları fədakarcasına vuruşması Şirvanşah qoşunlarının müqavimətini tamamilə qırdı və onların sağ qalanları, o cümlədən Fərrux Yasar döyüş meydanını tərk edib qaçmağa üz qoydu. Bir dəstə qızılbaş onları təqib etməyə başladı və Buğurt qalası yaxınlığında geri

qaçmağa çalışan Şirvanşah döyüşçülərinin bir hissəsi, o cümlədən də Fərrux Yasar qılıncdan keçirildi. Yalnız sonrası gün atına və yarağına görə, Fərrux Yasarın da öldürüldüyü məlum oldu və sonra axtarıb onun nəşini də tapdılar (101).

Bəzi mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlara görə, qoşunların döyüşqabağı düzülüşü haqqında daha geniş məlumat almaq mümkündür. Şirvanşah qoşunları haqqında bu məlumat çox kəsəddir. Məsələn, bildirilir ki, Şirvanşah qoşunları döyüş meydanına yetişdikdən sonra onlar əmirlərin, ulus və oymaq sərdarlarının rəhbərliyi altında qruplaşdırıldılar (102).

İsmayıl Mirzə də öz qüvvələrinin döyüşqabağı düzülüşünü apardı. Qeyd etmək lazımdır ki, Kür çayını adlayandan sonra İsmayıl Mirzə tərəfindən Şirvanşahın və onun qoşunlarının davamlı kəşfiyyatı təşkil edildi. Ona görə də Şirvanşahın və onun qoşunlarının harada olması və onların vəziyyəti haqqında İsmayıl Mirzədə ətraflı məlumat mövcud idi. İsmayıl Mirzə öz qoşunlarını iki yerə böldü. Qoşunun bir dəstəsi əsas qüvvə kimi, döyüşə başlamalı idi. Mənbədə bu qoşunun dəstələrinə rəhbərlik edən əmirlərin adları da çəkilmişdir. Onların arasında Abidin bəy Təvaçi, Xüləfa bəy, Lələ Hüseyn bəy, Xan Məhəmməd Ustaclı, Bayram bəy Qaramanlı, Əvəz sultan, Qaraxan, Qaraca İlyas, İlyas bəy Uyğuroğlu, Sultan bəy Əfşar və digərləri var idi. İsmayıl Mirzə qoşunlarının əsas dəstəsini bu əmirlərin rəhbərliyi altında cinahlara və mərkəzə yerləşdirdi. Ehtiyatda saxlanılan qoşun dəstəsinə isə bu əmirlər rəhbərlik edirdilər: Çülpa bəy, Qılınc bəy Qaramanlı, Allahməhəmməd Təkalu, Cüş Mirzə, Bəkir bəy Çakərli, Əli bəy Çakərli, Piri bəy Qacar, Süleyman bəy Xazan Zülqədərli, Piri bəy Pərvanəçi Əfşar, Əhməd bəy Sufioğlu Ustaclı (103). Bu faktın özü də qızılbaş qoşunlarının 7 min olması iddiasını şübhə altına qoyur.

Şirvanşah piyadalarının bir hissəsinin Şirvanşah atlılarının ayaqları altında qalması "Fotuhət-e şahı" əsərində də təsdiq olunmuşdur. Amma bu əsərdə onun səbəbi də açıqlanmışdır. Bu əsərdəki məlumatdan aydın olur ki, döyüşün gedişində İsmayıl Mirzə

vəziyyəti qiymətləndirdikdən sonra hücumu bir qədər səngitməyi lazım bildi ki, bununla qarşı tərəfin diqqətini yayındırsın. Fərrux Yasar və onun əmirləri isə qızılbaşların döyüşünün səngiməsini onların zəifliyi kimi başa düşdülər və bu imkandan dərhal bəhrələnmək üçün atlıların sürətlə irəliləməsinə göstəriş verildi. Həmin hücumda yaranan qarışıqlıq zamanı Şirvanşah piyadalarının bir hissəsi öz atlılarının ayaqları altında qaldı. Ona görə, Şirvanşah qoşunlarının bu hücumu bir nəticə vermədi. Əksinə, qızılbaşların növbəti zərbəsi onların müqavimətinin qırılması ilə nəticələndi və Şirvanşah qoşunları böyük sürətlə geri çəkilməyə başladılar (104).

Bu, isə məlum olduğu kimi, Şirvanşah Fərrux Yasarın həyatının sona çatması ilə nəticələndi. Bəzi mənbələrdə onun İsmayıl Mirzə tərəfindən qətlə yetirildiyi bildirilsə də, digər mənbələr tərəfindən bu fakt təsdiqlənmir. Fərrux Yasar öz döyüşçüləri ilə birlikdə geri çəkilərkən qızılbaşların güclü zərbəsi ilə rastlaşdı və öz döyüşçüləri ilə birlikdə şah olduğu bilinmədən döyüş meydanında qətlə yetirildi. Onun öldürülməsi ilə Şamaxı üzərinə yürüş uğurla başa çatdı. İsmayıl Mirzə qoşunlara üç günlük istirahət verdi və sonra Şamaxıya daxil oldu. Bu istirahət günləri sevinclə, şadlanılıqla keçdi və qızılbaşlar özlərinin ilk böyük qələbəsini təntənə ilə qeyd etdilər. İsmayıl Mirzə həmin günlər ərəfəsində döyüşdə məharət göstərmiş bütün əmirlərini və döyüşçülərini qiymətli hədiyyələrlə qiymətləndirdi və onların fədakar xidmətinə dəyər verdiyini bildirdi.

"Fotuhət-e şahı" əsərində Fərrux Yasarın oğlu Şeyxşahın Şamaxıdan qaçması da nisbətən daha geniş şəkildə verilmişdir. Şeyxşah baş vermiş müharibədə Şirvanşah qoşunlarının məğlubliyyəti xəbərini alan kimi Şamaxıdan qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Mənbənin məlumatına görə, o, Şəhrinou şəhərinə qaçdı. Bildirilir ki, Şeyxşahın hələ qızılbaşlarla müharibə başlamazdan əvvəl Fərrux Yasarla mübahisəsi yaranmışdı. Şeyxşah istəyirdi ki, onu Şirvanşah qoşunlarının baş komandanı təyin etsinlər, Şirvanşah özü isə qoşunların hazırlanması və təcizi ilə məşğul olsun. Fərrux Yasar isə bununla razı olmadı. Ona görə Şeyxşah incik

düşərək özünü kənara çəkdi və qoşunlar məğlubiyyətə uğrayandan sonra Şəhrinouya çəkildi. Mənbədəki məlumatlara görə, bu şəhər bir adada yerləşirdi. Şeyxşah əvvəlcə bu şəhərdə möhkəmlənmək istəyirdi. Şeyxşaha imkan verildiyi halda o bu şəhərdə möhkəmlənməklə ətrafına yenidən qoşun toplaya və qızılbaşlara qarşı müqavimət göstərə bilərdi. Buna yol verməmək üçün İsmayıl Mirzə Xəlifə bəyin rəhbərliyi altında ona qarşı bir dəstə göndərdi. Mənbədəki məlumatdan belə bir qənaət hasil olunur ki, bu dəstə kifayət qədər güclü və seçilmiş bir dəstə idi. Xəlifə bəy də göstəriş alan kimi dərhal Şəhrinouya tərəf hərəkətə başladı. Şeyxşah qızılbaş dəstəsinin onun ardınca gəlməsi xəbərini eşidən kimi dərhal Şəhrinounu tərk etdi və Gilana yollandı. Xəlifə bəy qızılbaş dəstəsi ilə şəhərin kənarına yetişəndən sonra şəhər sakinlərinin nümayəndələri onun yanına gəldilər. Şəhər sakinlərinin nümayəndələri ilə bərabər, Şirvanşah tərəfindən təyin edilmiş hakim Xəlifə bəyə öz itaətlərini və sədaqətlərini bəyan etdilər. Xəlifə bəy onların itaətini və sədaqətini qəbul etdi və bu münasibətlərinə görə onları hətta mükafatlandırdı da. Xəlifə bəy (Xadim bəy Xəlifə) tərəfindən şəhərin idarəçiliyi əvvəlki hakimə tapşırıldı və sonra da qoşun dəstəsi ilə birlikdə Mahmudabada qayıtdı (105).

Bütünlükdə, İsmayıl Mirzənin və onun rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsinin Şirvandakı döyüşünün gərginlikləri “Əhsənüt-təvarix” əsərində daha mənzərəli bir şəkildə təsvir edilmişdir: “O əsnada xəbər çatdı ki, Şirvan padşahı naqis imanlı firqə ilə Biqurd kənarındakı meşəyə gəlmiş və öz ətrafına çəpər çəkdiymişdir. Şamaxıya çatan İsgəndər şanlı xaqan oradan Cəbaniyə yollandı. O tərəfdən şirvanşah məiyyət və ordu ilə gəlişinin şəfəqini Cəbani mövqeyi üzərinə saldı. Müxaliflərin yaxınlaşmasından agah olan İsgəndər şanlı xaqan yeddi min nəfərdən ibarət qələbə şüarlı ordusunu hazırlamağa başladı. Fərrux Yəsar yanında olan iyirmi min nəfər süvari və altı min nəfər yaxşı silahlanmış piyada ilə bir tərpinin altında mövqe tutdu və öz qoşununu tərtib etməklə məşğul oldu. Ondan sonra dava axtaran igidlər və döyüşkən bahadırlar kin meydanına atılıb yeri-göyü lərzəyə gətirdilər. Pəhləvanlıq yolunun

yolçularının əlindəki yəməni qılınc baş kəsməyə başlayıb insanın ruhunun quşunu fani bədən qəfəsinin darısqallığından uçurdu. Nizə əjdahası qocaya və cavana tənə vurmaq üçün dilini uzatdı. Qraniti dələn ox savaşı meydanı igidlərindən hər birinin cismində neçə-neçə qanlı çeşmələr yaratdı. Qalxan öz alnını qəzəblə qırırdır bərk üzünü qabağa tutdu.

...O əsnada şirvanşah azğın tayfadan [ibarət] bir dəstə ilə igidlik ayağını önə qoydu və tez pərvaz edən oxu kaman yuvasından buraxıb döyüşdə elə ciddi-cəhd göstərdilər ki, onların qanıqan oxlarının qorxusundan, şiddətli intiqamçı olan Bəhram günəşin zərnigar qalxanını başına çəkdi.

... Şirvanlıların ürək nişan alan oxları onların işi kimi enişə üz qoyub dəbilqəni başa tikirdi və qazilərin atəş saçan nizələri onların dövlətinin ucaldığı kimi [odlu] dilini yuxarı uzadıb həyat xırmanını yandırır. O əsnada ox yağışı üzündən ali məqamlı xaqanın sağ və sol cinahları bir-birinə qarışdı. Fərrux Yəsər cəsərlənib ordusunun süvariləri ilə birdən həmlə etdi. Şirvan piyadaları minik heyvanlarının əl-ayağı altına düşüb daha ox atmağa macal tapmadılar. Şirvanşah qoşununun igidləri kin atəşinin hiddətindən külək kimi gəlirdilər, yağış suyu kimi yerə düşürdülər; bəziləri həyat suyunu ölüm küləyinə verirdi və atəş saçan nizənin vurduğu yaranın şiddətindən kinlə dolu sinələrini torpağın üstünə qoyurdular. O əsnada İsgəndər şanlı xaqan hər biri savaşı zirvəsinin pələngi və döyüş dənizinin nəhəngi (timsahı) olan dilavərlərdən [ibarət] bir dəstə ilə igidlik atını düşmənlərin üzərinə çapıb hər həmlədə onların bir qismini həlak torpağı üstünə sərdi. Axırda şahın dövlətinin qüvvətinin, bəlkə də, məhz İlahi yardımın sayəsində fəth və zəfər yeli alınəsəb xaqanın bayrağının pərçiminə əsdi və şirvanlıların gözüne bədbəxtlik tozu səpdi. Onlar (şirvanlılar) bütün yüklərini və əşyalarını, dağ kimi heyvanlarını döyüş meydanında qoyub, “canını qurtaran qazançı çıxdı” məsəlində deyildiyi kimi, qaçmağı qənimət bildilər.

...Şirvanşah pərişan və üzü qara halda Biqurd qalası tərəfə fərar etdi. Müzəffər əsgərlərin bir dəstəsi onu təqib edirdilər, lakin

onun şirvanşah olduğunu bilmirdilər. Qalanın yaxınlığında arxadan ona çatıb, atdan aşağıya endirərək başını bədənindən ayırdılar, yarağını və atını ələ keçirdilər. Şirvanşah qoşununun qazilərə əsir düşmüş bir sıra əsgərləri onun atını tanıdılar. Ondan sonra onun başını cəsədi ilə birləşdirib yandırdılar və qətlə yetirilmişlərin kəllələrindən minarələr düzəltdilər. İsgəndər şanlı xaqan üç gün o məkanda qaldıqdan sonra Şamaxıya yollandı. O şəhərin ətrafında seyidlər, qazılar, ağalar, əhali və əyan-əşrəflər o həzrəti qarşılamağa tələsib bəsətə öpmək şərəfinə nail oldular. İsgəndər şanlı xaqan Şirvan taxtında əyləşib rahatlandı. O əsnada xəbər çatdı ki, döyüş günü fərar etmiş Fərrux Yəsar oğlu Şeyxşah indi Şəhrinovda qərar tutmuş və Şirvan qoşununun qılıncdan qurtulanları onun yanına cəmləmişlər. O həzrət Xüləfa bəyi qələbə nişanlı ordu ilə Fərrux Yəsar oğlu Şeyxşahı dəf etməyə göndərdi və hökmdarın məiyyəti də o tərəfə doğru hərəkətə gəldi. Ali məqamlı xaqanın gəlişindən xəbər tutan Şeyxşah gəmiyə oturub Gilan tərəfə tələsdi. Şeyxşahın fərar etməsinin xəbəri mələklər ordusuna malik şaha çatdıqda qışlaq etmək üçün Mahmudabada yönəldi” (106).

İsmayıl Mirzə qoşunlarını Şamaxıdan Muğanda yerləşən Mahmudabada çəkdi ki, qışı orada keçirsin. Ona görə Xəlifə bəy qoşun dəstəsi ilə Mahmudabada yollandı. Mövcud məlumatlara görə, bu şəhər Kür çayının mənsəbində yerləşirdi. Bəzi məlumatlara görə, Şəhrinou alındıqdan sonra İsmayıl Mirzə də həmin şəhərə gəldi və bir neçə gün orada qaldıqdan sonra qoşunla Mahmudabada yola düşdü (107).

8. İsmayıl Mirzənin Bakı üzərinə hücumu

İsmayıl Mirzə özü də cahangirlik hərəkətinin ilk böyük qələbəsini əldə etdi. Bu qələbə onun hərəkətinin uğurlu başlanğıcını qoydu və onun Şamaxıdan başlanan uğurlu hərəkəti çox az zamanda sonra böyük bir dövlətin əsasının qoyulması ilə nəticələndi. Şamaxı döyüşü həm də İsmayıl Mirzənin özünün ilk ciddi döyüşü idi. O bir tərəfdən taktiki keyfiyyətlərini bu döyüşdə

nümayiş etdirdi. Yuxarıdakı məlumatlardan göründüyü kimi, İsmayıl həm Şirvanşahlar qoşunlarının daimi kəşfiyyatını apardı, həm qoşunları düzgün qruplaşdırdı, cinahlara və cəbhənin mərkəzinə təcrübəli əmirlərin rəhbərliyi altında döyüşkən dəstələri yerləşdirdi, ehtiyatda qüvvə saxlamağı lazım bildi. Digər tərəfdən İsmayıl Mirzə bir döyüşçü kimi Şamaxı döyüşündə iştirak etdi, yaşının az olmasına baxmayaraq həm cəsurluq, həm də fiziki keyfiyyətlər nümayiş etdirdi. Bir sözlə, özünü bir sərkərdə kimi təsdiq edə bildi.

Mahmudabad havasının mülayimliyi ilə seçilirdi və qışın bu şəhərdə keçirilməsi daha məqsəduyğun sayılırdı. Havanın münasibliyindən əlavə bu bölgədə ərzaq tədarükü və heyvanlar üçün yem tapılması da daha asan idi. Mahmudabadda dayandığı zaman İsmayıl Mirzə öz hərəkətinin möhkəmləndirilməsi və gələcək uğurları üçün bir sıra ciddi addımlar atdı. Məsələn, məlumdur ki, burada olduğu zaman İsmayıl Mirzə uzun müddət Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu saraylarında vəzir olmuş Əmir Şəmsəddin Zəkəriyyəni özünün vəziri təyin etdi. Əmir Şəmsəddin Zəkəriyyə bir tərəfdən böyük dövlətçilik və idarəçilik təcrübəsinə malik idi, digər tərəfdən isə Azərbaycandakı (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur) vəziyyətlə yaxından tanış idi və Azərbaycanın necə ələ keçirilməsində və idarə edilməsində Əmir Zəkəriyyə böyük xidmətlər göstərə bilərdi. İsmayıl Mirzə bu keyfiyyətlərinə görə Əmir Şəmsəddin Zəkəriyyəni Azərbaycanın açarı adlandırırdı. Bundan başqa, Mahmudabadda olarkən İsmayıl Mirzə sınıanmış əmirlərindən olan Lələ Hüseyn bəyi, Əbdal bəyi və Dədə bəyi əmirülümərə və ixtiyar sahibləri təyin etdi (108).

Mahmudabadda olarkən İsmayıl Mirzə həm də qoşunların hərbi təchizatı məsələlərinin həlli ilə məşğul oldu. Bu məqsədlə İsmayıl Mirzə yaxınlarından saydığı Əmir Musa Xəlifəni Təbrizə göndərdi. Mənbələrdə olan məlumatlara görə, həmin günlərdə Ağqoyunlu hakimi Əlvənd Mirzənin qardaşı Məhəmmədi vəfat edibmiş. Əmir Musa Xəlifə Təbrizə yollanmaqla həm Əlvənd Mirzəyə qardaşının vəfatı ilə bağlı başsağlığı verməli, həm Əl-

vənd Mirzənin bacısını İsmayıl Mirzəyə istəməli idi, həm də Təbrizdə istehsal olunan silah və partladıcı maddələrin ehtiyatlarını yaradaraq qızılbaş qoşunlarına göndərməli idi. Elçilik vəzifəsini həyata keçirmək üçün Əmir Musa Xəlifə özü ilə böyük sayda qiymətli hədiyyələr də apardı. Elçilik missiyasının nə ilə başa çatması haqqında mənbədə məlumat olmasa da, bildirilir ki, Əmir Musa Xəlifə bir neçə dəfə qızılbaş qoşunlarına silah və surət göndərə bildi (109).

Mahmudabadda olarkən İsmayıl Mirzə Bakı şəhərinin tutulması üçün də müəyyən tədbirlər həyata keçirdi. Mənbələrdən birinin məlumatına görə, İsmayıl Mirzə Mahmudabadda olarkən Bakı hakimlərindən kimsə onun yanına gəlib öz itaətini bildirmədi. İsmayıl Mirzə tərəfindən bu münasibət Bakı hakimlərinin itaətsizliyi kimi dəyərləndirildi və bu şəhərin itaət altına gətirilməsi üçün ora qoşun dəstəsi göndərildi (110).

Başqa mənbə məlumatlarına görə isə, Bakı əhalisi və hakimləri İsmayıl Mirzəyə tabe olmaq və vergi vermək istəmədilər. Bu isə İsmayıl Mirzə tərəfindən Bakı əhalisinin itaətsizliyi kimi dəyərləndirildi və bu şəhərin itaət altına gətirilməsi üçün qoşun dəstəsi göndərildi. Qeyd edilməlidir ki, Bakı şəhəri bu zaman Şirvanşahlar dövlətinin mühüm şəhərlərindən biri olmaqla kifayət qədər inkişaf etmişdi. Xüsusilə, dəniz ticarətinin inkişafı bu şəhərin rəvnəq tapmasına və əhəmiyyətinin artmasına zəmin yaradırdı. Bakı həm də kifayət qədər möhkəmləndirilmiş bir qala şəhəri idi. Qərar tutduğu coğrafi mövqe də şəhərin müdafiə imkanlarını xeyli artırırdı. Şəhər bir tərəfdən su ilə əhatə olunmuşdu. Bundan başqa şəhərin ətrafına üçqat müdafiə divarları çəkilmişdi. Qurudan şəhərin müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün müdafiə divarları boyunca dərin xəndəklər də qazılmışdı. Şəhərin sakinləri də bu müdafiə imkanlarına arxalanaraq qızılbaş qoşunlarına müqavimət göstərmək istəyirdilər (111).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsəri Bakı şəhərinin qızılbaşlar tərəfindən ələ keçirilməsini belə təsvir edirdi: "Bəzi qalaların, xüsusən Badikubə (Bakı) qalasının camaatı müqavimət göstərdilər.

Badikubə qalası üç tərəfdən su ilə əhatə olunmuşdur. Heç bir əzəmət sahibinin əli onun xəndəklərinin kənarındakı torpağın ətəyinə çatmır. Qalanın quruya çıxan tərəfində aqillərin ölçüyəsizgəz düşüncələri qədər dərin və geniş bir xəndək qazılmışdır. Oranın əhalisi bir qədər itaətsizlik edib qalanı saxladılar, lakin axırda ora zavalı dövlətin gücü ilə fəth olundu" (112).

İsmayıl Mirzə bu xəbəri alan kimi Bakı şəhərinin itaət altına gətirilməsi üçün həmin şəhərə Ustaclı döyüşçülərindən ibarət bir dəstə göndərdi. Məhəmməd bəy Ustaclı ilə İlyas bəy Ustaclı bu dəstənin rəhbərləri təyin edildilər. Bakının itaət altına alınması İsmayıl Mirzə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bu şəhəri ələ keçirmədən Şirvanşahlar dövlətinin bütünlüklə ələ keçirilməsindən söhbət gedə bilməzdi. Digər tərəfdən Bakı şəhərini ələ keçirməklə Xəzər dənizindəki gəmiçiliyi nəzarət altına almaq mümkün olardı. Çox güman ki, Bakı şəhərinin müdafiə imkanları haqqında İsmayıl Mirzənin müəyyən məlumatı var idi və ona görə də bu şəhərin itaət altına gətirilməsi iki təcrübəli əmirə tapşırılmışdı. Amma bu əmirələr Bakı ətrafında gözləmədikləri bir vəziyyətlə qarşılaşdılar. Bu şəhərin müdafiə imkanları qızılbaşların böyük təəccübünə səbəb oldu. Görünür, qızılbaşlar Bakının belə müdafiə imkanlarına malik olmasını təsəvvür etmədilər. Hətta mənbələrdə də şəhərin müdafiə imkanları haqqında çox maraqlı məlumatlar mövcuddur. Bu əsərlərdə Bakının divarları İsgəndər səddi ilə müqayisə olunur, bu divarların hündürlüyü, eni, keçilməzliyi barəsində qorxunc təsvirlər ortaya qoyulurdu. Bildirilir ki, şəhərin dörd qapısı var idi, onlardan üçü dənizə, yalnız biri quruya açılırdı. İstinad olunan mənbələrdə şəhərin müdafiəçilərinin cəsurluğu, döyüşkənliyi də səxavətlə təsvir olunmuşdur. Şəhərə çoxlu sayda ərzaq ehtiyatının toplanması isə bu şəhərin müdafiəsini daha da möhkəmləndirirdi. Şəhər divarları ətrafında qazılmış xəndəyin su ilə doldurulması haqqında tədqiqatla cəlb edilmiş mənbələrdə məlumat yoxdur. Amma bildirilir ki, bu xəndək həm xeyli geniş, həm də xeyli dərin idi və bu da qala divarlarına yaxınlaşmağı xeyli çətinləşdirirdi (113).

“Əhsənüt-təvarix” əsərinin müəllifi Bakı şəhərinin möhkəmliyini Quran ayələrində öz əksini tapmış bəzi ifadələrlə təsvir etmişdi: “Qışlaq əsnasında xəbərçilər hökmdara belə bir doğru xəbər ərz etdilər ki, Bakı qalasının sakinləri xərəcə ödəməyin zərurətlərini yerinə yetirmirlər. Ora möhkəmliyi ilə ad çıxarmış və mətanəti ilə tanınmış bir qala idi. Sanki “And olsun bürclər sahibi olan göyə” [*Qurani-Kərim*, “*Büruc*” surəsi 1-ci ayə] onun haqqında bir ayədir və “Üstünüzdə yeddi [qat] möhkəm göy qurduq” [*Qurani-Kərim*, “*Nəbə*” surəsi, 12-ci ayə] onun istehkamı haqqında bir işarədir” (114).

Məhəmməd bəylə İlyas bəy şəhərə yaxınlaşan kimi onu mühasirəyə aldılar və imkanlarından istifadə etməklə onun ələ keçirilməsinə çalışdılar. Qızılbaşların şəhər ətrafındakı döyüşünün təfərrüatı haqqında ətraflı məlumat vermək çətinidir. Amma məlumdur ki, şəhər müdafiəçiləri qala divarları üzərindən qızılbaşlar üzərinə ox və daş atmaqla onlara itki yetirməyə çalışırdılar. Qızılbaşlar isə şəhərin özünü ələ keçirə bilməyəndə şəhər ətrafındakı məntəqələrə hücum etdilər və onları ələ keçirdilər (115).

Göstərilən bütün cəhdlərə baxmayaraq, Bakı şəhərini ələ keçirmək mümkün olmadı. Bu barədə İsmayıl Mirzəyə məlumat çatdırıldı. Onda İsmayıl Mirzə qərara aldı ki, qoşunların əsas hissəsi ilə Mahmudabaddan Bakı ətrafına hərəkət etsin. 1501-ci il yazın əvvəlində İsmayıl Mirzə qızılbaş qoşunları ilə Bakı ətrafına gəldi və şəhərin ələ keçirilməsinin təşkili işini öz üzərinə götürdü.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İsmayıl Mirzənin qala döyüşü ilə bağlı artıq müəyyən təcrübəsi var idi. Ərzincana səfəri zamanı Məntəş qalasını ələ keçirməsi İsmayıl Mirzənin ilk döyüş təcrübələrindən idi. Amma Bakı şəhərinin müdafiə imkanları Məntəş qalasının imkanlarından xeyli fərqlənirdi. Bakı qalası, ümumiyyətlə, bölgənin ən güclü qala-şəhərlərindən biri idi və onun ələ keçirilməsi xüsusi bir məharət tələb edirdi. Qalanın müdafiə imkanları ilə tanışlıqdan sonra İsmayıl Mirzədə də belə bir qənaət hasil oldu.

İsmayıl Mirzə Bakı ətrafına yetişəndən sonra bütün mövqeləri özü yoxladı, şəhər divarlarını, divarlar ətrafında çəkilmiş xəndəyi müşahidə etdi, qalanın ələ keçirilməsi imkanlarını mülahizə etdi. Onun göstərişi əsasında qala divarları ətəklərinə nəqəbçilər dəstəsi gətirildi və qala divarları altına lağım atılması haqqında onlara göstəriş verildi. Eyni zamanda oxatanlar dəstəsi qala divarları yaxınlığında yerləşdirildi ki, onlar qala müdafiəçilərini hədəf götürsünlər və onların azad hərəkətinə imkan verməsinlər (116).

Bəzi mənbələrdə qızılbaş qoşunlarının Bakı üzərinə hücumu zamanı şəhərin müdafiəsinə Bakı hakimi Qazı bəyin xanımının rəhbərlik etdiyi bildirilir. Fərrux Yasarın oğlu olan Qazı bəyin xanımının Bakı qalasının müdafiəsinə rəhbərlik etməsi çox az sayda olan mənbələrdə toxunulur və onun adı İsmayıl Mirzənin elçisini öldürməsi ilə bağlı olaraq xatırlanır. Mənbə məlumatına görə, İsmayıl Mirzə şəhər üzərinə hücum təşkil etməzdən əvvəl onun dinc şəkildə təslim edilməsi üçün şəhərə elçi göndərdi. Qazı bəyin xanımı da elçinin gətirdiyi təklifi qəbul etməyərək onun qətlə üçün göstəriş verdi. Bildirilir ki, sonradan şəhərin dağçası Əbülfət bəy (bəzi mənbələrə görə isə Əbülfəttah bəy) də qalanın səfəvilərə təslim edilməsinin məqsədəuyğunluğunu bəyan etdi. Mənbə məlumatına görə, Əbülfət bəy hələ Qazı bəydən əvvəl də şəhərin dağçası olmuşdu. O, şəhər ətrafında vəziyyəti təhlil etdikdən sonra yeganə çıxış yolu kimi, şəhərin təhvil verilməsini görürdü. Məlumatla görə, şəhər əhalisi arasında da bu fikri bölüşənlər çox idi və onlar da yersiz itkilərin qarşısının alınması üçün qalanın təslim edilməsini məqsədəuyğun sayırdılar. Amma Qazı bəyin xanımı onun da qətlinə fərman verdi (117).

İsmayıl Mirzə bundan xəbər tutandan sonra anladı ki, şəhərin alınması üçün yeganə yol uğurlu hücumun həyata keçirilməsidir. Onun göstərişi ilə qala divarları altından lağım atılmasına bir alay (fövc) qüvvə ayrıldı və bu alay bütün gücü ilə tapşırılan vəzifənin icrasına başladı. Qoşunların şəhərə yeridilməsi üçün divar altından yol açılması daha etibarlı yol kimi qəbul edilirdi. Nəhayət ki, bu istiqamətdə görülən işlər öz nəticəsini verdi və atılmış lağım

nəticəsində qalanın bürclərinin birinin altından yol açmaq mümkün oldu. Amma şəhər müdafiəçiləri tezliklə bu boşluğu alaçıq keçəsi və ona oxşar materiallarla tutdular və daha üç gün şəhərin müdafiəsini davam etdirdilər. Qala müdafiəçiləri eyni zamanda qala divarları üzərindən müqaviməti gücləndirdilər. Qala divarları altından şəhərə daxil olmaq mümkün olmayanda İsmayıl Mirzənin əmri ilə qızılbaş döyüşçüləri şəhər ətrafından daş toplayaraq qala divarları ətrafındakı xəndəyi doldurdular. Sonra isə bu daşlardan qala divarları yanında bir təpə düzəldildi və bu təpə o səviyyəyə qaldırıldı ki, onun üzərindən aşmaqla şəhərə daxil olmaq mümkün olsun (118).

Bir başqa məlumata görə, İsmayıl Mirzə Bakı qalası ətrafındakı xəndəyə yaxınlaşanda atdan düşdü və yerdən bir daş götürərək o dərin xəndəyin içinə atdı. Sonra da döyüşçülərinə göstəriş verdi ki, hər kəs gücü miqdarında daş tapıb həmin xəndəyə atsın. Qızılbaş döyüşçüləri də böyük həvəslə öz mürşidlərinin göstərişini yerinə yetirdilər və qısa zamandan sonra İsmayıl Mirzənin daş atdığı yerdə böyük bir təpə yarandı. Bu hündür təpə ona imkan verdi ki, qala üzərinə uğurlu hücum başlansın (119).

“Əhsənüt-təvərix” müəllifi Bakı qalasının İsmayıl Mirzənin rəhbərliyi altında qızılbaş qoşunları tərəfindən fəth edilməsini belə təsvir edirdi: “Ondan sonra qazilər lağım atmaqla məşğul oldular. Mətin qüvvətlə İsgəndər səddini Xeybər qalası kimi kökündən yıxan çevik əllərə sahib lağımçılar və balta vasitəsilə dağı arı pətəyi kimi parça-parça edən güclü qollara malik dağ yaranlar ... o möhkəm qalanın altından bir lağım vurdular. Lağım vuran zaman böyük bir daşa (qayaya) rast gəldilər və sirkə vasitəsilə o daşı parçalayıb qalanın bir bürcünü uçurtdular. Qala sakinləri alaçıq keçələri ilə bu uçulmuş yeri tutdular və daha üç gün qalanı qorudular. Ondan sonra əzəmətli qazilər yürüş etdilər. ...Qısa zamanda o qalanı ələ keçirdilər, kəsici qılıncın və can alan nizənin zərbəsi ilə bir dəstəni qətlə yetirdilər. Bakı əyanlarından təxminən yetmiş nəfər əllərində “Qurani-Məcid” kitabları tutaraq əl-aman fəryadını Keyvan eyvanına çatdırdılar. İsgəndər şanlı xaqan onların təq-

sirindən keçdi. Bakı sakinləri dövlət xəzinəsinə (“xəzaneyi-amirə”) qan bahası (“xunbaha”) şəklində min tümən ödədilər“ (120).

Beləliklə, qala divarları yanında düzəldilmiş təpə üzərindən aşmaqla şəhərə daxil olmaq mümkün oldu. Şəhər daxilində müqaviməti hələ də dayandırmamış silahlılarla gərgin döyüşlər aparıldı və çox az müddətdən sonra şəhər əhlinə bəlli oldu ki, nicat tapmağın yeganə yolu təslim olmaqdır. Ona görə şəhərin nümayəndələri, ağsaqqalları, bütünlükdə 70 nəfər toplaşaraq sülh xahişi ilə İsmayıl Mirzənin yanına yollandılar. Mənbə məlumatlarında deyilir ki, şəhər nümayəndələri əllərində Quran kitabını tutmaqla həm də qan bahası kimi 1000 tümən vəsait toplayıb İsmayıl Mirzənin yanına apardılar. İsmayıl Mirzə də şəhər nümayəndələrinin xahişini qəbul etdi və onları bağışladı. Bundan sonra Xadim bəy Xüləfaya göstəriş verildi ki, şəhərə daxil olsun və Şirvanşahların Bakı daxilində olan xəzinəsini ələ keçirərək İsmayıl Mirzənin düşərgəsinə gətirsin. Xadim bəy də Şirvanşahlar sarayında Şirvanşahlara məxsus olan böyük bir xəzinəni ələ keçirdi və onu İsmayıl Mirzənin düşərgəsinə gətirdi. Mənbə məlumatlarına görə, Şirvanşahlar sarayında olarkən Xadim bəy Xüləfa Fərrux Yasarın atası Əmir Xəlilullahın qəbrini açdı və Sultan Cüneydin ölümünə bais olduğu üçün onun sümüklərini yandırdı. Amma sonrakı faktlar göstərir ki, Xadim bəy Xüləfa bu niyyətini heç də həyata keçirməmişdi və Əmir Xəlilullahın qəbri salamat qalmışdı. Tədqiqatçıların fikrincə, ola bilsin ki, qızılbaş əmirləri yalnız qəbrin uçurulması ilə kifayətlənmiş, amma Xəlilullahın sümüklərinə toxunulmamışdı (121).

İsmayıl Mirzə Bakıda Şirvanşahlar tərəfindən illər boyu toplanmış olan xəzinəni ələ keçirdi. Bu xəzinənin çox böyük olması mənbələrdə də öz əksini tapmışdı. Amma o da bildirilir ki, İsmayıl Mirzə bütün xəzinəni döyüşçüləri arasında bölüşdürdü. Hətta məzhəb baxımından ona çatmalı olan xümsü də İsmayıl Mirzə öz döyüşçüləri arasında bölüşdürdü və bu yolla onların döyüş xidmətləri lazımınca mükafatlandırıldı. Bununla, Bakı şəhərinin ələ keçirilməsi də başa çatdırıldı.

9. İsmayıl Mirzə ilə Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə arasında Şərur döyüşü

Bakı şəhəri ələ keçirilsə də Şirvan ərazisində başqa bir müqavimət ocağı da qalmaqda idi. Bu da qızılbaş qoşunlarına qarşı silahı yerə qoymayan Şirvanşah qoşunları döyüşçülərinin toplaşmış olduğu Gülüstan qalası idi. Hələ Bakı ətrafında olarkən İsmayıl Mirzəyə məlumat çatdırıldı ki, Gülüstan qalası müqaviməti davam etdirməkdədir. Gülüstan qalası həm dağlıq ərazidə yerləşməsinə görə, həm divarlarının möhkəmliyinə görə kifayət qədər müdafiə qabiliyyətli bir qala idi. Qızılbaş hücumundan uzun müddət müdafiə olunmaq üçün qalanın daxilinə böyük həcmdə ərzaq ehtiyatları da toplanmışdı. Bu məqam özü də qalanın müdafiə imkanlarını daha da artırırdı. Ona görə bu qalaya sığınanlar qızılbaş qoşunlarına müqavimət göstərə biləcəklərinə ümid edirdilər. Yəni əslində Şirvan ərazisində qızılbaşlara qarşı doğrudan da ciddi bir müqavimət ocağı formalaşmaqda idi. Bu qala alınmadan qızılbaşların başqa istiqamətə hərəkət etməsi sonradan Şirvanın yenidən müstəqilləşməsinə yol açmağa bilərdi. Ona görə də İsmayıl Mirzə Bakının ələ keçirilməsini başa çatdırandan sonra qoşun dəstəsi ilə Gülüstan qalasına doğru istiqamət götürdü. Amma bu səfər heç də İsmayıl Mirzənin ümidində olduğu nəticə ilə başa çatmadı. "Tarix-i aləmə-yi Abbasi" əsərinin müəllifinin yazdığına görə, Gülüstan qalasının uzun sürən mühasirəsi əsnasında qeyb aləmindən gələn səs o həzrətə Azərbaycanın səltənət və padşahlıq taxtının müjdəsini verdi. Bu mənbədəki məlumata görə, rəy aləmində [İsmayıl] işarə etmişdilər ki, səadət səmasında uçan şahinə kiçik sərçə ovlamaq layiq deyil (122).

"Əhsənüt-təvərix" əsərində isə bu məsələ belə təsvir olunmuşdur: "İsgəndər şanlı xaqan Bakı qalasını zəbt etdikdən sonra hərəkət yüyənini Gülüstan qalasına tərəf yönəltdi. Çünki Şirvan qoşunları orada yerləşmişdilər və öz ürək lövhələri üzərində müxaliflik xəyalını əks etdirmişdilər. O əsnada qala sakinləri ali əşrəfə ərz etdilər ki, Biqurd qalası Qazı bəyin oğlunun əlindədir,

Sürxab qalası isə Qazı bəyin öz əlindədir və hərgah həmin qalalar qüdrətli dövlətinizin sərkərdələrinin əlinə keçərsə, biz də qalanı könüllü surətdə təslim edərik. O əsnada əlahəzrət məsum imamlardan – onların hamısına Allahın salamı olsun – biri İsgəndər şanlı xaqanın yuxusuna girib ona əmr etdi ki, Gülüstən qalasının ətəyindən qalxıb hərəkət yüyənini Azərbaycana doğru yönəltsin. Səhər çağı fələk bürcündən günəşin baş qaldırmasından sonra İsgəndər şanlı xaqan Hüseyn bəy Lələ, Abdal bəy Dədə, Məhəmməd bəy Ustaclu, Əbdü bəy Şamlu və Xadim bəy kimi qüdrətli dövlətin ərkanını çağıraraq onlara dedi:

- Azərbaycana istəyirsiniz, yoxsa Gülüstən qalasını?

Onlar dedilər:

- Azərbaycana!

O həzrət buyurdu:

- Keçən gecə bizə din imamlarından və yəqinlik yolunun bələdçilərindən varid olmuşdur ki, əgər Azərbaycana istəyirsənsə, Gülüstən qalasının ətəyindən qalx!

Əmirələr səcdəyə düşdülər və Allaha dua etməyə başladılar. Ondən sonra o həzrət Azərbaycana yollandı” (123).

Doğrudur, Gülüstən qalası qeyd edildiyi kimi, möhkəm qala idi. Amma qalanın ələ keçirilməməsi yalnız bununla bağlı deyildi. Qoşun dəstəsi ilə qala ətrafına yetişdikdən sonra İsmayıl Mirzə ilk növbədə özü onun ətrafına gəzdi, divarlarını müşahidə etdi, qoşunları qala ətrafında yerləşdirdi, qala divarlarına qızılbaş əmirlərindən cavabdeh şəxslər təyin etdi. Bu cavabdeh şəxslərin hər birinin öz sahəsi var idi və həmin sahənin ələ keçirilməsinə məsuliyyət daşıyırdılar. Amma bir neçə günlük mühasirə öz nəticəsini vermədi (124). İsmayıl Mirzə qalanın dincliklə ələ keçirilməsinə nail olunması üçün əmirlərindən birini elçi kimi Gülüstən qalası daxilinə göndərdi ki, qala daxilindəkilərlə danışıqlar aparsın, onları qalanı təhvil verməyə sövq etsin. Bunun üçün onlara müəyyən güzəştlər təklif olundu. Lakin qala daxilindəkilər eşitdikləri təklif qarşısında öz şərtlərini irəli sürdülər. Onlar bildirdilər ki, əgər Qazı bəyin nəzarəti altında olan Sərxab və Buğurd qalaları təslim

olarlarsa, onda Gülüstan qalası da müqavimətsiz təslim olacaqdır (125). Bununla, Gülüstan qalası sakinləri bildirdilər ki, qızılbaşlara qarşı müqavimət göstərən yalnız onlar deyil, həm də Sərxab və Buğurt qalalarıdır.

Gülüstan qalasından alınan bu cavab onun ələ keçirilməsini bir qədər də uzatdı. İsmayıl Mirzə isə Sərxab və Buğurt qalasına diqqət ayırmadan Gülüstan qalasının mühasirəsini davam etdirdi. Mənbələrdə olan məlumatlara görə, bir gün İsmayıl Mirzə ağac kölgəsində oturaraq qalanın ələ keçirilməsi planı üzərində fikirləşirdi. Bu zaman qala divarları üzərində yerli sakinlərdən biri göründü və özündə acizlik görüntüsü yaradaraq İsmayıl Mirzədən xahiş etdi ki, hələlik öz fəthlik yürüşünü başqa bir əraziyə istiqamətləndirsin və Gülüstan sakinlərinə möhlət verilsin. Bəzi mənbələrdə bildirilir ki, qalanın ələ keçirilməsi yaxınlaşmaqda idi və ona görə qala sakinləri İsmayıl Mirzədən möhlət istədilər (126). Bu məqam mənbələrin çoxunda təkrarlanır və onların hamısında İsmayıl Mirzənin bu xahişə hörmətlə yanaşdığı və Gülüstan qalasının mühasirəsinin başa çatdırılmasına qərar verdiyi bildirilir.

Tədqiqata cəlb edilmiş bir çox mənbələrdə İsmayıl Mirzənin Gülüstan qalasının mühasirəsini dayandıрмаğa sövq edən başqa bir hadisə haqqında da məlumatlar mövcuddur. Bildirilir ki, qalanın mühasirəsi davam etdiyi günlərdə İsmayıl Mirzənin etibar etdiyi yaxınlarından biri öz röyasında Gülüstan sakinlərinin ağlayaraq mərhəmət istəməsini gördü. Həmin sakin dedi ki, İsmayıl Mirzə Ərzincandan Şirvana doğru hərəkət edərkən Kür keçidində vəd etmişdi ki, əgər Şirvanı ələ keçirərsə Gülüstan qalasının sakinlərinə lütfkarlıq göstərəcəkdir. İsmayıl Mirzənin etibarını qazanmış həmin şəxs səhər açılan kimi, İsmayıl Mirzənin yanına getdi və röyasını ona danışdı. İsmayıl Mirzə danışılanı eşidincə bildirdi ki, bu yuxu sadıq yuxusudur və həqiqəti əks etdirir. O sonra bildirdi ki, doğrudan da, Kür və Araz çaylarından adlayanda nəzir edibmiş ki, əgər Şirvan asanlıqla ələ keçirilərsə Gülüstan qalasının sakinlərinə iltifat göstəriləcəkdir. Mənbə məlumatlarına

görə, bu hadisə də İsmayıl Mirzənin Gülüstən qalasının mühasirəsindən əl çəkmək qərarını daha da gücləndirdi (127).

Mövcud olan məlumatlara görə, İsmayıl Mirzə heç də dərhal Gülüstən qalası ətrafından çəkilmək qərarına gəlmədi. Yuxarıda təsvir olunan hadisələrdən sonra İsmayıl Mirzə öz əmirlərini yanına toplayıb onlarla söhbət apardı və nə etmək barədə onlarla məsləhətləşdi. Hətta bundan sonra da İsmayıl Mirzədə qalanın mühasirəsini dayandırmaq barəsində qəti fikir yaranmadı. Bəzi mənbələrin yazdığına görə, fikirlər məngənəsində qaldığı bir vaxtda İsmayıl Mirzəyə də yuxuda Gülüstən mühasirəsinin dayandırılması tövsiyə edildi. Yuxuda ona deyildi ki, Gülüstən qalasının mühasirəsini dayandırın və üzünü Azərbaycana tərəf çevirsin. Səhər yuxudan ayılan kimi İsmayıl Mirzə öz əyanlarını və əmirlərini topladı və onlara öz fikirlərini çatdırdı. Bu toplantıya Hüseyin bəy Lələ, Abdal bəy Dədə, Məhəmməd bəy Ustaclı, Əbdü bəy Şamlı, Xadim bəy və digər nüfuzlu əmirlər qatıldılar. İsmayıl Mirzə toplantıya qatılan əmirlərindən soruşdu: - Siz Azərbaycanı istəyirsiniz, yoxsa Gülüstən? Əmirlər də birmənalı şəkildə bildirdilər ki, Azərbaycanı istəyirlər. İsmayıl Mirzə sonra onlara yuxuda gördüyünü danışdı. Bildirdi ki, gecə din imamlarından və haqq yolunun hidayətçilərindən ona Azərbaycan taxtına yiyələnmək üçün Gülüstən qalasını tərk etmək və Azərbaycan istiqamətində hərəkətə başlamaq haqqında işarə gəlmişdir. Məlumatə görə, toplantıya qatılanlar bu qərarı böyük sevinclə qarşıladılar və hətta Azərbaycanın fəthinin çox da uzaqda olmadığına görə birbirini təbrik etməyə başladılar. İsmayıl Mirzə də bu qərara sevindiyini gizlətmədi və tezliklə Gülüstən qalası ətrafından cənuba doğru hərəkət başlandı (128).

Bəzi məlumatlara görə isə, sonradan Gülüstən qalası daxilindəki ağsaqqallar da İsmayıl Mirzəyə xəbər göndərdilər və ondan xahiş etdilər ki, qala sakinlərinə inayət göstərsin və onlara möhlət versin. Onlar bəyan etdilər ki, İsmayıl Mirzə əgər Azərbaycanın paytaxtı olan Təbriz şəhərini ələ keçirərsə Gülüstən qalasının əhalisi şövq və səfa ilə ona tabe olacaqlar. Bundan sonra

İsmayıl Mirzə Gülüstan ətrafını tərk etdi və Qaradağ istiqamətində hərəkətə başladı. Bildirilir ki, qızılbaşlar Gülüstan qalasından bir mənzillik məsafə aralanandan sonra Xəlifə Şeyx Məhəmmədin göndərdiyi qasid İsmayıl Mirzənin yanına yetişdi (129).

Mənbələrdə İsmayıl Mirzənin yanına qasid göndərən şəxsin kimliyi barəsində fərqli məlumatlar vardır. Bu şəxs mənbələrdə həm Xəlifə Şeyx Məhəmməd, həm də Xəlifə Şeyx Əli kimi təqdim olunmuşdur. Eyni zamanda o da bildirilir ki, həmin şəxs İsmayıl Mirzə tərəfindən Qaradağa (bəzi mənbələrdə Qarabağa) göndərilmişdi ki, Əlvənd Mirzənin hərəkətləri barəsində məlumat toplayıb ona çatdırsın (130).

"Fotuhət-e şahı" əsərində isə söhbət Xəlifə Əmir Musadan gedir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Əmir Musa xüsusi tapşırıqlarla İsmayıl Mirzə tərəfindən Təbrizə göndərilmişdi. Həmin tapşırıqların icrası istiqamətində Əmir Musa bir neçə dəfə silah və sursat toplayaraq qızılbaş qoşunlarına göndərmişdi. Adı çəkilən mənbənin məlumatına görə, Gülüstan qalasınının mühasirəsinin dayandırılması əsnasında əvvəlcə məhz Əmir Musanın qasidi İsmayıl Mirzənin yanına gəldi və Əlvənd Mirzənin qoşunlarının hərəkətə gəlməsi barədə ona məlumat çatdırdı. Həmin məlumata görə, Ağqoyunlu qoşunları çox böyük sayda Aladağ istiqamətində irəliləməyə başlamışdılar. Əlvənd Mirzənin məqsədi Şirvan ərazisinə keçərək qızılbaş qoşunları ilə döyüşlərdən sonra parçalanıb dağılmış olan Şirvanşah qoşunlarını da özünə birləşdirmək və sonra da qızılbaşlara qarşı müharibə başlamaq idi. İsmayıl Mirzə bu məlumatı alan kimi yenə öz əmirlərinin toplantısını çağırdı və hansı qərar qəbul edilməsini onlarla məsləhətləşdi. Mənbə məlumatına görə, bu məsələ geniş müzakirə obyektinə oldu və toplantıya qatılanlar hamısı öz fikirlərini ortaya qoydular. Bütün fikirlərə qulaq asandan sonra İsmayıl Mirzə belə bir qərara gəldi ki, Cuş Mirzənin rəhbərliyi altında bir qoşun dəstəsi Cavad yaxınlığında Kür və Araz çayları üzərindəki keçidə göndərilsin. Cuş Mirzə burada dayanmaqla müşahidə aparmalı və Ağqoyunlu qoşunları yaxınlaşanda dərhal xəbər verməli idi. Bundan sonra qızılbaş qo-

şunları da hərəkətə gətirilməli və lazımi addımlar atılmalı idi. Cuş Mirzə də verilən tapşırığı yerinə yetirdi və dəstəsi ilə Cavad yaxınlığında münasib bir mövqe tutdu. O həm də çay üzərindən keçid təşkil etməli idi və bunun üçün lazımi materiallar əlinin altında olmadığı üçün bölgədə istehsal olunan ipəkdən çoxlu istifadə etməli oldu (131).

"Fotuhət-e şahı"yə görə, bundan sonra Xəlifə Məhəmməddən də məlumatlar alındı. Bildirilir ki, Xəlifə Məhəmməd hələ Sultan Heydərin dövründən Səfəvi xanəqahının tanınmış xəlifələrindən biri idi və o, Qaracadağ istiqamətinə göndərilmişdi ki, Əlvənd Mirzənin fəaliyyəti barəsində məlumatlar toplayıb göndərsin. Onun göndərdiyi məlumata görə isə Əlvənd Mirzə artıq qoşunlarının Qarabağa doğru hərəkəti barəsində göstəriş vermişdi. Həmin göstərişə əsasən, Həsən bəy Şüküroğlunun rəhbərliyi altında olan Ağqoyunlu dəstəsi Muğana doğru irəliləməli idi. Məhəmməd bəyin rəhbərliyi altında olan başqa bir Ağqoyunlu dəstəsi isə Kür çayı üzərindəki keçiddən keçməklə Gəncə istiqamətində hərəkət etməli idi (132).

Xəlifə Məhəmmədin məlumatlarına əsasən, Əlvənd Mirzənin qoşunlarının Qarabağa doğru hərəkətə başlaması haqqında olan xəbərlər müəyyən fərqli məqamlarla artıq digər mənbələrdə də xatırlanır. Bildirilir ki, Əlvənd Mirzə qızılbaş qoşunları ilə qarşı-qarşıya gəlmək üçün qoşunları ilə Təbrizdən hərəkət edərək Naxçıvana gəldi. Burada o, Mahmud Qaracanın rəhbərliyi altında olan bir qoşun dəstəsini Gəncə istiqamətinə göndərdi. Bu dəstə Kür çayı üzərindəki keçidi adlamaqla Gəncəyə doğru istiqamət götürməli idi. Həsən bəy Şüküroğlunun rəhbərliyi altında olan başqa bir dəstəyə isə göstəriş verildi ki, Qaracadağın Gərmrudunda qətl və qarətə başlasın (133). Çox güman ki, bu qətl və qarətlər qızılbaşlara rəğbətli olan əhalinin cəzalandırılması və onlar tərəfindən qızılbaşlara dəstək verilməsinin qarşısının alınması məqsədilə edildi.

Əlvənd Mirzənin qızılbaşlar üzərinə hücumu keçməsi sözsüz ki, İsmayıl Mirzə üçün ciddi bir xəbər idi və bununla bağlı ciddi

bir qərarın qəbul edilməsinə də ehtiyac var idi. Gülüstən qalasının mühasirəsinin dayandırılması da yəqin ki, bu hadisə ilə bağlı idi. Çünki Əlvənd Mirzə qızılbaşlar üçün Şirvanşahlardan daha böyük təhlükə idi və onunla qarşılaşma, əslində, İsmayıl Mirzənin cəhəngirlik hərəkətinin taleyini müəyyənləşdirə bilərdi. Əlvənd Mirzəyə qarşı uğurlu döyüşün keçirilməsi eyni zamanda Ağqoyunlu dövlətinə zərbə vurulması və Azərbaycanın hakimiyyət altına gətirilməsi ilə nəticələnməyə bilərdi. Ona görə də Gülüstən qalasının mühasirəsinin uzadılmasına ehtiyac qalmırdı və bununla bağlı müvafiq qərar qəbul edildikdən sonra Ağqoyunlu qoşunlarının qarşılınması üçün konkret tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı.

"Tarix-i aləmərə-yi Abbasi" əsərində Gülüstən qalasının mühasirəsinin dayandırılması və Əlvənd Mirzəyə qarşı müharibəyə başlanması qıscaca olaraq belə təsvir edilmişdir: "Bu əsnada xəbər yetişdi ki, Naxçıvanda olan Əmirzadə Əlvənd türkman qoşunlarının bir hissəsinə iki tərəfdən Şirvana gedərək Süleyman şanlı xaqanla döyüşə girişməyi əmr etmişdir. O həzrətin nurlu qəlbində qeyrət şöləsi alovlandı, birdən, Gülüstən qalasını almaqdan əl çəkərək, qeyb aləminin xəbərçilərindən alınmış işarə ilə qalanı tərk edib, Azərbaycana (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur - red.) tərəf yönəldi" (134) .

Beləliklə, İsmayıl Mirzənin Şirvan ərazisində apardığı döyüşlər Şirvanşalar dövlətinə ciddi zərbə vurdu. Lakin bu dövlət bütünlüklə süqut etmədi. Amma öz əvvəlki gücünü və nüfuzunu da saxlaya bilmədi və məlumdur ki, sonralar bu dövlət bütünlüklə Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Qeyd edilməlidir ki, İsmayıl Mirzənin Şirvan ərazisində uğurlu döyüşlər aparması Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə tərəfindən təşviş və narahatçılıqla izlənilirdi. Qızılbaşların sürətlə güclənməsi və öz nüfuzlarını ətrafa yaymaları Ağqoyunlu dövləti üçün də real təhlükəni təşkil edirdi. Bu təhlükənin önənməsi və qızılbaşlara güclü zərbə vurulması məqsədilə Əlvənd Mirzə 30 min nəfərlik qoşun toplayaraq 1501-ci ilin yazında Qarabağ və Şirvana doğru irəliləmək haqqında göstəriş verdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Ağqo-

yunlu qoşunları Naxçıvan ərazisində olanda İsmayıl Mirzə bu barədə məlumat əldə etdi.

İsmayıl Mirzə müəyyən edilmiş yerdə Kür çayını adlamaqla Naxçıvana doğru irəliləməyə başladı. Bütün qoşunun ciddi təhlükə ilə üzləşməməsi üçün İsmayıl Mirzə irəli avanqard dəstə göndərməyi məqsədəuyğun saydı. Onda belə bir məlumat var idi ki, Əlvənd Mirzə də qızılbaş qoşunlarına qarşı 10 min nəfərlik avanqard dəstə göndərmişdir. Həmin dəstəyə Osman sultan adlı birisi rəhbərlik edirdi. İsmayıl Mirzənin təşkil etdiyi avanqard dəstə 5 min nəfərdən ibarət oldu. Bu dəstəyə kimin rəhbər təyin edilməsi məsələsi ortaya çıxanda yaşı yetmiş haqlamış Qarapiri Qacar ona icazə verilməsini xahiş etdi. İsmayıl Mirzə əvvəlcə onun yaşını nəzərə alaraq avanqard dəstəyə rəhbər olmasını istəmədi. Lakin Qarapiri Qacarin təkidindən sonra onun avanqard dəstənin rəhbəri təyin edilməsinə razı oldu. Amma nisbətən daha cavan olan İlyas bəy Halvaçioğlu da ona köməkçi verildi (135).

Osman sultan fənd işlədərək qızılbaş dəstəsini ağır vəziyyətə salmaq istədi. Bunun üçün o, oğlu Məhəmməd sultanın rəhbərliyi altında olan 3 min nəfərlik bir dəstənin qızılbaşların arxasına keçməsinə qərarlaşdırdı. Məhəmməd sultan bu qərarın icrası üçün müvafiq mövqə tutmalı və döyüş başlanandan sonra qızılbaşlara arxadan zərbə vurmali idi. Qarapiri Qacar qarşı tərəfin belə bir plan işlədə biləcəyini hiss etdiyi üçün o da daha səmərəli taktikanı müəyyənləşdirməyə çalışdı. O, İlyas bəy Havaçioğlunu mərkəzdə saxlayaraq özü döyüşün başlanması məsuliyyətini üzərinə götürdü. Qarapiri bəy Qacar döyüş başlanan kimi Ağqoyunlu dəstəsinin əsas hissəsi üzərinə hücum çəkdi və onun dəstəsi ilə Osman sultanın dəstəsi arasında döyüş qızışdığı bir vaxtda Məhəmməd sultanın dəstəsi arxadan İlyas bəyin mövqeyi üzərinə hücumla keçdi. İlyas bəy bu hücumu vaxtında müşahidə etdiyi üçün Məhəmməd sultanın bütün cəhdlərinin qarşısı alındı, Ağqoyunlu dəstəsinə güclü zərbə vuruldu. Bu qarşıdurmanın gedişi haqqında mövcud olan müxtəsər məlumatdan aydın olur ki, qısa zaman ərzində Ağqoyunlu dəstəsindən 2 min nəfər qətlə yetirildi. Mə-

həmməd sultan qarşıya qoyulan məqsədə nail olmadığı üçün dəstəsi ilə döyüş meydanından qaçmaq məcburiyyətində qaldı. İlyas bəy də onu haqlayaraq qətlə yetirmək istəyirdi. Mənbə məlumatına görə, İlyas bəyin Qarapiri bəylə üz-üzə gəlməsi və onların öz döyüş planlarını dəqiqləşdirməyə vaxt ayırmaları Məhəmməd sultanın gözdən itməsinə gətirib çıxardı. Amma Məhəmməd sultan mövqə seçərək qızılbaş əmirlərinə zərbə vurulması üçün münasib an gözləyirmiş. Fərsət yaranan kimi Məhəmməd sultan nizə ilə Qarapiri bəyi ağır yaraladı. Osman sultan isə qılıncla onun başını bədənindən ayırmaq istəyəndə qızılbaş döyüşçüləri buna mane oldular (136).

Doğrudur, Qarapiri bəy Qacarın ağır yaralanması qızılbaş döyüşçülərində ağır təəssürat yaratdı. Lakin onlar öz döyüşlərini heç də sənqitmədilər. İlyas bəy Halvaçioğlu ağır yaralanmış Qarapiri bəyin qisasını almaq üçün özünü əvvəlcə Məhəmməd sultana yetirdi və onun həyatına son qoydu. Sonra isə Osman sultan qətlə yetirildi. Məlumatla görə, bu döyüşün gedişində 5 minə qədər Ağ-qoyunlu döyüşçüsü öz həyatı ilə vidalaşmalı oldu. Eyni zamanda Qarapiri bəy Qacar da bu döyüşdə şəhid oldu. Bununla belə, qızılbaşlar tam qələbə əldə edərək geri döndülər.

Bəzi digər mənbələrdə olan məlumatlara görə isə, Osman sultan döyüşün gedişində qətlə yetirilmədi. Qızılbaşlar onu əsir götürə bildilər və İsmayıl Mirzənin yanına apardılar. Osman sultanın əsir düşməsi isə onun dəstəsi daxilində qarışıqlıq yaratdı və Ağ-qoyunlu döyüşçüləri rəhbərlərinin əsir götürüldüyünü görəncə qaçıb dağılmağa başladılar. Amma Osman sultan sonradan qətlə yetirildi (137).

"Aləmərə-yi Şah İsmayıl"da bildirilir ki, Qarapiri bəy Qacarın şəhid olması xəbərini İsmayıl Mirzə böyük hüznə qarşıladı. Onun nəşi qızılbaşların düşərgəsində xüsusi ehtiramla qarşılandı və cənəzinin daşınmasında İsmayıl Mirzə özü də iştirak etdi. Sonra da göstəriş verdi ki, Qarapiri bəyin nəşini Ərdəbilə aparıb Şeyx səfi türbəsində dəfn etsinlər (138).

Qarapiri bəy Qacarı Osman sultanla döyüşdə şəhid olması digər mənbələrdə təsdiq olunmur. Hətta bildirilir ki, Osman sultan döyüşün udulduğunu gördükdə qaçmağa cəhd göstərəndə Qarapiri bəy buna imkan vermədi, Osman sultan əsir götürüldü və o, Ağqoyunlu düşərgəsindən ələ keçirilmiş çoxlu sayda qənimətlə birlikdə qızılbaş düşərgəsinə gətirildi. Qarapiri bəy Qacarı hətta sonrakı illərdə döyüşlərdə iştirak etməsi haqqında da mənbələrdə məlumat mövcuddur (139).

"Tarix-i aləmə-yi Abbasi" əsərində də Qarapiri Qacarla Osman sultanın qarşılaşması barəsində məlumat vardır: "Mirzə Əlvənd Naxçıvanda Süleyman şanlı xaqanın Azərbaycan tərəfə hərəkət etdiyini eşidib, Əmir Osman Mosullunu Ağqoyunlu qoşununun bir dəstəsi ilə o həzrətin üzərinə yolladı. Süleyman şanlı xaqan da Piri bəy Qacarı və Halvaçıoğlu Mirşikarı canını qurban edən qazılərdən bir dəstə ilə onları dəf etməyə göndərdi. Tərəflər arasında çox gərgin bir döyüş oldu. Səadətli [qızılbaş] qoşunları zəfər və qələbə qazandılar. Əmir Osman bir sıra türkmən başçıları ilə birlikdə əsir düşüb, Süleyman şanlı xaqanın hökmü ilə öldürüldü" (140).

Bəzi məlumatlara görə isə Qarapiri bəy Qacar əvvəlcə Qaracadağın Gərmrud məntəqəsinə doğru hərəkət etdi ki, oradakı Ağqoyunlu dəstəsini uzaqlaşdıra bilsin. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Əlvənd Mirzə Naxçıvana doğru hərəkət zamanı Həsən bəy Şükür-oğlunun rəhbərliyi altında olan bir dəstəni adı çəkilən məntəqəyə göndərmişdi. Həsən bəy bu məntəqəni talan etməklə məşğul olmalı və sonra şimala doğru hərəkət etməli idi. Çox güman ki, Qaracadağda Səfəvi təriqət təsiri xeyli güclənmişdi və Əlvənd Mirzə də təriqət tərəfdarlarının nüfuzunun zəiflədilməsi üçün bu bölgəyə qoşun dəstəsi çıxarmağı qərara almışdı. Mövcud məlumatlarda deyilir ki, İsmayıl Mirzə Kür çayının cənubuna adlayandan sonra Qarapiri bəyi Gərmrud istiqamətinə göndərdi. Ağqoyunlu əmiri Həsən bəy Şükür-oğlu qızılbaş dəstəsinin gəlməsi xəbərini alan kimi döyüşə girmədən həmin məntəqədən uzaqlaşdı və Əlvənd Mirzənin Naxçıvanda düşərgə salan əsas qüvvələrinə birləşdi.

Amma Ağqoyunlu dəstəsi bütünlüklə bölgəni çevik şəkildə tərk edə bilmədiyi üçün onun bir hissəsi qızılbaşların zərbəsinə məruz qaldı. Qızılbaşlar Ağqoyunluların döyüşçülərinin bir hissəsini, həmçinin onların düşərgəsində olan əşyaların bir hissəsini qənimət götürərək geri qayıda bildilər. Mənbələrdə Qarapiri bəyin şücaəti böyük səxavətlə təsvir olunur və o, göstərdiyi şücaətlərinə görə "Tozqoparan" kimi təqdim olunur (141).

“Əhsənüt-təvərix” əsərində qızılbaş dəstələrinin Əlvənd Mirzənin qoşunları ilə ilk qarşılaşmasını belə təsvir etmişdir: “İsgəndər şanlı xaqan Gülüstan qalası ətrafında olduğu zaman Əmirzadə Əlvəndin vəziyyətini öyrənmək üçün Qarabağa getmiş Şeyx Məhəmməd xəlifənin yanından bir qasid gəlib ərz etdi ki, Əmirzadə Əlvənd çoxlu ordu və saysız məyyətlə savaşıq və döyüş əzmi ilə Təbrizdən Naxçıvana gəlmişdir və Mahmud Qaracanı türkmən qoşununun bir dəstəsi ilə birlikdə Gəncəyə tərəf göndərmişdir ki, Qoyun-ölümündən keçib Şirvan vilayətinə daxil olsun.

Elə ki İsgəndər şanlı xaqan müxaliflərin hiyləsindən ağah oldu, Gülüstan camaatının günahlarının üstündən keçib Azərbaycana yollandı. İtaəti vacib olan fərmana əsasən, Cövsən mirzəyə körpü qurmaq əmr edildi və o, oraya tələsdi. O həzrət Cavadda təknil edilən körpüdən keçib o ətrafda cah-calalla dayandı. O əsnada [İsmayıla] ərz etdilər ki, Həsən bəy Şüküroğlu müxaliflərin bir dəstəsi ilə Qaracadağa gəlib zülm və zorakılıq qapılarını o vilayətin rəiyyətinin üzünə açmışdır. Qəzavü-qədər kimi cərəyan edən bir fərman verildi ki, həmin mənzildən Piri bəy Qacar təkəli qazilərindən [İbarət] bir dəstə ilə onları dəf etməyə getsin. Piri bəy Qaracadağ tərəfə sürətli yürüş etdi. Şüküroğlu fərar edib Naxçıvanda Əlvəndə qoşuldu. Piri bəy çoxlu mallar və saysız qənimətlər ələ keçirib Baboqluda hökmdar ordusuna qoşuldu. Bu mənzildə məlum oldu ki, Məhəmməd Qarçığay bu çevrədə qol-qanad açaraq bu ətrafda və yan-yörədə bir ov ələ keçirmək ümidi ilə bir tələ qurmuşdur. Ona görə də hökmdar bayrağının hümay quşu uğur qanadını açıb döyüş səhrası fəzasının havasında pərvazlandı. Qarçığay Məhəmməd qartaldan qorxan göyərçin kimi min cür

çarəsizlik və iztirabla idbar qədəmini fərar vadisinə qoyub Naxçıvanda bəxtsiz məyyəyə qoşuldu. Onların fərar etməsindən sonar qələbə nişanlı bayraqlar Qaraağac ətrafındakı Sultanpur yolundan Naxçıvana yönəldilər. O əsnada Osman Mosullu bir dəstə Ağqoyunlu dilavəri ilə göründü. Qələbə şüarlı əsgərlərdən Piri bəy Qacar və Halvaçioğlu Əmiri-şikar iqtidarlı dövlətin qazilərindən [ibarət] bir dəstə ilə İlahiyə səcdələr etdikdən və şah həzrətlərindən himmət dilədikdən sonra xidmətkarlıq meydanında fədakarlıq etmək ümidi ilə qədəmlərini irəli qoydular. Əmir Osman özünə həmdəm olan quldurlar dəstəsi ilə qarşıdurma və vuruşma addımı ilə qabağa gəldi. Çox çətin bir müharibə baş verdi. Bəla oxu qəzavü-qədərin əlindən açıldı. Hər tərəfdə bir çoxları həlak torpağı üzərinə düşdülər. Aləmi yandıran nizənin şimşəyi sabitlik xırmanına ölüm şöləsi saldı. Atəş saçıyan oxun ucu əmin-amanlıq və salamatlıq sözlərini ruzigarın vərəqlərindən sildi. Nəhayət, qələbə və üstünlük mehi təriqətpərvərlik yolunun yolçularının bayrağının pərçiminə əsdi. Müxaliflər döyüş meydanından qaçış vadisinə tələsdilər. Bəhram [kimi] hiddətli ordu qüdrət pəncəsi ilə o səadətə qəvmün əksərini izzət atından zillət torpağına saldı. Zəfər şüarlı əsgərlər çoxlu qənimətlərlə hökmdarın ordugahına qayıtdılar” (142).

Ağqoyunlu dəstələrinin uğursuzluğa düşər olaraq geri qayıtması Əlvənd Mirzənin təşvişini daha da artırdı və o anladı ki, kifayət qədər böyük bir təhlükə ilə üzləşmişdir. Sayca az olduğu güman edilən qızılbaşlara qarşı kəşfiyyat döyüşlərinin gözlənilən nəticəni verməməsi bölgədəki hərbi-siyasi şəraitin Ağqoyunluların xeyrinə olmadığını nümayiş etdirdi və bu vəziyyətin düzəldilməsi üçün böyük döyüşə qərara verilməsinə artıq şübhə yeri qoymurdu. Qızılbaş düşərgəsində isə kəşfiyyat döyüşlərinin uğurla başa çatması böyük sevincə qarşılandı və Ağqoyunlu qoşunlarına əsaslı zərbə vurulması üçün hazırlıqlara başlandı.

Əlvənd Mirzə güclənməkdə olan təhlükədən dinc yolla sovuşmaq üçün əvvəlcə İsmayıl Mirzəni dilə gətirməyə çalışdı, ona məktub göndərdi. Həmin məktuba İsmayıl Mirzə tərəfindən də

cavab göndərildi və öz qətiyyətini bir daha ortaya qoydu. Bu məktublaşma İsmayıl Mirzənin xarakterinin, başladığı hərəkətin uğuruna olan inamının ifadəsi kimi əhəmiyyətli bir maraq kəsb etməkdədir. Məktubda İsmayıl Mirzənin Uzun Həsən nəslinə qohumluğu yada salınır və bu qohumluğun olduğu halda nifaqın və düşmənçiliyin ortaya düşməsi anlaşılmazlıq kimi dəyərləndirilir. Əlvənd Mirzənin İsmayıl Mirzəyə göndərdiyi məktubda deyilirdi: "... nə üçün biz sənə kömək etməyək və sənənin etdiyini bu hərəkət qohumluq hərəkəti deyil. Qohumluq əlaqələrinə görə biz sənənlə müharibə etmək istəmirik. Fərrux Yasar şahı qəddarlıqla qətl etdiyini və Şirvan vilayətini qəsb etdiyini üçün biz də Ərdəbil vilayətini sənə bağışladım. Başqa vilayətlər çoxdur və hansı tərəfə istəsəniz gedə bilərsiniz. Əgər sizin işlərinizə ziyan yetmə xəbər edin, köməyinizə yollanaq. Bu sözləri bizim zəifliyimiz və gücsüzlüyümüz hesab etməyin. Mən sülhü müharibədən daha yaxşı bilirəm. Əgər sizin qürurunuz sülh yolunu tutmağa imkan verməsə, sizin istəyinizə olsun. Biz də 20 min nəfəri hazırlamışıq. Allah-taala tərəfindən nə gələrsə razı olarıq və şükür edərək"(143).

İsmayıl Mirzə bu məktuba kifayət qədər sərt cavab verdi və Əlvənd Mirzənin təklifini qəbul etmədi. Onun fikrincə, cahangirlik bayrağı qaldırmaqda məqsədi yalnız hakimiyyət əldə etmək deyil, əksinə əcdadlarının izlədiyi təriqəti yaymaqdır. Məktubunun sonunda İsmayıl Mirzə çəkinmədən Əlvənd Mirzəni döyüş meydanına səslədi. İsmayıl Mirzə öz məktubunda yazırdı: "Uzun Həsənin övladlarından Şeyx Səfi övladlarına səbəbsiz yerə çoxlu ədəbsizlik, hörmətsizlik və mürüvvətsizlik yetmişdir. Bununla belə, yetişmiş bütün bu əziyyətlərə baxmayaraq biz atamızın və onun atasının qanından keçdik. Mənim səltənət və padşahlıq iddiam yoxdur. İstəyirəm ki, həzrət məsumin əcdadlarının dinini yayım və nə qədər ki, bədənimdə can vardır Allah, onun rəsulu və müqəddəs din yolunda qılınc çalacağam, ta ki, haqq öz yerini tutsun. Doğru sədaqət və etiqadla həzrət imamın ətəklərinə əl uzatmaqla dildə "Əliyən vəli-ullah" kəlməsi səsləndirib hər iki dünyanın səadətini kəsb etməklə padşahlar arasında səadət mə-

kanına yol tapasan. [Bundan sonra] hər vilayəti fəth etsəm sənin adına sikkə vurulacaq, adına xütbə oxunacaq və səni böyük qardaşım hesab edəcəyəm. Əgər bunun səadətsizliyini anlamasan, onda istəyincə olsun, meydana gəl ki, günahsız qardaşımın qanını səndən alacağam. Sonrasını özün bilərsən. Hansına razısan bizə məlum et. Vəssəlam" (144).

Yəni İsmayıl Mirzə təklif etdi ki, Əlvənd Mirzə ya şiəliyi qəbul etsin və bununla məzhəb rəhbərliyi altına düşsün, ya da döyüşə hazır olsun və qarşılıqlı münasibətlər döyüş meydanında aydınlaşdırılsın. Əlvənd Mirzə də öz məzhəbini dəyişdirməyi mümkünsüz hesab etdi və ona görə döyüş qərarını verdi. Sonra da həmin qərar qarşı tərəfə çatdırıldı.

Mənbələrə istinad etmiş tarixi ədəbiyyatda bu məktublارın fərqli nüsxələri də mövcuddur. Məsələn, Əlvənd Mirzənin yazmış olduğu məktubun belə bir fərqli variantı da mövcuddur: "Xudavənd-taala sənə cahangirlik missiyası həvalə etmişdir. Mən də sənənin əməllərindən xeyli məmnunam və sənənlə müxalifətçilik yox, sənə itaət etməyə hazırım. Bu şərtlə ki, sən özünü mənim ailəmin üzvü hesab edəsən (Uzun Həsənlə qohumluq əlaqələrinə görə). Mən heç cürə razı deyiləm ki, sən öz ailə üzvlərinin müxaliflərindən intiqam alırsan. Şirvanın işğalına qarşı deyiləm və buna müxalif olmuram. Lakin səndən istəyirəm ki, mənim ölkəmdə gözün olmasın və geri dönersən. Əgər ölkənin asayişində və nizamında sənənin üçün bir çətinlik yaransa bizdən olduğun üçün heç bir köməkdən imtina etməyəcəyik. Əgər mənim xahişimi hökumətimin zəifliyi kimi qəbul etsən, bil ki, 30 mindən çox olan qoşunla sənəni əzmək üçün gəlirəm. Mən açıq ürəklə nə baş versə onu qəbul edəcəyəm" (145).

İsmayıl Mirzənin cavab məktubunun müvafiq variantı isə belə idi: "Bil ki, uzun müddətdən bəri Səfəvi xanədanının övladları Uzun Həsən xanədanının müxalifətçiliyindən və zülmündən əziyyət çəkir. Buna baxmayaraq, mən keçmişdəkiləri unuduram. Amma qarşımda bir vəzifə var ki, onu həyata keçirməliyəm. Bu vəzifə əcdadlarımla məzhəbinin bərqərar edilməsidir. Bunun üçün

canımı qurban verəcəyəm. Əgər sən öz taxt və tacını saxlamaq istəyirsənsə gərək sədaqətlə şiə məzhəbinə bağlanasan. Əgər qəbul etsən, sənin bayrağın altında müharibəyə yollanacağam və səni öz qələbələrimə şərik edəcəyəm. Yoxsa atamın qanını səndən alacağam. Öz seçimini etməkdə azadsan" (146).

Əlvənd Mirzə qızılbaş təhlükəsindən sovuşmaq üçün müəyyən güzəştləri qəbul edirdi. O başlıca olaraq Şirvanın qızılbaşların nəzarəti altına düşməsinə və İsmayıl Mirzənin burada öz hakimiyyətini qurmasını mümkün sayırdı. Dövlətçilik işlərində bir sıra köməklər də vəd olunurdu. Amma bir şərtlə ki, İsmayıl Mirzə Ağqoyunlu hüdudlarına qoşun çıxarmasın. İsmayıl Mirzə isə bu təkliflə razılaşmadı və bununla da Ağqoyunlu və qızılbaş qoşunları arasında müharibə qaçılmaz oldu.

Tərəflərin qoşunları arasında həlledici döyüş 1501-ci ilin ortalarında Şərur düzündə baş verdi. Bu ərazinin döyüş meydanı kimi seçilməsi Əlvənd Mirzənin təşəbbüsü idi. Qeyd edildiyi kimi, Təbrizdən hərəkətə başlayandan sonra Ağqoyunlu qoşunları Naxçıvanda düşərgə salmışdı. Əlvənd Mirzənin ilkin fikri də döyüşün məhz Naxçıvan ətrafında aparılması ilə bağlı idi. Lakin sonrakı təhlil göstərdi ki, Naxçıvan ətrafında böyük sayda qoşunların fəaliyyəti üçün ərazi münasib deyil. Bir tərəfdən Araz çayı, digər tərəfdən dağlıq ərazi böyük sayda qoşunların daha azad fəaliyyətini məhdudlaşdırırdı. Ona görə də Əlvənd Mirzə Çuxursəəd istiqamətində qoşunlarını hərəkətə gətirdi. Amma Şərur düzündən gələcək döyüş üçün münasib ərazi kimi qəbul etdiyindən orada düşərgə salmağı qərara aldı və döyüş hazırlıqlarına başladı.

İsmayıl Mirzə isə qızılbaş qoşunları ilə Naxçıvan istiqamətində hərəkətə başladı. O, Naxçıvana çatanda Ağqoyunlu qoşunlarının orada olmadığını gördü və sonra o da qoşunlarla Çuxursəəd istiqamətində hərəkətini davam etdirdi. Ağqoyunlu qoşunlarının Naxçıvandan geri çəkilməsi xəbərini alanda qızılbaş döyüşçüləri və əmirləri bunu Ağqoyunlu qoşunlarının qorxaraq geri çəkilməsi kimi qiymətləndirdilər. Bu da qızılbaş döyüşçüləri arasında əhval-ruhiyyənin daha da qalxmasına zəmin yaratdı. İsmayıl

Mirzə qızılbaşlar arasındakı bu əhval-ruhiyyənin qorunması üçün dərhal Ağqoyunlu qoşunlarının ardınca hərəkət etmək əmri verdi və elə həmin gün də qızılbaşlar Ağqoyunlu qoşunları düşərgəsi yaxınlığına yetişərək düşərgə saldı. Dərhal da orada qoşunların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirildi. Eyni tədbirlərin həyata keçirilməsi qarşı tərəfdən də məqsədəuyğun sayıldı (147).

Şərur düzündə qoşunların qruplaşdırılması da aparıldı, sağ və sol cinahlar, mərkəz müəyyənləşdirildi, bu mövqelərə sınıanmış və təcrübəli əmirlər təyin edildilər. Mənbələrdə bildirilir ki, İsmayıl Mirzə döyüşdən əvvəl at belində qoşunları yoxladı və qoşun dəstələrinə ən yaxşı əmirlərini rəhbər təyin etdi. Onların arasında Hüseyn bəy Lələ, Abdal bəy Dədə, Xadim bəy Xüləfa, Məhəmməd bəy Ustaclı, Bayram bəy Qaramanlı, Əbdi bəy Şamlı, Qaraca İlyas bəy Bayburdlu, Qarapiri bəy Qacar, Sarı Əli bəy Təkalu və başqaları var idi. "Rövzət üs-səfəviyyə" əsərində isə konkret olaraq Hüseyn bəy Lələ ilə Xadim bəy Xüləfanın qızılbaş qoşunlarının cinahlarında yerləşdirilməsi göstərilmişdir. İsmayıl Mirzə özü isə qoşunların mərkəzində qərar tutmuşdu (148).

Əlvənd Mirzə də döyüşdən qabaq öz qüvvələrinin qruplaşmasını apardı, qoşun dəstələrini lazım olan mövqelərdə yerləşdirdi, onların rəhbərlərini müəyyənləşdirdi. Amma hələ döyüş başlamazdan əvvəl Əlvənd Mirzə uğursuzluğa düşər olmaq ehtimalını hiss edirdi. Bu uğursuzluğun qarşısının alınması və bütün qoşunlarının döyüşə səfərbər olunması üçün Əlvənd Mirzə döyüşçülərinin geri qaçmaq yolunu bağlamağa çalışdı. Bunun üçün onun göstərişi ilə qoşunlarında olan bütün dəvələri qoşunların arxasında uzun zəncir boyu bir-birinə bağladı. Əlvənd Mirzə güman edirdi ki, geri qaçmaq istəyən döyüşçüsü bu maneə ilə rastlaşdıqdan sonra yenidən döyüşə qatılmalı olacaqdı. Bir məlumata görə isə Əlvənd Mirzə öz qoşunları daxilində Səfəvi təriqətinə meyilli olan qrupların mövcudluğundan ehtiyat edirdi və narahat idi ki, döyüşün gedişində bu qruplar meydanı tərk edib geri çəkiliblər. Bu

isə bütünlükdə qoşunlar daxilində bir dağınıqlığın yaranmasına gətirib çıxara bilirdi (149).

Tərəflərin qoşunlarının sayı haqqında mənbələrdə elə bir fikir ixtilafı yoxdur. Doğrudur, yuxarıda Əlvənd Mirzənin qoşunlarının sayının 20 min və 30 min olması haqqında məlumat xatırlandı. Amma mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda Əlvənd Mirzənin qoşunlarının 30 min nəfər olması, qızılbaş qoşunlarının isə 7 min nəfər olması daha çox xatırlanır. Qızılbaş qoşunlarının şücaətlə vuruşması şübhə altına alınmadan onların sayı haqqında olan bu rəqəm müəyyən şübhə yarada bilər. Sanki mənbələrdə qızılbaşları Şamaxı üzərinə hücumu zamanı malik olduğu qoşunların sayı haqqında olan rəqəm təkrar edilmişdir. Ola bilsin ki, qızılbaşların qəhrəmanlığının xüsusi olaraq qabardılması üçün onların sayı az göstərilmişdir.

"Tarix-i aləmərə-yi Abbasi" əsərində Ağqoyunlu qoşunları ilə qızılbaş qoşunları arasında Şərur düzündə baş verən döyüş müxtəsər olaraq belə təsvir edilmişdir: "Əmirzadə Əlvənd [göndərdiyi] qoşunun məğlubiyyəti və Əmir Osmanın əsir düşməsi xəbərini eşitdikdə Süleyman şanlı xaqana qarşı müharibə kəmərinə qurşanıb, intiqam almaq və o həzrətin hücumunu dəf etmək naminə öz yanında olan otuz min türkman döyüşçüsü ilə o həzrətin qarşısına çıxmağa tələsdi. Amma Süleyman şanlı xaqanın son dərəcə şücaətli və cəsur olması, özlərini pərvanə kimi atəşə atmağı əbədi həyat bilən qızılbaşların fədakarlığı onların ürəyində dəhşət və vahimə doğurmuşdu. 907-ci il aylarında (17.07.1501 - 06.07.1502) Naxçıvanın Şərur [düzündə] iki tərəf arasında döyüş oldu. Sayca yeddi min nəfər olan qızılbaş ordusunun dilavərləri fədakarcasına döyüşə atılıb, qəhrəmanlıq göstərdilər. O tərəfdən də türkman qoşunları var gücləri ilə çalışırdılar. Amma Allahın köməyi ilə üstünlük və qələbə müzəffər ordunun tərəfində oldu. Əmirzadə Əlvənd məğlub edildi. Türkmanların əyan və əmirlərinin bö-yüklərindən bir çoxu və saysız-hesabsız döyüşçüləri bu vuruşmada həlak oldular. Müzəffər ordunun əlinə çoxlu qənimət keçdi" (150).

İsmayıl Mirzə bu döyüşdə Halvaçı oğlunu çərxi təyin etdi və döyüşün başlanması ona həvalə olundu. O da müvafiq işarə verilən kimi rəhbərlik etdiyi dəstə ilə döyüş meydanına atıldı. "Aləmara-yi Şah İsmayıl" qeyd edir ki, döyüşün bütün təfərrüatlarının təsvir edilməsi çox uzun çəkə bilirdi və bununla mənbədə bu döyüşün çox gərgin bir şəkildə keçməsinə işarə olunmuşdur. Bildirilir ki, qızılbaşlar döyüşün başlanğıc hissəsində onun taleyini həll etməyə çalışdılar və Əlvənd Mirzə qoşunlarına güclü zərbə vuruldu. Hətta qısa müddət ərzində Ağqoyunlu qoşunlarından 17 min nəfərin öldürüldüyü göstərilir. İsmayıl Mirzənin döyüş fəaliyyəti də bu əsərdə çox qısa təsvir olunmuşdur. Qeyd olunur ki, meydanın mərkəzində döyüşən İsmayıl Mirzə döyüşə-döyüşə özünü Ağqoyunluların bayrağına yetirdi və onu ələ keçirdi. Əlvənd Mirzə isə öz döyüş bayrağını tərک edib döyüş meydanından qaçmağa məcbur oldu (151).

Mənbələrin birində qızılbaş döyüşçülərinin yüksək əhvalruhiyyəsinə və onların öz mürsidlərinə son dərəcə sədaqətli olmalarına işarə edilmişdir. Bildirilir ki, qızılbaşlar döyüşə İsmayıl Mirzəyə müraciətlə "qurban olduğum, sədaqə olduğum, pirim, mürşüdüm" deyərək atılırdılar (152).

Qızılbaşların gözlənilən sürətli hücumunun qarşısını almaq üçün Əlvənd Mirzə qumbara atanları və zənburəkçiləri ayrıca olaraq bir yüksəkliyin ətəyində yerləşdirmişdi. Ox və kamanla silahlanan döyüşçülər isə ön sırada mövqe tutmuşdular. Qızılbaşlara ilk itkilərin də onlar tərəfindən yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Onlar döyüşə qoşulanda oxlar yağış kimi qızılbaşların üstünə tökülməyə başladılar. Onların ardınca da zənburək və qumbara atışları başladı. Ağqoyunluların bu zərbəsinin qarşısının alınması üçün qızılbaş döyüşçülərinin bir dəstəsinə Ağqoyunlu mövqeyini əhatə etmək tapşırıldı. Bu tapşırıq dərhal yerinə yetirildi. Qızılbaşlar göstərilən mövqeni əhatə etdilər, arxadan Ağqoyunlu döyüşçülərinə zərbə vurdular. Nəticədə Ağqoyunlu zənburəkçilərinin və qumbara atanlarının bir hissəsi öldürüldü, bir hissəsi də əsir götürüldü. Bununla Ağqoyunluların atəş zərbəsinin

qarşısı alındı. Əlvənd Mirzə bundan xəbər tutanda sağ cinahda yerləşən dəstənin rəhbərinə göstəriş verdi ki, həmin atəş mövqeyinə tərəf irəliləsin və itirilmiş mövqeyi bərpa etsin. Ağqoyunlu qoşunlarının sağ cinahındakı qüvvələrin bir hissəsinin atəş mövqeyinə tərəf geri çəkilməsi qızılbaşlar tərəfindən, ümumiyyətlə, onların geri çəkilməsi kimi qəbul edildi. Onlar "Allah, Allah" qışqıraraq böyük sürətlə Ağqoyunlular üzərinə atıldılar. Qızılbaşların bu sürətli hücumu və qışqırıqları Əlvənd Mirzənin qoşunlarının sol cinahında və mərkəzində bir vahimə yaratdı və onların müqaviməti xeyli zəiflədi. Bildirilir ki, bu zaman İsmayıl Mirzə də şəxsən Ağqoyunlu qüvvələrinin mərkəzinə hücum etdi və onun ardınca da qızılbaşların sağ cinahı İsmayıl Mirzənin ardınca mərkəzdə hücumu daha da genişləndirdi. Ağqoyunlu qoşunlarının tanınmış və təcrübəli əmirləri döyüş meydanının mərkəzində qızılbaşların hücumunun qarşısını almağa çalışsalar da, onların bir neçəsi öz həyatlarını itirməli oldular. Mövcud məlumata görə, İsmayıl Mirzənin qılıncının zərbindən ölən Ağqoyunlu əmirləri içərisində Lətif bəy, Seydi qazi, Musa bəy Qərçəğay bəy və digərləri var idi. Bu tanınmış əmirlərin qətlə yetirilməsi, bütünlükdə, Ağqoyunlu qoşunlarına pozucu təsir göstərdi və qoşunlar da döyüş meydanından qaçmağa başladılar. Eyni aqibəti Əlvənd Mirzə də yaşadı. Əlvənd Mirzə də göstərdiyi bütün cəhdlərə baxmayaraq qızılbaşların hücumunun qarşısını saxlaya bilmədi və qaçmaqla həyatını xilas edə bildi (153).

Ağqoyunlu qoşunlarının böyük itki verməsinin bir səbəbi də Əlvənd Mirzənin göstərişi ilə qoşunların arxasında çoxlu sayda dəvələrin bir-birinə zəncirlənməsi idi. Bu zəncirlə rastlaşan Ağqoyunlu döyüşçüləri geri dönmək məcburiyyətində qalırdı ki, bu zaman da onlar qızılbaşların zərbəsi altına düşürdülər. Bununla belə, bəzi mənbələrdə Ağqoyunluların itkisi 8 min nəfər göstərilmişdir (154).

Beləliklə, Şərur düzündə alovlanan döyüş qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatdı. Ağqoyunlu qoşunlarından canlarını salamat qurtaranlar geriye üz tutdular. Amma qoşunların böyük sayda

təchizatı, əşyaları, atları, bir-birinə zəncirlənmiş dəvələri qızılbaşların əlinə keçdi. Əlvənd Mirzə isə mənbə məlumatlarına görə, Diyarbəkərə qaçmaqla həyatını real təhlükədən xilas edə bildi. İsmayıl Mirzə əldə etdiyi böyük qələbəni sevinclə qarşılayaraq döyüşçülərinə bir neçə günlük istirahət verdi. Bu qələbənin əldə edilməsi ilə bağlı dua mərasimi təşkil etdi. Eyni zamanda döyüş meydanında ələ keçirilmiş olan böyük sayda qəniməti döyüşçülər arasında bölüşdürdü. Mənbə məlumatlarına görə, İsmayıl Mirzə bu döyüşün iştirakçılarının hər birinin xidmətini xüsusi olaraq qeyd etdi, döyüşçüləri və əmirləri yüksək səviyyədə mükafatlandırdı, bütün döyüşçülər xidmətlərinə layiq mükafat aldılar.

10. İsmayıl Mirzənin Təbrizə daxil olması və Səfəvi dövlətinin təsis edilməsi

Şərur düzündə əldə edilən qələbə Səfəvi düşərgəsində böyük sevinclə qeyd edildi və səhəri gün də daha böyük bir təntənə ilə İsmayıl Mirzə və qızılbaş qoşunları Təbrizə doğru istiqamət götürdülər (155). Bu qələbə həm İsmayıl Mirzənin həyatında, həm də Səfəvilər xanədanının tarixində xüsusi əhəmiyyəti olan bir qələbə idi. Çünki bu qələbə Səfəvi xanədanına Azərbaycana hakimliyi bəxş etdi və İsmayıl Mirzə tərəfindən Azərbaycanın Səfəvi dövlətinin əsası qoyuldu.

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində uğursuzluğa düçar olduqdan sonra Əlvənd Mirzənin əvvəlcə Gəncəyə qaçması və yalnız sonradan Qaraəhməd və Diyarbəkər istiqamətində geri çəkilməsi qeyd edilmişdir (156). Əgər bu məlumatın doğruluğu qəbul olunarsa, çox güman ki, söhbət heç də Azərbaycanın Gəncə şəhərindən getmir. Çünki Ağqoyunlu dəstəsinin Şərurdan geri çəkilməklə Gəncəyə gəlməsi və sonra da oradan Anadoluya istiqamət götürməsi heç də real görünmür. Ola bilsin ki, müəllif ya Əlvənd Mirzənin geri çəkildiyi məntəqənin adında bir qarışıqlığa yol vermiş, ya da həmin bölgədə Gəncə adında hansısa digər bir məntəqə olmuşdur. Bu mənbə hətta onu da bildirir ki, səhəri gün

İsmayıl Mirzə özü də Gəncəyə daxil oldu. Amma bu məntəqəni qızılbaşlara tapşırıraq özü bir neçə nəfərlə Təbrizə doğru istiqamət götürdü.

İsmayıl Mirzənin Təbrizə daxil olması üçün Gəncədən keçən bir marşrutu seçməsi real olmadığı kimi, onun Təbrizə bir neçə nəfərlə yollanması da real deyildir. Təbrizə doğru hərəkət edərkən İsmayıl Mirzənin qızılbaş qoşunları müşayiət edirdilər. Bəzi tarixi ədəbiyyatda tədqiqatçılar Təbrizə doğru hərəkət edərkən İsmayıl Mirzənin ətrafında 7-12 min nəfərlik qoşun dəstəsinin olduğunu bildirirlər (157).

Təbriz ətrafında İsmayıl Mirzənin və qızılbaşların xüsusi bir şəkildə qarşılınması keçirildi. Təbrizin əyanları və şəhər əhəlisinin böyük bir hissəsi şəhər kənarında İsmayıl Mirzəni fəteh kimi qarşıladılar. İsmayıl Mirzə də bu təntənə ilə şəhərə daxil olaraq Həşt bihişt bağındaki sarayda qərarlaşdı. "Həzrət şahın bayraqları Təbrizə çatdıqda Təbriz sakinləri şahı qarşıladılar, o həzrəti pişvaz etdilər və bir neçə qədəmində başına tabaqlarla qızıl tökdülər. O həzrəti Uzun Həsənin evinə apardılar, Uzun Həsənin kürsüsünü gətirdilər və o şəhriyar xoşbəxtlik saatında qızıl taxtda qərar tutdu" (158).

Mövcud olan məlumatlara görə, İsmayıl Mirzə dərhal özünü şah elan etmədi. Təsdiq olunmamış məlumatlara görə, Gilan və Azərbaycandan olan münəccimlər ulduzları seyr etdilər və apardıqları müşahidəyə əsasən İsmayıl Mirzənin taxta çıxmaq gününü müəyyənləşdirdilər (159). Müəyyən edilmiş anda İsmayıl Mirzə mənbələrin yazdığı kimi, Azərbaycan səltənətinin taxt-tacına oturdu (160) və özünü Əbumüzəffər Şah İsmayıl əl-Hadi əl-Vali adlandırdı. Tədqiqatçıların fikrincə, İsmayıl Mirzə 1501-ci il iyul ayının 31-də Azərbaycan səltənətinin taxt-tacına əyləşdi (161). Bununla, o, Azərbaycan səltənətində öz hakimiyyətini bərqərar etdi və Səfəvi dövlətinin təşkilatlandırılmasına başladı.

Şah İsmayıl yeni bir dövlətin təməlini qoyandan sonra onun qarşısında bu dövlətin əsaslarının möhkəmləndirilməsi kimi bir vəzifə dayanırdı. O, dərhal dövlət aparatını təşkil etdi, öz silah-

daşlarını mühüm dövlət vəzifələrinə gətirdi və dövlətin işləməsinə bir zəmin yaratdı. Tanınmış əmirlərdən olan Hüseyin bəy Lələ vəkil vəzifəsinə, Əmir Zəkəriyyə şahın vəziri vəzifəsinə, vaxtilə İsmayıl Mirzənin müəllimi olmuş Şəmsəddin Lahicani dini işlərin rəhbəri vəzifəsinə, Əbdü bəy Təvaçi dövlətin sipəhsaları vəzifəsinə layiq görüldü. Bundan başqa Divəli Rumlu elan edilmiş qərara əsasən İmarət rütbəsi aldı, Bayram bəy Şamlı isə Tuğ sahibi olmaqla Şah İsmayılın bacısı ilə evləndi (162). Digər dövlət vəzifələrinə də müvafiq şəxslər təyin edildilər.

Təbriz şəhəri nəzarət altına alındıqdan sonra Ağqoyunluların xəzinəsi Şah İsmayılın əlinə keçdi. Bu xəzinə kifayət qədər zəngin bir xəzinə idi. Mövcud məlumatlara görə, Şah İsmayılın əmrinə əsasən bu xəzinə də qızılbaşlar arasında bölüşdürüldü.

Şah İsmayılın göstərişinə əsasən onun adına sikkə vurulmasına başlandı. Bu da hakimiyyət mənsubluğunun əlamətlərindən biri idi. Sikkənin bir üzündə Kəlmeyi-şəhadətin şiə məzhəbinə məxsus variantı, yəni - La ilahə illəllah, Məhəmməd Rəsul Allah, Əli Vəliullah ifadəsi həkk olunmuşdu. Sikkənin digər üzündə Şah İsmayılın adı və titulu yazılmışdı - Əl-Soltan əl-Kamil əl-Hadi əl-Vali Əbu Müzəffər Şah İsmayıl Bahadurxan əl-Səfəviyyə Xəldullah təali mülkə və soltanə. Sikkənin kənarlarına isə imamların adı yazılmışdı (163).

“Əhsənüt-təvarix” əsərinə görə, İsmayıl Mirzə Təbriz şəhərinin seyidləri və böyükləri tərəfindən çox böyük ehtiramla qarşılandı, onun şərəfinə qurbanlar kəsildi: “İsgəndər şanlı xaqan düşmənlər tərəfdən xatircəm olduqdan sonra o mənzildə (məkəndə) qalıb ertəsi gün hərəkət bayrağını darüssəltənə Təbrizə doğru yüksəltdi. O şəhərin seyidləri və böyükləri onu səadət və uğur [nişanəsi] kimi qarşılayıb onun feyz verən barmaqlarını öpmək şərəfi ilə iftixarlı və başı uca oldular, niyaz (dua) etmək və qurban kəsmək mərasimini yerinə yetirdilər. O həzrət səltənət taxtının yerləşdiyi məkan və yüksək şanlı padşahların xilafət dairəsinin mərkəzi olan darüssəltənə Təbrizdə son dərəcə əzəmətlə qərar tutdu. O, ədalət və mərhəmət günəşinin şüaları ilə o vilayətin



Şah İsmayılın tacqoyma mərasimi

sakinlərini zülm zülmətindən azad etdi və rəiyyətin hamisi olub, başsız qalmış türkmanların kamanına ruzigarın qoyduğu hadisələr oxunun bəlasından biçarə rəiyyəyə nicat verdi” (164)

Şah İsmayıl 1501-ci ili Təbrizdə keçirdi. Şah elan edilməsindən sonra dövlətin təşkilatlandırılmasına bir neçə ay sərf etməsi və sonra da havaların soyuması onu məcbur etdi ki, həmin müddət ərzində əsas diqqəti hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinə yönəltsin. Bu mənada onun qarşısında dayanan başlıca vəzifələrindən biri səltənət daxilində və konkret olaraq Təbrizdə şiəliyin hamılıqla qəbul etdirilməsi idi. Bu məsələ Şah İsmayıl üçün yalnız etiqad məsələsi deyildi. Şiəlik Səfəvi dövlətinin ictimai və ideoloji bazası kimi qəbul edilirdi və ona görə onun yayılması dövlətçiliyin mühüm istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilirdi. Dini və dünyəvi hakimiyyətin vəhdətinin yaradılması üçün dini, siyasi və ideoloji baza rolunu öz üzərinə götürə biləcək şiəliyin yayılması, əslində, yeni hakimiyyətin həm möhkəmlənməsinə, həm də qüdrətinin artmasına yol açdı.

Lakin bu məsələnin həlli istiqamətində təbii çətinliklər mövcud idi. Bu da istər Təbrizin, istərsə də Azərbaycanın digər bölgələrinin əhalisinin dini etiqadında sünniliyin üstünlük təşkil etməsi idi. Mənbələrdə isə Şah İsmayılın Təbrizə daxil olduğu vaxt bu şəhərin əhalisinin üçdə ikisinin sünni məzhəbinə mənsub olduğu bildirilir. Ona görə hətta Şah İsmayılın adına xütbə oxunmasının Təbriz əhalisi tərəfindən birmənalı şəkildə qarşılanmayacağı da məlum idi.

Bununla bağlı mənbələrdə də müəyyən məlumatlar mövcuddur. Şəhər əhalisinin böyük bir hissəsi məscidlərdə xütbə oxunmasına qarşı çıxdılar və onlar bildirdilər ki, islam peyğəmbərinin zamanından başlayaraq kimsə Təbriz məscidlərində xütbə oxutmamışdır. Ona görə xütbə oxunmasının şəhər sakinləri tərəfindən narazılıqla qarşılanacağı haqda qızılbaş əmirləri arasında bir narahatçılıq mövcud idi. Bu barədə məlumat Şah İsmayıla çatdırıldıqda o, çox qətiyyətli bir mövqə ortaya qoydu və tələb etdi ki, silah gücünə olsa belə onun dediyi icra olunmalıdır. Şah İsmayıl

bəyan etdi ki, kimsədən qorxusu yoxdur və onun iradəsinə qarşı çıxan qılıncla qarşılaşacaqdır. Sonra da bildirdi ki, cümə günü yetişəndə o özü də minbərə gedəcək və xütbə oxuyacaqdır. Mənbədə sonra o da bildirilir ki, Şah İsmayıl həmin günün gecəsi yuxuda əmir əl-möminin həzrət Əlini gördü və onun tərəfindən Şah İsmayıl çatdırıldı ki, cümə günü onun bütün qızılbaşları silahlansınlar və məscidə toplanmış Təbriz sakinlərinin hər iki nəfərinin arasında bir silahlı qızılbaş dayansın. Bundan sonra xütbə oxunsun və bu zaman kimsə etiraz etməyə cəhd göstərsə onda qızılbaşların iradəsi ilə qarşılaşsın. Səhər yuxudan ayılandan sonra Şah İsmayıl sınıanmış əmirlərindən olan Hüseyn bəy Lələni və Halvaçı oğlunu digər nüfuzlu əmirlərlə birlikdə yanına çağırdı. Sonra Şah İsmayıl yuxuda gördüyünü onlara əyan etdi və onların da məsləhətini istədi. Əmirlər də yaranmış vəziyyətdə başqa yolun mümkünlüyünü görmədilər və Şah İsmayılın dediyinin icrasını düzgün saydılar (165).

Cümə günü yetişəndə 15 yaşında olan Şah İsmayıl da Təbriz məscidinə yollandı. O, mövlana Əhməd Ərdəbiliyə göstəriş verdi ki, minbərə qalxaraq xütbə oxusun. Mənbə məlumatına görə, Şah İsmayıl özü də minbərə qalxdı və qılınıcı çıxararaq əlində tutdu. Xütbə oxunanda məsciddəki şiə məzhəblər bunu şükranlıqla qəbul etdilər. Sünni məzhəbinə mənsub olan sakinlər arasında isə səs-küy yüksəlməyə başladı. Şah İsmayılın işarəsi ilə qızılbaş silahlıları onların etiraz səsinin yüksəlməsinin qarşısını aldılar və silah gücünə onlara Kəlməyi-şəhadətin yeni variantını qəbul etdirdilər. Bundan sonra Şah İsmayılın göstərişi əsasında səltənətin vilayət hakimlərinə məktublar göndərildi və şiəliyin qəbulu tələb edildi. Vilayətlərin əhalisinin müəyyən hissəsi şiəlik məzhəbini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Amma bu məzhəbi qəbul etməyənlər də var idi ki, onlar hakimiyyətin qorxusundan öz yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Şiəliyi qəbul etməyənlərin bir hissəsi Əlvənd Mirzəyə, bir hissəsi isə Murad Mirzəyə (bəzi mənbələrdə və ədəbiyyatda həm də Sultan Murad kimi göstərilmişdir) qoşuldular (166).

Mənbələrdə Şah İsmayılın 1501-1502-ci ilin qışında Təbrizdə olması həm də qızılbaşların qışlaq dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu zaman qoşunların ehtiyatlarının təkmilləşdirilməsinə, onların silah və sursatlarının, ərzaq və iaşələrinin, səfər təchizatlarının toplanmasına böyük diqqət yetirilirdi. Yəni Şah İsmayıl Təbrizə daxil olandan sonra yalnız dövlətçilik işləri ilə deyil, həm də qoşunların möhkəmləndirilməsi, onların yeni yürüşlərə hazırlanması ilə məşğul oldu. Çünki özünü Ağqoyunlu dövlətinin təbii varisi hesab edən Şah İsmayıl bu dövlətin hüduclarına daxil olan bütün ərəziləri öz hakimiyyəti altına gətirməyə hazırlaşdı. Bunun üçün isə onun güclü qoşuna ehtiyacı var idi.

11. Şah İsmayıl ilə Əlvənd Mirzənin növbəti qarşılaşması

Qeyd edilməlidir ki, Şərur düzündə qızılbaşlardan güclü zərbə almış Əlvənd Mirzə də hələ hakimiyyət iddialarından əl çəkməmişdi. O, Şah İsmayılın hakimiyyətinin dayanıqlığına inanmırdı və ona görə qüvvə toplamaqla hakimiyyəti yenidən geri qaytarmağa çalışırdı. Mövcud məlumata görə, Diyarbəkrdə sığınacaq tapmış Əlvənd Mirzənin sərəncamında 10 min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi. O, Mərəş və Əlbistan hakimi Əlaüddövlə Zülqədrlə ittifaqa girərək 20 min nəfərlik qoşun dəstəsi də ondan aldı (167). Qış dövrünü Əlvənd Mirzə də hərbi hazırlıqlarında keçirdi və 1502-ci ilin yazında artıq Səfəvi qoşunları üzərinə hücum etmək üçün fəallaşmağa başladı.

Şah İsmayıl bu hazırlıqlardan xəbərdar idi və ətrafda nə baş verdiyini öz nəzarəti altında saxlayırdı. Təbriz şəhərinə daxil olduqdan sonra Ağqoyunlu dövlətinin yalnız xəzinəsi deyil, həm də bu dövlətin hərbi ehtiyatları Şah İsmayılın əlinə keçmişdi və bu ehtiyatlar da qızılbaş qüvvələrinin təchizinin və gücləndirilməsinə istiqamətləndi. Məlumdur ki, Təbriz həm də silah və sursat istehsalı mərkəzlərindən biri idi. Bu da imkan verdi ki, qızılbaş qoşunlarının təchizatı daha da yaxşılaşsın. Tarixi ədəbiyyatda olan mə-

lumata görə, görülən hazırlıqlardan sonra İsmayıl Mirzə 1502-ci ilin yazına 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi hazırlaya bilmişdi (168).

1502-ci ilin yazında Əlvənd Mirzə qüvvələrinin zərərsizləşdirilməsi üçün Şah İsmayıl əməli tədbirlər görməyə başladı. Amma mənbə məlumatına görə, Ağqoyunlu dövlətinin cənub ərazilərinə sahib olmuş Murad Mirzənin hakimiyyət altına gətirilməsi üçün Şah İsmayıl Diyabəkr istiqamətinə yollanmazdan əvvəl ona məktub göndərdi. Şah İsmayıl qiymətli hədiyyələr yollamaqla onun qarşısında bir sıra tələblər qoydu. Bu tələblərə əsasən, Murad Mirzə hakimi olduğu ərazidə Şah İsmayılın adına sikkə vurdurmalı və onun adına xütbə oxutmalı idi. Başqa sözlə, Şah İsmayılın hakimliyini qəbul etməli idi. Bu tələbin qəbul olunacağı təqdirdə Murad Mirzə yenə hakim kimi öz vəzifəsinin icrasını davam etdirə bilərdi. Mənbədəki məlumatlara görə, Murad Mirzə bu tələbləri qəbul etdi, Şah İsmayılın adına sikkə vurdurmaqla xütbə oxutdu (169). Amma digər mənbələrdə olan məlumatların təhlili "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın bu məlumatının doğruluğuna şübhə yaradır (bu barədə aşağıda danışılacaqdır).

Şah İsmayıl eşidəndə ki, Əlvənd Mirzə 30 minlik qoşun toplayıb və onun üstünə hücum etmək niyyətindədir, onda qoşunlarına hazırlıq əmri verdi. Məlumat alınmışdı ki, Əlvənd Mirzə qoşunları ilə Damğan yolu ilə irəliləməkdədir. Şah İsmayıl hərəkətə başlamazdan əvvəl öz qoşunlarına sıra baxışı keçirdi və onların səfər hazırlığı vəziyyətini yoxladı. Sonra da Əlvənd Mirzənin qoşunlarının qarşılınması üçün yola düşdü. Əlvənd Mirzə qoşunlarının say üstünlüyünə baxmayaraq, Şah İsmayılın qoşunları ilə üz-büz gəlməyə ehtiyat etdi və əvvəlki marşrutunu dəyişməli oldu. O, çalışdı ki, başqa yolla Təbrizə daxil olsun və Şah İsmayılın yoxluğundan istifadə edərək Təbrizi ələ keçirsin (170). Çox güman ki, Əlvənd Mirzə Təbriz əhalisi tərəfindən müdafiə olunacağını güman edirdi və ona görə də qızılbaş qoşunlarından ehtiyatlanmayaraq Təbrizə girməyi planlaşdırırdı.

Mənbələrdə bildirilir ki, Şah İsmayıl kifayət qədər təchiz edilmiş qoşunları ilə Ərzincana doğru hərəkətə başladı və Aladağ yay-

lağı yolundan keçməklə Tərcan bölgəsindəki Ləkzi çəməninə gəlib çıxdı. Bu çəməndə ov etmək imkanları olduğu üçün Şah İsmayıl bu fürsəti əldən buraxmaq istəmədi və bir neçə gün burada ovla məşğul oldu. Lakin tezliklə Əlvənd Mirzənin yolunu dəyişdirməklə Təbrizə yaxınlaşması xəbərini aldı. Bu xəbəri eşidən kimi Şah İsmayıl Ləkzi çəmənini tərk edərək Qoçəhməd yurduna tərəf istiqamət götürdü (171).

"Tarix-i aləmə-yi Abbasi" Əlvənd Mirzənin Təbrizə hücumunu və onun sonrakı taleyini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir: "Mirzə Əlvənd bir dəstə toplayıb, ümitsiz bir hərəkətə əl ataraq, Ərzincandan Azərbaycana yönəldi. 908-ci ilin aylarında (07.07.1502-25.06.1503) şahın zəfər nişanlı bayraqları Tərcan yolu ilə Ərzincana yönəldiyi zaman [Mirzə Əlvənd] darüssəltənə Təbrizə gəlib, rəiyyətlərə və zənginlərə qarşı zülm əlini uzatdı, oradan da Ucana tələsdə. Lakin [Şah İsmayılın] dünyanı fəth edən məiyyətinin yaxınlaşdığını eşitdikdə [orada] dayana bilməyib, Ucandan Həmədana getdi, oradan da Bağdada yönəldi. Bəxt ondan üzünü çevirdiyindən, Qasım bəy Pornak ona müxalif çıxdığına görə orada da qala bilmədi və Diyarbəkərə getdi. Mərdində onunla Uzun Həsənin qardaşı Cahangir mirzənin oğlu Qasım bəy arasında müharibə baş verdi. Qalib gəlməsinə baxmayaraq, səadət o sülalədən üz döndərdiyi üçün tez bir zamanda, 910-cu il aylarında (14.06.1504-03.06.1505) o vilayətdə öz mövcudluq yükünü axirət sarayına çəkib apardı (öldü)" (172).

"Rövzət üs-səfəviyyə" əsəri bu məsələni bir qədər fərqli şəkildə təsvir etmişdir. Bu əsərdəki məlumatdan belə aydın olur ki, Ələüddövlə Zülqədər qoşun toplayaraq özünü müstəqil elan etmək istəyirdi və Şah İsmayıl da onun bu niyyətinin qarşısını almaq üçün yuxarıda xatırlanan marşrut üzrə hərəkətə başlamışdı. Əlvənd Mirzə isə Şah İsmayılın öz qoşunu ilə Təbrizi tərk etməsindən sevinərək bu şəhəri yenidən hakimiyyəti altına gətirmək fikrinə düşmüş və dağılıb səpələnmiş qoşunlarını, habelə Zülqədər tayfası silahlılarını toplayaraq Təbriz üzərinə hücumla başlamışdı. Bu əsər də Əlvənd Mirzənin Təbrizə daxil ola bilməsindən, qızıl-

başlardan narazı qalan insanların ona kömək etməsindən xəbər verir. Amma Təbrizi əlində saxlamaq üçün Əlvənd Mirzənin sə-rəncamında kifayət qədər qüvvə yox idi və ona görə də tezliklə bu şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qaldı.

Amma mənbələrin və tarixi ədəbiyyatın çoxunda bu qarşı-laşma Şah İsmayilla Əlvənd Mirzə qarşılaşması kimi təsvir olunmuşdur. Əlvənd Mirzə itirmiş olduğu hakimiyyətini geri qaytarmaq istəyirdi və buna ümid bağlayırdı. Ona görə də qoşun dəstəsi ilə Şah İsmayılın Təbrizdə olmadığı bir vaxtda bu şəhərə daxil oldu. Şah İsmayıl Ərzincan istiqamətinə hərəkətə başlamazdan əvvəl Təbriz şəhərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün mü-əyyən tədbirlər qəbul etmişdi. O cümlədən, onun göstərişinə əsa-sən Halvaçı oğlunun rəhbərliyi altında bir dəstə saxlamışdı. Bun-dan başqa Şah İsmayıl şəhərin müdafiəsi üçün şəhər əhalisinin fəallığına da ümid edirdi və o bu ümidində heç də səhv etməmişdi. Bununla belə, Halvaçı oğlunun qüvvəsi Ağqoyunlu qoşunlarının qarşısını almağa yetərli deyildi. Əlvənd Mirzənin qoşun dəstəsi şəhər erkən Təbriz şəhərinə daxil ola bildi. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, Əlvənd Mirzə Təbrizə daxil olan kimi, şiə məzhəbini qəbul etmiş şəhər əhalisinin qətlinə başladı və bildirilir ki, elə ilk cəhddə Təbriz əhalisindən 7 min nəfər qətlə yetirildi (173).

Bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Əlvənd Mirzə öz niyyətinə nail ola bilmədi. Çünki bir tərəfdən qızılbaş dəstəsi fədakarlıqla döyüş-dü və Əlvənd Mirzənin qoşunlarına ciddi müqavimət göstərdi. Digər tərəfdən isə şəhər əhalisi Əlvənd Mirzəni qəbul etmədi və şəhər əhalisi tərəfindən də Əlvənd Mirzəyə qarşı böyük müqavi-mət nümayiş etdirildi. Qızılbaş qorçuları şəhər evlərinin damla-rında mövqe tutaraq oxlarla və tufəng atəşləri ilə müqavimət gös-tərirdilərsə, şəhər əhalisi də küçələrdə barrikadalar quraraq Ağqo-yunluların şəhərin daxilində irəliləməsinə mane olmağa çalışır-dılar. Mənbə məlumatına görə, Əlvənd Mirzə şəhərin sünni əha-lisinə ümid bağlaya bilərdi ki, bu da alınmadı. Çünki sünnilər artıq Əlvənd Mirzənin gücünə və gələcəyinə inanmırdılar. Ona görə də

Əlvənd Mirzə Təbrizdə möhkəmlənə bilmədi. Qızılbaşlar tərəfindən bir gün və bir gecə Əlvənd Mirzə qoşunlarına müqavimət göstərildi. Şah İsmayıl Tərcan ətrafındakı düşərgəsində gecə yuxu gördü ki, Halvaçı oğlu Təbrizdə çətin vəziyyətlə qarşılaşıb və düşmənlərlə döyüşlərə qatlaşıb. Səhər yuxudan ayılan kimi, Şah İsmayıl əmirlərini toplayıb bəyan etdi ki, Əlvənd Mirzənin başqa yolla Təbrizə getməsi ehtimal olunur. Bundan sonra Şah İsmayıl göstəriş verdi ki, qoşun Təbrizə doğru hərəkətə başlasın. Dörd gündən sonra Şah İsmayıl Təbrizə yetişdi. Əlvənd Mirzə qızılbaşların hücumunun qarşısını ala bilməyəcəyi üçün şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qaldı (174).

Şah İsmayıl şəhərə yetişən kimi, Əlvənd Mirzənin qoşunu üzərinə hücum çəkdi. Bu dəfə də Şah İsmayıl özünü döyüşün mərkəzinə atdı və Təbriz üzərinə gəlmiş Ağqoyunlulara güclü zərbə vurdu. Əlvənd Mirzənin dəstəsinin silahlılarından neçəsi məhz Şah İsmayılın zərbəsi ilə dünyaya vida dedilər. Bu döyüşdən sağ çıxan bilməyəcəyini görəndə Əlvənd Mirzə dəstəsini tərk edərək qaçmağa üz tutdu və bu dəfə də Diyarbəkərə doğru istiqamət götürdü. Onun dəstəsinin döyüşçüləri sonradan biləndə ki, rəhbərsiz qalıblar, onda müqaviməti dayandırdılar və Şah İsmayıldan aman dilədilər. Şah İsmayılın də şərti belə oldu ki, şiə məzhəbinin qəbul edənlərə aman verilə bilər. Döyüşçülərin müəyyən hissəsi bu şərtlə razılaşmalı oldu. Mənbədə bildirilir ki, Əlvənd Mirzənin dəstəsindən 1 min nəfəri şiə məzhəbini qəbul etdi və həyatlarını real təhlükədən qurtara bildi, 3 min nəfər qaçıb dağıldı, 3 min nəfər Diyarbəkərə tərəf qaçdı. Yəni Əlvənd Mirzə bu dəfə də Şah İsmayıl ilə döyüşdən məğlub çıxdı (175).

Bəzi mənbələrdə isə Şah İsmayıl ilə Əlvənd Mirzə arasında gərgin döyüş baş verməsi istisna edilir. Bildirilir ki, Əlvənd Mirzə Təbrizdə möhkəmlənə bilməyəcəyini görəndə şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qaldı və Təbrizlə Miyanə arasında yerləşən Ucan məntəqəsinə yollandı. Şah İsmayıl qoşunlarının yaxınlaşması xəbərini eşidəndə isə Əlvənd Mirzə orada da dayanmayaraq Həmədana çəkildi və sonra da Bağdada yollandı. İsmayıl Mirzə bir neçə

gün qoşunlara Ucanda istirahət verdikdən sonra Təbrizə döndü və 1502-ci ilin qışını da orada keçirdi (176).

“Əhsənüt-təvərix” əsərində isə ümumiyyətlə qızılbaş qoşunları ilə Əlvənd Mirzə qoşunlarının yenidən qarşılaşması haqqında məlumat təsdiq olunmur. “Bu il xəbər gəldi ki, Əmirzadə Əlvənd yenidən Ərzincandan bir ordu toplayıb, qeyri-mümkün istiqlal xəyalı ilə hər b və döyüş ləvazimatını hazırlamışdır. Ona görə də düşənbə günü, şəvval [ayının] 24-də (02.05.1502) yaxşı əməlli hökmdar mübarək tale və xoşbəxtliklə, uğurun və bəxtiyarlığın köməyi ilə səadət və iqbal üzünü, əzəmət və cah-calal simasını din və dövlət müxaliflərini dəf etməyə yönəltdi. Həmin ilin mübarək zilhiccə ayının 11-nə (17.06.1502) kimi Aladağ yaylağının bütün məsafələrini ov edə-edə qət etdilər və Tərcan yaxınlığındakı Ləkzi çəmənində cah-calalla dayandılar. Bundan xəbər tutduqdan və şahın bargah çadırını gördükdən sonra müxalif ordusu yarasalar kimi tamamilə pərən-pərən düşüb, böyük dəhşət içində xof ayağını fərar atının üzəngisinə qoydular və hərəkət yüyənini çarəsizlik əlinə verib, idbar və pərişanlıq üzünü qaçış və hicran səmtinə tutdular. Düşənbə günü, [ayın] 21-də (27.06.1502) [qızılbaşlar] Ləkzi çəmənindən köç edib zöhr (günorta) vaxtı Dərunə-kuhi yaxınlığındakı Qoç-Əhmər yurduna yetişdilər. O əsnada ətrafda və yan-yörədə əzəmətli qoşunun qüdrət əli və üstün bəxti ilə əsir edilən qalib dövlətin bir sıra müxalifləri qətlə yetirildilər. Müzəffər əsgərlər sözügedən yurdun bütün yaşıl çəmənini, dağını və təpəsini göz görə bildiyi qədər kağız kimi [ağ rəngli] çadırların qurulması ilə bahar çiçəyitək ağ rəngə boyadıqdan və səyyarələr sultanı, yəni qızıl saçan günəş gündüz qövsünün bütün məsafələrini qət edib, Ağqoyunlu türkmənlərinin dövlət günəşi kimi qüruba getdikdən sonra xəbər çatdı ki, yaramaz Əlvənd və onun ətrafına toplanmış dağınıq dəstə Ərzincandakı Sarıqaya ətrafına sığınmışlar. Xaqan həzrətləri İlahi yardımla iqtidar sahibi olan əksər adlı-sanlı əmirlərlə və qələbə nişanlı qazilərlə birlikdə kükrəyən aslan kimi coşub-gurlayaraq, cah-calal ayağını uğur atının üzəngisinə basıb, səbə yeli kimi tam sürətlə onların ardınca yürüş (“ilğar”) etdi. Ax-

şamdan səhərəcən iyirmi fərsəx yol gedib müxaliflərin yurduna çatdılar. Onlar son dərəcə qorxu və təşviş ucbatından öz yüklərini (“ağruq”larını) atıb getmişdilər. Qazilər o qənimətləri ələ keçirdilər. Əlvəndin Təbrizə getdiyini eşidən İsgəndər şanlı xaqan köhlən atının yüyənini Azərbaycan tərəfə çevirib çapdı. Makudan sürətlə keçib Təbrizə çatdı. Əlvənd Türkman kamandan atılan ox kimi Azərbaycan məmləkətindən çıxıb Bağdada üz tutdu. Xaqan həzrətləri səadət və uğurla Ucana çatdı. Qazilər müxaliflərin son dərəcə tələskənlik üzündən atıb getdikləri yükləri və malları ələ keçirib, Təbrizə yollanaraq orada qışlaq etdilər” (177).

Bununla, Şah İsmayıl ilə Əlvənd Mirzə arasındakı qarşıdurmaya son qoyuldu və Şah İsmayıl Azərbaycan daxilində kifayət qədər möhkəmləndi. Məlumdur ki, Əlvənd Mirzə Bağdadda da çox qala bilməyib oradan Diyarbəkərə çəkildi və 1504-cü ildə dünyasını dəyişdi. 1502-ci ildə Şah İsmayıl Əlvənd Mirzə ilə çox da ciddi olmayan hərbi qarşıdurmadan sonra hər hansı bir döyüşdə iştirak etmədi. Qeyd edildiyi kimi, mənbələr onun Təbrizdə qışlağa dayanmasının bildirirlər. Bu isə o demək idi ki, Şah İsmayıl qış mövsümünün fürsətindən istifadə edərək qoşunların təkmilləşdirilməsi, təchizi ilə məşğul olmuşdu. Çox güman ki, Şah İsmayıl növbəti ildə çox ciddi vəzifələri həll etməli olduğunu bilirdi və buna görə də lazımi hərbi hazırlıqlar aparırdı. Mövcud məlumatlara görə, ona qış vaxtı hətta Sultan Muradın 70 min nəfərlik qoşun toplayaraq Həmədana doğru irəliləməsi haqqında xəbərlər də çatmışdı. Ağqoyunlu dövlətinin cənub hissəsini öz hakimiyyəti altına gətirmiş Sultan Murad (Murad Mirzə) Əcəm İraqını, Farsı və Kermanı öz nəzarəti altında saxlayırdı və qızılbaş qoşunlarına qarşı çıxmaq üçün bu bölgələrdən çoxlu sayda qoşun toplamışdı. Əlvənd Mirzə ilə qarşılıqlı razılışmaya əsasən Sultan Murad onun hakimiyyətinə qarşı çıxmasa da, Azərbaycanın qızılbaşların hakimiyyəti altına düşməsi ilə Sultan Murad üçün də bir şans yaranmışdı. Ağqoyunlu dövlətinin bütün hüdudlarına sahib olmaq istəyən Sultan Murad yeni vəziyyətdə Şah İsmayılə qarşı çıxmaq

və öz ərazilərini genişləndirmək planlarını ortaya qoydu və bunun üçün əməli addımların da atılmasına başladı.

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərinə istinadən yuxarıda Sultan Muradın Şah İsmayılın hakimiyyətini qəbul etməsi haqqında xəbər verilmişdi. Əslində isə Sultan Murad belə bir mövqedən çox uzaq idi və zamanı yetişən kimi Şah İsmayıl üzərinə qoşun çəkmək fürsətini əldən buraxmadı.

12. Şah İsmayıl ilə Ağqoyunlu Sultan Murad arasında döyüş

1503-cü ildə Şah İsmayıl ilə Sultan Murad arasında böyük bir döyüş baş verdi. "Rövzət üs-səfəviyyə"dəki məlumatların qənaətinə görə, əslində, bu qarşıdurma hər iki tərəfin istəyi ilə alovlandı və hər iki tərəfin də bununla bağlı öz mövqeyi var idi. Sultan Murad özünü, ümumən, Ağqoyunlu dövlətinin qanuni varisi hesab edirdi və ona görə Əlvənd Mirzənin yoxluğu zamanı Azərbaycanı ələ keçirməyi özünün haqqı bilirdi. Şah İsmayılın da bundan xəbəri var idi və şübhə etmirdi ki, hakimiyyətini möhkəmlətmək və onu daha da genişləndirmək üçün Sultan Muradla qarşılaşmalı olacaqdır. Ona görə də Şah İsmayıl öz əmirlərini və əyanlarını toplayaraq onlarla məsləhətləşdi və onlara bildirdi ki, qızılbaşların hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi Sultan Murad ibn Yaqubun hakimiyyətinin məhv edilməsini tələb edir. Şah İsmayıl onu da bildirdi ki, Əlvənd Mirzənin hakimiyyətinin və qoşunlarının qalıqları da Sultan Murada qoşulmuşdur və onun kifayət qədər gücü var idi. Bu isə ona qarşı mübarizə aparılmasını müəyyən qədər çətinləşdirirdi. Bununla belə, Şah İsmayılın əmirləri və əyanları onun niyyətini dəstəklədilər və bəyan etdilər ki, Şah İsmayılın fikirləri onların da məqsədini təşkil edir (178).

Şah İsmayıl əmirlərinin və əyanlarının razılığını aldıqdan sonra Sultan Muradla müharibəyə daha fəal şəkildə hazırlaşmağa başladı. O, Şamlı, Ustaclı tayfalarına, Gəncə, Şirvan və Qarabağ hakimlərinə xəbər yolladı ki, qoşun dəstələri toplayıb onun sərən-

camına göndərsinlər. Bu tapşırıq çox tez bir zamanda öz həllini tapdı və adları çəkilən tayfalardan və bölgələrdən 15 min nəfərlik qoşun dəstəsi toplandı və Şah İsmayılın sərəncamına gəldi. Bundan sonra Şah İsmayıl istədi ki, bir nəfər Sultan Muradın düşərgəsinə yollansın və onun işləri barəsində məlumat toplansın. O öz adamları vasitəsilə Sultan Murada çatdırmaq istəyirdi ki, nə qədər qüvvə toplamasından asılı olmayaraq ondan çəkinmir. Ona görə də Şah İsmayıl deyirdi ki, əgər Sultan Muradın qardaşı 120 min nəfərlik qoşun toplasa belə qızılbaş döyüşçülərinin ürəyi həzrət əmirəlmöminünün işığından güc alır. Şah İsmayılın fikrincə, Sultan Murada indiyə qədər toxunmamasının səbəbi Uzun Həsənin övladlarının varlığına son qoyulmaması istəyi ilə bağlı idi. İndi isə vəziyyət dəyişirdi və ona görə də Şah İsmayıl ona xəbər göndərmək istəyirdi ki, artıq istədiyini edə bilərsiniz (179).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərindəki məlumatlara görə, Əlvənd Mirzə Təbriz ətrafından geri çəkildikdən sonra Osmanlı hakimləri ilə dil tapmış və onlar da Şah İsmayıla qarşı çıxmaq üçün onun sərəncamına çox böyük sayda qoşun dəstəsi verməyə razı olmuşdular. Bu barədə xəbər Şah İsmayıla da gəlib çatmışdı.

Bu fikirlərini Şah İsmayıl bir məktubda ifadə etdi və onu Sultan Murada çatdırma biləcək bir şəxsini tapılmasını istədi. Görünür, Şah İsmayılın əyanları böyük sürətlə müharibə hazırlıqları aparan Sultan Muradın yanına gedərək onu bu işdən çəkəndirməyin çox təhlükəli olduğunu ehtimal edirdilər. Ona görə də Şah İsmayılın məktubunu Sultan Murada çatdırmaq üçün 70 yaşında olan Lələ Qənbər ağa adlı birisi hazır olduğunu bildirdi. Lələ Qənbər ağa bu işi könüllü olaraq öz üzərinə götürmək istəməsini Sultan Muradın qərar tutduğu vəziyyətlə əlaqələndirdi. Onun fikrincə, Sultan Muradın ətrafındakılar da onun özü kimi Şah İsmayıla qarşı müharibə tərəfdarları idilər. Bu adamlar ümid edirdilər ki, əgər Sultan Murad bu müharibədə üstün gəlsə, bəlkə onların hər birinə bir vilayətin hakimiyyətini bağışlayar və bununla onlar da istədikləri kimi yaşayarlar. Bir sıra əyanlar və əmirələr isə Sultan Murada Şah İsmayılın fikirlərini çatdırmağa cəsarət etməzdilər. Onların gümə-

nınca Sultan Murad bundan şübhələnər və belə fikirləşə bilərdi ki, onların Şeyx Səfi xanədanı ilə yaxınlığı vardır. Digər tərəfdən məzhəb təfriqəsi olduğu üçün kimsə sünni olan Sultan Muradı şüə bayrağını qaldırmış Şah İsmayıl ilə yola getməyə səsləməyə cəsərət etməzdi. Yəni Lələ Qənbər ağa bununla bildirmək istəyirdi ki, indi Sultan Murad elə bir haldadır ki, kimsə Şah İsmayıl sözünü də ona çatdırmağa özündə hünər tapa bilməz. Ona görə də Qənbər ağa bu çətin vəzifəni öz üzərinə götürməyə razı oldu. Şah İsmayıl əvvəlcə lələsi olan Qənbər ağanı Sultan Muradın yanına buraxmaq istəmədi. Amma Qənbər ağanın təkidindən sonra buna razı oldu. Qənbər ağa onu inandıra bildi ki, Sultan Murad şah elçisinə toxunmaya da bilər (180).

"Aləmərə-yi Şah İsmayıl" əsərində Lələ Qənbərin elçilik missiyası haqqında geniş məlumat verilmişdir. Bu missiyanın təsviri Sultan Muradla Şah İsmayıl arasındakı münasibətlərin nə dərəcədə gərginləşməsindən xəbər verirdi. Bu təsvirdən müəyyən fikirlər ortaya çıxsada, əslində, Sultan Murad çox ciddi seçim qarşısında olduğunu anlayırdı. Əlvənd Mirzənin aradan götürülməsindən sonra Sultan Muradla Şah İsmayıl münasibətləri "ölüm-dirim" xarakteri almışdı və bu qarşıdurmadan çıxmağın yolu müharibəni xeyli dərəcədə reallaşdırmışdı.

Adı çəkilən mənbədəki məlumata görə, Sultan Murad onun sarayına gəlmiş Qənbər ağa heyətini ehtiramla qarşıladı. Qənbər ağanı 40 nəfərlik bir heyət müşayiət edirdi. Bu heyət Sultan Murad sarayına çatan kimi onlara yemək-içmək verildi, Şah İsmayılın məktubunun üzərinə hörmət əlaməti olaraq zər səpildi və sonra da bu heyət Sultan Murad tərəfindən qəbul edildi. Sultan Murad məktubu oxuyandan sonra Şah İsmayıl haqqında düşüncələrini bir daha dilinə gətirdi. O şübhə etmirdi ki, Şah İsmayıl onu aradan götürmək və bununla öz dövlətinin hüdudlarını genişləndirmək istəyir. Amma Şah İsmayılın başı Əlvənd Mirzə ilə mübarizəyə qarışmışdı və Sultan Murad da bilirdi ki, Şah İsmayılın Əlvənd Mirzə ilə döyüşləri davam etdiyi zaman ərzində onun üstünə qoşun çəkməyəcəkdir. Sultan Muradın sözlərinə görə, həmin vaxt

o da Şah İsmayıl qarşı qoşun çəkmədi və bunu lazım bilmədi. Amma meydana gəlmiş yeni şəraitdə Sultan Murad hərəkətsiz dayanmağı düzgün saymırdı və bunu o, Qənbər ağaya da çatdırdı. Onun fikrincə, qardaşı Osmanlı hakimlərindən aldığı böyük sayda qoşunla Şah İsmayılın üzərinə gəldiyi vaxt ("Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə) Sultan Murad da qoşunlarını toplayıb öz maraqlarını həyata keçirmək istəyirdi və bu işdə özünü haqlı sayırdı. Yəni o da qızılbaşlara qarşı çıxmaqla onlara zərbə vurmaq və öz hakimiyyətini daha da möhkəmləndirmək istəyirdi. Qənbər ağa onun fikirləri ilə razılaşmadı və bildirdi ki, Şah İsmayıl ona hər zaman qardaş münasibəti bəsləyibdir və əgər istəsəydi çoxdan Sultan Muradın axırına çıxıb bilərdi. Amma Uzun Həsənin xanədanına olan bağlılığı üzündən belə bir addım atmadı. Qənbər ağa onu da bildirdi ki, Sultan Muradın yanına gəlməkdə məqsəd heç də ondan Şah İsmayıl kömək istəmək deyil. Məqsəd yalnız qarşılıqlı səmimi münasibətləri qorumaqdır (181).

Sultan Muradla Qənbər ağa danışıqlarında qarşılıqlı anlaşma alınmadı. Bu danışıqın bir nəticə verməyəcəyini görəndə Sultan Murad açıq şəkildə bəyan etdi ki, o, Şah İsmayıl ilə düşməndir və kimsə də öz düşməninə sağ olmasını istəməz. Hətta hədələyici şəkildə bildirdi ki, bir tərəfdən onun qoşunlarının, digər tərəfdən isə qardaşının qoşunlarının hücum etməsi Şah İsmayılın mövcudluğuna son qoyacaqdır. Bundan sonra isə qızılbaş ailələrinin və uşaqlarının başına istənilən oyun açılacaqdır. Qənbər ağa da bu fikirlərin qarşısında özünün sərt fikirlərini açıqladı, Sultan Murad Şah İsmayılın qarşısında qolu bağlı dayanmaqdan və düşünülməmiş addımlardan çəkəndirməyə çalışdı. Onun bu sözləri Sultan Muradın xoşuna gəlmədi və onun qətlinə fərman verdi. Qənbər ağa qoşunların ayaqları altına atıldı və o, ayaq zərbələrindən dünyasını dəyişdi. Qənbər ağanı müşayiət edən heyət üzvləri də qətlə yetirildi. Onlardan yalnız 5-6 nəfər canlarını qurtararaq geri qayıda bildilər. Bu xəbərdən Şah İsmayıl çox pərişan oldu və söz verdi ki, Qənbər ağanın qisasını mütləq Sultan Muraddan alacaqdır.

"Tarix Elçi-ye Nizam şah" əsərinin məlumatına görə, 1503-cü ilin yazında və yayında Fars vilayətində mürəkkəb bir vəziyyət yaranmışdı. Bir tərəfdən əhali arasında yoxsulluq və fəqirlik yüksək həddə çatmışdı, yağmursuzluq, ərzaq çatışmazlığı insanların yaşayış həddini son dərəcə çətinləşdirdiyi bir vaxtda yolxucu xəstəliklərin yayılması da əhalini çox ciddi bir sınaq qarşısında qoymuşdu. Belə bir vəziyyətdə vilayət daxilindəki hərə-mərclik də yüksək səviyyəyə çatmışdı. Yerli hakimlərin hər birinin müstəqilləşməyə cəhd göstərməsi Sultan Muradın hakimiyyətini kifayət qədər zəiflədirdi. Məhz belə bir vaxtda Şah İsmayıl öz elçisini Sultan Muradın yanına göndərdi və onu itaət etməyə çağırırdı. Bu mənbənin məlumatına görə, Sultan Murad öz əmirlərinin toplantısını keçirdi və Şah İsmayılın məktubu həmin toplantıda müzakirə olundu. Bu müzakirə zamanı Sultan Muradın əmirləri və əyanları arasında fikir ayrılığı yarandı. Onların bir dəstəsi sülhün qorunmasına tərəfdar çıxdılar. Əyanların başqa bir dəstəsi isə Şah İsmayılın tələblərini qəbul etmədilər. Sultan Murad da onlarla əlbir oldu və müharibə qərarını verdi. Bu mənbənin məlumatına görə, Şah İsmayılın elçisi sağ-salamat geri qayıtdı (182).

Sultan Murad sözsüz ki, qarşıda onu çox ciddi sınağın gözlədiyini bildirdi və ona görə də Şah İsmayıl ilə yaxınlaşmaqda olan qarşিদurmaya ciddi hazırlaşdı. O öz qoşunlarını toplamaqdan və təchiz etməkdən əlavə ətraf dövlətlərdən və hakimlərdən də hərbi yardım almağa çalışdı. Tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlara görə, Sultan Murad belə bir yardımı Osmanlı sultanından da ala bilmişdi və onların qarşılıqlı razılaşmasına əsasən xeyli sayda yeniçəri və topçu yüzlərlə topla birlikdə Sultan Muradın qoşunlarına qatılmışdı. O cümlədən, Mustafa paşa, Yaqub paşa, Dilavər paşa və digərlərinin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstələri də Sultan Muradın qoşunlarının tərkibində Şah İsmayıl qarşı mövqə tutmalı idilər. Bundan başqa Sultan Muradın adamları ətraf bölgələrdə qızılbaşların əleyhinə təbliğat aparırdılar. Bu təbliğatın mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Sultan Murad çox böyük sayda qoşunla Şah İsmayıl qarşı müharibəyə başlayır və Sultan Murad bu müha-

ribədə qalib gəlməklə şüalıyın də kökünü kəsəcəkdir. Güman edilirdi ki, bununla şüalıyə cəlb edilmiş əhaliyə təsir göstəriləcək və bu da qızılbaşlara ictimai dəstəyinin zəifləməsinə yol açacaqdır.

Sultan Murad eyni zamanda Qum hakimi Əsləməs (İslamış) bəylə ittifaq yarada bildi. Bunun üçün o öz anası, Şirvanşahın qızı Gövhər Sultan xanımı 5 min nəfərlik qoşun dəstəsinin müşayiəti ilə Quma göndərdi. Gövhər Sultan xanım Qum hakimi ilə görüşündə bölgədə yaranmış vəziyyəti bir daha onun nəzərinə çatdırdı, Şah İsmayılın planları ilə bağlı qorxunc bir mənzərə yaratdı. Gövhər Sultan xanım bəyan etdi ki, qızılbaş qoşunları yaramaz insanlardan təşkil edilmişdir, onların köməyi ilə Şah İsmayıl artıq Şirvanşahı və bir çox hakimləri hakimlik taxtından taxta tabuta göndərmişdir. Onun fikrincə, çox tezliklə Şah İsmayıl Quma da çata bilərdi və bu zaman Qum hakimi öz ailə və uşaqlarından əl üzməli idi. Eşitdikləri Əsləməs bəyə doğrudan da təsir etdi və Sultan Muradla birlikdə Şah İsmayıla qarşı müharibə aparmağa razı oldu. Ona görə də öz qoşunlarını toplayıb Sultan Muradın Delicandakı düşərgəsinə yollandı. Mənbələr bu qoşunlar gələndən sonra Sultan Muradın qoşunlarının 70 min nəfərə çatdığını bildirirlər. Bütün qoşunların toplanmasından sonra isə Sultan Murad Delicandakı düşərgəsindən Həmədan ətrafına yola düşdü. Çünki o, Şah İsmayılı məhz burada qarşılamaq istəyirdi (183).

“Əhsənüt-təvarix” əsərində Sultan Muradın anasının Quma yollanması haqqında məlumat verildikdən sonra Qəmbər ağanın elçiliyə göndərildiyi və onun sağ-salamat geri qayıtdığı bildirilmişdir: “O zaman ki Azərbaycan məmləkəti İsgəndər şanlı xaqanın əlinə keçdi, Yaqub padşahın oğlu Sultan Murad iltiraba düşüb, “dostluq və düşmənlik miras olaraq keçər” hədisinin məzmununu yada salaraq ətrafa və yan-yörəyə adam göndərdi, öz əsgərlərini cəmləşdirdi. Qılıncdan qurtulub müxtəlif yerlərə səpələnmiş Ağqoyunlular toplaşdılar. O, İraqdan təxminən beş min piyada tələb etdi və qışın əvvəllərində təqribən yetmiş min nəfər cövşən geyən, xəncər vuran süvari ilə Dilican kəndindən Həmədana doğru hərəkət bayrağını yüksəltdi. Öz anası Gövhər-sultanı Quma

göndərdi ki, İslamış bəyi ordu ilə birlikdə dərgaha gətirsin. Gövhər-sultan xanım İslamış bəyə dedi:

- Qızılbaş qoşunu və alçaq dilavərlər bu diyara gəlməkdədirlər. Eşitmiş olarsan ki, atam şirvanşahı və b. yüksək məqamlı padşahları necə məğlub etmişlər. Əgər bizə yardım göstərməkdə laqeydlik etsən, onlar güclü ordu ilə hiddət və kin üzündən bu diyara gəlib Sultan Muradı məğlub edəcəklər və türkmanların arvaduşaqlarını əsir götürəcəklər. Öz uşaqlarınıza rəhminiz gəlsin.

Ona görə də İslamış bəy çoxlu ordu ilə savaşa yollanıb, Qumdan çıxaraq hərəkət bayrağını Sultan Muradın düşərgəsinə doğru yüksəltdi və Mənsur bəy Pornakın zaviyəsinə çatdı. [Daha sonra] köçhaköçlə Sultan Muradın ordusuna yollandı. Sultan Muradın istiqlal kosunun təntənəsi, şövkətinin və iqbalının bolluğu ardıcıl surətdə Azərbaycana çatdığı üçün İsgəndər şanlı xaqan, Sultan Heydərin qullarından olan, rəvan danışıqı və fəsahtəli nitqi ilə tay-tuşlarından seçilən və üstün olan Qənbər ağa adlı elçini Sultan Muradın yanına göndərdi ki, onu itaətə və tabeçiliyə dəvət etsin.

... Qənbər İraq hakimindən pərişan cavablar eşitdi və inadkarlıq, dikbaşlıq əlamətləri müşahidə etdi. O, ali taxtın ətəyinə qayıtdı və görüb-eşitdiyini ərz etdi. Ona görə də cahan məmləkətlərinin sultanı, qalibiyyət sahibi (“Əbülüzəffər”) Şah İsmayıl Bahadır xan – Allah onun mülkünü və səltənətini əbədi etsin – zəfər nişanlı bayraqlarını İraq tərəfə yüksəltdi” (184).

Qeyd edilməlidir ki, Sultan Muradın bütün fəaliyyəti Şah İsmayıl tərəfindən izlənilirdi. Sultan Murad qoşunlarının Həmədana tərəf hərəkətə başlaması xəbərini alanda Şah İsmayıl da öz qoşunları ilə Təbrizdən hərəkətə gəldi və Həmədana doğru istiqamət götürdü. Hər iki tərəfin qoşunları Həmədan yaxınlığındakı Almbulağı adlanan düzdə toplaşdılar və dərhal da qoşunların qruplaşdırılmasına, döyüşqabağı hazırlığa başladılar. Məlumatlara görə, qoşunlar bir-birindən təxminən 2 fərsənglik məsafədə dayandılar və səhəri gün 1503-cü il iyun ayının 21-də onlar arasında böyük bir döyüş baş verdi.

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, Sultan Muradın qoşunlarının hərəkəti də Şah İsmayılın kəşfiyyatı tərəfindən izlənilirdi. Sultan Murad qoşunlarının əsas hissəsinin hərəkətindən əvvəl topçu dəstəsinin hərəkətinə göstəriş vermişdi. Çox güman ki, belə bir qərar topçu dəstəsinin çox yavaş hərəkət etməsi ilə bağlı idi. Qeyd edildiyi kimi, topçular arasında Osmanlı qoşunlarının nümayəndələri də var idi və sözsüz ki, onların fəaliyyəti qızılbaş qoşunlarını müəyyən sınaqlar qarşısında qoya bilərdi. Ona görə Şah İsmayıl hələ döyüş başlamazdan əvvəl Sultan Muradın toplarının sıradan çıxarılmasını lazım bildi və bunun üçün İsfahan istiqamətinə xüsusi bir dəstə göndərdi. Həmin dəstəyə İlyas bəy rəhbərlik edirdi. Bu dəstənin tərkibində 1500 nəfərlik döyüşçü var idi və onlar da Şah İsmayılın qardaşı Sultan İbrahim (İbrahim Mirzə mənbədə Sultan İbrahim kimi təqdim olunmuşdur) rəhbərliyi altında idi. Sultan İbrahim bəy döyüşdə iştirak etmək arzusunu bildirdi və Şah İsmayıl da buna etiraz etmədi (185).

"Aləmara-yi Səfəvi" əsərində bu məsələnin təsviri daha geniş verilmişdir. Bu təsvirdən aydın olur ki, ilkin olaraq Sultan İbrahim topların ələ keçirilməsinə hazır olduğunu bildirdi. Şah İsmayıl bundan çox sevindi və bildirdi ki, əslində ondan bu cavabı eşitmək istəyirdi. Mənbədəki məlumata görə, Şah İsmayıl bu cavabı eşidəndən sonra belə bir ifadə işlətdi ki, belimin ağrısına öz əlim və dırnağımdan başqa kim yetə bilər? Yəni Şah İsmayıl ən yaxınlarını özünə simsar və arxa görmək istəyirdi və Sultan İbrahim belə birisi olmasından məmnunluq hissi keçirirdi. Sonra da Şah İsmayıl ondan soruşdu ki, bu işin icrası üçün özünə nə qədər adam aparmaq istəyirsən? Sultan İbrahim də cavab verdi ki, 500 nəfər. Şah İsmayıl bununla razılaşmadı və ona özü ilə hətta 1500 nəfər aparmağı icazə verdi. Halvaçioğluna da göstəriş verildi ki, onun dəstəsindən 1000 nəfər Sultan İbrahim üçün ayrılınsın. Sultan İbrahim deyilən sayda qoşunu götürərək Halvaçioğlu ilə birlikdə topların ələ keçirilməsinə yola düşdü. Hadisələrin sonrakı təsvirindən belə məlum olur ki, Sultan İbrahim tapşırılan vəzifənin

icrasını bütünlüklə öz üzərinə götürmüş və Halvaçioğluna da tapşırılmışdı ki, zərurət olmadığı halda döyüşə qarışmasın (186).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"a görə, Şah İsmayılın göstərişi ilə bu dəstə hərəkətə başlayanda Sultan Muradın topçuları artıq Cərfədqan adlanan məntəqəyə yetişmişdi. Bu toplar Cərfədqanda olanda oranın hakimi Sultan Muradın topçular dəstəsinin rəhbəri İsfəndiyar bəyi ziyafətə dəvət etdi. İsfəndiyar bəy bu dəvəti qəbul etdi, amma topları öz hərəkətindən saxlamadı. Topları müşayiət edən dəstədən 1000 nəfəri özü ilə saxladı, qalanları isə toplarla birlikdə yola saldı. O belə fikirləşirdi ki, toplar öz hərəkətini dayandırmasın, özü isə arxadan onlara çata bilərdi. İsfəndiyar bəy topçular dəstəsinə qarşı hər hansı bir təhlükə gözləməirdi. Çünki bu dəstə Sultan Muradın hakimiyyəti altında olan ərazi ilə hərəkət edirdi (187).

Səhəri gün İsfəndiyar bəy topların ardınca yola düşdü və yalnız dörd gündən sonra toplara yaxın olan bir məsafəyə yetişə bildi. Amma ondan fərqli olaraq topların ələ keçirilməsi üçün bölgəyə gələn İlyas bəy topçular dəstəsinə yetişə bildi. Topların mühafizə dəstəsi müqavimət göstərməyə çalışsa da bir nəticəyə hasil ola bilmədi. Mühafizəçilərin çoxu qətlə yetirildi, toplar və onların təchizatı İlyas bəyin əlinə keçdi. Topları müşayiət edən dəstədən bir neçə nəfər canlarını salamat qurtararaq həmin ərazidən dörd fərsəx məsafədə olan İsfəndiyar bəyə məlumat çatdırdı. İsfəndiyar bəy bunu eşitcək yanındakı min nəfərlik dəstə ilə İlyas bəyin yolunu kəsməyə çalışdı. O, güman edirdi ki, topları xilas edə biləcəkdir. Lakin o da bir nəticəyə nail ola bilmədi. Mənbələr bu döyüşdə İlyas bəyi müşayiət edən Sultan İbrahimin igidliyini xüsusi ilə qabardılar. Sultan İbrahim bu döyüşdə fəal iştirak etdi və meydanın mərkəzində nizəsi ilə İsfəndiyar bəyi vuraraq yerə saldı. Onun göstərişinə əsasən İsfəndiyar bəyin əl-qolunu bağlayaraq top arabası içində atdılar. İsfəndiyar bəyin dəstəsi də çoxlu itki verərək döyüş meydanını tərk etdi (188).

Məlumata görə, Sultan İbrahimlə İlyas bəy Halvaçioğlu bu döyüş zamanı 20 ədəd top ələ keçirə bildilər və Dərcəzin adlı

məntəqəyə çatandan sonra bu barədə Şah İsmayıl xəbər göndərdilər. Şah İsmayıl həm Sultan Muradın qoşun dəstələrindən birinə ağır zərbə endirilərək onun 20 ədəd topunun ələ keçirilməsinə, həm də qardaşı İbrahim Mirzənin bu döyüşdə şücaət göstərməsinə çox sevindi. Ona görə İbrahim Mirzəyə bir baş cins at, zərlə bəzədilmiş yəhər, qiymətli tac və digər hədiyyələr göndərdi. İlyas bəy də qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırıldı. Onlara xəbər göndərildi ki, Həmədan istiqamətinə irəliləsinlər və orada Şah İsmayılın əsas qüvvələrinə birləşsinlər (189).

"Aləmara-yi Səfəvi"də isə bu döyüşün təsvirində fərqli məqamlar vardır. Bu əsərdə bildirilir ki, Sultan Muradın topçular dəstəsi qızılbaş qoşunlarından üç mənzillik məsafədə idi. Sultan İbrahim və onun dəstəsi topçulara o zaman yetişdilər ki, onlar düzən ərazi ilə sakitcə irəliləməkdə idilər. Sultan İbrahim göstəriş verdi ki, 200 atlı topçular dəstəsinin arxasını tutsun, 200 nəfər bu dəstənin qarşısını alsın. Özü isə 300 nəfər atlı ilə dəstənin mərkəzinə zərbə endirdi. Qızılbaşlar çox böyük sürətlə Sultan Muradın qoşun dəstəsi üzərinə şığıdılar. Adı çəkilən mənbənin məlumatına görə, Sultan İbrahimin 1000 nəfərlik dəstəsinin hücumu 10 min nəfərlik bir qoşun dəstəsinin hücumunu xatırladı. Ona görə Sultan Muradın topçular dəstəsi çaş-baş vəziyyətə düşdü. Bu mənbədəki məlumata görə, dəstənin rəhbəri olan İsfəndiyar bəy heç də dəstədən geri qalmamışdı. Əksinə, min nəfərlik bir dəstə ilə topçu dəstəsindən bir fərsəng irəlində hərəkət edirdi və onun topçu dəstəsi üzərinə olan hücumdan xəbəri yox idi. Onun özü ilə min nəfərlik dəstəni irəli aparması isə topçu dəstəsinin müfəhizəsini xeyli zəiflətməmişdi. Bu da qızılbaşların uğurlu hücumuna əlavə imkan yaradırdı. İlk hücumdan sonra topçu dəstəsindən 500 nəfər qətlə yetirildi. Qızılbaşların ikinci cəhdi daha 500 nəfərin qətlə yetirilməsi ilə nəticələndi. Bütünlükdə, topların ələ keçirilməsi zamanı 1500 topçu və mühafizəçinin qətlə yetirildiyi bildirilir (190).

Sultan Muradın topçular dəstəsindən qaçmağa fürsət tapmış döyüşçülər İsfəndiyar bəyə yetişərək qızılbaşların hücumu haqqında ona məlumat çatdırdılar. O da yanındakı min nəfərlik dəstə

ilə dərhal geri döndü və o vaxt qızılbaşlara yetişə bildi ki, onlar artıq bütün topları ələ keçirərək hərəkət marşrutundan bir fərsəng aralana bilmişdilər. Topları mühafizə edən dəstədən kimsə qalmamışdı. Öldürülən öldürülmüş, qalanları da qaçıb-dağılmışdılar. Hələ qızılbaşlar dəstəsinə çatmamış İsfəndiyar bəy bir nəfər əsir götürülmüş qızılbaş döyüşçüsü ilə və bir neçə nəfər öz döyüşçüsü ilə görüşüb onlardan məlumat ala bildi. Eşidəndə ki, qızılbaşlar cəmi min nəfər olmuşdur, onda qızılbaşlara üstün gəlmək ümidi yarandı. Sultan İbrahim uzaqdan İsfəndiyar bəyin dəstəsinin yaxınlaşmasını müşahidə edəndə göstəriş verdi ki, toplar dayanmadan öz hərəkətini davam etdirləsinlər. Özü isə qızılbaş döyüşçüləri ilə birlikdə döyüş mövqeyi tutdu. Halvaçioğlu ona yaxınlaşaraq döyüşə qoşulmasına icazə istədi. Sultan İbrahim isə bildirdi ki, bu döyüşə də özü rəhbərlik etmək və onu özü başa çatdırmaq istəyir. Ona görə Halvaçioğlu bu qarşıdurmada da elə bir fəallıq göstərmədi və təsvirdən belə məlum olur ki, buna heç ehtiyac da olmadı. Sultan İbrahimin bu dəfə də böyük sürət və qətiyyət nümayiş etdirməsi nəticəsində İsfəndiyarın dəstəsinə heç bir şans verilmədi. Qısa müddətdən sonra onun 300 döyüşçüsü qətlə yetirildi və özü isə əsir götürüldü. İsfəndiyar Mirzə fəallıq göstərərək atdığı nizə ilə Sultan İbrahimi atdan yerə salmağa cəhd göstərdi. Amma Sultan İbrahim öz sipəri ilə onun zərbəsinin qarşısını aldı və sonra da kəməndlə onu atdan yerə salaraq əsir götürdü. Bu döyüşdə İsfəndiyar bəylə birlikdə daha 70 nəfər əsir götürülərək Şah İsmayılın düşərgəsinə gətirildi. Məlum olduğu kimi, Şah İsmayıl bu xəbəri çox böyük məmnunluqla qarşıladı və xüsusilə, Sultan İbrahimin hünər göstərməsi və Səfəvi hərəkətinə sədaqətli olması onu çox sevindirdi. Məlumatla görə, görüşdükləri zaman Şah İsmayıl qaradaşının alnından öpdü və dedi ki, ey qardaş, sən doğrudan da mənim qardaşımsan, sənə görə xatircəm oldum və şükür olsun ki, heç kimin belə bir qardaşı yoxdur. Sonra da İsfəndiyar bəyə təklif olundu ki, şiə məzhəbini qəbul etsin. İsfəndiyar bəy imtina etdikdə qətlə yetirildi (191).

Sultan Muradın topları düşərgəyə çatdırıldıqdan sonra Şah İsmayıl Həmədana doğru irəliləmək barəsində göstəriş verdi.

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində qızılbaş qoşunlarının Sultan Muradla döyüşə yollanması belə təsvir edilmişdir: "Xaqan həzrətlərinin (Şah İsmayılın) «Namurad» dediyi Yaqub padşahın oğlu Sultan Murad Fars, İraq, Kirman və Xuzistan məmləkətlərinin hökmdarı idi. O, haqqında bəhs etdiyimiz əhvalatlardan və xaqan həzrətlərinin istilalarından agah olduqda öz məmləkətlərinin qoşunlarını cəmləyib, istiqlalıyyəət xəyalı ilə hərəkətə keçdi. Sultan Muradın gəlişi xəbəri Heydər soylu padşahın qulağına çatdıqda əvvəlcə o, Sultan Heydərini etibarlı qulamlarından olmuş, zəka və ağırlı bir kişi olan Qənbər ağa adlı yaxşı nitqə malik elçisini onun yanına göndərüb, onu dostluğa, itaətə və tabeçiliyə dəvət etdi. Bunun cavabında Sultan Murad nalayiq sözlər dilə gətirdi və o həzrətlə (Şah İsmayilla) döyüşmək məqsədi ilə Delican qəsəbəsindən Həmədan yaxınlığına gəldi. O, özü ilə yetmiş min nəfərə qədər türkmən qoşunu, üç yüz araba («ərradə») ilə toplar, zərb-zənlər və [digər] yaraqlar gətirmişdi. Bu tərəfdən Süleyman şanlı xaqan səadətli əsgərlərlə Allahın mərhəmətinə, pak və günahsızların müqəddəs ruhlarının köməyinə arxalanaraq, şöhrətli qızılbaş tayfalarından müqəddəs üzənginin həndəvərində olan on iki min nəfərlə birlikdə düşmənlərin qarşısına yönəldi " (192).

Mənbələrdə olan məlumatlara görə, qoşunlar döyüşün başlamasından bir gün əvvəl Almabulağı ("Xolde-bərin"də Almaqulağı kimi göstərilmişdir, s.128) adlanan məntəqəyə çatmışdılar. Başqa sözlə, qoşunlar 1503-cü il iyun ayının 20-də döyüş meydanına çatmışdılar. Şah İsmayıl Səfəvinin həyatının araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqat əsərlərində döyüşdən bir gün əvvəl qızılbaş qoşunlarının rastlaşmalı olduğu bir çətinlik haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Bildirilir ki, Şah İsmayıl döyüşün planlaşdırıldığı bölgəyə yetişəndə qoşunlara bir günlük istirahət verilməsi qərarına gəldi. Bu qərar havanın çox isti olması ilə bağlı idi. Qoşunların düşərgə saldığı ərazidə su mənbəyinin olmaması döyüşçülər üçün təbii bir çətinliyi ortaya çıxarırdı. Aparılmış kəşfiyyat müşahidə

dələri də onun göstərirdi ki, yaxın bölgədə su tapmaq qeyri-mümkündür. Susuzluğun yaratdığı gərginlik bəzi qızılbaş əmir-lərində qarşıdakı döyüşün keçirilməsinin məqsədəuyğunluğuna müəyyən şübhələr yaratdı. Ona görə bəzi əmirlər belə fikirlər irəli sürdülər ki, qoşunlar susuz məkandan geri çəkilsin, qoşunların ağır vəziyyətə düşməsinin qarşısı alınsın. Onlar düşünürdülər ki, suyun olmaması qoşunları məğlubiyyətə düşər edə bilər. Əslində, susuzluğun yaratdığı çətinlik doğrudan da təşviş yaradacaq bir çətinlik idi. Amma kimsə cəsarət edib həm mövcud çətinliyi, həm də qızılbaş əmirlərinin narahatçılığını Şah İsmayıl çatdırmaq istəmirdi. Bildirilir ki, qızılbaş qoşunları daxilində Sultan Murada meyilli olan şəxslər də var idi və onlar müəyyən söhbətlərlə hətta qızılbaşları təxribata çəkməyə çalışırdılar. Bunun nəticəsi idi ki, mürid-mürşid münasibətlərindən lazımi qədər baş çıxarmayan qızılbaşlar Şah İsmayılın çadırı yaxınlığında toplaşaraq hay-küy qaldırmağa çalışdılar. Vəziyyət bu səviyyəyə çatanda Abdal bəy Dədə nəhayət ki, Şah İsmayılın çadırına daxil oldu, bölgədə su olmadığı, bunun nəticəsində atların, yük daşıyan digər heyvanların, o cümlədən də döyüşçülərin susuzluqdan əziyyət çəkdiqləri haqda ona məlumat verdi. Şah İsmayıl məsələdən hali olduqdan sonra bildirdi ki, xudavənd bu quru biyabanda da öz sufilərini çeşmə suyu ilə doyurmağa qadirdir və sonra da başını dizləri üstünə aldı. Abdal bəy çadırı tərk edərək döyüşçüləri sakit olmağa və mövcud çətinliyin həll ediləcəyinə inandırmağa çalışdı. Bəziləri bu xahişi qəbul etdilər, bəziləri isə qəbul etmədilər və Abdal bəyin sözlərini sufiliyə yaraşmayan sözlər kimi qiymətləndirdilər. Bu zaman Şah İsmayıl əlində təbərzin çadırdan bayıra çıxdı və bütün qızılbaşlara göstəriş verdi ki, çadırlarının qarşısında bir göz dərinliyində quyu qazsınlar və həmin quyudan çıxacaq sudan içməklə Allahın rəhmətinin şahidi olsunlar. Şah İsmayılın mürşidliyinə bağlı olan sufilər, ona sədaqətli olan insanlar deyilən kimi quyu qazmağa başladılar və doğrudan da həmin quyulardan su fişqırmağa başladı. Sufi əmirləri və qızılbaş döyüşçüləri bu nemətdən gen-bol bəhrələnməklə onu həm də Şah İsmayılın kəra-

məti kimi qəbul etdilər və Şah İsmayılın çadırı qarşısına toplasaraq ona bir daha öz sədaqətlərini bəyan etdilər. Qızılbaş döyüşçüləri şübhə etmədilər ki, Allahın belə kəramətinə sahib olan Şah İsmayılın rəhbərliyi altında Sultan Muradla gözlənilən döyüş qələbə ilə başa çatacaqdır (193).

Bir məlumatla görə, qızılbaş qoşunlarının düşərgə saldığı Al-mabulağı məntəqəsi Sultan Muradın qoşunlarından 10 fərsəng məsafədə idi. Qoşunların qurplaşdırılmasına başlamazdan əvvəl bütün döyüşçülər silahlandırıldı və döyüşə hazır vəziyyətə gətirildilər. Bu məlumatda bildirilir ki, qoşunlar düşərgə salandan sonra cəbbəxana istifadəyə alındı, silahlanmalı olan hər bir gəncə silah paylandı, bəzilərinə ox, kaman, sipər, nizə verildi, bəzi müridlər atla təmin edildi və bu yolla 12 min nəfərlik qoşun dəstəsinin təchizatı təkmilləşdirildi. Bundan sonra qızılbaş qoşunları daha dörd fərsəng irəliləyərək Sultan Muradın qoşunlarının altı fərsəngliyinə yetişdilər (194).

Döyüşdən öncəki gecəni hər iki tərəf qoşunların qruplaşdırılması, döyüş tapşırıqlarının dəqiqləşdirilməsi, təchizat, təminat, idarəetmə məsələləri ilə məşğul oldu. "Xolde-bərin"ə görə, Şah İsmayıl öz qüvvələrinin qruplaşmasını aşağıdakı kimi apardı: Xəlifə bəylə Mənsur bəy Qırçağ çərxcəi təyin edildilər. Döyüşün başlanması vəzifəsi onlara həvalə olundu. Döyüş meydanının mərkəzində Şah İsmayıl özü qərar tutdu. Piri bəy Qacarin rəhbərliyi altında olan 1500 nəfərlik nizəçilər dəstəsi də Şah İsmayılın olduğu mövqeyə çıxarıldı. Abdal bəy Dədə, Lələ Hüseyn bəy, Məhəmməd bəy Ustaqlı, Bayram bəy Qaramanlı, Əbdü bəy Şamlı, Yeqan bəy Təkalu, Sarıəli Möhürdar və digər əmirlərin rəhbərliyi altında olan dəstələr isə cinahlarda yerləşdirildi. Bir daha qeyd edilməlidir ki, Şah İsmayılın qoşunlarının 12 min nəfərdən ibarət olduğu bildirilirdi (195).

"Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, qızılbaş qoşunları Sultan Murad qoşunlarının dörd fərsəngliyində düşərgə salanda Şah İsmayıl əmirlərini yanına topladı və gözlənilən döyüşlə bağlı bəzi niyyətlərini açıqladı. O əmirlərə müraciətlə dedi ki, indi avanqard

dəstəni (pişxana) Sultan Murad qoşunlarının iki fərsəngliyinə qədər qabağa aparmağı bacaracaq bir kişinin irəli çıxmasını istəyir. Bu zaman Halvaçioğlu irəli çıxaraq bu tapşırığın icrasını öz üzərinə götürməyə hazır olduğunu bildirdi. Halvaçioğlu bəyan etdi ki, o, qızılbaş qoşunlarının çərçəsidir və buna görə də pişxananın ona həvalə olunmasını arzu edir. Şah İsmayıl bununla razı olmadı və bildirdi ki, onun 2 min nəfərlik Qacar dəstəsi ilə çərçə olması məsləhətdir. Onda Şah İsmayılın qardaşı Sultan İbrahim (İbrahim Mirzə) bu tapşırığın icrasını öz üzərinə götürməyə hazır olduğunu bildirdi. Sultan İbrahim söylədi ki, Sultan Muradın qoşunları artıq onun zərbəsinə bələddirlər və ona görə də bu vəzifə ona həvalə olunsayaxşıdır. Şah İsmayıl bu təkliflə də razı olmadı və qeyd etdi ki, bir halda ki, Sultan İbrahim qarşı tərəfin toplarını ələ keçirib ələ döyüşdə də həmin dəstəyə rəhbərlik etməsi yaxşı olar. Sultan İbrahimin öhdəsinə 2 min nəfərlik dəstə verilməli idi. Nəhayət, Şah İsmayıl qoşunların pişxanasını (avanqard dəstəsini) Abdal bəy Dədəyə həvalə etdi. Bütünlükdə isə, qızılbaş qoşunlarının döyüş düzülüşü belə qurulmuşdu: hələ döyüş meydanına doğru irəliləyərkən Şah İsmayıl avanqard dəstə kimi Abdal bəy Dədənin dəstəsini önə çıxarmışdı. Pişxana adlandırılan bu dəstənin ardınca İlyas bəy Halvaçioğlunun rəhbərliyi altında 2 min nəfərlik Qacar dəstəsi, bu dəstənin ardınca Sultan İbrahimin rəhbərliyi altında top dəstəsi, sonra qoşunların əsas hissəsi və qoşunların sonunda da Şah İsmayıl özü hərəkət edirdi. Döyüş meydanında isə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayıl mərkəzdə mövqə tutdu. Özünün sağ cinahına Abdal bəy Dədə və Əbdü bəy Şamlının rəhbərliyi altında olan dəstələri, sol cinahına isə Xan Məhəmməd Ustaclı ilə Qaraxan Ustaclının rəhbərliyi altında olan dəstələri yerləşdirdi. Çərçəilər dəstəsi İlyas bəy Halvaçı oğlunun rəhbərliyi altına verildi. Bu döyüşdə də Şah İsmayıl ehtiyat qüvvə saxlanmasına xüsusi diqqət ayırdı və bu qüvvələri qardaşı İbrahim Mirzəyə tapşırırdı (196).

Sultan Murad da bu məsuliyyətli döyüş qarşısında öz qoşunlarını müəyyən edilmiş vəzifələrə uyğun olaraq qruplaşdırdı. O da

mərkəzdə dayanan qoşun dəstələrinə rəhbərliyi öz üzərinə götürdü. Bu istiqamətdə qoşunların əsas hissəsi yerləşmişdi və əsas zərbənin də mərkəzdən vurulacağı gözlənilirdi. Sonra o, Əli bəy Türkman adlı sərkərdəsini sağ cinaha, Murad bəyi isə sol cinaha təyin etdi. Mənbələrdə Sultan Muradın qoşunlarının sayı 70 min nəfər göstərilmişdir. Bu məsələdə mənbələrin məlumatlarında elə bir fərqlilik yoxdur. Bu qoşunlarının əksəriyyətinin atlılar olduğu bildirilirdi. Sultan Muradın qoşunlarında 300 ədəd top və zərbzən var idi. Onların əksəriyyəti Osmanlı dövlətindən alınmışdı. Bu toplar və zərbzənlər qoşunların ön sırasında yerləşdirilmişdi. Bəzi mənbə və tarixi ədəbiyyatda qeyd edilmişdir ki, Sultan Murad döyüş ərəfəsində qoşunların ətrafına arabaları düzdürmüş, onları zəncirlərlə birləşdirmiş, düşərgə ətrafında çəpərlər çəkmiş və taxtalardan istehkamlar yaratmışdı (197). Bununla bildirilir ki, Sultan Murad kifayət qədər təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirmişdi. Bu tədbirlər həm də qoşunların geri çəkilməsi yollarının kəsilməsi üçün edilmişdi. Sultan Murad yəqin qoşunlarının geri çəkilmək ehtimalını istisna etməirdi və güman edilirdi ki, arxada bir-birinə birləşdirilmiş arabalar, habelə çəpərlər qoşunların geri çəkilməsinin qarşısını ala bilər.

Məlumatın obyektivliyi müəyyən şübhə doğura bilər. Çünki çox böyük əraziyə səpələnmiş 70 min nəfərlik bir qoşunun geri çəkilmə yolunu məhdudlaşdırmaq texniki baxımdan elə də asan olmazdı. Güman etmək olar ki, burada söhbət yalnız Sultan Muradın qoşunlarının əmlakının və təchizatının saxlandığı düşərgənin mühafizəsindən gedirdi. Dövrün döyüş ənənələrinə əsasən, hər bir döyüşçü özü ilə həm xidmətçi, həm də silah, sursat, təchizat, yaşayış ləvazimatı, yəni bir döyüşçünün yaşayışı və döyüşü üçün zəruri olan əşyaları aparırdı və onlar düşərgədə toplanırdı. Bu düşərgənin mühafizəsinə isə qoşunlar tərəfindən xüsusi qüvvə ayrılırdı.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sultan Muradın qoşunlarının sayı məsələsində tarixi mənbələrdə elə bir fərqlilik yoxdur. Amma qızılbaş qoşunlarının sayı haqqında müəyyən fərqli rəqəmlər möv-

cuddur. Mənbələrin çoxunda onların sayı 12 min nəfər göstərilərsə, bəzi mənbələrdə bu say 30 min nəfərə bərabərdir. Səfəvilər tarixinin ciddi tədqiqatçılarından bir olan Səfəvi Rəhimzadə bu fərqliliyi səhv saymır. Onun fikrincə, qızılbaş qoşunlarının sayı çox idi. Mənbələrdə göstərilən 12 min rəqəmi yalnız qızılbaş atlılarına aiddir. Yerdə qalanlar, yəni digər 18 min nəfər isə qızılbaş piyadalarının sayının göstəricisidir (198).

Başqa bir tarixi ədəbiyyatda isə Şah İsmayılın ehtiyatda 15 min nəfər saxladığı bildirilir (199). Müəllif bu məlumatı mənbələrə istinadən vermişdir. Bu məlumatın doğruluğu qəbul olunsada onda qızılbaş qoşunlarının 12 mindən çox olmasını təxmin etmək olar. Əslində, 70 minlik Sultan Murad qoşunlarının qarşısına çıxmış qızılbaş qoşunlarının 30 min hüdudunda göstərilən sayı daha real görünür.

Tədqiqata cəlb edilmiş mənbələrdə Şah İsmayılın Almağulağı çölündə Sultan Muradla qarşılaşması kifayət qədər müxtəsər şəkildə təsvir edilmişdir və onlar bir-birinin oxşarıdır. Məsələn, “Əhsənüt-təvarix” əsərində döyüşə hazırlıq işlərinə və xüsusilə də döyüşün gedişinin gərginliyinə daha geniş yer ayrılmışdır. Bu mənbənin müəllifi Şah İsmayılın bu qarşılaşma zamanı nümayiş etdirdiyi qətiyyəti, taktiki məharətini, təşkilatçılıq məharətini daha qabarıq şəkildə təsvir etmişdir: “Səadətə və uğura yaxın olan qələbə məfhumlu bayraqlar Qızıl-üzəndən keçib, mənzilləri və mərhələləri qət edərək Həmədanın Alma-qulağı [adlı yerində] cah-calalla dayandılar. Sultan Murad ali mənşəli xaqanın yaxınlaşmasından xəbər tutdu. ... O, mühəndislərin təxminindən daha artıq sayda olan ucsuz-bucaqsız bir ordu ilə savaşa meydanına yönəlib o həzrətin qarşısına çıxdı. O gecə hər iki qoşun hər bə döyüş ləvazimatını hazırlamaqla və xəncər vuran ərlərin könlünü almaqla məşğul oldu. Səhə çağı ağ bayraqlı Cəmşid, yəni ulduzların padşahı olan günəş savaşa əzmi ilə zəfər nişanlı zərnigar cövşənini geyindi, dövr edən asmanın meydanına qədəm qoydu və gündüzün ordusu gecənin zülmət qoşununu məğlubiyətə uğrattı. ... Həmin vaxt İsgəndər şanlı xaqan sürətinin yüksəkliyi baxımından

keçmiş günləri qabaqlayan və yüyəni dartılan vaxt gələcək zamanı dərhal qavrayan külək rəftarlı atına mindi. ... Və zəfərə öyrəşmiş qoşunlarını tərtib etməklə məşğul oldu. O gün kama çatmış hökmdarın bayraqlarının kölgəsində yaxşı yaraqlanmış on iki min nizədar süvari vardı. ... O həzrət Xüləfa bəylə Mənsur bəy Qıpçağını çərxçi [təyin] edib, Piri bəy Qacarı min beş yüz süvari ilə ehtiyatda saxladı. Abdal bəy Dədə, Hüseyn bəy Lələ, Məhəmməd bəy Ustaclu, Bayram bəy Qaramanlu, Əbdi bəy Şamlu, Yegan bəy Təkəlü və Sarı Əli Möhürdar kimi digər əmirlərin bəzilərini sağ cinaha, bəzilərini isə sol cinaha göndərdi və özü nəfis vücudu ilə qələbəyə öyrəşmiş qoşunun mərkəzində məqam və aram tutdu.

O tərəfdən Sultan Murad da təntənə ilə döyüş meydanına gələrək qoşununu tərtib etməyə başladı. Özü mərkəzdə dayandı. Tanrının himayə etdiyi xaqanın qüdrətindən çox qorxduğu üçün öz qoşununun önündə arabalar yerləşdirib onları taxtalar və zəncirlərlə istehkama çevirdi. O, Əli bəy Türkmənə sağ cinahda, Murad bəyə sol cinahda yer verdi, İslamış bəyi isə çərxçi [təyin] etdi. Ondən sonra cövsən geymiş dilavərlər, coşqun və qızgın mübarizlər dalğalanan dəniz kimi cuşa gəlib dəstə-dəstə hərəkətə keçdilər. Onların əsləhəsinin şüasından fələyin gözü qamaşdı və tozanağın qalxmasından günəşin aynası qaraldı. ... Hiddət və kinlə dolu o iki padşah düşənbə günü, zilhiccə ayının 24-də (20.06.1503) bu tərtib və qayda ilə bir-biri ilə qarşılaşdılar. Hər iki tərəfin ordusu iki Əxzər dənizi kimi sərsəri küləkdən təlatümə gəldilər. Zurna və şeypur sədası göyün ən yüksək qatına gedib çatdı. ... Səbir və dözümlü mübarizlərin ürəyini tərək etdi və ox quşu kaman yuvasından uçdu. ... Timsaha bənzəyən qılınca cavanların həyatının bünövrəsini zədələdi. Ağır gürz dikbaşların başını tutiyyə kimi əzdi. Əfi ilana oxşayan nizə savaşı meşəsi aslanlarının bədəninə çəşmə-çəşmə etdi və hər çəşmənin fəvvarəsindən bir [qan] arxı əmələ gəldi” (200).

"Tarix-i aləmə-yi Abbasi"də isə bu döyüşün təsviri kifayət qədər müxtəsər məlumat verilmişdir. Bu əsərin müəllifi Alma-

bulağı ətrafında baş vermiş çox ciddi bir döyüşə cəmi bir neçə cümlə ayırmış, döyüşün başlama tarixini və onun nəticəsini qələmə almışdır (201).

Almabulağı döyüşünün mühüm məqamlarından olan Qum hakimi Əsləməs bəyin qızılbaş qoşunları üzərinə hücumu haqqında müəyyən qədər ətraflı məlumat vardır. Bildirilir ki, Əsləməs bəy əvvəlcə qızılbaşların çərçilərinin üzərinə hücum çəkdi və çərçilərə müəyyən itkilər yetirəndən sonra özünü Şah İsmayılın qərar tutduğu mərkəzə yetirdi. Görünür ilk uğurdan ilhamlanan Əsləməs bəy bir başa qızılbaş qoşunlarının mərkəzinə zərbə vurmaq qərarına gəlmişdi. Məlum idi ki, onun bu istiqamətdə uğuru döyüşün ümumi gedişinə həlledici təsir göstərə bilər. Ancaq o istəyinə nail ola bilmədi. Qarapiri bəy Qacarın rəhbərliyi altında olan dəstə Əsləməs bəyin hücumunun qarşısını aldı və mənbədə olan məlumata görə, Qarapiri bəy qızılbaşlara qarşı fəallıq göstərən Əsləməs bəyə və onun döyüşçülərinə qiyamət gününü göstərdilər. Əsləməs bəyə və onun dəstəsinə elə bir zərbə vuruldu ki, Sultan Muradın qoşunları dağılmağa üz tutdular. Bu döyüşün gedişində Əsləməs bəy də, Sultan Muradın digər tanınmış sərkərdəsi Əli bəy də ciddi zədə aldılar və həmin zədədən həyatlarını itirdilər. Göstərilir ki, Sultan Murad çox az sayda döyüşçüsü ilə özünü xilas edərək Şiraza doğru geri çəkildi: “İslamış bəy (Əsləməs bəy nəzərdə tutulur) bir dəstə türkman igidi ilə ardıcıl həmlələr edib, qızılbaş çərçilərini yerlərindən dəbərdərək mərkəzə sıxışdırdı. Bu zaman döyüş dənizinin nəhəngi Piri bəy Qacar qələbə şüarlı qazılərdən [ibarət] bir dəstə ilə İslamış bəyin üstünə basqın edib onu adamları ilə birlikdə yəhərin üzərindən yerə saldı. O əsnada İsgəndər şanlı xaqanın əzmkarlıq ildırımını igidlik buludundan parlamağa başladı. O, gurlayan şimşək kimi öz qoşununun mərkəzindən müxaliflərin mərkəzinə həmlə edib qiyamət gününün əlamətlərini zühura gətirdi. O cəsurluq və mərdlik meşəsinin aslanları, qoçaqlıq və misilsizlik dənizinin nəhəngləri həmin döyüş meydanında imkanları yetdiyi qədər vuruşdular və qan tökdülər. Sultan Muradın adamları da ayaqlarını möhkəm dirəyib, cəsurluq

əlini pəhləvanlıq qolçağından çıxararaq elə hər b etdilər ki, onun dəhşətindən səbir və dözümlü yüyəni beşinci hasarın kutvalının iqtidar əlindən çıxdı. Atəş saçan nizənin parıltıları həyat xırmanını şimşək kimi yandırır və qan içən oxların ucu bədənin içini ildırım kimi can odlayan şölə ilə alışıdır. Axırda türkman ordusunun əhvalında acıqlıq və zəiflik əlaməti görünməyə başladı. Namurad başa düşdü ki, iş başqa cürdür və fəthlə qələbə qəzavü-qədər sahibinin yardımına bağlıdır. O, əmirləri ilə birlikdə idbar yüyənini fərar səmtinə çevirdi. Xaqanın müzəffər qoşunları ilahi kömək sayəsində zəfər və qələbə bayraqlarını yüksəldib düşmənləri təqib etdilər, onlardan on min nəfər qətlə yetirdilər. İslamışı və Əli bəyi can odlayan nizə zərbəsi ilə həlak torpağı üzərinə saldılar. Namurad əcəli bir az təxirə düşmüş olan məhdud bir dəstə ilə Şiraz tərəfə qaçdı” (202).

Çox güman ki, Sultan Muradın 70 min nəfərlik qoşun dəstəsinə qarşı döyüş yalnız bundan ibarət deyildi. Amma təəssüf ki, mənbələrdə bu barədə ətraflı məlumatla rastlaşmaq mümkün deyil. Mənbələrdə yalnız döyüşün çox gərgin keçməsi, Sultan Muradın tanınmış əmirlərinin bir çoxunun əsir düşməsi haqqında məlumat vardır. O da məlumdur ki, Sultan Murad böyük sayda itki verdi və güclü zərbə aldı. Onun Şah İsmayla qarşı çıxmaq üçün bütün cəhdləri uğursuzluğa düşər oldu və dövlətini süqut etmək ərəfəsinə çatdırdı.

"Aləmarə-yi Şah İsmayıl" və "Aləmarə-yi Səfəvi" əsərlərində müəyyən fərqli məlumatlar var ki, onları bu döyüşün təşkili və gedişi haqqında əlavə təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Həmin mənbələrdəki məlumatlara görə, Almabulağı çölündəki döyüşdə Əlvənd Mirzə də qızılbaş qoşunlarına qarşı döyüşdə iştirak edirdi. Amma bu məlumatın obyektivliyi şübhə doğurur. Bu məlumat digər mənbələrdə də öz əksini tapmamışdır.

Bu mənbələrdəki məlumata görə, Şah İsmayıl öz qüvvələrini qruplaşdırdıqdan, dəstələrin yerini və vəzifələrini müəyyənləşdirdikdən sonra avanqard dəstə (pişxana), çərçilər və onların da ardınca Sultan İbrahim rəhbərliyi altında olan topçu dəstəsi irəli

hərəkətə başladı və Sultan Murad qoşunlarının iki fərsəngliyyində ("Aləm Ara-ye Şah İsmayıl" əsərinə görə isə Sultan Murad qoşunlarından üç fərsənglik məsafədə) dayandılar. Bu xəbər Əlvənd Mirzəyə çatanda uğur qazanmaq üçün əlinə bir fürsət düşdüyünü güman etdi. O belə bir qərara gəldi ki, böyük bir dəstə götürüb Sultan İbrahimin beş min nəfərlik dəstəsinin üzərinə hücum çəksin və onu qətlə yetirsin. Əlvənd Mirzəyə görə Sultan İbrahimin qətlə yetirilməsi Şah İsmayılı ağır psixoloji təsir göstərər və bununla da döyüşü qazanmaq olardı. Əlvənd Mirzə bu niyyətlə Sultan Muradın yanına yollandı və öz niyyətini həyata keçirmək üçün ondan icazə istədi. Əlvənd Mirzə elə təsəvvür edirdi ki, Sultan İbrahimin dəstəsi 2 fərsəng aralıda yerləşməklə yalnız sabahkı döyüşün fikrində idi. Ona görə onlar istirahətə dayanmış, silahlarını bir kənara qoymaqla atlarını da asudə etmişdilər. Əlvənd Mirzə şübhə etmirdi ki, qəfil hücumla Sultan İbrahimin dəstəsini məhv etmək mümkün olacaqdır (203).

Sultan Murad belə bir planın icrası ehtimalına ümidlə yanaşdı. Amma onu da istisna etmədi ki, qızılbaşlar öz dəstələrini belə asanlıqla itkiyə verməzlər. Bununla belə, Sultan Murad 10 min nəfərlik bir qoşun dəstəsini onun ixtiyarına verdi. 10 minlik qoşun dəstəsini isə Osmanlı paşaları ona verdilər. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"a görə, Mustafa paşa tələsməməyi və sabahı gün bütün qoşunla birlikdə qızılbaşların üzərinə hücum etməyi məsləhət bildi. Onun fikrincə, Sultan Muradın sərəncamında o qədər qoşun var idi ki, qızılbaşlar bu qoşunun qarşısında duruş gətirə bilməyəcəkdilər. Bununla belə, Əlvənd Mirzə razılaşmadı. O, Mustafa paşanın nəzərinə çatdırdı ki, 10 min nəfərlik qoşun dəstəsini Sultan Muraddan alıb və on minlik qoşun dəstəsini də Mustafa paşadan istədi. Mustafa paşa da bu xahişi qəbul etdi və Əlvənd Mirzəyə 10 min nəfərlik yeniçəri qoşun dəstəsi verdi (204).

Bu məlumat tədqiqata cəlb edilmiş digər mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda təkrarlanmadığı üçün onun doğruluğuna tənqidi yanaşılı bilər. Sultan Muradın qoşunlarında bu qədər yeniçərinin olması da şübhəli görünə bilər. Həm də mənbədəki məlumatdan

belə bir təsəvvür əldə etmək olar ki, 10 minlik yeniçəri dəstəsi heç də yeniçərilərin hamısı deyildir. Bunların təsdiqlənməsi üçün isə ciddi məlumatlar ortada yoxdur.

Adları çəkilən mənbələrin məlumatına görə, Sultan İbrahim heç də Əlvənd Mirzənin təsəvvür etdiyi kimi, öz huşyarlığını və ehtiyatını əldən verməmişdi. Belə ki, topların ətrafına mühafizəçilər qoyulmuş və ətrafın müşahidəsi gücləndirilmişdi. İlyas bəy Halvaçioğlu öz döyüşçülərinə göstəriş vermişdi ki, qarşı tərəfin hücumu baş verdiyi halda topçular hamılıqla hücumun qarşısının alınmasına səfərbər olunmalıdır. Kəşfiyyat müşahidəçiləri tezliklə Əlvənd Mirzənin rəhbərliyi altında 20 min nəfərlik qoşun dəstəsinin yaxınlaşmasını xəbər verdi. Bunu eşidən kimi dəstənin bütün döyüşçüləri öz mövqelərini tutdular. Mənbələrin məlumatına görə, hətta Əlvənd Mirzə də yaxınlaşanda qızılbaşların hamısını döyüşə hazır vəziyyətdə gördü. Ona görə döyüşə gəlməyindən peşman olsa da geri də qayıtmadı. Qoşun dəstəsinə əmr verdi ki, hamılıqla qızılbaşların üzərinə hücumla keçsin. Böyük sayda qoşun dəstəsinin qarşısını almaq üçün qızılbaşlar da hamılıqla döyüşə qatıldılar. Hətta topçular və topları mühafizə etməli olanlar da döyüşə atıldılar və topların mühafizəsiz qalması görüntüsü yaranırdı. Əlvənd Mirzə bundan bəhrələnməyə cəhd göstərdi. Onun döyüşçüləri meydanın mərkəzini tutmağa çalışanda qızılbaşların ixtiyarında olan topların hamısı birdən atəş açdı və mənbə məlumatına görə bu atəşdən sonra təxminən 7 min nəfər türkmən və rum döyüşçüsü həyatla vidalaşmalı oldu (205).

Buna baxmayaraq Əlvənd Mirzənin dəstəsi döyüşün uğurla başa çatdırılması üçün yeni cəhdlər göstərdilər. Baxmayaraq ki, həm Sultan İbrahim, həm də İlyas bəy Halvaçioğlu döyüşün gedişində xüsusi fədakarlıqlar göstərirdi, amma qarşı tərəfin say üstünlüyü özünü göstərməkdə idi. Adları çəkilən mənbələrdə Sultan İbrahmlə İlyas bəyin fərdi igidlikləri haqqında da məlumatlar mövcuddur. Qızılbaşların müqavimətinin bütünlüklə kəsilməsi üçün qərara alındı ki, onların arxasına böyük bir dəstə göndərilsin və bununla da onların mühasirəsinə başlansın. Məlu-

mata görə, Cəfər paşa bu planın icrasına vəzifələndirildi. Cəfər paşa da bu planın icrasına başladı və bununla qızılbaşların vəziyyəti doğrudan da xeyli mürəkkəbləşdi. Yalnız Şah İsmayılın arxadan qoşunla yetişməsi Sultan İbrahimi və onun sağ qalan döyüşçülərini ciddi təhlükədən xilas edə bildi (206).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"a görə, Şah İsmayıl öz hissiyatı əsasında Sultan İbrahimin dəstəsinin mürəkkəb vəziyyətə düşə bilməsini ehtimal etdi və ona görə də qoşunu hərəkətə gətirdi. "Aləmara-yi Səfəvi" əsərində Şah İsmayılın qoşunu hərəkətə gətirməsinin səbəbi barəsində hər hansı bir ehtimal yoxdur. Çox güman ki, Sultan İbrahimin (İbrahim Mirzənin) dəstəsinin üzvlərindən kimsə bu dəstənin ağır vəziyyətə düşməsi barəsində Şah İsmayıla xəbər çatdırdı və ona görə də Şah İsmayıl qoşunu hərəkətə gətirdi. Hava qaralana yaxın Şah İsmayıl döyüş meydanına yetişdi və dərhal da özünü bu döyüşün ən gərgin nöqtəsinə atdı. Həm Şah İsmayılın, həm də onun əmirlərinin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstələrinin döyüşə qatılması Əlvənd Mirzənin rəhbərliyi altında olan dəstənin müqavimətini tamamilə qırdı və bu dəstə böyük itkilərdən sonra qaçıb dağıldı. Adları çəkilən hər iki mənbdə Əlvənd Mirzənin Şah İsmayıl tərəfindən döyüşdə qətlə yetirildiyi, hətta onun nəşinin dəfn üçün Şah İsmayıl tərəfindən Təbrizə göndərildiyi bildirilir.

Amma məlumdur ki, Əlvənd Mirzə Ərzincan ətrafında məğlubiyyətə düşər olduqdan sonra Bağdada, oradan da Diyarbəkərə qaçdı. O, Diyarbəkərdə hakimiyyəti ələ keçirdi və 1504-cü ildə orada dünyasını dəyişdi (207).

İstənilən halda Sultan İbrahimin dəstəsinin üzərinə göndərilmiş olan Sultan Muradın dəstəsi ağır zərbə aldı və geri çəkilməli oldu. Bu qələbə qızılbaş qoşunlarına psixoloji üstünlük gətirdi və gözlənilən ağır döyüş ərəfəsində onların əhval-ruhiyyəsinə müsbət təsir göstərdi. Sultan Murad qoşunları isə əksinə bu uğursuzluqdan sonra ağır təəssüratla qarşılaşmalı oldu.

Ağır döyüş ərəfəsində qızılbaş qoşunlarının yorğunluğunun aradan qaldırılması üçün onlara istirahət verildi. "Aləmara-yi

Səfəvi"yə görə isə Şah İsmayıl gecəni ibadətdə keçirdi, yaxınlaşmaqda olan döyüşdə uğur qazanmaq üçün yaradana dualar etdi. Bildirilir ki, səhərə yaxın Şah İsmayılın gözünü yuxu tutdu və yuxuda müqəddəslər ona qarşıda gözlənilən döyüşdən uğurla çıxacağı haqqında xəbər verdi. Şah İsmayıl da səhər açılarkən bu xəbəri əmirlərə çatdırdı və onlarda da qələbəyə bir əminlik yaranı (208).

Sultan Muradda da qızılbaşlara qarşı döyüşdə uğur əldə ediləcəyinə böyük bir inam var idi. Bu inam bir tərəfdən qüvvələrin say üstünlüyü, digər tərəfdən də onun qoşunlarında topların sayının çox olması ilə bağlı idi. Sultan Murad bildirirdi ki, qızılbaşların 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi poladdan yaranmış dağ olsa belə, topların atəşləri onu yandıracaqdır (209).

"Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, Sultan Murad döyüş meydanının mərkəzində qərar tutdu. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"a görə isə, Sultan Murad qoşunlarının qruplaşmasına Mustafa paşa rəhbərlik edirdi və döyüş düzülüşünün mərkəzində də o qərar tutdu. Bu mənbənin məlumatına görə, Mustafa paşa bütün qoşunları beş briqadaya (tip) böldü. Sultan Murad bu briqadalardan sonuncusunun rəhbərliyini öz üzərinə götürdü. Bildirilir ki, Şah İsmayıl qarşı tərəfin qüvvələrini müşahidə etdikdən sonra topların fəal iştirakına ehtiyac olmadığını bildirdi. Onun göstərişi ilə çərxçilər irəli atıldıktan sonra bütün qoşun döyüşə qatıldı. Qarşı tərəfdən isə yeniçəri dəstəsi irəli çıxarıldı. Yeniçərilərin döyüşə atılması döyüş meydanını kifayət qədər qızısdırdı. Onların fəal döyüşünün qarşısının alınması üçün Şah İsmayıl da irəli atıldı və yeniçəri dəstəsinin hücumunu dayandıra bildi. Bundan sonra Şah İsmayıl qarşı tərəfin ikinci briqadası üzərinə hücum çəkdi və bu dəstəyə də ağır zərbə vurdu. Şah İsmayılın rəhbərliyi altında olan dəstənin fədakarcasına vuruşması ikinci briqadanın mərkəzini ağır vəziyyətə saldı. Bu da briqadanın taleyinin həll olunmasına yol açdı. Bundan sonra Şah İsmayıl qarşı tərəfin üçüncü briqadasını hədəf seçdi. Bu briqada güclü briqadalardan biri idi. Çünki qarşı tərəfin topları bu briqadanın sərəncamında idi. Şah İsmayıl öz dəstəsinin qüvvələrini

bölüşdürərək həmin briqadanı mühasirəyə almağa cəhd göstərdi və gərgin keçən döyüşdən sonra öz məqsədinə nail oldu. Mühasirə olunmaqdan qurtarmaq üçün yeniçərilərin rəhbəri topların işə salınması haqqında göstəriş verdi. Bu göstərişdən sonra bütün toplardan Şah İsmayılın dəstəsi üzərinə top atəşi açıldı. Mənbənin məlumatına görə, qızılbaşlar özlərini yerə atmaqla top atəşlərindən qoruna bildilər. Top atəşlərinin ardınca Şah İsmayıl və onun qızılbaşları yenidən qarşı tərəfin üzərinə şığıdılar və onlara ağır zərbə vurdular. Bu zaman qızılbaşların arasında qarşı tərəfin tüfəng atəşlərinə tuş gələnlərin olması da mənbədə öz əksini tapmışdı. Şah İsmayıl bundan çox qəmgin olsa da döyüşü davam etdirdi və çox çəkmədi ki, qarşı tərəfin müqaviməti tamamilə qırıldı. "Aləmara-yi Şah İsmayıl" bu döyüşdə bütün qızılbaşların xüsusi hünər göstərdiyini yazırdı. Bu əsərdə çərxçilərlə, Şah İsmayılın ətrafındakıqlarla bərabər, ox atanların, nizəçilərin səmərəli fəaliyyəti ayrıca olaraq qeyd edilmişdir (210).

"Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, Sultan Muradın sərəncamında olan toplar qoşunların cinahlarında yerləşdirilmişdilər. Qızılbaşların çərxçiləri də hər iki cinahdan qarşı tərəfə güclü zərbə endirdilər və hətta Xosrov paşanın rəhbərliyi altında olan dəstəni sıradan çıxara bildilər. Çərxçilərin ardınca Şah İsmayıl başda olmaqla qızılbaş qoşunları hücumə keçdilər. Onların güclü zərbəsi Sultan Murad qoşunlarının birinci xətdə olan qüvvələrini çaş-baş saldı, ikinci xətdə olan qüvvələrə ağır zərbə vuruldu və hətta üçüncü xətdə dayanan qüvvələr də qızılbaşların zərbəsinə davam gətirə bilmədilər. Bununla, qızılbaş qoşunları döyüş meydanının mərkəzinə pərçimlənərək irəliləməyə müvəffəq oldular. Qızılbaş qoşunları dördüncü xətdə dayanan qüvvələrin də məhv edilməsi üçün sürətlə irəli atıldılar. Bunu görəndə Sultan Murad bu döyüşdə uğur əldə edə bilməyəcəyinə əmin oldu və döyüş meydanını tərk etməyi qərara aldı. Döyüşün rəhbərlərindən biri olan Mustafa paşa da onun ardınca geri çəkilməyi üstün tutdu. Amma Şah İsmayıl və onu müşayiət edən dəstə Mustafa paşanın təqibinə başladı. Bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Mustafa paşa bu təqibdən

yaxa qurtara bilmədi. O hətta əlindəki tufəngin atəşi ilə Şah İsmayılı qətlə yetirməyə çalışsa da, güllə onun tacına dəydi. Amma Şah İsmayıl ona yetişərək nizə ilə onu atdan yerə saldı, Durmuş xan isə dərhal onun başını bədənindən ayıra bildi (211). Bununla, Alməbulağı düzündəki döyüşün taleyi də həll olundu və Şah İsmayılın rəhbərliyi altında olan qızılbaş qoşunları böyük uğur əldə etdilər.

Bir məlumata görə isə, Ağqoyunlu qoşunları döyüşün düzgün tənzimlənməməsi üzündən öz toplarının atəsinə məruz qaldılar. Bildirilir ki, Sultan Muradın qoşunlarında olan İraq və Fars atlıları topların atəş imkanları bərəsində kifayət qədər məlumata malik deyildilər. Ona görə də toplar atəşə başlamazdan əvvəl həmin atlılar özlərini qızılbaşların üstünə atdılar və bu zaman öz toplarının atəşi altına düşdülər. Bu da Ağqoyunlu qoşunları daxilinə bir hərəc-mərclik gətirdi. Şah İsmayıl da bundan bəhrələnməyə çalışdı. O göstəriş verdi ki, qızılbaş atlıları qarşı tərəfin top atəşlərinin altına düşməsinlər, amma çəşqınlıq içərisində olan Ağqoyunulu atlılarını zərbə ilə qarşılansınlar. Mələumata görə, əsas zərbə Sultan Muradın yerləşdiyi mövqeyə yönəldildi. məqsəd ondan ibarət idi ki, Sultan Muradın ələ keçirilməsi və ya onun zərərsizləşdirilməsi ilə döyüşün taleyinə bir aydınlıq gətirilsin. Şübhə edilmirdi ki, Sultan Muradın itirilməsi ilə qoşunlar da qaçıb dağıla bilərdilər. Qızılbaşlar bu gümanında heç də səhv etməmişdilər. Onlar Sultan Muradın bayrağının dalğalandığı mövqeyə yaxınlaşanda Sultan Murad döyüş meydanını tərk etmək qərarına gəldi. Onun geri çəkilməsini Ağqoyunlu əmirləri və döyüşçüləri qaçış kimi qiymətləndirdilər və Sultanın duruş gətirmədiyini döyüşdə onlar da duruş gətirməyi mənasız saydılar. Qızılbaşlar isə ağqoyunluların sıralarını yarmaqla özlərini hətta qoşunların arxasında biri-birinə bağlanmış arabalara çatdırdılar və onların mühafizəçilərinə də ağır zərbə vurdular. Müxtəlif mənbələr bu döyüşdə Ağqoyunluların 10 min nəfər itki verdiyi bildirilir (212).

Bu qələbənin əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl çox böyük sayda olan və texniki baxımdan daha yaxşı təchiz olunmuş olan Ağqo-

yunlu qoşunlarına qarşı döyüşdə əldə edilməsi idi. Sultan Murad bu döyüşün qələbə ilə başa çatdırılması üçün özünə hətta müttəfiqlər tapsa da, Şah İsmayılın savaşı məharəti qarşısında duruş gətirə bilmədi və böyük sayda qoşununu tələf edərək geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Onun qoşunlarına böyük itki verildi. Bu itki eyni zamanda Sultan Muradın köməyinə gəlmiş Osmanlı qüvvələrinə də yetirildi. Çoxlu sayda əsir və qənimət ələ keçirildi. Həmin qənimət o qədər çox idi ki, onun bölüşdürülməsi ilə qızılbaş döyüşçüləri böyük sayda var-dövlət ələ keçirdilər. Bu məsələdə Şah İsmayıl öz döyüşçülərinin xidmətini lazımınca qiymətləndirdi və onları ələ keçirilmiş qənimətlər hesabına səxavətlə mükafatlandırdı. Qənimət kimi, çoxlu ayda top, silahlar, digər hərbi təchizat, habelə çoxlu sayda at, dəvə ələ keçirildi. Bunlar isə qızılbaş qoşunlarının təchizatının yaxşılaşdırılmasına istiqamətləndirildi. Bu uğurla Şah İsmayıl, onun əmirləri və döyüşçüləri həm də yeni bir döyüş təcrübəsi əldə etdilər.

Bu döyüş qızılbaşlar üçün uğurla başa çatandan sonra Şah İsmayıl namaz üstündə yaradana şükranlığını bildirdi və belə bir böyük qələbəni yaradanın ona iltifatı kimi dəyərləndirdi. “İsgəndər şanlı xaqan bu şöhrətli qələbənin şükrü üçün Həzrət Pərvərdigara lazımı dualar etdi və döyüş meydanında tabeçilik topunu igidlik çövgəni ilə irəli aparan (əmləri igidliklə icra edən) şəxslərə cürbəcür lütfərlə nəvaziş göstərdi. Ali hökm verildi ki, fəthnamələr yazılsın. Aydın ürəkli katiblər bu fərmanları mükəmməl surətdə yazdılar. Ali fərmanlar ətrafa və yan-yörəyə göndərildi. [Bu məqsədlə] səba və şimal küləklərinə yoldaş olan uğur müjdəçiləri yola çıxıb ətraf məmləkətlərə getdilər” (213).

Bundan sonra Şah İsmayıl qoşunlarla Əlvənd dağına tərəf irəlilədi və Əlvənd dağının ətəklərində düşərgə salaraq qoşunlara istirahət verdi. İstirahət günlərində Şah İsmayıl həm də Sultan Muradın harada olması haqqında məlumat topladı. Əldə edilən məlumatlara görə, Sultan Murad Şiraza yollandı və orada qoşun toplayaraq yenidən öz itirilmiş hakimiyyətini bərpa etmək istəyirdi. Bildirilirdi ki, Sultan Murad qızılbaş qoşunlarına üstün gəl-

mək üçün hətta İraq ərəblərindən kömək istəmiş və Osmanlı sarayına da öz nümayəndələrini göndərmişdi. Bundan başqa, onun Diyarbəkır hakimi Əlaüddövlə Zülqədərdən də kömək istəməsi haqqında məlumat vardır. Şah İsmayıl bu məlumatı alanda dərhal uyğun addımların atılmasını məqsədəuyğun bildi. Onun fikrincə, Sultan Murad ətrafına qüvvə toplayıb möhkəmlənməmiş ona növbəti ciddi zərbə vurulmalı idi. Çünki Sultan Murad ətrafına böyük qüvvə toplayacağı halda onun zərərsizləşdirilməsi xeyli çətin ola bilərdi. Ona görə də istirahət düşürgəsindən Şiraza doğru hərəkətə başlamaq haqqında göstəriş verildi (214).

13. İsfahan və Şirazın ələ keçirilməsi

Baxmayaraq ki, hava xeyli isti idi və cənuba doğru havanın istilik dərəcəsi daha da yuxarı qalxırdı Şah İsmayıl Şiraza doğru irəliləməyi lazım bildi. Amma bu hərəkət zamanı Qum yaxınlığında olarkən Şah İsmayıl məlumat aldı ki, Rüstəmdar vilayətinin hakimi Əmir Hüseyn itaətsizlik göstərərək qiyam qaldırmışdır. Bu vilayət Dəməvənd dağı ilə şimal-qərbə uzanan dağlar arasındakı ərazi idi və Firuzkuh bu vilayətin mərkəzi sayılırdı. Əmir Hüseyn Çilavi bu vilayətin hakimi olmaqla əvvəllər öz itaətini bildirsə də, 1503-cü ilin ortalarında qızılbaşlara qarşı bayraq qaldırmışdı. Əmir Hüseyn Çilavinin qızılbaş qoşunlarına qarşı çıxmaq gücü yox idi. Ağqoyunlu dövlətinin varislərinin və əmirlərinin ümidverici vədləri, habelə Osmanlı dövlətindən alınan köməklər Əmir Hüseyni arxayın vəziyyətə gətirmişdi. O güman edirdi ki, ona vəd edilən köməklə nəinki öz müstəqilliyini təmin edəcək, hətta qızılbaşların iddiasında olduğu ətraf bölgələri də öz nəzarəti altına ala biləcəkdir (215).

Rüstəmdar hakimi Əmir Hüseyn öz qiyamına başlamazdan əvvəl Osmanlı sarayı ilə də əlaqə yarada bilmişdi. Məlumatlara görə, Osmanlı nümayəndələri hətta Kırımdan Həştərxana keçməklə, oradan da gəmilər vasitəsilə Mazandarana gəlir və Əmir Hüseynin yanına yollanırdılar. Mənbələrdə Osmanlı sultanının

Əmir Hüseynə məktubları da saxlanmaqdadır. Çox güman ki, Osmanlı sultanı Əmir Hüseynin müəyyən gücə malik olduğunu və göstərilən yardımlarla onun bölgənin güc mərkəzlərindən birini təşkil edə biləcəyini güman edirdi. Şah İsmayıl bu barədə məlumat alan kimi, İlyas bəy Xunuslunun rəhbərliyi altında bir dəstəni Əmir Hüseynin qiyamının yatırılmasına vəzifələndirdi. Özü isə Şiraz istiqamətində hərəkətini davam etdirdi (216).

Mənbələrin birində Şah İsmayılın iki ay İsfahanda qaldığı və sonradan Şiraza doğru irəlilədiyi bildirilir (217). Amma bu məlumat digər mənbələrdə təkrar olunmur. Bildirilir ki, Şah İsmayıl öz qoşunları ilə İsfahan yolundan keçməklə Şiraza doğru yolunu davam etdirdi. Sultan Murad eşidəndə ki, Şah İsmayıl öz qoşunları ilə yaxınlaşmaqdadır ona müqavimət göstərmək imkanında olmadığı üçün Şirazi tərk edib Şüştərə qaçdı. Orada da dayanmağın qorxulu olduğunu görüb Bağdada yollandı. Ona görə də Şah İsmayıl daha Sultan Muradın qoşunları tərəfindən hər hansı bir müqavimətlə rastlaşmayaraq 1503-cü il sentyabr ayının 24-də Şiraza daxil oldu. Bununla, bütün Fars vilayəti də onun hakimiyyəti altına düşdü. Fars vilayətindən olduğu müddət ərzində Şah İsmayıl ətraf vilayətlərin hakimiyyət altına gətirilməsi ilə məşğul oldu. Bu vilayətlərdən bəzilərinin hakimləri könüllü şəkildə öz itaətlərini bildirdilər və həmin hakimlər öz vəzifələrində saxlandılar. Belə könüllü itaət bildirən hakimlərin bir çoxu hətta qiymətli hədiyyələrə də layiq görüldülər. Məsələn, Lar, Bəsrə hakimləri belələrindən idilər. Onlar Şah İsmayılın qərarı ilə öz vəzifələrində saxlandılar. Yəzd hakimi də könüllü olaraq vilayəti təhvil verdi. Şah İsmayıl bu vilayətin hakimliyini Lələ Hüseyn bəyə tapşırırdı. Lələ Hüseyn bəy isə Şah İsmayılın yaxın ətrafına daxil olduğu üçün o da bu vilayətin hakimliyini öz yaxınlarından olan Şöüb ağaya həvalə etdi. Kerman vilayətini isə Məhəmməd bəy Ustaqlının rəhbərliyi altında göndərilmiş qoşun dəstəsi Şah İsmayılın hakimiyyəti altına gətirdi. Bu vilayətə Məhəmməd bəy Pornak adlı birisi hakimlik edirdi və o, Sultan Murad tərəfindən bu vəzifəyə təyin edilmişdi. Məhəmməd bəy Pornak eşidəndə ki,

Məhəmməd bəy Ustaclının rəhbərliyi altında qızılbaş qoşun dəstəsi Kermana doğru irəliləməkdədir, onda qohum-qardaşını toplayıb Xorasana qaçdı. Şirazın hakimliyinə isə İlyas bəy Zülqədər gətirildi (218).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində Almabulağı çölündə Şah İsmayılın qələbəsindən sonra qızılbaş qoşunlarının Şiraza doğru irəliləməsi və Sultan Muradın canını xilas etmək üçün müxtəlif bölgələrə sığınması aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur: "Süleyman şanlı xaqan hər tərəfə fəthnamələr göndərdi. Ətraf hökmdarlar və məmləkətlərin əyanları türkmən sultanlarının fəlakətə uğradıqlarını və talesizliyə düşər olduqlarını yəqin etdilər və şahın gündəngünə möhkəmlənən şərəfli dövlətinə ümid bəsləyərək, aləmin pənahı olan dərğaha meyl etdilər. [Onlar] hər tərəfdən xilafət taxtının ətəyinə elçilər göndərərək, dünya sultanlarının fəthlərinə bərabər olan bu parlaq qələbə münasibətilə təbrik dedilər və saysız peşkəşlər və bəxşişlər təqdim etdilər. O baharda zəfər nişanlı bayraqlar Əlvənd dağının ətəyinə təşrif gətirərək, baharın mübarək günlərini o cənnətə bənzər cəməndə eys-işrətlə, şənliklə, söz-söhbətlə və əyləncələrlə keçirdilər. Bu arada xəbərçilər məlumat verdilər ki, Sultan Murad darülmülk Şirazda yerləşərək, Fars məmləkətində hakimiyyəti ələ alıb məğlubiyyətinin əvəzini çıxmaq istəyir. Süleyman şanlı xaqan Süleyman taxtı (Şiraz) tərəfə hərəkət edib, gözəl bəxtli ordu və qalib əsgərlərlə darülmülk İsfahana getdi. Buradan qəflətən Şiraz tərəfə yürüş etdi. Sultan Murad, şahın mübarək məiyyətinin gəlməsi xəbərindən tam sarsılaraq, mübarək dövlətin hücumu qarşısında dayana bilməyəcəyini anlayıb, Şüştər tərəfə qaçdı. Müzəffər bayraqlar tam calal və səadətlə Süleyman taxtının (Şirazın) üzərinə qədəm qoydu. Şiraz o başlıca şahın məskəni oldu. Farsın əhalisi və əyanları ali taxtın ətəyinə gəlib, layiqli peşkəşlər gətirdilər. Fars sakinlərinin hamısı Mürtəza xasiyyətli padşahın ədalət bayraqlarının kölgəsinə sığınaraq, dövrənin hadisələrindən asudəlik tapdılar. Amma namurad Sultan Murad müzəffər qazilərin qılincının və oxunun qorxusundan Şüştərdə dayana bilmədi, oradan Bağdada getdi. Orada da Barik Pornakın

ağalığı ucbatından vəziyyətin ürəyincə olmadığını müşahidə etdi. Xaqanın səadətli bayraqlarının cah-calalla yaxınlaşması xəbəri o diyarda yayıldıqda orada qala bilməyib, adı çəkilən Bariklə birlikdə Hələbə getdi" (219).

Şiraz və ətrafı bütünlüklə qızılbaşların hakimiyyəti altına gətirildikdən sonra Şah İsmayıl İraqa yollanmaq fikrinə düşmüşdü. Amma bu planın icrasından əvvəl yolunu Kaşana saldı. Kaşanın əhalisinin böyük bir hissəsi şiə məzhəbinə mənsub idi və ona görə də Şah İsmayılın gəlişi vilayət əhalisi tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı. Bundan məmnun qalan Şah İsmayıl göstəriş verdi ki, həmin günlərdə şəhərdə təntənəli bayram təşkil edilsin və vilayət əhalisi öz sevincini bu bayram təntənəsində bölüşsün. Burada qarşılaşdığı münasibətdən Şah İsmayıl çox razı qaldı və bu vilayətin hakimlərindən biri olan qazı Məhəmməd Kaşini öz sarayına dəvət etdi və onu da qazı Şəmsəddin Lahicani ilə birlikdə dövlətinin dini işlərinə rəhbər təyin etdi. Sonra da Şah İsmayıl qışın yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq yolunu Quma saldı və orada qışlaq saldı. Qumda da əhalinin xeyli hissəsi şiə məzhəbinə mənsub idi və ona görə Şah İsmayılın Qumda da qarşılınması böyük təntənə ilə baş tutdu (220).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" və "Aləmara-yi Səfəvi" əsərlərində Almabulağı çölündəki döyüşdən sonra Şah İsmayıl tərəfindən Sultan Muradın izlənməsi və Şah İsmayılın cənuba doğru irəliləməsi daha geniş və həm də digər mənbələrə nisbətən daha fərqli şəkildə təsvir edilmişdir. Bu mənbələrdəki məlumatlardan aydın olur ki, Sultan Murad uğursuzluğa düçar olandan sonra əvvəlcə Cərfədqan adlı məntəqəyə çəkildi. Amma orada çox dayana bilmədi. Eşidəndə ki, qızılbaş qoşunları onu izləyirlər, onda Sultan Murad İsfahana yollandı. Bu şəhərin müdafiə imkanları Sultan Muradın daha etibarlı şəkildə müdafiəsinə imkan verə bilərdi. Sultan Murad hərəmxanasını İsfahanda saxlayaraq özü Təberrük kəndindəki qalaya sığındı. Şah İsmayıl da onun ardınca İsfahana doğru hərəkətini davam etdirdi. Onun əmirləri və əyanları bir daha məsləhət bildilər ki, Sultan Muradın yanına elçi göndərisin və

ona müqaviməti dayandırmaq təklif edilsin. Amma Sultan Muradın yanına göndərilmiş Qənbər ağa elçiliyinin acı təcrübəsi Şah İsmayılı bu təkliflərdən daşındırdı (221).

Şah İsmayıl qoşunları ilə İsfahan qalasının Həsənabad darvazalarına yaxınlaşdı və qala üzərinə hücumu başlamamış dinc şəkildə qalaya daxil olmağın yollarını aramağa başladı. Sultan Murad İsfahandan çəkilsə də bu şəhərin də təslim olmasını istəmirdi və ona görə şəhər darvazalarının açarlarını bu şəhərin dağçası olan və Əhməd Bayanduri kimi tanınan Hacı Kövsəcə tapşırırmışdı. Sultan Muradın yaxınlarından sayılan Hacı Kövsəc də şəhər darvazalarını qızılbaşların üzünə açmaq istəmirdi. Onda Şah İsmayıl İsfahanın əyanlarına məktub göndərdi ("Aləmara-yi Səfəvi"yə görə isə şəhər əyanları Şah İsmayıla gizli məktub göndərdilər) və onları Ağqoyunlu qoşunlarına qarşı birgə mübarizəyə dəvət etdi. Şəhər əyanları da bəyan etdilər ki, Şah İsmayılı böyük sevinclə qarşılamağa hazırdırlar. Amma Hacı Kövsəcin qorxusundan bu hərəkəti edə bilmirlər. Bundan başqa Sultan Murad İsfahan ətrafındakı məntəqələrin əhalisinə də qadağan etmişdi ki, kimsə qızılbaş qoşunlarına ərzaq yardımını etməsin. Ona görə vaxt ötdükcə qızılbaş qoşunlarının ərzaq təminatında da çətinliklər ortaya çıxırdı (222).

Bu məlumatın doğruluğu onu deməyə əsas verir ki, qızılbaş qoşunlarında sərt intizam və mürşidi-kamilə güclü itaət var idi. Çünki aclığın özünü göstərirdiyi günlərdə qızılbaş qoşunları ərzaq toplanması üçün ətraf məntəqələrə hücum etmirdilər. Şah İsmayıl bu məsələnin qarşılıqlı razılıq əsasında həllinə üstünlük verirdi. Elə ona görə idi ki, Şah İsmayıl Rəis Yusif adlı birisini yanına çağırırdı və ondan ərzaq yardımını göstərilməsin istədi. Rəis Yusifin vəzifəsi mənbədə göstərilməsə də onun vilayətin ağsaqqallarından biri olduğu güman edilir. Şah İsmayıl onunla da çox mehribanlıqla danışırdı və ona hətta "ey ata" deyə müraciət etdi. Rəis Yusif də bildirdi ki, ətraf məntəqələrdən ərzaq gətiriləcəyinə ümid edirdi. Amma bu baş vermədi. Onda Rəis Yusif öz imkanları daxilində olan qədər buğda və arpa gətirib qızılbaşlara təhvil verdi.

Şah İsmayıl ətraf məntəqələrin əhalisinin qızılbaşlara ərzaq verməməsinin səbəbi ilə maraqlandı. Rəis Yusif bildirdi ki, bu, Sultan Muradın tapşırığıdır. Sonra onu da əlavə etdi ki, ətraf məntəqələrin kəndxudaları Sultan Muradın taleyinin sönməkdə olduğunu hiss etmərlər və ona görə də hələ də onun təsirindən çıxmağa qorxurlar. Bundan sonra Rəis Yusif öz nümayəndələrini ətraf kəndlərin kəndxudalarının yanına göndərdi, onları qəflətə uymamağa, Şah İsmayıl sədaqət göstərməyə, onun xidmətinə gəlməyə çağırırdı. Onların nəzərinə çatdırıldı ki, İsfahan şəhəri Şah İsmayıl tərəfindən fəth edildikdən sonra daha onların üzrxahlıq etməyə haqları olmayacaqdır. Ətraf kəndlərin kəndxudaları və böyükləri bu deyilənləri qəbul etdilər və Şah İsmayılın düşərgəsinə gələrək ona öz sədaqətini nümayiş etdirdilər. Bununla qızılbaş qoşunlarının ərzaq məsələsi də həll olundu (223).

Amma İsfahanın mühasirəsi uzun sürdü və dörd aya qədər uzandı. Bu isə şəhərin daxilində də ərzaq qıtlığına yol açdı və şəhər əhalisi arasında ərzaq qıtlığına narazılıqlar genişlənməyə başladı. Həmin narazılıqlar o səviyyəyə qalxdı ki, Sultan Murad özü bu məsələyə müdaxilə etməli oldu. İnsanların etirazlarının qarşısını almaq üçün göstəriş verdi ki, ərzağı çox olanlar onun bir hissəsini şəhər əhalisi ilə bölüşsünlər. Lakin bu tədbir də şəhər əhalisinin ehtiyaclarının ödənməsinə yetərli olmadı və ərzaq qıtlığı özünü daha təsirli şəkildə göstərməyə başladı. Belə olanda şəhər əyanları və ağsaqqalları yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu qızılbaş qoşunlarının şəhərə buraxılmasında və Şah İsmayılın bu problemin həllinə müdaxilə etməsində gördülər. Vəziyyətin bu istiqamətdə inkişaf etdiyini Sultan Murad da göürdü. Ona görə o, şəhər darğasından tələb etdi ki, İsfahanın müdafiəsini daha da gücləndirsin və qızılbaşların şəhərə daxil olmasına yol verilməsin. Sultan Murad şəhərin Seyid Əhmədxan darvazasının da yaxşıca möhkəmləndirilməsini Hacı Kövsəcə tapşırırdı. Hətta tələb olundu ki, hər gecə hər evdən bir nümayəndə şəhərin mühafizəsini çəkən döyüşçülərə qoşulsunlar. Hacı Kövsəc də şəhərin müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün bəzi əlavə tədbirlər həyata keçirdi. Bu isə,

əslində, Sultan Murada qarşı olan narazılıqları daha da artırdı. Sultan Murad ehtimal edirdi ki, tezliklə Fars vilayətində əlavə qoşun toplaya biləcək və nəticədə İsfahan şəhəri ətrafında olan qızılbaş qoşunlarına güclü zərbə endirə biləcəkdir (224).

Şəhər daxilində Sultan Murada qarşı müxalifət təşkil edənlər zahirən onun tapşırığını yerinə yetirib mühafizəçilərə əlavə kö-nüllülər versələr də, fürsət yaranan kimi Hacı Kövsəci həbs et-dilər. Bundan sonra həm qızılbaşlara şəhər daxilindəki vəziyyətlə bağlı xəbər çatdırdılar, həm də qızılbaşların şəhərə daxil olması barəsində şəhərin mühafizəsini öz üzərinə götürmüş keşikçilər arasında şayiə yaydılar. Keşikçilər arasında qarışıqlıq yarananda Sultan Murada müxalifət təşkil edən qüvvələr onların çoxunu qətlə yetirdilər. Bu da imkan verdi ki, şəhər darvazaları açılsın və Şah İsmayıl şəhərə daxil olsun. Mühasirə əziyyətlərindən canını qurtarmış olan şəhər əhalisi Şah İsmayılı böyük sevinc və təntənə ilə qarşıladı. Şəhərin bəzi əyanları qızılbaş qoşunlarının ərzaq ehtiyaclarının aradan qaldırılması üçün böyük miqdarda buğda toplayaraq qoşunların ixtiyarına verdilər. Sultan Murad qızılbaş-ların İsfahana daxil olmasını Təbərrük qalasında eşitdi və yanında 5 min nəfərlik qoşun dəstəsi olmasına baxmayaraq, vəziyyətinin heç də yaxşı olmadığına fərqlənirdi. Sultan Murad hələ də belə bir gümanda idi ki, ətraf bölgələrdən qoşun toplasa qızılbaşlara qarşı müqavimət göstərə bilər. Amma İsfahanın bütün məntəqələ-rinin əhalisinin də Şah İsmayılı itaəti qəbul etməsi Sultan Mura-dın planlarının icrasını qeyri-mümkün etməklə bərabər, özünün həyatını təhlükə qarşısına qoydu. Hətta Sultan Murad bir növ özü mühasirəyə düşdü. Çünki ətraf aləm artıq onunla deyil, Şah İsmayıl ilə birgə idi (225).

Yaranmış təhlükəli vəziyyətdən canını sağ-salamat qurtarmaq üçün Sultan Murad bibisi, həm də Şah İsmayılın xalası olan Məryəm bəyim xidmətinə əl atdı. Məryəm bəyim Sultan Mura-dın vəziyyətinin çıxılmaz olduğunu görəndə ona Şeyxoglunun (Şah İsmayılın) yanına gedəcəyinə və onun bağışlanmasını xahiş edəcəyinə söz verdi. Sultan Murad bibisinin Şah İsmayıl qarşısın-

dakı iltimasının bir nəticə verəcəyinə heç də inanmırdı. O yaxşı anlayırdı ki, qızılbaş elçisi Qənbər ağanı qətlə yetirməklə Şah İsmayılın böyük qəzəbinə səbəb olmuşdur və buna görə də Şah İsmayıl asanlıqla onunla anlaşmaya gəlməyəcəkdir. Sultan Muradın bu təşvişinə baxmayaraq, bibisi Məryəm bəyim Şah İsmayılın yanına yollanmağı qərara aldı. Şah İsmayıl onu hörmət və ehtiramla qarşıladı və öz aralarındakı söhbətdən sonra soruşdu ki, onu görməyə gəlmişdir, yoxsa Sultan Murad haqqında iltimas etməyə. Məryəm bəyim də gəlməyinin məqsədini ona çatdırdı. O, Sultan Muradın hərəkətlərindən narazı olduğunu bildirsə də, onun bağışlanmasını da Şah İsmayıldan xahiş etdi. Məryəm xanım xahişinin qəbul olunması üçün həm Uzun Həsənin, həm də Şeyx Səfinin cəddinə and verdirdi və həmin insanların ruhu xətrinə Sultan Muradın bağışlanmasını iltimas etdi. Şah İsmayıl xalası Məryəm xanıma Sultan Muradın düşünülməmiş hərəkətlərini, onun elçisini haqsız yerə qətl etdirməsini və barış üçün yer qoymadığını xatırlatdı. Məryəm bəyim onun dediklərini qəbul etməklə bir daha Uzun Həsənin nəslinin kəsilməsinə razı olmamasını istədi. Şah İsmayıl xalasının təkidli xahişindən sonra bəyan etdi ki, Sultan Murad onun yanına gəlib şiə məzhəbini qəbul etsə, onun adına xütbə oxutdurub sikkə vurdursa nəinki günahını bağışlayar, hətta Qızıl Üzən çayından başlamış Bəndər-Abbasa qədər olan ərazilərə onu hakim təyin edər (226). Başqa sözlə, Şah İsmayıl vəd etdi ki, Sultan Muradı təxminən hakimi olduğu ərazilərdə hakim kimi qalmasına qərar verər.

Sultan Murad bibisi Məryəm xanıma Şah İsmayılın şərtlərini qəbul etdiyini və Şah İsmayılın hüzuruna yollanmaq üçün bəxşiş və hədiyyələr hazırlanmasına 3-4 gün vaxt lazım olduğunu bildirsə də, vədinə əməl etmədi. Əksinə, elə yenə Məryəm bəyim vasitəsilə Şah İsmayıla onun şərtlərini qəbul etdiyini çatdırmaqla onun diqqətini yayındıra bildi və öz ətrafını səfərbər etməklə bir neçə gündən sonra gecə ikən gizlicə Təbərrük qalasının divarlarını yararaq Şiraza doğru istiqamət götürdü. Onun bu hərəkəti Şah İsmayılı yenidən qəzəbə gətirdi və Məryəm bəyimi də bu hadisəyə

görə məzəmmət etdi. Onun sözlərinə görə, aradan çıxmış Sultan Muradın ələ keçirilməsi artıq xeyli insanın ölümü bahasına başa gələ bilərdi (227).

"Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, Şah İsmayıl İsfahana daxil olduqdan sonra Təbərrük qalasının böyüyünə məktub göndərdi və qalanın təhvil verilməsi üçün əməkdaşlığa dəvət etdi. Təbərrük qalasının böyüyü bunu qəbul etdi və gecələrin birində qızılbaşların qalaya daxil olmasını təmin etdi. Qalanın mühafizəsini təşkil edən Sultan Murad döyüşçülərinin böyük bir hissəsi qətlə yetirildi. Şah İsmayıl bu qalaya daxil oldu və orada artıq ixtiyar yaşında olan xalası Məryəm bəyimlə görüşdü. Məryəm bəyim də Sultan Muradın bağışlanmasını ondan xahiş etdi. Bu zaman Sultan Murad hələ Təbərrük qalasında idi. Şah İsmayıl da onun bağışlanması üçün yuxarıda qeyd olunmuş şərtlərini irəli sürdü. Onun göstərişi əsasında Sultan Murada məktub göndərildi və Şah İsmayılın şərtləri ona çatdırıldı. Sultan Murad da bu məktubla tanış olandan sonra cavab yazdı və 3 gün möhlət istədi. Amma elə həmin gecə Təbərrük qalasını tərk etdi və 2 min nəfərlik dəstənin müşayiəti ilə Yəzd istiqamətində hərəkətə başladı. Sərəncamında olan 3 min nəfərlik dəstəni isə Şiraza yolladı. Üç günlük möhlət başa çatandan sonra məlum oldu ki, Sultan Murad Yəzdə qaçıbdır. Şah İsmayıl da onun ardınca qoşunlarla Yəzdə doğru istiqamət götürdü. Lakin qızılbaş qoşunlarının yaxınlaşmasından qorxuya düşən Sultan Murad orada da dayana bilməyib Əbərqu istiqamətində geri çəkildi (228).

Sultan Murad həmin istiqamətdə hərəkət edərkən Ərjən səhrasında Yaqub xan və Şeyx Həsən bəy Bayanduri ilə rastlaşdı. Onun göstərişi ilə adları çəkilən şəxslər Fars vilayətinin hakiminə qarşı qoşun çıxararaq onu məğlub etmiş və vilayətə nəzarəti ələ keçirə bilmişdilər. Sultan Muradın gəlməsi xəbərini eşidəndə Yaqub xanla Şeyx Həsən bəy onun qarşısına çıxdılar və gördükləri iş barəsində ona məlumat verdilər. Sultan Murad Fars vilayətinin nəzarət altına alınması xəbərinə yetərinəcə sevinə bilməmiş Şah İsmayılın onun ardınca gəlməsi haqqında məlumat əldə etdi. Onda

Sultan Murad ona hələ də sədaqətli qalmış Əbərqu hakimi Məhəmməd Kərim Kərrənin yanına yollandı. Mənbələrdə bildirilir ki, Məhəmməd Kərim Kərrə 10 min ailəlik kərəhi camaatının başçısı idi. Bu da ona imkan verirdi ki, böyük sayda qoşun dəstəsi toplaya bilsin. Sultan Murad onun yanına gələndən sonra Məhəmməd Kərim Kərrə qoşun dəstəsinin toplanmasına başladı. Bildirilir ki, Məhəmməd Kərrə 10 min nəfəri silah başına cəmlədi və onları qızılbaşlara müqavimət göstərməyə hazırlaşdırdı. Sultan Muradın Əbərquya çatmasından 10 gün sonra qızılbaş qoşunları da Əbərqu ətrafında görünməyə başladılar. Məhəmməd Kərrə qızılbaş qoşunlarını müşahidə etdikdə onların yerdən göyə qədər olduğunu gördü və bundan sonra Sultan Murada sədaqətli qalib-qalmamaq barəsində götür-qoy etməli oldu (229).

"Aləmara-yi Səfəvi"nin məlumatına görə, Məhəmməd Kərrə əvvəlcə 10 gün müqavimət göstərdi. Həmin günlərdə Məhəmməd Kərrə başa düşdü ki, Şah İsmayıl müqavimət göstərmək onun imkanları daxilində deyil. Ona görə də, Əbərqunun təslim edilməsi qərarına gəldi. "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində isə Məhəmməd Kərrənin qala daxilində qızılbaşlara hansısa müddətdə müqavimət göstərməsi öz əksini tapmamışdır. Bu əsərdəki təsvirdən də aydın olur ki, Əbərqu hakimi Məhəmməd Kərim Kərrə əvvəlcə Sultan Murada sədaqətli olacağını bildirsə də, qızılbaş qoşunlarının sayını görəndə verdiyi vədin icrasının çətin olacağını anladı. Ona görə Məhəmməd Kərrə ətrafındakılarla məsləhətləşdi və qərara alındı ki, Sultan Murad həbs olunsun və Şah İsmayıl təhvil verilsin. Sultan Muradın ətrafında qoşun dəstəsi olduğundan onun həbsi də müəyyən çətinlik təşkil edirdi. Məhəmməd Kərrə onun dəstəsinin üzərinə hücum etməyi planlaşdırdı və nəhayət ki, Sultan Muradın ətrafındakı qoşun dəstəsinin bir hissəsini qətlə yetirməklə onu həbs etdi. Sultan Muradın ətrafındakı adamların bir hissəsi qaçmaqla canını qurtara bildi. Məhəmməd Kərrə də böyük bir sevincə qala darvazalarını açaraq Şah İsmayılın yanına yollandı və Sultan Muradı ona təhvil verdi (230).

Şah İsmayıl bu xəbərdən xoşhal oldu və Sultan Muradın mühafizəsini Süleyman ağa Rumluya tapşırıldı. Süleyman ağa Rumlu qızılbaş qoşunlarının qorçularından idi və görünür o həm də tanınmış döyüşçülərdən biri idi. Mənbə məlumatlarına görə, Süleyman ağa Rumlu bir gecə Sultan Muradın mühafizəsini təmin etməli və səhəri gün Sultan Muradın taleyi müəyyənləşdirilməli idi. "Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, Sultan Murad dustaq kimi gətiriləndə Şah İsmayıl onu qəbul etdi və bildirdi ki, onu qoşunların ayağı altında xırd-xəşil etmək niyyətindədir. Amma Sultan Muradın bibisi və özünün də xalasının xahişinə əsasən günahından keçdiyini və saxlanması üçün Dərbəndin Ələmut qalasına göndərəcəyini bildirdi (231).

Sultan Murad isə mühafizəsinin tapşırıldığı Süleyman ağa Rumlunu qiymətli hədiyyələrlə ələ ala bildi. O vəd etdi ki, Süleyman Rumlunun 70 arxadönünə kifayət edəcək qədər pul verməyə hazırdır ki, onu azad etsin. Sözüünün təsdiqi kimi Sultan Murad qolundakı bazubəndi açaraq Süleyman ağaya verdi. Həmin bazubənd Əmir Teymurdan Uzun Həsənə çatmış bazubənd idi və 15 min tümən dəyərində qiymətə malik idi. Mənbədə Süleyman ağa acgöz və tamahkar bir insan kimi təsvir olunmuşdur. Bildirilir ki, qiymətli hədiyyə söhbətini eşidən kimi Süleyman ağa Sultan Muradın ayağına vurulmuş zəncirləri açdı, öz atını ona verdi və sonra da onu Şiraz istiqamətində yola saldı. Gecə yarı olandan sonra Süleyman ağa fəryad qoparmağa başladı ki, Sultan Murad qaçmağa müvəffəq olubdur. Sonra da özünü Lələ Hüseyn bəyin və Nəcmi Rəştinin yanına ataraq bu hadisənin onun xəbəri olmadan baş verməsini sübut etməyə çalışdı. Səhəri gün Sultan Muradın qaçması xəbəri Şah İsmayıla çatdırıldı. Şah İsmayıl bu xəbərdən qəzəblənməklə Süleyman ağanın bəhanələrinə də inanmadı. Axtarışlar zamanı Süleyman ağadan qiymətli bazubənd tapılmışdı və bu da Şah İsmayılın onun haqqında olan gümanlarını daha da qətiləşdirdi. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, təkidlə günahsızlığını sübut etməyə çalışanda Şah İsmayıl onun sözlərinin yalan olduğunu, Sultan Muraddan bazubənd aldıqdan

sonra onu azad etdiyini bildirdi. Süleyman ağa bu dəfə də günahsız olduğunu iddia edəndə, Şah İsmayıl onun qolunda olan bazubəndləri açmağı göstəriş verdi. Ətrafdakılar Süleyman ağanın qolunda doğrudan da bazubənd olduğunu gördükdə Şah İsmayılın bundan xəbərdar olmasını kəramət əlaməti kimi qəbul etdilər və Şah İsmayılın imam övladı olmasına öz yəqinliklərini gizlətmədilər. Süleyman ağanın taleyinə gəlincə isə Şah İsmayıl onun qətlinə fərman verdi (232).

Şah İsmayıl şübhə etmirdi ki, Sultan Murad Şiraza yetişdikdən sonra yenidən qoşun toplamağa cəhd göstərəcəkdir. Bu isə onun həbsini yenidən çətinləşdirə bilərdi. Ona görə də qoşunla Şiraza doğru irəliləmək barəsində göstəriş verdi. Amma hələ yolda olarkən Şirazdakı Ağqoyunlu əmirlərindən olan Mənsur bəy Pornak özünü Şah İsmayıla yetirdi və ona sədaqətini bəyan etdi. Mənsur bəy Pornak qızılbaş qoşunlarının yaxınlaşması və Sultan Muradın həbsi barədə məlumat alandan sonra Şah İsmayıla sədaqətini bildirməyə gəlmişdi. Onun sözlərinə görə, öz ailəsinin taleyindən qorxduğu üçün əvvəlcədən Şah İsmayılın xidmətinə yetişə bilməmişdi. Mənsur bəy eşidəndə ki, Sultan Murad əsirlikdən qaçıb və Şiraza yollanıb ciddi təşvişə düşdü və Şah İsmayıla da bildirdi ki, Şirazda olan ailəsinə görə çox narahatdır. O şübhə etmirdi ki, Sultan Murad Şiraza yetişəndən sonra ailə üzvlərinə divan tuta bilər. Şah İsmayıl bu narahatçılığa son qoyulması üçün İlyas bəy Halvaçioğlunun rəhbərliyi altında Mənsur bəy Pornakla birlikdə 3 min nəfərlik bir dəstə göndərdi. İlyas bəy dərhal yola düşərək Şirazi ələ keçirməli və Şah İsmayıl da aramla hərəkətini davam etdirərək sonradan Şiraza yetişməli idi (233).

İlyas bəy Halvaçioğlunun qızılbaş dəstəsi ilə Şiraza göndərilməsi "Aləmara-yi Səfəvi"də fərqli şəkildə təsvir edilmişdir. Bu əsərdə olan məlumata görə, Şah İsmayıl Şiraz istiqamətində hərəkətdə ikən qızılbaş qoşunlarına qarşı 3 min nəfərlik bir qoşun dəstəsinin gəlməsini gördü. Həmin qoşun dəstəsi yaxınlaşanda məlum oldu ki, ona Zöhrab bəy adlı birisi rəhbərlik edir. Vaxtilə Rüstəm Mirzə Ağqoyunlu tərəfindən Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə)

ailəsi ilə birlikdə həbs edilərkən onların mühafizəsi Zöhrab bəyə tapşırılmışdı. Zöhrab bəy də həmin zaman Şah İsmayıl, onun anasına və qardaşlarına mümkün olan qayğını göstərmişdi. Şah İsmayıl atlı dəstəsi ilə yaxınlaşan Zöhrab bəyi görəndə tanıdı və onunla görüşməkdən məmnun oldu. Hətta onunla daha əvvəl rastlaşmaq istədiyini söylədi. Zöhrab bəy də xeyli əvvəldən onun xidmətinə qatılmaq istədiyini, lakin Sultan Muradın qorxusundan bunu edə bilmədiyini bəyan etdi. Şah İsmayılın yanında Sultan Muradın Şiraza qayıtması xəbərini eşidəndə o da böyük təşviş keçirdi, Sultan Muradın xəzinəsini Şah İsmayıl gətirdiyi üçün qorxurdu ki, Sultan Muradın onun ailə üzvlərindən qisas alsın. Onda Şah İsmayıl göstəriş verdi ki, İlyas bəy Halvaçioğlu qızılbaş dəstəsi ilə Şiraza yollansın, Sultan Muraddan daha tez bu şəhərə çatmağa çalışsın və Zöhrab bəyin ailəsini öz nəzarəti altına alsın. Zöhrab bəy də onunla Şiraza yola düşdü (234).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində Mənsur bəy Pornak və Zöhrab bəyin adı ilə bağlanan sonrakı təsvirlərdə bir oxşarlıq vardır. Bildirilir ki, Sultan Murad Şiraza yetişdikdən sonra Ağqoyunlu əmirlərini ətrafına topladı. Onlara həm başına gələnləri danışdı, həm də şəhərdə baş verənlər haqqında onlardan məlumat aldı. Sultan Murada çatdırıldı ki, Zöhrab bəy öz qoşun dəstəsini və Zülqədər elinin ağsaqqallarını hərəkətə gətirərək Şah İsmayılın qarşılmasına yollanmışdır. Sultan Murad da bu xəbərdən xeyli qəzəbləndi və ondan qisas alınması üçün ailə üzvlərinin əsir götürülməsini, habelə onun evinin talan edilməsini tapşırırdı. Lakin bu xəbər Pornak camaatı tərəfindən birmənalı şəkildə qarşılınmadı. Əvvəla, Sultan Muradın və onun qoşun dəstəsinin Mənsur bəyə qarşı qisasçılığı və soyğunçuluğu bu insanların xoşuna gəlmədi, digər tərəfdən də onlar Şah İsmayılın qoşunları ilə yaxınlaşmaqda olması xəbərini eşitdiklərindən Sultan Murada qarşı müqavimət göstərməyi qərarlaşdırdılar. Pornak elinin ağsaqqalları və 70-80 nəfərlik əyanları toplaşdı və Mənsur bəyin evinə gəldilər. Onlar Mənsur bəyin ailəsinə həm azuqə gətirdilər, həm də evin müdafiəsini möhkəmləndirdilər. Təsvirdən belə mə-

lum olur ki, Mənsur bəyin hündür həyət divarları olmuşdu və bu da evin dairəvi müdafiəsinin təşkil edilməsini asanlaşdırmışdı. Sultan Muradın silahlı türkmanları Mənsur bəyin evini mühasirəyə alıb onu tutmağa çalışsalar da bir nəticəyə hasil ola bilmədilər. Çünki divarlar üzərində mövqe tutmuş tufəngçilər türkmanların yaxınlaşmasına imkan vermədilər (235).

Sultan Murad bu xəbərdən də çox qəzəbləndi. Çox güman ki, Sultan Murad daha böyük qoşun dəstəsinin bu işə cəlb edilməsindən ehtiyat edirdi. Ona görə car çəkirdi ki, şəhər əhli Mənsur bəyin evinə hücum etsin və nəyi ələ keçirə bilsə özü ilə aparsın. Bununla Mənsur bəyin evi talan edilsin. Bu göstəriş Şiraz əhli tərəfindən rəğbətlə qarşılanmadı. Şəhərin məhəllələrinin böyükləri və kətxudaları Sultan Murada öz etirazlarını bildirdilər və onu öz göstərişindən çəkinməyə çağırdılar. Sultan Murad isə bu tələblə razılaşmadı. Niyətinə çatmaq üçün Sultan Murad özü Mənsur bəyin evinin həndəvərinə gəlmək və orada Pornak camaatını da cəzalandırmaq istədi. Belə olanda şəhər ağsaqqalları ona xəbər göndərdilər ki, niyyətlərindən əl çəkməsə Məhəmməd Kərrə kimi onlar da Sultan Muradı həbs edib Şah İsmayılə təhvil verəcəklər. Bu tələbdən sonra Sultan Murad ehtiyatlanmağa başladı. Şah İsmayılın qoşunları ilə yaxınlaşmaqda olduğu bir vaxtda şəhər ağsaqqallarının təhdidi kifayət qədər real təhdid idi. Həmin təhdidlə üzbəüz qalmamaq üçün Sultan Murad göstəriş verdi ki, Mənsur bəyin evinin ətrafında olan türkman silahlıları geri qayıtsınlar. Elə bu zaman ona məlumat çatdırıldı ki, İlyas bəy Halvaçıoğlu 3 min nəfərlik qızılbaş qoşun dəstəsi ilə yaxınlaşmaqdadır. Sultan Murad Şiraza gələndə ümid edirdi ki, bu vilayətin farslardan, zülqədər və əfşar tayfalarından ibarət təxminən 300 min nəfərlik əhalisini öz ətrafında səfərbər etməyə müvəffəq olaraq qızılbaşlara qarşı daha ciddi mübarizəni təşkil edə biləcəkdir. Lakin Mənsur bəyin evinin ətrafında cərəyan edən hadisələr onu göstərdi ki, Şirazda dayanmaq artıq Sultan Murad üçün real təhlükədir və ona görə də ətrafını toplayaraq Səlasil qalası ("Aləmərə-yi Səfəvi"yə görə isə Şu-

listan yolu ilə) istiqamətində hərəkətə başladı. Onu 5 min nəfərlik qoşun dəstəsi müşayiət edirdi (236).

Sultan Murad Şirazi tərək edən günün səhəri İlyas bəy Halvaçioğlu və Mənsur bəy ("Aləmara-yi Səfəvi"yə görə Zöhrab bəy) Şiraz yaxınlığındakı Allah-Əkbər keçidinə çatdılar. Mənsur bəy ailəsinin sağ-salamat qalacağına ümid bağlamırdı. Ona görə tezliklə ailəsindən bir xəbər tutmağa çalışırdı. O özlüyündə belə bir fikrə gəldi ki, əgər onun ailəsi Sultan Muradın qəzəbindən xilas ola bilirsə, bu möcüzə Şeyx Səfi ocağının kərəmətindəndir. Çox tezliklə öz ailəsinin ətrafında baş verənlərdən və ailəsinin sağ-salamat qalmasından xəbər tutandan sonra o, Şeyx Səfi ocağının kərəmətinə artıq bir daha şübhə etmədiyini bildirdi. Mənsur bəy bəyan etdi ki, ümidini Şeyx Səfi ocağına bağlayanlar heç vaxt peşman olmazlar (237).

İlyas bəy Halvaçioğlu ilə Mənsur bəy Şiraza daxil olanda Sultan Murad artıq bu şəhərdən xeyli uzaqlaşmışdı. Şəhər əhalisi adı çəkilən şəxsləri böyük sevinclə qarşıladılar. Çünki şəhərin qızılbaşların nəzarəti altına keçməsi burada baş verən özbaşınalıqlara son qoya bilər və şəhərin daha aram həyatını təmin edə bilərdi. Üç gündən sonra isə Şah İsmayıl qoşunlarla Şiraza yetişdi. Bütün şəhər əhalisi onun qarşılmasına çıxdı. Şah tərəfindən şəhər əhlinə mərhəmət göstərildi və bir müddət Sultan Muradın sarayında qaldı. Elə həmin günlərdə Şah İsmayıl həm də Sultan Muradın taleyi ilə maraqlandı. Ona məlumat verildi ki, Sultan Murad Şirazi tərək etdikdən sonra Bağdada yollanmışdır. "Aləmara-yi Səfəvi"yə görə isə, Şah İsmayıl Şirazda olarkən Sultan Muradın şəhərdən qaçaraq Sefid qalası istiqamətində hərəkət etməsi haqqında məlumat aldı. O, üç gün Şirazda qaldıqdan sonra yenidən Sultan Muradın ələ keçirilməsi niyyəti ilə Şirazi tərək etdi. Sultan Murad isə Sefid qalasında dayanmayıb Şüştərə üz tutdu. Burada onu Şüştər qalasının hakimi Abdulla Şüştəri qarşıladı və Sultan Muradın istəkləri ilə maraqlandı. Sultan Murad da bildirdi ki, özünə möhkəmlənmək üçün münasib bir yer axtarır və istəyir ki, orada ətrafına çoxlu sayda qüvvə toplansın, qızılbaş qoşunlarına qarşı yeni-

dən müharibəyə qatılsın. Mənbənin məlumatına görə, Sultan Murad hələ Şüştər qalasına daxil olmamış Şah İsmayıl onun niyyətidən xəbər tutdu və Abdulla Şüştəriyə məktub göndərdi. Ona tövsiyə etdi ki, Sultan Muradı qalaya buraxmasın. Çünki bu, Abdullanın özü üçün yaxşıqla qurtarmazdı. Şah İsmayıl məktubunda onu da açıqladı ki, imkanı varsa Sultan Muradı tutub saxlasın və ona təhvil versin. Görünür ki, Abdullanın sərəncamında Sultan Muradı həbs etmək üçün yetərli olacaq qədər qüvvə yox idi. Ona görə də çalışdı ki, siyasətlə Sultan Muradın Şüştər qalasından uzaqlaşmasına nail olsun. Abdulla Şüştəri bunun üçün Sultan Murada çatdırdı ki, onun qalasında həm azuqə ehtiyatı, həm də barıt ehtiyatı çox azdır. Bu ehtiyatlarla uzun müddət davam gətirmək mümkün olmaz. O, Sultan Murada məsləhət gördü ki, Diyarbəkr tərəfə yollansın və Əlaüddövləyə sığınsın. Şah İsmayıl təhlükəsinin yaxınlaşmaqda olduğu üçün Sultan Murad bu təkliflə razılaşdı və 7 min nəfərlik dəstənin müşayiəti ilə Diyarbəkərə yola düşdü. Bu məlumat Şah İsmayılı sevindirdi. Çünki artıq Sultan Murad narahatçılığından rahat olmaq olardı. Sultan Murada öz qalasında yer vermədiyi üçün Şah İsmayıl Abdulla Şüştəriyə qiymətli hədiyyələr göndərdi və özü isə geriyyə, İsfahana doğru istiqamət götürdü (238).

Bununla, Fars vilayəti bütünlüklə Şah İsmayılın nəzarəti altına düşdü və 1503-cü ilin hərbi kampaniyası da başa çatmış oldu. Mənbələrdəki məlumata görə, Şah İsmayıl Quma qayıtmağı və Qumda qışlağa dayanmağı qərara aldı və Qum ətrafına yola düşdü. Bildirilir ki, qışlaq dövründə Şah İsmayıl qoşunlara da, qoşun əmirlərinə də istirahət verdi. Şah İsmayıl, onun əyanları və əmirləri də bu qışlaq dövründə vaxtlarını qayğısız keçirməyə çalışdılar. Qumun həm havası münasib idi, həm də görünür ərzaq və azuqə baxımından burada hər hansı bir çətinlik mövcud deyildi. Qumda olarkən Şah İsmayıl dövlət aparatının möhkəmləndirilməsi ilə bağlı da bəzi qərarlar qəbul etdi. Onun göstərişinə əsasən, Xacə Şərəfəddin Mahmudcan Deyləmi Qəzvini dövlətin ikinci vəziri təyin edildi və ona Əmir Zəkəriyyə ilə birlikdə dövlətin

idarə edilməsi səlahiyyətləri verildi. Amma hələ qışlaq dövrü başa çatmamış Şah İsmayıl ətraf bölgələrdən müəyyən təşviş doğurucu məlumatlar çatmağa başladı (239).

14. Dəməvənd-Rüstəmdar istiqamətində hərbi yürüş

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Rüstəmdar hakimi Əmir Hüseyn Çilavi Şah İsmayıl itaət yolundan qaçaraq bölgədə öz bayrağını qaldırmışdı. Onun həmin bölgədə möhkəmlənməsi və sonradan öz hakimiyyətinin hüdudlarının genişləndirilməsi üçün Əmir Hüseyn hətta kənarlardan da kömək alırdı. Sultan Muradın qoşunlarından və ətrafından qızılbaşların hakimiyyətini qəbul etmək istəməyən qüvvələr axışb Rüstəmdara gəldikcə Əmir Hüseynin iddiaları da güclənirdi. Sultan Muradla ilk qarşılaşmadan sonra onun Murad Cahanşahi adlı sərkərdəsi də 2 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Dəməvəndə gələrək Əmir Hüseynə qoşulmuşdu. Murad Cahanşahi Uzun Həsənin qardaşı oğlu olan Cahangir Mirzənin oğlu idi. Ağ-qoyunlu qoşunlarının başqa bir dəstəsi isə Firuzkuhda yerləşdirilmişdi. Hələ Şah İsmayılın İsfahan və Şiraza doğru hərəkəti zamanı bu qüvvələr fəallaşmağa başladılar. Bu qüvvələrdə belə bir güman var idi ki, Şah İsmayıl öz qoşunları ilə cənuba doğru irəliləməkdədir və onun əsas qüvvələri bölgədən uzaqdadırsa onda bölgədəki hüdudlarını daha da genişləndirə bilərlər. Əmir Hüseyn Çilaviyə onun əmirləri məsləhət gördülər ki, Şah İsmayılın uzaqda olduğuna görə, Vərəmin və Tehran istiqamətində məskunlaşmış 300 ailəlik qızılbaşlara hücum edilsin, bu ailələr talan edilsin, onların üzvləri əsir götürülsün. Əmir Hüseyn də bu məsləhəti qəbul etdi və böyük bir qoşun dəstəsi ilə Vərəmin istiqamətində olan qızılbaşların üstünə hücum çəkdi. Bu hücum zamanı çoxlu sayda adam qətlə yetirildi, çoxları isə əsir götürüldü (240).

Belə bir məlumatı alandan sonra Şah İsmayıl qərara aldı ki, İlyas bəy Xınıslını bir dəstə qızılbaşla Dəməvənd-Rüstəmdar istiqamətinə göndərsin. İlyas bəy Xınıslı da qızılbaş qoşunlarının yetiştəcəyi ana qədər bölgədə asayışı təmin etməli və Əmir Hüseyni

itaət altına gətirməli idi. Əmir Hüseyn isə bölgə hakimliyinə iddialı olduğu üçün İlyas bəyin dəstəsinin gəlişini heç də razılıqla qarşılamadı. Mənbə məlumatlarına görə, Əmir Hüseyn öz qüvvələrini toparlayaraq Rey yaxınlığında qəfil şəkildə İlyas bəyin dəstəsinin üstünə hücum etdi. İlyas bəy də bu hücumu qarşıladı və Əmir Hüseynin sürətli hücumunun qarşısını aldı. Lakin Əmir Hüseynin qüvvələrinin qarşısında müqavimət göstərilməsinin mümkün olmayacağı bəlli olduğu üçün İlyas bəy dəstəsinə Vəramin qalasına çəkdi. İlyas bəy bu qalada qoşun dəstəsinin etibarlı müdafiəsini təmin edə bildi. Əmir Hüseyn isə bu dəstəni məhv etmək və bölgəni qızılbaş təsirindən təmizləmək planından əl çəkmədi. Amma Vəramin qalasına daxil olmaq Əmir Hüseynin qüvvələrinə müyəssər olmadı. Onda Əmir Hüseyn fitnə və məkrlərə əl atdı, İlyas bəylə barışıq yoluna döndüyünü bəyan etdi və onunla qarşılıqlı münasibətlər qurmaq əzmində olduğunu çatdırdı. Bununla bağlı Əmir Hüseyn bir neçə qasidini İlyas bəyin yanına göndərdi. Nəhayət, İlyas bəy onun sözlərinə inandı və Vəramin qalasını tərk etdi. Bu məqamı gözləyən Əmir Hüseyn dərhal onu həbs etdirdi və qətlə yetirdi (241).

"Tarix-i aləmərə-yi Abbasi" əsərində İlyas bəy Xınıslının şəhid düşməsi belə təsvir olunmuşdur: "Əmir Hüseyn Kiya Çilavi bütün Rüstəmdarı, Firuzkuh dağlarını, Dəməvəndi, Həbəlrudu və o tərəfləri öz əlinə keçirmişdi. [Onun] on iki min süvari və saysız-hesabsız piyadası vardı. [O], qalaların möhkəmliyinə və dağların yüksəkliyinə güvənərək, müxalifət və itaətsizlik fikrinə düşdü və üsyana qalxaraq, İraq məmləkətinin ətrafına əl uzatdı. İraqda vəziyyətlərindən narazı olan Bayanduri türkmənlərinin bir qismi Murad bəy Cahənşahlunun sərkərdəliyi ilə Rüstəmdar dağlarını və Əmir Hüseyn Kiyanın dərğahını sığınacaq bilərək, onun başına yığılmışdılar. Buna görə də o, (yəni Əmir Hüseyn) əvvəlkindən daha çox qürur və lovğalığa qapılaraq, padşahın sidrə nişanlı astanasının mülazımləri ilə ədəbsiz davranırdı. [Şah İsmayıl] səmələrə yüksələn bayraqlarla Fars məmləkətinə getdiyi zaman İlyas bəy Ayğutoğlunu bir dəstə ilə onun şərini dəf etməyə göndərdi. Əmir

Hüseyn Kiya bu xəbəri eşidən kimi, qızılbaş qoşunu toplanmadan öncə İlyas bəyin üzərinə hücum etdi. Sözügedən [İlyas bəy] Vəramin qalasına çəkildi. Cilavilər qalanın ətəyinə gəlib, bir müddət onu mühasirədə saxladılar. Axırda əhdü-peyman əsasında onunla görüşüb, məkr, hiylə və xəyanətlə o sadə qəlblı türkü onun bir dəstə mülazimləri ilə birlikdə Rey [mahalının] Kəbud-Günbəd [adlı yerində] şəhid etdilər" (242).

Mənbələrdə buna oxşar təsvirlər vardır. Amma bu məlumatlardan fərqli olan məlumatlarla da rastlaşmaq mümkündür. Bildirilir ki, İlyas bəy Xınıslı 300 nəfərlik bir dəstə ilə bölgəyə gələndə Əmir Hüseyn ətraf məntəqələrin əhalisini talan etmiş, əldə etdiyi var-dövləti Murad bəyə təhvil vermiş və özü isə Rüstəmdara tərəf dönmüşdü. Murad bəy əhalinin talan edilmiş var-dövləti ilə bölgədən hələ uzaqlaşmamışdı. İlyas bəy qərara aldı ki, Murad bəy Cahanşahinin üzərinə hücumu keçsin. Bu yolla İlyas bəy onun qarət etdiyi var-dövləti əlindən alaraq Vəramin qalasına tərəf çəkildi. Murad bəy ona ciddi bir müqavimət göstərə bilmədi və yalnız onu edə bildi ki, başına gələnlər haqqında Əmir Hüseynə məlumat göndərsin. Əmir Hüseyn də qızılbaş qoşun dəstəsinin gəlməsi xəbərini eşidəndə Mazandaran və Rüstəmdar dəstələrini hərəkətə gətirərək Vəramin qalasına yaxınlaşdı. Bu qala Əmir Hüseynin qüvvələri tərəfindən mühasirə edildi. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, İlyas bəy bu mühasirədən heç də çəkinmədi və qarşı tərəfin qüvvələrinə qarşı hücumlar planlaşdırmağa başladı. O, qalaya daxil olanda orada 400 nəfərlik qoşun dəstəsi var idi. Həmin dəstəni də özünə birləşdirən İlyas bəy Əmir Hüseynin qoşunları üzərinə sürətli hücum təşkil etdi. Elə ilk hücumda ona çox ağır zərbə vuruldu. Yəni Əmir Hüseyn elə bir ağır zərbə aldı ki, yalnız Murad Cahanşahinin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsinin yetişməsindən sonra qalanı yenidən mühasirəyə almaq mümkün oldu. Bundan sonra da İlyas bəy hücumunu dayandırmadı. O sərəncamında olan dəstənin 200 nəfərini qala daxilində saxladı və 500 nəfərlik dəstə ilə Murad bəyin qüvvələri üzərinə hücum etdi. Bu dəfə də qarşı tərəfə müəyyən itkilər vuruldu.

Bununla belə, çoxsaylı qoşun qarşısında 500 nəfərlə döyüşməyin çətin olduğunu görəndə İlyas bəy qalaya sığınmağı qərara aldı. Adı çəkilən mənbə Murad bəyin dəstəsinin 20 min nəfərdən ibarət olduğunu bildirirdi (243).

Bundan sonra Vəramin qalasının gücləndirilmiş mühasirəsi başladı. Hər hansı bir tədbirin görülməyəcəyi təqdirdə İlyas bəy uzun müddət Vəramin qalasında müdafiə oluna bilərdi. Əmir Hüseyn isə bununla barışmaq istəmirdi. O şübhə etmirdi ki, İlyas bəyi ələ keçirməsə yerli əhalinin qınağı ilə qarşılaşacaqdır. Çünki bölgəyə hakimlik etmək iddiasında olan Əmir Hüseyn kimi bir şəxs çox böyük qoşun dəstəsi ilə bir neçə yüz nəfərlik qoşun dəstəsinə malik olan İlyas bəyin öhdəsindən gələ bilmirdi. Ona görə Əmir Hüseyn nə etməyin lazım olduğunu düşündüyü günlərdə İlyas bəy qala xaricinə çıxaraq yenidən yerli qoşunların üzərinə hücum çəkdi. Belə qəfil və sürətli hücum sonradan da təkrarlandı və onların nəticəsində yerli qoşunlardan xeyli sayda ölənlər və yaralananlar oldu. Mənbədəki məlumatlara görə, İlyas bəyin bu hücumları elə qəfil və sürətlə baş verirdi ki, Əmir Hüseynin döyüşçüləri duyqu düşüb atlanana qədər qızılbaşlar başqa yolla qalaya daxil ola bilirdilər. Hətta ilk vaxtlar Əmir Hüseyn bu gecə hücumlarının İlyas bəy tərəfindən həyata keçirilməsini heç təsəvvürünə belə gətirə bilmirdi. Ona görə ətrafa öz atlılarını göndərmişdi ki, axtarış müşahidə etsinlər və döyüşçülər onların üzərinə kim tərəfindən hücum edildiyini müəyyənləşdirsinlər. Məlum olanda ki, bu hücumlar İlyas bəy tərəfindən həyata keçirilib, Əmir Hüseyn bir daha başa düşdü ki, açıq döyüşdə onunla bacara bilməyəcəkdir. Nə edilməsi barəsində əmirləri ilə məsləhətləşdikdə Murad bəy Cahənşahi təklif etdi ki, yalnız sülh, danışıq, dostluq görüntüsü yaratmaq yolu ilə İlyas bəyi tələyə salmaq olar. Əmir Hüseyn də bu işi Murad bəyə həvalə etdi. Qərara alındı İlyas bəyi tələyə salmaq üçün ona məktub göndərilsin (244).

Bu qərar ortaya çıxanda Şah İsmayıl artıq Qumda idi. Əmir Hüseyn də təşviş içində idi ki, Şah İsmayıldan istənilən vaxt İlyas Xınıslıya kömək gələ bilər və belə olardsa onda Dəməvənd-

Rüstəmdar bölgəsinin hakimliyini əldə saxlamaq onun üçün daha da çətin olacaqdı. İlyas bəyin dəstəsinin məhv edilməsini Əmir Hüseyn özünün üstünlüyü kimi dəyərləndirirdi. Ona görə də fəndə əl atıldı və Əmir Hüseyn qızılbaş əmirinə məktub göndərməyə razı oldu. Əmir Hüseynə görə bu məktub elə bir məzmununda olmalı idi ki, İlyas bəy orada yazılanlara inansın və qaladan bayıra çıxsın. Bunun üçün isə xeyli düşünmək lazım gəldi.

Əmir Hüseyn tərəfindən İlyas bəyə göndərilən məktubda deyilirdi ki, Şah İsmayıl bizdən incik düşmüş və ona görə and içmişdir ki, Mazandaran və Rüstəmdara gələrək bu vilayətin hətta ağaclarını da yerindən çıxarsın. Əmir Hüseyn bildirirdi ki, qızılbaş qoşunlarına qarşı müqavimət göstəmək üçün onların yetərli gücü yoxdur. Ona görə İlyas bəydən xahiş olunurdu ki, Əmir Hüseynlə Şah İsmayıl arasında dostluğun və barışın yaranması üçün vasitəçilik etsin. Əmir Hüseyn bu məqsədlə İlyas bəylə görüşməyə ehtiyac duyduğunu da bəyan etdi. Sonra bu məktub elə bir adamlı qala daxilinə göndərildi ki, həmin adam da öz sözləri ilə məktubda yazılanların doğruluğunu çatdıra bilsin. İlyas bəy məktubda yazılanları diqqətlə oxudu və öz sadəlövhlüyü üzündən Əmir Hüseynin sözlərinə inandı. O, Əmir Hüseynin dəvətini qəbul edərək onun düşərgəsinə yollandı və ona qonaq oldu. Yemək vaxtı Əmir Hüseynin adamları tökülüşərək İlyas bəyi və onu müşayiət edən şəxsləri öldürdülər. Bundan sonra Əmir Hüseyn Rüstəmdara, Murad bəy isə Firuzkuha yollandı (245).

Həmin günlərdə Şah İsmayıl Semnanda da onun tərəfdarlarına Əmir Hüseyn tərəfindən zərbə vurulması və Semnanın nəzarət altına alınması xəbəri çatdırıldı. Mənbələrdə olan məlumatlara görə, Astrabad hakimi olmuş Hüseyn Mirzə bölgədə Şah İsmayıl hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi üçün Semnan qalası üzərinə hücum etmiş və bu qalanı nəzarət altına almışdı. Bu qalada Rüstəmdar hakimi Əmir Hüseynin nəslindən olan Əfrasiyab Çilavı şəhər əркинə və narınqalasına sığındı və sonra da düşdüyü vəziyyət haqqında Əmir Hüseyn Çilaviyə xəbər göndərdi. Əmir Hüseyn dərhal Murad bəy Cahənşahi və bir sıra əmirlərlə onun köməyinə yollan-

dı və Semnanı qızılbaşlardan təmizlədi. Bununla bağlı, xəbər də Şah İsmayıl Qumda olarkən çatdırıldı və onu Əmir Hüseyn Çilaviyə qarşı sərt tədbirlərin həyata keçirilməsinə sövq etdi (246).

Xüsusilə, İlyas bəy Xınıslının şəhid olması Şah İsmayılı son dərəcə qəzəbləndirdi və kədərləndirdi. Şah İsmayıl and içdi ki, bu xəbərlə mənim ürəyimi yandıran Əmir Hüseyni yandırmasam Şeyx Səfi övladı deyiləm. Ona görə də, Şah İsmayıl həmin kədər-ləndirici xəbəri alan kimi dərhal qoşunlarına hərəkət əmir verdi. Bu zaman hələ qışlaq mövsümü də başa çatmamışdı və 1504-cü ilin fevralında qızılbaş qoşunları Qum ətrafından Vəramin-Firuzkuh istiqamətində irəliləməyə başladılar. Şah İsmayılın qərarı ilə bu zaman qızılbaş qoşunlarının bir dəstəsi Bayram bəy Qaramanlının, Musa bəy Xəlifənin və Çülpa bəyin rəhbərliyi altında Qumda saxlanıldı ki, bölgənin təhlükəsizliyini təmin etsin. Qızılbaş qoşunları həmin il mart ayının 17-də Gülxəndan qalası ətəklərinə gəlib yetişdi. Bildirilir ki, Şah İsmayıl qoşunları ilə Gülxəndan qalası ətrafına ramazan bayramı günlərində gəlib çatdı (247).

Mənbə məlumatlarına görə, Şah İsmayıl öz yolunu Tehran ətrafından saldı. Burada olarkən o, Əmir Hüseynin harada olması haqqında müəyyən məlumatlar əldə edə bildi. Ona çatdırıldı ki, Əmir Hüseyn hətta Tehran həndəvərinə qədər gəlib çıxmışdır. Amma sonradan geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. Verilən məlumata görə, Əmir Hüseyn əvvəlcə Vəramin qalasına yollandı. O, orada öz qohumlarından birini 5 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Vəraminin mühafizəsinə vəzifələndirdi və özü isə Gülxəndan qalasına yollandı. Bu qala bölgənin möhkəm qalalarından biri hesab edilirdi. Qala sərt qayalıqlar üzərində tikilmiş və dərin dərələrlə əhatə olunmuşdu. Ona görə bu qalanın fəth edilməsi xeyli çətin sayılırdı. Əmir Hüseyn bir dəstə qoşunu da bu qalada yerləşdirərək əmisi Əmir Əşrəfi qalanın mühafizəsinə məsul təyin etdi. Özü isə Firuzkuha tərəf yola düşdü. Şah İsmayıl bu məlumatı alandan sonra yolunu Vəramindən saldı və Vəramin qalasını tutmaq onun üçün elə bir çətinlik törətmədi. Vəramin qalasının ələ

keçirilməsindən sonra qızılbaş qoşunları Gülxəndan qalasına doğru irəliləməyə başladılar (248).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində isə Gülxəndan qalasının hakiminin Əmir Hüseynin qardaşı oğlu Əmir Söhrab olduğu bildirilir. Şah İsmayıl qalanın mühasirəsinə başlamazdan əvvəl qala hakiminə məktub göndərdi və ona qalanı təhvil verməyi təklif etdi. Amma qala hakimi Şah İsmayılın elçisini qətlə yetirdi və qalanı təslim etməkdən imtina etdi. Belə olanda qalanın mühasirəsinə qərar verildi (249). Gülxəndan qalasının hakiminin qəddar hərəkəti Şah İsmayılı o dərəcədə qəzəbləndirdi ki, qala tutulandan sonra öz elçisinin qisasının qala hakimindən və müdafiəçilərindən alınmasına göstəriş verdi.

Gülxəndan qalasının təbii müdafiə imkanları onun ələ keçirilməsini xeyli çətinləşdirirdi. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün Gülxəndan qalası ətrafına xüsusi texnika gətirildi, neftəndaz və atəşxanadan geniş istifadə olundu. Neftəndazlar neftə batırılmış əşyaları yandıraraq qala daxilinə atır və bununla qala daxilində yanğın törətməyə çalışırdılar. Atəşxananın döyüşçüləri isə daş doldurulmuş qabları qala daxilinə atırdılar. Bu atəşlər şəhər daxilində dağıntıların yaradılması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Qala ətrafına qala divarları vuran alətlər də gətirilmişdi. Mühasirənin ikinci günü bu texnikadan istifadə edilməyə başlandı. Lakin həmin günlərdə güclü yağışın yağması silah və texnikadan istifadə edilməsini əhəmiyyətsiz edirdi. Ona görə bütün ağırlıq döyüşçülərin üzərinə düşdü. Onlar texnikanın və silahların köməyinə arxalanmadan qalaya daxil olmaq göstərişi aldılar. Bir tərəfdən qala divarlarının hündürlüyü, qala divarlarının tikildiyi ərazinin naminasibliyi, digər tərəfdən də qala daxilindəkilərinin müqaviməti onun ələ keçirilməsini xeyli çətinləşdirirdi. Qala daxilindəki döyüşçülərdən başqa orada yaşayan əhali də qala divarları üstünə gələrək qızılbaşların üzərinə ox, nizə, güllə, daş yağdırırdılar. Qala müdafiəçilərinin sərəncamında zənburək və qumbara atanlar da var idi. Yəni qala daxilindəkilər bütün gücü ilə qalanı müdafiə etməyə çalışırdılar. Bu isə qızılbaşların işini çətinləşdirməklə

yanaşı həm də onlara xeyli itki yetirirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, qızılbaş döyüşçüləri qalanın ələ keçirilməsi üçün mübariz iradə nümayiş etdirdilər. Baş verən itkilər onları qorxutmadı və öz mürsidi-kamillərindən aldıkları tapşırığın yerinə yetirilməsinə xüsusi məharət göstərdilər (250).

“Əhsənüt-təvarix” əsərində Gülxəndan qalası ətrafında kifayət qədər gərgin keçmiş döyüş haqqında belə bir məlumat vardır: “qəzavü-qədər kimi cərəyan edən fərman verildi ki, zəfər nişanlı qazilər və qələbə şüarlı əsgərlər o güruhu qırıb-biçmək üçün hərəkət yüyənlərini Firuzkuhun Gülxəndan qalasına doğru yönəltsinlər, Rey yaxınlığındakı Vəramin yolundan daxil olub o ərazini izzət və calal çadırlarının düşərgəsinə çevirsinlər. İsgəndər şanlı xaqan yekşənbə günü, mübarək ramazan ayının 9-da (25.02.1504), tonquz (donuz) ilində hərəkət yüyənini Qum şəhərindən o səmtə doğru yönəltdi. Rey ətrafında Novruzı-sultani sübhünün dan şəfəqləri İlahi təsdiq üfüyündən doğdu. O mübarək gündə “dövlət sahibləri bəzi məsələləri ilham yolu ilə bilirlər” hədisinə uyğun olaraq, Cəməşid məqamlı şahın ağzından çıxdı ki, “Gülxəndan qalasının fəthi ramazan bayramında baş verəcəkdir”. ... Şənbə günü, sözügedən ayın 29-da (16.03.1504) Gülxəndan qalasının ətrafı müzəffər qoşunların çadırlarının düşərgəsinə çevrildi. O, elə bir qaladır ki, möhkəmliyi ilə məşhur olmuş, mətanəti ilə tanınmışdır. Hündürlükdə göy qübbəsi ilə baş-başa, ucalıqda Əkizlər bürcü ilə bərabərdir. ... Qələbə nişanlı qazilər hər tərəfdən o qalaya üz tutub hər bərb və döyüş atəşini alovlandırdılar. O pis aqibətli firqədən hər kim idbar başını hasarın üstündən bayıra çıxardısa, onun gözü can odlayan oxun ucu ilə deşildi. Qala camaatı can qorxusundan daş və ox atırdı. İki gün ərzində qala əhli ilə qələbə şüarlı qoşunlar arasında hər bərb və döyüş baş verdi. O əsnada ordu dilavərləri və lağımçılar ali məqamlı şahın əmri ilə dörd tərəfdən lağım vurdular. O qalanın bürcləri dağılmağa başladı. Qala sakinləri bu hadisənin baş verməsindən sonar aman dilədilər. Qazilər onları dustaq edib, dünyanın pənahı olan dərgaha gətirdilər. Qəzəbli qəhrəman (Şah İsmayıl) onların qətlinə fərman verdi. Beləliklə,

qalanın fəthi, o həzrətin buyurduğu kimi, Fitr bayramı günü baş verdi” (251).

Ümumən, Gülxəndan qalasının alınması Şah İsmayılın hər b məharətinin yeni bir göstəricisi idi. Böyük müdafiə imkanlarının olmasına baxmayaraq Şah İsmayılın müstəsna iradə nümayiş etdirməsi və qızılbaş döyüşçülərini də bir daha son dərəcə ağır bir vəzifənin icrasına səfərbər edə bilməsi son nəhayətdə öz nəticəsini verdi. Gülxəndan qalası Şah İsmayılın cahangirlik yolunda alınmaz bir qala idi və bu hərəkət davam etdirmək üçün həmin qalanın fəth edilməsi zəruri idi. Məlumdur ki, qala daxilindəkilər qızılbaşlara ciddi müqavimət göstərirdilər. Onlar əmin idilər ki, qalanın imkanlarından istifadə etməklə qızılbaş qoşunlarının qarşısını saxlaya biləcəklər. Çox güman ki, Əmir Hüseyn də Gülxəndan qalasının alınmazlığına əmin olduğu üçün arxayın şəkildə oranı tərki etmiş və digər qalaların gücləndirilməsinə yollanmışdı. Amma bütün bunlara baxmayaraq, qızılbaşların hücumunun qarşısını almaq mümkün olmadı. Mövcud olan məlumata görə, bu hücum zamanı dünyasını dəyişən qızılbaş döyüşçüsünün yerini dərhal digəri tuturdu. Ona görə çox çətinliklə qala divarlarının üstünə dırmaşmaq mümkün oldu və dərhal da nərdivanlar quruldu ki, arxadakı döyüşçülər daha asanlıqla qalaya dırmaşa bilsinlər. Qızılbaşların qala divarlarını aşmağa müvəffəq olması, əslində, döyüşün taleyini həll etdi. Onlar tədricən həm qala daxilində ələ keçirdikləri ərazini genişləndirdilər, həm də müəyyən müddətdən sonra qala darvazalarını qala xaricində olan qızılbaşların üzünə açdı. Çox güman ki, hətta qızılbaşlar qalaya daxil olandan sonra da qala sakinlərinin müqaviməti davam etmişdi. Bu da qala daxilindəkilərin böyük itkini verməsinə gətirib çıxardı. Qızılbaşlar da inadla müqavimət göstərənləri cəzasız buraxmadılar. Səfəvi tarixinin tədqiqatçıları da göstərirdilər ki, bu döyüşün gedişində, əzəmətli məramların həyata keçirilməsinin başlanğıcında ölkənin birləşdirərək gücləndirilməsinə qarşı yol verilən xəyanətlərin səbəkarlarının cəzasız qalmaması, xüsusilə hakimiyyət əldə edilməsi üçün xarici qüvvələrlə əlaqə quranların cəzalandırılması üçün qızılbaş-

lar tərəfindən qətiyyət nümayiş etdirildi. Şah İsmayıl bununla da kifayətlənmədi və Gülxəndan qalasının yerlə-yeksan edilməsi barəsində göstəriş verdi (252).

Gülxəndan qalası alındıqdan sonra Şah İsmayıl qoşunlarla birlikdə Firuzkuh qalasına tərəf yola düşdü. Bu qala öz müdafiə imkanlarına görə hətta Gülxəndan qalasından da möhkəm idi. Həm qalanın coğrafi şəraiti, həm qala divarlarının quruluşu və planlaşdırılması və qalanın divarlarının mühəndis xüsusiyyətləri onun fəthini qeyri-mümkün edirdi. Qalanın ərazisinin böyüklüyü isə onun daxilində həm çox insanın, həm də daha çox ərzaq ehtiyatlarının yerləşdirilməsinə şərait yaradırdı. Müdafiənin təşkili üçün qala daxilində kifayət qədər silah və texnika ehtiyatları da toplanmışdı. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, bu qalanın divarları o qədər hündür və möhkəm idi ki, onun fəth edilməsi dövrün hakimlərinin heç birinə müyəssər olmamışdı. Əmir Hüseyn bu qalanın hakimliyini öz qardaşı Əmir Əliyə tapşırırmışdı (253).

Əmir Əli də qalanın möhkəmliyinə arxalanmaqla qızılbaş qoşunlarına qarşı əlavə müdafiə tədbirləri də həyata keçirmişdi. Şah İsmayıl bu qalanın mühasirəyə alınmasından əvvəl də qala hakiminə məktub göndərdi və onu dinc yolla qalanı təhvil verməyə çağırırdı. Şah elçisi qalada ehtiramla qarşılandı və ona bildirildi ki, Şah İsmayılın məktubuna cavab 3 gündən sonra veriləcəkdir. Məktubla tanışlıqdan dərhal sonra Əmir Əli qalanın ağsaqqallarını və əyanlarını toplayaraq onlarla məsləhətləşmə apardı. Əmir Əli toplaşanlara Şah İsmayılın qüdrətini və hərbi gücünü xatırlatdı və onun gücü qarşısında duruş gətirməyin asan olmayacağını açıqladı. Qala hakimi şübhə etmirdi ki, hazırda onun qarşısına çıxmaqla bələcək bir qüvvə yoxdur və ona görə də qalanın təslim edilməsinə bir meyllilik nümayiş etdirdi. Toplantı iştirakçıları isə onun bu fikrini bölüşmədilər. Onlar dedilər ki, Şah İsmayıl hər yeri tutmaqla insanları da ayağa qaldırmışdır. Ondan narazı olanların sayı çoxalır və Şah İsmayıl bir aydan artıq bu ölkədə duruş gətirə bilməyəcəkdir. Toplantı iştirakçılarının fikrinə görə, kimsə zorla Firuzkuh qalasını ələ keçirə bilməz və ona görə Şah İsmayıl da bir

müddət qala ətrafında dayandıqdan sonra çəkilib Azərbaycana gedəcəkdir. Başqa sözlə toplantı iştirakçıları Firuzkuh qalasının təslim edilməsinə razı olmadılar və bu barədə qala hakiminin qərarı Şah İsmayla çatdırıldı. Bu cavabı alandan sonra Şah İsmayıl da öz əmirlərinin və əyanlarının toplantısını çağırdı və iki gün ərzində bu qalanın necə alınmasının yolları barəsində onların fikrini öyrənməyə çalışdı. Lakin qalanın ələ keçirilməsi üçün söylənilənlər onu qane etmədi. Mənbə məlumatına görə, Firuzkuh qalasının necə fəth edilməsi Şah İsmayla yuxuda əyan edildi. Bildirilir ki, Şah İsmayıl həmin günlərdə əmirəlmöminin həzrət Əlini yuxuda gördü və ondan əyan oldu ki, Firuzkuh qalasının arxasından dağlar arasına çıxmaq üçün gizli yol mövcuddur. Bu yol çətin anlarda qala sakinlərinin gizli şəkildə çıxarılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Şah İsmayla çatdırıldı ki, həmin yolu tapıb tutmadan qalanı fəth etmək çətin olacaqdır (254).

Şah İsmayıl bu əyan olunanları çıxış yolu kimi qəbul etdi və səhər açılan kimi Abdal bəy qorçubaşını yanına çağırıb Firuzkuh qalasının gizli yolunun tutulmasını ona tapşırırdı. Abdal bəy də 1500 nəfərlik bir dəstə ilə qalanın gizli yolunun tapılmasına yollandı. Müxtəlif dərələrin, təpələrin arasından keçəndən sonra Abdal bəy qalanın gizli yolunu tapa bildi və sonra da tapşırılan mövqeyə çıxması haqqında məlumatı alovlandırdığı tonqal vasitəsilə Şah İsmayla çatdırdı. Bu işarəni alandan sonra Şah İsmayıl da Firuzkuh qalasının mühasirəsinə başlanmasına göstəriş verdi (255).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"da olan məlumata görə, Firuzkuh qalasının divarlarının hündürlüyünü görəndən sonra qızılbaş əmirləri və döyüşçüləri onun fəth edilməsi mümkünlüyünə şübhə ilə yanaşmağa başladılar. Şah İsmayıl isə bəyan etdi ki, İlyas bəyin qisasının alınması üçün qalanın heç bir sakini salamat qalmamalıdır. Yalnız şiəliyi qəbul edənlərə aman verilə bilərdi. Qoşun əmirlərinin təklifi ilə Şah İsmayıl əvvəlcə Əmir Əliyə məktub göndərdi. Şah İsmayıl bu məktubda bildirdi ki, qızılbaşların Əmir Əli ilə heç bir davası yoxdur. Qızılbaşların davası İlyas bəy Xınıslının qisasının alınması üçün Əmir Hüseynlədir. Şah İsmayıl məs-

lähət bildi ki, onun təklifini qəbul etsin, özünə və ətrafındakılara rəhmi gəlsin. Yoxsa, bir yürüşlə bu qalanı yerlə-yeksan edəcəkdir. Məlumdur ki, Şah İsmayıl öz məktubuna müsbət cavab ala bilmədi. Onda o, qoşunlara hücum əmri verdi. Amma eyni zamanda qala divarlarını bir daha müşahidə etdikdən sonra ona da bəlli oldu ki, qızılbaşlar qala müdafiəçiləri qarşısında böyük itkilərlə qarşılaşacaqlar. Belə olanda Şah İsmayıl qoşunların geri çəkilməsini əmr etdi (256).

Şah İsmayılın yuxusunda qalanı necə almağın yolunun əyan olması və qalanın gizli yolunu tutdurması adı çəkilən mənbədə də yuxarıdakı kimi təsvir olunmuşdur. Bildirilir ki, qalanın gizli yolunun tutulmasına qədər Şah İsmayıl üç gün qalanın mühasirəsini dayandırdı. Qalanın gizli yolu bağlandıqdan sonra Şah İsmayıl yenidən hücum əmri verdi. Onun fərmanı ilə hücumu başlamazdan əvvəl minlərlə kərənayın, təbin, şeypurun çalınmasına başlandı. Bu musiqi alətlərinin qorxunc sədaları qala müdafiəçilərinin əhval-ruhiyyəsinə öldürücü təsir göstərdi. Mövcud məlumata görə, bir gün sonra isə qala ətrafında döyüşlər alovlandı. Qalada dağıntılar yaratmaq üçün neftlə dolu olan şüşə qablar və ağır daş parçaları qalanın daxilinə atıldı. 15 gün ərzində qızılbaşlar öz hücumlarını davam etdirdilər, qala daxilindəkilər isə müdafiə olundular. Bəzi məlumatlara görə isə qala daxilindəkilərinin müqaviməti daha az davam etdi. 15 gündən sonra Əmir Əli müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu hesab etdi və əfv olunması üçün Şah İsmayılın hüzuruna yollandı. Şah İsmayıl da onun əfvini qəbul etdi, qala daxilində müqavimət göstərən Ağqoyunlu döyüşçülərindən başqa yerli sakinləri əfv etdi. Bununla, Firuzkuh qalası da qızılbaşların əlinə keçdi və Əmir Hüseynin daha bir müqavimət ocağına son qoyuldu (257).

Mənbələrdə Firuzkuh qalasının ələ keçirilməsinin son dərəcə gərgin keçməsi təsvir olunmuşdur. Çünki qalanın hündür divarları üzərindən atılan tüfəng atəşləri, oradan qızılbaşların üzərinə daşalov yağdırılması sözsüz ki, hücumun gərginliyini daha da artırır. Yaralanan və ya şəhid olan qızılbaşın yerini dərhal digəri tu-

turdu. Mənbələrdə bildirilirdi ki, qızılbaş dilavərləri "canlarını əllərinə alıb mürşidi-kamilin ayaqları altında nisar edirdilər və sufilik aləmində bunu əbədi həyat hesab edirdilər". Belə gərginliklə keçən döyüşün ağır anlarında qızılbaş əmiri Mahmud bəy Qacarın rəhbərliyi altında olan qızılbaş dəstəsi qala bürclərindən birini ələ keçirməyə müvəffəq oldu. Bu uğurun genişləndirilməsi nəticəsində qalanın birinci təbəqəsini bütünlüklə nəzarət altına almaq mümkün oldu. Bundan sonra qala hakimi Əmir Əli müqavimət göstərməyin mənasız olması qənaətinə gəldi. O, qızılbaş əmirlərindən olan Nəcm bəyin vasitəçiliyi ilə Şah İsmayıl qarşısında bağışlanmasını xahiş etdi. Şah İsmayıl da onu əfv etdi. Amma qala daxilindəki silahlıların heç də hamısı qızılbaşlara itaəti qəbul etmədi. Ona görə müqaviməti davam etdirməyə çalışan silahlıların hamısı qətlə yetirildilər. Qalanın özü isə Gülxəndan qalası kimi dağıdılaraq yerlə-yeksan edildi (258).

Firuzkuh qalasının gizli yolunun tutulmasını xəbər verən mənbələr sonradan bu yolun tutulmasının qala üzərinə hücumun gedişinə hansı təsir göstərməsi barəsində məlumat verməmişlər. Çox güman ki, qala üzərinə 15 günlük (bəzi mənbələrdə isə 10 günlük (259) hücumdan sonra gizli yolun da tutulması haqqında xəbər alınmış və ona görə də qala daxilində müqavimət dayandırılmışdı. Bir məlumata görə, Əmir Əli qala camaatını başına toplayaraq yeganə çıxış yolunun Şah İsmayıldan aman istəməsində gördü. Qala camaatı da bu qənaətlə razı oldu və bundan sonra qala camaatı "aman" deyərək qışqırmağa başladı. Bu səs Şah İsmayılın çatandan sonra qala üzərinə hücumun dayandırılması haqqında göstəriş verdi. Əmir Əli qılıncını boynuna asaraq Şah İsmayılın hüzuruna gəldi və bağışlanmasını xahiş etdi. Şah İsmayıl onu da, onun sərkərdələrini də əfv etdi. Sonra da ona qızılbaşlarla qalıb-qalmaması haqqında seçim haqqı verdi. Əmir Əli də qızılbaşlar tərəfinə keçməyi üstün tutdu. Şah İsmayıl bəyan etdi ki, İlyas bəy Xınıslının qisasını Əmir Hüseyndən alan kimi Əmir Əlini onun yerinə bölgənin hakimi təyin edəcəkdir. Əmir Əli də bu təkliflə razılaşdı və qızılbaşlarla birlikdə qalmağa üstünlük verdi (260).

Firuzkuh qalasının 1504-cü il aprel ayının 10-da ələ keçirildiyi bildirilir.

Gülxəndan və Firuzkuh qalaları kimi möhkəm qalaların qızılbaşlar tərəfindən ələ keçirilməsi Əmir Hüseyn Çilavinin hərəkətinə mənfi təsir göstərsə də, o öz iddialarından heç də əl çəkmədi. Onun hələ kifayət qədər qoşunu, silah və sursatı var idi. Ona görə hələ də Şah İsmayıl qarşı müqavimət göstərməkdən əl çəkmədi. Hətta adı çəkilən qalaların süqutundan sonra da Əmir Hüseyn özünü güclü sayırdı. Belə güman edirdi ki, igidlikdə və şücaətdə ona tay-bərabər ola biləcək bir sərkerdə o yerlərdə mövcud deyil. Mənbə məlumatlarına görə, Əmir Hüseyn özünü hətta əfsanəvi şərq qəhrəmanları olan Rüstəm və İsfəndiyardan belə güclü hesab edirdi. Bu işdə Ağqoyunlu əmirlərindən olan Murad bəy Cahanşahi də ona həmkarlıq edirdi (261). Görünür, Əmir Hüseyn qızılbaşların son uğurlarını da təsadüfi sayırdı və ona görə də böyük bir arxayınçılıqla Şah İsmayıl qarşı döyüşlərini davam etdirmək əzmində idi.

Mövcud məlumata görə, Əmir Hüseyn əvvəlcə açıq meydanda qızılbaş qoşunları üzərinə hücum təşkil etməyi qərara aldı. Bölgənin dağlıq ərazisi və onun coğrafi xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə Əmir Hüseyn qızılbaş qoşunlarına qəfil zərbə vurmaq və bununla da öz niyyətlərinə yetmək fikrində idi. Əgər bölgədə aparılmış əvvəlki döyüşlərdə Əmir Hüseyn özü iştirak etməmişdisə, gözlənilən döyüşdə şəxsən iştirak etmək niyyətində idi. Əmir Hüseyn həm də sərəncamında olan 12 min nəfərlik qoşun dəstəsinin nəyə qadir olduğunu yoxlamaq istəyirdi. Bir sözlə, qızılbaş qoşunlarına həlledici zərbənin vurulması və bununla böyük hakimiyət iddialarının həyata keçməsinə real zəmin yaradılması üçün Əmir Hüseyn gecə hücumu təşkil etmək qərarına gəldi. Bunun üçün o, qoşunlarına irəliləmək əmri verdi və çətin dağ şəraitində elə bir hərəkət marşrutu seçdi ki, qızılbaş qoşunlarının sağ cinahının arxasına çıxmaq mümkün olsun. Bildirilir ki, Şah İsmayıl sağ cinahının təhlükəsizliyinin daha həssas olduğunu bildiyi üçün bu cinahın gücləndirilməsi və mühafizəsi barədə lazımi tədbirlər həyata

keçirdi. Görünür, Səfəvi qoşunlarının sağ cinahı Əmir Hüseynin qoşunlarının yerləşdiyi istiqamətə daha yaxın idi və ona görə də bu cinahın zərbəyə məruz qalması daha çox gözlənilən idi. Bundan başqa sözsüz ki, qızılbaş qüvvələri tərəfindən ətrafın müşahidəsi də aparılırdı. Ona görə də Əmir Hüseyn qızılbaş qoşunlarına yaxınlaşanda bu qoşunları döyüşə hazır vəziyyətdə gördü. Baxmayaraq ki, Əmir Hüseyn qızılbaş qoşunları üzərinə hücum etdi, amma bir saatdan sonra bu döyüşün ona bir uğur gətirməyəcəyi aydın oldu. Onda Əmir Hüseyn qoşunlarına geri çəkilmək əmri verdi və Usta qalasına yollanaraq orada özünə sığınacaq tapdı (262).

Digər mənbələrdə olan məlumatlar belə bir qənaətə gəlməyə imkan verirdi ki, Əmir Hüseynin açıq meydanda qızılbaş qoşunları üzərinə hücumu Firuzkuh dağ keçidində baş vermişdi. Usta qalası Əmir Hüseynin son ümid yeri idi və bu qalaya yetişmək üçün Firuzkuh dağ keçidindən keçmək lazım idi. Bu keçid həm xeyli hündürlükdə yerləşirdi, həm də xeyli dar bir keçid idi. Həmin keçiddəki hakim yüksəkliklərə sahib olmaqla çox böyük sayda olan qoşunun irəliləməsinin qarşısını almaq mümkün idi. Ona görə Əmir Hüseyn göstəriş verdi ki, qoşunlar bu keçidi tutsunlar. “Əhsənüt-təvarix” əsərinə görə, Şah İsmayıl bu keçidin açılması üçün irəliyə qoşun dəstəsi göndərsə də, mürəkkəb coğrafi şəraitdə həmin dəstə tapşırılan vəzifəni icra edə bilmədi. Onda Şah İsmayıl ətrafındakı azsaylı dəstə ilə özü həmin keçidə doğru irəlilədi və oranı ələ keçirdi: “Adlı-sanlı əmirlərdən Əbdü bəy Təvaçı öz qoşununda olan bir dəstə şamlı ilə, divan əmiri (əmiri-divan) Bayram bəylə və Bəhram [kimi] intiqamçı olan digər dilavərlərlə birlikdə hər bə və qırğın qılıncını kin qınından sıyrıb mərdlik və igidlik nümayiş etdirdilər. Dava zamanı Əbdü bəy ox yarası aldı. O dar yer qanıçən qılıncı işə salmaq üçün münasib meydan deyildi. Ona görə də dilavərlər məqsədlərinə nail ola bilmədilər və o mövqeyi azğınlar zümrəsindən azad etməyi bacarmadılar. Şahın qeyrətinin və padşahın şərəfinin kamalı qala əhlinin gümanına gəlməyən başqa bir yerdən qalının ətəyinə cah-calalla nazil olmağı

qərara aldı. O zaman zəfərin mənsub olduğu üzənginin ətrafında iki yüz nəfərdən artıq mülazim yox idi. Halbuki qala ətəyində səf bağlamış düşmən qoşununun sayı üç mindən çox idi. Onlar müzəffər ordunun azlığını görüncə, döyüşmək üçün irəli atılmaq istədilər. Xaqan həzrətləri İlahi yardım ilə onlara həmlə etdi. O guruh şövkətli qoşunun igidliyinin cüzi bir qismini müşahidə etdikdə və dadını aldıqda bildi ki, zəhmətləri əbəs və mücadilələri bihudədir. Fərar yolunu tutdular və qalaya qaçdılar. Sözügedən keçiddə adlısanlı əmirlərə müqavimət göstərməkdə olan camaat bu xəbəri eşitdikdə Binatün-nəş kimi pərən-pərən düşdülər. Fələk vüqarlı əmirlər özlərini izzət və calal bayraqlarına yetirdilər” (263).

Başqa mənbələrə görə, Şah İsmayıl eşidəndə ki, Firuzkuh keçidi tutulub onda ora qoşun dəstəsi göndərməyi qərara aldı. Onun fərmanına əsasən, Bayram xan Qaramanlı 3 min nəfərlik bir qoşun dəstəsi ilə yollanaraq keçidin təhlükəsizliyini təmin etməli idi. Əmir Hüseynin qardaşı Əmir Əli bu barədə eşidəndə Şah İsmayıla öz təkliflərini verdi. O bildirdi ki, Firuzkuh keçidi elə bir yerdir ki, əgər 10 nəfər tufəngçi bu keçidin yüksəkliklərinə mövqe tutsa böyük bir qoşunun qarşısını saxlaya bilər. Bu mürəkkəb vəziyyətdən çıxmaq üçün Əmir Əli öz köməyini təklif etdi. Əmir Əli təklif etdi ki, Bayram xan Qaramanlı öz dəstəsi ilə hərəkət edərək adı çəkilən keçid yaxınlığında gizli bir yerdə dayansın və işarə verilən anda hərəkətə başlasın. Keçidin açılması məsuliyyətini isə Əmir Əli öz boynuna götürürdü. Bunun üçün Əmir Əli öz dəstəsi ilə Firuzkuh dağına yollanmalı, qızılbaşların həbsdən qaçmasına Əmir Hüseyni inandırmalı və ona qoşulmalı idi. Bu məlumatın Əmir Hüseyn tərəfindən etibarlı bir məlumat kimi qarşılanması üçün Əmir Əli təklif etdi ki, guya onun qızılbaş düşərgəsindən qaçması görüntüsü yaradılsın. O şübhə etmirdi ki, bu barədə Əmir Hüseynə də xəbər yetişə bilər və Əmir Əli bəhanə ilə Firuzkuh keçidinə gəldikdə Əmir Hüseyn ona inanardı. Sonra isə nəzərdə tutulurdu ki, Əmir Əli dağ keçidinin mühafizəsini öz üzərinə götürsün. Əmir Hüseyn bu keçidin mühafizəsini ona tapşırıb oradan aralanmaq istəyəndə isə Əmir Əlinin dəstəsi ilə Bayram xanın

dəstəsi birləşərək arxadan Əmir Hüseynin dəstəsinə zərbə endirə bilərdi. Şah İsmayıl bu təkliflə razılaşdı və Əmir Əlinin Firuzkuh keçidinə yollanmasına icazə verdi. Amma yola düşməzdən əvvəl Əmir Əliyə şialik qəbul etdirildi (264).

Əmir Əli təklif etdiyi planın icrasına göndərildi. Bayram xan Qaramanlı isə öz dəstəsi ilə onun ardınca hərəkət edərək Firuzkuh keçidinin yarım fərsəngliyində gizləndi. Mənbələrdə Əmir Əli ilə Əmir Hüseynin görüşməsi haqqında geniş təfərrüatlar mövcuddur. Mühüm olan odur ki, Əmir Əli öz qardaşını aldada və onun etibarını qazana bildi. Əmir Hüseyn adı çəkilən keçidin mühafizəsini Əmir Əliyə tapşırıb geri qayıtmaq istəyəndə arxadan şeypur və təbil səslərini eşitməyə başladı. O dərhal anladı ki, qardaşı onu aldadıb. Qızılbaş döyüşçüləri böyük sürətlə Əmir Hüseynin dəstəsi üstünə şığıyıb hər tərəfdən bu dəstə üzərinə zərbə endirdilər. Bu dəstənin xeyli hissəsi qətlə yetirildi, müəyyən hissəsi, o cümlədən də Əmir Hüseyn qaçmaqla ölümdən öz canını xilas edə bildi. Bu uğursuzluqdan sonra Əmir Hüseyn özünü Usta qalasına yetirdi və orada müdafiə olunmağı qərara aldı. Bu qala da kifayət qədər möhkəm bir qala idi. O da dağ hündürlüklərinin üzərində tikilməklə möhkəm və qalın divarlara malik idi. Onun yaxınlığından axan Həblərud çayı qalanın yuxarısında iki yerə şaxələndirilmişdi və onlar qalanı əhatə etməklə axıb gedirdilər. Həmin şaxələrin birindən qalaya gizli su xətti çəkilmişdi. Bununla, qala sakinlərinin suya olan ehtiyacını aradan qaldırmaq mümkündür olmuşdu. Amma bu su xəttinin haradan başlanmasını müəyyənləşdirmək çox çətin idi. Qalanın daxilində isə böyük miqdarda ərzaq ehtiyatları yığılmış, silah və sursat toplanmışdı. Mənbə məlumatlarına görə, Şah İsmayıl bu qalanın divarları yanına gəldikdə daxilində bir ümitsizlik baş qaldırdı. Çünki Qalanın xarici görünüşü onun fəthini şübhə altına qoyurdu (265).

Şah İsmayıl qala həndəvərinə yetişdikdən sonra Əmir Əli təklif etdi ki, hücumdan əvvəl Əmir Hüseynə məktub göndərilsin. Güman edilirdi ki, Şah İsmayılın bölgədə əldə etdiyi uğurlardan sonra Əmir Hüseyn ona itaət etməyi qəbul edə bilər. Şah İsmayılın

göstərişi ilə belə bir məktub hazırlandı və Əmir Hüseynin bacısı oğlu vasitəsilə qala daxilinə göndərildi. Əmir Hüseyn bu məktubla tanış olub Şah İsmayıla itaət etməkdən imtina etdi. O, qalanın müdafiə imkanlarına arxalanaraq Şah İsmayılın bu qalanı ələ keçirə biləcəyinə şübhə edirdi. Digər tərəfdən isə Əmir Hüseyn təslim olacağı təqdirdə sağ qalacağına inanmırdı. Ona görə də qalanı təhvil verməkdən imtina etdi. Belə olanda, Şah İsmayıl qalanın ələ keçirilməsinin təsirli yollarının axtarılmasına başladı. İlk tədbir kimi, o, qalaya gedən suyun qarşısını kəsməyi qərarlaşdırdı. Onun tapşırığı əsasında qızılbaş döyüşçüləri Həblərud çayına yeni yataq qazdılar və çayı həmin yatağa yönəldilər. Sonradan müəyyən edildi ki, yeni yataqdan müəyyən miqdarda su köhnə yatağa axır və qala daxilindəkilər də bundan bəhrələnmə bilirlər. Şah İsmayılın əmri ilə bunun da qarşısı alındı və bundan sonra suya möhtac qalanın müqaviməti çox da uzun sürmədi. Əmir Hüseyn qalanın müdafiəsinin davam etdirilməsini mənasız sayıb Murad bəy Cahanşahini də yanına alaraq qızılbaşlar düşərgəsinə yollandı (266). Beləliklə, 1504-cü il may ayının 13-də Usta qalası fəth edildi.

"Tarix-i aləmə-yi Abbasi" əsərində Əmir Hüseynin Usta qalasında necə müdafiə olunması və əsri alınması belə təsvir olunmuşdur: "Əmir Hüseyn Kiya on iki min atlı və çoxlu piyada ilə müzəffər əsgərlərin yolunu kəsərək, məkr və hiylə işlədib, hücum etmək üçün pusquda oturmuşdu. O, bu iki möhtəşəm qalanın alınması və mühasirədə qalanların qətlamından son dərəcə vahiməyə düşərək, qəflət yuxusundan ayıldı, yanlış əməllərindən peşman oldu. O, yanındakı bir dəstə adamla bu vilayətin ən əzəmətli qalası sayılan və möhkəm divarlara malik olan Usta qalasına sığındı. Tayı-bərabəri olmayan padşahın mübarək məyyəti qalanın yanına gələrək, qalanın alınması üçün lazımı işlərə başladı. Tərəflər arasında hərdən bir ox, tüfəng atışması baş verirdi. Qalanın yanından geniş çay axırdı. Qaladakı adamlar daşları dələrək, [oradan] qalaya su aparırdılar. Bu cəhət [Şah İsmayılın] dünyanı bəzəyən fikrinə işıq saçdı. [Şah İsmayıl] dəniz kimi [geniş] idrakı ilə ça-

lışdı ki, çayın suyunun məcrasını dəyişib, başqa tərəfə yönəltsin. Hərçənd suyun çoxluğu və çayın daşması [təhlükəsi] bu fikri ağıla sığışdırmasa da, o cəsarət dəryası (Şah İsmayıl) bu işə başlayaraq, bir neçə gün ərzində başqa istiqamətdə arx qazdırıb, çayın suyunu oraya yönəltdi. Çilavilər sudan uzaq düşmüş balıqlar kimi iki-üç gün çapaladılar. Axırda onlar susuzluqdan aman fəryadı qaldırdılar. O möhkəmlikdə, o mətanətdə olan qala igid kişilər [tərəfindən müdafiə] olduğuna baxmayaraq, otuz üç gün içində qüdrətli dövlətin sərkərdələrinin əlinə keçdi. Qalada mühasirədəkilərin yaşı da, qurusu da yağları yandıran dostpərvər padşahın qəzəb atəşinə düşdü. O kinli və qantökən tayfa iti qılınclan keçirildi. Bir dəstə qələm əhlindən savayı, o tayfadan heç kəs xilas olmadı. Murad bəy Cahanşahi qəzəb odunda yandırıldı; intiqam alan döyüşçülər onun ətinə yedilər (sonrakı fəsillərdə bu məsələyə münasibət bildiriləcəkdir- M.S.) Əmir Hüseyn bayquş kimi dəmir qəfəs xarabalığında həbsə atıldı. Lakin o, gözətçilərin gözündən yayınaraq, özünü yaraladı. Bir neçə gündən sonra Reyin Kəbud-Günbəd yurdunda onun ruhunun quşu bədən qəfəsindən uçdu. Qəribə hadisələrdən biri odur ki, Əmir Hüseyn Kiya, İlyas bəy Ayğutoğlunu və onunla birlikdə olan qızılbaşları qətlə yetirdiyi yerdə öz əməlinin mükafatına çatdı və həmin yerdə axirət sarayına köçdü" (267).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"a görə, Usta qalasına gedən suyun kəsilməsindən sonra qala əhli və qarnizonu Əmir Həsənin ətrafına toplaşaraq tədbir görülməsini tələb etdilər. Əmir Hüseyn çarəsiz vəziyyətdə qalanda qala əhli və qarnizonu onun həbs edərək Şah İsmayıla təhvil verdilər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Əmir Hüseyn dəmir qəfəsə salındı və o dəmir qəfəs içində özünə qəsd etməyə çalışdı. Lakin bu zaman salamat qalsa da sonradan qətlə yetirildi. Murad Cahanşahi isə bu əsərdə olan məlumata görə, salamat qaldı və fürsət taparaq Xorasana tərəf qaça bildi (268). Başqa sözlə, Muradın ətinin bişirilib yeyilməsi məsələsi bu əsərdə təsdiq olunmur. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Fotuhət-e şahı", "Əhsəz

nüt-təvarix” əsərlərində Sultan Muradın ətinin kabab edilməsi məsələsi isə ümumiyyətlə xatırlanmır.

Usta qalası alınandan sonra Firuzkuh-Rüstəmdar bölgəsi bütünlüklə qızılbaşların nəzarəti altına düşdü. Şah İsmayıl bölgənin hakimliyini Əmir Hüseynin qardaşı Əmir Əliyə həvalə etdi. Özü isə qoşunlarla əvvəlcə Xərqa, sonra isə Savucbulaq yaylağına üz tutdu. Savucbulaqda olarkən Şah İsmayıl Məhəmməd Kərrənin Yəzddə qiyam qaldırması və itaətsizlik göstərməsi barəsində məlumat aldı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayıl Şiraz ətrafında olarkən Yəzdin hakimliyini Lələ Hüseyn bəyə vermişdi. Amma Lələ Hüseyn bəyin şah sarayında işləri çox olduğu üçün o da bu vəzifəni Şöüb bəyə həvalə etmişdi. Şah İsmayıl qoşunları ilə bölgədən uzaqlaşandan sonra Yəzdin əvvəlki hakimi olmuş Sultan Əhməd ətrafına dəstə toplayaraq Şöüb bəyin üstünə hücum çəkmiş və onu qətlə yetirmişdi. Bununla, Sultan Əhməd yenidən Yəzdin hakimliyini öz əlinə almışdı. Lakin onun bu vilayətdəki hakimliyi uzun sürmədi. Bir müddətdən sonra Əbərqu hakimi Məhəmməd Kərrə öz dəstəsi ilə Yəzddə hücum etmiş və Sultan Əhmədi qətlə yetirərək oranın hakimliyini öz əlinə almışdı. Məhəmməd Kərrə hələ Ağqoyunlular dövründən Əbərqu hakimi idi. Şah İsmayıl Şiraz şəhərini ələ keçirəndə Məhəmməd Kərrə onun hüzuruna gələrək itaət etdiyini bəyan etmiş və Şah İsmayıl da onu Əbərqu hakimliyində saxlamışdı. O isə bu etibarın əvəzində öz məkrli planlarının həyata keçirilməsi ilə məşğul olmuş və Şah İsmayılın uzaqda olmasından istifadə edərək ətrafına topladığı dəstə ilə Yəzd üzərinə hücum etmişdi. Məhəmməd Kərrə qızılbaşlara itaətdən üz döndərdi və Sultan Əhmədi qətlə yetirməklə Yəzddə özünün müstəqil hakimliyini elan etdi (269).

Bu məlumat Şah İsmayıl tərəfindən narahatçılıqla qarşılandı. Çünki Mazandaranda bir itaətsizliyi aradan qaldırmağa müvəffəq olan kimi, səltənətinin başqa bir ərazisində ona qarşı itaətsizlik göstərildi. Ona görə Şah İsmayıl qətiyyət nümayiş etdirərək bu itaətsizliyin qarşısının alınması üçün hazırlıq işarəsi verdi.

"Aləmara-yi Səfəvi" əsəri Yəzdin Məhəmməd Kərrə tərəfindən tutulması xəbərinin Şah İsmayıl Yəzddə yaşayan Nemətulla şah tərəfindən çatdırıldığı bildirilir. Tədqiqatçıların fikrincə, Nemətulla şah adlandırılan şəxs Nemətulla təriqətinin Yəzddə yaşayan şeyxi Əbülbaqi idi. Məhəmməd Kərrə Yəzdi ələ keçirib yerini möhkəmləndirdikdən sonra Nemətulla şahın (əsərdə belə adlandırılıb) qızını özünə tələb etdi. Nemətulla şah qızının Məhəmməd Kərrəyə nikah edilməsinə razı deyildi. Ona görə bu evliliyə razılıq verilməsini uzatmaqla bərabər, həm də Şah İsmayıl məktub göndərdi və Məhəmməd Kərrənin tələblərini ona çatdırdı. Məhəmməd Kərrə həmin məktubunda Şah İsmayıldan kömək istədi. Şah İsmayılın köməyi bir neçə gün ləngidiyindən Nemətulla şah ailəsini də götürüb Meybod adlanan məntəqəyə yollandı və orada Xacə Əbülqasım adlı birisinin evinə sığındı. Səhəri gün bu barədə xəbər alında Məhəmməd Kərrə 3 min nəfərlik dəstə ilə Meyboda yollandı və Xacə Əbülqasımın evini mühasirəyə aldı. O, əvvəlcə danışıqlar yolu ilə məqsədinə çatmaq istədi. Lakin bir nəticə hasil olmayanda silah tətbiqinə başladı. Nemətulla şahın qulamları və xidmətçiləri məskunlaşdıqları evin divarları və damı üzərinə çıxaraq Məhəmməd Kərrəyə müqavimət göstərməyə başladılar. Birinci gün Məhəmməd Kərrə istəyinə nail olmadı. İkinci gün Nemətulla şah qarşı yenidən təzyiqlər başlayanda Yəzddən xəbər gəldi ki, Şah İsmayıl qoşunları ilə Yəzdə doğru irəliləməkdədir. Bu xəbəri eşidən kimi, Məhəmməd Kərrə dərhal Yəzdə qayıtdı və Yəzdin möhkəmləndirilməsi ilə məşğul oldu. Adı çəkilən mənbədə verilən məlumatlara görə, bir gün sonra Şah İsmayıl Meyboda yetişdi. Meybod sakinləri və Nemətulla şah onu çox böyük sevincə qarşıladılar. Şah İsmayıl öz qoşunları ilə bir gün Meybodda dayandıqdan sonra səhəri gün Yəzd kənarına yetişdi (270).

"Əhsənüt-təvərix" müəllifi yazırdı: "Xaqanın qorxusundan Murad bəy Bayandurun Yəzdi tərək edib Herata getdiyi zaman onun yoxluğundan istifadə edən Yəzd vəziri Xoca Sultan Əhməd Saruyi şəhəri zəbt etmişdi. Hökmdar (Şah İsmayıl) Namurad üzərindəki qələbədən sonra Yəzd hakimliyini Hüseyn bəy Lələyə

həvalə etdi. O cənab da öz tərəfindən Şüeyb ağanı daruğa təyin edib yolladı. Hökmdar fərman verdi ki, Şah Təqiəddin Məhəmməd İsfahani Yəzdə gedib Sultan Əhməd Saruyini inadkarlıq və ziddiyyət mövqeyindən daşındırsın və onu itaətə meyilləndirsin. Şah Təqiəddinin gözəl səyləri nəticəsində tərəflər arasında sülh qaydaları möhkəmləndi. Sultan Əhməd əhd etdi ki, ömrü boyunca İsgəndər şanlı xaqana itaət yolundan çıxmayacaqdır və Şüeyb ağaya tabe olacaqdır. O zaman Şüeyb ağa Yəzdə gəlib bir neçə gün hakimlik etdi. Sultan Əhməd əhdi pozub onu hamamda qətlə yetirdi və onun dostlarını da öldürüb istiqlal ilə hökumətə əyləşdi. Amma həmin vaxt Məhəmməd Kərrə Əbərquhdan sürətli yürüş edib gecə yarısı özünü Yəzd şəhərinə saldı, Sultan Əhmədi qətlə yetirdi və şəhəri zəbt edib istiqlal bayrağını yüksəltdi. Axırda nəfsani təxəyyüllərə və şeytani hisslərə qapılaraq, İsgəndər şanlı xaqanın ona göstərdiyi qayğıkeşliyin hüququnu unutmazlıq tağı üzərinə qoyub qiyam və üsyan kəlmələrini dilə gətirdi. Uca şanlı xaqan onun müxaliflik xəbərini eşitdikdə, rəcəb ayında (08.12.1504–06.01.1505) çoxluq etibarilə ulduzların sayına yaxın və birlik etibarilə Yeddiqardaş (Ülkər) ulduzuna bənzəyən bir ordu ilə Surluqdan Yəzdə yönəldi. Elə bir mövsüm idi ki, istinin şiddətindən igidlərin bədəni atəş kimi odlanırdı və döyüşçülər zireh və xəftanın içində yanırdılar. Havanın hərarəti cəhənnəm odunun şöləsini xatırladırdı və qındakı qılınc mum kimi əriyirdi” (271).

Dərhal da Yəzd qalası bütünlüklə mühasirəyə alındı və qızılbaş döyüşçüləri qalanın fəth edilməsi üçün lazımı mövqeləri tutdular. Məlumatlara görə, Yəzdin həm hündür qala divarları var idi, həm də qala divarları ətrafında dərin xəndəklər qazılmışdı. Ona görə Yəzdin ələ keçirilməsi xeyli uzanmalı oldu. Digər tərəfdən Məhəmməd Kərrə çıxış yolunun olmadığını yaxşı bilirdi və canını salamat qurtarmaq üçün qızılbaş qoşunlarına çox ciddi şəkkildə müqavimət göstərirdi. Bunun nəticəsində Məhəmməd Kərrə qala divarları ətrafında olan qızılbaş qoşunlarına ciddi itkilər yerməyə də müvəffəq olmuşdu. Amma Şah İsmayıl mühasirəni heç də zəiflətmədi və qalanın fəthi üçün mümkün yolların aranmasına

başlandı. Qala divarları ətrafındakı xəndəklər dolduruldu, qala divarları ətrafına qala vuran dəstgahlar gətirildi. Vəziyyətin mürəkkəbləşdiyini hiss edən Məhəmməd Kərrə qalanı tərک edib qaçmaq fikrinə düşdü. Lakin qala ətrafındakı qızılbaş mühasirəsini nəzərdən keçirdikdən sonra bunun mümkün olmadığını anladı. Yenidən qalanın müdafiəsini gücləndirməyə çalışsa da, son nəhayətdə məğlubiyyətlə barışmalı oldu. Bir aylıq mühasirədən sonra Yəzd qalası ələ keçirildi və Məhəmməd Kərrə həbs edildi. Mənbə məlumatlarına görə, Məhəmməd Kərrə göstərdiyi itəatsizlik əvəzində işgəncə verilməklə qətlə yetirildi. Onu dəmir qəfəs içinə alaraq gün altında saxlayır və bədəninə bal sürtülürdü ki, arılar onun üstünə yığışsınlar və onu sancsınlar. Sonradan isə Məhəmməd Kərrə İsfahanın mərkəzi meydanında yandırılaraq qətlə yetirildi (272).

"Tarix-i aləmə-yi Abbasi" əsərində Məhəmməd Kərrənin itaətsizlik göstərməsi məsələsi aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur: "Bu arada türkman sultanzadələrinin dövləti dövründə Əbərquhun daruğası olmuş Məhəmməd Kərrənin itaətsizlik və üsyan xəbəri Rüstəmdarı almaqla məşğul olan şahın qulağına çatdı. Süleyman şanlı xaqan Əbərquh əyalətini ona bağışlamışdı. Lakin [Məhəmməd Kərrə] Yəzdə basqın etmiş, qəflətən şəhərə girərək, oranın hakimini qətlə yetirmiş, üsyan və özbaşnalıq bayrağını qaldırmışdı. O qorxusuz qiyamçını cəzalandırmaq üçün hökmdar (Şah İsmayıl) darülibadə Yəzdə tərəf yürüş etdi və iki aya qədər şəhəri və qalanı mühasirədə saxladı. Axırda o bədbəxt mənfur [Məhəmməd Kərrə] şəhəri müdafiə etməkdən və döyüşməkdən aciz qalaraq, ərkdə (şəhərin iç qalasında) möhkəmləndi. Lakin müzəffər əsgərlər [iç] qalanı da alıb, əркиn nağaraxanası yerləşən hündür bürcdə Məhəmməd Kərrəni tutub, dəmir qəfəsdə həbs etdilər. Qalanları da cəzalandılar. Sonunda Süleyman şanlı xaqanın qiyamət oduna bənzər qəzəbinin şöləsi İsfahanın Nəqşi-cahan meydanında alışıraq, onun (Məhəmməd Kərrənin) cəsədini də «sələf»i Əmir Hüseyn Kiya Çilavi kimi həmin qəfəsdə qəzəb atəşində yandırdı. Bu yürüşdə ilahi qüdrətin gücü ilə İraq mülkündəki digər üsyan-

çılar da cəzalandırıldı. O vilayətin [sahəsi] müxalif və üsyançıların zir-zibilindən təmizləndi" (273).

"Aləmara-yi Səfəvi"nin məlumatına görə, Yəzdin mühasirəsi uzun çəkdikdə Nemətulla şah Yəzd əhlinə məktub göndərdi və onları Məhəmməd Kərrənin məkrlərinə uymamağa və qala darvazalarını qızılbaşların üzünə açmağa çağırdı. Bildirilir ki, bundan sonra şəhər əhalisi fürsət tapıb qala darvazalarını açdılar və Durmuş xanın rəhbərliyi altında olan qızılbaş dəstəsi qalaya daxil olaraq onu nəzarət altına götürdülər. Məhəmməd Kərrə isə bundan sonra 7 nəfər silahdaşı ilə birlikdə qala bürclərinin birinə çəkilib orada səngərləndi. Adı çəkilən mənbədəki məlumata görə, Şah İsmayıl şəxsən özü onun həbs edilməsinə yollandı. Baxmayaraq ki, əmirlər və əyanlar Şah İsmayılın özünü təhlükəyə atmasının əleyhinə idilər, bununla belə o, iradəsindən dönmədi və Məhəmməd Kərrə ilə həmin 7 nəfəri ələ keçirdi. Bununla, Yəzd qiyamı yatırılmış oldu. Bir müddətdən sonra Şah İsmayıl oradan İsfahana döndü. Dəmir qəfəsə salınmış Məhəmməd Kərrə və onun yanındakılar da qəfəsdə İsfahana gətirilərək orada atəşə atıldı (274).

Məhəmməd Kərrə Əbərqudan gəlib Yəzdi ələ keçirəndən sonra Qeybi adlı əmisi oğlunu da Əbərqu hakimi təyin etmişdi. O da Məhəmməd Kərrəni öz hakimi sayaraq Şah İsmayıl itaətdən çıxmışdı. Yəzd şəhəri itaət altına gətirildikdən sonra Şah İsmayıl Əbdi bəy Şamlının rəhbərliyi altında Əbərquya da bir dəstə göndərdi ki, orada qızılbaş hakimiyyətini bərqərar etsin. Əbdi bəy də dərhal Əbərquya yollanaraq ona tapşırılan vəzifəni icra etdi (275).

Şah İsmayıl hələ Yəzd ətrafında mühasirəni davam etdirərkən Xorasan hakimi Sultan Hüseyn Mirzə Bayqara elçi kimi onun yanına Kəmaləddin Hüseyn Əbivərdir adlı əyanını göndərdi. Əmir Kəmaləddin özü ilə Sultan Hüseyn Mirzənin Şah İsmayıl məktubunu və hədiyyələrini gətirmişdi. Bu məktubu göndərməkdə Sultan Hüseynin məqsədi Şah İsmayılı son qələbələri münasibətilə təbrik etmək idi. Çox güman ki, Sultan Hüseyn Mirzə qızılbaşların genişlənən uğurlarından təşvişə düşmüşdü və hakimi olduğu ərazilərin sərhədində qızılbaşların möhkəmlənməsindən özünü sığor-

talamaq istəyirdi. Şah İsmayıl ilə dostluq münasibətlərinin qurulması onun hakimiyyətinin daha da möhkəmlənməsinə təminat verə bilərdi. Amma Sultan Hüseyn Mirzənin göndərdiyi məktubdakı müraciət tərzi və hədiyyələrin dəyəri onun razı salmadı. Məktubda Xorasan hakimi Şah İsmayıla Mirzə kimi müraciət etmişdi. Şah İsmayılın bu ifadədən xoşu gəlmədi və öz fikrini də elçiyə bildirdi ki, Xorasan hakimi bizi şah kimi görmək istəmir və ona görə də bizə "Mirzə" deyə müraciət etmişdir. Əmir Kəmaləddin bu məsələyə cavabında bildirdi ki, Cığatay dilində "mirzə" "şah" deməkdir və məktubda da bu məzmun nəzərdə tutulmuşdur. Amma Şah İsmayıl bu izahı qəbul etmədi. Qoşuna Təbəş şəhəri istiqamətində hərəkətə başlamaq əmri verdi. Qoşunlar bir neçə gündən sonra Təbəş şəhərinə yetişdilər və dərhal da şəhərə həmlə etdilər. Bu hücum zamanı xeyli sayda şəhər döyüşçüləri və müdafiəçiləri qətlə yetirildilər. Amma Şah İsmayıl Təbəş qalasını tutmağı məqsədəuyğun saymadı. Fars vilayətində və İraqda itaətsizlik və qiyam halları qalmaqda olduğu üçün Şah İsmayıl Xorasanda çox vaxt itirməyi məqsədəuyğun saymadı. Ona görə də çox tezliklə qoşunla yenidən Yəzdə qayıtdı (276).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, Şah İsmayıl Təbəsdə olarkən Murad bəy Cahanşahinin taleyi ilə maraqlandı. Yuxarıda qeyd ediliyi kimi, Usta qalasının fəthindən sonra Murad bəyin Xorasana qaçması haqqında da məlumat var idi. Hüzuruna gətirilmiş təbəslilərdən Murad bəy haqqında məlumat arayanda, Şah İsmayıla bildirildi ki, keçmiş Ağqoyunlu hakimi doğrudan da Xorasanda olmuşdu. Lakin Xorasan hakimi Sultan Hüseyn Mirzə biləndə ki, Şah İsmayıl ilə Murad bəy arasındakı münasibətlər yaxşı deyildir, ona vilayəti tərk etməyi təklif etmişdi. Murad bəy də bu təklifi qəbul etmək məcburiyyətində qalaraq Quriyan qalasında məskunlaşmışdı. Şah İsmayılın Təbəşə gəlməsindən üç ay əvvəl Murad bəy Təbəsi tərk etməli olmuşdu. Şah İsmayıl bu məlumatdan sonra Murad bəyin salamat olmasına inandı və qoşunu ilə Quriyan qalasının ətrafına yollandı. Qızılbaş qoşunları Quriyan qalasına yetişəndə Murad bəy bu qaladan bir fərsəx aralıda düşər-

gə salmışdı. Qızılbaş qoşunları fürsəti əldən buraxmayaraq dərhal bu düşərgəni əhatəyə aldılar və burada baş verən döyüşdə Murad bəy qətlə yetirildi (277).

Bundan sonra Şah İsmayıl bölgəni tərk etmədi. O qərara aldı ki, bir müddət gözləsin və Xorasan hakiminin ona olan münasibətini aydınlaşdırsın. Xorasan hakimi Sultan Hüseyn Mirzə isə həm Təbəsin, həm Quriyan qalasının ələ keçməsindən çox ciddi təşvişə düşdü. Eşidəndə ki, Şah İsmayılın Herata doğru irəliləmək məqsədi var, Sultan Hüseyn Mirzə bütün bu baş verənlərə görə, onun adından yazılan məktubu düzgün tərtib etməyənləri ittihamlandırdı. Vilayət əhalisinin də qızılbaş qoşunlarının yaxında olmasından böyük narahatlıq keçirdiyini görən Sultan Hüseyn Mirzə öz əmir və əyanlarını toplayıb onlarla nə edilməsinin lazım olduğu barədə məsləhətləşmə apardı. Belə qərara gəldi ki, ilkin olaraq Şah İsmayıla yeni bir məktub göndərilsin və əvvəlki məktubda yol verilmiş xəta aradan qaldırılsın. Belə də edildi və Şah İsmayıla yeni bir məktub hazırlandı. Məktub Şah İsmayılın şahlığının təsdiqinə, onun əcdadlarının xidmətlərinin dəyərləndirilməsinə həsr edilmişdi. Şeyx Səfidən başlayaraq Şah İsmayılın bütün əcdadlarının adları bu məktubda sadalanmış və Şah İsmayılın adına çoxlu sayda tərifli ləqəblər qoşulmuşdu. Sultan Hüseyn Mirzə bu məktubda vilayət əhalisinə mərhəmət göstərilməsini xahiş edir və bildirirdi ki, övladı olmadığı üçün dünyasının dəyişəndən sonra Xorasan hakimliyinə Şah İsmayılın lazım bildiyi adam gətirilə bilərdi (278).

Bu məktub Xacə Nizamülmülkə tapşırıldı ki, onu Şah İsmayıla çatdırsın. Xacə Nizamülmülk özü ilə bir miqdar qiymətli hədiyyə də aparmalı idi. Şah İsmayıla layiq olacaq hədiyyələrin əsas hissəsi isə onun ardınca göndərilməli idi. Xacə Nizamülmülk 50 nəfərin müşayiəti ilə yola düşdü və bir neçə gündən sonra Şah İsmayılın düşərgəsinə yetişdi. Onu əvvəlcə Şah İsmayılın yaxınlarından olan Lələ Hüseyn bəy və Əbdi bəy Şamlı qəbul etdilər. Xacə Nizamülmülk yetişəndə Şah İsmayıl və onun qoşunları istirahətlə məşğul idilər və ona görə Şah İsmayıl üçün təmtəraqalı bir düşər-

gə təşkil edilmişdi. Məktubun çatdırılmasından əvvəl Xacə Nizamülmülk Şah İsmayılın ziyafətində iştirak etdi. Bu ziyafət də o dərəcə təmtəraqlı və rəngarəng təşkil edilmişdi ki, Xacə Nizamülmülkün heyrətinə səbəb oldu. O inana bilmirdi ki, bir neçə il əvvəl cəmi 7 nəfərlə Gilandan cahangirlik hərəkatına başlayan Şah İsmayıl artıq belə bir əzəmət sahibinə çevrilmişdir. Yemək mərasimindən sonra Xacə Nizamülmülk gətirdiyi məktubu Şah İsmayıla təqdim etdi. Mənbələrdə bildirilir ki, Şah İsmayıl öz yerindən üç addım irəli gedərək Sultan Hüseyn Mirzənin məktubunu qəbul etdi və göstəriş verdi ki, Sultan Hüseyn Mirzəyə ehtiram əlaməti olaraq onun məktubunun üstünə çoxlu zər tökülsün. Məktubu oxuyandan sonra Şah İsmayılın duyğulandığı bildirilir. Şah İsmayıl əvvəlcə onu bildirdi ki, bura gəlməkdə məqsədi əslində Sultan Hüseyn Mirzə ilə düşmənçilik yox, onun özünün keçmiş düşməni Sultan Muradı tapıb cəzalandırmaq idi. Sonra da əlavə etdi ki, nə qədər ki, bu vilayətdə Sultan Hüseyn Mirzə hakimdir və ya onun övladları hakim olacaqlar hər zaman onların köməyinə yetməyə hazırdır. Şah İsmayıl sonra onu da əlavə etdi ki, Sultan Hüseyn Mirzə onun atası yerindədir və əgər onu oğulluğa qəbul etsə Şah İsmayıl üçün şərəf olardı. Ondan sonra Şah İsmayıl göstəriş verdi ki, Sultan Hüseyn Mirzəyə cavab məktubu yazılsın. Şah İsmayılın adından yazılan bu məktub da hörmət və səmimiyyətlə yazılmış bir məktub idi. Məktubda bildirilirdi ki, Şah İsmayılın bölgəyə gəlməkdə məqsədi Sultan Muradın cəzalandırılması idi. Bu məqsədə nail olunduğu üçün Şah İsmayıl qoşunların tezliklə bölgəni tərk edəcəyini və geri qayıdacağını bəyan edirdi. Şah İsmayıl məktubunda onu da əlavə edirdi ki, Xorasanın hörmətli hakimi xatircəm ola bilər ki, bu vilayət onun və onun övladlarının sərəncamında qalacaqdır. Eyni zamanda vəd olunurdu ki, hər zaman zərurət yaranarsa Xorasan hakiminə yardım göndərməyə hazırdır. Məktub hazır olandan sonra xüsusi qiymətli hədiyyələrlə birlikdə onu Mənsur bəy Qıpçaq o zamanlar Xorasanın paytaxtı olan Herata apardı. Xacə Nizamülmülk isə bir müddət Şah İsmayıl düşürgəsində qaldı ki, Sultan Hüseyn Mirzə tərəfindən göndə-

riləcək hədiyyələri qarşılсын və həmin hədiyyələri Şah İsmayıl təqdim etsin (279).

Sonra Şah İsmayıl İsfahana qayıtdı və bir müddət orada qaldı. Şah İsmayıl İsfahana qayıdanda Sultan Hüseyin Mirzənin ilk elçisi olan Əmir Kəmaləddin hələ də orada idi. Şah İsmayıl onu yenidən qəbul etdi, Sultan Hüseyin Mirzə ilə aralarında baş verənlərlə bağlı onu da xəbərdar etdi və onun göstərişi ilə Sultan Hüseyinin Şah İsmayıl yazdığı məktub Əmir Kəmaləddinə göstərildi. Əmir Kəmaləddin bir daha Şah İsmayıl öz hörmət və ehtiramını bildirdi və bir neçə gündən sonra o da Şah İsmayılın icazəsi ilə Herata döndü (280).

İsfahanda olarkən Şah İsmayılın qəbuluna Osmanlı sultanı Sultan Bayəzidin elçisi Məhəmməd Çavuşı Balaban gəldi və Şah İsmayıl çoxlu qiymətli hədiyyələr təqdim etdi. Sultan Bayəzid öz elçisini son zamanlar əldə edilmiş qələbələrə görə təbrikini çatdırmaq üçün Şah İsmayılın yanına göndərmişdi. Mənbələrdə bildirilir ki, Şah İsmayıl da öz hədiyyələri ilə sultan elçisini geri qaytardı. Amma elçi geri qayıtmazdan əvvəl ölüm hökmünə məhkum edilmiş Əmir Hüseyin Kiya və Məhəmməd Kərrə onun gözləri qarşısında atəşdə yandırıldı. Bildirilir ki, guya bununla Şah İsmayıl dövlətinin gücünü və qüdrətini sultan elçisi qarşısında nümayiş etdirmək istəyirmiş (281).

Mənbələrdə Şah İsmayılın İsfahanda olduğu vaxt şəhərdə ərzaq çatışmazlığının özünü göstərməsi haqqında məlumat vardır. Ərzaq qəhətliyi həm qoşunların, həm də kasıb əhəlinin dolanışığına çətinliklər yaradırdı. Amma aparılan müşahidələr göstərirdi ki, şəhərin bir çox imkanlı adamlarında kifayət qədər taxıl ehtiyatları var və həmin adamlar bu ehtiyatlardan varlanmaq üçün sui-istifadə edirlər. Ərzaq qıtlığının yaratdığı gərginlik elə bir səviyyəyə qalxdı ki, axırda Şah İsmayıl özü bu məsələyə müdaxilə etməli oldu. Əslində, bu məsələ bəzi adamların tərribatı kimi dəyərləndirildi. Çünki məlumat alınmışdı ki, ərzaq qıtlığı yaranan adamlardan bəziləri, o cümlədən Mir Qiyasəddin Məhəmməd və Şah Təqiəddin Məhəmməd qızılbaşlara qarşı qiyam qaldırmış

Məhəmməd Kərrə ilə davamlı əlaqədə olmuşdular. Ona görə də güman edilirdi ki, bu adamlar qızılbaşlardan narazılıq yaratmaq üçün ərzaq qıtlığı da yaratmaq istəyirdilər. Şah İsmayıl Mir Qiyasəddin Məhəmmədi hüzuruna çağırırdı və ondan tələb etdi ki, taxıl ehtiyatlarını şəhər əhalisinin ixtiyarına versin. Mir Qiyasəddin taxıl ehtiyatlarına malik olmasını etiraf etmədi. Onda Şah İsmayılın sərəncamı ilə onun mülkündə axtarış aparıldı və onun ailə ehtiyatlarından çox-çox artıq olan taxıl ehtiyatları aşkar edildi. Mövcud çətinliyin aradan qaldırılması və taxıl sahiblərinin təxribatlarına son qoyulması üçün Şah İsmayılın fərmanı ilə adları çəkilən adamlar qətlə yetirildilər. Bu qətiyyətli tədbir İsfahanda taxıl qıtlığı ilə bağlı çətinliklərin aradan qaldırılmasına zəmin yaratdı (282).

Çox güman ki, Şah İsmayılın çox qısa zamanda müzəffər cahangirlik hərəkəti, öz ətrafında böyük sayda insanların səfərbər edilməsi bir çoxlarına, xüsusilə hakimlik iddiaları ilə yaşayan insanlara təsadüfi hal kimi görünürdü. Yəqin ona görə idi ki, 1504-1505-ci illərdə yerlərdə itaətsizlik, Şah İsmayıla üstün gəlmək halları özünü göstərməyə başladı. Bunun məzhəb ixtilafı olması da güman edilə bilər. İstənilən halda bir çoxları öz güclərini hesablamayaraq yetərli olmayan qüvvələrlə hakimiyyət iddiasına düşürdülər. Bu isə Şah İsmayıldan əlavə diqqət tələb etsə də hər halda barışmazlıqla qarşılanırdı.

Şah İsmayıl hələ İsfahanda olarkən Kürdüstan hakimi Şir Saromun hətta Təbriz üstünə qoşun çəkmək əzmində olduğu barədə məlumat aldı. Şiraz istiqamətində yürüşə başlayarkən Şah İsmayıl qardaşı Sultan İbrahimi (İbrahim Mirzəni) Təbrizdə saxlamışdı. Şir Saroma görə, onun üçün münasib bir an yetişmişdi. Şah İsmayılın öz qoşunları ilə Fars və Mazandaran vilayətlərində hərbi yürüşdə olması Təbrizin müdafiəsini zəiflətməmişdi ki, Şir Sarom da bundan istifadə etmək və Azərbaycana yiyələnmək niyyətində idi. Bu məqsədlə o, ətrafına 40 min nəfərlik qoşun dəstəsi toplamışdı. Şir Saromun Təbriz üzərinə yürüş xəbəri alınan kimi Sultan İbrahim məktub yazıb Şah İsmayıla göndərdi və ondan bu hücumun

qarşısının alınması üçün kömək istədi. Şah İsmayıl Təbriz üzərinə hücum etmiş Şir Saromun kimliyini araşdırarkən məlum oldu ki, onun yaşı artıq yüzü adlayıb, 70 övlada malikdir. Bununla belə, o, kifayət qədər qıvraq olmaqla hakimiyyətə iddia da irəli sürməyə cəsarət edirdi. Şir Saromun hücum xəbəri alınanda o artıq Urmiyaya qədər irəliləmiş və Urmiya qalası ətrafında ilişib qalmışdı. Şah İsmayıl bu xəbəri alandan sonra Sarı Əli bəy Möhürdara tapşırıq verildi ki, 3 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Təbrizə yollansın. Sarı Əli bəy həm də Sultan İbrahimin lələsi təyin edildi. O, Təbrizdə qalmaqla idarəçilik işlərində Sultan İbrahimə kömək etməli idi. Sarı Əli bəy dərhal müəyyən edilmiş dəstə ilə yola çıxdı və 12 gündən sonra Təbrizə yetişdi. Vəziyyətlə maraqlananda ona məlumat verildi ki, Şir Sarom artıq bir aydır ki, Urmiya qalası ətrafındadır və qala hakimi Qaragünə sultan hələ də ona müqavimət göstərir. Amma o da məlum idi ki, Qaragünə sultanın qüvvəsi tükənmək üzrə idi və ona görə qaladan sağ-salamat çıxmaq üçün Şir Saromun yanına adam göndərmişdi. Şir Sarom da ona vəd etdi ki, qalanı təhvil verirsə sağ-salamat Təbrizə getməsinə imkan yaradılacaqdır. Sarı Əlinin Təbrizə gəlməsi ərəfəsində Qaragünə sultan qala qapılarını açaraq Təbrizə doğru üz tutdu. Lakin Şir Sarom vədinə əməl etmədi və onun döyüşçüləri Qaragünə sultanı və onun ailə üzvlərini və ətrafındakıları tutaraq qətlə yetirdilər. Şübhə yox idi ki, Şir Sarom Urmiyanı alandan sonra Təbriz üzərinə hücum çəkəcəkdi. Sarı Əli bəy Təbrizə yetişəndən sonra qərara alındı ki, Şir Saromun qüvvələri Təbrizdən kənar qərsilansın. Yoxsa Təbrizə böyük ziyan dəyə bilərdi. Çünki Təbrizin ətrafında qala divarları yox idi. Bu məqsədlə Sarı Əlinin sərəncamında olan 3 min nəfərlik dəstə, Sultan İbrahimin sərəncamında olan 4 min nəfərlik dəstə döyüşə hazır vəziyyətə gətirildi. Bundan başqa Sarı Əli ilə Sultan İbrahimin qərarına əsasən 3 min nəfərlik başqa bir qoşun dəstəsi də Təbriz sakinləri arasından toplandı. Bütünlükdə, 10 min nəfərlik qoşun dəstəsi yığıldı və həmin qoşun dəstəsi Təbrizi tərək edərək Səlməsa

istiqlamət götürdü və orada Şir Saromun qoşun dəstəsi ilə qarşılaşdı (283).

Mənbə məlumatlarına görə, bu döyüş hər iki tərəfin cəsur döyüşçülərinin əlbəyaxa qarşılaşması ilə başladı. Kürd qoşunları tərəfindən meydana Şir Saromun övladları çıxdılar və onlar qızılbaşların igidləri ilə qarşılaşdılar. Bu qarşılaşmada Sultan İbrahim özünün də xüsusi şücaət göstərdiyi və Şir Saromun iki övladının məhz onun tərəfindən qətlə yetirildiyi bildirilir. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində müəyyən fərqli məqamları olmaqla bu qarşılaşmanın geniş təsviri verilmişdir. Təsvirdən məlum olan odur ki, bu qarşılaşma həm kürd qoşunlarına, həm də qızılbaş qoşunlarına xeyli itki gətirdi və nəhayətdə kürd qoşunları geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Sultan İbrahim bu döyüşdə də özünün döyüşçü keyfiyyətlərini nümayiş etdirə bildi. "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində isə Kürdüstan qoşunlarının Təbriz üzərinə yürüşü müxtəsər olaraq aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir: "O biri ilin baharında [Şah İsmayıl] Həmədan yaylağına getdi. Qışı Xoy və Səlmasda keçirdi. Urumi vilayətinə gəlmiş və məmləkətin kənarlarına əl uzatmış kürd Şər Saromun fitnəsi Bayram bəy Qaramanlunun və Xəlifətülxüləfa adı ilə məşhur olan Xadim bəyin səyləri ilə aradan qalxdı. [Onlar Saromun] iki qardaşını, oğlunu və sərdarlarının çoxusunu ələ keçirib, ağır əzablarla cəzalandırdılar, onun bütün eli-ülusu hadisələrin taracına getdi. Durmuş xanın atası Əbdi bəy Şamlu və Sarı Əli Möhürdar Təkəli bu səfərdə həlak oldular" (284).

Bir neçə mənbədə Şir Saromun döyüş meydanını tərk edərək qaçması təsvir olunmuşdur. "Aləmara-yi Səfəvi" əsərində isə Şir Saromun öldürüldüyü bildirilir. İstənilən halda Şir Saromun rəhbərliyi altında qoşun dəstəsi kifayət qədər güclü bir dəstə idi və onun məğlub edilməsi Şah İsmayılın özünün köməyə yetməsindən sonra baş verdi. Şir Saromun qoşun dəstəsi ilə aparılan döyüş Şah İsmayıl tərəfindən izlənilirdi və Səlmas ətrafında nə baş verməsindən onun xəbəri var idi. Burada qızılbaş qoşunlarının mürəkkəb vəziyyətlə qarşılaşdığını bildiyindən Şah İsmayıl sonradan Əbdi

bəy Şamlının rəhbərliyi altında 6 min nəfərlik bir qoşun dəstəsini də Sultan İbrahimin köməyinə yolladı. Səlməs ətrafında vəziyyətin mürəkkəb olaraq qalmasına görə, Şah İsmayıl böyük narahatçılıq içərisində Təbrizə doğru hərəkətə başladı. Qəzvinə çatanda Şah İsmayıl məlumat aldı ki, Gilanda da qarışıqlıq yaranmışdır. Məhz bu vaxt Şah İsmayıl qərara aldı ki, hələlik Sultan İbrahimin köməyinə Əbdü bəy Şamlının rəhbərliyi altında 6 min nəfərlik dəstə göndərsin, özü isə Gilana yollansın və orada vəziyyəti sabitləşdirsin. Şah İsmayılın əmirləri ona əvvəlcə Təbrizə getməyi orada vəziyyəti sabitləşdirməyi və sonra digər bölgələrə diqqət ayırmağı məsləhət bildilər. Şah İsmayıl bu təkliflə razı idi. Amma elə bu zaman Gilandan başqa bir məlumat gətirildi ki, Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin tərəfdarları bölgəyə gələrək vəziyyəti mürəkkəbləşdirməyə çalışırlar. Ona görə də Şah İsmayıl əvvəlcə Gilana yollanmağa üstünlük verdi. Təbrizə isə Əbdü bəylə onun oğlu Durmuş xanı göndərdi (285).

Mənbələrdəki məlumatlara görə, Əbdü bəy oğlu Durmuş xanla Təbriz müdafiəçilərinin çətin anlarında onların köməyinə yetdilər. Bu o vaxt idi ki, Sultan İbrahim artıq yaralanmışdı və o döyüş meydanından çıxarılaraq Təbrizə aparılırdı. Şir Sarom özü də yaralı olmasına baxmayaraq qoşunları ilə qızılbaş dəstəsini Təbrizə doğru təqib edirdi. Qoşunlarının çoxsaylı olması üzündən Şir Sarom qızılbaşlara əlavə köməyin gəlməsindən elə də narahatçılıq keçirmədi və döyüşün alovlandırılması üçün səhərin açılmasını gözlədi. Çünki əmin idi ki, qoşunların say üstünlüyü hələ də onun tərəfindədir. Səhəri gün də tərəflər arasında son dərəcə gərgin bir döyüş baş verdi. Qızılbaşlar saylarının az olmasına baxmayaraq fədakarlıqla döyüşür və kürd dəstələrinin Təbrizə yol almasının qarşısını kəsməyə çalışırdılar. Hər iki tərəfdən çoxlu sayda itki baş verdi və döyüşün gedişində Şir Saromun oğlu Hüseyn bəyin atdığı ox Əbdü bəyi ağır yaraladı və onu atdan yerə saldı. Bunu görəndə Durmuş xan atasının köməyinə tələsdi və Hüseyn bəyi yaxında gördükdə qılıncının zərbəsi ilə onu qətlə yetirdi. Şir Sarom da oğlunun öldürüldüyünü gördükdə özünü Durmuş xanın üstünə

atdı, bütün qəzəbini toplayaraq qılıncının zərbəsini Durmuş xanın üstünə yönəltdi. Bu zərbə o qədər ağır idi ki, Durmuş xanın müdafiə olunmağa çalışdığı qalxanı parçalayaraq onu yaraladı. Bununla belə, Durmuş xan döyüş meydanını tərk etmədi və bütün qızılbaşları da döyüşə ruhlandırmaq üçün yarasını sarıtdıraraq özünü yenidən meydana atdı. Onun bu hərəkəti qızılbaşları daha da ruhlandırdı və döyüşçülərin bir qrupu Durmuş xanı dövrəyə alaraq onun daha mürəkkəb vəziyyətlə qarşılaşmasına imkan vermədilər. Amma qızılbaşlar kürd qoşunlarının üstünlüyünün qarşısını ala bilmədilər. Şir Sarom və onun döyüşçüləri qızılbaşları sıxışdırmağa müvəffəq olaraq xeyli irəliləyə bildilər. Şir Sarom hətta qızılbaşların döyüş bayrağına xeyli yaxınlaşmağa müvəffəq oldu. Mənbələrdə olan məlumata görə, qızılbaşlar üçün vəziyyət elə bir böhranlı hal aldı ki, əgər bu zaman Şah İsmayıl qoşun dəstəsi ilə gəlib yetişməsəydi uğursuzluğun qarşısını almaq mümkün olmayacaqdı (286).

Şah İsmayılın qoşun dəstəsinin yetişməsi döyüş meydanındaki vəziyyəti tamamilə dəyişdi və hərbi təşəbbüs qızılbaşların əlinə keçdi. Sürətli hücum, qətiyyət və mübarizlik qızılbaşların uğuruna yol açdı. Şah İsmayıl da şəxsən əlində qılınc döyüş meydanına atıldı və Şir Saromun döyüş bayrağının dalğalandığı yeri müəyyənləşdirdikdən sonra həmin mövqeyə doğru istiqamət götürdü. Şir Sarom döyüş meydanında baş verənlərin onun xeyrinə olmadığını görəndə bayrağını da götürüb qaçmağa üz qoydu. Bu elə bir şəraitdə baş verdi ki, Şir Sarom və onun döyüşçüləri düşərgələrini belə özləri ilə aparmağa fürsət tapmadılar. Şah İsmayıl geri qaçan kürd döyüşçülərini təqib etməyi lazım bilmədi. Amma öz döyüşçülərinə icazə verdi ki, kürd qoşunlarının düşərgəsini talan etsinlər. Sonradan Şir Sarom təhlükəsinə son qoyulması üçün qızılbaş qoşunları kürdlərin məskunlaşdığı vilayətə göndərildi. Bu yürüş zamanı Şir Saromun sığındığı Cəbəl qalası və onun döyüşçülərinin yaşadığı məntəqələr dağıdılıb viran hala salındı ki, oranın əhalisi bir daha qızılbaşlar üzərinə hücum etməyə cəsarət etməsinlər (287).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayıl Təbrizə yollanmadan əvvəl Rəşt istiqamətində hərəkət etməli olmuşdu. Çünki Rəşt və ətrafında da Şah İsmayıl qarşı itaətsizlik halları baş verməkdə idi. Gilanın Əmir Hüsaməddin hakimi olduğu bölgəsində Ağqoyunlu tərəfdarlarının çoxalması müşahidə olunmuşdu. Əmir Hüsaməddin hələ vaxtilə Şirvanşah Fərux Yasarın oğlu Şeyxsaha sığınaçaq vermiş, sonra da Şah İsmayılın Əlvənd Mirzə ilə döyüşündən sonra məğlub olmuş ağqoyunluların bölgədə toplanmasına etiraz etməmişdi. Yəni, Əmir Hüsaməddən bütün fəaliyyəti ilə qızılbaşlara qarşı mövqe tutmuşdu. Əmir Hüsaməddin Ağqoyunlu döyüşçülərinin xidmətindən istifadə etməklə hətta Qəzvinə doğru hərəkətə başlamaq və böyük ərəzilərə sahib çıxmaq planlarına da malik idi. Əmir Hüsaməddinin qızılbaşlara qarşı qiyamı təhlükəli xarakter aldığı üçün Şah İsmayıl Qəzvin yaxınlığındakı düşərgəsindən Təbrizə, qardaşı Sultan İbrahimin köməyinə yox, məhz Rəştə Əmir Hüsaməddin qiyamının yatırılmasına yollandı. Şah İsmayıl qoşun dəstəsi ilə Rəştə gələndə Əmir Hüsaməddin ona qarşı müqavimət göstərməyin mümkün olmadığını anladı və günahının bağışlanması üçün Şah İsmayılın məzhəb müəllimi olmuş Mirzə Zeynalabdinin yanına yollandı. Ondan xahiş etdi ki, Şah İsmayılın yanına getsin və Şah İsmayıl qarşısında onun vasitəçiliyini etsin. Mirzə Zeynalabdin bu xahişi yerinə yetirdi və Şah İsmayılın düşərgəsinə yollandı. Şah İsmayıl ustadı olmuş Mirzə Zeynalabdine böyük hörmətlə yanaşırdı və onun gəldiyini bilincə ayağa qalxıb pişvazına çıxdı, ona taxtının yanında yer verdi. Mirzə Zeynalabdin bildirdi ki, haqq kəlamını (Quran kitabını) əlinə alaraq Əmir Hüsaməddinin bağışlanması üçün onun yanına gəlmişdir. Şah İsmayıl da bildirdi ki, Əmir Hüsaməddinin günahından keçir. Bir şərtlə ki, onu yoldan çıxarmış olan insanları həbs edərək onun düşərgəsinə gətirsin. Əmir Hüsaməddin bu tələbi qəbul etməli oldu və onu qiyam qaldırmağa təşviq və təhrik edən insanları həbs edərək Şah İsmayılın yanına gətirdi. Bölgədə qarışıqlıq və itaətsizlik yaratmaqda günahkar bilinən bu insanlar Şah İsmayıl tərəfindən ciddi cəzalandırıldı. Əmir Hüsaməddin isə bağışlanaraq yenidən öz və-

zifəsində saxlanıldı. Bundan sonra Şah İsmayıl Rəşt ətrafından hərəkatə başlayaraq Təbrizin köməyinə yollandı (288).

Eyni vaxtda Lahicanda da qarışıqlıqlar baş verdi. Burada da hakimiyyət uğrunda parçalanma və ixtilaflar özünü göstərməyə başladı. Lahicanda uzun müddət idi ki, Mirzə Əli Lahicani hakimlik edirdi. Amma bir müddətdən sonra onun qardaşı Mirzə Həsən də hakimiyyət iddiası ilə meydana çıxdı. Onların hər birinin özlərinin kifayət qədər tərəfdarı var idi və bu tərəfdarların da hərəkatə gəlməsi faciə ilə başa çatdı. Əvvəlcə Mirzə Əlinin tərəfdarları Mirzə Həsənin üstünə hücum çəkərək onu qətlə yetirdilər. Bundan sonra Mirzə Həsənin tərəfdarları toplaşaraq Mirzə Əlinin üstünə hücum çəkildilər və onu qətlə yetirdilər. Bu da Lahicanda bir hakimiyyətsizlik və qarışıqlıq yaratdı. Mirzə Əli Lahican hakimliyində Şah İsmayıl tərəfindən müdafiə olunurdu. Amma baş vermiş qarışıqlıqların aradan qaldırılması üçün bölgəyə Mirzə Həsənin oğlu Sultan Əhməd hakim təyin etdi. Sultan Əhməd o zaman Şah İsmayılın yanında xidmət edirdi və onun hörmətini qazanmağa müvəffəq olmuşdu. Şah İsmayıl onu bir qoşun dəstəsinin müşayiəti ilə bölgəyə göndərdi və vəziyyətin sabitləşdirilməsini ona tapşırırdı. Sultan Əhməd də bölgəyə gələn kimi asayişin bərqərar edilməsi üçün qətiyyətli addımlar atdı, qarışıqlıq yaratmağa çalışanları, o cümlədən əmisi Mirzə Əlinin qətlində günahkar olanları ciddi şəkildə cəzalandırırdı (289).

15. İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat

1. Mirzə bəy Xonabdi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.99
Məhəmməd Kərim Yusif Cəməli. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Əvvəl. Tehran, 1376, s. 47-48; Nizaməddin Mücir Şeybani. Təşkil-e Şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1345, s. 74
2. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I. Tərcüməsi Oqtay Əfəndiyevə və Namiq Musalıya məxsusdur Bakı, 2009, s.64-65.
3. Yenə orada, s.63-64

4. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.34
5. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 221
Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.121
6. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.66 ;
Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s. 40;
Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.279;
Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Tərcüməsi Oqtay Əfəndiyevə və Namiq Musalıya məxsusdur. Kastamonu, 2017, s.343
7. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 61
8. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 343
9. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.69
Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s.37
10. Əmir Hüseyn Xonci. Qızılbaşan dər İran. s.68
Əbülqasim Tahiri. Tarix-e ictimai və siyasi-ye İran. Tehran, 1383, s. 177
11. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.66
12. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 343-344
13. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix, s.344
14. Yenə orada, s. 327
15. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 63; Valter Hints.
Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s. 123
16. Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər.
Doktora tezi. İstanbul, 2007, s. 138-139
17. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 241
Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s.38
18. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix, s.345
19. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 345
20. Yenə orada, s. 345-346
21. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 61
22. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.36; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s.113-114

23. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.37
Musalı N. I Şah İsmayılın, s.114
24. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.37
25. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 243, 266; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.115
26. Mirzə Məhəmmədtahir Vahid Qəzvini. Tarix-e cahanara-ye Abbasi. Tehran, 1383, s.27
27. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.116
28. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.64-65
29. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.65-66
30. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.38; Musalı N. I Şah İsmayılın, s.116
31. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.38
32. Yenə orada, s. 39
33. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.40
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti , s.117
34. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.40-41
35. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке, с. 178-179/Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, 1949, с.153-213; Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012, s.214-215
36. Budaq Münşi Qəzvini. Cəvahir əl-əxbar. Tehran, 1387, s. 112
37. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s.81; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 251-252; Nizaməddin Mücir Şeybani. Təşkil-e Şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1345, s. 76
38. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.66-67
39. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s.82; Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.116
40. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 89
41. Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul, 2007, s. 110

42. Budaq Münşi Qəzvini. Cəvahir əl-əxbar. Tehran, 1387, s. 112
43. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.44-45
44. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.44
45. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s.90
46. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 355
47. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.79
48. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.45
49. Yenə orada, s.45-46
50. Yenə orada, s.49
51. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 355
52. Mirzə bəy Conabedi Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.117
Budaq Münşi Qəzvini. Cəvahir əl-əxbar. Tehran, 1387, s. 112
53. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.80-81
54. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.82
Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix”, s. 356
55. Yenə orada, s. 83
56. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s. 43
Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Kastamonı, 2017, s. 356-357
57. Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul, 2007, s. 149.
58. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix, s. 358
59. Seyid Hüseyin ibn Murtuza Hüseyini Astrabadi. Tarix-e soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran, 1358, s. 34
60. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.48-49
61. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s.39
62. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 91-92
63. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.67-68
64. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.118
65. Yenə orada
66. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix, s. 358
67. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.79

- Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.119
68. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.50
69. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix, s. 358-359; Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s. 44
70. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.122-123; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.90-91; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 128
71. Rumlu-359-360
72. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.52
73. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.91
74. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.123
75. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.92-93
76. Seyid Hüseyin ibn Murtuza Hüseyini Astrabadi. Tarix-e soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran, 1358, s. 34
77. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.126
- Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s.40
- Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 256
78. Mirzə bəy Conabedi Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.128
79. Yenə orada
80. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 257
- Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.128
81. Qiyasəddin Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər, IV c., s. 454 ; Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyini. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.8
82. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 364
83. Qiyasəddin Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər, s. 455; Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyini. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.9
84. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.68

85. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.53
86. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.131
87. Qiyasəddin Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər, s. 457
88. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.131; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.103
89. Mirzə bəy Conabedi Rövizət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.126
Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.7; Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.119
90. Qiyasəddin Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər, s. 455; Mirzə bəy Conabedi. Rövizət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.126
91. Qiyasəddin Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər, s. 455-456
92. Mirzə bəy Conabedi. Rövizət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.132
93. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.46
94. Aləm Ara-ye Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.53
95. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.130
96. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.10
97. Mirzə bəy Conabedi Rövizət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.134
98. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.68-69
99. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.54
100. Qiyasəddin Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər, s. 457
101. Yenə orada, s.458
102. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.131
103. Yenə orada, s. 131-132
104. Yenə orada
105. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.142-144
106. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 365-366
107. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s.41
Babək Cavanşir. İrandakı türk boyları və boy mənsubu kişilər. Doktora tezi. İstanbul, 2007, s. 156

108. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.13
109. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahı. Tehran, 1383, s.146
110. Yenə orada
111. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.107
Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 2006, s.99
112. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.69
113. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.13; Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahı. Tehran, 1383, s.147
114. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 366
115. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahı. Tehran, 1383, s.148; Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.139
116. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 141
117. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.109
Петрушевский И.П. Азербайджана в XVI-XVII веках, с. 231/Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, 1949, с.225-298; Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s.42
118. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.110
119. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 141
120. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 367
121. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.110
Петрушевский И.П. Азербайджана в XVI-XVII веках, с.232
122. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.69
123. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 367-368
124. Qiyasəddin ibn Hümaməddin Hüseyni Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər, s. 462; Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahı. Tehran, 1383, s.156

125. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.111
126. Qiyasəddin ibn Hümaməddin Hüseyni Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər, s. 462; Mirzə bəy Conabedi Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.143
127. Mirzə bəy Conabedi Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.144
128. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.113-114
129. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 142
130. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.144; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.114
131. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s.157
132. Yenə orada, s.158
133. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.114
134. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.69
135. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.55
136. Yenə orada, s. 56
137. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s.163
138. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.57
139. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.146; Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s.163; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.133
140. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.69
141. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.146; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.115
142. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 373-374
143. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 58
144. Yenə orada

145. Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s.86
146. Yenə orada, s. 87
147. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.15; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s.146
148. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.148; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.117-118; Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s.45
149. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.148; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s.147
150. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.70
151. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 59
152. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s.138
153. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 147-148
154. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.151
155. Yenə orada
156. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 59
157. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 149
158. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.136
159. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 149
160. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.122
161. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.136
162. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.155; Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.17
163. Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s. 89

164. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Kastamonu, 2017, s. 375
165. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 60
166. Yenə orada, s. 61
167. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.139
168. Yenə orada
169. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 61
170. Yenə orada, s. 64
171. Yenə orada
172. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.70-71
173. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 64
174. Yenə orada, s.64-65
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.140
175. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 66
176. Qiyasəddin Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər, s. 469;
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.125;
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378,
s.161
177. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 376-377
178. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378,
s.162
179. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 67
180. Yenə orada, s.67
181. Yenə orada, s. 68-69
182. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah.
Tehran, 1379, s.18; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti,
s.145
183. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372,
s.126-127; Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam
şah. Tehran, 1379, s.18
184. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 377-378
185. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 71
186. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 75
187. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.. 72
188. Yenə orada

189. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.. 72
190. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 75
191. Yenə orada, s. 76-77
192. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.71
193. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 156
194. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 78
195. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.128
196. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 78
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.145
197. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.164; Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.54; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s.157
198. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s.157
199. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.54
200. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 378-380
201. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 71
202. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.129-130; Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.21; Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s.379-380
203. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.72
Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 78
204. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.73
205. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 79
206. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.74
Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 79
207. Savory R. Təhqiqati dər tarix-e İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391, s. 74
208. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 80
209. Yenə orada, s. 81

210. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.76-77
211. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.82
212. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s.158
213. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 380
214. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.168; Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fətuhat-e şahi. Tehran, 1383, s. 203; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s.159
215. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s.159
216. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.131 Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s.161
217. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fətuhat-e şahi. Tehran, 1383, s. 204
218. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.168; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.290
219. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.72
220. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.171-172; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 290
221. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.96
Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 83
222. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.97
223. Yənə orada, s. 98
224. Yənə orada, s.99-100
225. Yənə orada, s.101
226. Yənə orada, s. 103
227. Yənə orada
228. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 85
229. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 85
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.105

230. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 85
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.105
231. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 86
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.106
232. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.107
233. Yenə orada, s.107
234. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.87
235. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 88
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.107
236. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 89
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.109
237. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.109
238. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 90
239. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s.217; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 133
240. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.91
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.152
241. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə, s.173-174; Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s.218
242. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.73
243. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.112
244. Yenə orada, s.113
245. Yenə orada, s.114
246. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.135
247. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.93; Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s.219; Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s. 58
248. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.93; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s.168
249. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.115; Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 93; Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 196

250. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 168
251. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 383-384
252. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 168-169
253. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.175-176; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 137
254. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 94; Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s.199
255. Yenə orada, s. 95
256. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.118
257. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s.169
258. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s.202-203
259. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s.222
260. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.95
261. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.176
262. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s.170
263. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Kastamonu, 2017, s. 386
264. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 96; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.122
265. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.98
266. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 170
267. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.74
268. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.131
269. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.145
270. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.102; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.158
271. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təxarix, s. 388

272. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.29-30; Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s. 239; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 147
273. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 75
274. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 103
275. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi, s.61
276. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 184; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.140
277. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 142
278. Yenə orada, s.144
279. Yenə orada, s. 144-148
280. Yenə orada, s. 150
281. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.149
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.185; Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s.104
282. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.150
283. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 85
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.105
284. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.76
285. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 156
286. Yenə orada, s. 158-159
287. Yenə orada, s. 159
288. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 156; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.159-160
289. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s.231; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 174

III FƏSİL

ŞAH İSMAYILIN SƏLTƏNƏT HÜDUDLARININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ SAHƏSİNDƏKİ FƏALİYYƏTİ

1.Şah İsmayılın qərbə doğru hərbi yürüşləri

Yəzd, Gilan və Mazandaran vilayətlərində baş qaldıran itaətsizlik hallarına son qoyulduqdan və kürd qoşunlarının Təbriz üzərinə hücumunun qarşısı alındıqdan sonra səltənət daxilində müəyyən sakitlik bərqərar olundu. 1506-cı ildə qızılbaşlar fəal hərbi kampaniyalarda iştirak etmədilər. Çox güman ki, həmin il Şah İsmayıl daha çox dövlətin möhkəmləndirilməsinə diqqət yetirdi. 1507-ci ildən Şah İsmayıl yenidən fəal hərbi yürüşlərə başladı. Özü də bu yürüşlər əsasən səltənət xaricində formalaşmaqda olan təhlükəyə qarşı istiqamətlənmişdi. Bu təhlükə daha çox keçmiş Ağqoyunlu hakimi Sultan Muradın qərb sərhədləri boyunca Şah İsmayıla qarşı hərbi qüvvələr təşkilatlandırmaq planı ilə bağlı idi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Sultan Murad Ağqoyunlu Səfəvi qoşunları tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra əvvəlcə Bağdada qaçdı və Bağdad hakimi Barik bəy Pornaka sığınmaq istədi. Sonra isə orada da qərar tutmayaraq Hələbə yollandı və bu şəhəri öz hakimiyyəti altına almış Misir məmlükünə pənah apardı. Sultan Murad orada da çox dayanmadı və Əlaüddövlə Zülqədərini yanına üz tutdu. Zülqədərilər xanədanı bu zaman Anadolunun şərqi qəndə, Fərat çayının yuxarı hissəsində, Mərəş, Əlbistan və Xarput vilayətlərində məskunlaşmışdılar. Əlaüddövlənin hakimi olduğu ərazilər Osmanlı sultanlığı ilə Misir məmlük dövləti arasında qərar tutmuşdu. Sonradan Əlaüddövlə yaranmış tarixi şəraitdən bəhrələnərək Diyarbəkri də ələ keçirə bildi. Sultan Muradın bu dövlətin ərazisinə gəlməsi Əlaüddövlə tərəfindən müəyyən maraqla qarşılandı. Çünki Sultan Muradın varlığı Əlaüddövlə dövlətinə bir dəstək ola bilərdi. Əslində, Əlaüddövlə də Sultan Muraddan belə bir kömək almaq ümidində idi. Çünki Əlaüddövlə

xanədanına mənsub olan dövlət iki güclü sultanlığın, Osmanlı sultanlığı ilə Misir sultanlığının arasında yerləşmişdi. Əlaüddövlə bu sultanlıqların heç birinə qarşı müqavimət göstərmək imkanına malik deyildi və ona görə də çalışırdı ki, onların hər ikisi ilə normal münasibətlərə malik olsun. Sultan Muradın gəlməsi və onun tərəfdarlarının səfərbər olması Əlaüddövlə dövlətinin də güclənməsinə müsbət təsir göstərə bilərdi. Qarşılıqlı münasibətlərin daha da gücləndirilməsi üçün Əlaüddövlə hətta öz qızını da Sultan Murada nikah etdirdi (1).

Şah İsmayıl ilə qarşılaşma zamanı Əlaüddövlə artıq xeyli yaşlı idi. Amma buna baxmayaraq o, dövrünün tədbirli hakimlərindən və tayfa başçılarından biri kimi tanınırdı. Məsələn, "Tarix-i aləmaraya-yi Abbasi" müəllifi onun haqqında belə sətirlər yazmışdı: "Əlaüddövlə Mərəş və Əlbistan məmləkətinin hakimi olub, səksən min zülqədər ailəsinin başçısı idi. Bu sülalədən dörd nəfər bu vilayətdə padşah olmuşlar: Məlik Aslan, Nasirəddin, Süleyman və Əlaüddövlə. Amma Əlaüddövlə atalarından daha qüdrətli və müstəqil olmuşdur. [O], Rum və Misir padşahları ilə münasibətlərində hiylə və məkrə davranırdı. Rum elçiləri [onun yanına] gələndə öz mülazimlərindən bir neçəsinə misirlilərin paltarını geydirərək, [rumilərə] deyirdi ki, Misir padşahı [elçilərini] göndərmiş, məndən Rum ordusunu dəf etmək üçün yardım istəyir, mən isə xondgarla dost olduğumdan yardım etmirəm. Misir padşahı ilə də eyni cür rəftar edərək, hər iki tərəfdən mənfəət görürdü. Belə [rəvayət] yayılmışdır ki, Əlaüddövlə həmişə deyərdi: «Mənim iki qızıl toyuğum var, biri gümüş yumurta, o biri isə qızıl yumurta verir» (2).

"Aləmaraya-yi Səfəvi" əsərindəki məlumata görə, Əlaüddövlənin üç oğlu Sultan Muradın qarşılınmasına çıxmışdı. Bu qarşılınma Sultan Muradı razı saldı və o da öz növbəsində Əlaüddövləni gördükdə onun qarşısında təzim etdi, ona ehtiramını bildirdi. Əlaüddövlə üçün isə vaxtilə Ağqoyunlu hökmdarı olmuş Sultan Muradın onun qarşısında təzim etməsi xoş gəldi. Qarşılıqlı söhbət zamanı Sultan Murad Şeyxoğlunun (Şah İsmayılın) Ağqoyunlu dövlətinin başına gətirdiyi oyunlardan söz açdı. Əlaüddövlə də

onu arxayın edərək bildirdi ki, mən sənin planlarının həyata keçməsinə kömək göstərəcəyəm. Əlaüddövlə vaxtilə Uzun Həsənin onun əcdadlarına yaxşılıq etməsini və hətta buna görə qızını Sultan Muradın qardaşına vermək istədiyini açıqladı. Sonra da əlavə etdi ki, qardaşı dünyasını dəyişdiyi üçün qızını elə onun özünə verməyə hazırdır. Dərhal da Şah İsmayıl qarşı mübarizə aparılması üçün qoşun toplanmasına başlandı. Yuxarıda adı çəkilən mənbənin məlumatına görə, Zülqədər tayfasından 80 min nəfər sayında qoşun toplandı və bu qoşunlara sıra baxışı keçirildi. Bundan başqa isə türkmənlərdən 30 min nəfərlik qoşun dəstəsi toplandı (3).

Səltənətin qərb sərhədləri boyunca bu qədər sayda qoşun toplanması Şah İsmayıl üçün sərhədlər xaricində güclü bir təhlükə mənbəyini ortaya çıxardı. Bu təhlükənin aradan qaldırılması üçün 1507-ci ilin novruz bayramı şənlikləri başa çatandan sonra Şah İsmayıl qoşun hazırlığı barəsində göstəriş verdi. İlk baxışdan bu qoşun hazırlığını qərb sərhədləri boyunca mövcud olan təhlükənin aradan qaldırılması üçün qabaqlayıcı tədbir kimi də dəyərləndirmək mümkündür. Amma səltənətin qərb sərhədləri boyunca hərbi yürüş həyata keçirməklə Şah İsmayıl cahangirlik planlarını həyata keçirmək fikirlərindən də uzaq deyildi. Bəzi mənbələrdə olan fikirlər də bundan xəbər verirlər. Məsələn, "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində bildirilirdi ki, Təbriz ətrafında baş verən döyüşdən bir müddət sonra Şah İsmayıl röyasında onun müqəddəslər tərəfindən Bağdadın fəthinə təşviq edilməsini gördü. Ətrafındakılara bu röyasını danışanda onun əmirləri və əyanları da Bağdadın fəthi fikrindən çox məmnun oldular və dərhal da bu niyyətin həyata keçirilməsi üçün əməli addımlar atılmasına başlandı. Belə ki, Şah İsmayılın sərəncamı ilə Durmuş xan qoşunların pişxanası kimi bir qızılbaş dəstəsi ilə Bağdad istiqamətində hərəkətə başladı. Bir müddətdən sonra Durmuş xan öz dəstəsi ilə Bağdad yaxınlığına çataraq Mahidəşt adlanan yerdə düşərgə saldı (4).

Bir mənbədə bildirilir ki, Şah İsmayıl bütün Azərbaycanı, Fars vilayətini, Kermanı, Əcəm İraqını fəth etdikdən sonra Ərəb İraqını

da fəth etmək fikrinə düşdü və bununla bağlı hazırlıqlar görülməsinə başladı (5).

Bir sözlə, qərbə doğru istiqamət götürməklə Şah İsmayıl həm təhlükəsizlik məsələlərinin həllinə, həm də səltənətin hüdudlarının genişləndirilməsinə çalışırdı. 1507-ci ilin qışını Şah İsmayıl Xoy ətrafında keçirdi və elə oradaca da bütün əyanlar, əmirilər və ətrafındakıqlarla birlikdə həmin ilin Novruz bayramını böyük təntənə ilə bayram etdi. Elə həmin vaxtlarda Diyarbəkrdən Şah İsmayılın yanına bir elçi gəldi və bildirdi ki, Əlaüddövlə Diyarbəkərə gələrək bu bölgəni ələ keçirmək və sonra da digər istiqamətdə irəliləmək istəyir (6). Bildirilir ki, bu xəbəri alandan sonra Şah İsmayıl qoşunların Ərzincana doğru yürüşə hazırlaşması barəsində göstəriş verdi.

Maraqlıdır ki, “Əhsənüt-təvarix” müəllifi Şah İsmayılın yürüşə başlamasının səbəbləri və hazırlıqları barəsində xəbər versə də, tərəflər arasında döyüş olmadığını bildirir və hətta belə bir döyüşün baş verdiyinə toxunan “Tarix-e həbib üs-siyər” müəlifinin məlumatını da doğru saymırdı: “Bu il xəbər gəldi ki, sultani dövlətin yağısı (düşməni) və Allah tərəfindən rədd olunmuş tüğyançı Əlaüddövlə Zülqədər qəzavü-qədərindən gərdişindən tabeçilik yönündən və uzlaşma səmtindən saparaq üsyan yolunu tutmuş və tüğyan qapısını açmış, Sultan Muradla birləşib məmaliki-məhrusəyə hücum etmək iddiasına düşmüşdür. Bu xəbər təsdiqini tapdıqda o həzrət (Şah İsmayıl) qalibiyyətli əsgərlərin hazır olması haqqında fərman verdi. Qısa zaman ərzində zəfərin varid olduğu orduda qeyri-məhdud sayda əsgər toplaşdı. Yayın əvvəllərində o, hərəkət bayrağını Əlbistana doğru yüksəltdi. Mənzilləri və mərhələləri qət edib, Sultan Bayəzidin ölkəsi olan Qeysəriyyə (Kayseri) ətrafından keçdi. Qələbə nişanlı əsgərlərdən o vilayətin sakinlərinə qarşı heç bir pis davranış baş vermədi. Müqavimət gücünün olmadığını bilən Əlaüddövlə Əlbistandan fərər edib Durna dağına yönəldi. Ora elə bir dağdır ki, olduqca yüksəkdir, onun başı fələyin zirvəsinə çatır və onun üzərindən yer kürəsi zərrədən də kiçik görünür.

... İsgəndər şanlı xaqan Əlbistanda cah-calalla dayanıb Lələ bəyi bir dəstə qazi ilə Cahan (Ceyhan) çayının kənarına yolladı ki, oradan bir keçid yeri tapsın. Lələ bəy oraya gəlib, düşərgə salaraq əksər qaziləri arpa və saman axtarmaq üçün ətrafa göndərdi. O əsnada Əlaüddövlə Zülqədər oğlu Sarı Qaplan cövşən geymiş igidlərdən [ibarət] bir dəstə ilə göründü. Lələ bəy az adamları onların qarşısına çıxdı. İki tərəf arasında qarşıdurma oldu və döyüş atəşi alovlandı. Zülqədər dilavərləri çox olduqları üçün qazilərə qalib gələrək Lələ bəyi atdan saldılar. O əsnada Xəlil ağa öz dəyərli canından əl çəkib öz atını Hüseyn bəy Lələyə verdi. Lələ bəy ata minib, özünü suya vuraraq çoxlu məşəqqətlə o coşqun dəryadan nicat sahilinə çıxmağı bacardı. Zülqədərliklər Xəlil ağanı üç yüz nəfər qazi ilə birlikdə qətlə yetirib geri döndülər. Ağ-qoyunlu sultanları tərəfindən illərlə Diyarbəkr valisi olmuş Əmir bəy ibn Gülabi bəy ibn Əmir bəy Mosullu Əlbistan ətrafında qohumları və tabeçiləri ilə birgə İsgəndər şanlı xaqanın dərğahına gəldi. O həzrət onu hüsn-rəğbətlə qarşılayıb möhürdarlıq mənsəbini ona həvalə etdi. Əlaüddövlə İsgəndər şanlı xaqanla qarşılaşmadığı və müqavimət göstərmədiyini üçün o həzrət ona “Ala dana” ləqəbini verdi. Əzəmətli qazilər müxaliflərin ölkəsini yandıraraq Xoya yollandılar. Yol əsnasında İsgəndər şanlı xaqana ərz etdilər ki, bu ətrafda Xarput adlı bir qala var; fitnəkar zülqədərlərdən və üsyankar fəsadçılardan [ibarət] bir dəstə orada sakin-dir və onlar qalanın möhkəmliyinə, azuqənin bolluğuna arxayın olub, xilaf bürcündə əyləşərək gəlib-gedənə zərər yetirirlər. Ali əmr verildi ki, o qala bir mərkəz kimi əhatəyə alınsın və qələbə şüarlı əsgərlər [oraya] yürüş etsinlər. Qala əhli əzəmətli qazilərin gücünü görüb müxalifliyi tərk etdi və itaət üzünü yerə qoyub İsgəndər şanlı xaqanın hüzuruna tələsdi. O həzrət həmin camaatın pislərini qətlə yetirib, yaxşılarına hörmət göstərdi və Diyarbəkr hakimliyini Xan Məhəmməd Ustacluya lütf edib onu həmin tərəfə yolladı. Təəccüblüdür ki, “Tarixi-həbibüs-siyər”in müəllifi həmin zaman yaşamasına baxmayaraq, İsgəndər şanlı xaqanla Əlaüddövlə Zülqədər arasında üç günlük döyüşün baş verdiyini yaz-

mışdır. Halbuki, [yuxarıda] qeyd edildiyi kimi, onlar heç qarşılaşmamışlar” (7).

Digər bir sıra mənbələrdə isə qızılbaş qoşunları ilə Əlaüddövlə qoşunları arasında ciddi döyüş baş verməsindən xəbər verilir. Məsələn, "Tarix-i aləmə-yi Abbasi" əsərində Şah İsmayılın öz qoşunları ilə Ərzincana yürüş etməsi və Əlaüddövlə qoşunları ilə vuruşması belə təsvir olunmuşdur: "O biri il hökmdarın qulağına çatdı ki, Sultan Murad, Mərəş və Əlbistan hakimi Əlaüddövlə Zülqədərini yanına gəlmiş, Əlaüddövlə isə onu özünə kürəkən etmişdir. [Sultan Murad] Zülqədər qoşununu, Mosulun və o hüddun türkmənlərini öz başına yığaraq, Diyarbəkər vilayətini və ətraf qalaları almaqla məşğul olub, o vilayətdə istibdad və istiqaldan dəm vurur. Süleyman şanlı xaqanın yüksək məqsədli qeyrəti tələb etdi ki, cahangir bayraqları o tərəfə qaldıraraq, [öz] mübarək könlünü ölkədə fitnəkarlıq salanların [əлиндən] tamamilə asudə etsin. Ay kimi gəzən qorcular məmləkətlərin qoşunlarını hazır etməyə məmur olundu. 913-cü il aylarında (13.05.1507 - 01.05.1508) [Şah İsmayılın] qələbə rəmzli bayrağı Ərzincan tərəfə qaldırıldı. Cahanı gəzib-dolanan məiyyət öz gəlişinin kölgəsini o ölkəyə saldıqda Əlaüddövlə qızılbaşların gəlib yaxınlaşması xəbərini alıb, döyüşkən qoşunla Əlbistan tərəfə getdi və Durna dağı adlanan uca dağdakı qalaya arxalanaraq, döyüşmək və vuruşmaq intizarında dayandı. ... Süleyman şanlı xaqanın mübarək məiyyəti Əlbistan tərəfə hərəkət etdi. İki ordu yaxınlaşdıqdan sonra tərəflər səflər çəkildilər. Döyüş elə alovlandı ki, qılınc və nizə parıltısından səmada Ülkər ulduzu yanırdı. Öldürülənlərin qanının çoxluğundan Bədəxşan Əlbistan torpağına həsəd aparırdı. O qorxunc və təhlükəli mərəkədə zülqədər tayfası möhkəm dayanmışdı. İki gün səhərdən axşamədək toqquşma və vuruşma davam etdi. Vaxt hər iki ordunun arasına zülmət pərdəsi salanda tərəflər öz düşərgələrinə qayıdaraq, səhər açılanadək keşik çəkir və kəşfiyyət aparırdılar. Üçüncü gün Süleyman şanlı xaqan misilsiz bədəninə zirehli – geyim və xəftan geyərək, qızılbaş ordusunun dilavərlərini düşmənləri dəf etməyə cəsərləndirib, düşmənləri darmadağın etmək

üçün böyük səy qoyaraq, döyüş meydanına qədəm basdı. O tərəfdən zülqədər [tayfasından olan] azğın düşmənlər şahın səadətli məyyətinin qarşısına çıxdılar. Son dərəcə ağır bir döyüş baş verdi. Mənfur zülqədərlər öz vəziyyətlərində acizlik və zəiflik əlamətlərini müşahidə edib, qaçmağı dayanmaqdan üstün bildilər. Qələbə və uğur küləyi fələyi bürüyən bayrağa təkan verdi. Qızılbaş ordusunun dilavərləri o tayfanı darmadağın etdilər. [Onlar] zülqədərlərin əlindəki Diyarbəkr [vilayətinin] qalalarını güc və qələbə nəticəsində aldılar. Həmin ildə [Diyarbəkr] vilayətinin hakimiyyəti Xan Məhəmməd Ustacluya verildi. Həmin günlərdə Gülabi bəy Mosullu Türkmənin oğlu Əmir xan Diyarbəkr və Mosul hüdudundan aləmin pənahı olan dərğaha gələrək, [Şah tərəfindən] mehribanlıqla qəbul edildi. Süleyman şanlı xaqan o vilayəti nizama salıb, geri döndü"(8).

Əlaüddövlə və Sultan Murad qızılbaşlara qarşı yeni döyüş üçün 110 min nəfərlik bir qoşun dəstəsi toplamışdırlarsa, Şah İsmayıl Ərzincan istiqamətinə cəmi 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə hərəkət etdi (9). Qoşunları sayı arasındakı bu rəqəm fərqi qeyri-real görünə bilər. "Rövzət üs-səfəviyyə" əsərində göstərilir ki, Əlaüddövlənin Diyarbəkr istiqamətində hərəkəti xəbəri alınan kimi, Şah İsmayıl İraqdan, Farsdan, Kerməndan, Azərbaycan, Şirvandan, Təbəristandan, Arandan, Muğandan və Kürdüstandan hüdudsuz sayda qoşun topladı. Bəzi mənbələr isə qızılbaş qoşunlarının sayının 60-70 min civarında olduğunu yazırdılar (10). Çox güman ki, belə idi. Çünki 12 min nəfərlik qoşun toplanması qeyri-real görünür. Şah İsmayıl uzaq və məsuliyyətli hərbi yürüşə yəqin ki, belə azsaylı qoşun dəstəsi ilə getməzdi. Əgər nəzərə alınsa ki, Şah İsmayılın bu yürüşü başlamaqla böyük planları vardı, onda sözsüz ki, bu böyük planların həyata keçirilməsi üçün tələb olunan hazırlığı da görməli idi.

Bu böyük yürüşə başlamazdan əvvəl Şah İsmayıl qərara gəldi ki, Əlaüddövlənin yanına öz qasidini göndərsin, öz yürüşü barəsində xəbər çatdırmaqla onu da tutduğu yoldan çəkəndirməyə çalışsın. Oğlanümmət Çavuşlu adlı birisi qasid təyin edildi və Əla-

üddövlənin yanına göndərildi. Əlaüddövlə onu qəzəblə qarşıladı. Xüsusən, Şah İsmayılın qoşun dəstəsi ilə hərbi yürüşə başlaması xəbəri onun yuxusunu da ərsə çəkdi. Əlaüddövlə o dərəcədə qəzəbləndi ki, hətta qasidi qətl etdirmək fikrinə də düşdü. Lakin sonra Şah İsmayılın qorxusundan qasidi qətl etdirmədi və onu Korgölü adlı məntəqədə olan qalaya atdırdı. Bu qala bir gölün kənarında yerləşirmiş. Qaladan qaçmaq yollarını arayanda Oğlanümmət fürsət tapıb özünü gölə atır və mənbə məlumatlarına görə, bir gün və bir gecə üzməli olur. Sonra da ayaqyalın, paltarları tökülmüş vəziyyətdə özünü Şah İsmayılın hüzuruna yetirərək vəziyyəti ona danışır. Göstərdiyi şücaətə görə, qasid Şah İsmayılın səxavətli mükafatlarına və hədiyyələrinə layiq görüldü (11).

Əlaüddövlənin və onun kürəkəni Sultan Muradın qızılbaşlara qarşı yürüş etmək əzmindən dönmədiyini görəndə Şah İsmayıl da Ərzincana doğru istiqamət götürmək əmri verdi. Mənbə məlumatlarına görə, bu zaman Zülqədər tayfası 90 min evdən ibarət idi və hər bir evdə də ən azı bir baş at saxlanılırdı. Bundan başqa, Zülqədər ailələrinin hər birində mütləq şəkildə nizə və digər silahlar da saxlanılırdı. Bununla, mənbələrdə Zülqədər tayfasının hərbi imkanlarına işarə edilirdi. Hətta o da bidirilirdi ki, Zülqədər tayfasının döyüşkənliyi Osmanlı hakimlərini də ehtiyatlandırır və ona görə Zülqədər tayfası ilə münasibətlər ehtiyatlı şəkildə qurulurdu. Belə böyük imkanlara malik olan Əlaüddövlə qızılbaşlara qarşı döyüşə də müəyyən arxayınçılıqla hazırlaşır və Şah İsmayılın hərəkət xəbərini alanda Əlaüddövlə qoşunları ilə Drunak (bəzi mənbələrdə Durna) adlı dağın ətəklərinə gəldi və su ehtiyatları olan bir ərəzidə düşərgə saldı (12).

Şah İsmayıl 1507-ci ilin yayında Əlbistan istiqamətində hərəkətə başladı. Əlaüddövlə və Sultan Murad qoşunlarının qəfil şəkildə haqlanmasına nail olunması üçün Şah İsmayıl öz yolunu Osmanlı sultanlığı ərəzisindən salmalı oldu. Başqa sözlə, o, icazəsiz olaraq Osmanlı dövlətinin hüduclarına daxil oldu. Bu qərarın Osmanlı sultanı tərəfindən təcavüz və ya saymazlıq kimi qiymətləndirilməməsi üçün Şah İsmayıl bir tərəfdən Osmanlı sultanına

məktub göndərdi, digər tərəfdən də qoşunlara göstəriş verdi ki, Osmanlı ərazisi ilə hərəkət edərkən yerli əhaliyə hər hansı bir əziyyət yetirilməsin. Hətta qızılbaşların yürüşündən qorxaraq öz kəndlərini tərk edən əhaliyə Şah İsmayıl xəbər göndərirdi ki, qorxmadan geri qayıtsınlar və əmin olsunlar ki, onlara heç bir xə-tər yetməyəcəkdir. Bundan başqa, Osmanlı ərazisində yerli kənd-lilərə xəbər çatdırıldı ki, satacaq əşyaları varsa heç bir narahatçılıq olmadan qızılbaş döyüşçülərinə satsınlar. Mövcud məlumata görə, Şah İsmayıl özü də Osmanlı kəndliləri ilə bazarlıq etdi və bu ba-zarlığın pulunu artıqlaması ilə ödədi. Bununla, o öz döyüşçülərinə də nümunə göstərdi. Bu məsələdə sui-istifadəyə yol verməmək üçün Şah İsmayıl əmr etdi ki, kimsə yerli əhali ilə bazarlıq edib pulunu ödəməsə qətlə yetiriləcəkdir. Bunun nəticəsi idi ki, rast-laşdıqları bütün məntəqələrdə qızılbaşlar haqq və ədalət nümayiş etdirdilər (13).

Şah İsmayıl eyni zamanda Osmanlı sultanına məktub gön-dərdi, ona hörmət və ehtiramını bildirdi, onun adına təmtəraqlı sözlər qoşdu. Osmanlı sultanına çatdırıldı ki, 1507-ci il avqust ayının 21-də qızılbaş qoşunları Nəxərburnu məntəqəsində Os-manlı ərazisinə daxil olaraq düşmənlərinə doğru hərəkət edir. Şah İsmayıl Osmanlı sultanına olan hörmət və ehtiramını bir daha xatırlamaqla Osmanlı ərazisində kimsəyə əziyyət yetirilməyəcəyini də onun nəzərinə çatdırdı. Sultan Bayəzid də onun bu mək-tubuna ehtiramla yanaşdı, yazdığı cavab məktubunda onu "böyük şəhriyar, zamanın Cəmşidi, dünyanın Keyxosrovu" və s. kimi xoş sözlərlə andı. Bir sözlə qüdrətinin yüksəlişdə olduğu bir zamanda Sultan Bayəzid qızılbaşların Osmanlı ərazisindən icazəsiz keçmə-sinə heç bur maneçilik törətmədi, əksinə, buna mane olunmama-sına göstəriş verdi (14).

Şah İsmayıl Diyarbəkərə daxil olanda Əlaüddövlə onun qarşı-sında müqavimət gətirə bilməyəcəyini anlayıb Əlbistana geri çəkildi və bu zaman Diyarbəkər ərazisində əvvəllər ələ keçirmiş olduğu qalaların mühafizəsini öz əmirlərinə tapşırırdı (15). Bu mə-lumatın özü də Əlaüddövlənin sərəncamında 110 min nəfərlik

(bəzi mənbələrdə hətta 120 min) qoşun olması haqqında yuxarıda xatırlanmış məlumatın doğruluğunu şübhə altına alır. Bununla belə, Əlaüddövlə Əlbistana yollanaraq orada müdafiə olunmağı qərar aldı.

"Aləmara-yi Səfəvi" əsərində bildirilir ki, qızılbaş qoşunları Mərəcuk qalasına yetişəndə Şah İsmayıl hələ Əlvənd Mirzə tərəfindən bu qalaya hakim təyin olunmuş Sultan Abdala məktub göndərdi və onu qalanı təhvil verməyə çağırdı. Şah İsmayıl məktubunda yazdı ki, Sultan Abdal qalasının divarlarına arxalanmasın, gəlsin və qalanı təhvil versin. Ona məsləhət gördü ki, kiminsə sözlərinə aldanmasın və əgər qalanı təhvil verərsə onun bu xidməti layiqincə qiymətləndiriləcəkdir. Bu məktubu alandan sonra Sultan Abdal öz əmirlərini və əyanlarını topladı, Şah İsmayılın təklifini onlarla müzakirə etdi. Qərara alındı ki, Şah İsmayıla itaət göstərilsin. Həmin qərarın nəticəsi kimi, Şah İsmayılın elçisi qiymətli hədiyyələrlə geri göndərildi və onun vasitəsilə Şah İsmayıla çatdırıldı ki, bir gündən sonra Sultan Abdal özü də onun hüzuruna yetişərək itaətini bəyan edəcəkdir. Sabahı gün Sultan Abdal boynundan qılınc asaraq çoxlu hədiyyələrlə Şah İsmayılın hüzuruna gəldi və itaətini bildirdi. Şah İsmayıl da ona hədiyyələr verərək həmin qalanın hakimliyində saxladığını çatdırdı. Sultan Abdal isə bildirdi ki, Şah İsmayılın yanında olmaq istəyir və qala hakimliyindən imtina edir. Şah İsmayıl onun bu xahişi ilə razılaşdı və onu da özü ilə birlikdə götürüb Diyarbəkri işğalına yollandı. Məlum olduğu kimi, qızılbaş qoşunlarının yaxınlaşması xəbərini eşidəndə Əlaüddövlə Diyarbəkri tərk etdi. Şah İsmayıl öz əmirlərindən biri olan Məhəmmədi xan Ustaqlını Diyarbəkri və ətrafının bəylərbəyi təyin etdi və özü isə yoluna davam etdi (16).

Əlaüddövlənin geri çəkilməsi xəbərini eşidəndə Şah İsmayıl da onu təqib etmək barəsində göstəriş verdi. Bəzi məlumatlara görə, Əlaüddövlə ətrafındakıları Osmanlı və Şam ərazilərinə göndərdikdən sonra özü Durna dağına pənah apardı. Əlaüddövlə burada döyüş mövqeləri seçdi və Şah İsmayıl ilə döyüşə hazırlıq göstərişi verdi. Şah İsmayıl da bir neçə gündən sonra öz qoşunları ilə

həmin məntəqəyə yetişdi və orada tərəflər arasında ağır bir döyüş baş verdi. Bəzi mənbələr bu döyüşün üç gün davam etdiyini və nəhayətdə qızılbaş qoşunlarının qələbəsi ilə başa çatdığını bildirlər (17).

Bəzi mənbələrdə isə Şah İsmayıl ilə Əlaüddövlə arasında baş verən qarşılaşma fərqli şəkildə təsvir edilmişdir. Məsələn, bildirilir ki, qızılbaş qoşunları Diyarbəkri adladıqdan sonra Əlaüddövlə qoşunlarına yaxınlaşdılar və həmin qoşunlardan iki mənzilik məsafədə dayandılar. Əlaüddövlə döyüşə başlamazdan əvvəl Şah İsmayıla məktub yazdı və onları maraqlandıran məsələlərin sülh yolu ilə həllinə cəhd göstərdi. Daha doğrusu, Əlaüddövlə əvvəlki iddialarının həyata keçməsinin dinc yollarını aramağa çalışdı. Əlaüddövləyə görə, Şah İsmayıl cahangirlik hərəkatına başlayaraq bütün İrani Uzun Həsənin varislərinin əlindən almışdı. Bunu o, insafsızlıq kimi qiymətləndirirdi. Ona görə, Əlaüddövlə təklif edirdi ki, fəth etdiyi əraziləri Sultan Muradla iki yerə bölsünlər və hər biri də bu ərazilərdən birinin hakimi olsun. Onun sözlərinə görə, aralarında yaxşı münasibətlər qurulacağı halda daha kimsənin onlara gücü çatmazdı. Əlaüddövlə vəd edirdi ki, Şah İsmayıl ilə Sultan Murad razılığa gəldikləri təqdirdə o da hakimi olduğu 80 min ailəlik Zülqədər tayfası ilə onlara himayədarlıq edəcəkdir. Qoşuna ehtiyac duyulan vaxtlar isə Əlaüddövlə onlara qoşunla köməklik göstərməyi də öz üzərinə götürürdü (18).

Bu məktub hazır olandan sonra Əlaüddövlə onun necə çatdırılması haqqında düşünəndə böyük oğlu Sariaslan (Sarı Qaplan) adlanan Qasım bəy bu işi öz üzərinə götürməyi təklif etdi. Əlaüddövlənin böyük oğlu olan Qasım bəy bu vəzifəni öz üzərinə götürməklə bəzi məkrli planlarını həyata keçirə biləcəyinə ümid edirdi. Mənbə məlumatlarına görə, Qasım bəy düşünürdü ki, bu elçilik zamanı Şah İsmayılın özünün aradan qaldırılmasına fürsət yarana bilər. Belə bir fürsətin yarandığı halda Şah İsmayılın aradan götürülməsinə və sonra da qızılbaşların düşərgəsindən sağ-salamat qayıtmasına onu müşayiət edəcək 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi kömək etməli idi. Əlaüddövlə bu təkliflə razılaşıdı və Qasım bəyin

12 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə qızılbaş düşərgəsinə getməsinə etiraz etmədi. Bildirilir ki, Əlaüddövlə kifayət qədər yaşlanmışdı və Qasım bəyin 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə qızılbaşlar düşərgəsinə getməsinin təhlükəsinin fərqinə varmadı. Qasım bəyin 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə qasidlik etməsi qızılbaşlar düşərgəsində ehtiyatla qarşılandı. Şah İsmayıl göstəriş verdi ki, qızılbaşlar atlarını yəhərləsinlər və özləri də çadırlar daxilində silahlı vəziyyətdə olsunlar. Bununla, zərurət yaranan anda qızılbaş döyüşçülərini qısa zaman ərzində döyüşə səfərbər etmək olardı. Qasım bəy qızılbaşlar düşərgəsinə yetişəndə burada təsəvvür etmədiyi bir vəziyyətlə qarşılaşdı və bildi ki, əgər istəsə belə qızılbaşları qəfil şəkildə haqlamaq mümkün deyil. Qoşun dəstəsinə atdan düşməyə icazə verməyərək yalnız 30-40 nəfərlə Şah İsmayılın çadırına daxil ola bildi və Əlaüddövlənin məktubunu ona təqdim etdi. Şah İsmayıl məktubla tanış olduqdan sonra bəyan etdi ki, indi hakimiyyət Uzun Həsən xanədanına deyil, onun qız övladına məxsusdur. O qətiyyətlə bəyan etdi ki, irəli sürülən təkliflə razı deyildir. Əksinə, o, Əlaüddövləyə təklif etdi ki, qızılbaşlara qoşulsun, onlara yardım etsin. Əlaüddövlənin nəzərinə çatdırıldı ki, qızılbaşlarla əməkdaşlıq edənlər öz mətləblərinə yetişirlər. Şah İsmayıl bəyan etdi ki, onun bütün fəaliyyəti yaradanın rızası ilədir və məqsəd də yer üzünün zülm və zalimlərdən təmizlənməsidir. Sultan Murada gəlincə isə Şah İsmayıl öz təklifini irəli sürdü. O dedi ki, əgər Sultan Murad şəriyyəti qəbul etsə bu dövlətdə və bu hərəkətdə onu özünə şəriq edəcək və hansı ölkəni də fəth etsə həmin ölkəni onunla bölüşəcəkdir. Qasım bəy Şah İsmayılın qətiyyətini gördükdən sonra başqa fikirlərə düşmədən geri qayıtdı və atasına da Şah İsmayıla qarşı döyüşə başlamaqdan çəkinməyi məsləhət bildi. Amma Əlaüddövlə bu məsləhəti qəbul etmədi və rəhbərliyi altında olan qoşunlara qızılbaşlar üzərinə hücumun başlanması barəsində göstəriş verdi (19).

Şah İsmayılın qoşunları ilə Əlaüddövlə qoşunlarının qarşılaşması haqqında mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda iki fikir mövcuddur. Birinci fikrə görə, bu qoşunlar arasında döyüş baş verdi və bu

döyüş kifayət qədər gərgin keçdi. İkinci fikrə görə isə onların arasında döyüş baş vermədi.

Mövcud məlumatlara görə, qızılbaş qoşunları Əlbistan çayı kənarına çatanda düşərgə saldılar. Şah İsmayılın göstərişi ilə Hüseyn bəy Lələnin rəhbərliyi altında avanqard dəstə təşkil edildi və bu dəstəyə tapşırıldı ki, Əlbistan çayını adlamaq üçün çay üzərindən keçid hazırlasın. Hüseyn bəy Lələ də çay üzərindən keçid düzəldərək o biri sahilə adladı və orada düşərgə saldı. Bundan sonra döyüşçülərə imkan verildi ki, atlar üçün yem ehtiyatı yaratsınlar. Bu məqsədlə döyüşçülər ətrafa səpələndilər. Elə bu vaxt Əlaüddövlənin böyük oğlu Qasım bəy (Sarı Qaplan) öz dəstəsi ilə Hüseyn bəy Lələnin dəstəsinin üzərinə qəfil hücum təşkil etdi. Hücumun gözlənilməz olması və qızılbaşların da dağınıq olması döyüşün gedişinə təsir göstərdi. Hüseyn bəy Lələnin göstərdiyi bütün cəhdlərə baxmayaraq, bu hücumun qarşısını almaq mümkün olmadı və qızılbaş dəstəsinə ağır zərbə vuruldu. Hətta Hüseyn bəy Lələ ağır vəziyyətlə qarşılaşdı və onu vurub atdan yerə saldılar. Onu təhlükədən xilas etmək üçün qızılbaşlardan biri atını ona verdi və Hüseyn bəy Lələ bu atı minərək özünü çaya vurdu və o biri sahilə adladı. Bütünlükdə isə qızılbaş dəstəsi ağır itki verdi və onlardan 300 nəfəri qətlə yetirildi (20).

"Aləmara-yi Səfəvi" əsərində bu hadisə əsas döyüşdən 20 gün sonra baş verdiyi qeyd edilmiş və bir qədər də fərqli şəkildə təsvir edilmişdir.

«Tarix-e həbib üs-siyər» əsərində Hüseyn bəy Lələnin rəhbərliyi altında olan dəstənin Qasım bəyin dəstəsinin hücumuna məruz qalması haqqında məlumat olmasa da, qızılbaşlarla Əlaüddövlə qoşunları arasında üç gün döyüş baş verməsi təsvir edilmişdir. "Aləmara-yi Səfəvi" əsərində də Şah İsmayılın üç günlük döyüş aparması haqqında məlumat vardır. Amma bu əsərdə döyüşün başlanması ərəfəsində Şah İsmayılın qarşılaşdığı maraqlı bir hadisə də qələmə alınmışdır. Bildirilir ki, döyüşün başlanması ərəfəsində gecə vaxtı Şah İsmayıl yaxın əyanlarından olan Hüseyn bəy Lələni də yanına alıb düşərgəni gəzməyə başladı ki, döyüş-

qabağı əhval-ruhiyyədən xəbər tutsun. Şah İsmayıl eyni zamanda bilmək istəyirdi ki, kiminsə nəyə isə bir ehtiyacı var, ya yox. Beləcə onlar düşərgəni gəzərək bir-bir çadırları nəzərdən keçirirdilər. Təcrübəli döyüşçülər öz silah və əsləhəsini hazırlamaqla məşğul olduqları halda, bəzi cahil döyüşçülər isə vaxtlarını əyləncə ilə keçirirdilər. Müşahidələrin nəticəsi kimi, Şah İsmayıl üçün aydın oldu ki, döyüşçülərin silah və sursat baxımından heç nəyə ehtiyacı yoxdur. Şah İsmayıl düşərgəni tərk edib öz çadırına dönərkən çadırların birində şərabdən məst olmuş sultanların səsküyü ilə rastlaşdı. O, qoşunlar daxilində şərab içilməsinə qəzəbini bildirsə də, bu insanları cəzalandırmaqdan daşındı. Hüseyin bəy Lələ də bu insanları cahil adlandıraraq döyüşdən qabaq şərab içməyi özlərinə qənimət bildiklərinə işarə etdi. Bununla belə, Şah İsmayıl bu insanların danışıqlarına da qulaq asdı. Onlardan bəzisi Əlaüddövləni şəxsən öldürmək istəməsini, bəzisi Şah İsmayılın özünün buna qadir olduğunu, bəzisi isə onları etdiyi qəhrəmanlığın Şah İsmayılın adına yazıldığını dilə gətirdilər. Qızılbaşlardan birinin etdikləri qəhrəmanlığın Şah İsmayılın adına yazılması fikri digər qızılbaşlar tərəfindən dəstəklənmədi və onlar Şah İsmayılın qılıncının kəsərindən və işləməsindən söz açdılar. Şah İsmayıl da bu sözdən qəzəbləndi və hətta istədi ki, həmin fikri söyləyən qızılbaşı cəzalandırsın. Hüseyin bəy Lələ ona məsləhət bildi ki, bu fikrindən daşınsın. Çünki şərabın təsiri bu sözləri söyləməyə vadar edir (21).

"Aləmara-yi Səfəvi" əsərinə görə, səhər açılan kimi tərəflərin qoşunları qarşı-qarşıya gəldilər. Əlaüddövlə Sultan Muradla birlikdə öz qoşunlarının mərkəzində yer tutdu. Əlaüddövlənin üç övladı isə qoşunların cinahlarında yer aldılar. Qızılbaş qoşunlarında Şah İsmayıl da qoşunların mərkəzində mövqe tutdu və üzərinə əjdaha təsviri olan döyüş bayrağını dalğalandırmağa başladı. Qoşunların sağ cinahı Abdal bəyə, sol cinahı isə Dədə bəyə həvalə olundu. İlyas bəy Halvaçioğlunun oğlu isə qoşunların çərçəsi təyin edildi. Döyüşün başlamasından əvvəl Şah İsmayıl qoşunların qarşısına çıxıb ötən gecə eşitdiyini onlara çatdırdı və bildirdi ki,

kim istəyirsə bu meydan və bu da qılinc. Qızılbaşlar bu sözləri təəccüblə, həmin söhbətin iştirakçıları isə başlarını aşağı salmaqla qarşıladılar. Amma onlardan kimsə irəli çıxmıyanda çərçə Həsən bəy irəli çıxaraq döyüşə başlamağa icazə istədi və beləliklə, iki böyük qoşun dəstəsi arasında gərgin bir döyüş başladı. Adı çəkilən mənbədə bildirilir ki, qoşunlar üç gün döyüşdülər və tərəflərin heç biri bu döyüşdə üstün gələ bilmədi. Belə olanda üçüncü gün Şah İsmayıl qoşunların qarşısına çıxıb dedi ki, döyüşlərin uğurla başa çatması üçün əsas ağırlığı öz üzərinə götürür. Hər hansı bir nəticə əldə edilməməsinə işarə edərək Şah İsmayıl bildirdi ki, üç gündür ki, qoşunlar döyüş meydanındadır. Amma işlər irəli getmir. Şah İsmayıl qələbənin əldə edilməsində onun zəhmətini qəbul etmək istəməyənləri qınadı və iki gün ərzində bir nəticə əldə edilməyən döyüş meydanının indi onun və qardaşının ixtiyarında olduğunu söylədi. Sonra da qardaşı Sultan İbrahimə (İbrahim Mirzəyə) göstəriş verdi ki, onun arxasınca döyüş meydanına daxil olsun. Mənbə məlumatına görə, Şah İsmayıl qızılbaşlardan kiminsə onun arxasınca döyüşə girməsini qadağan etdi və özü Əlaüddövlə qoşunlarının üzərinə yeridi. Əvvəlcə qarşı tərəfin çərçəclərini aradan götürdükdən sonra Şah İsmayıl özünü Əlaüddövlə qoşunlarının birinci xəttinə vurdu, sonra ikinci xətt üzərinə hücum çəkdi. Əlaüddövlə və onun yanında olan Sultan Murad bu vəziyyəti görüb döyüş meydanını tərk etdi. Şah İsmayıl isə özünü həтта Əlaüddövlənin bayrağına yetirə bildi. Əlaüddövlə özü olmasa da onun bayrağını vurub yerə saldı. Bundan sonra qızılbaşlar döyüş meydanına atıldılar və Zülqədər qoşunlarından salamat qalanları da qırıb-çapdılar. Əlaüddövlə isə canını salamat qurtarması üçün Durna qalasına sığınmalı oldu (22).

«Tarix-e həbib üs-siyər»" və ona istinad edən tarixi araşdırmalarda döyüşlərin gedişi haqqında təsvir kifayət qədər müxtəsərdir. Lakin onlar daha real səhnələrin təsviridir. Birinci gün hər iki tərəfin qoşunları kifayət qədər güc sərf etməklə döyüşə qatıldılar. Bu döyüş nə qədər gərgin keçsə də tərəflərin heç biri üçün uğur gətirmədi. Havanın qaralması ilə döyüşə son qoyuldu. Qı-

zılbaş döyüşçüləri belə güman edirdilər ki, Zülqədər qoşunları döyüşün gərginliyinə tab gətirməyərək gecə ikən geri çəkilməklər. Amma belə olmadı. Əlaüddövlə və onun əmirləri qoşunları ciddi döyüşə səfərbər edə bildilər və səhəri gün döyüş yenidən qızıışdı. İkinci gün də tərəflər arasında çox gərgin bir döyüş keçdi. Yəni Zülqədər qoşunları və Əlaüddövlə bu döyüşə kifayət qədər ciddi hazırlaşmışdı və ona görə də qızılbaş qoşunlarına xeyli müqavimət göstərildi. Məlumatların olmaması bu döyüşün təfərrüatlarını təsvir etməyə imkan vermir. Bununla belə, gərgin keçən döyüşün ikinci günü də bir nəticə vermədi və havaların qaralması ilə qoşunlar öz düşərgələrinə çəkildilər. Üçüncü gün isə qızılbaşlar bütün güclərini səfərbər etdilər və Zülqədər qoşunlarına güclü zərbə endirməklə hərbi təşəbbüsü ələ ala bildilər. Günortadan sonra artıq hərbi təşəbbüs bütünlüklə qızılbaşların əlinə keçdi və Əlaüddövlə qoşunlarının geri çəkilməkdən başqa çıxış yolu qalmadı. Qızılbaşlar geri qaçan Əlaüddövlə qoşunlarının təqibinə girişdilər və bu zaman da onlara ağır itkilər yetirdilər. Beləliklə, Əlaüddövlə qoşunlarına ağır zərbə vuruldu, amma Əlaüddövlə bu döyüşdən canını salamat qurtara bildi (23).

Mövcud olan faktların təhlili qızılbaş qoşunları ilə Zülqədər qoşunları arasında döyüşün olmasını ehtimal etməyə əsas verir. Çünki Əlaüddövlə özünün böyük iddialarını həyat keçirmək üçün gec-tez qızılbaş qoşunları ilə üz bəuz gəlməli idi. Həm də çoxlu sayda qoşun topladıqdan sonra öz ərazilərində qızılbaşların qarşısından qaçmaq üçün elə bir ciddi əsas da yox idi. Amma qeyd edildiyi kimi, bu döyüşün baş verməməsinə iddia edən mənbələr də vardır. "Tarix-i ələməra-yi Abbasi" əsərinin müəllifi də bu döyüşün baş vermədiyini iddia edir. Amma sonra bu iddiasını təsdiq edə bilməyəcəyini də əlavə edirdi. Bu mənbədə haqqında danışılan hadisələr belə təsvir edilmişdir: "Amma tarixçi Həsən bəy «Əhsənüt-təvarix»də qeyd edib ki, Süleyman şanlı xaqanla [Əlaüddövlə Zülqədər] arasında toqquşma olmayıb. O, belə yazır ki, Süleyman şanlı xaqan Əlbistana gəldikdə Əlaüddövlə müqavimət göstərməyə tab gətirməyib, möhkəm və yüksək bir yer olan Durna

dağına qaçdı. Uca məkanlı xaqan, Hüseyn bəy Lələni müzəffər qoşunların bir dəstəsi ilə göndərdi ki, oradan axan böyük çaydan keçid yeri müəyyən etsin. [Hüseyn bəy Lələ] çayın o biri sahilinə keçib, düşərgə qurdu. Əksər qazilər arpa və saman axtarmağa getdilər. Bundan istifadə edən Əlaüddövlənin oğlu Sarı Qaplan onun (Hüseyn bəy Lələnin) üstünə gəldi. Onunla Lələ bəy arasında böyük bir döyüş baş verdi. Lələ bəyi atdan aşırıdılar. Lakin onun Xəlil ağa adlı mülazimi öz atını çəkib, Lələ bəyi mindirdi və ağası uğrunda öz canını qurban verdi. Lələ bəy salamatlıqla oradan çıxdı. Əlaüddövlənin o möhkəm və yüksək dağa fərar etməsi [xəbəri] müzəffər hökmdarın qulağına çatdıqda onun ölkəsini və vilayətini talan və qarət edərək, geri qayıtdı. Tarixçi Həsən bəy «Həbib üs-siyər»in müəllifinə etiraz edir ki, özü həmin zaman yaşadığına baxmayaraq, olan [hadisənin] əksinə yazmışdır. Bu kiçik zərrə (İsgəndər bəy Münşi) hər iki fikri bəyan etdi. Bu iki rəvayət arasında ortaq məxrəc bundan ibarət ola bilər ki, dünya hökmdarının Əlbistanda olduğu günlərdə Əlaüddövlənin Sarı Qaplanı Lələ bəyin və [qızılbaş qoşununun] öncül dəstələrinin üzərinə göndərdiyi vaxt onların arasında vuruşma olmuş, ta üç gün boyunca qızılbaşlar və zülqədərələr arasında o hüdudda, dağların ətkələrində və kənarlarında ayrı-ayrı toqquşmalar baş vermişdir. Nəhayət, ola bilsin ki, üçüncü gün Süleyman şanlı xaqan o itaətsizlərin işini bitirmək üçün hərəkət etmiş, qalibiyyətli ordunun gəlişini görəndə Əlaüddövlə o hüduddan uzaqlaşmış Durna dağına getmiş və Süleyman şanlı xaqan da bundan sonra geri dönmüşdü. Həqiqəti Allah bilir" (24).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Əlaüddövlənin oğlu Sarı Qaplanla (Sariaslan) Hüseyn bəy Lələnin qarşılaşması "Aləmara-yi Səfəvi" əsərində əsas döyüşdən sonra təsvir edilmişdir. Bu əsərdəki təsvirdə bir maraqlı məqam var ki, o da Şah İsmayıl ilə bağlıdır. Həmin təsvirin məzmunu ondan ibarətdir ki, Əlaüddövlə qoşunları üzərində qələbə əldə edildikdən sonra Diyarbəkri hakimiyyəti Şah İsmayıl tərəfindən Məhəmməd xan Ustaclıya həvalə edildi. Əlaüddövlə ilə Sultan Muradın təqib edilməsindən isə əl çəkildi.

Qızılbaş qoşunları Durna çayına tərəf hərəkət etdilər və çay kənarında düşərgə saldılar. Burada Şah İsmayıl çay üzərinə keçid yaradılması ilə bağlı Hüseyin bəy Lələyə göstəriş verdi, Hüseyin bəy 4 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə bu işi görməli idi. Əlaüddövlə də bu xəbəri eşidəndə oğlu Sarı Qaplanı 10 min nəfərlik dəstə ilə Durna çayı kənarına göndərdi. Mənbə məlumatına görə, Sarı Qaplan 10 min nəfərlik dəstəsi ilə 20 gün çay kənarında gözlədi və sonra çayın o biri tərəfinə adlayaraq Hüseyin bəy Lələnin dəstəsinə zərbə vurmaq qərarına gəldi. Sarı Qaplan gizli və gözlənilməz şəkildə çayı adladığından Hüseyin bəy bundan vaxtında xəbər tuta bilmədi və qızılbaşlar ağır zərbəyə düçar oldular. Döyüş hətta səhəri gün də davam etməli oldu. Məlumdur ki, bu döyüşdə qızılbaşlar uğursuzluğa düçar oldular və Hüseyin bəy Lələ də ağır vəziyyətlə qarşılaşmalı oldu. Nəhayət, bu barədə Şah İsmayıl da xəbər çatdı. Şah İsmayıl dərhal bir dəstə ilə Hüseyin bəyin köməyinə yollandı və Durmuş xana da göstəriş verdi ki, o da öz dəstəsi ilə onun arxasınca hərəkətə başlasın. Şah İsmayıl o zaman döyüş meydanına çatdı ki, qızılbaşların artıq çıxış yer qalmamışdı. Döyüş yenidən qızıdır. Şah İsmayıl və onun ətrafında olan qızılbaşlar Sapıqaplanın dəstəsinə aman vermirlər. Sarı Qaplan özü bu zaman hiylə işlədərək arxadan Şah İsmayılə yaxınlaşmaq və onu qətlə yetirmək istədi. Amma Şah İsmayıl bundan xəbər tutanda Sarı Qaplanın geri çəkilmək imkanı qalmadı və Şah İsmayılın zərbəsindən dünyasını dəyişməli oldu.

Qeyd edilməlidir ki, hazırkı tədqiqata cəlb edilmiş mənbələrdə bu hadisə öz əksini tapmamışdır. Əksinə, «Tarix-e həbib üs-siyər», "Fotuhət-e şahı", "Tarix-e aləmara-yi Abbasi", "Xoldebərin", "Rövzətüs-Səfəviyyə" əsərlərində Əlaüddövlənin oğlu Sarı Qaplanın qətlə yetirilməsi Diyarbəkər hakimi təyin edilmiş Məhəmməd xan Ustaclının adı ilə bağlanmışdır. Əlaüddövlə ilə Şah İsmayıl arasında əsas döyüşün olmadığını bəyan edən mənbələrdə bildirilir ki, Əlaüddövlə döyüşü başlamadan Durna dağına çəkildə Şah İsmayıl onu "ala dana" adlandırdı və daha onu təqib etməyi lazım bilmədi (25).

"Aləmara-yi Səfəvi" əsərində Sarı Qaplanın ölümündən sonra Əlaüddövlə ilə Şah İsmayılın arasında barışıq yaranması nəql edilmişdir. Bildirilir ki, Sarı Qaplanın ölümü xəbəri Əlaüddövləni çox qəzəbləndirsə də, əmir və əyanlarını toplayıb onların məsləhəti ilə hərəkət etməyi qərarlaşdırdı. Əyan və əmirlər də fərqli məsləhətlər ortaya qoydular. Onlar arasında hər bə yoluna üstünlük verən də oldu, barışıq yolunu üstün tutanlar da. Əlaüddövlə özü də barışıq yoluna üstünlük verdi. O açıq şəkildə bildirdi ki, Şah İsmayıl üstün gəlmək mümkün deyil. Növbəti döyüş həm qoşunların qırılmasına yol açacaq, həm də yaşayın məntəqələrinin məhvinə səbəb olacaqdır. Ona görə də Əlaüddövlə öz xəzinəsindən çoxlu sayda və çox böyük qiymətdə hədiyyələr seçdi və onları Şah İsmayıl ilə göndərdi. Bu hədiyyələr Əlaüddövlənin məktubu ilə birlikdə hörmətli adamların müşayiəti ilə qızılbaş düşərgəsinə göndərildi. Əlaüddövlənin nümayəndə heyəti Şah İsmayıl tərəfindən böyük hörmətlə qarşılandı və qonaqlara layiqli ehtiram nümayiş etdirildi. Əlaüddövlənin məktubu Şah İsmayıl müraciətlə başlayırdı. Şah İsmayıl bu məktubda dövrün nəzakət qaydalarının tələb etdiyi ləqəblərlə, müraciət formaları ilə xatırlanırdı. Məktubda Uzun Həsən xatırlanır və bildirilirdi ki, onun övladları kömək istədikləri üçün onlara kömək əli uzadılıb və bu da artıq ona dörd övladının itirilməsi ilə başa çatıb. Əlaüddövlə onu da bildirirdi ki, Zülqədər ocağı ilə Şeyx Səfi ocağı arasında heç zaman düşmənçilik olmamışdır. Əvvəlki münasibətlərin saxlanması üçün Əlaüddövlə təklif edirdi ki, Diyarbək Şah İsmayıl tərəfindən fəth olunduğu üçün onun hakimiyyəti altında qalsın. Pəricuk çayının kənarına qədər olan ərazilərin isə özünün hakimiyyəti altında qalmasını istədi. Şah İsmayıl bu təkliflə razılaşdı və bununla tərəflər arasında sülhə qərar verildi (26).

Şah İsmayıl ilə Əlaüddövlə arasında böyük döyüş olmasını xatırlatmayan mənbələr bildirirlər ki, Əlaüddövlə döyüş meydanını tərk edəndən sonra Şah İsmayıl geriye, Diyarbəkə qayıtmağa sərəncam verdi. Qızılbaş qoşunları öz yolunu Şamdan saldılar və Şamın həm hakimləri, həm də əhalisi Şah İsmayılı böyük təntənə

ilə qarşıladılar və ona qiymətli hədiyyələr bağışlandı. Diyarbəkər çatanda Şah İsmayıl məlumat əldə etdi ki, Əlaüddövlə qoşunlarının bir hissəsi Xərput qalasına toplaşaraq itaət etmək istəmir. Mənbələrdə bu qala çox möhkəm bir qala kimi təsvir olunmuşdur. Şah İsmayıl dərhal bu qalaya öz dəstəsini göndərdi. Qızılbaş dəstəsi bu qalaya yetişib onu mühasirəyə aldı. Qalanın müdafiə imkanları böyük olduğu üçün qala daxilindəkilər qızılbaşlara qarşı ciddi müqavimət göstərə bildilər. Qala divarları üzərindən həm ox, tüfəng gülləsi, həm neftə batırılmış əşyalar, həm də daş parçaları atırdılar. Bunun nəticəsi idi ki, qala müdafiəçiləri mühasirənin birinci günü onu əllərində saxlaya bildilər. Lakin mühasirənin ikinci günü qızılbaşların qumbaraları və zənburək güllələri Xərput qalasının divarlarını zədələdilər. Şah İsmayıl özü də bu mühasirənin yarılmasında iştirak edirdi. Qala divarlarına zədə yetişən kimi Şah İsmayılın əmri ilə qətiyyətli hücum təşkil edildi. Şah İsmayıl bu hücumdan əvvəl bütün döyüşçülərinə göstəriş verdi ki, silahlılardan başqa qala sakinlərinə əziyyət verilməsin. Qızılbaşlar qala daxilinə yol tapan kimi oradakılar aman istədilər və dəstə-dəstə qala xaricinə çıxaraq itaətlərini bildirdilər. Xərput qalasının alınması və bu zaman onun sakinlərinə xətər yetirilməməsi haqqında xəbər Diyarbəkər daxilindəki digər qalalara çatanda onların da hakimləri və sakinləri öz itaətlərini bildirdilər və qalaların hücumu məruz qalmasına yol vermədilər (27).

Xərput qalası və digər qalaları itaət altına gətirdikdən sonra Şah İsmayıl, Məhəmməd bəy Ustaclını Diyarbəkər bəylərbəyi təyin edib Van gölü sahillərində yerləşən İxlat şəhərinə tərəf istiqamət götürdü. Məhəmməd bəy bu diyarın bəylərbəyi təyin ediləndən sonra xan məqamına yüksəldildi. Bu şəhər və onun ətrafı həm yaşıl, həm də səfalı bir məkan idi və ona görə də Şah İsmayıl öz yolunu həmin bölgədən salırdı. Həmin istiqamətdə hərəkətdə ikən mərkəzi şəhəri Bitlis olan Kürdüstan vilayətinin hakimi Şərafəddin bəy onun qarşısına çıxdı və ona öz itaətini bəyan etdi. Şah İsmayıl özü də, onun qoşunları da bir neçə gün İxlatda qalaraq istirahət etdilər. Oradan isə qızılbaş qoşunları Xoya doğru istiqamət

götürdülər. Şah İsmayıl qışı həmin məntəqədə keçirməyi planlaşdırırdı (28).

Qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayıl ilə Əlaüddövlə arasında böyük döyüş baş verməsini xatırlamayan bəzi mənbələr Əlaüddövlənin oğlu Qasım bəyin (Qara Qaplan) qarşılaşmasını və Qasım bəyin öldürülməsini Xan Məhəmməd Ustaclının Diyarbək bəylərbəyi olmasından sonrakı dövrdə onlar arasında baş verən qarşıdurmaya aid edirlər.

Amma Xan Məhəmməd Ustaclı Diyarbəkrdə müxalifətçiliklə qarşılaşdı. Yerli hakimlərin nümayəndələri Şah İsmayılın iradəsinə qarşı çıxaraq Diyarbəkə Xan Məhəmməd Ustaclının hakim təyin edilməsi ilə razılaşmadılar. Şah İsmayıl öz qoşunları ilə Xoya yollandıqdan sonra Diyarbəkri yerli hakimləri və onların tərəfdarları özlərini daha arxayın hesab edərək yenidən qızılbaşlara itaətsizlik yolunu tutdular. Bu qüvvələrin başında vaxtilə Mosul hakimi olmuş Əmir bəyin qardaşı Qayıtmış bəy dayanırdı. Qayıtmış bəy ətrafına topladığı dəstə ilə Diyarbəkri Hamid adlanan mərkəzi hissəsini ələ keçirdi və qızılbaşlar hakimiyyətinə tabe olmadığını bildirdi. Qayıtmış bəyin belə bir əmələ əl atması bölgənin kürd silahlı dəstələrini də həvəsə və hərəkətə gətirdi və onlar da Məhəmməd xan Ustaclıya qarşı silah qaldırdılar. Məhəmməd xan da nəhayətdə qoşun dəstəsi ilə qayıtmış bəyin üstünə hücum çəkdi və tərəflər arasında ciddi bir döyüş baş verdi.

Həsən bəy Rumlu bu barədə belə yazırdı: “Xan Məhəmməd hökmdar ordusundan ayrılıb Qara-Həmidə yollandığı zaman oranın hakimi olan Əmir bəy Mosullunun qardaşı Qayıtmış bəy müxaliflik izhar edərək şəhəri təslim etmədi. Ona görə də igid qazilər və cəsur dilavərlər səhrada (çöldə) qışlaq etdilər. Diyarbək kürdləri düşmənçiliyə başlayıb ordunun dörd bir yanına basqın etdilər və kimi gördülərsə, o biri dünyaya göndərdilər. Ərzaq tükənməyə başladı və axırda qətiyyətlə tapılmaz oldu. Qazilərin dolanışığının çətinliyini bilən Xan Məhəmməd kürdlərin düşərgəsi üzərinə yönəldi. Lakin kürdlər möhkəm bir yerdə idilər və onları ələ keçirmək müşkül idi. Ona görə də [Xan Məhəmməd] hərbi hiyləyə əl

atıb, arxasını onlara çevirərək fərar etdi. Kürdlər qaziləri təqib etdilər. Elə ki düzənlik yerə çatdılar, Məhəmməd xan can odlayan ildırım kimi özünü onlara vurub kürdlərdən bir çoxlarını qətlə yetirdi və yaraladı. Kürdlər də qılınca və nizəyə ələ uzadıb qiya-mət əlamətli qoşunlardan neçə nəfəri yerə sərdilər. Axırda fəth və zəfər mehi Məhəmməd xanın burnunu ətirləndirdi. Kürdlər idbar üzlərini fərar vadisinə döndərdilər. Qazilər onları təqib edib təqribən yeddi min nəfəri qətlə yetirdilər. Onların mənzilindən (məskənindən) bol-bol mallar və ərzaqlar qazilərin əlinə düşdü. Soyğun və qarətdən sonra öz ordugahlarına tərəf qayıtdılar” (29).

Amma məsələ heç də bununla bitmədi. Diyarbəkərkə hakimliyi əldən vermək istəməyən Qayıtmış bəy ilkin uğursuzluqdan sonra Əlaüddövlə Zülqədər in yanına adam göndərdi və Xan Məhəmməd Ustaclıya qarşı mübarizə aparmaq üçün ondan kömək istədi. Çox güman ki, Qayıtmış bəy Şah İsmayılın bölgədən uzaqlaşmasına görə özünün uğur qazanacağına əmin idi və Əlaüddövlənin əlavə köməyi bu uğura olan ümidləri də möhkəmləndirə bilərdi. Görünür, Əlaüddövlə də bu ümidləri bölüşürdü və ona görə də Qayıtmış bəyə kömək göstərmək qərarına gəldi. Ümid edilən uğura əsaslı zəmin yaratmaq üçün Əlaüddövlə böyük sayda bir qoşun dəstəsi təşkilatlandırdı və həmin qoşun dəstəsini öz övladlarının rəhbərliyi altında Qayıtmış bəyin köməyinə göndərdi. Xan Məhəmməd Ustaclı belə böyük bir qoşun dəstəsinin Qayıtmış bəyin köməyinə göndərilməsindən xəbər tutanda öz əmir və əyanlarının toplantısını keçirdi, yaranmış vəziyyətdə nə etmək barədə onlarla məsləhətləşdi. Toplantı iştirakçıları döyüş seçimi edilməsini məsləhət bildilər.

“Əhsənüt-təvərix” müəllifi yazırdı: “Bu arada xəbər çatdı ki, Həmid hakimi Qayıtmış bəy Əlaüddövlə Zülqədər in yanına adam göndərüb, şəhəri ona təslim etmək üçün qoşun istəmişdir. Əlaüddövlə öz oğulları cümləsindən olan Qasım bəy Sarı Qaplanı və Ərdüvanə bəyi yaxşı silahlanmış on min nizədar süvari ilə göndərdi. Onlar zəfər nişanlı ordunun yaxınlığına çatdıqları vaxt Məhəmməd xan müxaliflərin yaxınlaşmasından əndişə dənizinə

düşdü. O, qoşun başçıları ilə məşvərət qaydasını yerinə yetirdi. Böyüklərin və kiçiklərin hamısı belə qərara gəldilər ki, cəsür kişilərin həmlə küləyi ilə döyüş və vuruş alovlarını alıxdırsınlar və düşmənlərin həyat xırmanını can odlayan nizənin şöləsi ilə yandırsınlar. Müşahidə zamanı [zülqədərlərin] çadırları az göründüyü üçün [ustaclular] elə təsəvvür edirdilər ki, onların adamlarının sayı azdır. Sübh çağı nurani günəş öz bayrağını qaldırdı və ulduzların qoşununu məğlub etdi.

... Məhəmməd xan Ustaclu ayağını üzəngiyə qoyub iki min nəfərlə zülqədər əsgərlərini qarşıladı. O, öz qardaşı Qara bəyi səkkiz yüz süvari ilə çərçə [təyin] etdi, özü isə min iki yüz süvari ilə mərkəzdə yer tutdu. O tərəfdən Sarı Qaplan və Ərdüvanə bəy on min zülqədər süvarisi ilə hər bəy meydanına dəbdəbəli bir şəkildə gəldilər və qoşunu tərtib etməklə məşğul oldular. Sarı Qaplan öz adamlarının hamısını mərkəzdə cəmləşdirib bir anda ustaclu qoşununa hücum etdi. Onlar Qara bəyi cəmi çərçəcilərlə birlikdə yəhərin üzərindən yerə saldılar. Çərçəçi igidlər atdan düşmələrinə baxmayaraq, yerdən qalxıb zülqədərlərin atlarının sinəsinə qılınc vururdular. Bu əsnada Məhəmməd xan dilavərlərlə birlikdə yüyənlərini yüngül, üzəngilərini möhkəm edərək, əjdaha görkəmli nizələrini külək rəftarlı yeyin atlarının qulaqları üzərindən irəli uzadaraq, nəre çəkərək və “Allah, Allah” hayqırışlarını günəşə və aya çatdıraraq, mərkəzdən çıxıb özlərini zülqədərlərə vurdular. Onların atları bir-birinə dəydi. Yer buz bağladığından zülqədər qoşununun əksəriyyəti yerə yığıldı. Belə ki, orada olan bir dərə adam və atla dolmuşdu. Sarı Qaplan üç yüz nəfər zülqədərlə atdan düşmüşdü, lakin döyüşü davam etdirirdi. Xan Məhəmməd onu tanıyıb qoşununa hökm etdi ki, onu tutub yanına gətirsinlər. Ərdüvanə bəy də əsir alındı. Bu döyüşdə zülqədər camaatından yeddi yüz nəfər ad-san sahibi və otuz nəfər bayraq (ələm) yiyəsi əmir qətlə yetirildi. Sarı Qaplan elə ki Məhəmməd xanın yanına çatdı, onun ətəyinə düşüb xahiş etdi ki, “məni sağ-salamat İsgəndər şanlı xaqanın dərğahına göndərin”. [Amma] o, [bu xahişi] qəbul etmədi. Axırda [Məhəmməd xan] bəzi adamların təhriki ilə

[Sarı Qaplanı da] Ərdüvanə bəylə birlikdə qətlə yetirib onların başlarını ali dərgaha göndərdi. Qasid Xoy qışlağında özünü hökmdar ordusuna yetirdi və əhvalatı kama çatmış hökmdarın dərgahında ərz edib, ənəma və ehsana qərq olaraq Diyarbəkərə tərəf geri döndü, şahın ona göstərdiyi böyük hüsn-rəğbəti ərz etdi” (30).

Diyarbəkr döyüşündən sonra Məhəmməd xan öz elçisini Əlaüddövlənin övladlarının kəsilmiş başları ilə birlikdə Şah İsmayıl ilə göndərdi. Şah İsmayıl bu zaman Xoyda qışlaq keçirirdi və Məhəmməd xanın əldə etdiyi qələbəyə görə çox sevindi. Həm bu xəbəri gətirmiş olan elçilər, həm də Məhəmməd xan Şah İsmayılın səxavətli hədiyyələri ilə mükafatlandırıldılar. Məhəmməd xan isə Şah İsmayıl tərəfindən xüsusi olaraq qeyd edildi və əmirləri içərisində ona verilən dəyər daha da artdı. Əlaüddövlə isə bu xəbəri eşidəndən sonra son dərəcə kədərləndi və qəzəbləndi. İki sevimli oğlunun döyüşdə qətlə yetirilməsi onun halını xeyli dərəcədə pisləşdirdi və ona görə də onların qisasını almağa cəhd göstərdi. Əlaüddövlə yenidən böyük bir qoşun dəstəsi topladı. Bu dəstənin tərkibi 15 min nəfər atlıdan (bəzi mənbələrə görə isə 11 min nəfərdən) ibarət idi. Əlaüddövlə bu dəfə də Məhəmməd xan üstünə göndərilən dəstənin rəhbərliyini Kor Şahrux və Əhməd bəy adlı övladlarına tapşırırdı. Zülqədər qoşunları Diyarbəkərə yetişəndə Məhəmməd xan istirahət üçün Mardin yaylağına çəkilməmişdi. Vilayət işlərinə rəhbərliyi isə o, qardaşı Qara bəyə tapşırırmışdı. Zülqədər qoşunlarının hücum xəbərini eşidəndə Məhəmməd xan dərhal Diyarbəkərə, Həmid (Amid) qalasına döndü. Məlumatlara görə, Məhəmməd xanın isə cəmi 3 min nəfər atlısı var idi və o, Həmid qalasına yetişən kimi dərhal Zülqədər qoşunlarının üstünə hücum etdi. Məhəmməd xan özünün az saylı lakin daha təcrübəli döyüşçüləri ilə Zülqədər qoşunlarına güclü zərbə endirdi və onlara hər hansı bir şans vermədi. Fədakar döyüş nəticəsində Məhəmməd xan və onun dəstəsi qəfil hücum etmiş Zülqədər dəstəsinə kifayət qədər itki yetirdi. Döyüşün gedişində Əlaüddövlənin oğulları - Kor Şahruxla Əhməd bəy də qətlə yetirildilər. Mahmudxan onların da başlarını bədənindən ayıraraq elçilər vasitəsilə Şah İsmayılın

hüzuruna göndərdi. Bu elçilər yetişəndə Şah İsmayıl qoşun dəstəsi ilə artıq Həmədan ətrafında idi. Şah İsmayıl ərəb İraqına hücum etmək üçün hərəkətə başlamışdı. Amma Məhəmməd xanın bu dəfəki qələbəsi də onun böyük sevincinə səbəb oldu. Bu dəfə də Şah İsmayıl həm elçiləri, həm də Məhəmməd xanı qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırdı (31).

"Tarix-i aləmə-yi Abbasi" əsərində olan məlumatlara görə: "Əlaüddövlə öz ...oğulları Kor Şahrux və Əhməd bəyi on beş minə qədər süvari ilə qardaşlarının qanını almaq üçün Xan Məhəmmədin üzərinə göndərdi. Xan Məhəmməd də mərdanə müdafiyyə qalxaraq, şəhərdən çıxdı və zülqədər qoşunu ilə döyüşə girdi. Xan Məhəmmədin üç min adamı vardı. Belə [rəvayət] yayılmışdır ki, sıralar düzüləndən sonra zülqədər qoşununun tazı və tulaları irəli sıçrayaraq, ustaclu ordusunun itləri ilə boğuşmağa girdilər. Xan Məhəmməd bu itlərin döyüşünü fal hesab etdi. Təsədüfən, ustaclu itləri üstün gəlib, zülqədər itlərini qaçmağa [məcbur] etdilər. Bunu müşahidə edən Xan Məhəmmədin ürəyi toxtaqlıq qazandı, zəfər və qələbə müjdəsini qazılərə verdi. Tərəflər arasında böyük vuruşma oldu. Bu dəfə də Xan Məhəmməd şahın zavalı bəxtinin köməyi ilə o [sayca] böyük qoşuna qalib gəldi. Əlaüddövlənin övladları Kor Şahrux və Əhməd bəy tutulub, çoxlu qohum-əqrəbaları və əmirləri ilə birgə o mərəkdə öldürüldülər" (32).

"Tarix-i aləmə-yi Abbasi" müəllifi bu döyüşlə bağlı bir maraqlı hadisəni də təsvir etmişdir: "Qəribə əhvalat və əcaib hadisələrdən biri də odur ki, ustaclular arasında bir kor da bu döyüşə gəlmişdi. Yoldaşları ona xor baxırdılar. O deyirdi: «Allah-taaladan istəmişəm ki, dinin pənahı olan şahın səadəti ilə o koru (Kor Şahrux Zülqədəri) bu korun əlinə salsın». Allahın təqdiri ilə Kor Şahrux o korun əlinə keçdi. O yaramazların qılıncdan qurtulanları qaçıb, bəxtsizlik diyarına tərəf getdilər. Əlaüddövlə bu məğlubiyyətdən sonra oğulları və qohumlarına matəm tutaraq, qara keçə [paltar] geydi. Onun əmirləri də çiyinlərindən qara palaz asdılar. [Onlar] elə təziyə [matəm] tutdular ki, beləsi [keçmişdə] heç vaxt görünməmişdi. [Onlar] Diyarbəkərdən tamah dişlərini çəkərək, boş

söylərindən əl çəkdilər. Onun (Əlaüddövlənin) dövlətinin calalı qalmadı” (33).

Göründüyü kimi, daha iki övladının öldürülməsi yenidən Əlaüddövlənin dərin kədərinə səbəb oldu. Amma bu dəfə qızılbaşlar üzərinə daha hücum etmədi. O əyninə keçədən qara paltar geydi. Əlaüddövlənin sonrakı taleyi isə belə oldu: "Rum padşahı, Əlaüddövlənin dalbadal məğlubiyyəti, övladlarının öldürülməsi, əmirlərinin və ordusunun darmadağın edilməsi xəbərini alandan sonra ona qarşı keçmişdən ürəyində kin olduğuna görə firsəti qənimət bilib, üzərinə qoşun çəkdi. İki tərəf arasında müharibə baş verdi. Əlaüddövlə rumilərlə döyüşdə öldürüldü və o sülalənin dövləti sona çatdı. Zülqədər tayfasının bəzisi xondgarın mülazimi oldu, bəzisi də Süleyman şanlı xaqanın xidmətinə keçdi. Xülasə, zülqədərlərlə müharibə meydanında, Əlaüddövlənin kürəkəni olmuş Sultan Murad rumilərin əlinə düşdü. Rum padşahı Sultan Səlim onu himayə edib, bir müddət yanında saxladı. [Sultan Səlim] Süleyman şanlı xaqanın üzərinə gedən illərdə onu özü ilə götürməyi münasib bilmədi" (34).

Əlaüddövlənin zərərsizləşdirilməsi Şərqi Anadoluda qızılbaş mövqelərinin möhkəmlənməsinə qarşı mövcud olan ciddi təhlükələrdən birini aradan qaldırdı və bununla Şah İsmayılın səltənət hüdüdlərindən kənarda apardığı ilk fəthlik yürüşü uğurla başa çatdı.

2.Bağdadın ələ keçirilməsi

Mənbə məlumatlarından aydın olur ki, Şah İsmayıl 1507-1508-ci ilin qışını Xoyda keçirərkən Ərəb İraqını, o cümlədən Bağdadı fəth etməyi planlaşdırırdı və ona görə də 1508-ci ildə havalaların qızmağa başlamasından sonra Şah İsmayıl Həmədan istiqamətində hərəkətə başladı. Məqsəd isə buradan keçməklə Bağdadı doğru irəliləmək idi. Bağdad şəhəri Ağqoyunlulara məxsus idi və Şah İsmayıl Ağqoyunluları süquta uğratdığı üçün bu şəhərə də haqqı olduğunu ortaya qoyurdu. Bağdad şəhəri Ağqoyunluların

əlində qalmış sonuncu böyük şəhər idi. Bu şəhərin fəth edilməsi həm Ağqoyunlu mövcudluğuna son qoymaqla yanaşı, həm də qızılbaşlar səltənətinin hüduqlarının genişlənməsinə və Şərqi böyük şəhərinin nəzarət altına alınmasına yol açdı. Bağdadın fəth edilməsi həm də Şiə imamlarının bölgədə yerləşən ziyarətgahlarının nəzarət altına alınmasını asanlaşdırırdı.

Sultan Murad məlum olduğı kimi, Şah İsmayıl məğlub olub Bağdadı qaçsa da, orada da duruş gətirə bilmədi və bu şəhərin hakimiyyətini Barik Purnak adlı birisinə tapşırıraq özü Əlaüddövlənin yanına yollandı. Barik Purnak isə özünü buranın hakimi hiss edərək müstəqilləşməyə meyillik nümayiş etdirdi. Amma o, qızılbaş qoşunlarına müqavimət göstərmək qüdrətində deyildi. Ona görə də, Şah İsmayıl əvvəlcə dinc şəkildə onu itaət altına gətirməyə çalışdı. "O vilayətin fəth edilməsinin gerçəyi budur ki, İraqi-Ərəb məmləkətinin əyanları Sultan Muradın halının sarsılmasından xəbər alandan sonra türkman əmirilərindən Barik adlı birisi o ölkəni ələ keçirdi və onu [əlində] saxlamağa çalışdı. Şahın nurlu ürəyində o vilayəti almaq istəyi möhkəmləndi. Öncə Barikə zərli toxunmuş [qızılbaş] tacı, xüsusi kəmərlər və xələt göndərərək, onu itaətə və sədaqətə dəvət etdi. Barik işin əvvəlində şahın xələtini qəbul edib, türkman taqiyəsini başından götürdü, şahın tac və xələtini geyməklə fəxr edib öyündü, sidrəyə bərabər [ali] sarayın xadimlərinə layiq peşkəşlər göndərdi və xahiş etdi ki, o ölkənin valiliyi ona verilsin. Amma şah bunu qəbul etmək fikrində deyildi. O, Barikə xəbər göndərdi ki, «Ətabati-alıyatı ziyarət etmək niyyəti qəlbimizdə qətiləşibdir, onu ləğv etmək olmaz. Əgər onun (Barikin) sözlərindən sədaqət və səmimiyyət qoxusu gəlırsə, durmadan aləmin pənahlı olan dərğaha gəlsin, başqa əmirilərin sırasına girsin, yoxsa, məkr və hiylə ilə bu dərğaha yol tapmaq olmaz». Barik bir neçə gün [şahın] dövlətinə tərəfdar olduğunu nümayiş etdirdi. Lakin şahın o tərəfə gələcəyi aydın olduqda qalaya azuqə və döyüş sursatı yığmağa başladı, açıq-aydın müqavimət təbili döyərək, [şahın ona göndərdiyi] zərli tacı başından atdı. Buna görə də şahın o tərəfə getməsi qərara alındı" (35).

Yəni Şah İsmayıl bildirdi ki, onun Bağdadı fəth etmək niyyəti kifayət qədər ciddidir və bunun üçün artıq əməli addımların da atılmasına başladı. Şah İsmayıl qoşunları ilə hərəkətə gələrək Bağdad istiqamətində irəliləməyə başladı. Şəhərin üç mənzilliyində Şah İsmayıl düşərgə saldı və Hüseyn bəy Lələni avanqard dəstə kimi irəli göndərdi. Şah İsmayıl ona tapşırırdı ki, əgər Barik bəy Pornak itaətsizlik göstərüb döyüşə girmək istəsə onun cavabı verilsin. Yox, əgər itaət göstərsə, ona qarşı iltifat edilsin və ona çatdırılsın ki, bu itaətin qarşısında şah tərəfindən səxavətlə mükafatlandırılacaqdır və onun bütün istəkləri də yerinə yetiriləcəkdir. Hüseyn bəy Lələ də 5 min nəfərlik (bəzi mənbələrdə 6 min nəfərlik) qoşun dəstəsi ilə Bağdadı yolladı. Şəhər ətrafına çatanda Barik bəy tərəfindən qarşılınmamasından Hüseyn bəy Lələ vəziyyətin nə yerdə olduğunu anladı və bildi ki, Barik bəy verdiyi vədin əksinə olaraq itaətsizlik yolu tutubdur. Onda Hüseyn bəy Lələ onun yanına öz adamlarını göndərdi və ona çatdırdı ki, qarşılınmasına kimsənin çıxması doğru deyildir. Hüseyn bəy Lələ onu da çatdırdı ki, əgər Şah İsmayıl itaətini davam etdirsə onun bütün ərəb İraqına hakim təyin edilmək şansı vardır. Əks təqdirdə isə Barik bəy müharibəyə hazır olmalı idi. Barik bəy Pornak bu xəbəri qəzəblə qarşıladı və ona edilən təkliflə razı olmadı. Fikri də bu oldu ki, Şah İsmayıl bütün İrani ələ keçirib, Uzun Həsənin övladlarının əlində bir Bağdad qalıb onu da ələ keçirmək istəyir. Ona görə də Barik bəy Hüseyn bəy Lələyə müharibə cavabını göndərdi (36).

Amma Barik bəyin ətrafının heç də hamısı bu fikri bəyənmədi. Xüsusilə, şiəliyə rəğbətə yanaşan Seyid Məhəmməd Kəmunə ona məsləhət bildi ki, Bağdad əhalisinin qırğına verilməməsi üçün Şah İsmayıl müxalifət təşkil etmək lazım deyil. Barik bəy təklifi qəbul etmədi və hətta bəyan etdi ki, qızılbaşlara unudulmayacaq bir dərs verəcəkdir. Seyid Məhəmməd Kəmunəni qızılbaşlarla yarana biləcək əlaqələrinin qarşısının alınması üçün isə o, Barik bəyin əmri ilə həbs edilib zindana atıldı. Sonra əmirləri Barik bəyə məsləhət bildilər ki, Şah İsmayıl öz dəstəsi ilə gəlib çatmamış Hüseyn

bəy Lələnin dəstəsi üzərinə hücum etsin, bu dəstəni məhv etməklə öz mövqeyini də möhkəmləndirsin. Barik bəy bu təkliflə razılaşıdı və qaladan bayıra çıxaraq qızılbaş dəstəsi üzərinə hücum çəkdi. Bu iki dəstə arasında döyüş gedən zaman uzaqdan bir qoşun dəstəsinin yaxınlaşması müşahidə edildi. Bu dəstə yaxınlaşanda Şah İsmayılın ələmi aydın şəkildə görünməyə başladı. Həm Hüseyn bəy Lələnin döyüşçüləri, həm də Bağdad divarları üzərindən baş verənləri izləyənlər anladılar ki, yaxınlaşan Şah İsmayılın dəstəsidir. Belə olanda Barik bəyi dəstəkləməyən insanlar Seyid Məhəmməd Kəmunənin dustaq olduğu məhbəsə hücum çəktilər və onu azad etdilər. Mənbə məlumatlarından belə aydın olur ki, Barik bəyin başı Hüseyn bəyin dəstəsi ilə döyüşə qatışdığından Şah İsmayılın öz dəstəsi ilə necə yaxınlaşmasından xəbər tuta bilməmişdi. Yalnız qızılbaş qoşunlarının kərənayının səsi eşidiləndə Barik bəy vəziyyətin nə yerdə olduğunu anladı və dəstəsinə qala daxilinə çəkilmək əmri verdi. Amma qala darvazalarına yetişəndə Seyid Məhəmməd Kəmunənin şəhər divarları üzərində gördü və onun tapşırığına əsasən qala daxilinə buraxılmadı. Barik bəyin xahişinə baxmayaraq ona heç ailəsi ilə görüşmək imkanı verilmədi və onda canını salamat qurtarmaq üçün Mosula doğru üz tutdu (37).

"Tarix-i ələmara-yi Abbasi" əsərində hələ Şah İsmayıl yetişməmişdən Bağdadın Hüseyn bəy Lələ tərəfindən ələ keçirildiyi bildirilir. Bu barədə məlumat Şah İsmayıl çatdırıldıqdan sonra o da qoşun dəstəsi ilə Bağdada gəldi və yerli əhalinin böyük sevinci ilə qarşılandı. "[Şah İsmayıl] Hüseyn bəy Lələni mənqələy [təyin] edərək, onu qabaqca yola saldı. Hüseyn bəy Bağdadın iki mənzil-liyinə çatdıqda Barik özünü itirdi və o vilayətin əyanlarının əksəriyyətinin şah sarayının xadimlərinə itaət etmək meyilini görəndə özündə müqavimət və qalanı saxlamaq qüvvəti olmadığını bildi. Bir gecə o, Dəcləni gizli keçərək, sərsəm halda, Sultan Muradla bərabər, sonsuz əziyyətlə Hələb tərəfə qaçdı, oradan da, yuxarıda yazıldığı kimi, zülqədər [tayfasının] arasına getdi. Ertəsi gün şəhərin əhalisi və əyanları Nəcəf seyidlərinin böyüklərindən

və o vilayətin ixtiyar sahiblərindən olan və şahın şərəfli dövlətinə tərəfdar olması şübhəsi ilə Barik tərəfindən tutulub qaranlıq quyuda həbs edilən Seyid [Məhəmməd] bəy Kəmunəni quyudan çıxarıb, öz şahisəvənliklərini izhar etdirdilər. Seyid Məhəmməd Kəmunə cümə günü came məscidinə gedib, şahın ləqəbləri ilə on iki imam («İsna-əşəri») xütbesini oxudu. Hüseyin bəy [Lələni] qarşılayaraq, Mirzə Pərbudaq bağında yerbəyer etdilər. Hüseyin bəy Bağdadın fəth edilməsi həqiqətini xilafət məkanlı taxtın kölgəsinə çatdırdı. [Şahın] cahangir məyyəti ov edə-edə, yavaş-yavaş yol gedərək, müzəffər və xoşbəxt bir şəkildə darüssəlam [Bağdada] yetişdi. Camaat böyük sevinc və şadlıqla [şahı] qarşılayaraq, [ona] xeyir-dua verdi. Süleyman şanlı xaqan darüssəlam [Bağdadın] fəthi münasibətilə Allaha şükür edərək, 914-cü ilin cəmədiüs-sani ayının 20-də (16 oktyabr 1508) darüssəlam [Bağdada] gəldi. Seyid Məhəmməd, şahın hörmət və izzətinə layiq görüldü. O vilayətin valiliyi Xadim bəyə verildi və orada o, Əbülməsur («qaliblik sahibi») və Xəlifətül-xüləfa («xəlifələr xəlifəsi») ləqəbini aldı. [Şah] oradan məhəbbət və səmimiyyətlə Kərbəlanın pak torpağına gedərək, Əbi-Abdulla əl-Hüseynin və Kərbəla çölü şəhidlərinin nurlu məzarlarının ziyarəti şərəfinə nail oldu. [Şah İsmayıl] behişt ehtiramına layiq olan o rövzənin bəzəkləndirilməsinə və zinətləndirilməsinə, onun xidmətçilərinin mükafatlandırılmasına sonsuz diqqət göstərdi. Oradan [şah] «sizin dostunuz ancaq Allahdır» [ayəsinin] nurunun zahir olduğu yer olan vilayətpənah şahın (Həzrət Əlinin) cənnətə bərabər rövzəsini ziyarət etmək məqsədi ilə Hillədən Nəcəfi-Əşrəfə getdi. O böyük səadətə çatdıqda [Şah İsmayıl] o sidrə nişanlı [ulu] astananın xidmətçilərinə ehsan vermək üçün dərya kimi səxavətli əlini açdı. Nəcəfi-Əşrəfin valiliyi İraqi-Ərəbin bəzi mahalları ilə birlikdə Seyid Məhəmməd Kəmunəyə bağışlandı. [O], bu işlə məşğul oldu. [Şah İsmayıl] darüssəlam [Bağdada] qayıdaraq, ali nəsəbli imamlar Əbi-İbrahim Musa əl-Kazimin və Məhəmməd Təqi əl-Cavadın - hər ikisinə salam olsun - mübarək qəbirlərini ziyarət etmək şərəfinə çatdı.

Oradan Samirəyə gedib, həmin müqəddəs yerlərdə dua [oxuyub] ziyarət edərək, ehsan və ənam verdilər" (38).

Bir sıra mənbələr Şah İsmayılın müqəddəs məkanların ziyarətindən sonra şir ovunda olması haqqında məlumat verirlər. Bu məlumat da hələ gənc yaşlarında Şah İsmayılın böyük fiziki gücə və iradəyə malik olmasını nümayiş etdirir. "Aləmara-yi Səfəvi"nin məlumatına görə, Şah İsmayıl Samirəyə doğru gedəndə döyüşçülərindən iki nəfərinin at belində sürətlə ona tərəf gəldiyini görür. Şah İsmayıl nə baş verdiyini soruşanda onlar bildirirlər ki, üç nəfər şir ovuna getmişdilər və istəyirdilər ki, şiri diri-diri tutub şaha hədiyyə gətirsinlər. Amma onların qarşılına çıxan çox böyük və güclü bir şir olur və hətta döyüşçülərdən birini parçalayıb həyatına son qoyur. Şah İsmayıl bu xəbəri eşidəndən sonra şirin güman edildiyi yerə yollanır. Yaxınlaşanda üstündə olduğu at irəli getməyini dayandırır və bu zaman böyük bir şir onların üstünə atılır. Şah İsmayıl qılıncının zərbi ilə bu şiri parça-parça edir (39).

3.Xuzistan və Luristan üzərinə hücum

Şah İsmayıl Bağdaddan Xuzistan istiqamətində hərəkətə başladı. Məqsəd mərkəzi Xürrəməbad olan Luristan əmirliyini və paytaxtı Həvizə olan Xuzistandakı Müşəşə əmirliyini fəth edərək Səfəvi hakimiyyəti altına gətirmək idi. Bu istiqamətdə bir səbəbi də Luristanın Müşəşə ərəblərinin islami dəyərləri təhrif etməsinin qarşısını almaq idi. "İraqi-Ərəbin işlərini nizama salıb, mübarək astanaların [xidmətçilərinin] maaşlarını müəyyən edərək, o məqbərələrə rəvac və rəvnəq verdikdən sonra [Şah] Xuzistanı almaq məqsədi ilə bayraq qaldırıb, o tərəfə getdi. [Şah İsmayıl] Luristan hüdudunda Hüseyin bəy Lələni və Bayram bəy Qaramanlunu qələbə nişanlı əsgərlərdən on min nəfərlə Luristan hakimi Məlik Rüstəmin üzərinə göndərdi və şahın məiyyəti isə Hüveyzəyə tərəf hərəkət etdi. O vilayətdə yaşayan Müşəşə ərəbləri o zaman alçaqlıq çölünə düşərək, vilayətpənah şahı (Həzrət Əlini) Allah hesab edirdilər. Qəribə əhvalatlardan [biri] odur ki, xalq arasında

belə yayılmışdı ki, o tayfa ibadət edərkən bıçaq və qılınc onlarda heç bir iz buraxmır. [Onlar] qılıncın tiyəsinə qarınlarına dayayıb, «Əli Allahdır» və başqa boş-boş sözlər deyirlər, qılınc kaman kimi əyilir, onların bədəninə heç bir zərər dəymir. O tayfanın hakimi həmişə seyidlərdən biri olur. Bu zaman Sultan Möhsünün oğlu Sultan Fəyyaz atasının yerinə keçərək, hakim olmuşdu. O tayfanın arasında şəriət qaydaları yoxa çıxmışdı. Onlar yolunu azmışların çölündə daha irəli gedərək o vaxt Fəyyazı Allah hesab edirdilər. [Şahın] əzəmətli bayraqları Hüveyzə hüduduna çatdıqda, «Həbi-büs-siyər» müəllifinin dediyinə görə, Sultan Fəyyaz, Müşəşə tayfası ilə birlikdə şahın məiyyəti qarşısında ordu cərgələrini düzərək, vuruşa və döyüşə hazırlaşdı” (40).

Luristan istiqamətində hərəkətə başlamazdan əvvəl Şah İsmayıl Bağdad hakimi təyin etdiyi Xadim bəyə xüsusi imtiyazlar verdi. Belə imtiyazlar Şah İsmayıl tərəfindən seçmə əmirlərə təqdim olunurdu və həmin imtiyazları alan adamlar şah sarayında xüsusi yerə və nüfuzə malik olurdular. Bu imtiyaza aşağıdakılar daxil idi: a) zərli tac və xüsusi xələt; b) cins at və onun zərli yəhəri; c) kəmər və qılınc ilgəyi; d) sini və qızıl piyalə. Adi halda bu əşyaları kimsə istifadə edə bilməzdi. Onlardan istifadə hüququ yalnız şah tərəfindən verilə bilərdi (41).

Luristana yetişdikdən sonra Şah İsmayıl qoşunlarını iki yerə böldü. On min nəfərdən ibarət olan bir dəstə Hüseyn bəy Lələnin, Əmir Nəcm Gilaninin və Bayram bəy Qaramanlının rəhbərliyi altında Luristan hakimi Məlik Rüstəmin üzərinə göndərdi. Şah İsmayıl özü isə qoşunların digər dəstəsi ilə Həvizəyə doğru hərəkətə başladı. Adları çəkilən əmirliklərin heç biri Səfəvi hakimiyyətini tanımaq istəmirdi. Bundan başqa məlumat alınmışdı ki, Məlik Rüstəm özbaşnalıq etməklə, insanlara qarşı da qeyri-insani münasibət nümayiş etdirirdi və ona görə də onların qılınc gücünə hakimiyyət altına gətirilməsi qərara alındı.

Adları çəkilən əmirlər 10 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Luristana yollandılar. Qoşun dəstəsi yolda ikən Əmir Nəcm Gilani Şah İsmayıl tərəfindən geri çağırıldı və Məlik Rüstəmin itaət

altına gətirilməsi Hüseyn bəy Lələ ilə Bayram bəy Qaramanlının üzərində qaldı. Məlik Rüstəm isə qızılbaş dəstəsinin yaxınlaşması xəbərini eşidəndə çaş-baş olub qaldı. O anladı ki, qızılbaş dəstəsinə ciddi müqavimət göstərə bilməyəcək və ona görə də əvvəlcə qaçaraq dağlara sığındı və sonra da öz əyanlarını adları çəkilən əmirlərin yanına göndərərək Səfəvi hakimiyyətinə itaətini bəyan etdi: "Luristana getmiş böyük əmirlər Məlik Rüstəmi özləri ilə bərabər uca taxtın ayağına gətirdilər. Bu hadisə belə olmuşdu ki, əvvəlcə Məlik Rüstəm onların qabağından qaçaraq, çətin yolları olan bir dağa sığınmışdı. Bəhram kimi intiqamçı əsgərlər o dağın ətrafını tutaraq, onu sıxışdırmış, o isə aman və əhdüpeyman [istəyərək], əmirlərin yanına gəlmişdi. [Məlik Rüstəm, şahın] hüzurunda lur dilində şirin sözlər danışmış, rəğbət qazandı. Onun uzun saqqallı olduğundan Süleyman şahın xaqan onun saqqalını inci və ləl ilə bəzətdirmişdi. Bir müddət həmin halda şahın ordusunda qaldı, [sonra] Luristan hakimi təyin edilib, istədiyi kimi öz diyarına getdi" (42).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində Luristan hakiminin itaət altına gətirilməsi bir qədər fərqli şəkildə təsvir olunmuşdur. Bu mənbədə hər şeydən əvvəl bildirilir ki, Məlik şah Rüstəmin mənsub olduğu Lur tayfası hələ İmam Əlinin zamanından şiəliyi qəbul etmişdilər və bu tayfa üzvləri özlərini həzrət Abbasın nəslindən sayırdılar. Ona görə də onları həm də Lurabbasi adlandırırdılar. Lurlar Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hakimiyyətlərini tanımamışdılar və kimsədən qorxub-hürkmədən bölgədən keçən karvanları talan edirdilər. Bu əmirliyin böyük müdafiə imkanları da yox idi və ona görə onun ciddi bir çətinlik olmadan fəth ediləcəyi də gizli deyildi. Şiə olmasına baxmayaraq, Məlik Rüstəmin Səfəvi hakimiyyətini tanımaması qızılbaşlar tərəfindən də təəccüblə qarşılanırdı və ona görə də bölgədə belə bir əmirliyin mövcudluğu qəbuləilməz sayıldı. Ona görə də qərara alındı ki, əvvəlcə Məlik Rüstəmə məktub göndərilsin və silah işlətmədən onun itaət altına gətirilməsi imkanı nəzərdən keçirilsin. Şah İsmayılın bu məktubunda Məlik Rüstəmin də şiə olması xa-

tırlanır və şiə tərəfləri arasında müharibə baş verməsinin düzgün olmadığı bildirilirdi. Əvvəlki sünni hakimiyyətlərini tanımadığına görə Şah İsmayıl ona haqq qazandırsa da, yeni şəraitdə bunu məqbul hesab etmirdi. O bəyan edirdi ki, indi artıq şiə məzhəbi rəvac tapıb və ona görə də Məlik Rüstəm də təşrif gətirərək şiə hakimiyyətini tanısin. Şah İsmayıl vəd edirdi ki, itaət göstərəcəyi halda Məlik Rüstəm öz məqamında saxlanılacaqdır (43).

Qeyd edilməlidir ki, Səfəvilər dövrünə aid olan bir sıra mənbələrə görə, Şah İsmayıl Luristan istiqamətinə hərəkət etməmişdi və Məlik Rüstəm yuxarıda adları çəkilən Hüseyn bəylə Lələ bəy tərəfindən itaət altına gətirilmişdi. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərinə görə isə, Şah İsmayıl özü Məlik Rüstəmin itaət altına gətirilməsi ilə məşğul olmuşdu. Məlik Rüstəm onun təklifini nəinki qəbul etmədi, əksinə Məlik Mənsur adlı birisinin rəhbərliyi altında olan 20 min nəfərlik qoşun dəstəsinə ("Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərinə görə isə, Məlik Möhsünün rəhbərliyi altında 15 min nəfərlik qoşun dəstəsinə) göstəriş verdi ki, qızılbaş qoşunlarının hərəkət marşrutu üzərində olan dərəni tutsun və qızılbaş qoşunlarının yaxınlaşmasına imkan verməsin. Məlik Mənsur da verilən tapşırığı icra etdi. Şah İsmayıl bu barədə məlumat alanda Hüseyn bəy Halvaçioğluna göstəriş verdi ki, 5 min nəfərlik dəstə ilə pişxana (avanqard-qarovul) olsun və irəli hərəkətə başlasın. Onun ardınca isə Şah İsmayıl və bütün qoşunlar hərəkət etməli idi. Hüseyn bəyin dəstəsi Məlik Mənsurun tutduğu keçidə çatanda orada dayananlar onların kim olduğunu əvvəlcə bilmədilər. Hüseyn bəyin yanına adamlar göndərildi və onun gəlişinin məqsədi soruşuldu. Ona çatdırıldı ki, gəlməkdə məqsədləri döyüşə girməkdirsə onda bunu açıqlasın.

Hüseyn bəyin dəstəsinin keçid ətrafına gəlməsinin səbəbi bəlli olanda tərəflər arasında gərgin bir döyüş başladı. Çünki lur qoşunları həm hakim yüksəkliklərdə mövqe tutmuşdular, həm də onların sayı xeyli çox idi. Bu da imkan verdi ki, qızılbaşların bütün səylərinə baxmayaraq, lurlar təşəbbüsü ələ alsınlar. Hüseyn bəy və onun dəstəsi fədakarlıqla döyüşsə də ciddi müqavimətlə rastlaşdı.

Belə olanda qızılbaş döyüşçüləri fənd işlətməyi, bir qədər geri çəkilməklə lurları öz ardınca aparıb daha əlverişli mövqelərə çıxmağı təklif etdilər. Bu təklif bəyənilmədi və döyüşün gərgin anında qızılbaşlar geri çəkilməyə başladılar. Lur silahlıları bunu qızılbaşların məğlubiyyəti və döyüş meydanından qaçmaları kimi qiymətləndirdilər. Amma qızılbaşlar nəzərdə tutulan mövqelərə qədər geri çəkildikdən sonra dayanıb yenidən döyüşə başladılar. Lurlar belə bir fəndlə qarşılaşacaqlarını güman etmirdilər və hətta çoxları piyada şəkildə qızılbaşların arxasınca qaçırdılar. Qızılbaşlar qəfil şəkildə dayanaraq öz sıralarını nizamladılar və yeni bir qüvvə ilə döyüşə atıldılar. Bu, onların həm də çıxış yolu idi və çoxsaylı lur qoşunlarına yalnız xüsusi məharət işlətməklə qalib gəlmək olardı. Lurlar yaranmış vəziyyətdə idarəolunmaz bir hala gəldilər. Qəfil və güclü zərbə onların sıralarını pozdu və onlar çoxlu sayda itki ilə qarşılaşdılar. Məlik Mənsur da bu döyüşdə qolundan nizə yarası aldı və çətinliklə qaçıb canını salamat qurtara bildi. Lurların geri qaçmaq anında Məlik Rüstəm on min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə döyüş meydanına yetişdi. Döyüşə qatılmaq istəyəndə uzaqdan Şah İsmayılın döyüş ələminin yaxınlaşmasını müşahidə etdi və onda qızılbaş qoşunlarına qarşı döyüşə girməyin mənasızlığını anladı. Məlik Rüstəm qoşun dəstəsi ilə geri çəkildi. Şah İsmayıl çətin vəziyyətdə xüsusi məharət göstərərək lur qoşun dəstəsinə üstün gəlmiş qızılbaş döyüşçülərini təqdir etdi və həmin gecəni lurların qorumağa çalışdığı dağ keçidi ətrafında keçirməyi qərara aldı (44).

" Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərinə görə, Şah İsmayıl dağ keçidinə gəlib çatmazdan əvvəl lur qoşunlarının taleyi artıq həll olunmuşdu. Bildirilir ki qızılbaşların işlətdiyi fənddən sonra ağır zərbə alan lurlar qaçıb dağıldılar. Hətta Məlik Mənsur özü də qaçmaqla canını qurtardı. Amma keçid ətrafındakı döyüşün əvvəlində, lurlar müəyyən üstünlüyə malik olanda Məlik Mənsur ("Aləmara-yi Şah İsmayıl"da Məlik Möhsün) Məlik Rüstəmə xəbər göndərdi ki, qızılbaşların işi bitmək üzrədir. Məlik Rüstəm də bu xəbərdən çox məmnun olaraq Məlik Mənsura qiymətli hədiyyə

göndərdi. Amma sonradan lurların məğlubiyyətə düşər olması xəbərini alanda Məlik Rüstəm çarəsiz hala düşdü. Amma Mirzə Məhəmməd Talışın rəhbərliyi altında iki min nəfərlik qorçu dəstəsinin döyüş meydanına yetişməsi ilə qızılbaşlara müqavimət göstərilməsinin çətin olacağı anlaşıldı (45).

Bununla belə, lurlar Şah İsmayıl itaət edilməsini və müqavimətin dayandırılmasını qəbul etmədilər. Onlar belə bir plan qurdular ki, gecə ikən onların 500 nəfər döyüşçüsü qızılbaş düşərgəsinə daxil olsun, qızılbaşların atlarını düşərgədən qovsunlar və qızılbaşları piyada vəziyyətə salaraq onları geri qayıtmağa məcbur etsinlər. Bu xəbər Şah İsmayıl çatdırıldı və o da göstəriş verdi ki, gecə vaxtı qızılbaşlar döyüşə hazır vəziyyətdə olsunlar, çadırlar bir-birinin yanında qurulmaqla lurların düşərgəyə daxil olmasına maneçilik törədilsin. Belə də edildi. Qızılbaş döyüşçüləri gecə vaxtı da döyüşə hazır vəziyyətdə olduqlarından lurlar öz məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Onlar qızılbaşların düşərgəsi ətrafına nə qədər dolansalar da onun daxilinə yol tapa bilmədilər. Belə olanda tərəflər arasında yeni bir döyüş baş verdi. Əvvəlcə çərçilər bir-biri ilə qarşı-qarşıya gəldilər. Sonra isə Şah İsmayıl özünü döyüş meydanına atdı. Mənbədəki məlumatdan aydın olmasa da çox güman ki, Şah İsmayılın yenidən döyüş meydanına atılması səhərin açılmasından sonra baş vermişdi. Şah İsmayılın ardınca da onun təcrübəli və tanınmış əmirləri özlərini lur qoşunları üzərinə atdılar. Bu əmirlərin adları da mənbədə sadalanmışdır - Durmuş xan, Hüseyn bəy Halvaçioğlu, Məntəş bəy, Div Sultan, Mirzə Məhəmməd Talış, Mənsur bəy Qıpçaq, Hüseyn bəy Lələ, Abdin bəy Şamlı, Dədə bəy Qorçubaşı, Köpək Sultan, Sultan İbrahim Mirzə, Badencan Sultan. Həmin əmirlərin ardınca qızılbaş cavanlarının, qorçularının döyüşə atılması lur qoşunlarının bütün müqavimətini qırdı. Məlik Rüstəm bu əmirlərin məharəti qarşısında duruş gətirə bilməyərək geri qaçmağı qərara aldı (46).

Məlik Rüstəm bu uğursuzluqdan sonra da itaət yolunu tutmadı və xəbər gətirildi ki, o, döyüş meydanından qaçdıqdan sonra Sədmərə dağına çəkilməmişdir. Bu dağ həm kifayət qədər hündür bir

dağ idi, həm də onun ətəklərində həyat üçün zəruri olan su və ərzaq mənbələri bol idi. Ona görə Məlik Rüstəm bu dağa sığınmaqla qızılbaşlara qarşı müqavimətini davam etdirmək istəyirdi. Şah İsmayıl da onun ardınca Sədmərə dağının ətəklərinə gəldi. Bu dağı müşahidə etdikdən sonra Şah İsmayıl belə bir qənaətə gəldi ki, burada lurlara qarşı döyüş aparmaq çoxlu sayda qızılbaşın məhvinə gətirib çıxara bilər. Çünki itki vermədən bu dağlara dırmaşmaq mümkün deyildi və lurlar da bu dağın belə müdafiə imkanlarından istifadə etməyə çalışırdılar. Amma Məlik Rüstəmin itaət altına gətirilməsi Sədmərə dağının çətin maneələrinin dəf edilməsini tələb edirdi. Bu da tərəflər arasında daha bir gərgin döyüşün başlamasına yol açdı. Lur döyüşçüləri sıldırım qayalıqların üzərində dayanmaqla yuxarıdan ağır daş parçalarını qızılbaşların üzərinə yağdırırdılar. Nəticədə qızılbaşlar müəyyən itkilərlə rastlaşmalı oldular. Amma kimsə geriyə ayaq basmadı. Hətta yürüşün uğurla davam etdirilməsi üçün bəzi anlarda şəhid olanların üzərinə ayaq basaraq hərəkətlərini davam etdirməkdən belə çəkinmirdilər. Məlik Rüstəm də qayalar üzərində özünə yararlı bir mövqe seçərək yuxarıdan qızılbaşlar üzərinə oxlar yağdırırdı. Bildirilir ki, Məlik Rüstəm hətta Şah İsmayılı da hədəf alaraq ona da bir neçə ox atdı. Lakin onlar hədəfə dəymədilər. Şah İsmayıl isə döyüşə-döyüşə yuxarı dırmanaraq axırda Məlik Rüstəmin özünü əsir götürə bildi. Onu silkələyib başı üzərinə qaldıranda Məlik Rüstəm nəhayət ki, bağışlanmasını xahiş etdi. Şah İsmayıl da onu bağışladı və hətta Məlik Rüstəmin ona qonaq olmaq təklifini də qəbul etdi (47).

"Aləmərə-yi Səfəvi" və "Aləmərə-yi Şah İsmayıl" əsərlərində olan məlumatlara görə, Şah İsmayıl günahlarını bağışladığı Məlik Rüstəmlə söhbətindən sonra Həvizəyə doğru hərəkət etmək qərarını verdi. Bildirilir ki, Məlik Rüstəm Müşəşə tayfası haqqında, bu tayfanın hakimi Məlik şah Fəyaz haqqında məlumat verdikdən sonra belə bir qərara gəldi. Xüsusilə, Məlik Fəyazın allahlıq iddiasında olması və tayfa üzvlərinin də ona pərəstiş etməsi Şah

İsmayılı daha çox qəzəbləndirdi və o, Həvizəyə doğru irəliləmək əmrini verdi (48).

Həvizə ətrafında yaşayan ərəblərin İmam Əlini yaradan kimi tanınmaları digər mənbələrdə də təsdiq olunur. Amma sonradan bu ərəblər öz inanclarını müəyyən qədər dəyişməli olmuşdular. Belə ki, onlar artıq Müşəşə xanədanının başçısını yaradan kimi qəbul edir və ona pərəstiş edirdilər. Şah İsmayıl Bağdad üzərinə hücum edəndə Müşəşə xanədanının rəhbəri Sultan Möhsün adlı birisi idi. Amma elə həmin günlərdə o dünyasını dəyişmiş və onun yerini oğlu Sultan Fəyaz tutmuşdu. Onun dövründə də Müşəşə tayfasının adamları Sultan Fəyazı yaradan kimi qəbul edir və ona pərəstiş edirdilər. Mənbələrdə verilən məlumatlara görə, bu tayfanın adamları özlərinə məxsus şəkildə ibadət edirdilər və onlar ibadət edəndə ox və qılınc zərbələri onlara təsir etməzdi. Hətta onu da bildirirdilər ki, bu tayfanın adamları çılpaq şəkildə iti bir qılıncın üzərinə uzansaydılar, həmin qılınc ya əyilərdi, ya sınırdı, amma həmin çılpaq adama təsir etməzdi. Bəzi mənbələrə görə, Şah İsmayıl hələ Bağdad ətrafında olarkən Müşəşə adamlarının məzhəb yolunu azmaları haqqında məlumatlar almış və bundan sonra həmin tayfa üzərinə hücum etməyə qərar vermişdi (49).

Şah İsmayıl bir neçə gün Luristanda qaldıqdan sonra qoşunları ilə Həvizəyə doğru istiqamət götürdü. Luristan hakimi Məlik Rüstəm də onunla birlikdə Həvizə yürüşündə iştirak edirdi. Mənbə məlumatlarına görə, bu yürüşdə 12 min nəfərlik qızılbaş qoşunları və 30 min nəfərlik lur qoşunları iştirak edirdilər. Qızılbaş qoşunlarının hərəkət marşrutu mürəkkəb dağ yollarından keçməli oldu. Böyük bir çətinliklə bu dağ yollarını adladıqdan sonra qızılbaş qoşunları Həvizəyə xeyli yaxınlaşdılar. Şah İsmayılın göstərişi əsasında Məlik Rüstəm ön dəstənin rəhbəri təyin edildi və bu dəstə irəli göndərildi. Lur qoşunları bütünlüklə bu ön dəstənin tərkibinə daxil edilmişdi. Yəni Məlik Rüstəm öz tayfasından toplanmış 30 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Məlik Fəyazın üstünə hərəkət etdi. Bu dəstə Həvizənin üç mənzilliyində olanda Məlik Fəyaz bundan xəbər tutdu. Yaxınlaşmaqda olan təhlükənin aradan

qaldırılması üçün Məlik Fəyaz ərəblərdən ibarət 70 min nəfərlik qoşun topladı və onları qruplaşdıraraq hər bir dəstəyə müvafiq vəzifə tapşırırdı. Sonra da Həvizədən bir mənzillik məsafəyə yollanaraq orada düşərgə saldı. O, Sultan Məni adlı qardaşını qoşunların sipəhsaları təyin etdi və onu 30 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə irəli çıxardı. Məlik Fəyaz özü isə 40 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə düşərgədə qızılbaş qoşunlarını gözləməyə başladı (50).

İlkin olaraq tərəflərin önə çıxarılmış dəstələri qarşılaşdılar. Qızılbaş qoşunlarında bu dəstəyə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Məlik Rüstəm, Müşəşə qoşunlarında isə Sultan Məni rəhbərlik edirdi. Şah İsmayıl tərəfindən Hüseyn bəy Lələnin rəhbərliyi altında beş minlik başqa bir dəstə də Məlik Rüstəmin dəstəsinə əlavə edilmişdi. Bu dəstələr arasında gərgin bir döyüş başladı hər iki tərəfdən çoxlu sayda itkilər baş verdi. Mənbə məlumatlarına görə, irəliyə çıxarılmış ön dəstələrin hər ikisi döyüş meydanında təpər göstərdilər və təşəbbüsü ələ almaq üçün bütün imkanlarını ortaya qoydular. Belə bir vaxtda Məlik Fəyazın qoşun dəstəsi döyüş meydanına yetişdi və onun gəlişi ilə qızılbaşların vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdi. Bu zaman uzaqdan Şah İsmayılın əsas qoşun dəstəsi göründü. Önə çıxarılmış dəstənin vəziyyətinin xeyli mürəkkəb olduğunu görəndə Şah İsmayıl özünü döyüş meydanına atdı. Şah İsmayıl döyüşdə olan qoşun dəstəsini bu mürəkkəb vəziyyətdən çıxarmaqla qarşı tərəfə də böyük itkilər yetirdi. Mənbələrdə Şah İsmayılın şəxsi döyüşünün bir çox nümunələri təsvir olunmuşdur. Bildirilir ki, ərəblərin arasında Pəhlivan Möhsün adlı məşhur bir döyüşçü var idi. Şah İsmayıl döyüşün gedişində onunla üz-üzə gəldi və özünün çevik bir hərəkəti ilə Möhsünü atdan yerə salıb onu qızılbaş döyüşçülərindən birinə tapşırırdı. Qızılbaş qoşunlarının fədakar döyüşünü görəndə Məlik Fəyaz geri qaçmaq yolunu tutdu və bununla canını real təhlükədən qurtara bildi. Mənbələrdə eyni zamanda Müşəşə tayfasının yetişdirdiyi atların daha böyük sürətlə qaçdığına işarə olunur. Məlik Fəyaz da malik olduğu atın sürətinə arxalanaraq qızılbaş təqiblərindən yaxa qurtara bildi. Şah İsmayıl onun təqibinə qatılrsa da Məlik Fəyazı tutmaq

mümkün olmadı. Amma səhəri gün Şah İsmayıl qoşun dəstəsi ilə birlikdə Məlik Fəyazın arxasınca Həvizəyə qədər hərəkət etdi. Məlik Fəyaz qızılbaş təhlükəsindən canını qurtarmaq üçün şəhərdən kənarında gizlənməyə cəhd göstərdi. Amma bu cəhd də bir nəticə vermədi. Şah İsmayıl əvvəlcə Məlik Rüstəmin və Hüseyn bəy Lələnin rəhbərliyi altında onun üstünə dəstələr göndərdi. Sonra isə özü qoşun dəstəsi ilə onlara qoşuldu və Məlik Fəyaza qarşı yeni bir döyüş başladı. Onun Şah İsmayıl ilə qarşılaşması bu döyüşün də taleyini həll etdi. "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərindəki məlumata görə, Məlik Fəyaz döyüş meydanında Şah İsmayılı tanımadı. Amma görəndə ki, gənc bir qızılbaş çox böyük fədakarlıqla döyüşür, özünü onun üstünə atdı və nizəsi ilə onu vurub yerə salmaq istədi. Şah İsmayıl isə böyük məharətlə onun nizəsini kənara yayındırmaqla öz nizəsi ilə onu vurub atdan yerə saldı. Məlik Fəyazın aldığı yara ölümcül oldu və bu yaradan o, dünyasını dəyişməli oldu (51).

"Aləmara-yi Səfəvi" əsərinə görə isə, Şah İsmayıl Məlik Fəyazla qılınc davasına çıxmışdı. Şah İsmayıl qılıncını onun başından elə bir zərblə endirə bildi ki, Məlik Fəyazın bədəni başından kəmər yerinə kimi ikiyə bölündü (52). Yəni Şah İsmayıl mövcud müqavimətə baxmayaraq həm Luristan əmirliyini, həm də Müşəşə əmirliyini itaət altına gətirib Səfəvilər səltənətinin hüduddlarına daxil etdi. Adları çəkilən əmirliklərin qoşunlarının yerli ərazinin coğrafi xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə döyüş aparmaları qızılbaş qoşunlarını yeni bir sınağa çəksə də, Şah İsmayılın şəxsi şücaəti və hərbi məharəti mürəkkəb şəraitdə belə qələbəni əldə etməyə imkan verdi.

"[Şah İsmayıl] Müşəşə [tayfasını] fəth etdikdən sonra Hüveyzə hakimliyini böyük əmirlərindən birinə verib, Şüştər və Dizfula doğru yönəldi. Oranın hakimi itaət yolu ilə gedərək, uca taxtın ayağına gəldi, şəhər və qalanın açarlarını [şaha] təqdim etdi. O məmləkət Səlasil qalası ilə birlikdə dərya [kimi geniş] qəlblə şahın əlinə keçdi. Süleyman şanlı xaqan o asimana ucalan qalanı etibarlı adamlarından birinə tapşırırdı. Daha sonra müzəffər bayraqlar Fars

vilayətinə öz kölgəsini saldı. [Şah İsmayıl] ov edə-edə darülmülk Şiraza yönəlib, daha bir dəfə Müzəffərilər [sülaləsinin] darülmülkündə xoşbəxtlik və rəiyyətpərvərlik taxtına qədəm qoydu. Lar və Hörmüz valilərinin elçiləri xilafət məkanlı taxtın ayağına gəlib, layiqli peşkəşlər gətirdilər. O ölkələrdə şahın adı və ləqəbi ilə xütbə və sikkələri bəzədilər. [Şah İsmayıl] qışı Şirazda şənliklə keçirdi, baharda isə Həmədan yaylağında oldu. Bir müddət Əlvənd dağının ətəyində qaldı" (53).

Luristan və Xuzistan vilayətlərinə uğurlu yürüşünü başa vurduqdan sonra Şah İsmayıl qoşunları ilə Şiraza çəkildi və 1508-1509-cu ilin qışını Şirazda keçirdi. Burada olduğu vaxt Şah İsmayıl dövlət işlərinə də geniş vaxt ayıra bildi və bir sıra dövlət vəzifələrinə yeni adamlar təyin etdi. 1509-cu ilin yayının başlanğıcında Şah İsmayıl İsfahana yollandı və bir müddət də burada qaldı. Mənbələrin məlumatına görə, İsfahanda olduğu vaxtlar Şah İsmayıl at yarışlarında, çövkən oyunlarında iştirak etdi (54).

4. Şirvan üzərinə növbəti hücum

İsfahandan sonra Şah İsmayıl Həmədana yollandı və 1509-cu ilin yayının bir hissəsini orada keçirdi. Sonra isə Şah İsmayıl Təbrizə doğru hərəkətə başladı. Hələ Təbrizə yetişməmiş Xamne kəndində Şah İsmayılın istəkli və sədaqətli tərəfdarlarından biri olan Əmir Nəcm (Nəcməddin) Rəşti xəstəliyə tutularaq dünyasını dəyişdi. Hələ cahangirlik hərəkətinə başlamazdan əvvəl zərgər Nəcm Rəşti İsmayıl Mirzənin (Şah İsmayılın) və onun ailə üzvlərinin həm Ağqoyunlu təqiblərindən qorunmasında, həm də qayğı ilə əhatə olunmasında səmimi bir fədakarlıq göstərmişdi. Ona görə də Şah İsmayıl ona böyük hörmət və ehtiramla yanaşırdı. Bu ehtiramın nəticəsi idi ki, Əmir Nəcmnin nəşini Şah İsmayıl dəfn üçün Nəcəfə göndərdi. Onun tutduğu yüksək vəzifəyə isə Əmir Yarməhəmməd Xuzani İsfahani təyin edildi. Əmir Yarməhəmməd Xuzani öz sələfi Əmir Nəcmnin xatirəsinə Səfəvi sarayında "Nəcmə sani" (İkinci Nəcm) kimi çağırılırdı (55).

1510-cu ilin əvvəllərində Şah İsmayıl yenidən Şirvana hərbi yürüş etmək haqqında qərar verdi. Mövcud məlumatlara görə, Şirvanşah Şeyx Zəhirəddin İbrahim (Şeyxşah) Osmanlı sarayının təhriki və dəstəyi ilə Səfəvilər hakimiyyətinə vergi verməkdən imtina etmişdi. Şeyxşah bununla yenidən müstəqil olmaq iddialarının həyata keçirilməsinə nail olmaq istəyirdi. Çox güman ki, Şeyxşah bu iddialarının həyata keçirilməsinə hələ bir qədər də əvvəldən başlamışdı. Çünki onun itaətsizlik meyilləri aydın olandan sonra Şah İsmayıl sarayının elçiləri bir neçə dəfə onun yanında olmuş və onu itaətə dəvət etmişdilər. Bu danışıqlar isə bir nəticə verməmişdi. Şirvanşah Şeyxşahın Səfəvilər hakimiyyətinə itaətdən boyun qaçırması Şah İsmayılın böyük qəzəbi ilə qarşılaşdı və ona görə də baxmayaraq ki, havalar hələ istiləşməmişdi, 1510-cu ilin əvvəllərində, havaların çox soyuq və yağmurlu olduğu bir vaxtda Şirvan üzərinə hücum etmək göstərişi verdi (56).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" də yazırdı ki, "şahın qiyamət atəşinə bənzər qəzəb odunu alovlandırdı. Şiddətli qışda və şaxtada [Şah İsmayıl] Şirvana tərəf yola düşdü" (57). Heç şübhəsiz ki, Şah İsmayılın belə sərt qəzəbinə səbəb yalnız Şeyxşahın itaətsizliyi yox, həm də onun Osmanlı sarayı tərəfindən dəstəklənməsi və təhrik edilməsi idi. Yəqin elə bunun üçün idi ki, Şah İsmayıl hətta qışın çıxmasını belə gözləmədən Şirvana doğru yürüş əmrini verdi. Amma Şah İsmayıl qoşunları ilə hərəkətə başlamazdan əvvəl əmirlərdən birini qoşun dəstəsi ilə Cavada göndərdi ki, Kür və Araz çaylarının üzərindən keçmək üçün keçid hazırlasın. Şah İsmayıl yetişənə kimi Kür çayı üzərindən keçid hazırlandı və qoşunlar vaxt itirmədən Şirvan ərazisinə daxil oldular. Kür çayını adlayandan sonra Şah İsmayıl qoşunlarını iki dəstəyə böldü. Bir dəstə qızılbaş əmirlərinin rəhbərliyi altında Şamaxı istiqamətinə göndərildi. Digər qoşun dəstəsi ilə isə Şah İsmayıl özü Bakıya doğru istiqamət götürdü (58).

Şeyxşah Şirvanşahın qızılbaş qoşunlarının qarşısında müqavimət göstərmək imkanları yox idi və ona görə də bu qoşunların hələ Kür çayını adlaması xəbərini eşidəndə Şamaxı şəhərini tərk

etdi. Canını salamat qurtarmaq üçün o, Buğurt qalasına sığındı. Şeyxşahın Şamaxıya yaxınlaşan qızılbaş qoşunlarına hər hansı bir müqavimət göstərməsi haqqında tədqiqata cəlb edilmiş mənbələrdə məlumat yoxdur. Çox güman ki, Şah İsmayılın qoşun dəstəsi hər hanı bir müqavimətə rast gəlmədən Şamaxını tutmuşdular. Qızılbaşların Buğurt qalası ətrafına getməsi haqqında da bir məlumat söyləmək çətindir. Yəqin ki, Şah İsmayıl da Şamaxı ətrafında güclü müqavimətlə rastlaşacağına inanmırdı və ona görə də qoşunların bir dəstəsini Bakıya doğru hərəkətə gətirmişdi.

Bakı ətrafında da Şah İsmayıl hər hansı bir müqavimətlə rastlaşmadı. Bakı hakimi qızılbaşların şəhərə yaxınlaşması xəbərini alanda Şah İsmayılı qarşılamağa çıxdı, ona itaətini bildirməklə bağlılaşmasını da xahiş etdi. Şah İsmayıl da onun günahlarını bağışladı və bununla, Bakı yenidən Səfəvi hakimiyyətinin nəzarəti altına düşdü. Sonra Şah İsmayıl şimala doğru hərəkət etdi və Şabran qalasına yaxınlaşdı. Şabran qalasının hakimi də vəziyyəti realılıqla qiymətləndirdi və o da Bakı hakimi kimi qoşunlar hələ qala divarları ətəklərinə yetişməmiş Şah İsmayılın pişvazına çıxdı, ona itaətini bəyan etdi. Bu qala da müqavimətsiz Səfəvi hakimiyyətinin nəzarəti altına gəldi. Sonra da Bərmək qalası eyni şəkildə yenidən Səfəvi hakimiyyətinə itaəti bərpə etdi. Şah İsmayıl burada dayanmayıb Dərbəndə doğru irəlilədi. Dərbənd hakimi isə qala divarlarının möhkəmliyinə arxayın olaraq müdafiə olunmaq qərarına gəldi. Şah İsmayıl Dərbənd qalası ətəklərinə yetişəndən sonra bir daha onun fəth edilməsinin çətinliyini müşahidə etdi. Bununla belə, Şah İsmayıl öz əmirlərinə qala divarlarının fəth edilməsi tapşırığını verdi. Amma bütün göstərilən cəhdlər nəticəsiz qaldı. Onda Şah İsmayıl qala divarları altından lağım atılması haqqında göstəriş verdi və nəqəbçilər dəstəsi bu işə cəlb edildi. Beş gün ərzində nəqəbçilər qala divarlarının müxtəlif yerlərində 12 lağım ata bildilər. Dərbəndin hakimləri olan Əhməd ağa ilə Məhəmməd bəy əvvəlcə müqavimət yolunu tutsalar da, nəqəbçilərin fəaliyyətini gördükdən sonra şəhərin çox tezliklə ələ keçiriləcəyinə şübhə etmədilər. Ona görə onların hər ikisi Şah İsmayıldan

bağışlanmasını xahiş etdilər və onlar da Səfəvi hakimiyyətinə itaəti qəbul etdilər. Şah İsmayıl onları da əfv etdi və onları öz yanında xidmətə qəbul etdi. “Əhsənüt-təvatix” müəllifi yazırdı: “Ondan sonra o həzrət hərəkət bayrağını Dərbəndə doğru yüksəltdi. O, elə bir qaladır ki, olduqca möhkəmliyi ilə məşhurdur və son dərəcə mətanəti ilə ağızlarda və dillərdə əzbərdir. Onun fəzasının havasındakı quşlar Nəsri-tair ilə sirdaş və onun dərin xəndəyinin balıqları yer öküzü ilə yoldaşdır. Qalibiyyətli qoşun qarşısı alınmaz qəza kimi o möhkəm qalanın ətrafında dayandı. Yar Əhməd ağa və Məhəmməd bəy öz oxları ilə Nəsri-Tairə xətər yetirə bilən və mətin dağı öz tufənglərinin atəşi ilə qorxudan, ruzigarın istisini-soyuğunu hiss etmiş təcrübəli adamlardan [ibarət] bir dəstə ilə o qalada sakin idilər. Onlar ox və daş atmağa başladılar. Bu tərəfdən də dəmir pəncəli igidlər döyüşə atıldılar. Lağımçılar lağım vurmağa başladılar. O qalanın bürclərini ələk kimi dəlmə-deşik etdilər. Yar Əhməd ağa və Məhəmməd bəy anladılar ki, işləri çətindir. Nəhayət, səf yaran xaqanın dərğahına qılınç və kəfənlə tələsib şahənə hüsn-rəğbət nəzəri ilə şərəfləndirildilər və başı uca oldular. Sonra o həzrət Dərbənd hakimiyyətinin boyunbağısını Mənsur bəyin boynuna saldı” (59).

Şah İsmayıl Dərbəndin hakimiyyətini Mənsur bəyə həvalə etdi. Bütün Şirvanın hakimi vəzifəsinə isə Hüseyn bəy Lələ təyin edildi. Hüseyn bəy Lələ Səfəvi sarayındakı əmirülümərə vəsifəsindən azad edildi və həmin vəzifəyə Məhəmməd bəy Ustaclı təyin edildi. Bundan başqa Şah İsmayıl 22 il əvvəl şəhid olmuş və gizli şəkildə Təbərsəranda dəfn edilmiş atası Sultan Heydərin qalıqlarını çıxararaq Ərdəbilə göndərdi ki, onu Şeyx Səfi türbəsində dəfn etsinlər. Sonra Şah İsmayıl Qarabağa gəlib qışı orada keçirdi. Havalar istiləşəndə isə Şah İsmayıl Təbrizə döndü (60).

5.Xorasanın fəthi

1504-cü ildə Mazandaranda qiyam qaldırmış Məhəmməd Kərrənin itaət altına gətirilməsi üçün Şah İsmayıl öz qoşunları ilə

Xorasan ərazisinə daxil olaraq Təbəs şəhərinə qədər irəliləmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, həmin günlərdə Şah İsmayıl ilə Xorasan hakimi Sultan Hüseyn Mirzə Bayqara arasında baş tutmuş məktublaşma əsasında Şah İsmayıl Xorasan ərazisini tərk etmiş və Sultan Hüseyn Mirzənin hakimiyyətdə olduğu zaman ərzində ona hörmətlə yanaşacağını vəd etmişdi. Şah İsmayıl bu vədinə əməl edərək Sultan Hüseyn Mirzəyə öz ehtiramını saxlamış və onun sağlığı dövründə Xorasan hüdudlarına qoşun çıxarmamışdı. 1506-cı ildə Sultan Hüseyn Mirzə dünyasını dəyişdi və bundan sonra Xorasan hakimliyi uğrunda onun varisləri arasında daxili mübarizə başladı. Bu hakimiyyət davası Xorasanı xeyli zəiflətdi və bu vəziyyətdən məharətlə istifadə edən Məhəmməd xan Özbək (Şahi bəy xan, Şeybək xan kimi də tanınmaqdadır) ətrafına topladığı qoşun dəstəsi ilə Xorasan qoşunlarına üstün gəldi və 1508-ci ildə Herat şəhərinə daxil oldu. Bununla Xorasanadakı Teymurilər hakimiyyəti süqut etdi və hakimiyyət Şeybək xanın əlinə keçdi.

"Tarix-i aləmərə-yi Abbasi" əsərində Şeybək xanın nəslinə və hakimiyyətə gəlişi barəsində belə yazılmışdır: "Nəslinin mənşəyi Şeyban ibn Cuci ibn Çingiz xana gedib çatan Məhəmməd xan Şeybani ibn Budaq sultan ibn Əbülxeyr xan ibn Dövlətşeyxoğlan, Mavəraünnəhr valisi Sultan Əhməd mirzə ibn Sultan Əbu-Səid Kürəkanın nökerliyi rütbəsindən yüksək hökmdarlıq səviyyəsinə [qədər] ucalmış və bu məmləkətlərdə qüdrətli padşaha çevrilmişdi. [O], Teymuri sülaləsi şahzadələrinin əhvalının pərişanlığı və onların bir-biri ilə yola getmədikləri barədə eşitdikdə Xorasan mülkünə tamah etdi və müzəffər xaqanın (Sultan Hüseyn Bayqaranın) övladlarını məhv etmək fikrinə düşdü. [Məhəmməd xan Şeybani] 913-cü il aylarında (13.05.1507-01.05.1508) Xorasanı qoşun çəkdi, o tədbirsiz şahzadələrlə müharibə edib, onlara qalib gəldi və onların həyatla əlaqələrini kəsdi. Xülasə, tarixlərdə yazıldığı kimi, o, Bayqara xanədanına od vurdu və onların məmləkətini özbəklərin əlinə və ixtiyarına verdi. Xalq arasında Şahibəy xan [adı] ilə məşhur olan Məhəmməd xan Şeybani uzaq Türküstandan

İraqadək [torpaqları] ələ keçirib, dövlət, əzəmət və iqtidar bayraqlarını göyə çatdırıb, elə lovğa və təkəbbürlü olmuşdu ki, heç bir əzəmətli və qüdrətli padşahı belə saymırdı, [O], şahın fələyə bərabər sarayının xadimləri ilə düşmənçiliyə başladı. [Şah İsmayılın] ölkələr fəth edən bayrağı ikinci dəfə Şirvana getdiyi ildə o, öz ordusunun bir qismini biyaban [çöl] yolu ilə Kirmana göndərib, o vilayətdə çoxlu dağıntılara, qətl və qarətə səbəb oldu" (61).

Xorasan vilayəti ətrafında və bütünlükdə Səfəvi dövlətinin şərq sərhədləri boyunca baş verənləri Şah İsmayıl yaxından izliyirdi. Xüsusilə, özbək hakimlətinin hərbi fəallıqlarının yaratdığı təhlükə Şah İsmayılın diqqət mərkəzində idi. Bu bölgədə səltənət maraqlarının təmin edilməsi üçün daha ciddi addımların atılmasına ehtiyac olduğunu Şah İsmayıl da istisna etmirdi. Lakin Fars, İraqi-ərəb, Şirvan istiqamətində hərbi yürüşlərin həyata keçirilməsi zəruriliyi Xorasan istiqamətində hərbi yürüşün həyata keçirilməsini təxirə salmalı olurdu. "Əhsənüt-təvarix" müəllifinin yazdığına görə "Şeybək xan Xorasan vilayətini istila etdikdən sonra İsgəndər şanlı xaqan həmişə onunla döyüşün və qarşıdurmanın nəqşini öz xatirinin lövhəsinə və öz könlünün səhifəsinə nəqş edir və çəkirdi. Amma müxtəlif hadisələr üzündən o niyyət xəyalından gerçəklilyə çevrilmirdi. Nəhayət, bu il onun ali xatirində İraq, Fars, Kirman, Şirvan, Azərbaycan, Diyarbək və İraqi-Ərəb vilayətləri barəsində bir narahatlıq qalmadı. Eyni zamanda Şeybək xanın Xorasan, Bədəxşan, Mavəraünnəhr, Daşkənd və Türküstan üzərindəki istilasını xəbəri təkrarən hökmdarın qulağına çatdı. Digər səbəb isə odur ki, Şeybək xan Şeybani hökmdarlıq xəyalını və kama yetmək arzusunu beynində yerləşdirmiş, yaxşı təbiətli sultanlara xas olan ədalət və insaf ayinini zülm və insafsızlıqla əvəz etmiş, fitnə-fəsad qapısını acizlərin və miskinlərin üzünə açmış, haqq imamiyyə məzhəbini və gözəl naciyyə fırqəsini nəzərdə tutan "Bu, şübhəsiz ki, mənim doğru yolumdur, onu tutub gedin!" [ayəsinin] möhkəm yoluna və doğru yönünə zidd getmiş, cahangirlik məqsədini qarşıya qoymuş, ölkələri tutmaq niyyətinə düşmüş, hər gün vəhşət doğuran hekayələrlə münasibətləri gərgin-

ləşdirmiş, küdurət yaradan rəvayətlərlə elçilər və məktublar yollamış, dəfələrlə qeyri-məhdud qoşunlarının bir dəstəsini məmali-ki-məhrusənin və vilayati-mənusənin hüduuna göndərmiş, səbəbsiz yerə təcavüzkarlıq əlini acizləri və miskinləri soymaq, talamaq və qarət etmək üçün uzatmış və [Şah İsmayıl] bir ədəbsiz məktub göndərmişdi” (62).

1507-ci ildə Şeybək Xorasanın mərkəzi sayılan Heratı ələ keçirdikdən sonra qoşunları ətraf bölgələrə göndərdi, Xorasan istiqamətində Damğan və Semnan xəttinə, cənubda isə Qəndəhar vilayətinin sərhədlərinə qədər olan əraziləri öz hakimiyyəti altına aldı. Bundan başqa, ətraf hakimlərə, eyni zamanda Şah İsmayıl fəthnamə göndərdi. Həmin fəthnamədə deyilirdi ki, hər kəs bizi görməyə və bizə səcdə etməyə gəlsə, bizim yanımızda yüksək mərtəbəyə layiq görüləcəkdir. Kim isə gəlməsə peşman olacaqdır (63). Mövcud məlumatlara görə, Şah İsmayıl bu fəthnamənin məzmunundan razı qalmasa da, Şeybək xana cavab göndərdi. O bu məktubunda imamları mədh etməklə Zülqədər Əlaüddövlə üzərindəki qələbəsi haqqında Şeybək xana məlumat da verdi. Bu məktubda Şeybək xanın əldə etdiyi qələbələrə görə qürrələnməsinə işarə edilmişdi. Məktubda Şeybək xanın diqqətinə çatdırılırdı ki, Şah İsmayıl Novruzda qoşunları ilə Məşhədə yollanmaq və İmam Rzanın məqbərəsini ziyarət etmək niyyətindədir. Şah İsmayıl məktubunda yazırdı: "...İmdada yet, ya Əli! Bu müqəddimə ilə demək istəyirəm ki, Nizaməddin Dədə bəy və Şücaəddin Lələ bəy kimi etibar etdiyim bəzi əmirləri əzəmətli qoşun və çoxlu döyüşçü ilə Əlaüddövlə Zülaqədəri dəf etmək üçün Qarabağdan Diyarbəkərə göndərmişdim. Həmin Əlaüddövlə onları qəfil haqlamış, hücum edərək pərən-pərən salmışdı. Təqribən 300 min döyüşçü ilə Fəratı keçmişdir. Xəbər bizə çatan kimi taleyin ondan üz döndərdiyini düşündük. Əli övladlarına qarşı çıxan məğlub olar. Belə ki, Allahın köməyi ilə çərşənbə günü səhər 14 min adlısanlı nizə atanla qələbə miniyinə mindik. ...Bizimlə düşmən arasında 40 fərsəng məsafə var idi. "İmdada yet, ya Əli" dedik. Ertəsi gün cümə axşamı hələ nurlu günəş zülmət pəncərəsindən çölə

çıxmamış Fərat çayını keçdik. Yolda ikən həmin namərdlərlə qarşılaşdıq. On iki imam eşqinə 12 min döyüşçü ayırdıq və 12 istiqamətdən hücum etdik. ...Dünya günəşi mavi səmada görünəndən sonra düşmən ordusundan 150 min namərdi qətlə yetirdik. 150 min namərd isə suda qərq oldu. Bir nəfər də qalmadı. Bəxtiqara Əlaüddövlə 35 min namərdlə nəhayət ki, qaçmağa üz qoydu. ...Qarabağdan izzət və qələbə ilə qayıtdıqdan sonra səmanın himayəsində olan xaqan Məhəmməd Şeybaninin sarayından rəğbətlə qarşıladığımız bir məktub aldıq. Məzmunu budur ki, Herat şəhərini ələ keçirdim, mərhum sultan və rəhmətlik xaqanın övladlarını qətlə yetirdim. ...Habelə, bu tərəfə gəlmək əzmində olduğunuzu bildirmişdiniz. Narahatlığa əsas yoxdur. Sultani Novruzdan sonra Allahın yardımını ilə cin və insanların sultanı, rəhbərlərin xaqanı, mömünlük nümunəsi, haqq olan imam həzrət Əli ibn Musa Rzanın - salam olsun ona - hərəminə doğru gələcəyik. Müqəddəs qəbrin ətrafına qoymaq üçün 70 batman cavahiratla bəzədilmiş bir zərinh hazırlamışıq. Biz müqəddəs Məşhəddə qələbə və fəth bayraqları qaldırmaqla təntənə ilə düşərgə salacağıq və Allah necə istəyirsə elə də olacaqır" (64).

Amma Şeybək xan bu cavabdan heç də xoşlanmadı. Onun yalnız istiləçilik planları deyil, həm də məzhəb fərqi Şah İsmayılı qarşı düşmən münasibəti daha da gücləndirirdi. Ona görə Şeybək xan Şah İsmayılı yeni bir məktub göndərdi. Təhqiramiz məzmununda yazılmış bu məktubda Şah İsmayılı öyüd-nəsihət də verilir və ona şiəlik yolundan əl çəkməsi tövsiyə olunurdu. Məktubda deyilirdi ki, eşitdiyimizə görə İrande şahı şiə məzhəbini yaymaqdadır. Onun fikrincə, bu yol nəfsin və şeytan vasvasasının açdığı yol idi və bu yolla getməklə bir nəticəyə nail olmaq mümkün deyil. Ona görə də Şah İsmayılı tövsiyə olunurdu ki, bu yolu tərk etsin asilərin yolunun yolçusu olmasın. Sonra o da məsləhət bilinirdi ki, Şah İsmayıl şəriətin müstəqim yolu olan və insanların riayət etdiyi sünnilik yoluna itaət etsin. Bu məsləhətə əməl edilməyəcəyi təqdirdə Şeybək xan öz təhdidlərini də dilə gətirirdi və bildirirdi ki, malik olduğumuz gücümüzlə İsfahanın divarlarını yerlə yeksan

edəcək və İraq əhlinə elə bir qulaqburması verəcəyik ki, qiyamət surunun sədası heç vaxt yaddan çıxmasın (65).

Çox güman ki, bu məktublaşma ilə Şeybək xan həm də gələcək istilaçılıq müharibələri üçün bir ideoloji əsas hazırlayırdı. Xorasan vilayətini ələ keçirməklə Şeybək xan öz sərhədlərini Səfəvi sərhədlərinə çatdırdı və bununla bu iki dövlət həmsərhəd oldu. Bəzi məlumatlara görə, Şah İsmayıl hələ Şirvanda olarkən Qazı Nurulla Anisi adlı elçisini Şeybək xanın yanına göndərdi. Qazı Nurulla bu səfər zamanı qiymətli hədiyyələrlə bərabər, Şah İsmayılın məktubunu da Şeybək xana çatdırmalı idi. Şah İsmayıl hələlik Şeybək xanla müharibə başlanmasını istəmirdi və ona görə də onunla xoş münasibətlər qurulmasına tərəfdar idi. Görünür elə buna görə idi ki, 1510-cu ilin əvvəllərində Şah İsmayıl daha bir elçiliyi Şeybək xanın yanına göndərdi. Şeybək xan Səfəvi elçisinə dağılmış karvan yollarının bərpasına tərəfdar olduğunu bildirsə də, görüşləri zamanı şiə məzhəbinə münasibət əsas müzakirə obyektlərindən biri oldu. Şeyx Məhyəddin Lahicani şiə məzhəbinə qarşı irəli sürülən iddalarla razılaşmadı və Şeybək xanın özünün də mənsub olduğu Çingiz xan xanədanından bir sıra adamların şiə məzhəbinə məxsusluğunu bildirdi. Bu danışıqlar zamanı qarşılıqlı bir razılaşma və anlaşma əldə edilməsə də Şeybək xan yenidən Şah İsmayıla məktub yazdı və həmin məktubun çatdırılmasını Kamaləddin Hüseyn Əbivərđiyə həvalə etdi (66).

Bu məktub da Şeybək xanın Şah İsmayıla qarşı qaba və kobud münasibətinin yeni bir təsdiqi idi. Həmin məktubdan da görünürdü ki, Şeybək xan böyük iddialarla yaşayır. O, yalnız ətraf bölgələri deyil, hətta İraqa qədər olan əraziləri işğal etmək, özünə böyük bir imperiya yaratmaq istəyirdi. Şeybək xan Səfəvilər hakimiyyəti ilə hesablaşmaq istəmir və bu hakimiyyətə qarşı istehza nümayiş etdirirdi. Sultan Hüseyn Bayqaranın ölümündən sonra yaranmış vəziyyətə görə Xorasanı asanlıqla ələ keçirməsi onda elə bir iştaha yaratmışdı ki, reallıq hissələrini də itirmişdi. Bütün Xorasan vilayəti üzərində hakimiyyəti ələ keçirəndən sonra Şeybək xan qərara aldı ki, Şeyxoğlunun (Şah İsmayılın) yanına öz elçisini

göndərsin və hakimiyyət davasını apardığı günlərdə Xorasanı tərk etmək məcburiyyətində qalaraq Səfəvilərə sığınan adamların həbs edilərək geri göndərilməsi Şah İsmayıldan tələb edilsin.

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, Şeybək xan öz elçisi vasitəsilə tələb etmək istəyirdi ki, Səfəvilər daxilində onun adına xütbə oxunsun və sikkə vurulsun. Əks təqdirdə Şeybək xan Səfəvilər hüduclarına daxil olaraq bu səltənəti viran günə qoyub sonra da Məkkəyə yollanacağını bildirdi. Bu tələbləri Şah İsmayıl çatdıracaq elçi müəyyənləşdirilib Təbrizə yola salındı. "Aləmara-yi Səfəvi" əsərinə görə, həmin məktubun məzmunu aşağıdakı kimi idi: "İsmayıl Mirzəyə məlum olsun ki, biz Məkkəyə səfər etmək əzmindəyik. Əgər İraqda keçəcəyimiz yol üstündə xarabə körpülər varsa onları təmir etdirin. Çünki,

Xarabə İraq deyildir məqsədim

Gərək Məkkə, Mədinəni zəbt edim

Bizim nəzərlərimiz Misir, Şam və Hələb mülkinə dikilmişdir. Yoxsa, İraq və Azərbaycan nədir ki, biz bu cür dərya təlatümlü ordu ilə xarabə İraq mülkü və susuz Ərəbistan üçün əzm etmiş olaq?" Məktub Şah İsmayıl tərəfindən dərhal cavablandırıldı və Şeybək xanın nəzminə qarşı Səfəvi şahı belə bir cavab yazdı:

Hər kəs ürəkdən Əbu Turab şahın (İmam Əli nəzərdə tutulur - M.S.) qulamı deyilsə

Yüz Məkkə və Mədinəni tutsa da xeyri yoxdur (67).

Bundan sonra Şeybək xan öz əmirlərinə tapşırırdı ki, on min nəfərlik qoşun dəstəsi hazırlasınlar, həmin dəstə ilə Kerman və Yəzd vilayətlərini tar-mar etsinlər. Guya bununla Şeybək xan Səfəvi şahını qəflət yuxusundan ayıltmalı və ona bir növ öz gücünü göstərməli idi. Bu göstərişdən sonra Şeybək xanın Canvəfa Mirzə və Bəyqu Bahadır adlı əmirləri on min nəfərlik qoşun dəstəsini götürərək Təbəsi istiqamətindən Kerman vilayəti ərazisinə daxil oldular. Bu zaman Kerməndə Məhəmməd xan Əfşar hakim idi və onun sərəncamında cəmi 500 döyüşçü var idi. Göstərilən bütün cəhdlərə baxmayaraq Məhəmməd xan Əfşar bu kiçik dəstə ilə özbəklərin qarşısını ala bilmədi. Həmin dəstə ilə birlikdə şəhər

əhalisinin böyük bir hissəsi qətlə yetirildi. Məhəmməd xan Əfşar özü də bu döyüşdə dünyasını dəyişməli oldu (68).

Bu vilayət talan edildikdən sonra özbək əmiri Canvəfa Mirzə 6 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Yəzdə yollandı. Onun məlumatına görə Yəzd də az saylı qızılbaş dəstəsi ilə qorunurdu və ona görə bu vilayəti də tezliklə ələ keçirmək və talan etmək olardı. Amma Yəzd əhalisi özbəklərin hücumundan vaxtında xəbər tutaraq şəhəri tərk edə bilməmişdilər. Özbək dəstəsi əlləri çatın evləri, habelə onların yolu üzərində olan yaşayış məntəqələrini talan etdilər, rast gəldikləri insanları qılıncdan keçirdilər. Özbəklər Yəzddən çəkilib Kermana yollanandan sonra Yəzd hakimləri baş verən hücum barəsində Şah İsmayıl xəbər göndərdilər. Həmin vaxt Şah İsmayıl Sultaniyyə çəməninə düşərgə salmışdı. Şah İsmayıl eşitdiyi məlumatdan qəzəblənərək dərhal özbəklərə ciddi cavab verilməsi qərarına gəldi. İlk növbədə Kerman vilayətində toplaşmış özbək dəstəsinə zərbə vurulması üçün göstəriş verildi. Şah İsmayılın qardaşı Sultan İbrahim Mirzə bu məqsədlə göndəriləcək dəstənin rəhbəri olmağa hazır olduğunu bildirdi. Şah İsmayıl da onun bu təklifini qəbul etdi və Həsən bəy Halavçioğlu ilə birlikdə beş min nəfərlik qoşun dəstəsini də onun tabeliyinə verdi. Onlara verilən tapşırıq belə idi ki, Kermana yollanaraq ora hücum etmiş özbək dəstəsini məhv etsinlər və talan olunmuş əmlak geri alınaraq öz sahiblərinə qaytarılsın. Mənzil başına tezliklə çatmaq üçün Kermana yollanan qızılbaş döyüşçülərinin hər biri özü ilə əlavə bir at da götürməli idi (69).

Bu dəstənin gəlib yetişməsi həm Kerman, həm də Yəzd əhalisini bütünlüklə qətlə edilmək təhlükəsindən xilas etdi. Sultan İbrahim Mirzənin dəstəsi özbək döyüşçülərinə yetişəndə bütün gücləri ilə onların üstünə atıldılar və onlara ağır bir dərs verdilər. Mənbələrdə mövcud olan təsvirə görə, qızılbaş dəstəsində olan bir qacar döyüşçüsü Canvəfa Mirzənin üstünə atıldı, nizəsi ilə onu vurub atdan yerə saldı, sonra isə sinəsi üstünə şığıyıb başını bədənindən ayırmaq istədi. Canvəfa Mirzə kim olduğunu ona anlattı və yalvararaq ona toxunmamasını xahiş etdi. Qacar döyüş-

çüsü də onun dəstə başçısı olduğunu biləndə öldürməkdən daşındı və əl-qolunu bağlayaraq düşərgəyə apardı. Sultan İbrahim isə onu Yəzd hakiminə təhvil verdi ki, Yəzd əhalisindən talanan əmlakı və əsir götürülən insanları ondan tələb etsin. Sonra isə Sultan İbrahim Kerməna çəkilməkdə olan özbək dəstəsinin təqibinə başladı. Bu vilayətə daxil olanda qızılbaşlar hər yerdə özbəklərin talanları və soyğunçuluqları ilə rastlaşdılar. Əhalinin hər şeyi bu talanlara məruz qalmışdı. Özbək döyüşçüləri yerli əhalidən o qədər yük, sərvət, mal-qara toplamışdılar ki, sayını və hesabını belə müəyyənləşdirmək çətin idi. Özbək döyüşçüləri hələ bununla da kifayətlənməmişdilər və onlar öz talanlarını davam etdirirdilər. Belə bir vaxtda Sultan İbrahimplə Həsən bəy Halvaçioğlu qızılbaş dəstəsi ilə özünü yetirdi. Qızılbaş dəstəsi ilə özbək dəstəsi arasında qanlı döyüşə meydan verildi. Elə ilk həmlədə özbək dəstəsinə ağır zərbə vuruldu, bu dəstəyə ciddi itki yetirildi. Qızılbaşların öldürücü zərbəsinin qarşısının alınmasının mümkün olmayacağını görəndə özbək əmirləri çarəsiz qalaraq yalnız qaçmaq barəsində düşünməyə başladılar. Amma bu qaçmaq da onları qızılbaşların əlindən qurtara bilmədi. Təqib edilən özbəklərə də xeyli itki yetirildi və onlardan çox az sayda qaçaraq canlarını qurtara bildilər. Neçə müddət ərzində talanıb-toplanan mülk və əşyalar isə Kermənda qaldı və onları aparmaq özbək dəstəsinə qismət olmadı. Sultan İbrahim Mirzə əhalidən toplanan var-dövlətin hamısını sahiblərinə geri qaytardı. Sonra da Yəzdə yollandı və orada toplanan mal-mülkü də sahiblərinə təhvil verdi. Bundan sonra isə Sultan İbrahim Mirzə özbək əmiri Canvəfa Mirzəni də götürüb Şah İsmayılın düşərgəsinə yollandı, yetişdikdən sonra vəziyyət barəsində ona məlumat verdi (70).

Özbək dəstəsinə qarşı göstərdiyi şücaətlərinə görə Şah İsmayıl həm Sultan İbrahimi (İbrahim Mirzəyə), həm də Həsən bəy Halvaçioğluna təşəkkürünü çatdırmaqla, onlara qiymətli hədiyyələr verdi. Canvəfa Mirzəyə gəlincə isə, Şah İsmayılın əmir ilə onun əl-qolundakı zənciri açdılar və ona qonaq ehtiramı göstərdilər. Özbək dəstəsinin qılıncdan keçirilməsi Şeybək xan tərəfindən

qəzəblə qarşılandı və salamat qalmış əmirlərinə də dedi ki, bu dö-yüşlərdə həyatınızı itirsəydiniz daha şərəfli olardı. Xüsusilə, Can-vəfa Mirzənin qızılbaşlara əsir düşməsi onu halından çıxardı. Tələb etdi ki, Şah İsmayıl yeni bir təhqiredici məktub göndəril-sin. Mənbələrdə olan məlumata görə, həmin məktubun məzmunu belə idi: "İraq mülkinin dağçası olan İsmayıl Mirzə hökumətinə məlum olsun ki, neçənci dəfədir bizim tərəfimizdən sizə elan edilmişdir ki, İraqın dağılmış körpülərini və yollarını təmir edəsi-niz, bizim dərya kimi dalğalanan qoşunumuzun ehtiyac və tələba-tını hər mənzil başında hazır edəsiniz və öz xidmətinizi nümayiş etdirəsiniz. Sizin hökumətinizdən isə heç bir xəbər bizim cəlalımı-za çatmamışdır. İstənilən halda bizim əmrimizlə müəyyən olunan-lara əməl edin, bizim adıma sikkə vurdurun və xütbə oxutdurun. Sizin xidmətləriniz bizi razı salarsa İraqın hakimliyini sizə tap-şırıraq. Yoxsa sizin üçün müxtəlif cəzalar təyin edərək" (71).

Bu məktubu alandan sonra Şah İsmayıl qərara aldı ki, Şeybək xanın yanına yeni bir elçilik göndərsin. Həmin elçiliyə Şeyxzadə ləqəbi ilə məşhur olan Şeyx Məhyəddin Əhməd Lahicani rəhbər-lik edirdi. Bu elçi Şah İsmayıl uşaqlıq illərində müəllimlik etmiş Şeyx Məhəmməd Şəmsəddin Lahicaninin oğlu idi və o da atası kimi dövrünün böyük arif insanlarından biri idi. Şah İsmayıl on-ların hər ikisinə böyük ehtiramla yanaşırdı və bu ehtiramın nəti-cəsi idi ki, Şeybək xanla danışıqlar aparmaq məsuliyyəti məhz Şeyx Məhyəddin Lahicaniyə həvalə edilmişdi. Şeyx Məhyəddin Lahicani Səfəvi şahının məktubundan əlavə, "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumtına əsasən əsir götürülmüş Canvəfa Mirzəni də özü ilə aparmalı idi. Şah İsmayıl məktubunda Şeybək xana dövrü-nün nəzakət normaları çərçivəsində müraciət edərək onu böyük xan, dövrünün sultanı və Çingiz xan sülaləsinin xələfi adlandı-rmışdı. Onun nəzərinə çatdırırdı ki, körpülərin və yolların təmiri haqqında yazmış olduğu məktubu almış, onları təmir etdirmiş, Şeybək xanın Məkkə və Mədinəyə doğru hərəkəti üçün zəruri ola-caq bütün ehtiyaclarının ehtiyatı yaradılmışdır. Bütün bu ehti-yatlar Şeybək xanın ixtiyarındadır. Məktubda Şah İsmayıl sonra

Şeybək xanın istəklərinin həyat keçirilməsinə baxmayaraq, Ker-
man və Yəzd vilayətlərinin özbək qoşunlarının talançı yürüşlərinə
mərüz qaldığını bildirirdi. Onun yazdığına görə, müsəlmanların
talan edilməsi və öldürülməsi heç də həzrət peyğəmbərin şəriətinə
uyğun deyildi. Şah İsmayılın fikrincə, Şeybək xan öz adamlarına
qadağan etməli və imkan verməməli idi ki, müsəlmanların qanı
nahaq yerə axıdılınsın. Şah İsmayıl ümid etdiyini bildirdi ki, onlar
arasında gələcəkdə dostluq münasibətləri daha da möhkəmlənə-
cəkdir (72).

Şah İsmayıl qızılbaşlara əsir düşmüş Canvəfa Mirzəni və digər
20 nəfər özbək döyüşçüsünü ikitərəfli münasibətlərin yaxşılaşdı-
rılması üçün qətlə yetirmədi və onların hamısını azad edərək geri
döndərdi. Mənbə məlumatlarından belə bir qənaətə gəlmək olar
ki, Şah İsmayıl elçi kimi Şeyx Məhyəddin Lahicaninin göndəril-
məsi barəsində dərhal seçim etməmişdi. Amma sonradan belə bir
qərara gəlmişdi ki, Şeybək xanın sarayında çoxlu sayda islam
müctəhidləri vardır və onların suallarının cavablandırılması üçün
Herata elə Şeyx Məhyəddin Lahicani kimi şiə arifinin göndəril-
məsi daha yaxşı olar. Bir müddətdən sonra Şeyx Məhyəddin La-
hicani nəhayət ki, Şeybək xanın Heratdakı sarayına yetişdi. Əyan-
ları Şeybək xana Canvəfa Mirzənin də gətirildiyini xəbər verəndə
Şeybək xan bunu Şah İsmayılın ondan qorxub-çəkinməsi kimi
qiymətləndirdi. Onun fikrincə, Şah İsmayılın qüdrəti yox idi ki,
Şeybək xanın qohumunu və əmirini qətlə yetirsin. Canvəfa Mir-
zə isə Şeybək xanın qarşısında Şah İsmayılın elçisini təqdim etdi
və onun böyük alim olduğunu bildirdi. Amma Şeybək xan Şeyx
Məhyəddinə qarşı nə şah elçisinə, nə də alimliyinə layiq ehtiram
göstərdi və heç onun əhvalını da soruşmadı. Yemək mərasimindən
sonra Şeyx Məhyəddin Səfəvi şahının məktubunu Şeybək xana
təqdim etdi. Mənbələrdə bildirilir ki, Şeybək xan bu məktubu bir
əli ilə alıb mirzəyə uzatdı. Şah məktubunu almaq üçün Şeybək
xanın iki əlini deyil, bir əlini irəli uzatması məktub sahibinə bir
hörmətsizlik kimi mənbədə öz əksini tapmışdır. Şeybək xanın əm-
rinə əsasən, onun mirzəsi Şah İsmayılın məktubunu hündür səslə

oxudu. Məktub oxunandan sonra Şeybək xan gülməyini saxlaya bilmədi və ətrafındakılara müraciət edib dedi ki, bir baxın görün, biz nə xəyaldayıq, Şeyxoğlu nə xəyaldadır. Şeybək xan qəzəblə bəyan etdi ki, iki dəfə məktub yazmasına və Məkkəyə yollanması üçün bütün yolların və körpülərin Şah İsmayıl tərəfindən təmir olunmasını tələb etməsinə baxmayaraq, Şah İsmayıl başqa məzmununda olan bir cavab göndərmişdir. O belə bir qənaətdə idi ki, Şah İsmayıl onun tələblərini yerinə yetirməmişdir. Sonra Şeybək xan Səfəvi elçisindən tələb etdi ki, onun istəklərini Şah İsmayıl çatdırsın. Şeybək xanın istəkləri isə belə idi ki, Şah İsmayıl onun hakimiyyətini tanısin, xarab olmuş yolları və körpüləri təmir etsin, yol boyu Şeybək xanın qoşunlarının ehtiyaclarını ödəyəcək qədər azuqə ehtiyatları toplansın və s. (73).

Şeyx Məhyəddin bu tələbləri Şah İsmayıl çatdırmaq cəsarətində olmadığını bildirdi və Şeybək xana məsləhət gördü ki, istəklərini məktub halına salsın və onu özünün bir nümayəndəsi ilə Şah İsmayıl göndərsin. Şeybək xan da bu təklifi qəbul etdi, məktub hazırladaraq onu Taclı Bahadır adlı birisi ilə Şah İsmayıl göndərdi. Şeyx Məhyəddinlə birlikdə gələn Taclı Bahadırın təqdim etdiyi məktub Şah İsmayılın böyük qəzəbinə səbəb oldu. Nəzakət dolu məktublarının əvəzində təhdid dolu məktubun alınması Şah İsmayılın böyük təəccübü ilə qarşılandı. Şeybək xan bu məktubunda açıq şəkildə bildirirdi ki, tələblərimizə əməl olunmasa, onda qoşunlarımızı üstünə göndərəcəyik. “Əhsənüt-təvarix” əsərində bu məktubun tam mətni verilmişdir. Həmin mətn belədir: “Sultanlığımızın sonsuz qayğısı ilə xüsusi şərəfə layiq görülmüş İsmayıl daruğaya bəlli olsun ki, məmləkət işlərini həll etmək, ölkələri fəth edib düşmənləri məhv etmək və insanlara xeyirli olan işləri çoxaldıb hər yana yaymaq kimi çətin bir vəzifə Allahın mərhəməti ilə əzəldən mənim böyük və xoşbəxt əcdadımın – Allah onlara rəhmət eləsin və cənnət rahatlığı bəxş etsin – qüdrətli əllərinə tapşırılmışdır, ədalət və mərhəmət minbəri bizim dünyanın pənahı olan yüksək və adil hakimiyyətimizin xütbəsi ilə ucalmışdır, cəsarət və qalibiyyət zərxbanasında igidlik sikkəsi bizim

xoşbəxt övladlarımızla kəsilmişdir, rəhbərlik sədası və xilafət nidası qeybdən bizə yetişmişdir. Həzrət peyğəmbərin – ona və bütün nəslinə salam olsun – buyurduğu: “Övlad – atanın varisidir” sözləri bunu təsdiq edir ki, atanın mirası oğula çatmalıdır, övladın buna haqqı var. Başqa bir əqli dəlil budur ki, qaranlıq gecədə göydə ulduzlar çıxar, o cümlədən Süheyl ulduzu həmişəki yerində - dağın zirvəsindən təqribən bir nizə ucalığında görünər; lakin Günəşin çıxmasının qorxusundan onun rəngi saralar və bir saat titrəyər, işıqlı səhər açıldıqda isə çıxdığı yerə enər. Beləcə, bizim Şərqdən zühurumuzu və özünün Qərbdən baş qaldırmağını Süheyl və Günəşin çıxması ilə müqayisə et!

Daha sonra, mübarək Məkkənin ziyarət edilməsi islamın başlıca ayinlərindən biri olduğu üçün bütün müsəlmanlar böyük Kəbəyə aparən yolları qaydaya salmağa borcludurlar. Bizim qalibiyyətli əsgərlərimiz ziyarət şərəfinə nail olmaq istəyirlər. Ona görə də töhfələr və hədiyyələr hazırlamalı, sikkələri bizim xoşbəxt adımıza zərb etdirməli, cümə məscidlərində bizim cahangir adımıza xütbə oxutdurmali və özün bizim uca taxtımızın ayağına gəlməlisən. Yox, əgər bizim hökmümüzə - Allah onu “yer üzünün şərq və qərb tərəflərinə” yaysın – boyun əyməyib itaətsizlik göstərsən, səltənət və hakimiyyət çeşməsi, qələbə meydanının mübarizi, Səyavuş qüdrətli və Keykavus dəyanətli əziz və xoşbəxt övladı,

Şeir

“Cavan və cavanbəxt, qəlbi işıqlı,

Taledə cavan, tədbirdə qoca.

Bilikdə böyük, qüdrətdə uca,

Biləyi qüvvətli, ürəyi açıq”,

Əbül-Mübariz İmadəddin Übeydulla xanı – Allah saxlasın onu – Buxara, Səmərqənd, Həzarə, Nikudəri, Qur və Qərcistan tərəflərinin əmirləri və qoşunu ilə sənin üstünə göndərəcəyəm və o, səni cəzalandırır məhvin edəcək. Əgər belə olmasa, onda başqa bir gənc övladım – zaman səltənətinin mücəssəməsi, əmin-amanlığın

təminatçısı, küfr və özbaşınalığın kökünü kəsən, hansı tərəfə atını sürsə, məqsəd ölkəsini zəfər və qələbə ilə fəth edən,

Şeir

“Bəxt onun üzəngisinin həndəvərindədir, qələbə qarşısındadır,
Hər haraya üz tutsa, mələklər dəstəsi onun qoşunudur.

Dəryanın dibində timsah onun qılıncının şimşəyindən tutrəyir,
Onun əsgərlərinin qılınclarından meşələr aslansız qalıb”,

Əbül-Fəvaris Teymur Bahadır xan – Allah onun ömrünü uzat-
sın – Qunduz, Bəğlan, Hisari-Şadman, Bədəxşan və Türküstan
ətrafına qədər olan vilayətlərin əmirləri və qoşunu ilə sənin üstünə
gələcək ki, o ölkəni ələ keçirib bizim ixtiyarımıza versin. Yox,
əgər Allah eləməmiş, bu dəfə də baş tutmasa, onda qələbə şüarlı
bayraqlarla öz qoşunumuzu göndərəcəyik. Əvvəlcə əziz övladım,
murad gülünün qönçəsi, canımın təsəllisi, ürəyimizin təpəri, hər
yanda igidlik zərbinə görə döyüş meşəsinin aslanı kimi tanınan,

Şeir

“Nizəsinin zərbəsindən fələyin qəddi əyilib,

Cəmşid kimi iki yüz şah onun kəməndində əsirdir.

Döyüş meydanında qılıncını sıyırsa,

İtaətsizlərin başını qana bulayar”,

Əbül-Nəsr Kəmaləddin Sevincək Məhəmməd Bahadır xana –
Allah onu qorusun – bir dəstə əmir və yaxın adamlarla birlikdə bu
işə həvalə edəcəyik və tacımın dürrü olan övladım, dövrənin
şücaətli, cəngavərlik Ceyhununun timsahı Həmzə Bahadır xan
sağ cinahdan, məmləkətin gözü olan övladım, şücaəti ilə ölkələrdə
tanınmış Səliməddin Mehdi Bahadır xan sol cinahdan, Əndican,
Qəndi-Badam, Şahruxiyyə, Daşkənd, Şəhrisəba, Otrar, Seyran,
Ürgənc, Xarəzm, Ceyhun sahilləri, Kaşğar və Mənqitdən tutmuş
Qırpaq və Qəlmaq ətrafına qədər yerləşmiş əmirilər, sərkərdələr və
din əsgərləri ilə birlikdə üstünə yeriycək, düşmənlə vuruşacaq və
bu zaman orada olan dövlət əyanları vüqarla qəhrəmanlıq mey-
danına qədəm qoyacaqlar. Allah-taalanın köməyi ilə “Allah sənə
yenilməz qələbə verəcəkdir” xəzinəsindən qarşımıza qələbə çıxar-
caq.

Elan edin ki, müqavimət yeriniz hansı məkan olacaqdır. Vəs-səlam!" (74).

Göründüyü kimi, Şeybək xan artıq özünü Şah İsmayıl ilə müharibəyə hazır bilirdi və hətta tərəflər arasında döyüşün harada baş verə biləcəyi ilə də maraqlanırdı.

İki tərəf arasında dərinləşməkdə olan gərginliyin sovuşdurulması üçün Şah İsmayıl yeni bir məktub yazıb Şeybək xana göndərməyi lazım bildi. Şah İsmayıl, xüsusilə, yolların və körpülərin xarab vəziyyətdə olması haqqındakı sözlərin hər məktubda təkrarlanmasını məntiqdən kənar sayırdı. Ona görə də Şeybək xan üçün hazırlanan yeni məktubda Şah İsmayıl öz təəccübünü belə ifadə etdi: "Buyurmuşdunuz ki, yolları və körpüləri təmir edib iqamətlər hazırlayaq. Xeyli müddətdir ki, buyurduqlarınız hazır edilib. Təşrif gətirməməyinizin səbəbi nədir? Hər halda sizə elan edirəm ki, mən də cah-cəlalla görüşə gəlirəm" (75).

"Tarix-i aləməra-yi Abbasi" bu məktublaşma haqqında belə yazırdı: "Süleyman şanlı xaqan iki-üç dəfə yaxşı danışan səfirləri, o cümlədən dövrünün məşhur, istedadlı adamlarından olan Şeyxzadə Lahicini elçiliyə göndərib, [Şeybani xan] fitnə-fəsaddan əl çəkməyə çağırırdı. [Lakin Şeybani xan] öz qarabəxtliyi ucbatından [şahın] cavabında kobud sözlər yazıb, mənasız kəlmələr işlədib qeyd etmişdi ki, islam həccinə getmək arzusundadır, görəsən, onun [Şah İsmayıl] görüş yeri İraq və Azərbaycanın harasında olacaqdır? Süleyman şanlı xaqan da gözəl ibarələrlə cavab məktubunda yazmışdı ki, biz də cinlərin və insanların imamının mübarək məzarını ziyarət etmək fikrindəyik, inşallah, görüş yeri müqəddəs və ulu Məşhəddə olacaqdır" (76).

Ümumiyyətlə, Şeybək xanın göndərdiyi məktublarında Şah İsmayılın təhqir edilməsi, onun əcdadlarının aşağılanması qabarıq şəkildə özünü göstərirdi. Məsələn, məktublarının birində Şeybək xan bildirirdi ki, padşahlıq atadan oğula miras qalmalıdır. Yəni Şah İsmayılın əcdadları padşah nəslinə mənsub olmadığı üçün onun da cahangirlik iddiasına düşməsi düzgün deyildir. Ona görə də Şeybək xan tələb edirdi ki, Şah İsmayıl taxtdan geri çəkilmə-

lidir. Məktublarının birində Şeybək xan Səfəvi şahının anasının Uzun Həsənin qızı olmasını yazır və sonra da bildirdi ki, taxt-tac ana xətti ilə övlada keçmir. Başqa sözlə, Şah İsmayılın taxt-tac ələ keçirməsi üçün Uzun Həsənə varislik iddiası da irəli sürə bilməzdi. Məktubdan əlavə Şeybək xan Şah İsmayıla bir kəşkül və bir dənə də əsa göndərmiş və bununla onun dərvişlik əcdadına işarə etmişdi (77).

Şeybək xanın iddialı davranışı ətraf bölgələrin bir çox hakimlərində onun məğlubedilməzliyi haqqında təsəvvür yaratmışdı. Ona görə də onların Səfəvi hakimiyyətinə münasibətində də dəyişikliklər baş verməyə başlayırdı. Məsələn, Mazandaran hakimi Ağa Rüstəm artıq bölgədə söz sahibi Şeybək xanı hesab edirdi və ona görə də Səfəvi xəzinəsinə illik bac-xəracı verməkdən imtina etmişdi. O hətta Səfəvi əyanlarına çatdırırdı ki, mənim əlim Məhəmməd xan Şeybaninin ətəyində olduqca Şah İsmayıldan heç bir qorxum yoxdur (78).

Beləliklə, Taclı Bahadır tərəfindən gətirilən məktuba da Şah İsmayıl cavab yazdırıb onu Xəlil ağa adlı birisinə verdi və onu da Taclı Bahadırla bilikdə Herata yola saldı. Şah İsmayıl bu məktubu göndərsə də, özbəklərlə müharibənin qaçılmaz olduğunu görürdü və ona görə də müharibəyə hazırlaşmaq üçün Təbrizə yola düşdü. Xəlil ağa isə Taclı Bahadırla yolunu davam etdirərkən Polkörpü adlı məntəqədə bir dəstə silahlı özbəklə qarşılaşdı. Onların kim olduğunu öyrənməyə çalışanda Taclı Bahadır bildirdi ki, bu dəstə onların müşayiət edilməsi üçün gəlmiş ola bilər. Polkörpü məntəqəsi Səfəvi səltənəti ilə Xorasan vilayətinin sərhədində yerləşirdi və ona görə sərhəd-keçid məntəqəsinə özbək qoşun dəstəsinin yerləşdirilməsi Xəlil ağanın haqlı marağına səbəb oldu. Gecə ikən o, özbək silahlılarından birini gizli şəkildə haqlayaraq ondan qoşun dəstəsinin sərhəd nöqtəsinə yerləşdirilməsinin məqsədini öyrənməyi bildi. Bu döyüşçünün verdiyi məlumatla görə, Səfəvilərə qarşı müharibə başlamazdan əvvəl Şeybək xan 40 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Qövr və Ğarcistana hücum etsə də bu yürüşdə ağır məğlubiyətə uğramış və 40 min nəfərlik qoşun dəstəsindən cəmi

14 min nəfər sağ qalmışdı. Kor-peşman Herata qayıdan Şeybək xan istəmirdi ki, onun məğlub olması və ağır itkilərə məruz qalması xəbəri Şah İsmayıla çatsın. Ona görə də qoşun dəstəsini sərhəd məntəqəsində yerləşdirmişdi ki, kimsəni Xorasan vilayətindən Səfəvi səltənətinə keçməsinə icazə verilməsin. Bu yolla Şeybək xan məğlubiyyəti haqqında xəbərlərin yayılmasının qarşısını almağa çalışırdı (79).

Əfqanıstanın Qövr və Ğarcistan məntəqəsində şiə məzhəbinə mənsub olan hezarə camaatı yaşayırdı. Bu camaatın şiə məzhəb olması Şeybək xanı çox narahat edirdi və güman edirdi ki, Səfəvi qoşunlarına qarşı müharibəyə başlasa hezarələr toplaşıb ona arxadan güclü zərbə vura bilələr. Hezarələrin kifayət qədər güclü qüvvələri var idi. Ona görə Şeybək xan qoşun dəstəsi ilə hezarələrə güclü zərbə vurmaq istədi. Lakin məqsədinə nail ola bilmədi və dağlıq şəraitdə daha yaxşı döyüşməyə adət etmiş hezarələr özbək qoşunlarına ağır zərbələr vurdular (80).

Xəlil ağa Polkörpü məntəqəsində Şeybək xanın hezarələrə məğlubiyyəti və onun düşdüyü vəziyyət haqqında məlumatı kağız üzərinə köçürərək çapar vasitəsilə Şah İsmayıla göndərdi. Həmin çapar gizli şəkildə yola düşdü və Şah İsmayıl Qəzvində olarkən çapar onun hüzuruna yetişdi. Şah İsmayıl Xorasana doğru hərbi yürüşə başlamazdan əvvəl Şeybək xanın düşmüş olduğu vəziyyət haqqında qiymətli məlumatlar əldə etmiş oldu. Sonra Şah İsmayıl Qəzvindən Tehrana doğru hərəkətə başladı (81).

Xəlil ağa və Taclı Bahadır bir müddətdən sonra Polkörpüdən Herata doğru hərəkətlərini davam etdirdilər. Bu səfər Şeybək xanı heç də razı salmadı. Xəlil ağa onunla görüşündə Şah İsmayılın məktubunu təqdim etməklə bərabər, onun sözlərini də çatdırdı və bildirdi ki, Şeybək xan bir neçə dəfə elan etməsinə baxmayaraq Məkkə ziyarətinə yola düşməmişdir. Xəlil ağa onu da əlavə etdi ki, Şeybək xan bununla bağlı verdiyi bəyanatlarını icra etməsə də, Şah İsmayıl artıq onunla görüş üçün hərəkətə başlamışdır. Başqa sözlə, Şah İsmayıl Xorasan istiqamətində hərbi yürüşə başlamışdır. Şeybək xan bu məlumatdan son dərəcə qəzəbləndi və əmir

və əyanlarına göstəriş verdi ki, Xəlil ağanı həbs edib zindana atsınlar (82).

Şah İsmayıl biləndə ki, Polkörpüdə özbək dəstəsi dayanır, onda bu dəstənin aradan götürülməsi üçün addım atılmasını qərarlaşdırdı. O, Hüseyin bəy Halvaçioğluna göstəriş verdi ki, 300 nəfərlik dəstə ilə Polkörpüyə yollansın. Halvaçioğlu da dərhal bu göstərişin icrası üçün yola düşdü. Polkörpüdə Biyaqu Bahadırın rəhbərliyi altında 400 nəfərlik özbək dəstəsi var idi. Halvaçioğlu çətinlik çəkmədən bu dəstəyə ağır zərbə vurdu və Biyaqu Bahadır canını salamat qurtarmaq üçün Semnana qaçdı. Onun dəstəsindən 300 nəfər qətlə yetirildi. Halvaçioğlu bu döyüşdən sonra geri qayıdib əldə etdiyi nəticə barəsində Şah İsmayıla məlumat verdi. Şah İsmayıl onu bu uğuruna görə mükafatlandırdı və bundan onra Mirzə Məhəmməd Talışa göstəriş verdi ki, 1000 nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Semnana hərəkət etsin, orada hakim olan Şeybək xanın damadı Seyid Məhəmmədi cəzalandırsın. Mirzə Məhəmməd Talış da bu göstərişdən sonra dəstəsini hərəkətə gətirərək Semnana doğru yola düşdü. Şah İsmayıl onun ardınca Hüseyin bəy Lələnin rəhbərliyi altında da 2 min nəfərlik dəstəni göndərdi. Hüseyin bəy Lələ də Semnana doğru hərəkətə başladı. Polkörpünü tərk edib Semnana gəlmiş Biyaqu Bahadır, orada da dayanmağı özü üçün təhlükəli hesab etdi. Qızılbaşların necə fədakarlıqla döyüşdüyünün şahidi olan Biyaqu Bahadır hətta Semnan hakimi Seyid Məhəmmədə də Herata dönməyi təklif etdi. Seyid Məhəmməd eşitdiyi bu sözlərdən sonra təəccüblü bir hala düşdü. Çünki Şeybək xan Biyaqu Bahadırı Türküstan mülkünün Rüstəmi adlandırırırdı. Türküstan mülkünün Rüstəmi olacaq birisinin isə qızılbaşlarla ilk döyüşdən sonra rəngi-ruhu qaçmışdı və bunu onun özünə də dedi. Bununla belə, Biyaqu Bahadır öz qərarının üzərində dayandı və qızılbaşların qorxusundan Semnanı tərk edərək Herata doğru hərəkətə başladı (83).

Biyaqu Bahadırın təkidinə baxmayaraq, Semnan hakimi şəhəri tərk etməyə cəsarət etmədi. Onun sərəncamında 1700 nəfərlik dəstə var idi. Mirzə Məhəmməd Talışın dəstəsinin bir min nəfər-

dən ibarət olması haqqında məlumat aldıqdan sonra Seyid Məhəmməddə belə bir ümid yarandı ki, ona müqavimət göstərə bilər. Ona görə də, Seyid Məhəmməd öz dəstəsini toplayaraq Məhəmməd Talışı şəhərdən kənarında qarşılamağı qərara aldı. Şəhərdən dörd fərsəng aralanandan sonra o, Mirzə Məhəmməd Talışın dəstəsi ilə qarşılaşdı. Tərəflər arasında baş verən döyüşdə qızılbaşlar yenidən öz fədakarlıqlarını nümayiş etdirdilər və özbək dəstəsinə yeni bir zərbə vurdular. Seyid Məhəmmədin geri qaçmaqdan başqa çarəsi qalmadı. O hətta Semnanda dayanmağın təhlükəli olacağını hiss etdiyindən ailəsini və ətrafını toplayıb şəhəri tərk etmək istədi. Amma bu zaman şəhər əhli Seyid Məhəmmədin tez-tələsik qaçmaq niyyətindən xəbər tutanda onun evini mühasirəyə aldı. Burada yeni bir döyüş alovlandı. Tezliklə Mirzə Məhəmməd Talışın dəstəsinin yaxınlaşması xəbəri alınanda Seyid Məhəmməd müqaviməti dayandırdı və şəhər əhalisinin mühasirəsindən çıxaraq Damğana qaçmağa imkan tapdı (84).

Şah İsmayıl yalnız kiçik dəstələrin özbək dəstələrinə qarşı göndərilməsi ilə kifayətlənmədi. Səfəvi şahı eyni zamanda növbəti döyüşlərə hazırlıq göstərişi verdi. Şeybək xan qüvvələri ilə qarşıdurmanın qaçılmaz olduğu anlaşılanda bu qarşıdurmadan qalib çıxmağa zəmanət verəcək sayda qoşun toplanmasına başlandı. Bununla əlaqədar, Şah İsmayıl öz təvaçilərini vilayətlərə göndərdi. Təvaçilər qoşun toplanması üçün şah fərmanını bölgələrə çatdıran və bu işlərə nəzarət edən şəxslər idilər. Şah fərmanına əsasən, əcəm və ərəb İraqlarında, Farsda, Kermənda, Kürdüstanda, Luristanda, Diyarbəkərdə, Aran və Azərbaycanda çoxlu sayda qoşun toplandı və bu qoşunlar yerli hakimlərin rəhbərliyi altında ümumi qoşunlara qatıldılar. Şah İsmayıl bildirdi ki, uzun bir hərbi yürüşə çıxmalıdır və ona görə də yetərli sayda qoşun toplamağı qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri kimi qəbul etdi (85).

Mövcud olan bəzi məlumatlara görə, 1510-cu ilin yazının əvvəllərində Səfəvi səltənətinin qərbində bəzi yaşayış məntəqələrində Səfəvi hakimiyyətinə qarşı itaətsizlik halları baş vermişdi. Şah İsmayıl Xorasana doğru hərəkətə başlamazdan əvvəl bu ita-

ətsizlikləri yatırdı və sonra Xorasana doğru yürüş hazırlıqlarını başladı. Bu hazırlıqlar Təbrizdə başladı və sonra Şah İsmayıl bütün qoşunlarla Sultaniyyəyə gəldi. Sultaniyyədə olarkən, Şah İsmayıl qoşunlara sıra baxışı keçirdi və onların qarşısında dayanan vəzifələri müəyyənləşdirdi. Mənbələrdə olan məlumatlara görə, Sultaniyyədə insanların heyranlıqla izlədiyi bir qoşun toplanmışdı və hələ heç bir zaman belə yüksək nizamda və yaraşıqda qoşun görünməmişdi. Mövcud olan məlumatlara görə, həmin gün təcürübəli Səfəvi döyüşçüləri arasından seçilmiş qorçular dəstəsi Şah İsmayılın taxtının arxasında iki tərəfdə düzülüşdülər. Yasavullar və xas qulamlar da qızıldan olan gürzlərlə onlar üçün ayrılmış yerlərdə düzülüşdülər. İstər qorçuların, istərsə də qulamların və yasavulların elə gözoşxayan geyimləri var idi ki, bu geyimlər onların görünüşünü daha da əzəmətli edirdi. Şah sarayının protokol rəisi olan eşikağasının işarəsi əsasında mərasimdə iştirak edən vilayət hakimlərinin hər biri öz məkanlarını tutdular və bundan sonra Şah İsmayıl onların qarşısında çıxış etdi. Şah İsmayıl bu zaman Şeybək xanla formalaşmış münasibətlər haqqında məlumat verdi və sonra da Xorasana yürüş edilməsinin məqsədüuyğunluğu barəsində mərasimə toplaşan əmir və əyanların münasibətini soruşdu. Bu əmir və əyanların hamısı bir ağızdan Xorasan istiqamətində hərbi yürüşün zəruriliyinə tərəfdar oldular və hətta bu yürüşə hazır olduqlarını da bildirdilər. Söylənilən fikirləri dinləyəndən sonra Şah İsmayıl da öz qərarını açıqladı və bundan sonra mərasimə toplaşanlar üçün böyük bir ziyafət təşkil edildi. Bu ziyafət həm də ağır səfər qabağı bir əyləncə məclisinə çevrildi, bu məclisə musiqiçilər dəvət edildi. Ziyafət məclisi başa çatdıqdan sonra isə Səfəvi əmirlərinin, əyanlarının, sərkərdələrinin və döyüşçülərinin mükafatlandırılması həyata keçirildi. Şah İsmayılın əmri ilə xəzinə qapısı açıldı, böyük miqdarda pul, qiymətli əşyalar, sikkə və qızıl, cins atlar, zərlə işlənmiş at təchizatı, nəfis silahlar və digər əşyalar mərasim iştirakçılarına paylandı. Sıra baxışında iştirak edən qızılbaş döyüşçülərinin hər biri onun razı sala biləcək hədiyyələrlə evinə döndü. Səhəri gün isə böyük təbillərin və şeypurların

sədaları altında döyüşçülər uzaq səfərə yola düşdülər. Qoşunlar Reyə doğru istiqamət götürdülər (86).

Hərəkət zamanı qoşunların qarşısına xüsusi çavuşlar yerləşdirilmişdilər. Əllərində yaşıl bayraqlar olan bu çavuşlar xüsusi və yaraşığıl geyimə malik idilər. Onların vəzifəsi qoşunların qarşısında hərəkət edərək xoş avazla dini məzmunlu şerləri və havaları səsləndirmək idi. Bununla, onlar həm qoşunların əhval-ruhiyyəsini qaldırırdılar, həm də yerli əhalidə mübarizlik əhval-ruhiyyəsini artırırtdılar. Qoşunların tamaşasına toplanan əhalinin sayı çox olanda çavuşlar öz nəğmələrini daha şövqlə və uca səslə oxuyurdular və bununla, əhalinin qoşunlara daha güclü dəstəyini formalaşdırmağa çalışırdılar (87).

Şah İsmayıl Semnandan keçməklə Damğana doğru hərəkətini davam etdirməli idi. Semnanın özbək qoşunlarından təmizlənməsində şücaət göstərmiş qızılbaş döyüşçüləri Şah İsmayıl tərəfindən qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırıldılar. Amma Mirzə Məhəmməd Talış özbaşına Semnanı tərk edib Damğana doğru irəlilədiyinə görə, şahın iradı ilə qarşılaşdı. Şah İsmayıl xəbər tutanda ki, Mirzə Məhəmməd Talış Semnanın keçmiş özbək hakimini ələ keçirmək üçün onun təqibinə başlayıb onda Halvaçıoğlunu onun ardınca göndərdi ki, harada rastlaşsa onu dayandırsan və irəli hərəkət etməsinə imkan verməsin. Çox güman ki, Şah İsmayıl onun dəstəsinin çoxsaylı özbək dəstəsinin zərbəsi altına düşə biləcəyindən ehtiyat edirdi. Qızılbaş qoşunları Semnanı adlayıb Damğana yaxınlaşanda Şah İsmayıl onun diqqətinə çatdırdı ki, verilən əmri icra etmək lazımdır və icazəsiz başqa bir vəzifənin icrasına girişməyə ehtiyac yoxdur. Səfəvi şahı icazəsiz hərəkətinə görə, Mirzə Məhəmməd Talış xəbərdar etməklə kifayətləndi və ona hər hansı bir cəza vermədi (88).

Bir sıra mənbələr Damğanda Sultan Əhməd adlı birisinin hakim olduğunu qeyd edirlər. Həmin hakim Damğana Şeybək xan tərəfindən təyin edilmişdi. Şah İsmayıl öz qoşunları ilə Damğan ətrafına yetişəndə Sultan Əhməd orada dayanmağı təhlükəli bilərək şəhərdən qaçdı. Onun ardınca Astrabad hakimi olan Xacə

Əhməd də çıxış yolunu qaçmaqda gördü və bununla da Damğan və Astrabad şəhər-qalaları da özbək qoşunlarından təmizlənmiş oldu (89). Başqa sözlə, bu şəhərlər heç bir müqavimət olmadan özbək qüvvələrindən təmizləndilər.

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində isə Damğanın qızılbaşlar tərəfindən ələ keçirilməsi bir qədər fərqli şəkildə təsvir edilmişdir. Bu əsərlərin hər ikisi, Damğan qalasında özbək qoşun dəstəsinin olmasından və onların mühasirəyə alınmasından söz açılır. "Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, bu qoşun dəstəsinin tərkibi 2 min nəfərdən ibarət idi. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"a görə isə, Damğanda 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi. "Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, Semnan hakimi Seyid Məhəmməd də canının qurtarmaq üçün bu qalaya sığınmışdı. Amma qızılbaşların yaxınlaşması xəbərini alanda oradan da qaçıb Herata doğru yol götürdü. Damğanda isə buranın hakimi Rüstəm Bahadır qaldı. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"da Seyid Məhəmmədin adı çəkilmir və qalada Rüstəm Bahadırdan başqa Mehdi Xacə adlı birisinin olması bildirilir. Bu əsərdə sonradan onun Rüstəm Bahadıyla qaçması və onların tutulması üçün görülən işlər təsvir edilmişdir. Həmin mənbələrin məlumatına görə, Rüstəm Bahadır qaçmağa müvəffəq olsa da Mehdi Xacə ələ keçdi və sonradan qətlə yetirildi (90).

Qala hakimlərinin qətlə yetirilməsindən sonra oradakı özbək dəstəsi də qalanı tərk etməyə cəhd göstərdi. Onlardan az bir hissəsi qaçıb canlarını qurtara bildilər. Qalanları isə qızılbaşlarla döyüşdə həyatlarını itirdilər. Bununla, Damğan Səfəvi hakimiyyəti altına düşdü. Bu uğurdan sonra Şah İsmayıl Mazandaran hakimi Ağə Rüstəmə məktub göndərdi, onu itaətə dəvət etdi. Həmin məktubda deyilirdi ki, Şeybək xana qarşı müharibə etmək məqsədilə qızılbaş qoşunları Damğan qalasına gəlmişdir və məktub çatan kimi Mazandaran hakimi də öz qoşunları ilə Şah İsmayılın xidmətinə yetişməli idi. Yəni təklif olunurdu ki, Mazandaran hakimi Şah İsmayıla itaəti qəbul etsin və bunun təsdiqi kimi öz qoşunu ilə qızılbaşlarla birlikdə Şeybək xana qarşı döyüşdə iştirak etsin. Məktubda ümid edilirdi ki, qızılbaşlar tezliklə Xorasan vilayətini

və Türkünstanı fəth edə biləcəklər. Vəd verilirdi ki, Səfəvi hakimiyyətinə itaət edəcəyi təqdirdə Mazandaran hakimliyi yenidən Ağa Rüstəmə həvalə olunacaqdır. Əks təqdirdə, onun da Hüseyn Çilavi kimi dəmir qəfəsə salınacağı və ciddi cəzaya çətdirəcəyi bildirilirdi (91).

Amma Ağa Rüstəm bu təklifi qəbul etmədi və lazım gələrsə qızılbaşlara qarşı döyüşə başlamağa da hazır olduğunu bildirdi. Onun bu cavabı Şah İsmayılın böyük qəzəbi ilə qarşılaşdı və onun cəzalandırılması üçün Mazandarana qoşun dəstəsi göndərmək əzmini ifadə etdi. Lakin onun ətrafındakılar bunu məsləhət bilmədilər və təklif etdilər ki, bütün diqqətin Şeybək xanla müharibənin başa çətdirilməsinə cəmlənməsi daha düzgün olardı. O da təklif olundu ki, bu müharibə başa çətdirildəndən sonra Mazandarana bağlı Şah İsmayıl öz qərarını qəbul etsin. Şah İsmayıl sələndirilən məsləhətləri dəyərləndirməklə onları qəbul etdi və Mazandarana qoşun göndərilməsini təxirə saldı. Bundan sonra qızılbaş qoşunları Bestam tərəfə hərəkət etdi və müqavimətə rast gəlmədən Şah İsmayıl Bestamı və Məzinanı da ələ keçirdi. Sonra isə qoşunlara Səbzəvar istiqamətində hərəkət etmək əmri verildi. Səfəvi şahının göstərişi ilə Hüseyn bəy Lələ və Məhəmməd Talış 2 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə əsas qoşunlardan əvvəl Səbzəvara doğru hərəkət etdi. Çox güman ki, Şah İsmayıl Səbzəvarda müqavimətlə rastlaşa biləcəyindən xəbərdar idi və ona görə də ora əvvəlcə avanqard dəstəni göndərdi. "Aləmara-yi Səfəvi" əsərində qızılbaş qoşun dəstəsinin bir min nəfərdən ibarət olması göstərilir. Səbzəvarda isə 3 min nəfərlik özbək qoşun dəstəsi var idi. Qızılbaş dəstəsinin yaxınlaşması ilə onların arasında döyüş baş verdi. Məlumatə görə, bu gərgin döyüş zamanı özbək dəstəsindən 2500 nəfər qətlə yetirildi və şəhər hakimi çox çətinliklə qaçıb canını salamat qurtara bildi. Bununla, Səbzəvar da qızılbaşlar tərəfindən ələ keçirildi və Şah İsmayıl qoşunları şəhərə daxil oldular. İki günlük istirahətdən sonra Şah İsmayıl Nişapura doğru hərəkət edilməsi haqqında göstəriş verdi. Nişapurda isə qızılbaş qoşunları

hər hansı bir müqavimətlə rastlaşmadılar və bundan sonra Şah İsmayıl Herata doğru istiqamət götürdü (92).

Şah İsmayıl "Xorasan vilayətinə qədəm qoyduqda Xorasan vilayətinin özbək hakimləri dayanmağa tab gətirməyib, hər biri öz iqamətgahını boş qoyaraq, Heratda toplandılar. Həzarə yürüşündən qayıtmış Şahibəy xan Heratda idi. O, Süleyman şanlı xaqanın cürətindən, igidliyindən və qorxusuz bir halda Xorasana gəlişindən xoflanaraq, fikir və narahatlıq dəryasına batdı. Onun ürəyində Süleyman şanlı xaqanın vahiməsi və dəhşəti gündən-günə artırdı. [O], müzəffər bayraqların müqəddəs Məşhədin ətrafına çatdığını eşitdikdə o həzrətin qarşısına çıxmaq və döyüşmək qərarına gələ bilmədi və öz qohumu Canvəfa mirzəni Herat qalasında qoyub, özü Mərvə-Şahicana tərəf hərəkət etdi. Canvəfa mirzə də dayana bilməyib, onun ardınca Mərvə getdi. Süleyman şanlı xaqan sevinc və şadlıqla, ürəyi asudə və könlü qorxudan uzaq şəkildə müqəddəs və ulu Məşhədə gəlib, Xorasan sultanının (İmam Rzanın) mələikələr oturan astanasına gedərək, dua və ziyarət etdi. [Şah İsmayıl] o Kəbəyə bərabər astananın səyid və xidmətçilərinə xüsusi mehribanlıq göstərdi. Sonra [o], həmin «vilayət» və imamət taxtının sultanının (İmam Rzanın) ruhundan imdad diləyərək, Şahibəy xanı təqib etmək üçün Mərvə tərəf getdi" (93).

Mənbələrdə olan məlumata görə, Məşhəd yolunda da qızılbaş qoşunları hər hansı bir müqavimətlə rastlaşmadılar. Məşhədin 4 fərsəxlik məsafəsində İmam Rzanın məqbərəsinin qülləsi müşahidə edildi. Həmin andan Şah İsmayıl da, qızılbaş döyüşçüləri də atdan yerə enərək pay-piyada "ya Mövla, ya Mövla" sədaları altında ziyarətgaha doğru irəliləməyə başladılar. Şah İsmayıl hələ Məşhəd yolunda ikən İmam Rzanın məqbərəsinin əmlakının özbək qoşunları tərəfindən talan edilməsi xəbərini aldı. Ona görə Nəcm-i Saniyə göstəriş verdi ki, özünü Məşhədə yetirsin və İmam Rza məqbərəsi üçün zəruri olan xalçalar, qızıl və gümüş qəndillər, şamdanlar alıb ziyarətgahı onlarla təmin etsin. O da əvvəlcədən hərəkət edərək tapşırılan əşyaları almış və İmam Rza ziyarətgahına çatdırmışdı. Şah İsmayıl Məşhədə daxil olan gün onun üçün

ayrılmış iqamətgahda yerləşdi və sabahı gün İmam Rzanın ziyarətinə yollandı. Şah İsmayıl İmam Rza qəbrinin astanasında üzünü yerə toxundurdu və sonra da öz dualarını etdi. Sonra Şah İsmayıl üç gün Məşhəddə qaldı və qoşunlara istirahət verdi. Üç gündən sonra qoşunlar Herata doğru hərəkətlərini davam etdirməli idilər. Amma əmirilər və əyanlar Şah İsmayılın hüzuruna yollanaraq Məşhəddə daha çox dayanmaq barəsində təklif verdilər. Onlar bildirdilər ki, qoşunlar Azərbaycandan başlayaraq uzun bir yol keçmişdir. Bu müddət ərzində atların çoxu arıqlayıb əldən düşmüş və bəziləri hətta qırılmışdılar. Qoşunların ehtiyatları da azalmışdı. Əmirilər və əyanlar məsləhət bildilər ki, qoşunlar təkmilləşdirilsin, onların ehtiyatları artırılınsın, atlara qulluq gücləndirilsin və yalnız ondan sonra Herata doğru yürüş başlansın. Şah İsmayıl öz qazilərinə müraciət edərək onların narahatçılığının doğru olduğunu bildirdi. Amma onu da əlavə etdi ki, İndiyə kimi onun və qızılbaşların gördüyü bütün fədakarlıqlar müqəddəslərin rizası və iradəsi əsasında baş vermişdir. Yəni Şah İsmayıl deyilənlərlə razılığa da, müqəddəslərə pənah aparmağı və onlara sığınmağı məsləhət bildi. "Sizin dedikləriniz ağla və məntiqə əsaslanır. Amma mən elə bir padşahın qulamıyam ki, əməllərinin rəbbinin bu şahbazının rizası olmadan su da içmirəm. İndiyə kimi nə etmişiksə, ağamın icazəsi əsasında etmişik. Siz bunu bilmirsiniz. Padşahımın və ağamın icazəsini sizə bəyan edirəm, siz də xatircəm olun və mənimlə bu müharibəyə yollanın" (94).

Mənbələrdə olan məlumatlara görə, əmirilərin və döyüşçülərin nigarançılığını aradan qaldırmaq üçün Şah İsmayıl öz təklifini irəli sürdü. O təklif etdi ki, müharibə başlanmasına icazə verilməsi ilə bağlı qızılbaşların arzusu kağız üzərinə köçürülsün, bu kağız İmam Rzanın qəbri üzərindəki sandığın üstünə qoyulsun, qəbrin yerləşdiyi hücrənin qapıları bağlansın və bir gün sonra qapıları açıb həmin kağızda müqəddəslərin münasibətinin necə ifadə olunması yoxlansın. Məktubun ümumi məzmunu belə idi ki, qızılbaş qulamı Şeybək xanla müharibə etmək əzmindədirlər. Müharibəyə dərhal yollanmaq və ya onu başqa bir vaxta keçirmək imam

həzrətlərinin iradəsindədir. İmamın əmri necədir? Bildirilir ki, belə bir məktub yazıldıktan sonra İmam Rzanın qəbri üzərinə yerləşdirildi, ziyarətgahın qapıları bağlanıb möhürləndi. Şah İsmayıl və onun əmirləri, əyanları gecəni dua və ibadətdə keçirdilər. Səhəri gün qapılar açıldı və qızılbaşlar tərəfindən hazırlanmış ərz-hala nə cavab verilməsi məlum oldu. Qızılbaşların ərz-halı üzərində belə yazılmışdı: "Sizə müharibə buyurdum, yola düşün ki, qələbə və zəfər sizinlə olacaqdır" (95).

Belə bir cavabı oxuyanda Şah İsmayıl da, onun ətrafındakı əmirlər və əyanlar da səcdəyə gəldilər, dua və ibadətdən sonra mübariz iradə ilə səfər hazırlığına yola düşdülər. Qızılbaş əmirləri və əyanları alınan cavabın müqəddəslərin iradəsi olmasına şübhə etmədilər. Onlar eyni zamanda bu iradənin ifadəçisi olan mürşid-kamil Şah İsmayılın qərarına qarşı öz məsləhətlərini ortaya qoymalarını günah kimi qəbul etdilər və bu günahın bağışlanması üçün Şah İsmayıldan əfv dilədilər. Şah İsmayıl isə əmirlərinə hərəkət əmri verdi və öncə pişxananı (avanqard dəstəni) Herata doğru hərəkətə gətirdi.

Qızılbaş qoşunlarının Semnandan başlayaraq uğurlu bir yürüşlə Herata doğru irəliləməsi Şeybək xan və onun ətrafı tərəfindən ciddi şəkildə izlənilirdi. Hələ Semnan özbək qoşunlarından təmizləndəndən sonra Şeybək xan bundan xəbər tutmuşdu və qızılbaş qoşunlarının qarşısının alınması üçün yollar arayırdı. Amma o özü də başa düşürdü ki, sərəncamında olan qüvvələrlə Şah İsmayıla müqavimət göstərmək mümkün olmayacaqdır. Qızılbaşlarla müharibəyə girmədən Heratı tərk etməyi də Şeybək xan öz şəxsiyyətinə sığışdıra bilmirdi. O öz əyanlarına və əmirlərinə də bildirirdi ki, Şah İsmayıla göndərdiyi kobud məzmunlu məktublardan sonra onunla barış edilməsi artıq mümkün deyildir. Şeybək xan yaxınlaşmaqda olan real təhlükədən xilas olmaq üçün həm Türküstandan qoşun göndərilməsini xahiş etmişdi, həm də vilayət hakimləri olan övladlarına qoşun toplamağı tapşırırmışdı. Güman edilirdi ki, Şeybək xanın övladlarının rəhbərliyi altında 60 min nəfərlik özbək qoşunu toplanacaq. Şeybək xanın özünün rəhbərliyi

altında isə 40 min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi. Şeybək xan inanırdı ki, bu qoşunlar toplansa qızılbaşlara qarşı müharibə aparmaq mümkün olacaqdır. Amma qızılbaş qoşunları Məşhədə daxil olduqdan sonra Şeybək xana bəlli oldu ki, Şah İsmayılın Herata qarşı müzəffər yürüşünün qarşısını almaq mümkün deyil. Ona görə də Şeybək xan Heratın müdafiəsini Canvəfa Mirzəyə tapşırıb Mərvə yollandı. O inanmırdı ki, Şah İsmayıl öz qoşunları ilə Mərvə tərəf irəliləsin. Hətta qızılbaşların Mərvə yürüş edəcəyi təqdirdə belə, Şeybək xan bu şəhərdə etibarlı şəkildə mühafizə olunacağına şübhə etmirdi. Çünki Mərv qalası kifayət qədər möhkəm bir qala idi və Şeybək xan əmin idi ki, Şah İsmayıl öz qoşunları ilə bu qalanın müqavimətini qıra bilməyəcəkdir(96).

“Əhsənüt-təvarix” müəllifi bu barədə belə yazırdı. Şah İsmayıl “Reydən köhlən atının yüyənini Damğan vilayətinə doğru çevirdi. O şəhərin hakimi Əhməd sultan Şeybək xanın kürəkəni idi. O, zəfər şüarlı əsgərlərin gəlişindən agah olduqda Herat tərəfə qaçdı. Astarabad hakimi Əhməd Qünqürat da fərar edib Xarəzm tərəfə getdi. Astarabadın say-seçmə adamlarından Seyid Rəfi, Baba Nodar və b. bol peşkəşlə Bistamda büsatı öpmək izzətinə qovuşdular. Cəcərm bölgəsində Xoca Müzəffər Bitikçi [şahın] hüzuruna gəlmək şərəfinə nail oldu.

... O tərəfdən Həzarə yürüşündən ürəyi yüz parçaya bölünmüş (qəmgin) halda dönən Şeybək xan Cahanara bağında olduğu zaman Əhməd sultan Herata çatıb ərz etdi:

- İsgəndər şanlı xaqan döyüş ahəngini kökləyərək Xorasana gəlmişdir. Əsgərləri o qədər çoxdur ki, ədəd və bəyan natiqləri onu saymaqdan tənğə gələrlər və qələmin xoş rəftarlı atı onu hesablamaq meydanında ayaqlarını daşa vurur. Kamandarları ox zərbəsi ilə Nəsri-Tairi fələyin zirvəsindən yerə salarlar. Qılınc vuranları iti qılıncın qüdrəti ilə qan tökən Mərrixin canından qiyamət gününün naləsini qopararlar. Nizə oynadanları nizənin ucu ilə qaranlıq gecədə dənizin dibindən balıq çıxararlar. [Onun ordusunun] igidləri döyüş gününü zifaf gecəsi bilərlər və nizə yarasını dadlı meyvə sayarlar.

... Şeybək xan daim ağzını açıb, “tezliklə İraq və Azərbaycan hüduduna qoşun çəkəcəyik və o məmləkətin işğalından sonra Hicaza hərəkət edəcəyik” – deyə boş-boş sözlər danışdı. Buna baxmayaraq, həmin zaman o qədər qorxuya düşdü ki, qələbə şüarlı qoşunlar Səbzəvara gəlməzdən öncə, rəcəb ayının (04.10-02.11.1510) axırında, Ayın [astroloji cəhətdən] uğursuz mövqedə olduğu bir vaxtda Heratdan Mərvə qaçdı.

...O, haçaquyruq oxun qorxusundan, quruya çıxmış balıq kimi iztiraba düşdü, ilan rəftarlı oxun təlaşından, qabığına atan ilan kimi zirehini atdı və aslan kimi hiddətli ordunun qorxusundan, qarışqanın gözü boyda nicat yolu axtardı. Onun fərarından sonra Canvəfa mirzə Mavəraünnəhr camaatı ilə birgə xanın ardınca Mərvə doğru tələsdi. Şeybək xan qalaya sığınmağa qərar verib, şəhərdən kənardakı rəiyyəti şəhərə gətirərək Mərvənin bürclərini və qala divarlarını elə möhkəmləndirdi ki, onu yazmaq və deməklə şərh etmək mümkün deyildir. O, Übeyd xanı və Teymur sultanı çağırmaq üçün Səmərqəndə və Buxaraya elçilər göndərdi. Bu xəbərlər Tus ətrafında İsgəndər şanlı xaqana çatdı. [İsgəndər şanlı xaqan] səkkizinci imam Əli ibn Musa ər-Rzanın – ona, əcdadına və övladına Allahın salamı olsun – mələklərin yuvası olan astanasını təvaf etmək üçün öz nəfis vücuduna ehram bağlayıb niyaz və ixlas qədəmi ilə həmin Kəbə xüsusiyyətli məqbərəyə tələsdi” (97).

Özbək qoşunlarının Mərvə çəkilməsi həm də Şeybək xanın əyanlarının təklifi idi. Onlar bildirdilər ki, Herat tərək edilsə də bu şəhər öz yerindədir. Qızılbaşlar bölgədən çəkiləndən sonra bu şəhəri yenidən ələ keçirmək mümkündür. Canvəfa Mirzə isə təklif etdi ki, Şeybək xan Səfəvi şahına məktub göndərsin və onunla Mərv ətrafında görüşməyə hazır olduğunu bildirsin. Canvəfa Mirzə güman edirdi ki, bu xəbəri eşidəndən sonra Şah İsmayıl Mərvə qədər uzun bir yol keçməyə ehtiyac duymayacaq və Məşhəd ətrafından geri qayıdacaqdır. Şeybək xan məktub yazılması ilə bağlı Canvəfa Mirzənin təklifini bəyəndi, ona əhsən dedi, eyni zamanda Heratın ciddi şəkildə mühafizə olunmasını ona tapşırırdı.

Sonra da Mərvə çəkilməsi ilə bağlı məktub yazıb Şah İsmayılı göndərdi. Bu məktub Cam adlı məntəqədə Şah İsmayılı yetişdi (98). Amma yuxarıdakı məlumatdan görünür ki, Canvəfa Mirzə də Heratda çox dayanmadı və o da geri çəkildi.

“Əhsənüt-təvarix” əsərinin verdiyi məlumata görə isə, Şah İsmayıl hələ Məşhəddə İmam Rzanın məzarını ziyarət etdiyi günlərdə Şeybək xanılın Mərvə qaçması haqqında məlumat əldə etmişdi. Həmin günlərdə irəliyə göndərilmiş olan qızılbaş dəstələrinin əsir edərək gətirdikləri özbək döyüşçüləri ona belə bir məlumat vermişdilər. Bu xəbəri alandan sonra əvvəlcə Danə Məhəmməd bəy Əfşarın rəhbərliyi altında bir qızılbaş dəstəsini mənqəlay kimi Mərv istiqamətinə göndərdi. Sonra isə özü qoşunlarla Mərvə tərəf hərəkərə başladı (99).

Bəzi məlumatlara görə, Səbzəvarla Nişapur ələ keçiriləndən sonra Şah İsmayıl özü də Şeybək xana məktub göndərmişdi, həmin məktubda Şah İsmayıl yazmışdı ki, bizimlə müharibə aparılması və tərəflər arasında baş verəcək döyüşün yerinin müəyyənləşdirilməsi haqqında boş-boş danışıqlarına baxmayaraq səni tapmaq mümkün deyil. Səfəvi şahı bildirirdi ki, özbəklərin əlində olan şəhərləri bir-birinin ardınca ələ keçirsə də özbək qoşunlarından bir xəbər yoxdur. O, sonra da istehza ilə əlavə edirdi ki, Xorasan vilayətini qızılbaşların öhdəsinə buraxıb Amu-Dərya çayının o biri tərəfinə adlasa onun üçün daha ağılabatan olar. Əks təqdirdə isə bir daha təklif olunurdu ki, döyüş aparılması üçün Şeybək xan yer müəyyən etsin. Şah İsmayılın Şeybək xana ünvanladığı bu məktubun çatdırılmasını yasavul Hüseyn bəy adlı birisinə həvalə olundu. Hüseyn bəy də bir neçə nəfərin müşayiəti ilə Herata yola düşdü. Mənzil başına yaxınlaşanda Herat əhli Səfəvi elçisinin gəlişini böyük maraqla qarşıladı. Şəhər küçələrində onun başına çoxlu sayda adam toplaşdı. Hündür boylu, zəhmli baxışlara malik, bıqları qulağının dibinə qədər burumlanmış Hüseyn bəy onun ətrafına toplaşan adamların arasında hündür səslə imam övladı tərəfindən məktub gətirdiyini bildirdi. Yerli əyanlar tərəfindən Hüseyn bəy Herat sarayına müşayiət olundu. Mövcud məlumata

görə, Şeybək xanın sarayında Səfəvi elçisinin əyləşməsi üçün kürsü qoyulmuşdu. Hüseyn bəy əyləşən kimi onun ağırlığından bu kürsü sınıb parçalandı. İkinci və üçüncü kürsülər də belə yararsız vəziyyətə düşdülər. Bundan sonra Məhəmməd xan Şeybəkin göstərişi ilə dəmir kürsü gətirildi və qonağa təqdim olundu. Elçi tərəfindən isə Şah İsmayılın məktubu təqdim olundu. Lakin Hüseyn bəyin bu gəlişi bir nəticə vermədi. Dinlənildikdən sonra o, Heratdan yola salındı (100).

a) Mərv döyüşü

Şeybək xanın Mərvə çəkilməsi haqqında məktubu Şah İsmayıl ilə yetişəndə o, Durmuş xanı yanına çağırdı və Heratın hakimliyini ona həvalə etdi. Sonra da ona tapırdı ki, qızılbaş dəstəsi ilə Herata yollansın, bu şəhəri ələ keçirsin, Canvəfa Mirzəni əsir götürsün, öz müavinini Heratda saxlayaraq Canvəfa Mirzə ilə qayıdıb yenidən qızılbaş qoşunlarına qatılsın. Durmuş xan isə Şah İsmayıldan icazə istədi ki, onun yanında qalsın, onunla birlikdə Mərv yürüşündə iştirak etsin və yalnız Mərvdən qayıtdıqdan sonra Herata yürüş etsin. Şah İsmayıl onun bu xahişini qəbul etdi və sonra da Cam adlanan məntəqədən Mərvə doğru hərəkətə başlamaq haqqında göstəriş verdi (101).

Bununla, Şah İsmayıl Heratı ələ keçirmədən Mərv qalasına doğru hərəkət etmək əmri verdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sərxsə yetişərkən Şah İsmayıl irəliyə bir qızılbaş dəstəsinin göndərilməsini məqsədəuyğun bildi. Onun Danə Məhəmməd adlı əmiri könüllü şəkildə bu işin ona tapşırılmasını xahiş etdi. Danə Məhəmməd yaşlı əmirlərdən biri idi və məlumatlara görə onun oğlu Əxi Sultan qızılbaş qoşunlarında ələmdarbaşı vəzifəsində xidmət edirdi. Danə Məhəmməd hələ Şah İsmayılın atası Sultan Cüneyd və qardaşı Xoca Əli Mirzənin qoşunlarının tərkibində qızılbaş hərəkətində iştirak etmişdi və qızılbaş hərəkətinə sadıq əmirlərdən biri hesab edilirdi. Şah İsmayıl onun könüllü şəkildə Mərvə tərəf göndərilən dəstəyə rəhbərlik etmək istəyinə əks getmədi. Amma

onu yola saldıqdan sonra Şah İsmayıl hüznü bir ifadə alaraq yarındakılara bildirdi ki, biz Danə Məhəmmədi bir daha görməyəcəyik. Doğrudan da belə oldu və özbək qoşunlarına qarşı mübarizədə Danə Məhəmməd şəhid oldu (102).

Danə Məhəmmədin dəstəsinin ardınca Şah İsmayılın göstərişinə əsasən, əvvəlcə Mirzə Məhəmməd Talış talışlılardan toplanmış dəstə ilə, onun ardınca da Hüseyn bəy Halvaçioğlu Mərv istiqamətinə yola salındılar (103).

Şah İsmayıl tərəfindən Mərv istiqamətində ön dəstənin göndərilməsi Şeybək xan tərəfindən diqqətlə izlənilirdi. O, Mərvə yetişəndən sonra bu qalanın möhkəmləndirilməsi üçün müəyyən addımlar ata bildi. Əvvəla, Canvəfa Mirzənin Heratda qalması məqsəduyğun sayılmadı və o, qoşun dəstəsi ilə Mərvə qayıtdı. Şeybək xan onun Mərvə qayıtmasının səbəbini soruşanda Canvəfa Mirzə bildirdi ki, bölgənin taleyi Mərvdə müəyyənləşəcəkdir. Əgər Mərv döyüşündə Şah İsmayıl qələbə əldə edə bilsə, onda Herat da, bütün Xorasan da onun olacaqdır. Şah İsmayılın Mərv ətrafında məğlub olacağı təqdirdə isə Şah İsmayıl bölgədən çəkilməyə məcbur olacaqdı və onda Heratın müdafiəsinə də bir ehtiyac qalmayacaqdı. Şeybək xan onun bu fikri ilə razılaşdı və Mərvin müdafiəsinə diqqəti daha da gücləndirdi. Şeybək xanın vilayət hakimi olan oğlu Məhəmməd Timur sultanın və qohumu Ubeydulla xanın rəhbərliyi altında Mərvə əlavə qoşun dəstələri gətirildi. Bundan başqa kömək üçün Mavəənnəhrdən də qoşun dəstəsinin gəlməsi gözlənilirdi. Yəni qızılbaş qoşunlarından mühafizə olunmaq üçün Mərvdə artıq müəyyən sayda qüvvə toplanmışdı. Ona görə, Şeybək xan qızılbaş qüvvələrini qaladan kənar qorşılamağı qərara aldı (104).

Bir sıra mənbələrin məlumatına görə, Şeybək xan qızılbaş dəstəsinin yaxınlaşması xəbərini alanda Canvəfa Mirzəni özbək qoşun dəstəsi ilə irəli çıxardı. Tahirabad adlanan məntəqədə Danə Məhəmmədin dəstəsi ilə Canvəfa Mirzənin dəstəsi arasında gərgin bir döyüş baş verdi. Doğrudur, Danə Məhəmməd bu döyüşdə şəhid oldu. Amma qızılbaşlar fədakarlıq göstərərək sayca üstün olan

özbəklərə ciddi zərbə vurdular və onları geri qaçıb Mərv qalasına sığınmağa məcbur etdilər (105).

“Şeybək xan qələbə nişanlı əsgərlərin ön dəstəsinin yaxınlaşdığını öyrəndikdə özünün böyük əmirlərindən olan Canvəfa mirzəni və Qənbər bəyi bir dəstə bahadırla onları qarşılamağa göndərdi. Tahirabad kəndi ətrafında özbəklərlə qızılbaşlar bir-birinə çətdilər və silaha əl atdılar. İti qılıncın şimşəyindən herb və savaşa atəşi alovlandı və atəş saçan xəncərin ildırımından döyüşçülərin sinəsi kömür kimi yandı. Danə Məhəmməd özbəklərdən birinin [atdığı] oxla şəhidlik şərbətini içdi. Buna baxmayaraq, qazilər şahın dövlətinin qüvvəsi ilə üstünlük bayrağını ucaldılar və özbək qoşununu Mərvin içinə qovdular” (106).

"Aləmara-yi Səfəvi" və " Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində isə bu döyüşün təsviri fərqli şəkildə verilmişdir. Bu əsərlərdəki təsvirlərdən belə bir qənaət hasil olur ki, özbək və qızılbaş dəstəsi arasındakı döyüş Mərv qalasının çox yaxınlığında baş vermişdi və Şeybək xan da qala divarları üzərindən bu döyüşü izləyə bilmişdi. Adları çəkilən mənbələrdə bildirilir ki, Danə Məhəmmədin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi yaxınlaşanda Şeybək xan bu dəstənin necə döyüşməsinə müşahidə etmək qərarına gəldi. Ona görə də Canvəfa Mirzəyə qoşun dəstəsi ilə qızılbaşların qarşısına çıxmağı əmr etdi. Canvəfa Mirzə isə Şeybək xanın nəzərinə çatdırdı ki, Taclı Bahadırla Sarıoğlan qızılbaşlara qarşı vuruşmaq arzusunu bildirmişlər və onlar istəyirlər ki, qızılbaşlara qarşı döyüşmələrini Şeybək xan da müşahidə etsin. Şeybək xan bu təkliflə razılışıb öz əmirlərinin sərəncamına 3 min nəfərlik bir dəstə verdi və onları Danə Məhəmmədin dəstəsinə qarşı göndərdi. Özbək dəstəsinin sayca çox olması Danə Məhəmmədi heç də qorxutmadı və döyüşə başlamazdan əvvəl oğlu Əxi Sultanı yanına çağırdı, ona öz vəsiyyətini elədi. Danə Məhəmməd oğlu ilə halallaşaraq ona Səfəvi ocağına sadıq qalması vəsiyyət etdi və bildirdi ki, bu ocağın kəraməti ilə çox qarşılaşıbdır. Sonra əlavə etdi ki, mürşidi-kamilə qarşı heç zaman sədaqətsizlik göstərməsin və qızılbaş ələmini yaxşıca qoruyub saxlasın (107).

Sayca çox olan özbəklərə qarşı qızılbaşlar öz mübarizliklərini və iradələrini ortaya qoydular. Güclü düşmənlə qarşılaşmağa baxmayaraq qızılbaşlar onların qarşısında sınımadılar və bütün güclərini nümayiş etdirdilər. Onların döyüşü Şeybək xanın özünü də heyrətə gətirdi və əyani olaraq gördü ki, qızılbaşların döyüş-kənliyi nədən ibarətdir. Danə Məhəmməd isə yaşının çox olmasına baxmayaraq qızılbaşlara nümunə göstərdi və döyüşün ən gərgin anlarından birində Sarıoğlanla qarşı-qasıya gəldi. Sarıoğlan da Danə Məhəmmədi yaşlı bilib ona asanlıqla üstün gələcəyini güman etsə də, öz niyyətinə nail ola bilmədi. Onun endirmək istədiyi nizə zərbəsini Danə Məhəmməd dəf etdikdən sonra özü ona zərbə endirdi və bir zərbə ilə Sarıoğlanı atdan yerə sala bildi. Bununla da onun həyatına son qoyuldu. Şeybək xan baş verən bu səhnəni izlədikdən sonra qəzəblənərək qızılbaş dəstəsinin üstünə daha 8 min nəfərlik bir qoşun dəstəsini göndərdi və göstəriş verdi ki, qızılbaş dəstəsi əhatəyə alınsın və bütünlüklə məhv edilsin. Bununla, o, Şah İsmayıl da ağır bir dərs vermək istədiyini gizlətmirdi. Əlavə qoşun dəstələrinin döyüşə atılması qızılbaşların vəziyyətini mürəkkəbləşdirəcəyi güman edilsə də bu zaman Mirzə Məhəmməd Talışın və Hüseyn bəy Halvaçıoğlunun qızılbaş dəstələri özlərini yetirdilər. Bu da imkan verdi ki, qızılbaşlar ruhlanaraq özbək döyüşçülərinin üstünə atılsın. Qızılbaşların güclənməsinə baxmayaraq, döyüşün gedişində Danə Məhəmməd sinəsindən oxla yaralandı. Bu da onun şəhid olmasına gətirib çıxardı. Danə Məhəmmədin oğlu Əxi Sultan bunu görəncə özünü atasının yanına atdı, amma onun vəziyyətinin ağır olduğunu gördü. Elə bu zaman Şah İsmayılın rəhbərliyi altında bütün qoşunlar həmin bölgəyə gəlib yetişdilər. Özbək döyüşçüləri Şah İsmayılın gəlməsindən xəbərdar olunca qala daxilinə qaçmağa başladılar. Əxi Sultan isə özünü Taclı Bahadırın arxasına atdı ki, onu tapıb atasının qisasını alsın. Axtarıb onu tapa bildi. Taclı Bahadır canını qurtarmaq üçün əlini ox-kamana atdı ki, Əxi Sultanı qabaqlaya bilsin. Amma Əxi Sultan buna imkan vermədi və qılıncının zərbəsi ilə onu iki yerə böldü. Şah İsmayıl isə döyüş meydanına yetişsə də, döyüşə qatıl-

madı. O, dayandığı mövqedən qızılbaşların necə döyüşməsinə seyr etdi və Danə Məhəmmədlə maraqlandı. Ona məlumat verildi ki, Danə Məhəmməd artıq şəhid olmuşdur. Şah İsmayıl bu xəbəri çox böyük təəssüflə qarşıladı. Əxi Sultan isə ayağı-başı yalın halda gəlib Səfəvi şahına təzim edəndə, Şah İsmayıl onun döyüşkənliyinə ehtiramını bildirdi, başındakı çox qiymətli tacını çıxarıb Əxi Sultanın başına qoydu (108).

Şah İsmayıl 1510-cu il noyabr ayının 22-də Mərv ətrafına yetişdi və şəhəri mühasirəyə aldı. Səfəvi şahı qala mühasirəsi üçün malik olduğu təcrübəni işə saldı, qala bürclərini, qala divarlarının ayrı-ayrı Səfəvi əmirlərinə tapşırırdı və onlara qala divarlarının fəth edilməsi yollarını tapmağı əmr etdi. Amma Mərv qalası kifayət qədər möhkəm bir qala idi və müşahidələrdən sonra Şah İsmayıl özü də belə bir qənaətə gəldi ki, adi mühasirə ilə bu qalanı almaq mümkün olmayacaqdır. Qala mühasirəsini yarmaq üçün istifadə edilən mancanaqlar, divar vuran dəzgahlar isə Mərv ətrafına gətirilməmişdi. Şah İsmayıl əslində buna ehtiyac olacağını güman etmirdi. Çünki bir tərəfdən hərbi yürüş ilkin olaraq başqa istiqamətdə planlaşdırılmışdı, digər tərəfdən isə belə ehtimal olunurdu ki, böyük iddialarla uzun-uzadı məktublar göndərən Şeybək xan açıq meydan döyüşünü seçəcək və Səfəvi qoşunları qarşısından qaçıb qalaya sığınmayacaqdır (109).

Səfəvi qoşunlarında Div Sultan Rumlu, Cayan Sultan Ustaclı, Badencan Sultan Rumlu, Zeynal Sultan Şamlı, Mirzə Məhəmməd Talış və digər əmirlər Mərv qalasının mühasirəsi ağırlığını öz üzərinə götürmüşdülər. Bu əmilər hər gün özbək qoşun dəstələrinin qala xaricinə olan hücumlarının qarşısını almaqla qarşıya qoyulan vəzifələrin icrasına da çalışırdılar. Səfəvilərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, onlar özbəklərin yürüşlərindən müəyyən itkilərə də məruz qalırdılar (110).

Mənbələrdə olan məlumatlar da göstərir ki, tərəflərin qoşun dəstələri arasında bir neçə kiçik döyüşlər baş verdi. Bu döyüşlər kifayət qədər gərgin keçsə də, Şeybək xanın əsas qüvvələrini qala kənarına cəlb etmək mümkün olmadı: “Adlı-sanlı əmirlər atlara

minib düşmənlərə sarı üz tutdular. O tərəfdən bir dəstə özbək onların qarşısına gəldi. Cövşən geyən dilavərlər yenidən Əxzər dənizi kimi coşub-gurlamağa başladılar, kəsici qılıncın və can alan nizanın zərbəsi ilə pəhləvanların can evində (bədənində) deşiklər açdılar. Öldürmək və döyülmək ifrat həddə çatsa da, gecənin qaranlığından göz nuru ətrafı görə bilmədiyi üçün o iki dəstənin hər biri öz mənzilinə gedib, gözətçilik etməyə başlayaraq asiman meydanından boylananlar (ulduzlar) kimi dan yeri sökülüncəyə qədər gözlərini bağlamadılar. Səhər çağı əmirələr qəzəbli aslanlar kimi qorxmaz igidlərdən [ibarət] bir dəstə ilə şəhəri ələ keçirmək üçün irəli atıldılar. Özbək qoşunundan da bir dəstə döyüşü piyadalar, süvarilər və bahadırlar birlikdə darvazadan çıxdılar. Ox atmağa və qılınc çalmağa başladılar. Çəst vaxtından ta “zölməti artan gecə” öz bayrağını qaldırana qədər “çox qızmar bir atəş” sancağının pərçimini sancdılar. Döyüş atəşi “Yer özünəməxsus bir şiddətlə lərzəyə gəlib titrəyəcəyi zaman”ı xatırladırdı. Yer piyadaların və süvarilərin qaçma-qovmasından “Rumlular məğlub oldular ən yaxın bir yerdə” [ayəsinin] təfsirini söyləyirdi. O hərbi meydanında şücaət əlamətləri göstərən dilavərlərdən biri də Mirzə Məhəmməd Talış idi ki, bir dəstəni qəzəbli pələng kimi həlak torpağı üzərinə sərirdi və iki üzlü qılıncı düşmənlərin işini birdəfəlik həll edirdi. O, bəzi qazilərlə birlikdə yaralandı. Bu minvalla yeddi gün Mərv ətrafında qırğın odu alovlandı və qətl qılgıncıları [qalanın] içində və bayırında olan adamların rüxsarının səhifələri üzərində parladı” (111).

Bütün cəhdlərə baxmayaraq, Şeybək xan qala xaricində açıq döyüşə çıxmadı. O, ümid edirdi ki, Mavərənnəhrdən onun köməyinə göndərilmiş qüvvələr yetişdikdən sonra Səfəvi qüvvələrinə üstün gəlmək mümkün olacaqdır. Bəzi məlumatlara görə, Şah İsmayıl bir həftə Mərv qalasını mühasirədə saxladı və bundan sonra özbək qoşunlarının qala xaricinə çıxarılması üçün fənd işlətmək qərarına gəldi. Buna görə də, 1510-cu il noyabr ayının 30-da Səfəvi qoşunları Mərv divarları ətrafından geri çəkilməyə başladılar. Bununla bağlı şeypurlar çalınandan sonra xidmətçilər düşərgə ça-

dırlarını sökdülər və onları yükləyərək Mahmudabad adlanan məntəqəyə sarı üz tutdular (112).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində Səfəvi qoşunları tərəfindən Mərvin mühasirəsi, Şah İsmayılın geri çəkilərək Şeybək xanı döyüşə cəlb etməsi və bu döyüşün gedişi belə təsvir olunmuşdur: "Bu arada misilsiz xaqanın mübarək çətirinin kölgəsi Mərvin yanına çatdı, qala ətrafında ay və günəş bərabərində alaçıqlar və düşərgə quruldu. Şahibəy xan daha da vahiməyə düşərək, Mərv qalasında möhkəmləndi. Şəhəri və qalanı saxlamaq üçün son dərəcə tədbir gördü, Mavəraünnəhrə adamlar göndərərək, özbək tayfaları sultanlarının hazır olmasını əmr etdi. Hər gün qala ətəyində tərəflər arasında toqquşmalar baş verir, hər iki tərəfdən bir çox adam öldürülürdü. Bir neçə gün belə keçdi və qələbə əldə edilmədi. Süleyman şanlı xaqan həmişə səf çəkməyi və düşmənlə üzbəüz döyüşməyi qala müharibəsindən üstün tutduğu üçün istəyirdi ki, aslandan qorxan tülkü kimi deşikdə gizlənmiş Şahibəy xanı incə tədbirlə qaladan [bayıra] çıxarsın. [Buna görə də] köç təbili çaldırıb, qala ətəyindən çəkildi. [Şah İsmayıl] Məhəmməd [Şeybani] xana məktub yazıb göndərdi: «Sən bizlə Azərbaycan və İraqda görüşməyə söz vermişdin, [amma] sözüünə vəfasız çıxdın. Biz isə sözüümüzlə (vədimizlə) əməl edərək, Xorasana gəldik. Buna baxmayaraq, burada da qarşımıza gəlmədin. İndi isə Azərbaycanda bəzi hadisələr baş verdiyinə görə bizim oraya qayıtmağımız lazım olub. Ona görə də köçüb gedirik. Haçan döyüşə hazır olsanız və Allah təqdir edərsə, görüşümüz baş tutar».

Şahibəy xan Süleyman şanlı xaqanın qayıtmasını acizlik və zəiflik hesab edərək, qızılbaş ordusunun hücumu qarşısından qaçıb qalada gizlənmək rüsvayçılığından bir qədər xilas olmaq üçün [Şah İsmayılı] təqib etmək qərarına gəldi. [Şahibəy xan] otuz min nəfər özbək qoşunu və yanında olan adlı-sanlı əmir və sərdarlarla şəhərdən [bayıra] çıxdı. [Şah İsmayılın] qəzavü-qədər kimi cərəyan edən fərmanına uyğun olaraq, üç yüz nəfərlə ordunun arxasında duran Əmir xan Mosullu özbək qoşununun yaxınlaşmasını müşahidə edərək, şahın işarəsinə əsasən, qaçıb müzəffər orduya qo-

şuldu. Məhəmməd [Şeybani] xan bu hadisəni qızılbaş ordusunun vahiməyə qapıldığıının [əlaməti] hesab edərək, onu təqib etməkdə daha da cürətləndi. Süleyman şanlı xaqan onun gəlməsi xəbərini aldıqda şəhərin üç fərsəxliyində onun çayı keçməsinə qədər gözlədi. [Sonra] o çayın körpüsünü dağıtmağı bir dəstəyə tapşırırdı. [Şah İsmayıl] geri dönərək, müzəffər üzəngisinin həndəvərində olan on yeddi min nəfərlə Mərvin Mahmudabad [adlı yerində] özbək qoşunları qarşısında ordusunu nizama saldı. Şahibəy xan naçar vuruşmaya hazırlaşmış, döyüş meydanına üz çevirdi. İki tərəfdən özbək bahadirları və qızılbaş ordusunun igidləri [bir-birlərində] qarışdılar. Elə bir vuruşma baş verdi ki, qanıçən Bəhrəmin də ürəyi bu mərəkədə öldürülənlərə yandı. ...Canvəfa Mirzə, Qənbər bəy və özbək əmirlərinin əksəriyyəti o vuruşmada öldürüldülər. Şahibəy xan bir dəstə qaçan özbək qoşunu ilə qaşqın halda atla çıxışı olmayan bir yerə atıldı. Orada [onlar] bataqlıqda bir-birinin üstünə düşərək, yüz əzab və əziyyətlə can verdilər. Qazilərdən Adı Bahadır ləqəbi ilə tanınan Bozcalu Əziz ağa adlı birisi Şahibəy xanın cəsədini ölümlərin altından çıxarıb, onun lovğalıq ucbatından heç bir şahı taca layiq görməyən başını bədəninədən ayıraraq, [onu] əjdaha görkəmli bayrağın kölgəsində durmuş [Şah İsmayılın] dünyanı gəzən atının ayağı altına atdı. Süleyman şanlı xaqan Allaha səcdə qılıb, şükürlər etdi. [Şahibəy xanın] bədəninin hər üzvünü bir vilayətə göndərdilər. Onun başının dərisini soyub, samanla dolduraraq, Sultan Məhəmməd Qazinin oğlu olan Rum padşahı Sultan Bayəzidə göndərdilər, qafa tasını isə qızıla tutaraq, «Əhsənüt-təvarix» müəllifinin dediyinə görə, kef məclisi yoldaşlarının eys-ışrət məclisində qədəh kimi əldən-ələ gəzdirdirdilər.

...Məşhur Xoca Kəmaləddin Mahmud Sağərçi, Şahibəy xanın vəziri idi. Xoşbəxt padşah (Şah İsmayıl) o qızıla tutulmuş qafa tasını əlində tutub, ondan şənlik məclisində badə içəndə, [Xoca Kəmaləddin] Mərv qalasından gəlmiş və o səadət səmasının günəşinin (Şah İsmayılın) qarşısında əsir tutulanların sırasında durmuşdu. Süleyman şanlı xaqan ona xitab edib dedi:

- Xoca, bu qafa tasını tanıyırsanmı? Sənin padşahının başıdır.

[Xoca Kəmaləddin] dedi:

- Sübhanallah! [Gör] o, nə qədər səadət sahibi olmuş ki, indi də xoşbəxtliyini saxlamışdır. [Ona görə ki], yenə də sən kimi səadət sahibinin əlindədir və sən ondan dəmbədəm şadlıq badəsi içirsən. Bu söz əsrəfin könlünün sevincinə səbəb oldu. O, Xocaya hüsn-rəğbətlə nəzər saldı, onu Xorasan vəziri təyin etməklə mərhəmət göstərdi və ucaldı" (113).

"Tarix-i aləməyə-yi Abbasi" əsərində Şah İsmayılın Mərv ətrafında Şeybək xana qarşı döyüşü haqqında olan bu məlumat mənbələrin çoxunda oxşar şəkildə təkrar olunmuşdur. "Aləməyə-yi Səfəvi" və "Aləməyə-yi Şah İsmayıl" əsərlərində isə istər Mərv qalasının təfərrüatları, istərsə də Mərv yaxınlığında baş vermiş döyüş daha geniş və bir qədər də fərqli şəkildə təsvir olunmuşdur. Bu əsərlərdən məlum olur ki, Şah İsmayıl Mərv qalasının fəthinin çətin olduğunu görəndə Şeybək xanı açıq döyüşə cəlb etməyə çalışdı və bunun üçün ona məktub göndərdi. "Aləməyə-yi Şah İsmayıl" əsərində həmin məktubun mətni belədir: "Türküstan padşahının ali rəyinə məxfi qalması ki, sizi bürümüş qürurun, lovgalığın və dikbaşlığın təsirindən idi ki, Məkkə-yi Müəzziməyə getməyinizi bildirib hər gün bizə sınıq körpüləri və xarab olmuş yolları təmir etməyi, hər mənzil başında ləvazimat hazırlamağı əmr edirdiniz. Bizim göstərişimizə əsasən, bütün ehtiyaclar sərəncam edildi. İntizarınızı çox çəkdiksə də, nəhs aqibətli ali-şan xandan heç bir nişanə zahir olmadı və özümüz cah-cəlal ilə Çingiz xan nəvəsinin istiqbalına çıxaraq ümid etdik ki, yolüstü qarşılaşacağıq. Lakin bu, mümkün olmadı. Dünya insanları, xüsusən də adlı-sanlı padşahlar gərək dediklərindən dönməsinlər, son günə qədər səy etsinlər. Hər halda qaladan çıxıb bizim ayağımızı öpmək şərəfinə nail olun ki, sizin təqsirinizi əfv edib bağışlayım. Əks təqdirdə, qızılbaş cavanları və aslan ovlayıcı sufilər fələk divarlı hasarı iti qılıncları ilə fəth edəcəklər" (114).

Şah İsmayıl yazdığı məktubu elçisi vasitəsilə Şeybək xana göndərdi. Şeybək xan Şah İsmayılın elçisinə belə bir cavab verdi: "Şeyxoğluya deyərsən ki, siz Türküstanın qiyamət əlamətli ordu-

sunun yanımızda olmamasından istifadə edib bizim üstümüzə gəlmişsiniz. Hər halda, hər kəs öz işinə nəyin sərfəli olduğunu yaxşı bilir və hərbciliyin bir çox cəhətləri vardır ki, siz hələ onlardan xəbərsizsiniz. Hərgah bir ay da qala ətrafında gözləməyiniz onda bilərəm ki, sizdə mərdliyin olmasına şübhə yoxdur" (115).

Şeybək xan bununla bildirdi ki, o, əslində Türküstandan gələcək qoşunlara arxayındır. Ona görə özbək xanının cavabını alandan sonra Şah İsmayıl bildirdi ki, biz onu öz halına qoyarıqmı ki, Türküstandan kömək də alsın? "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində olan məlumatlara görə, Səfəvi qoşunları Mərv ətrafında olarkən özbək qoşunları onların üstünə gecə hücumu həyata keçirdilər. Qızılbaşlar tərəfindən öldürülmüş Taclı Bahadırın qardaşı Kuçum Bahadır qisas almaq və baş vermiş uğursuzluqların əvəzini qızılbaşlardan çıxmaq üçün Şeybək xandan geri çəkilməkdə olan Səfəvi qoşunları üzərinə gecə hücumu etmək üçün icazə istədi. Şeybək xan bu təklifi bəyəndi və düşündü ki, bununla əhali qarşısında özbək qoşunlarının üzünü ağarda biləcək bir nəticə əldə etmək olar. Ona beş min nəfərlik qoşun dəstəsi verdi ki, düşündüyünü həyata keçirsin. Həmin gün hələ qala ətrafını tərk etməmiş Səfəvi qoşunlarının mühafizəsi Mirzə Məhəmməd Talışa tapşırılmışdı. Mirzə Məhəmməd Talış da qala daxilində nə baş verdiyindən xəbər tutmaq üçün öz kəşfiyyatçılarını giriş darvazaları həndəvərinə göndərmişdi. Kəşfiyyatçılar gecə yarı ikən Kuçum Bahadırın rəhbərliyi altında özbək qoşunlarının qaladan çıxmasını müşahidə etdi. Bu məlumat dərhal Mirzə Məhəmməd Talışa çatdırıldı və o da qoşunları ayağa qaldırdı. Kuçum Bahadır vəziyyətin dəyişdiyini və Səfəvi qoşunlarının döyüşə hazır vəziyyətdə olduğunu görüb döyüşə girməyə cəsarət etmədi. O, kor-peşman dəstəsi ilə geri qayıtdı və acizliyinə görə Şeybək xanın qəzəbi ilə qarşılaşdı. Kuçum Bahadır onun tənbihlərindən qurtarmaq üçün söz verdi ki, səhər açılan kimi mütləq Səfəvi qoşunları üzərinə hücum edəcək və onlardan qisas alacaqdır. Səhər açılan kimi Kuçum Bahadır doğrudan da qala darvazalarından bayıra çıxdı. Şah İsmayıl onun gecə yürüşü barədə artıq

məlumat almışdı. Səhər hücumu bəlli olan kimi qoşunlara hazırlıq əmri verildi. Bu dəfə Kuçum Bahadır 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə hücumə keçmişdi. O, qələbə əldə etmək üçün fənd işlətməyə cəhd göstərdi. Kuçum Bahadır on min nəfərlik qoşun dəstəsini döyüş meydanında, Səfəvi qoşunları ilə üzbəüz saxladı. İki min nəfərlik özbək dəstəsi ilə isə o, Səfəvi qoşunlarının sağ cinahını adlamaqla arxaya keçməyi qərarlaşdırdı. Həmin cinahdan çay axırdı və ola bilsin ki, Şah İsmayıl sağ cinahın bu çaya söykənməsinə görə həmin istiqaməti təhlükəsiz hesab edirdi. Kuçum Bahadır gizli şəkildə Səfəvi qoşunlarının sağ cinahını adlaya bilsə də istəyinə nail ola bilmədi. Həmin istiqamətdə yenidən Mirzə Məhəmməd Talışın dəstəsi ilə qarşılaşmalı oldu. O isə özbək qoşunlarının yenidən hücumu barəsində xəbərsiz idi və hətta döyüşçülərinin çoxu da silahlarını çadırlarda buraxaraq kənar işlərlə məşğul idilər. Mirzə Məhəmməd Talışın əmri ilə bütün dəstə, hətta geyimdə olmayanlar belə atlanıb qılınclarını əllərinə aldılar. Elə ilk zərbədə çoxlu sayda özbək döyüşçüsünü qətlə yetirdilər. Mirzə Məhəmməd Talışın və onun dəstəsinin fədakarlığı tezliklə Kuçum Bahadırın bütün cəhdlərini və ümidlərini boşa çıxardı. Belə olanda Kuçum Bahadır qoşunların əsas dəstəsinə doğru istiqamət götürdü ki, heç olmasa canını salamat qurtara bilsin. Mirzə Məhəmməd Talış da onun ardınca özünü özbək qoşunlarına vurdu. Bildirilir ki, məhz bu vaxt özbək qoşunlarının hücumə atılması və Mirzə Məhəmməd Talışın da artıq özbəklərlə döyüşə girməsi xəbəri Şah İsmayıla çatdırıldı. O da dərhal bütün qoşunların silahlanmasına əmr verdi. Şah İsmayılın göstərişi ilə Durmuş xan və Həsən bəy Halvaçioğlu öz dəstələri ilə Mirzə Məhəmməd Talışın köməyinə göndərildilər. Bu zaman Mirzə Məhəmməd Talış çox az sayda döyüşçüsü ilə ayaqyalın və başıaçıq özünü özbəklərin arasına vurmuşdu. Şah İsmayıl özü isə döyüş meydanının mərkəzində mövqə tutdu. Səfəvi qoşunları qalaya aparan yolu tutaraq özbəklərin geri çəkilmə yolunu bağladılar. Bu da onlara baha başa gəldi. Qala divarları üzərindən döyüşün gedişini izləyən Şeybək xan səfəvilərin qala daxilinə girə biləcəyindən ehtiyat etdiyi üçün qala dar-

vazalarını hətta öz döyüşçüləri üzünə də açmadı. Adları çəkilən mənbələrin məlumatına görə, özbəklər öz qoşunlarının yarıdan çoxunu bu döyüşdə itirdilər. Sağ qalanlar isə qalaya daxil ola bilmədikləri üçün Türküstan tərəfə üz tutdular (116).

Mirzə Məhəmməd Talış qaçıb dağılmaqda olan özbək qoşunlarını təqib etmək və onların hamısını qılıncdan keçirmək istədi. Şah İsmayıl buna imkan vermədi. Amma göstərdiyi şücaətə görə onu çox təriflədi. Mənbədəki məlumatlara görə, Şah İsmayıl onun qana boyanmış üz-gözündən öpdü və zərlə bəzədilmiş tacını çıxarıb onun başına qoydu. Bundan əlavə, zərlə bəzədilmiş yəhəri olan bir cins at da ona bağışlandı. Nümayiş etdirdikləri fədakarlığa görə, talış döyüşçülərinin hamısı Şah İsmayıl tərəfindən qiymətli hədiyyələrə layiq görüldülər (117).

Şeybək xan qala ətrafında yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün əvvəlcə xanımı ilə, sonra da əmir və əyanları ilə məsləhətləşmə apardı. Əmir və əyanlar ona bildirirlər ki, qala daxilində 30 min döyüşçü və 30 min baş da at vardır. Onların saxlanması üçün azuqə ehtiyatları elə də çox deyildi. Bu ehtiyatlar tükənməmiş yaxşı olar ki, Şeybək xan Türküstana yollansın, orada Şeybək xana kömək üçün toplanmış qoşunu götürüb Şah İsmayıl ilə döyüş aparmağa gəlsin. Yox, əgər, Türküstanda qoşun dəstəsi toplanmamışdısa, onda məsləhət görülürdü ki, Şeybək xan özü yeni qoşun dəstələrinin toplanması ilə məşğul olsun və yalnız qoşunla bərabər geri qayıtsın. Şeybək xan bu məsləhəti məqbul saydı, amma özü Türküstana yollanmaqdan imtina etdi. Bildirdi ki, bir neçə gün də səbr edək, bəlkə Türküstandan qoşunlar gəlib çıxdı (118).

Şeybək xan Türküstandan gələcək qoşunlara ümidini bağlasa da, Türküstan hakimlərinin Şeybək xanla münasibəti heç də ümid edilən səviyyədə deyildi. Urgənc hakimi Barsil (İlbars) xan Şeybək xana itaəti qəbul etməli olsa da, bu itaət məcburi xarakter daşıyırdı və ona görə də onların münasibətləri qarşılıqlı səmimiyyət üzərində qurulmamışdı. Şeybək xanın tələbindən sonra Barsil xan qoşun toplamaq məcburiyyətində qalmışdı. Həmin tələbdən sonra

Məhəmməd Teymur sultan, Ubeydulla xan və Canibəy sultanın rəhbərliyi altında 60 min nəfərlik özbək qoşunu toplamışdı. Amma Barsil xan istəmirdi ki, Şeybək xan qalib gəlsin və daha da möhkəmlənsin. Ona görə də Barsil xan gizli şəkildə Şah İsmayıla məktub göndərdi və ona çatdırdı ki, Şeybək xanın tələbi əsasında qoşun toplanmasına başlanmışdır. Barsil xan öz mktubunda onu da əlavə edirdi ki, Şeybək xandan aldığı göstəriş əsasında əvvəlcə Buxaraya, sonra isə Bəlxə yollanaraq orada toplanan qoşunları götürüb Mərv ətrafına gəlməlidir. Şah İsmayıla məsləhət bilinirdi ki, bu qoşunlar Mərv ətrafına yetişənə kimi Şeybək xanın məsələsi həll olunsun (119).

Şah İsmayıl bu məlumatı gətirmiş Barsil xan elçisini qiymətli xələtlərlə mükafatlandırdı. Eyni zamanda onun təşəkkürünü Barsil xana çatdırmağı tapşırırdı və vəd etdi ki, Barsil xanın istəklərini həyata keçirməyə çalışacaqdır. Elçi yola salındıqdan sonra Şah İsmayıl öz əmirlərinin və əyanlarının toplantısını keçirdi. Həmin toplantıda Hüseyin bəy Lələ, Nəcmi Sani, Dədə bəy Qorçubaşı, Həsən bəy Halvaçioğlu, Mirzə Məhəmməd Talış və digərləri iştirak edirdilər. Şah İsmayıl onlara bildirdi ki, Barsil 60 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Şeybək xanın köməyinə gəlməkdədir və bir həftədən sonra onlar Mərv ətrafına yetişəcəklər. Bu məlumatı verdikdən sonra Səfəvi şahı əmir və əyanlardan məsləhət verməyi xahiş etdi. Əmir və əyanlar da öz təkliflərini açıqladılar. Lakin bu təkliflərin heç biri məqsədəuyğun sayılmadı. Şah bildirdi ki, gümanımızı bağlayaq müqəddəslərə və görək onların tövsiyəsi nə olur. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərinə görə, Şah İsmayıl həmin axşam vaxtının çoxunu dua və ibadətdə keçirdi və qarşılaşdığı mürəkkəb vəziyyətdən çıxmaq üçün kömək dilədi. Adları çəkilən mənəblərin məlumatına görə, bu çıxış yolu yuxuda ikən Şah İsmayıla əyan oldu. Əmir əl-möminin Həzrət Əli ona yuxusunda əyan olaraq Osmanlı qoşunlarının hücum xəbərini alması adı altında Mərv qalası ətrafından çəkilməsini və altı fərsəxlik məsafədə dayanıb özbək qoşunlarının qaladan çıxmasını gözləməyi tövsiyə etdi (120).

Səhəri gün Şah İsmayıl əmir və əyanlarını toplayaraq yuxuda ona əyan olanları onlara çatdırdı və bildirdi ki, Mərv ətrafından çəkilmək və bununla Şeybək xanı qaladan çıxmağa vadar etmək lazımdır. Amma bunun inandırıcı olması üçün qərar verildi ki, Şah İsmayılın Təbrizdə qalmış qardaşı Sultan İbrahim Mirzənin adından bir məktub hazırlansın və çapar vasitəsilə onun qızılbaş düşərgəsinə çatdırılması təşkil edilsin. İbrahim Mirzənin adından yazılmış məktubda bidirilməli idi ki, Osmanlı sultanı Sultan Səlim 120 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Təbrizi tutmuş və saray əhli Ərdəbilə çəkilmişdir. Məktubda yazılmalı idi ki, Şah İsmayıl özünü yetirməsə Osmanlı qoşunları Ərdəbil vilayətini də işğal edəcəklər. Bu məktub bir qızılbaş döyüşçüsünə verildi və ona tapşırıldı ki, gecə ikən Mərvün üç fərsəxlik məsafəsinə yola düşsün, gecəni orada keçirsin və səhəri gün öynə yeməyi vaxtı özünü nümayişkaranə şəkildə qızılbaş düşərgəsinə çatdırsın. Çaparın gəlməsi və onun gəlişindən sonra qızılbaş düşərgəsində hay-küyün qalxması Mərv hakimlərində Səfəvilərin geri çəkilməsinin doğruluğu barəsində inandırıcı təsəvvür yarada bilərdi. Deyildiyi kimi də edildi. Səhəri gün çaparın düşərgəyə gəlməsindən sonra qızılbaşlar düşərgəsində hay-küy qaldırıldı və köç etmək hazırlığı başlandı. Mənbələrdə olan məlumata görə, Şeybək xan hər gün olduğu kimi, həmin gün də qala divarları üzərindən xanımı ilə birlikdə qızılbaş düşərgəsinə müşahidə edirdilər. Onlar qızılbaş çaparının düşərgəyə gəlməsini, həmin çaparın Şah İsmayılın yanına aparılmasını, Şah İsmayılın çaparın verdiyi məktubu oxuduqdan sonra qala ətrafında olan qoşunların geri çağırılmasını, düşərgədə hay-küy qalxmasını öz gözləri ilə gördülər (121).

Bu vəziyyətin nə ilə bağlı olduğunu Şeybək xan öz casusları vasitəsilə müəyyənləşdirməyə çalışdı. Amma elə bu vaxt Şah İsmayılın elçisi də özünü qala darvazalarına yetirdi və Şah İsmayıldan xəbər gətirdiyini bildirdi. Bu elçi Şeybək xan tərəfindən qəbul edildi. Elçi Şah İsmayılın salam-duasını çatdırdı və onun göstərişlərini Şeybək xanın hüzuruna ərz elədi. Şah İsmayıl tərə-

findən yazdırılan və çapara verilən məktubda Osmanlı qoşunlarının Təbriz üzərinə hücum etməsi haqqında İbrahim Mirzənin adından xəbər yazılmışdı. Şeybək xanın yanına gələn Şah İsmayıl elçisi isə Təbrizdə İbrahim Mirzə tərəfindən qiyam qaldırıldığı və onun üçün də Şah İsmayılın qoşunu ilə Mərv ətrafından çəkilməli olması bəyan edildi. Həm "Aləmara-yi Səfəvi" və həm də "Aləm-ara-yi Şah İsmayıl" əsərində Şah İsmayıl elçisi tərəfindən Şeybək xana belə məlumat verildiyi bildirilir. Şah İsmayıl sonra çatdırırdı ki, bu xəbərdən sonra Mərv ətrafında qala bilməz. Səfəvi şahı sonra bildirirdi ki, əgər Şeybək xan müharibə etməyə hazırdırsa, qaladan çıxsın. Yoxsa, qızılbaş qoşunları Mərv ətrafını tərk etmək məcburiyyətindədir. Bundan əlavə Şah İsmayıl tərəfindən xahiş edilirdi ki, Şeybək xan insaf və mürvət göstərsin və öz qoşunlarına imkan verməsin ki, qızılbaş qoşunlarını təqib etsinlər. Sonra da əlavə edirdi ki, vaxtilə Sultan Hüseyn Mirzəyə vəd etdiyi kimi, Polkörpüdən şərqə tərəf olan ərazilərin Şeybək xana məxsusluğu onun tərəfindən tanınacaqdır. Şah İsmayıl bildirirdi ki, əslində, onun Şeybək xanla heç bir işi yoxdur və onu bu yürüşə də Şeybək xanın əmirləri təhrik etmişdilər. Sonda Şah İsmayıl bir daha soruşurdu ki, əgər Şeybək xan müharibə etmək istəyirsə onda qaladan kənara çıxsın. Yoxsa, Səfəvi qoşunları Mərv ətrafından uzaqlaşmalı olacaqlar (122).

Şeybək xanın casusları da sonradan yetişib Səfəvilər düşərgəsində baş verənlərin guya Osmanlı qoşunlarının hücumu ilə əlaqədar olduğunu bildirdilər. Casusların verdiyi məlumata görə, Osmanlı sultanı Sultan Səlim hücum edərək əvvəlcə Diyarbəkri tutmuş və sonra da Azərbaycan üzərinə yürüş etmişlər. Yəni casuslar Şah İsmayıl tərəfindən tərtib edilmiş məktubda olan məlumatı təsdiq etmiş və Şeybək xanı da baş verənlərin doğruluğuna inandıra bilmişdilər. Casusların verdiyi məlumata görə, Səfəvi qoşunlarının bir hissəsi artıq Mərv ətrafından yola düşmüş, qalanlarının isə tezliklə yola düşəcəyi gözlənilir. Səfəvilər baş verənlərin doğruluğuna özbəkləri inandıрмаq üçün səs-küy qaldırmış, guya aparılması onlar üçün ağırlıq təşkil edən əşyaların və təc-

hizatın yandırılmasına başlamışdılar. Şeybək xan və özbək əmir-ləri də bunları qala divarları üzərindən müşahidə edərək təaccüb içində qalmışdılar.

Səfəvi qoşunlarının Mərv ətrafından çəkilməsi görüntüsü yaratmaq üçün bir sıra mənbələrdə Şah İsmayıl tərəfindən Şeybək xana məktub göndərilməsi təsdiqlənmişdir. Amma bu məktublارın müxtəlif variantları mövcuddur. Məsələn, "Rövzət üs-səfəviyyə" əsərində bu məktubun tam mətni verilmiş, amma bu məktubda Şah İsmayıl geri qayıtmağın səbəbini sadəcə qışlağa dayanmaq üçün Xorasan yollandığını bildirirdi. Şah İsmayıl sonra da əlavə edilirdi ki, gələn (1511-ci ilin) ilin baharında bir də qayıdacağım. Bəzi mənbə və tarixi ədəbiyyatda isə Azərbaycan və İraq daxilində baş verən hadisələrə görə Şah İsmayılın Mərv ətrafından uzaq-laşmağa məcbur olduğu yazılmışdır (123).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərinə görə, Şah İsmayıl Mərv ətrafından çəkilməsinin səbəblərini Şeybək xana elçiləri vasitəsilə çatdırdı. Amma burada maraq doğura biləcək bir məqam var. Səfəvi qoşunlarının Mərv ətrafından geri çəkilməsinin səbəbləri Osmanlı qoşunlarının Səfəvi hüduđlarına hücum etməsi ilə əlaqələndirilsə də və hətta Səfəvi düşərgəsindəki özbək casusları bunu təsdiq etsə də, Şah İsmayılın Şeybək xanın yanına göndərdiyi elçi məsələni Şah İsmayılın qardaşı İbrahim Mirzənin qiyam qaldırması ilə əlaqələndirmişdir. Çox güman ki, bu məsələdə ifadə xəttəlarına yol verilmişdir.

Bununla belə, Şeybək xan Səfəvi elçisinə belə bir cavab verdi ki, bizim qoşunlarımız indi yetişəcəkdir. Bundan sonra əgər dövlət maraqlarına cavab verərsə biz arxadan sizə hücum edəcəyik və ya bizim fikrimizə nə gəlsə onu da edəcəyik. Şeybək xan əlavə etdi ki, sizin bizimlə işiniz olmasa da bizim sizinlə çox işimiz vardır (124). Yəni Şeybək xan Səfəvi şahının "təkliflərini" qəbul etmədi və bəyan etdi ki, o, nəyi məqbul biləcəksə onu da edəcəkdir. Əs-lində, Şah İsmayıl da bunu istəyirdi və Şeybək xanı da ona təhrik etmək istəyirdi ki, o, özbək qoşunlarının Səfəvi qoşunlarını təqib etmək qərarını versin.

Şeybək xan Şah İsmayılın hiyləsinə inansa da, onun ətrafında olan əmirələr, o cümlədən Canvəfa Mirzə baş verənlərin Səfəvilərin hiyləsi olması fikrində idi. Hətta Səfəvi düşərgəsində olan xeyli sayda əmlakın yandırılması da Canvəfa Mirzəni inandıra bilmədi. O eyni zamanda Şeybək xanı inandıрмаğa çalışdı ki, Şah İsmayılın hiyləsinə inanmasın və Türküstandan qoşun gələndə kimi Mərv qalasını tərk etməsin. Canvəfa Mirzənin fikrincə, Şah İsmayıl Mərv qalasının fəth edə bilməyəcəyini anladığı üçün hiyləyə əl atmış və bununla özbək qoşunlarını açıq meydana çəkmək istəyirdi. Onun sözlərinə görə, Osmanlı sultanının Səfəvi hüduclarına hücum etməsi də inandırıcı görünmürdü. Çünki Osmanlı sultanı heç Əlaüddövlə Zülqədərə bacarmırdı və ona bac-xərac verirdi. Onun birdən-birə cəsəət edib Səfəvi hüduclarına hücum etməsi mümkün ola bilməzdi. Şeybək xanın xanımı Moqol xanım (Müqbilə xanım) da Canvəfa Mirzənin söylədiklərini qəbul etmədi və o da bu fikirdə idi ki, Səfəvilərin hiylə işlədəcəkləri halda bu qədər düşərgə əmlakının yandırılmasına və tez-tələsik geri çəkilməsinə nə ehtiyac var idi? Başqa sözlə, Moqol xanım da Şeybək xanı təhrik etdi ki, Səfəvi qoşunlarının təqibinə başlasın və onların üzərinə hücum təşkil etsin. Moqol xanım hətta onu da təkid etdi ki, özbək qoşunlarının hücumu dərhal başlasın. Şeybək xan isə tələsməməyi məsləhət bildi və qərar verdi ki, səhərə yaxın Səfəvi qoşunları üzərinə hücum başlasın və bu hücum zamanı Səfəvi qoşunları bütünlüklə qırılsın. Bununla əlaqədar göstəriş verdi ki, özbək qoşunları yürüşə hazırlaşsınlar (125).

“Əhsənüt-təvarix” müəllifinin yazdığına görə, qızılbaş qoşunlarının təqibedilməsi ilə bağlı məsləhətləşmə aparanda Şeybək xanla onun əmirələri arasında belə bir dialoq baş verdi: “Şeybək xan zəfər nişanlı qoşunların çıxıb getdiyini bildiyi (öyrəndiyi) zaman elə zənn etdi ki, o həzrət İraq və Azərbaycan hüducladək köhlən atının yüyənini dartmayacaqdır (dayanmayacaqdır). Birinci gün ehtiyat edərək Mərvdən çıxmadı və özünün dövlət xadimləri ilə məşvərət etdi. Böyük əmirlərdən olan Qənbər bəy və Canvəfa mirzə ərz etdilər:

- Yaxşısı budur, daha iki-üç gün gözləyək ki, Übeyd xan və Teymur sultan bizə qoşulsunlar. Ondan sonra [qaladan] çıxarıq. Çünki qızılbaşların köç etməsi zəiflikdən deyil, hiyləgərlikdəndir.

Bu sözü eşidən Şeybək xan lovğalıq və qürur hissinə qapıldığı üçün onlardan incidi və söyməyə başladı. Qənbər bəy və Canvəfa mirzə susdular. Şeybək xanın arvadı Moğol xanım dedi:

- Siz dəfələrlə İsgəndər şanlı xaqana təhdidlə dolu məktublar göndərib onu döyüşə çağırdınız. O, yorulub əldən düşmüş ordusu ilə uzaq yoldan Mərvə gəldi və siz namussuzluq torpağını başınıza töküüb şəhərdən çıxmadınız. İndi artıq dövlətin faydası ondadır ki, könlünüzdə qorxu-hürküyə yol verməyib qüvvətli bir ürəklə müharibə meydanına gedəsiniz. Çünki qorxaqlıq və ürəksizlik kişilər üçün eyibdir.

Moğol xanımın sözündən Şeybək xanı qeyrət təri bürüdü. Cümə gününün səhər vaxtı o, ağacların yarpaqları və yağışların damcıları qədər çoxlu ordu ilə qala darvazasından çıxdı. Döyüşməyə gücünün və müqavimətə təqətinin olmamasına baxmayaraq, nakam bir şəkildə özünü timsahın ağzına atdı. Elə ki Mahmudi kəndinin yaxınlığına çatdı, Əmir bəy Türkmən bir dəstə qazi ilə fərar vadisinə tələsdi. Şeybək xan ildırım və külək sürəti ilə bataqlıqdan keçdi. Amma qələbə şüarlı əsgərləri döyüşə və vuruşa hazır görüb heyrətləndi” (126).

Beləliklə, Şah İsmayıl və onun qoşunları Mərv ətrafından uzaqlaşmağa başladılar. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onların Mərv ətrafından uzaqlaşmağa başlaması 1510-cu il noyabr ayının son günlərinə təsadüf edir. Şah İsmayıl niyyətlərini həyata keçirmək üçün Hüseyin bəy Lələni yanına çağıraraq ona tapşırırdı ki, 400 nəfərlik bir dəstə ilə pusquda dayansın və Şeybək xan 30 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Səfəvi qoşunlarını təqib etmək üçün Mahmudabad çayı üzərindəki körpünü adladıqdan sonra həmin körpünü xarab etsin. Özbək qoşunlarının geri çəkilmə yolu bağlanandan sonra Hüseyin bəy Lələ də yenidən Səfəvi qoşunlarına qoşulmalı idi. Hüseyin bəy Lələ də bu tapşırığı icra etdi. O biri gün səhərə yaxın özbək qoşunlarının Səfəvi qoşunlarının ardınca hərə-

kətə başlanması müşahidə olundu. Bu qoşunlar Mahmudabad körpüsünü adlayıb yarım fərsəx də irəliləyəndən sonra Hüseyn bəy Lələ öz dəstəsi ilə körpünü dağıdıb Səfəvi qoşunlarına tərəf yola düşdü (127).

Aldadıcı bir görüntü yaratmaq üçün Şah İsmayıl geri çəkilən qoşunlara mühafizə dəstəsi təyin etdi. Amma bu dəstədən də 300 nəfərlik bir qrup ayırdı və onu Əmir bəy Mosulluya tapşırırdı. Ona göstəriş verildi ki, şah ələmini götürməklə yavaş-yavaş arxada gələn mühafizə qrupundan ayrılın və Tecən çayının bir qolu olan Mahmudabad çayının yaxınlığında qərar tutsun. Bu qrup özünü elə görüntü yaratmalı idi ki, guya Səfəvi qoşunlarının son dəstələrindəndir və özbək qoşunları müşahidə olunan kimi, bu qrup döyüşə girmədən nümayişkaranə şəkildə özbəklərin qarşısından qaçmalı idi. Bununla Əmir bəy Mosullu həm özbək qoşunlarını hücumə təhrik etməli və həm də onların gəlməsini Şah İsmayıl çatdırmalı idi. Səfəvi qoşunları hərəkət edərək yuxarıda qeyd ediləni kimi, Mahmudabad adlı məntəqədə dayandılar. Şah İsmayıl göstəriş verdi ki, düşərgədə gecə vaxtı çox az sayda tonqal yandırınlar. Bu tonqal o sayda olmalı idi ki, düşmən döyüşçüləri tərəfindən də müşahidə edilə bilsin. Qoşunlara tapşırıq verildi ki, yarımdairə şəklində yerləşsinlər. Bu yarım dairə elə qurulmalı idi ki, onun açıq tərəfi hücum gözlənilən istiqamətə olmalı idi ki, özbək qoşunları bu yarımdairəyə düşsünlər və mühasirə olunsunlar. Şah İsmayıl tələb etmişdi ki, döyüşçülər atların başına yem torbaları keçirərək onların yatmasına imkan verməsinlər. Qızılbaşlar özləri də gecəni yatmamalı idilər. Şah İsmayılın tələbinə görə, onlar sufi yuxusu almalı idilər. Yəni atların yüyənini qollarına keçirərək dizlərini qucaqlayıb başlarını dizi üstə qoymalı və mürgüləməli idilər. Bundan başqa qoşunların qarşısında yarım dairə üzrə məşəllər yerə basdırılmalı, amma yandırılmamalı idi. Yalnız kərənayın və təbillərin səsi eşidiləndə məşəldarlar həmin məşəlləri yandırmalı idilər (128).

Bəzi məlumatlara görə, Şeybək xan Səfəvi qoşunları üzərinə hücumə hazırlaşdığı gün rəml də atdırdı. Onun özünün də rəmləndən

xəbər dar olduğu bildirilir. Təcrübəsinə etibar etdiyi rəmmallar atdıqları rəmlin çoxlu qan göstərdiyini Şeybək xanın nəzərinə çatdırdılar. Şeybək xan bu rəmlin doğru olduğunu, rəmlin göstərdiyi qanın da Səfəvi qoşunlarına aid olduğunu bildirdi. O hələ də şübhə etmirdi ki, gecə ikən başlayacağı bu hücumla bütün Səfəviləri qanına qəltan edəcəkdir. Şeybək xanın daxilində bir tüğyan var idi ki, Səfəvi qoşunlarından və onun gənc sərkərdəsindən necə qisas alsın və ona görə də bəxtinin qisməti hesab etdiyi bu fürsəti əldən vermək istəmirdi. Ona gör də, ona verilən bütün məsləhətləri qəbul etmədi və Səfəvi qoşunları üzərinə hücum etməkdə qərarlı olduğunu bildirdi (129).

Özbək qoşunları Mahmudabad körpüsünü adlayandan sonra uzaqdan Əmir xan Mosullunun dəstəsini və onun dəstəsində olan şah ələmini müşahidə etdilər. Bunu gördükdə Şeybək xan bir daha gümanlarında səhv etmədiyini ehtimal etdi və hətta Canvəfa Mirzəyə də istehza ilə bildirdi ki, onun qərarına şübhə ilə yanaşmasının mənasızlığını tezliklə anlayacaqdır. Canvəfa Mirzə isə yenə də öz fikrindən əl çəkmədi və bir daha Şeybək xanı Səfəvi şahının hiyləsinə uymamağa çağırdı. Əmir xan Mosullu isə ona verilmiş tapşırıq əsasında özbək qoşunlarını görəni kimi sürətlə geriyyə üz tutdu (130).

Şeybək xan da həmin sürətlə bu dəstənin təqibinə başladı və çox tezliklə Səfəvi qoşunlarının mövqə tutduğu əraziyə yetişdi. Bu hadisə 1510-cu il dekabr ayının 1-də, Mərvdən 16 kilometr aralı olan Mahmudabad məntəqəsində baş verdi (131).

Bu zaman Şeybək xan anladı ki, doğrudan da Səfəvilərin tələsinə düşmüşdür. Döyüş vəziyyəti alan Səfəvi qüvvələri hər tərəfdən özbək qoşunlarının üzərinə şığıdı. Qoşunların qarşısına düzülmiş olan məşəllərin yandırılması ilə döyüş meydanı işıqlandırıldı və bu zaman özbək qoşunlarının ağır vəziyyətə düşdükləri aydın oldu. Kərənayların hücum işarəsi verilən kimi, Səfəvi döyüşçüləri hər tərəfdən hücumla keçdilər. Şeybək xan vəziyyətin çixılmaz olduğunu gördükdə döyüş əmri verdi və özü də bu döyüşə atıldı. Eyni zamanda özünün Xacə Mahmud adlı vəzirini Canvəfa

Mirzənin yanına göndərdi və ondan tələb etdi ki, o da bütün gücünü döyüşə sərf etsin.

“Əhsənüt-təvarix” əsərində Şeybək xan tərəfindən Canvəfa Mirzənin döyüşə cəlb etmək cəhdi belə təsvir edilmişdir: “Nəql edirlər ki, Şeybək xanın nəzəri qızılbaş qoşununa sataşdıqda tələskənliyinə görə peşman oldu. Qəzəbli bir halda vəzir Xoca Mahmuda dedi:

- Canvəfa mirzənin yanına gedib onu müharibəyə həvəsləndir və mənim dilimdən söylə ki, ürəyini möhkəm saxla, mən qızılbaşları məğlub edəcəyəm.

Elə ki xoca xanın ismarığını ona çatdırdı, əvvəlcə etiraz edib söyüş söydü və xanın ünvanına nalayiq sözlər dilə gətirib dedi:

- Xana de ki, bu qoşun olduqca güclüdür və bizim malik olduğumuz adamlarla onları məğlub etməyimiz mümkün deyil. Təəssüf ki, bizim nəsihətlərimizi qəbul etmədi, bizi də, özünü də ölmə verdi və arvad-uşağımızı qızılbaşlara əsir etdi” (132).

Döyüşə başlamaq üçün Şeybək xan özbək qoşunlarının qruplaşdırılmasına göstəriş verdi. Qoşunların sağ və sol cinahları təşkil edildi, Canvəfa Mirzə ilə Qəmbər bəy bu cinahların rəhbərləri oldular. Qoşunların mərkəzi hissəsi isə Şeybək xanın tabeliyində qaldı. Şeybək xan öz vəziri vasitəsilə Canvəfa Mirzəyə xəbər çatdırdı ki, ürəkli olsun ki, özbək Səfəvi qoşunları üzərində qələbə əldə edilsin. Canvəfa Mirzə isə cavabında Şeybək xana belə bir xəbər göndərdi ki, bu qoşunlar sən deyən qoşunlardan deyil. Çox təəssüf ki, nəsihətlərə qulaq asmadın, özünü də, özbəklərin ailə-uşaqlarını da məhvə düşər elədin (133).

Bununla belə, istər Canvəfa Mirzə, istərsə də Şeybək xan üçün aydın idi ki, artıq geriye yol yoxdur və onları bu ağır vəziyyətdən yalnız Səfəvi qoşunlarına qarşı ciddi müqavimət göstərməklə çıxmaq mümkündür. Özbək qoşunlarının məlum olduğu kimi, geri qayıtmaq yolları da yox idi. Bu isə onları məcbur etdi ki, bütün güclərini bu döyüşə sərf etsinlər və Səfəvi qoşunlarını məğlubiyətə uğratmaqla özlərinin də canlarını qurtara bilsinər. Bəzi mənbələrin məlumatına görə, özbəklər doğrudan da onların taleyinin

apardıqları döyüşdən asılı olduğunu bilərək Səfəvi qoşunları üzərinə güclü həmlə etdilər. Xüsusilə, Canvəfa Mirzənin rəhbərlik etdiyi cinahın bu döyüşdəki əzmkarlığı mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Vəziyyət o yerə gəlib çatdı ki, döyüşün ağır vaxtında Şah İsmayıl atdan yerə düşdü, başındakı tacını kənara qoyub səcdə etdi və yaradana dualar etməyə başladı. Şah İsmayıl yaradandan kömək istədi ki, bu qanlı döyüşdən nicat yolu tapılsın. Sonra isə atına minib döyüş meydanının mərkəzində özünü özbəklərin üstünə atdı. Onun buradakı fədakarlıqları və misilsiz döyüşü qızılbaşları da ilhama gətirdi və onlar daha böyük səylə düşmən üzərinə atıldılar (134).

Bəzi məlumatlara görə, özbək qoşunları üç saat ərzində Səfəvi qoşunlarına qarşı lazım olan səviyyədə döyüşə bildilər. Üç saatdan sonra isə özbəklərin müqaviməti qırıldı. Bu zaman səhər yenicə açılmışdı. Özbək qoşunlarından sağ qalanlar geriye yolun olmadığını görəndə Şeybək xanın o bölgədə olan hündür divarlı bağına sığınmaq istədilər. Bu bağa giriş üçün 30 metrlik bir dəhliz mövcud idi. Bu dəhlizdən keçmək istəyənlərin yaratdığı basabas və tıxac elə onların özlərindən çoxlu sayda döyüşçünün atların ayaqları altında qalmasına səbəb oldu. Digər tərəfdən də qızılbaşların təzyiqi özbəklər arasında itkiləri daha da artırdı. Bir müddətdən sonra Səfəvi qoşunları bu bağın hündür divarlarını dağıdıb içəri daxil ola bildilər. Silahlarını təhvil verən özbəklərə aman verildi, qalanları isə qılıncdan keçirildi. Şeybək xan da bu bağa girərək canını salamat qurtarmağa çalışdı. Amma buna nail olmadı və döyüşlərin gedişində o da canını itirməli oldu. Səfəvi əmirlərinin isə bundan xəbər yox idi. Əziz ağa adlı bir qızılbaş döyüşçüsü meyitlərin arasından onun da meyitini tapa bilmişdi. Əziz ağa dərhal onun başını bədənindən ayıraraq Şah İsmayıla apardı. Şah İsmayıl onun atının ayaqları altına atılan kəllənin Şeybək xana məxsus olduğunu biləndə özü də atdan yerə endi, yaradana səcdə edərək bu qələbənin əldə edilməsinə görə ona şükürlərini bəyan etdi. Sonra isə göstəriş verdi ki, Şeybək xanı şaqqa-şaqqa etsinlər və hər şaqqasını ətraf bölgələrin bir hakimin göndərsinlər (135).

Bəzi mənbələrə görə isə, Şeybək xan və onun dəstəsi təhlükədən xilas olmaq üçün geri qaçarkən çay kənarındakı bataqlığa düşdülər və nə etdilərse həmin bataqlıqdan çıxıb bilmədilər. Şeybək xan elə bu bataqlıqda həyatını itirməli oldu. Onun kimi onun ətrafında olan döyüşçülərin çoxu da çaş-baş vəziyyətdə bu bataqlıqda batıb məhv oldular. Canvəfa Mirzə ilə Qənbər bəyi isə salamət ələ keçirmək mümkün oldu. Lakin onlar da sonradan qətlə yetirildilər. Döyüşdən sonra çoxlu sayda qənimət ələ keçirildi. Özbək qoşunlarına məxsus olan silah, sursat, atlar, əmlak və s. Səfəvi döyüşçülərinin əlinə keçdi. Döyüş başa çatandan sonra Şah İsmayıl Mərvə yollandı və bu şəhərə daxil oldu. Bildirilir ki, o, şəhər əhalisi ilə ədalət və rəiyyətpərvərliklə davrandı və qazandı-ğı bu qələbəyə görə şükürlər etdi (136). Bununla, Şah İsmayıl növbəti və kifayət qədər ciddi bir uğurunu da əldə etdi və nəticədə Xorasan demək olar ki, bütünlüklə Səfəvilər hakimiyyətinin nəzarəti altına düşdü. Bildirilir ki, sonradan Şeybək xanın kəllə sümüyü işlənərək zər-zibaya tutuldu və ondan qədəh düzəldilərək məclislərdə işlədildi.

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində Mərv ətrafında baş verən döyüşün təfərrüatı daha genişdir. Bu əsərlərdə bildirilir ki, Şeybək xan qoşun dəstəsi ilə Səfəvi qoşunlarının tələsinə düşdüyünü anlayanda ağsaqqalları başına topladı və onlardan məsləhət istədi. Onlar da döyüşməyi tövsiyə etdilər. Özbək ağsaqqalları inandırmağa çalışdılar ki, bir tərəfdən qızılbaşların sayı azdır, digər tərəfdən onlar dinsizlərdir. Ona görə də haqq özbəklər tərəfindədir və özbəklər qalib gələcəklər. Şeybək xan Canvəfa Mirzədən soruşanda ki, bu nə qoşundur belə? O da cavab verdi ki, bu qoşunlar mənim və sənin əcəlidir. Bu Şeyxoğludur ki, hiyləsi ilə səni qaladan çıxarıbdır. Amma pis yerdə haqlandıqlarını görəndə, onda hər ikisi döyüşə atıldılar. Tərəflər arasında üç saat döyüş getdi və üç saatdan sonra özbək qoşunlarının iradəsi qırıldı. Bu zaman Şeybək xan bir atlımı Canvəfa Mirzənin yanına göndərdi ki, ey yetim nə edək? O da cavab göndərdi ki, sən arvadın sözünə baxmaqla öz başıva kül tökdün. Onun sözlərinə

görə, arvad sözünə baxan arvaddan da alçaqdır və Şeybək xan öz arvadının sözlərinə uyaraq bütün qoşunu qılınca verdi (137).

Üç saatlıq döyüşdən sonra özbək qoşunları və onların əmirləri daha çox canlarını salamat qurtarmaq haqqında düşünməyə başladılar. Onlar vahimə və təlaş içərisində özlərini müxtəlif tərəflərə vurur və çıxış yolu axtarırdılar. Bu anlarda Şah İsmayıl özü Şeybək xanın ələminə doğru istiqamət götürdü ki, onu o biri dünyaya göndərsin. Amma Şeybək xan ətrafının xeyli seyrəldiyini görəndə özü də ələmi tərk edərək qaçmağa üz tutdu. Şah İsmayıl özbək ələminə yaxınlaşanda Şeybək xanın qaçmış olduğunu eşitdi. Bunu eşidəndə Şah İsmayıl onun yollandığı istiqamətə doğru hərəkət etdi. Şeybək xan Mahmudabad çayına çatanda dayanmağa məcbur oldu. Amma arxadan Şah İsmayılın və qızılbaş döyüşçülərinin yaxınlaşmaqda olduğunu gördükdə özünü çaya atdı. Şeybək xan bu zaman müşahidə etdi ki, özbək döyüşçüləri yaxınlıqdakı tikilinin hasarları arxasında sığınmağa çalışırlar. O da özünü həmin hasarlara yetirdi. Amma bu hasarların arxasında bataqlıq var imiş. Özbək döyüşçülərinin də bundan xəbəri yox imiş. Onların çoxu bu bataqlığa qərq oldular və onları xilas etmək mümkün olmadı. Şeybək xan da bilmədən həmin bataqlığa qərq oldu və oradan çıxıbilmədi. "Aləmara-yi Səfəvi"dəki məlumata görə, Şah İsmayıl özünü onun ardınca atıb onu ələ keçirmək istəyəndə sanki bir səs qeybdən ona getməməyi məsləhət gördü. Həmin səs bəyan etdi ki, irəli gedərsənsə sən də fənaya qərq olacaqsan. Bu səs Şah İsmayıla rəya kimi göründü və ona görə atını məhmizlədi ki, irəli hərəkət etsin. Amma onun atı da yerindən tərpənmədi və bu dəfə də arxadan bir səs eşitdi ki, irəli getmə, durduğun yerdə dayan. Şah İsmayıl arxasına nəzər yetirdi və yenə də kimsəni görmədi. O, irəliyə hərəkət edə bilməsə də Şeybək xanın bataqlıqda batmasını müşahidə etməli oldu. Bu zaman onun fikrindən keçdi ki, bu həmin zülmkardır ki, bu aləmdə kimsənin yaşamaq haqqını tanıdırmı, indi özü belə bir bataqlığın əsiri olubdur. Şah İsmayıl bu səhnə qarşısında qalanda onun Adi Mehtər adlı mehtəri özünü ora yetirdi və Şah İsmayıla öz köməyini təklif etdi. Şah İsmayıl da

ona Şeybək xanı bu bataqlıqdan çıxarmağı tapşırırdı. Adı çəkilən mənbənin məlumatına görə, Adı Mehtər kəməndlə Şeybək xanı bataqlıqdan çıxardı və Şeybək xanın həтта aman diləmək imkanı da oldu. Amma Şah İsmayılın əmri ilə onun başını bədənindən ayırdılar. Bu mənbədəki məlumata görə, Canvəfa Mirzə isə Durmuş xan tərəfindən təsadüfən qətlə yetirilmişdi (138).

“Əhsənüt-təvarix” müəllifi Şah İsmayılın şücaəti, bütünlükdə döyüçün gedişi, Şeybək xanın, habelə digər özbək əmirlərinin taleyi haqqında belə bir məlumat vermişdir: “İsgəndər şanlı xaqan büllür rəngli qılıncı ad-san sahiblərinin qanı ilə qırmızıya boyadı və qan saçan oxun ucu ilə düşmənlərin ürəyini və gözünü Bədəxşan ləlinə bənzətdi. Qazilərin nizələri bahadırların şah damarlarından qan bronxları açdı və özbəklərin ürəyi nişan alan oxları igidlərin sinəsinin hədəfinə dəyib onların varlıq nağdını yoxluq küləyinə verdi. Şeybək xan “And olsun Günəşə və onun işığına (günəşin qalxdığı vaxta)” [ayəsində (Şəms surəsi) deyildiyi kimi] günəşin doğuşu vaxtından “And olsun sakitləşməkdə olan (və ya getdikcə zülməti artan) gecəyə” [ayəsində (Züha surəsi) işarə edilən] zamana kimi (səhərdən axşama qədər) səbat və qərar ayağını [yerə] dirədi və inadkarlıq bayrağını qaldırdı. Axırda Bəhram kimi hiddətli ordu dövlətin gücü və səadətin qolunun zoru ilə özbək qoşununu məğlub etdi və günəş kimi qılınc vurub əndazəsiz düşmənləri zərrə kimi tar-mar etdilər.

...Xorasan camaatından Xoca Cəlaləddin Mahmud, Xoca Hüseyn Divan və Xoca Abdulla Mərvi bir sıra özbəklərlə birlikdə öldürüldülər. Qənbər bəy və Canvəfa mirzə əsir alındılar və zaman qəhrəmanının (Şah İsmayılın) hökmü ilə qətlə yetirildilər. Qılıncdan qurtulan yaramaz özbəklər fərar edən zaman çarəsizlik üzündən özlərini bataqlığa yetirdilər və onu keçməyi xilas səbəbi bildilər. Lakin onlar həlak girdabına düşdüklərindən xəbərsiz idilər. Nəhayət, Mahmudi çayı çoxlu adamlar və atlarla doldu. Çayı keçən hər kəs adamların və atların üzərindən keçib gedirdi. Şeybək xan o qiyamətdən qaçarkən özünü dörd divarın içinə saldı. Onun oradan qurtuluş yolu yox idi. Bir dəstə qazi həmin çəpər-

lənmiş yeri mühasirəyə aldı. Özbəklər izdihamın son dərəcə çox olması ucbatından bir-birinin üstünə çıxmışdılar. Onların çoxu minik heyvanlarının əlləri-ayaqları altında qalıb həlak oldu. Həyatlarının son nəfəslərini çəkənlər isə ölümlərin üzərinə ayaqlarını qoyaraq o divarın üstünə çıxdılar və qazilərin qılıncı ilə ölüm şərbətini içdilər. O qövmdən dörd divar arasında olanların hamısı öldürüldükdən sonra şah məyyətinin bəzi müləzimləri ölümlər arasında Şeybək xanı tapdılar. O, adamların izdihamı üzündən boğulub canını təslim etmişdi. İsgəndər şanlı xaqan həmin an buyurdu ki, onun şərlə dolu başını bədənindən ayırıb dərisini soysunlar və içinə saman təpib Rum padşahı Sultan Bayəzidə göndərsinlər. Kəllə sümüyünü (qafa tasını) isə qızıla tutub ondan bir qədəh düzəltsinlər və onun içinə şərab töküüb behişt ayinli məclisdə gəzdərsinlər” (139).

Mahmudabad çayını adlayaraq canını qurtaran özbəklərin sayı çox az idi. Onlardan biri də Şeybək xanın vəziri Xacə Sultan Mahmud oldu. Onun qalaya yetişməsi ilə Bəlx hakimi Übeydulla xanın rəhbərliyi altında 10 min nəfərlik ("Aləmara-yi Səfəvi"yə görə isə 2 min nəfər) qoşun dəstəsi ilə Mərvə çatması bir vaxta düşdü. Məlum oldu ki, 2-3 gündən sonra Türkünstan hakimləri öz qoşunları ilə gəlib çıxacaqlar. Xacə Sultan Mahmud Mərvin darvazalarını onun üzünə açmadı və onu xəbərdar etdi ki, Şeybək xan və bütün özbək qoşunları artıq qırılıb və Übeydulla xan qala divarları ətrafında dayanmalı olsa onu da həmin aqibət gözləyə bilər. Belə olanda Übeydulla xan tələb etdi ki, Şeybək xanın xəzinəsini və hərəmlərini ona versinlər və o da çıxıb getsin. Xacə Sultan Mahmud bu tələblə də razı olmadı. O şübhə etmirdi ki, xəzinəni Übeydulla xana təhvil verərsə, Şah İsmayıl qarşısında bunun cavabını verməli olacaqdı. Ona görə Übeydulla xana yox cavabı verildi. Übeydulla xan Şeybək xanın xəzinəsini ələ keçirə bilməyəcəyini anlayanda heç olmasa xanın arvadının ona təhvil verilməsini istədi. Xacə sultan Mahmud bunu mümkün saydı və bu barədə Moqol xanına xəbər verdi. O isə dərhal hazırlanıb Əbdü xanın dəstəsinə qoşuldu. Mənbə məlumatlarına görə, bir gündən sonra

Şeybək xanın oğlu Məhəmməd Teymur da qoşunu ilə qala divarları ətrafına yetişdi və burada atasının aqibəti haqqında məlumat ələ etdi. Onun təkidli israrlarına baxmayaraq Xacə Sultan Mahmud qala darvazalarını açmadı və ona geri qayıtmağı tövsiyə etdi. Sonradan Barsil xanın və Cani bəyin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstələrinin də Mərv ətrafına yetişdiyi bildirilir. Onlar heç biri Mərv ətrafında dayanmayıb Səfəvi qoşunları gəlməzdən əvvəl geri qayıtdılar (140).

Mənbə məlumatlarına görə, Şeybək xanın hərəminin azad buraxılması Şah İsmayılı razı salmadı, bununla belə o, Xacə sultan Mahmudu cəzalandırmadı. Şah İsmayıl qoşunları ilə Orta Asiyanın ən güclü qalalarından biri olan Mərv qalasına daxil oldu. Bununla, onun səltənətinin şimal-şərq sərhədi Amu-Dərya çayına çatdı. Şeybək xanın xəzinəsi ələ keçəndən sonra Şah İsmayıl bu döyüşdə şücaət göstərmiş əmirlərini və döyüşçülərini qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırdı.

b) Mazandarananın ələ keçirilməsi

Şah İsmayıl Xorasana doğru irəliləyərkən Mazandaran vilayətini öz hakimiyyəti altına gətirə bilməmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ona məsləhət bilinmişdi ki, əvvəlcə Şeybək xanın məsələsinin həll edilməsi daha vacibdir. Şah İsmayıl Mazandarana qoşun göndərməsə də öz nümayəndəsini göndərdi. Amma Mazandaran və Rüstəmdarın bir hissəsinin hakimi olan Ağa Rüstəm bu elçini çox sərt qarşıladı. Şah İsmayılın qoşunu ilə ona qoşulmaq təklifinə Ağa Rüstəm bildirmişdi ki, mən xanlar xanına və Türküstan xanına qarşı müharibə edə bilmərəm. Mərv qalası alınandan sonra elə oradaca Şah İsmayıl öz əyanları və əmirləri arasında yenidən Mazandarananın işğal edilməsi məsələsini qaldırdı. Bu dəfə də Şah İsmayıl öz elçisini göndərməklə Mazandaran hakimini itaət altına gətirmək istədi. Mazandaran hakimi vaxtilə Şah İsmayıl elçisinə cavab vermişdi ki, nə qədər ki, mənim əlim Şeybək xanın ətəyindədir heç nədən qorxum yoxdur. Şah İsmayıl da qəra-

ra gəlmişdi ki, Şeybək xanın kəsilmiş qollarından birini öz elçisi vasitəsilə Ağa Rüstəmə göndərsin. Bununla Şah İsmayıl ona çatdırmaq istəyirdi ki, "sənin əlin Şeybək xanın ətəyinə çatmasa da, Şeybək xanın əli sənin ətəyinə çatdı". Mənbə məlumatlarına görə, Şah İsmayıl kimin könüllü şəkildə Mazandarana yollanmaq istəməsini soruşanda kimsə müsbət cavab vermədi. Onun ikinci sorğusuna da kimsə cəsarət edib irəli çıxmadı. Bu zaman Mirzə Məhəmməd Talış Mazandarana getməyə hazır olduğunu bildirdi. Çox güman ki, Səfəvi əmirləri Ağa Rüstəmin qəzəbindən qorxaraq onun yanına getməyə ehtiyat edirdilər. Çünki Ağa Rüstəm bir tərəfdən Şeybək xanın müttəfiqi idi, digər tərəfdən isə onların arasında artıq qohumluq əlaqələri qurulmaq üzrə idi. Şeybək xan oğlu Məhəmməd Teymura Ağa Rüstəmin qızını almağı planlaşdırırdı. Şah İsmayılın Mirzə Məhəmməd Talışa dediyi sözlərdən də belə başa düşmək olar ki, doğrudan da Ağa Rüstəmin yanına getmək təhlükəli bir elçilik kimi qəbul edilirdi. Şah İsmayıl yola düşməzdən əvvəl Mirzə Məhəmməd Talışa dedi ki, qorxmadan get və sən sağ-salamat geri qayıdacaqsan. Bu sözlər onu toxtatdı. Onun gümanında müşfi-də-kamil sağ-salamat qayıdacağına əminliyini bildirirdisə, deməli belə də olacaqdı (141).

Mirzə Məhəmməd Talış yola düşməzdən əvvəl şah atlarından birinin ona verilməsini təvəqqe etdi. Şah İsmayıl buna etiraz etmədi. Hətta atdan əlavə ona Sultan Heydərin zirehli geyimini, Uzun Həsənin qılıncını və Ağqoyunlu Yaqub Mirzənin kamanını da bağışladı. Bütün bunları geyindikdən sonra Mirzə Məhəmməd Talış bir daha şah qarşısında səcdə edib bir nəfərin müşayiəti ilə Astrabada yola düşdü. Səfəvi elçisi bölgəyə yetişəndə Ağa Rüstəm Xəzər kənarındakı Təhünə (Fərəhabad) qəsəbəsinə gələrək orada təşkil olunmuş su mərasimində iştirak edirdi. Bu mərasim zamanı Mazandaran camaatı bir-birinin üstünə su çiləyirdilər. Bölgədə yaşayan tayfaların hər biri onlara xas olan geyimlərdə bu bayramda iştirak edirdilər. Ağa Rüstəm də bu bayramı seyr etmək üçün dəniz kənarına gəlmişdi. O öz əzəmətini nümayiş etdirmək üçün ətrafına çoxlu sayda əmirlərini də toplamışdı. Bu mərasimin

gedişində Mirzə Məhəmməd Talış bölgəyə gəlib yetişdi. O, Təcinə çayının kənarına çatanda ətrafdakıları səslədi ki, mən Şah İsmayılın elçisiyəm, mənə gəmi verin, çayın o biri tərəfində adlayım. Bu xəbəri eşidən adamlar məsələdən Ağa Rüstəmi hali etdilər. Ona çatdırdılar ki, Astrabad tərəfdən yaraqlı-yasaqlı bir qızılbaş Şah İsmayıl tərəfindən gəlmişdir. Ağa Rüstəm uzaqdan Mirzə Məhəmməd Talışı müşahidə etdikdə fikrindən onun atını və əsləhəsini mənimsəmək keçdi. Ona görə ona çayı adlamaq üçün gəmi və ya qayıq da vermədilər. Mirzə Məhəmməd Talışa çatdırdılar ki, özünü atla vur çaya və çayı adlaya biləcəksən. Mirzə Məhəmməd Talış da onların bu sözlərindən özünü sındırmayıb özünü çaya vurdu. Bu at vaxtilə Bağdad çayından adlaya bilmişdi. Mirzə Məhəmməd Talışın fikrincə, Təcinə çayı Bağdad çayından heç də böyük deyildi və onu keçmək mindiyi at üçün çətin olmazdı. Mirzə Məhəmməd, Allahın adını çağırıb atın üzünü çaya tərəf çevirdi. Bu at doğrudan da elə bir çətinlik çəkmədən çayı adlaya bildi. Mirzə Məhəmmədi müşayiət edən atlı isə çayı üzərək keçmək məcburiyyətində qaldı. Hətta müəyyən çətinliklə də qarşılaşmalı oldu. Onda Mirzə Məhəmməd Talış kəməndini ataraq onu sudan çıxardı (142).

Ağa Rüstəm Mərv ətrafında baş vermiş döyüşdən və onun nəticələrindən xəbərsiz idi. O, Şeybək xanın məğlub olmasını və qətlə yetirilməsini gümanına belə gətirə bilmirdi. Ehtimal edirdi ki, Şah İsmayıl bu qarşılaşmada Şeybək xana məğlub olub və elçi göndərməkdə yəqin ki, ondan kömək almaq istəyir. Ona görə də Ağa Rüstəm Səfəvi elçisinin gəlişinə çox etinasız yanaşdı. Onun ürəyindən hətta Şah İsmayıl elçisini qətlə yetirmək də keçirdi. Amma elçini qəbul etdikdə eşitdiklərindən dəhşətə gəldi. Mirzə Məhəmməd Talış onun çadırına daxil olub əvvəlcə kim tərəfindən göndərildiyini bəyan etdi. O, Şah İsmayıl tərəfindən göndərildiyini bildirərkən Səfəvi şahının titullarını belə xatırlatdı - Mürşidikamil, kamili-mükəmməl Şah İsmayıl Səfəvi əl-Musəvi əl-Hüseyni, Bahadır xan və Həzrət Sahib əl-zamanın varisi və nayibi, Diyarbəkr və Şirvan böğəsinin fatehi, zamanın xəlifəsi və Çingiz

xanın canişini, bütün Türkünstanın və Xorasanın padşahı Şeybək xanın qatili. Sonra Mirzə Məhəmməd Talış Səfəvi qoşunlarının Xorasan yürüşü ərəfəsində Ağa Rüstəmin yanına elçi göndərilməsini və Ağa Rüstəmin Şah İsmayıl elçisinə verdiyi cavabı xatırlatdı. Mirzə Məhəmməd Talış ona - mənim əlim Şeybək xanın ətəyindədir - deməsini yada salıb Şeybək xanın kəsilmiş qolunu onun qarşısına atdı. Ağa Rüstəm üstünə atılmış qolu qaldırıb ona baxdı və barmaqlardakı üzükdən onun Şeybək xana məxsusluğu barədə şübhəsi qalmadı. Gördüyü və eşitdiyi onun halını xeyli xarab etdi və bunu görcək əmirləri onun başına topladılar. Bu zaman məzhəbi şiə olan yerli sakinlərdən biri Mirzə Məhəmməd Talışa təklif etdi ki, daha orada dayanmasın və atını minib aradan çıxsın. Mirzə Məhəmməd ona tapşırılan vəzifəni icra etdiyindən daha orada dayanmağı məqsədəuyğun saymadı. Ona görə atını mindi, onu müşayiət edən yerli əmirlərdən biri ilə yola düşdülər. Çayı yenidən adlayan zaman yerli əmirin atı çayda boğuldu və Mirzə Məhəmməd Talış onu müşayiət edəni boğulmaqdan xilas edib yoluna davam etdi (143).

Mazandaran əmirləri bu sarsıdıcı xəbərdən sonra özlərinə gələndə elçini axtardılar və onun yola düşməsi xəbərini eşidəndə arxasınca getdilər. Onlar Mirzə Məhəmməd Talış çayı keçən zaman haqladılar və onu dayandırmaq istədilər. Mirzə Məhəmməd də dayandı və həmin əmirləri səslədi ki, onların ən azı yüzünə cavab verməyə hazırdır. Əmirlər öz aralarında çox səs-küy salsalar da çayı keçməyə cəsarət etmədilər. Ağa Rüstəmin ölməsi xəbərini eşidəndə isə onlar Mirzə Məhəmməd Talışla döyüşməyə bir lüzum da görmədilər. Ağa Rüstəm eşitdiyi xəbərdən o dərəcədə sarsıldı ki, bir daha özünə gələ bilmədi və tezliklə dünyasını tərək etdi. Əmirlər onun ölümündən sonra oğlu Məhəmmədi onun yerinə vilayət hakimi etdilər (144).

Şah İsmayıl özbək xanının kəsilmiş digər qolunu Kabul hakimi Zəhirəddin Məhəmməd Babura göndərdi. Məhəmməd Baburla Şeybək xan arasında heç də xoş olmayan münasibətlər mövcud idi və görünür, ona görə Şah İsmayıl kəsilmiş qollarından

birini də ona göndərirdi. Zəhirəddin Məhəmməd Babura yazılmış məktubda deyilirdi ki, Şeybək xan sənin əlini Səmərqənddən kəsmişdi. Biz isə onun əlini bu dünyadan kəsdik. Mərv şəhəri alınarkən Məhəmməd Baburun Xanzadə bəyim adlı bacısı qala daxilində idi. Şeybək xan Səmərqəndi ələ keçirəndə Xanzadə bəyimi özünə nikah etmişdi. Mərv şəhəri fəth ediləndə isə Xanzadə xanım artıq Şeybək xanımdan talaq almışdı. Şah İsmayıl Mərvi fəth edəndən sonra Xanzadə xanımı böyük ehtiramla Kabula yola saldı. Bu da Zəhirəddin Məhəmməd Baburla Şah İsmayıl arasında yaxşı münasibətlər yaranmasına yol açdı. Sonradan onlar özbək qoşunlarına qarşı mübarizədə müttəfiq olmuşdular (145).

Şah İsmayıl Dədə bəyi Mərvin hakimi təyin etdi və ətraf bölgələrin hakimlərinə, o cümlədən Əcəm və ərəb İraqına, Farsa, Kermana, Arana, Azərbaycana, Şirvana, Gilana, Mazandarana fəthnamələr göndərirdi və Mərvin fəth edilməsi həmin vilayətlərə bəyan olundu. Məsələn, Misir məmlükünə göndərdiyi məktubunda Şah İsmayıl Mərv şəhərinin fəth edildiyini, Şeybək xanın və onun əmirlərinin qətlə yetirildiyini, İran və Turanın bütün ərazilərini öz hakimiyyəti altına gətirdiyini bəyan edirdi (146).

c) Mərv döyüşünün nəticələri ilə bağlı Osmanlı sarayına elçilik göndərilməsi

Şah İsmayıl hələ Mərvdə ikən yanına Diyarbək hakimi Məhəmməd xan Ustaclının elçisi gəldi və onun yazmış olduğu məktubu Səfəvi şahına çatdırdı. Bu məktub Osmanlı qoşunlarının Diyarbəkə hücum etməsi ilə bağlı idi. Həmin məktubun mətni belə idi: "Ey şəhriyar! Mən xəstə olduğuma görə, Sultan Bayəzidin oğlu Sultan Səlim atasının icazəsi olmadan Diyarbək tərəfə gəldi, pis hücum etdi, səhranişin camaatın çoxlu sayda əşyalarını və malını götürüb Rum Amasiyası tərəfə getdi. Xəstə olmasaydım onun ardınca gedərdim. Qardaşım Qaraxan xan da Qarahəmid tərəfə xəstə idi. Mürşidi-kamilin bundan məlumatı olsun" (147).

Şah İsmayıl bu məktubu alandan sonra Osmanlı sultanına da məktub yazmaq və Şeybək xanın başının soyularaq samanla doldurulmuş dərisini də ona göndərmək qərarına gəldi. Amma o özü də, onun ətrafındakılar da yaxşı anlayırdılar ki, Osmanlı sarayına göndəriləcək elçilik də təhlükəli ola bilər. Ona görə də, Şah İsmayıl öz əmirlərinə və əyanlarına belə müraciət etdi ki, əgər Mirzə Məhəmməd Talış burada olsaydı Osmanlı sarayına elçi kimi onu göndərərdim. Onun olmadığı bir vaxtda elə bir cavan varmı ki, başından keçməyə hazır olsun, bizim məktubumuzu və Şeybək xanın başını götürüb Osmanlı sultanının yanına aparsın, Osmanlı sultanının cah-cəlalından qorxmaya Şeybək xanın başını onun ayaqlarına atsın, bizim məktubumuza cavabı götürüb geri qayıtsın. Bu zaman kifayət qədər yaşlı olan və bir müddət Şeybək xanın həbsxanasında məhbus olmuş Xəlil ağa səcdə edib bu işi görməyə hazır olduğunu bəyan etdi. Şah İsmayıl həm onun yaşına, həm də bir müddət həbsxanada əziyyət çəkməsinə görə bu səfərə yollanmasına razı olmadı. Lakin Xəlil ağa təkid etdi ki, mürşidi-kamilin tapşırıqlarını böyük məmnunluqla icra etməyə hazırdır. Ona görə bir də xahiş etdi ki, elçilik vəzifəsi ona tapşırılsın. Belə olanda Şah İsmayıl etiraz etmədi. Onun göstərişi ilə Şeybək xanın başı, Şeybək xanın xəzinəsindən götürülmüş zər-ziba və bir də şah məktubu ona verildi. Vəzir Nəcmi-saninin təklifinə əsasən Şeybək xanın bazubəndləri də hədiyyə kimi Osmanlı sultanına göndərildi. Bu bazubəndin üzərində 18 ədəd almaz, yaqut, zümrüd və ləl var idi ki, onların hər biri bir şəhərin bac-xəracı qiymətində idi (148).

Lazımı hazırlıqları görəndən sonra Xəlil ağa yola düşdü və bir müddətdən sonra Osmanlı sultanlığına yetişdi. Osmanlı sultanı eşidəndə ki, Şah İsmayıl tərəfindən onun yanına elçi gəlib onu maraqlandırmaq və tezliklə elçinin onun hüzuruna gətirilməsini tələb etdi. Elçi qəbul edilən gün sultan sarayında böyük mərasim düzəldildi, sultanlar və əyanlar hər biri saray daxilində öz yerlərini tutdular. Həm sultanın, həm də onun əyanları böyük maraqla Səfəvi elçisinin əlindəki bağlamanın içərisində nə olduğunu aşkarlanmasını gözləyirdilər. Onların fikrincə, bu bağlama içərisindəki

qiymətli hədiyyələr olsaydı onda onu xidmətçilər daşımali idilər. Ona görə də saray daxilində bir təəccüb yaranmışdı. Xəlil ağa hələ oturmamışdan əvvəl Şah İsmayılın peyğamlarını çatdırmaq üçün icazə istədi. Bu icazəni aldıqdan sonra Xəlil ağa Şah İsmayılın sözlərini ona ərz elədi. Şah İsmayıl tapşırırmışdı ki, elçi əvvəlcə onun salam-duasını Osmanlı sultanına çatdırsın və sonra desin ki, Şah İsmayıl pərvərdigarın tövfiqi və həzrət əmir əl-möminin imdadları nəticəsində cəmi 7 nəfər sufi ilə Gilandan öz cahangirlik hərəkətinə başlamış və indi artıq Allahın inayəti ilə Bəlx darvasından Durna çayına qədər olan əraziləri qılıncının zərbəsi ilə fəth etmişdir. Çingiz xanın varislərindən olan Şeybək xan böyük-böyük sözlər danışaraq və öz cahilliyi və iddialılığı üzündən ədəbsizlik göstərərək döyüş meydana çıxmağa cürət etdi. Amma onun başı bədənindən ayrıldı, samanla doldurularaq Osmanlı sultanının xidmətinə göndərildi. Şah İsmayıl sonra da əlavə edirdi ki, əgər siz də ədəbsizlik göstərərək at belində bizim vilayətlərimizə hücum etsəniz, sizin başınız da bu başıkəsilmişin başı kimi kəsiləcəkdir (149).

Həm Şah İsmayılın sözləri, həm Xəlil ağanın özünü cəsarətli aparması saray əyanlarını, xüsusilə də Sultan Bayəzidin oğlu Sultan Səlimi çox hirsəndirdi və öz hirsini belə bəyan etdi: "Ey ata, sən hələ də bu elçini öldürməmişən ki, belə işlər görür və Şeybək xanın samanla doldurulmuş başını sənə qabağına atır? Gördünmü bu tədbirsiz və dinsiz qoca nə etdi?" Mənbə məlumatlarına görə, Sultan Səlim elçini öldürməklə hədələdi və hətta elə mərasim zamanı toppuzunu çıxarıb onun başına endirməyə çalışdı. Xəlil ağa isə qılıncı ilə özünü onun toppuzunun zərbəsindən yayındıra bildi (150).

Mənbə məlumatlarına görə, Xəlil ağa sarayı tərk etdikdən sonra Sultan Səlimin silahlıları onun üstünə hücum çəkdi. Sultan Səlim onlara bildirdi ki, Xəlil ağa öldürülməlidir, yoxsa sizin hamınız öldürüləcəksiniz. Məlumatlara görə, Xəlil ağa bu hücumdan qorunmağa çalışdı, onun üzərinə silah qaldırmış bir neçə döyüşçünü qətlə yetirə bildi. Lakin çoxlu sayda silahlının qarşı-

sında müqavimət göstərə bilmədi və nəhayətdə o da qətlə yetirildi. Sonra hətta Xəlil ağanı müşayiət edən elçilərin də öldürülməsinə cəhd göstərildi. Amma Sultan Bayəzid buna imkan vermədi. Sultan Səlim sonradan Şah İsmayıl elçisinin öldürülməsindən peşman oldu və Səfəvi qəzəbindən qorunmaq üçün Osmanlı hakimlərinə məktub yazıb göndərdi ki, qoşun toplusınlar (151).

6. Şah İsmayılın Herata yürüşü

Şah İsmayıl hələ Mərvəni tərk etməmiş Mazandarana məktub aparmış Mirzə Məhəmməd Talışın qayıtması xəbəri gəldi. "Aləmaray-i Səfəvi"nin məlumatına görə, Şah İsmayıl, əslində, Mirzə Məhəmməddən xəbər gəlməsini gözlədiyi üçün Mərvəni tərk etməmişdi. Ona görə də Mirzə Məhəmmədin layiqincə qarşılanmasına göstəriş verdi. Bu qarşılanmanın təşkilini o, Nəcmi-saniyə həvalə etdi. Nəcmi-sani yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Səfəvi sarayının vəkili olmaqla mülki və maliyyə işlərində böyük səlahiyyətlərə malik idi. Yəni, əslində, Səfəvi səltənətinin ən nüfuzlu adamlarından biri idi. Tutduğu vəzifəyə görə, o, şahdan sonra sarayda ikinci adam sayılırdı. Nəcmi-saninin Mirzə Məhəmmədin qarşılanması üçün ata minməsi digər əmirələr üçün bir işarə oldu və onlar da atlanaraq Mirzə Məhəmməd Talışın qarşılanmasına çıxdılar. Nəcmi-sani və ətrafındakılar onu qarşılayaraq Şah İsmayılın hüzuruna apardılar. Mirzə Məhəmməd Talış səcdə edərək elçiliyi ilə bağlı ona geniş məlumat verdi. Bununla, Şah İsmayıl həm də Mazandaran hakimi Ağa Rüstəmin dünyasını dəyişməsi haqqında da məlumat əldə etdi (152).

Şah İsmayıl Mərvdəki işlərini başa vurub Bəlx istiqamətində hərəkətə başlamaq istəyirdi. Bu məqsədlə hazırlıq apardığı günlərdə Urgənc hakimi Barsil xan Şah İsmayılın yanına yetişdi və əmisi ilə onun arasında baş vermiş hadisədən Şah İsmayılı xəbərdar etdi. Barsil xan danışdı ki, Mərv ətrafından geri qayıtdıqdan sonra Şah İsmayılın adına sikkə vurdurdu və xütbə oxutdurdu. Bundan onun əmisinin və Şeybək xanın oğlu Məhəmməd Tey-

murun xoşu gəlmədi və onlar Barsil xan üzərinə hücum etdilər. Barsil xan onların qarşısına üç min nəfərlik dəstə ilə çıxsa da əvvəlcə onlardan bağışlanmasını xahiş etdi. Əmisi və Məhəmməd Tahir isə onu öldürməklə hədələdilər. Lakin görəndə ki, üç minlik dəstə ilə onlara müqavimət göstərə bilməyəcək, dəstəsindən 2 min nəfərini Urgənc qalasının mühafizəsinə göndərdi. Digər min nəfəri isə özü ilə götürüb Şah İsmayılın yanına gəldi. Barsil xan qalada qalan döyüşçülərinə vəd etmişdi ki, 25 gündən sonra Şah İsmayıldan kömək alıb geri qayıdacaq. Həmin müddətdə özünü yetirə bilməyəcəyi halda qala təslim edilməli idi (153).

Şah İsmayıl kömək xahişini qəbul etdi və bu işə rəhbərliyi də Nəcmi-saniyə tapşırırdı. O, Mirzə Məhəmməd Talış və Həsən bəy Halvaçioğlunu da özü ilə götürərək 6 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Urgəncə yollanmalı və bu qalanın müdafiə olunmasına kömək göstərməli idilər. Qızılbaş dəstəsi Urgənc ətrafına yetişəndə Barsil xanın əmisi Şərif Sufi qala üzərinə hücumunu davam etdirirdi. Onun sərəncamında 12 min nəfərlik səhra özbəklərinin qoşun dəstəsinin olduğu bildirilir. Qızılbaş dəstəsinin yetişməsi ilə qala ətrafında daha gərgin bir döyüş başladı və hərbi təşəbbüs tezliklə qızılbaşların əlinə keçdi. Şərif Sufi özünü döyüşün mərkəzinə atdı ki, özbəkləri bir qədər də ruhlandırarsın. Amma bu zaman ona dəyən oxdan dünyasını dəyişdi. Onun ölməsi xəbərini eşidəndən sonra özbək döyüşçüləri də qaçıb dağılışdılar. Özbək qoşunlarının uzaqlaşmasından sonra Barsil xan öz mövqeyini müəyyən qədər möhkəmləndirə bildi. O, həm qızılbaş əmirlərinə qiymətli hədiyyələr verdi, həm də Nəcmi-sani vasitəsilə Şah İsmayıla qiymətli hədiyyələr göndərdi (154).

Urgənc ətrafına göndərdiyi dəstə geri qayıtdıqdan sonra Şah İsmayıl bir də Bəlxə doğru hərəkət etmək istədi. Bu dəfə də ona xəbər çatdırdılar ki, Bədəxşan padşahı Ömər Şeyx mirzənin qardaşı oğlu Üveys Mirzə onun görüşünə gəlməkdədir. Üveys Mirzə Mərvin dörd fərsəxlik məsafəsinə çatanda məktub yazıb qasid vasitəsilə Nəcmi-saniyə göndərdi. Nəcmi-sani Üveys Mirzənin məktubunun məzmunundan xoşhal oldu və Şah İsmayıla da onun

gəlişini xüsusi bir əhval-ruhiyyə ilə çatdırdı. Şah İsmayıl da onun gəlişinə məmnunluğunu bəyan etdi və hətta göstəriş də verdi ki, Üveys Mirzənin qarşılınması təşkil olunsun. Nəcmi-sani bu işin ona tapşırılmasını xahiş etdi. Bunun icazəsini alandan sonra Nəcmi-sani bir dəstə döyüşçü ilə Üveys Mirzənin qarşılınmasına yola düşdü. Üveys Mirzə Mərvdən xeyli kənardə böyük ehtiramla qarşılındı və sonra onu Şah İsmayılın yanına gətirdilər. Şah İsmayıl da onu hörmətlə qarşılındı və onun başına qiymətli bir tac qoydu. Üveys Mirzə Şah İsmayılı itaətini bildirdi və onun tərəfindən ehtiramla qarşılınmasından çox razı qaldı. O hələ Mərvə tərk etməmiş Kabul hakimi Zəhirəddin Məhəmməd Babura məktub göndərdi və onu da Şah İsmayılı itaət göstərməyə çağırıldı. Babur padşah bu məktubu alan kimi dərhal Kabuldən Mərvə doğru hərəkətə başladı. Onun gəlişi xəbəri alınanda da Şah İsmayılın tapşırığı ilə Nəcmi-sani Kabul hakiminin qarşılınmasına yollandı. Şah İsmayıl onu da böyük ehtiramla qarşılındı. Hətta o, hörmət əlaməti olaraq taxtdan aşağı enib bir neçə qədəm ona doğru atıldı. Sonra da əmr etdi ki, onun yanında Babur padşah üçün ayrıca taxt qoysunlar. Üveys Mirzə isə Babur padşahın kənarında əyləşdirildi. Şah İsmayıl tərəfindən Babur padşaha da xüsusi bir tac bağışlandı və onu da vəd etdi ki, bütün Türkünstan paytaxtı Səmərqəndlə birlikdə alınandan sonra Babur padşahın hakimiyyəti altına veriləcəkdir (155).

Bundan sonra Bəlx istiqamətinə qoşun göndərilməsi yenidən diqqət mərkəzinə gəldi. Şah İsmayıl göstəriş verdi ki, qızılbaş qoşunlarının pişxanası (avanqard dəstəsi) Bəlxə doğru hərəkətə başlasın. Bəlx hakimi bu xəbəri eşidəndə qorxuya düşdü. Amma məsləhətləşmə və məşvərtlərdən sonra qərara gəldi ki, Şah İsmayılı itaət göstərməsin. Cani bəy Bəlx qalasına Şeybək xanın sayəsində yiyələnmişdi. O isə bu qalanın alınması üçün xeyli vaxt və qüvvə sərf etməli olmuşdu. Ona görə min bir məşəqqətlə ona qismət olan bu qalanı Cani bəy döyüşsüz təhvil vermək istəməirdi. Cani bəyin sərəncamında həm xeyli sayda qüvvə var idi, həm də Bəlx qalası möhkəm qalalardan biri idi. Şeybək xanın taleyi göz-

ləri qarşısında olsa da, Cani bəy yenə Şah İsmayıl müqavimət göstərməyə üstünlük verdi. Qızılbaş qoşunlarının avanqard dəstəsi Bəlx qalasına yaxınlaşanda Cani bəy 20 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə qaladan bayıra çıxdı və bu avanqard dəstənin üstünə hücum çəkdi. Ola bilsin ki, Cani bəy qızılbaş qüvvələrinin yalnız bu avanqard dəstəsindən ibarət olmasını güman edirmiş. Amma qızılbaş avanqardının üstünə hücum başlanan əsnada Şah İsmayılın rəhbərliyi altında əsas qüvvələr də ora yetişdilər. Cani bəy öz qüvvələrindən 5-6 min nəfər itki verdikdən sonra qalaya çəkilmək məcburiyyətində qaldı (156).

Cani bəy qalaya çəkiləndən sonra Türküstan hakimlərinə məktub göndərdi, onlardan qızılbaş qoşunlarına qarşı mübarizə üçün kömək istədi. Lakin bu köməyi ala bilmədi. Səmərqənd hakimi Məhəmməd Teymur xan ona çatdırdı ki, əgər qızılbaş qoşunları ilə müharibə edə bilirsənsə et, yox, əgər bacarmırsansa, onda qalanı tərk edib bir tərəfə qaç, canını qurtar. Belə olanda Cani bəy də qızılbaşlara müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu anladı. Bir müddətdən sonra ailəsini, uşaqlarını, mal-mülkünü toplayıb gizli yolla qalanı tərk etdi. Bundan sonra qala sakinləri boyunlarına qılinc asıb Şah İsmayılın düşərgəsinə gəldilər, ondan bağışlanmalarını təvəqqe etdilər. Şah İsmayıl onlara şəfqətlə yanaşdı, Durmuş xanı qalanı tərk etmiş Cani bəyin təqibinə göndərmək istədi. Sonra bu qərarından döndü ki, əzilmiş qoşunları təqib etmək onun adətincə deyil (157).

"Tarix-i aləmə-yi Abbasi" əsəri Şah İsmayılın Üveys Mirzə və Babur padşahla görüşünü belə təsvir etmişdir: "Xülasə, bu gözəl qələbədən sonra ətraf və qonşu məmləkətlərə fəthnamələr göndərdilər. Bütün Xorasan vilayətində xütbə və sikkələr on iki imamın - onlara Allahın salavatı olsun - mübarək ləqəbləri və şahın şöhrətli adı ilə bəzəndi. Ceyhun kənarınadək [ərazi] qızılbaş əmirlərinin əlinə keçdi. Doğru yola çağıran imamiyyə məzhəbi Xorasanın bütün şəhərlərində yayıldı. Müzəffər bayraqlar Herata tərəf yönəldi. Şərəfli xaqanın (Sultan Hüseyn Bayqaranın) paytaxtı o taxt-taca layiq vücudun (Şah İsmayılın) təntənəsi sayəsində

səma yüksəkliyini qazandı. Bu qəribə hadisənin tarixi [əbcəd hesabı ilə] «fəth-i şah-i dinpənah»dır («dinin pənahı olan şahın qələbəsi»). O qışda gözəl Herat şəhəri kamil xasiyyətli [Şah İsmayılın] qışlaq və düşərgəsi oldu. Ətrafdakı vali və hakimlər səadətli astanaya tələsərək, Xorasanın fəthi münasibətilə onu təbrik edib, «mübarək olsun!» dedilər. O cümlədən, Sultan Əbu-Səid Kürəkanın oğlu Sultan Mahmud mirzənin oğlu Xan-Mirzə adı ilə məşhur olan Sultan Üveys mirzə Bədəxşandan səltənət taxtının ayağına gələrək, xüsusi ehtiramla qarşılandı və [şaha] yaxın adamların məclisinə daxil edildi. O, Hisari-Şadman və Bədəxşan əyalətlərinin idarəçiliyini alıb, razılıqla geri döndü. Həmçinin Sultan Əbu-Səid Kürəkanın oğlu Ömərşeyx mirzənin oğlu Məhəmməd Babur mirzə Kabuldan mahir elçilər göndərərək, sədaqətini göstərdi" (158).

Amma Herata yollanmamışdan əvvəl Şah İsmayıl Mavərnəhr hakimləri ilə münasibətlərə aydınlıq gətirməyə çalışdı. Səfəvi qoşunlarının daha bir uğuru və Bəlxin ələ keçirilməsi, habelə Şah İsmayılın Mavərnəhrin dərinliklərinə doğru irəliləmək niyyətində olması Mavərnəhrin digər hakimlərinin ciddi təşvişinə səbəb oldu. Şeybək xanın oğlu Məhəmməd Teymur xan və Buxara hakimi Übeydulla xan birlikdə bu təhlükənin qarşısının alınması üçün götür-qoy etməyə başladılar. Amma bir qərara gələ bilmədilər. Bu zaman Şeybək xanın xanımı Moqol (Müqbilə) xanım onların dadına çatdı və nə etmək lazım olduğu barədə onlara öz məsləhətlərini verdi. Moqol xanımın təklifi Şah İsmayılın yumşaldılmasına və Səfəvi şahını barışığa gətirilməsinə hesablanmışdı. Onun fikrincə, Şah İsmayıl belə bir məktub göndərilməli idi ki, Şeybək xanın fəth edilməsi ilə onun ölkəsi mürşidi-kamilə məxsus olmalıdır. Ona görə də Şah İsmayıl bu ölkənin hər bir vilayətinə öz adamlarını hakim təyin edə bilər. Məhəmməd Teymur xanla Übeydulla xan da özlərini məktubda Şah İsmayıl itaət edən adamlar kimi göstərməli və bildirməli idilər ki, onlar öz vəzifələrində saxlanacağı təqdirdə hakim olduğu ərazidə Şah İsmayılın adına xütbə oxunacaq və sikkə vurulacaqdır. Adları çəkilən xanlar

məktubda Şah İsmayıl itaətini qabarıq şəkildə açıqlamalı və bildirməli idilər ki, əgər Şah İsmayıl onların itaətini qəbul etsə ona sədaqətlə xidmət etməyə hazırdırlar (159).

Bu məktub çoxlu sayda hədiyyə ilə Şah İsmayılın hüzuruna göndərməli idi. Bunun üçün Mavərənnəhrin vilayətlərinə və tayfalarına xas xüsusi hədiyyələr, o cümlədən Çindən gətirilmiş qiymətli hədiyyələr toplandı. Sonra yuxarıdakı məzmununda məktub da yazıldı və qasid vasitəsilə yola salındı. Mənbə məlumatlarından məlum olur ki, bu zaman Şah İsmayıl da öz qoşunları ilə Mərvdən hərəkət edərək Ceyhun çayı kənarına gəldi və göstəriş verdi ki, qoşunların çayı adlaması üçün sal və digər vasitələr düzəldilsin. Çay üzərindən keçid düzəldilməsi işləri davam edəndə Mavərənnəhrin xanlarının elçisinin gəlməsi xəbəri alındı. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərinin məlumatına görə, Şah İsmayıl əvvəlcə bu xanların əvvəlki davranışlarını nəzərə alaraq barışıq etmək fikrində deyildi. Hətta onlara müharibəyə hazır olmaları barəsində xəbər göndərmək istəyirdi. Səltənət vəkili Əmir Nəcm (Nəcmi-sani) müharibənin aparılmasına tərəfdar deyildi. Onun fikri belə idi ki, müharibə başlanacağı təqdirdə barışıq istəyən xanlar öz vilayətlərini talan edib qoşunları ilə vilayətdən kənara qaçacaqdılar. Bu isə bir tərəfdən vilayətin talan edilməsinə səbəb olacaqdısa, digər tərəfdən də həmin hakimlər Səfəvi qoşunlarının geri çəkilməsindən sonra yenidən öz vilayətlərinə hücum edəcək və onu ələ keçirəcəkdilər. Ona görə də Əmir Nəcm barışıq tərəfdarı idi ki, əgər Türküstan hakimləri boyunlarına qılınc asıb itaət göstərirlərsə, onların öz yerlərində saxlanması daha məqsəddüəyğundur ki, onlar da öhdələrinə götürdükləri bac-xəracı verməkdə davam edəcəkdilər. Əslində, Səfəvilərin də son məqsədi o idi ki, Mavərənnəhr vilayətləri itaət altına gətirilsin və həmin vilayətlər şah xəzinəsinə bac-xərac versinlər. Əmir Nəcm barışıqın əldə edilməyəcəyi təqdirdə müharibənin aparılmasına da hazır olmağı zəruri bilirdi. Amma sülhə daha çox üstünlük verirdi (160).

"Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, Türküstan xanlarının elçisinin gəlməsi xəbəri alınan kimi, Əmir Nəcm əllərini yuxarı qaldırdı və

dedi ki, xudavənda, ölmədim, bu günü də gördüm ki, Çingiz xanın nəvələri, Türkünstanın bütün padşahları padşahımızın dərğahına gələrək itaət etməyi və bac-xərac verməyi boyunlarına götürüblər. Şah İsmayıl qərarını verməmiş Əmir Nəcmın belə bir fikir səsləndirməsindən təəccüb etdi və bunun nə demək olduğunu ondan soruşdu. Əmir Nəcm də öz fikirlərini Şah İsmayıla çatdırdı. Şah İsmayıl söylənilən fikirlərlə razılaşdı və o da barışığa üstünlük verilməsini məqsədəuyğun saydı. Bir gün sonra Türkünstan hakimlərinin elçisi Şah İsmayıl tərəfindən qəbul edildi. Məktubda öz əksini tapmış fikirlər də Şah İsmayılı qane etdi. Amma elçiyə çatdırdı ki, mənim artıq özbəklərə etibarım qalmayıb. Əgər Türkünstan əhalisi öz sədaqətlərində davamı olsa biz də onlara şəfqətlə yanaşacağıq. Əks təqdirdə, qoşunlar Ceyhun çayının o biri tərəfinə adlayaraq oradakı əhalinin başına oyun açacaqdır. Bunun cavabında elçi də bildirdi ki, əgər bir nəfər özbək düşmənçilik məqsədilə Ceyhun çayının bu tərəfinə adlasa, onda bütün özbəklərin qanı halaldır (161).

Mavərənnəhr hakimlərinin elçisi Şah İsmayılın yanında olduğu zaman Kabul hakimi Babur padşah da onun yanında idi. Mavərənnəhr hakimləri ilə barışıq edilməsi haqqında bu bölgənin gələcək hakimləri kimi onu heç də razı salmırdı. O şübhə etmirdi ki, barışığa gəlmiş hakimlər gələcəkdə Səfəvi səltənətinə itaətdə sədaqətli olmayacaqlar və qiyam qaldıracaqlar. Onların qiyam qaldırılması eyni zamanda Babur padşaha qarşı qiyam qaldırılması demək idi. Ona görə Babur padşah çox arzulayırdı ki, Səfəvi qoşunları Amu Dərya çayının şimalına adlasınlar və Mavərənnəhr hakimlərinin qoşunlarına ciddi zərbə vursunlar. Bununla, zəifləmiş olan hakimlər qiyam qaldırmağa da cəsərət etməzdilər. Babur padşah baş verənlərdən sonra Şah İsmayılın iradəsinə qarşı çıxmasa da ona öz xahişini çatdırdı. Babur padşah istəyirdi ki, ona gələcəkdə özbək qoşunlarının fəallaşacağı təqdirdə onlara qarşı sərbəst mübarizə aparmaq səlahiyyətini özündə əks etdirən bir fərman verilsin. Şah İsmayıl bu xahişi qəbul etdi və Babur padşaha belə bir fərman verdi ki, Ceyhun çayından başlayaraq Xətə

çölünə qədər olan ərazilər Babur padşaha aiddir. Yəni həmin ərazilərdə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Babur padşahın səlahiyyətində idi (162).

Bundan sonra Şah İsmayıl Xorasan istiqamətində geri hərəkət etməyə başladı. Səfəvi qoşunları Heratdan üç mənzil məsafədə olanda Şah İsmayıl düşərgə salınmasını əmr etdi və qərara aldı ki, bu şəhər də Səfəvilərin itaəti altına gətirilsin. Yuxarıda qeyd ediləndi kimi, Şah İsmayıl hələ Şeybək xanla qarşılaşmazdan əvvəl Heratı itaət altına gətirmək istəyirdi. Amma Şeybək xana tezliklə zərbə vurulması istəyi Herat yaxınlığından irəli hərəkət etməyi zəruri etdi. Şah İsmayıl belə qərara gəldi ki, Herat hakiminin adına məktub yazsın, özünün Herat yaxınlığına gəlməsini və Herata gəlmək niyyətində olduğunu ona çatdırsın. Bu məktubun Herat hakiminə çatdırılması Qulu xan adlı bir qızılbaş tapşırıldı. O, Əmir Nəcm xanın xidmətçilərindən biri idi və Əmir Nəcm ona etibar etdiyi üçün bu işin ona tapşırılmasını Şah İsmayıldan xahiş etdi. Şah İsmayıl da bu təklifə etiraz etmədi. Lakin elçini yola salmadan əvvəl tapşırıldı ki, Qulu xanı onun yanına gətirsinlər. Qulu xan şah hüzuruna təşrif gətirdikdə Şah İsmayıl ona öz təlimatlarını verdi və beləliklə, Qulu xan şah məktubunu götürüb üç nəfər atının müşayiəti altında Herata yollandı. Şəhər ətrafında rastlaşdıqları adamlar vasitəsilə Heratın kələntərinə, şeyxülislamına, kətxudalarına Şah İsmayıl tərəfindən göndərildiyini çatdırdı (163).

Şah İsmayıl elçisinin gəlişi Herat daxilində heç də birmənalı şəkildə qarşılanmadı. Herat sakinləri, əyan və əmirləri arasında Səfəvi qoşunlarının və o cümlədən onun elçisinin yaxınlaşması xəbərinə həm sevinclə yanaşanlar, həm də bu xəbərdən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışanlar da tapıldı. Mənbələrdə olan məlumatlara görə, şəhər əyanlarının, ariflərinin böyük bir hissəsi Qulu xanın şəhərə yaxınlaşması xəbərini alan kimi Gurgani hakimləri tərəfindən tikilmiş Darül-səyyadədə toplantı keçirdilər. Həmin toplantıya şəhərin böyüklərindən və alimlərindən olan şeyxülislam Əhməd Tüftəzani, Əmir Nəcməddin Əbdülqadir Şəhəndi, Seyid Qiyasəddin Məhəmmədpur, Əmir Cəlaləddin Yusif-

razi, Qazı Sədrəddin Məhəmməd İmami, Qazı İxtiyarəddin Həsən Türbəti və digərləri təşrif gətirmişdilər. Bu toplantıda qərara alındı ki, həm Quluxanın qarşılınması təşkil edilsin, həm də Şah İsmayılın məktubunu gətirmiş bu elçiyə hədiyyə hazırlansın. Bununla bərabər, şəhərdə bir qrup adam peyda oldu ki, guya onlar şəhərdəki özbək hakimiyyətinin əleyhinədirlər və ona görə də özbəklərlə münasibətdə olmuş adamların qətlinə başladılar. Hətta bir neçə şəhər əyanı da guya özbəklərlə əlaqədə olduğuna görə qətlə yetirildilər. Məlumatlara görə, bu adamlar Qulu xanın şəhərə daxil olması ərəfəsində yüzdən artıq adamı qətlə yetirdilər və bununla şəhər daxilində mürəkkəb bir ab-hava yaratdılar (164).

Mövcud olan məlumatlara görə, Qulu xan 1510-cu il dekabr ayının 21-də, yəni bəzi qarışıqlıqlar baş verən gün Herata daxil oldu. Onun şəhərə daxil olması ilə bir qrup şəxsin şəhər daxilində özbaşınalıq törətməsinə son qoyuldu. Qulu xan Səfəvi şahı tərəfindən Herat sakinlərinin adına yazılmış fəthnaməni şəhər əyanlarına təqdim etdi. Səhəri gün isə şəhər sakinləri məsciddə toplandı və Zeynəddin ziyarətgahının hafizi minbərə qalxaraq avazla şah fəthnaməsini səsləndirdi. Qulu xan və onun ətrafındakılar bu hafizdən tələb etdilər ki, bəzi mənbələrə görə İmam Əlinin düşmənlərinə qarşı, bəzi mənbələrə görə isə şahın düşmənlərinə qarşı lənətlər oxusun. Ziyarətgah hafizi isə bunu etməkdən imtina etdi. Onda onu çəkib minbərdən yerə saldılar. Yenə bəzi mənbələrə görə, Qulu xan şəxsən özü, bəzi mənbələrə görə isə onun yanındakılar qılıncla bu hafizə ölümcül yara vurdular və o da həyatını itirdi (165).

Hafizin öldürülməsi şəhər əhalisi arasında qorxu və təlaş yaratdı və çoxları etiqad adamına qarşı belə qəddarlığın olunacağını gözləməirdi. Bununla belə, qızılbaşlara qarşı etirazın qaldırılması da artıq mümkün deyildi. Çünki qızılbaş qoşunlarının yaxınlaşmaqda olması kimsəyə gizli deyildi. Belə bir vaxtda Xacə Seyfəddin Müzəffər adlı birisi şəhər əyanlarını, dindarlarını ətrafına toplayıb görülməli olan işlər haqqında onlarla məsləhətləşmələr aparırdı. Əmir Nəcm tərəfindən Herat böyüklərinə göndərilmiş mək-

tubda şiə məzhəbinin tələblərinə əməl edilməsi irəli sürülmüşdü. Bununla əlaqədar Xacə Seyfəddin də məscidlərdə 12 imam adına xütbə oxunmasının zəruriliyini bildirdi. Növbəti cümə günü şəhər dindarlarının müəyyən hissəsi istisna olmaqla, digər hissəsi məscidə toplaşdı və orada şəhər böyüklərindən olan Əmir Sədrəddin adlı birisi tərəfindən Şah İsmayılın şəhər əhalisinin asayışı ilə bağlı göndərdiyi fərman oxundu. Elə həmin gün də məsciddə namaz zamanı 12 imam adı zikr olundu və onların düşmənlərinə lənətlər yağdırıldı (166).

Bir müddətdən sonra Əmir Nəcm Herata yetişdi. Ondan bir müddət sonra da Şah İsmayıl Herata yaxınlaşdı. Onun qarşılınması şəhərdə böyük təntənə və təmtəraqla həyata keçirildi. Bir tərəfdən şəhərin bütün küçə və meydanları bəzədildi, digər tərəfdən isə şəhər əhalisi böyükdən kiçiyə hamısı şəhər dışarına, Səfəvi şahının pişvazına axışdı. Mənbə məlumatlarına görə, hətta elə bir təmtəraqlı mərasim təşkil edildi ki, tayı-bərabəri görünməmişdi. Şah İsmayıl şəhərə daxil olandan sonra özbək işğalının bütün qalıqlarını aradan qaldırdı, şəhərə əhalisi üçün artıq yükə çevrilmiş bir çox vergilər ləğv edildi. Orada olduğu müddətdə Şah İsmayıl insanların məzhəb və din fərqiə baxmayaraq hamısının asayiş içərisində yaşaması üçün lazımi tədbirlər həyata keçirdi ki, bu da insanlar tərəfindən razılıqla qarşılandı. Məlumatlara görə, Şah İsmayıl 1510-11-ci illərin qışını Heratda keçirdi. Burada olduğu müddətdə Şah İsmayıl bütün Xorasan vilayətində Səfəvi hakimiyyətinin, habelə şiə məzhəbinin möhkəmləndirilməsi ilə məşğul oldu, vilayətin bütün məscidlərində 12 imamın adının zikr olunması təmin edildi (167).

"Aləmərə-yi Səfəvi" və "Aləmərə-yi Şah İsmayıl" əsərlərində Qulu xan tərəfindən Heratda daha sərt tədbirlər həyata keçirilməsindən xəbər verilir. Bu da Qulu xanın lazımi səviyyədə qarşılınmamasından, onun şah elçisi olmasına şəhər hakimləri tərəfindən etinasızlıq göstərilməsindən irəli gəlirdi. Qulu xan şah elçisinə belə etinasızlıq göstərdiyinə görə şəhər hakimini, bir sıra əyanları və nəhayət minbərdən şiə məzhəbini rəvac görməyən hafizi qətlə

yetirdi. Onun gəlişindən beş gün sonra Şah İsmayıl da Herata yetişi. Qulu xan şəhər əhalisini onun pişvazına çıxardı və böyük təmtəraqla qarşılandı. Bu mənbələrə görə, şiə məzhəbinin şəhər əhalisi arasında yayılmasına Şah İsmayıl Qulu xana öz təşəkkürünü bildirdi (168).

Şah İsmayılın Heratda olduğu zaman Bədəxşan hakimi Üveys Mirzə, çoxlu qiymətli hədiyyələrlə onun hüzuruna gəldi və öz itaətini bəyan etdi. Şah İsmayıl da onu hörmətlə qarşılayaraq Bədəxşanın hakimliyini yenidən ona həvalə etdi. Heratda olduğu zaman Şah İsmayıl Mərvin hakimliyini Dədə bəyə, Heratın hakimliyini isə Hüseyin bəy Lələyə həvalə etdi. Mənbələrin məlumatına görə, Şah İsmayıl Heratda olduğu zaman dövrünün böyük islam alimlərindən olan Mövlana Seyfəddin Əhmədi məzhəb fərqiyyə görə qətlə yetirdi. Bu fakt mənbələrdə təəssüflə xatırlanır. Çox güman ki, dövrünün nüfuzlu alimlərindən biri olduğu üçün Mövlana Seyfəddin Əhmədi şiə məzhəbinə çəkmək istəsə də Şah İsmayıl buna nail ola bilməmiş və nəticədə onun qətlinə göstəriş vermişdi. Amma Şah İsmayıl bölgənin sünnilərinin istəklərinə bütünlüklə üz çevirməkdən də ehtiyat edirdi. Məsələn sünnilər məclislərdə şərab içilməsinə etirazla yanaşırdılar və bunu dinə zidd hesab edirdilər. Heratda olarkən qızılbaşlar tərəfindən bu hallara yol verilməsi yerli əhali tərəfindən narazılıqla qarşılanırdı. Ona görə Şah İsmayıl qızılbaşlar tərəfindən şərab içilməsini qadağan elədi (169).

Mənbə məlumatlarına görə, hələ Mərvdə ikən Şah İsmayılın hüzuruna gəlib öz itaətlərini bildirən Bədəxşan hakimi Üveys Mirzə ilə Kabul hakimi Məhəmməd Babur padşah Herata qədər onunla oldular. Şah İsmayıl Üveys Mirzəni Xan Mirzə adlandırdı və mənbələrdə onun adına Xan Mirzə kimi də təsadüf etmək mümkündür. Şah İsmayıl Herata daxil olandan sonra Babur padşah Kabula qayıtmaq üçün Şah İsmayıldan rüxsət istədi və Kabula yola düşdü. Xan Mirzə isə Bədəxşana yollanmağa hazırlanırdı. Elə bu vaxt xəbər aldı ki, Canı bəyin oğlu Qara Gəskən sultan Xan Mirzənin Bədəxşanda olmamasından istifadə edərək bu vilayətə

qoşun çəkib və oranı ələ keçiribdir. Xan Mirzə bu xəbərdən son dərəcə təəssüflənərək məsələni Əmir Nəcmə çatdırdı. Əmir Nəcm onu bu məsələyə görə təəssüflənməyə çağırdı və bildirdi ki, bu barədə dərhal Şah İsmayıl məlumat çatdıracaq və onun tərəfindən Bəlx hakimi Bayram xan Qaramanlının bu işə cəlb edilməsinə nail olacaqdır. Şah İsmayılın hüzuruna yollananda Əmir Nəcm Bədəxşanın tutulmasını ona ərz elədi. O da dərhal Bayram bəy Qaramanlının adına fərman yazdı ki, Bədəxşan vilayəti azad edilsin ki, Xan Mirzə öz vilayətinə gedə bilsin (170).

Bu fərman Bayram bəy Qaramanlıya çatan kimi dərhal onun icrasına başladı. O, kürəkəni Ağa Məhəmməd Şirazinin rəhbərliyi altında 5 min nəfərlik qoşun dəstəsini Bədəxşana yolladı. Orada baş verən döyüşdə Ağa Məhəmməd Şirazinin dəstəsi üstün gəldi və Qara Gəskənin qaçmaqdan başqa çarəsi qalmadı. Bədəxşan Xan Mirzənin adamlarına tapşırıldıqdan sonra Bayram bəyin göndərdiyi dəstə geri qayıtdı və bununla bağlı o, Şah İsmayıl məktub göndərdi. Şah İsmayıl da Xan Mirzəyə qiymətli hədiyyələr, cins at və tac bağışlayaraq Bədəxşana yola saldı (171).

7.Əmir Nəcmın rəhbərliyi altında Səfəvi qoşunlarının Türküstan yürüşü

1511-ci ilin sonlarına yaxın, havalar soyuyanda Şah İsmayıl qışı keçirmək üçün Qum istiqamətində hərəkətə başladı. Səmnanda olarkən o, Mazandaranın bütünlüklə hakimiyyət altına gətirilməsi ilə məşğul oldu. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Mazandaran hakimi Ağa Rüstəm Səfəvi hakimiyyətini tanımaq istəmirdi və Şeybək xanın gücünə arxalanırdı. Şeybək xanın ölümündən sonra Mirzə Məhəmməd Talışın Şah İsmayılın elçisi kimi onun yanına gəlməsi Ağa Rüstəmi xeyli əsəbiləşdirmiş və bu əsəbiləşmək də onun ömrünə son qoymuşdu. Ondan sonra Mazandaran hakimiyyətinə gətirilən oğlu Ağa Məhəmməd, görünür, Səfəvilərə qarşı müqavimət göstərməyin mənasızlığını anlayırdı və ona görə də Şah İsmayıl itaət etmək qərarına gəlmişdi. Amma bu zaman

Mazandaran vilayətinə Əmir Nizaməddin Əbdülkərim adlı başqa birisi də iddia irəli sürürdü. Bu adam əcdadlarının əvvəllər uzun müddət Mazandarana hakim olmasına görə bu vilayətə hakimliyi əlinə almaq istəyirdi. Əmir Nizaməddinlə Ağa Məhəmməd arasındakı ixtilaf genişlənməyə başlayanda Şah İsmayıl bu ixtilafa son qoydu. O, Semnana yetişəndə həm Ağa Məhəmməd və həm də Əmir Nizaməddin çoxlu hədiyyələrlə Şah İsmayılın hüzuruna gəldilər, aralarındakı ixtilaf barəsində ona ərz etdilər. Şah İsmayıl da öz növbəsində onlara qiymətli hədiyyələr verməklə, Ağa Rüstəmin idarəsi altında olan əraziləri Ağa Məhəmmədin, Mazandarının digər ərazilərini isə Əmir Nizaməddinin idarəsi altına verdi. Onlar üçün xəzinəyə veriləcək maliyyənin miqdarı müəyyənləşdirildi. Sonra da Şah İsmayıl Quma yollanaraq orada qışlağa dayandı (172).

Şah İsmayılın Xorasan və Türkünstan yürüşünü başa vurmaqla yeni böyük bir uğur əldə etməsi qonşu dövlətlərin də nəzərindən kənar qalmadı və Osmanlı sultanı II Bayəzid və Misir sultanı Qansu Qurinin elçiləri qiymətli hədiyyələrlə Qumda olarkən Şah İsmayılın hüzuruna gəldilər. Bu elçilər mənsub olduqları dövlətlərin sultanlarının Xorasan və Mərvın fəthi ilə bağlı təbriklərini Şah İsmayıla çatdırdılar (173).

Şah İsmayılın Xorasandan uzaqlaşmasından sonra özbək xanları ilə olan münasibətlər yenidən mürəkkəbləşdilər. Bəzi mənbələr, özbək xanlarının Şah İsmayıla verdikləri vədi pozmasını onların müəyyən ərazilərə iddia irəli sürmələri ilə bağlayırlar, bəzi məlumatlarda isə Babur xanın öz hakimiyyəti altında olan əraziləri genişləndirmək niyyətləri ilə bağlayırlar. Məsələn bildirilir ki, Übeydulla xan, Məhəmməd Teymur xan, Cani bəy Səfəvi şahının və qoşunlarının geri qayıtması xəbərini alandan sonra Mavərrənnəhrin yenidən işğal edilməsi fikrinə düşdülər və hüdudsuz qoşunları ilə Buxara istiqamətinə hücum etdilər. Şah İsmayıldan aldığı fərmana əsasən, Kabul hakimi Babur padşah özünü həm də Mavərrənnəhrin hakimi sayırdı və ona görə özbək xanlarının belə fəallaşması onu heç də razı salmadı. Ona görə Babur padşah qo-

şun toplayaraq özbək xanlarının üstünə yürüş etdi. Baxmayaraq ki, əmir və əyanları Babur padşahı çoxsaylı özbək qoşunlarına qarşı ehtiyatlı olmağa çağırırdılar, bununla belə Babur padşah öz niyyətindən əl çəkmədi. Buxara ətrafına yaxınlaşanda Babur padşah özbək xanlarının öz qoşunları ilə geri çəkilməsi haqqında məlumat aldı və o güman etdi ki, özbək qoşunları onun rəhbərliyi altında olan cığatay qoşunlarından çəkinərək geriye üz tutublar. Bu ehtimal onu bir qədər də ruhlandırırdı. Amma yaxınlaşanda Babur padşah anladı ki, özbək qoşunlarının geri çəkilməsi heç də təsadüfi deyilmiş. Özbək qoşunları hətta cığatay qoşunlarının geri çəkilmək yolunu da tuta bilmişdilər. Belə olanda Babur padşah bütün gücünü səfərbər edərək özbək qoşunlarına qarşı döyüşə başladı və onun göstərdiyi fədakarlıqlardan sonra müəyyən üstünlük də əldə etmək mümkün oldu. Übeydulla xan öz dəstəsi ilə döyüşdən çıxaraq kənara çəkildi və münasib bir yerdə gizləndi. Babur padşah isə döyüşün bir məqamında özbək qoşunlarının təqibinə başladı və elə bu zaman Übeydulla xan gizləndiyi yerdən çıxaraq Babur padşahın qoşun dəstəsinə zərbə endirdi. Bu zərbə cığatay qoşunları üçün həlledici oldu və Babur padşah öz qoşunları ilə Buxaraya doğru geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Babur padşahın aldığı zərbə elə ağır oldu ki, o, hətta Buxarada da dayanmayaraq Səmərqənd istiqamətində geri çəkilməyə başladı. Babur padşah Səmərqənddə də dayanmağa cəsarət etməyərək Hisar Şadman bölgəsinə doğru istiqamət götürdü. Özbək xanları isə əldə etdikləri uğurdan ruhlanaraq Babur padşahın təqibindən əl çəkmədilər və onlar qoşunların sayını artıraraq Hisar Şadmana doğru irəliləməyə başladılar. Belə olanda Babur padşah Bədəxşan hakimi Xan Mirzəni də yanına alaraq Hisar Şadman qalasına sığındılar. Sonra da Bəlxədə olan Bayram bəy Qaramanlının yanına kömək üçün adam göndərdilər. Bayram bəy Qaramanlı da onlara kömək göndərdi. Bundan sonra özbək qoşunları geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldılar (174).

Başqa bir məlumata görə isə, Məvərennəhrdə vəziyyətin müəkkəbləşməsinin ilhamçısı elə Babur padşah olmuşdu. Məvəren-

nəhrin böyük bir hissəsi vaxtilə onun hakimiyyəti altında olmuş, amma Şeybək xanın fəallaşması nəticəsində həmin əraziləri itirmişdi. Həmin ərazilərdə hakimlik səlahiyyətinə malik olması haqqında Şah İsmayıldan fərman alandan sonra Babur bu səlahiyyətin reallaşdırılmasını öz qarşısına məqsəd qoydu. Bildirilir ki, bununla bağlı Babur padşah Zabulistan vilayətində qoşun topladı və Bədəxşan vilayətinə yollandı. Burada o, Bədəxşan hakimi Xan Mirzənin qoşun dəstəsini də özünə birləşdirəndən sonra Babur padşah Hisari Şadman bölgəsinə istiqamət götürdü. Bu bölgə o zaman özbək xanlarının əlində idi. Əmir Teymur nəslindən olan Həməzə sultan və Mehdi sultan adlı adamlar bu bölgənin hakimləri idilər. Onlar yaxınlaşan təhlükənin qarşısının alınması üçün qoşun topladılar və döyüşə atıldılar. Lakin Babur padşahın qoşun dəstəsi üstün gəldi və bu uğurun nəticəsi kimi Hisari Şadman, Xətlan, Qunduz, Bağlan vilayətləri Babur padşahın hakimiyyəti altına gətirildi. Sonra Məhəmməd Babur əldə etdiyi uğur barəsində Şah İsmayıl məlumat göndərdi. Babur padşah eyni zamanda Şah İsmayıl qarşısında belə bir məsələ qaldırdı ki, əgər Səfəvi əmirilərindən biri qoşun dəstəsi ilə bizə kömək edərsə, Ceyhun çayı bölgəsindəki digər vilayətlər də ələ keçirilər və orada Şah İsmayılın adına sikkə vurulmaqla xütbə də oxunar. Bu məlumatı alandan sonra Şah İsmayıl tapşırıq verdi ki, Əhməd bəy Sufioğlunun və Şahrux bəy Əfşarın rəhbərliyi altında Hisari Şadmana yollansın və Babur padşaha kömək etsin. Adları çəkilən əmirlərin rəhbərliyi altında qızılbaş dəstəsinin bölgəyə gəlməsi Babur padşahın gücünü xeyli artırdı. Bundan xəbər tutan özbək xanları Türküstanə tərəf çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Babur padşah Səmərqəndə daxil oldu və vəd etdiyi kimi, Şah İsmayılın adına sikkə vurdurmaqla, həm də xütbə oxutdu (175).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində bu hadisə bir qədər fərqli və təfərrüatlı şəkildə təsvir edilmişdir. Bu əsərlərdəki məlumatlardan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Babur padşaha görə, Bədəxşan hakimi Üveys Mirzə (Xan Mirzə) Heratda Şah İsmayılın yanında olarkən Cani bəyin oğlu Qara

Gəskən sultanın həmin vilayətə basqın etməsini və onun ələ keçirməsini artıq özbəklərin Şah İsmayıl qarşısında götürdükleri öhdəliyin pozulması kimi qiymətləndirmək olardı. Özbək xanları Ceyhun çayının cənubuna qoşun çıxarmamağı vəd etsələr də Bədxəşanın tutulması bu vədin pozulması demək idi. Bu hadisəni əlində əsas tutan Babur padşah bir daha Şah İsmayılın diqqətini özbək xanlarının əzilməsi məsələsi üzərinə gətirməyə çalışdı. Sözsüz ki, özbək xanlarına zərbə vurulması ilk növbədə Babur padşahın öz maraqlarına cavab verirdi ki, bununla Mavərnəhr üzərindəki hakimliyini yenidən bərpa etsin. Onun itaətdən çıxmayacağı halda belə bir planın həyata keçirilməsi, əslində, həm də Şah İsmayılın maraqlarına cavab verə bilərdi. Məsələnin həllinə nail olmaq üçün Babur padşah məktubla Şah İsmayıla müraciət etdi. Həmin məktubda özbəklərin öz vədlərini pozması barəsində məlumat çatdırılmaqla onların cəzalandırılması üçün kömək göstərilməsi xahiş olunurdu. Babur padşah bildirirdi ki, əgər Şah İsmayıldan kömək üçün qoşun dəstəsi alsa, həmin dəstəni özünün cığatay dəstəsinə birləşdirərək Türküstan vilayətini özbək qoşunlarından təmizləyər və bu vilayəti Şah İsmayılın bayrağı altına gətirər (176).

Şah İsmayıl bu xahişi qəbul etdi və göstəriş verdi ki, Əlişükür bəy Türkman Baharlının, Zeynal xan Şamlının, Məhəmməd Sultan Sufioğlunun rəhbərliyi altında beş min nəfərlik qoşun dəstəsi Bəlxə yollansın və orada Bayram xan Qaramanlıya qoşulsun. Bayram xan da bu dəstəni yanındakı dəstəyə birləşdirərək Babur padşaha qoşulmalı və sonra da onunla birlikdə Buxara və Səmərqənd istiqamətində hərəkətə gəlməli idi. Bayram xan Qaramanlı bu yürüş zamanı Babur padşahın istədiyi qədər onun yanında qalmalı və Mavərnəhrin özbək qoşunlarından təmizlənməsində iştirak etməli idi. Ələ keçirilmiş bütün ərazilər Babur padşaha tapşırılmalı və onun lazım bildiyi vaxt qızılbaş dəstəsi geri qayıtmalı idi. Şah İsmayılın verdiyi tapşırığın icrası kimi beş min nəfərlik qızılbaş dəstəsi Bəlxə doğru hərəkətə başladı. Babur padşah da 20 min nəfərlik cığatay qoşun dəstəsi ilə Bəlxə doğru istiqamət gö-

türdü. Bəlx daxilində bir neçə günlük istirahətdən sonra birləşmiş qoşunlar Türkünstan yürüşünə başladılar. Babur padşahın rəhbərliyi altına olan qoşun dəstəsinin özbək qoşunları ilə ilk qarşılaşması Şurqanda oldu. Qızılbaş və cığatay dəstəsi bu qarşılaşmada üstünlük əldə etdi və sonra Türkünstan istiqamətində hərəkətini davam etdirdi. Bu məlumatlar "Rövzət üs-səfəviyyə" əsərində də təsdiqlənir (177).

Səmərqənd və Buxara hakimləri olan Məhəmməd Teymur və Übeydulla xan qızılbaş və cığatay qoşunlarının irəliləməsi xəbərini alan kimi döyüşə hazırlaşmağa başladılar. Onlar Cani bəyi də yanlarına dəvət edərək qoşun toplanmasını sürətləndirdilər. Qızılbaş-cığatay qoşun dəstəsi isə tezliklə Buxara və Səmərqənd şəhərləri ətrafına yaxınlaşdılar. Babur padşah əvvəlcə Buxara üzərinə hərəkət etmək istəyirdi. Amma qızılbaş əmirləri ona söylədilər ki, əgər Səmərqənd alınmış olsa, onda Buxaranın məsələsini həll etmək daha asan olacaqdır. Ona görə də Babur padşah Səmərqənd istiqamətində irəliləmək əmri verdi. 1511-ci ilin oktyabrında birləşmiş qoşunlar Səmərqənd ətrafına yetişdi. Bu qüvvələrin Səmərqənd ətrafına yetişməsi ilə özbək xanları da 60 min nəfərlik böyük qoşun dəstəsi ilə döyüş hazırlığı aldılar. Hər iki tərəf Səmərqənd ətrafında toplaşaraq düşərgə saldılar və döyüşdən əvvəlki günü istirahətdə keçirdilər. Kifayət qədər böyük miqdarda qoşunun iştirak etdiyi bu döyüşün təfərrüatları barəsində təəssüf ki, mənbələrdə ətraflı məlumat yoxdur. Adları çəkilən mənbələrdəki məlumatlara görə, döyüşün başlanğıcında qızılbaş qoşunları ilə cığatay qoşunları arasında bir anlaşılmazlıq yaşandı. Bildirilir ki, döyüş başlamazdan əvvəl Bayram xan Qaramanlı qızılbaş əmirlərinə müraciət edərək onları cığatay qoşunlarına fikir vermədən müstəqil şəkildə döyüşmək tapşırığı verdi. Cığatay əmirləri isə bu xəbərdən narazı qaldılar, onlara qarşı belə diqqətsizlik və saymazyanalıq göstərildiyi üçün döyüşə girməməyi qərara aldılar. Doğrudan da, Bayram xanın rəhbərliyi altında qızılbaş dəstəsi özbək qoşunlarına qarşı döyüşə girəndə, cığatay qoşun dəstəsi hərəkətsiz dayandı. Babur padşah vəziyyəti belə görəndə öz əmirlərinə dö-

yüşə başlamaq əmri verdi. Onlar isə öz narazılıqlarını bir daha açıqladılar. Cığatay əmirlərinin fikrincə, qızılbaşlar özlərini irəli atmaqla qələbəni öz adlarına çıxmaq istəyirlər. Ona görə də cığatay əmirləri qərara gəlmişdilər ki, gözləmə mövqeyində olsunlar. Əgər qızılbaşlar bu döyüşdə üstünlük əldə etməyi bacarsalar onlara daha ehtiyac qalmaz. Yox, əgər qızılbaşlar uğur əldə edə bilməsələr, onda özlərini meydana atsınlar və döyüşü qələbə ilə başa çatdırsınlar (178).

Babur padşah nə qədər təkid etsə də qoşunlar onun əmrini qəbul etmədilər. Belə olanda Babur padşah qılincını sıyıaraq özü döyüş meydanına atıldı. Onun ardınca isə yalnız Rüstəm Bahadır Atalıq öz dəstəsi ilə döyüşə qoşuldu. "Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, Rüstəm Bahadır Atalıqın dəstəsində 2 min nəfər döyüşçü var idi. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"dakı məlumata görə isə, bu dəstədəki döyüşçülərin sayı 10 min nəfərə çatırdı. Bununla da özbək xanlarına qarşı aparılan döyüşün əsas ağırlığı qızılbaş qoşunları üzərinə düşdü. Onların fədakarlığı, sürətli hücumu özbək qoşunlarının bütün həmlələrinin qarşısını aldı və mənbə məlumatlarına görə, axşamın düşməsindən iki saat əvvəl döyüş qızılbaş qoşunlarının qələbəsi ilə başa çatdı. Mövcud məlumatlara görə, özbək qoşunlarına ciddi itki verildi və bu qoşunların bütün düşərgəsi qızılbaş dəstəsinin əlinə keçdi. Bundan sonra Bayram xan Qaramanlı qoşun dəstəsi və Babur padşahla birlikdə qalib kimi Səmərqəndə daxil oldular. Səmərqənd sakinləri bu qoşunların qarşısına çıxdı. Babur padşah verdiyi vədə əməl edərək Səmərqəndə daxil olduqdan sonra məsciddə Şah İsmayılın adına xütbə oxutdu. Sonradan isə onun adına sikkə vuruldu. Səmərqənd əhalisinə müraciətlə Babur padşah bildirdi ki, o, bu vilayətdə Şah İsmayılın vəkili və müavini olacaqdır. Başqa sözlə, Babur padşah bölgə hakimliyinin Şah İsmayıl tərəfindən ona həvalə olunduğunu və özbək xanlarının hakimiyyətinə son qoyulduğunu bəyan etdi (179).

Səmərqənd ələ keçirildikdən sonra Bayram xan Qaramanlı özbək qoşunlarına qarşı yürüşlərini davam etdirmək qərarını ver-

di. Bayram xan ilkin olaraq Daşkəndi fəth etməyi məqsədəuyğun saydı. Babur padşah bu məsələdə tələsməməyi məsləhət gördü. O şübhə etmirdi ki, aldıqları ağır zərbədən sonra özbək qoşunları Daşkəndi də, Buxaranı da tərk edəcəklər. Doğrudan da, tezliklə Babur padşahın gümanları öz təsdiqini tapdı. Buxara sakinlərindən məlumat gəldi ki, qızılbaş qoşunlarının qorxusundan Məhəmməd Teymur xan və Übeydulla xan Buxaranı tərk edib getmişlər və hazırda Buxara hakimsiz qalmışdır. Bu məlumat alınandan sonra Babur padşah öz divanbəyi Mehdi Xacəni iki min nəfərlik bir dəstə ilə Buxaraya göndərdi. Oxşar hadisə digər məntəqələrdə də baş verdi. Məlumatlara görə, Dəşti-Qıpçaq hüduqlarından başlayaraq Ceyhun çayına qədər olan ərazilərdəki özbək hakimləri qızılbaş qoşunlarının hücum təhlükəsindən qorxuya düşərək öz vəzifələrini buraxaraq ətrafa səpələndilər. Bütün bu ərazilər Babur padşahın hakimiyyəti altına gəldi və o da yerlərə öz hakimlərini təyin etdi (180).

Qızılbaş qoşunları təxminən iki ay bölgədə qaldılar. Amma onların bölgədə qalması cığatay qoşunlarının narazılıqlarının artması ilə müşayiət olundu. Görünür, onlar qızılbaş qoşunlarının nüfuzunun artmasını istəmirdilər və ona görə də onlar açıq şəkildə qızılbaş qoşunlarının bölgəni tərk etməsini tələb etməyə başladılar. Babur padşah bu narazılıqların kəskin qarşılıq verməsinə yol verməmək üçün Bayram xan Qaramanlı ilə məsləhətləşmə apardı. Babur padşah göstərilən köməyə görə Şah İsmayıl təşəkkür etdi və bildirdi ki, qızılbaş qoşunlarının köməyi ilə bölgəni özbək qoşunlarından təmizləmişik və indi istəmirik ki, Şah İsmayıl bu qoşunların intizarını çəkmiş olsun. Ona görə də təklif edildi ki, Bayram bəy qızılbaş qoşunları ilə geri dönsün. Bayram bəy də, Zeynal xan də, Əlişükür bəy də bildirdilər ki, özbək xanları hələ lazımınca əzilməmişlər və onların hansı planlara malik olması haqqında da məlumat mövcud deyil. Səfəvi əmirlərinin fikrincə, Babur padşah özü də ələ keçirilmiş vilayətlərdə kifayət qədər mökəmlənməmişdi və ona görə də onlar qızılbaş qoşunlarının geri göndərilməsini məqsədəuyğun bilmirdilər. Səfəvi əmirləri

təklif etdilər ki, özbək xanlarının məsələsi birdəfəlik həll edilsin və ondan sonra qızılbaş qoşunları geri qayıtsınlar (181).

Babur padşah deyilənlərin heç birini qəbul etmədi və təkid etdi ki, Səfəvi qoşunları geri qayıtsınlar. Bayram xan Qaramanlı da bu tələblə razılaşmalı oldu və geri qayıtmaq hazırlığına başladı. Babur padşah həm Şah İsmayıl üçün, həm də Səfəvi əmirləri üçün qiymətli hədiyyələr hazırladı və onları yola saldı. Səfəvi qoşunları Xorasana doğru hərəkətə başladılar. Bayram xan Qaramanlı Bəlx-də dayandı, Zeynal xan, Əlişükür bəy, Məhəmməd Sultan Sufioğlu qızılbaş qoşunları ilə Şah İsmayılın düşərgəsinə doğru istiqamət götürdülər. Onlar Babur padşahın ismarığını və onun qiymətli hədiyyələrini Şah İsmayıl ilə təqdim etdilər. Şah İsmayıl qızılbaş qoşunlarının uğurunu məmnunluqla qarşıladı və dərhal da səcdəyə düşərək əldə edilmiş bu uğurlar üçün yaradana şükürlərini söylədi. Duaları zamanı Şah İsmayıl etiraf etdi ki, azsaylı qoşun dəstəsi ilə Türküstan kimi böyük bir ərazinin fəth edilməsi yalnız yaradının lütfü ilə mümkün ola bilərdi və belə bir lütf üçün də Şah İsmayıl davamlı şükürlərini səsləndirdi (182).

Özbək xanları isə öz hakimiyyətlərinin itirilməsi ilə doğrudan da razılaşmaq istəmirdilər. Xüsusilə, Übeydulla xan daha çox fəallıq göstərməyə çalışdı və Bağlan səhrası hüduqlarında bu səhraların hakimi Qasım xana məktub göndərdi və düşdüyü vəziyyəti ona anladı. Qasım xan ona kömək göstərməyi vəd etdi. Amma bir şərtlə ki, qış (1511-1512-ci ilin qışı) başa çatsın və havalar isinməyə başlayanda əməli fəaliyyətə başlansın. Übeydulla xan ilk vaxtlar bununla razılaşdı. Amma eşidəndə ki, Səfəvi qoşun dəstəsi Babur padşahı tərək edib geri qayıdıb və Babur padşah köməksiz qalıb, onda havaların istiləşməsini gözləməyə lüzum görmədi. Übeydulla xan ətrafındakı beş min nəfərlik qoşun dəstəsini səfərbər edərək Buxara üzərinə hücumu keçdi. Bu zaman Babur padşahın yanında üç min nəfərlik cığatay dəstəsi var idi. Übeydulla xan yaxınlaşanda Babur padşah da öz dəstəsi ilə onun qarşısına çıxdı. Say üstünlüyü Übeydulla xanın tərəfində olsa da, mənbələrin məlumatına görə, cığatay qoşunları Səfəvi qoşunlarının döyüş-

lərindən ciddi təcrübə əldə etmişdilər. Bu da onlara imkan verdi ki, sayca üstün olan Übeydulla xan dəstəsini məğlubıyyəyə uğratsınlar. Özbək qoşunlarının bütün cəhdlərinə baxmayaraq, cığatay qoşunlarının zərbəsi daha təsirli və səmərəli oldu. Özbək qoşunları geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı və cığatay qoşunları da onları mənzil məsafəsində təqib etdilər. İlk zərbənin uğurundan ruhlanan Babur padşah hərəkətlərinin sonrakı nəticələrini düzgün müəyyənləşdirmədən özbək dəstəsini təqib etməkdən əl çəkmədi. Übeydulla xan da ilk zərbənin ağır nəticələrindən sonra qaçmağa üz qoysa da, Babur padşahla dil tapmağa çalışdı. O, bir məktub yazıb qasidi vasitəsilə Babur padşaha göndərdi. Übeydulla xan təklif edirdi ki, Babur padşah ondan əl çəksin və onun xətersiz geri çəkilməsinə mane olmasın (183).

Übeydulla xanın aman istəməsi Babur padşahın iştahasını daha da artırdı və onda belə bir güman yarandı ki, çox asanlıqla özbək qoşunlarının axırına çıxıb bilər. Belə bir nəticə əldə edəcəyi halda bir tərəfdən bölgədə Babur padşahın hakimiyyəti daha da möhkəmlənə bilərdi, bir tərəfdən də Babur padşah özünün fəthliyini nümayiş etdirmiş olardı. Ona görə də o, Übeydulla xana belə bir cavab göndərdi ki, onun başını əldə etməsə geri qayıtmayacaq. Übeydulla xan da gördü ki, artıq başqa seçimi yoxdur. Ya Babur padşaha təslim olmalı və həyatını itirməlidir, ya da mübarizə aparıb özünü qorumalıdır. Übeydulla xan yanında qalmış qoşun dəstəsindən iki min nəfəri pusquda dayandırıldı. O özü də həmin dəstə ilə birlikdə mövqə tutdu. İki min nəfərlik digər dəstə isə Babur padşahın dəstəsinə qarşı döyüşə atıldı. Həmin dəstənin əmirinə göstəriş verilmişdi ki, döyüş qızıqandan sonra pusquya tərəf geri çəkilsin. Cığatay qoşunları əvvəlki uğurlarının təkrarlanaacağına əmin olduqları üçün arxayınçılıqla bu döyüşə qatıldılar. Lakin özbəklər də öz fədakarlıqlarını nümayiş etdirə bildilər. Əslində, pusquda dayanmış dəstənin köməyinə ehtiyac olmadan cığatay dəstəsinin iradəsini qırmaq mümkün oldu. Doğrudur, bu döyüş son dərəcə gərgin keçdi və özbək dəstəsi bir neçə həmləyə irəlilədi. Sonra onlar üstün gələrək cığatay dəstəsini geri at-

dılar. Babur döyüşçüləri uğursuzluğa düşər olaraq geriye üz tutdular. Babur padşah isə az sayda döyüşçünün əhatəsində arxada qalmışdı. Übeydulla xanın pusuqdan çıxması ilə Babur padşahın dəstəsinin vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Hətta onun həyatı da təhlükə ilə üzbəüz qaldı. Babur padşah öz döyüşçülərinə qoşularaq geri qaçmaq istəyəndə atının ayağı büdrədi və yerə sərildi. Yalnız cığatay döyüşçülərinin canı bahasına onun həyatını xilas etmək mümkün oldu. Übeydulla xanın uğuru ilə baş çatan bu döyüş 1512-ci il aprel ayının 28-də baş vermişdi (184).

Babur padşah geri qaçaraq Buxaraya sığınmaq istədi. Amma məlum oldu ki, Buxara artıq Übeydulla xan tərəfindən ələ keçirilmiş və hətta onun bəzi əmirləri də onun tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Übeydulla xan Buxaraya sahib olduqdan sonra keçmiş Səmərqənd hakimi Məhəmməd Teymur xanın yanına da adam göndərdi ki, nə dayanmısan, sən də get Səmərqəndi ələ keçir. Məhəmməd Teymur xan da fürsətdən istifadə edib öz qoşun dəstəsi ilə müqavimətsiz Səmərqəndə daxil oldu. O da öz növbəsində Cani bəyə xəbər göndərdi ki, hərəkətə gəlsin və yaranmış fürsətdən istifadə edərək itirdiyi əraziləri geri qaytarsın. Bütün bunların nəticəsində, özbək xanları itirdikləri əraziləri geri qaytardılar və Babur padşah bu xanlara müqavimət göstərə bilməyəcəyini anladığı üçün Kabula çəkildi (185).

Mövcud məlumatlara görə, Babur padşah Buxaradan geri çəkildəndən sonra Hisari Şadmana qayıdaraq Xan Mirzəyə sığındı. Onunla birlikdə qalada gizlənərək qala ətrafına xəndəklər qazılmasına, qala daxilində barrikadalar yaradılmasına göstəriş verdi. Bundan sonra Bəlx hakimi Bayram bəy Qaramanlının yanına çapar göndərildi ki, ondan kömək alsın. Özbək xanları və qoşunları isə Hisari Şadman ətkələrinə qədər irəlilədilər. Özbək xanları bu qalanın müdafiə imkanlarını nəzərdən keçirdikdən sonra mühasirəni dayandırıb geri qayıtmaq qərarına gəldilər (186).

Babur padşah kor-peşman vəziyyətə düşdükdən sonra yenidən Şah İsmayıldan kömək istəmək qərarına gəldi və bununla bağlı ona məktub yazdı. Həmin məktubda Babur padşah yol verdiyi xə-

taları etiraf edirdi. Amma onu da yazırdı ki, böyüklər (müdrüklər) himayəyə götürdüklerini heç vaxt atmırlar. O da Şah İsmayılın müdrüklüyünə və böyükliyinə arxalanaraq yenidən ondan kömək istəyirdi. Babur padşah bir daha acizənə şəkildə xahiş edirdi ki, əldən getmiş ərazilər yenidən fəth edilərək onun idarəçiliyi altına verilsin. Şah İsmayıl bu məktubu alıb yenidən Babur padşaha kömək göstərməyə, daha doğrusu qiyam qaldırmış özbək xanlarını cəzalandırmaqla bölgədə Səfəvi hakimiyyətinin daha da möhkəmləndirilməsinə qərar verdi. Öz fikrini o, Babur padşaha göndərdiyi məktubunda da ifadə etdi. Şah İsmayıl həmin məktubunda bildirirdi ki, yazın başlaması ilə Türküstanə yeni bir yürüş edəcəkdir. O yazırdı: "Babur padşaha məlum olsun ki, inşaallah özbəklərin başına elə bir bəla gətirim ki, uzun illər ərzində məni yaddan çıxarmasınlar. Özbəklərə mürüvvət göstərsəm də, nəticə çıxarmadılar. Türküstanə elə bir bəla göndərəcəyəm ki, Dəşti-Qıpçağın bütün özbəkləri bu dəşti (səhranı) atıb Ədəm dəştinə qədər qaçsınlar. Bu yeni ilin baharının əvvəlində inşaallah, sərdarımız Bəlxə tərəf gələcək, sən də özünü ona yetir ki, o sizinlə birlikdə Türküstanə yollanacaqdır" (187).

Bəzi məlumatlara görə, Şah İsmayılı Türküstan istiqamətində yenidən qoşun göndərməyə sövq edən başqa səbəb də olmuşdu. Bildirilirdi ki, Babur padşahın köməyinə göndərilmiş qızılbaş dəstəsi geri qayıdıandan sonra Əmir Nəcmın eşikağası olan Məhəmmədcan adlı birisi yenidən məktubla Babur padşahın yanına göndərilmişdi. Məhəmmədcan adlı həmin adam Baburun yanında bir müddət qalsa da onu qane edəcək bir qonaqpərvərliklə qarşılanmamışdı. O da əvəzində Şah İsmayılın Qumdakı qışlaq düşərgəsinə qayıtdıqdan sonra qəsddən belə bir məlumat çatdırdı ki, Babur padşah bölgədə hakimiyyəti ələ keçirib yeni iddiaya düşmüş və Səfəvi hakimiyyətindən qoparaq müstəqil olmağa çalışır. Əmir Nəcm öz eşikağasına etimadı var idi və ona görə də onun sözlərinə inandı və bu barədə Şah İsmayıla da məlumat verdi. Belə olanda Əmir Nəcm də Şah İsmayıl qarşısında Xorasana yollanaraq orada Səfəvi hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi vəzifəsini öz

üzərinə götürməyə hazır olduğunu bildirdi. Şah İsmayıl bu təkliflə razılaşdı və Əmir Nəcmi Səfəvi qoşun dəstəsi ilə Xorasana yollanmasına icazə verdi. Bu səfərdə Əmir Nəcmi Zeynalabdin bəy, Badencan bəy və Xacə Kamaləddin Mahmud Sağərçi kimi əmirilər müşayiət etməli idilər (188).

Amma mənbələrin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Səfəvi qoşunlarını yenidən Türküstan istiqamətində hərəkətə gətirməkdə Şah İsmayılın əsas məqsədi məhz özbək xanlarının qaldırdığı qiyamın yatırılması və bu bölgədə Səfəvi hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi idi. Həm də Şah İsmayıl dərhal bu işin görülməsini zəruri bildi. Çünki özbək xanlarının möhkəmlənməsinə imkan verilməsi, sonradan onlara qarşı mübarizə aparılmasını daha da çətinləşdirə bilərdi. Şah İsmayıl Bəlx hakimi olan Bayram bəy Qaramanlıya və Herat hakimi Hüseyin bəy Lələyə göstəriş verdi ki, onlar da Əmir Nəcmi tabeliyində olaraq özbək qoşunların qarşı döyüşlərdə onunla birlikdə iştirak etsinlər. Əmir Nəcmə bu səfərin həyata keçirilməsi üçün böyük səlahiyyətlər verilmişdi. O, Xorasana digər hakimlərini də bu döyüşə səfərbər edə bilərdi. Qarşıya qoyulan vəzifənin uğurlu həlli üçün Əmir Nəcmi rəhbərliyi altına 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi verilmişdi və bu dəstə 1512-ci ilin yazında Xorasana doğru hərəkətə başladı. Xorasanda ikən bu dəstəyə Hüseyin bəy Lələnin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi, sonra isə Bayram bəy Qaramanlının dəstəsi Əmir Nəcmi dəstəsinə qoşuldular (189).

“Əhsənüt-təvarix” müəllifi də yazırdı ki, özbək xanlarına qarşı yeni bir yürüş etmək qərarı “Nəcm bəyə çatdıqda, özbəkləri dəf etməyi qarşıya məqsəd qoyub on-on iki min atlı ilə Xorasana hüduduna gəldi. Herat hakimi Hüseyin bəy Lələ mücadilə meydanının aslanlarından [ibarət] bir dəstə ilə ona qoşuldu və bu iki xoşbəxt birlikdə Mavəraünnəhrə yönəldilər. Bəlx hüdudunda Bayram bəy Qaramanlı onlara ziyafət verdi və qonaqpərvərlik göstərdi. Əmir Nəcm təxminən iyirmi gün Bəlxin xaricində qərar tutub bir dəstə qazini çay kənarına göndərdi ki, çoxlu gəmi toplansınlar. Ondan sonra yağış damllarından çox olan qoşunla Ceyhundan keçə-

rək Əmir Məhəmməd Yusifi Babur padşahın yanına göndərdi və sifariş etdi: "O həzrət (Babur) tezliklə bu tərəfə gəlsin ki, ölkənin fəthi işlərinin icrasında onun doğru yol göstərən fikrinə əməl edək". Əmir Məhəmməd Yusif Hisari-Şadmana getdi. Babur padşah ona ziyafət verdi. Daha sonra o, öz qoşununu da götürüb Əmir Məhəmmədlə birlikdə qələbə nişanlı ordugaha yollandı. Padşahın yaxınlaşdığını öyrənən Əmir Nəcm böyük əmirlərlə birlikdə onu qarşılamağa çıxdı və Dərbəndi-ahənin mövqeyində iki səadət ulduzunun görüşü baş verdi" (190).

Yuxarıda adları çəkilən əmirlərdən başqa Əmir Nəcm dəs-təsində Dədə bəy Qorçubaşı, Vəlican Sultan Əfşar, Məhəmməd Həsən Sufioğlu, Mirzə Məhəmməd Sultan, Şeyx Şəhabəddin, Mir Şərafəddin Sədr, Mirzə Məhəmməd Taliş və digər əmirlər də var idi. "Aləmara-yi Səfəvi"dəki məlumata görə, Əmir Nəcm Xorasan istiqamətində hərəkətə başlamazdan əvvəl Şah İsmayıl qarşısında Xorasanın gələcək hakiminin kimliyi barəsində məsələ qaldırdı. Onun gikrincə, bu vilayətin hakimliyinin şiə məzhəbinə məxsus birisinə tapşırılması daha məqsədəuyğun olardı. Şah İsmayıl da buyurdu ki, Xorasanın hakimliyini Babur padşaha tapşırmaqla özündən bir yadigar qoymuş olarsan. "Bu dünyaya vəfa yoxdur. Bu dünyada mal və can yox, ad qalacaqdır". Əmir Nəcm isə Baburla bağlı öz təklifini səsləndirdi, onu ağılsız birisi kimi qiymətləndirdi. Çünki o öz ağılsızlığı üzündən Türküstan padşahlığını əldən vermişdi. Sonra Əmir Nəcm şah dərgahında Xan Mirzənin Türküstan hakimliyinə gətirilməsi barəsində məsələ qaldırdı. Şah İsmayıl bu təklifə cavab verməmişdən əvvəl sükuta daldı. Onda Əmir Nəcm soruşdu ki, onların hansı layiq olsa hakimliyi ona verəkmi? Şah İsmayıl da hələlik Səmərqənd və Buxaranın Babur padşaha verilməsini məsləhət bildi. Onu da əlavə etdi ki, sonra baxariq vəziyyət necə olacaq (191).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərinə görə isə, Əmir Nəcm yola düşməzdən əvvəl Şah İsmayıl onu hüzuruna çağırdı və bildirdi ki, Türküstanın hakimliyini ona həvalə edir. Səfəvi şahının əmrinə əsasən, Əmir Nəcm yuxarıda adları çəkilən əmirlərlə Türküstana

yollanmalı, Ceyhun çayından başlayaraq Dəşti-Qıpçaq və Dəşti-Bağlana kimi olan ərazilərdə hansı hakim itaətsizlik yolunu tutmuşdusa onların başlarını bədənindən ayırmalı, həmin əraziləri itaət altına gətirməli idi. Sonra da alınan ərazilər Babur padşahın hakimiyyəti altına verilməli idi. Əmir Nəcm vəd etdi ki, şahın tapşırıqlarının icra olunması üçün bütün xidmətləri göstərəcək və Şah İsmayılın adını bütün Türküstanda daha da ucaldacaqdır. Bununla belə, Əmir Nəcm belə bir fikri də səsləndirdi ki, Türküstanın alınmasının bütün zəhmətini Səfəvi döyüşçüləri çəkdiyi halda nə üçün bu vilayətin hakimliyini başqasına tapşıraq? Şah İsmayıl da bəyan etdi ki, Türküstanın hakimliyini artıq Babur padşaha həvalə edibdir. Şah İsmayılın sözlərinə, bunu ona görə etmişdi ki, bu dünyada ondan bir yadıqar qalsın. Çünki bu dünyada yalnız yaxşı ad qalacaqdır. Adı çəkilən bu mənbənin məlumatına görə də, Əmir Nəcm Türküstan hakimliyinə Xan Mirzəni məsləhət bildi. Amma sonra soruşanda ki, bu vəzifəyə həmin şəxslərdən hansının layiqi olmasının onun tərəfindən yerində müəyyənləşdirilməsi ilə şah razı olarmı? Şah buna razı olduğunu bildirdi (192).

Mənbə məlumatlarına görə, Əmir Nəcm Bəlxə yaxınlaşanda oranın hakimi Bayram xan Qaramanlı onu qarşılamaq üçün şəhərdən kənara çıxdı. Şəhərin əhalisi də onun pişvazına çıxdı və böyük ehtiramla onun qarşılınması keçirildi. Babur padşahla Xan Mirzənin qarşılınmasına isə Əmir Nəcm özü çıxdı və onları ehtiramla qarşılayaraq şəhər daxilinə apardı. Bəzi mənbələr Əmir Nəcm sərəncamında olan qoşun dəstəsinin sayının 15 min nəfər olmasını göstərmişdir (193). Babur padşahın özü ilə gətirdiyi qoşun dəstəsinin sayının da 15 min nəfər olduğu bildirilir (194). Bundan başqa Əmir Nəcm rəhbərliyi altına Xan Mirzənin qoşun dəstəsi, Bayram xan Qaramanlının və Hüseyn bəy Lələnin də qoşun dəstələri qoşulmuşdu. Bütünlükdə isə Əmir Nəcm sərəncamında bəzi məlumatlara görə, 80 min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi (195). Bu qoşunların sayının 60, 65 və 70 min nəfər olması haqqında da məlumatlar mövcuddur (196). Mənbələrdəki məlumatlara görə, Əmir Nəcm əzəmətli bir qoşun toplaya bilmişdi. Bu

qoşunları görünlər deyirdilər ki, onun vasitəsilə Çini də fəth etmək olar. Yox, əgər Çini tutmaq mümkün olmazdysa, deməli bu, Əmir Nəcmün özünün xətalrı üzündən baş verə bilərdi.

Mənbə məlumatlarına görə, Əmir Nəcm təxminən 20 gün Bəlxədə qaldı və qarşıda dayanan səfərin uğurla nəticələnməsi üçün lazımı hazırlıq işləri apardı. Mənbə müəllifləri bu yürüş üçün Əmir Nəcmün seçilməsinə və onun şəxsiyyətinə xeyli yer ayırmışdılar. Əmir Nəcm Səfəvi səltənətinin ikinci məqamı idi. O yalnız vəzifə və məqamına görə ikinci şəxs deyildi, o həm də Səfəvi səltənətinin təşkilatlanması, möhkəmlənməsi, dövlətin və rəiyyətin idarə edilməsi sahəsində məsuliyyət və fəaliyyət sahibi idi. Ölkə əhalisinin haqqının qorunmasında, onların ehtiyaclarının aradan qaldırılmasında onun rolu böyük idi. Əmir Nəcm özü də bir insan kimi ədalətli və çalışqan, insanların dadına yetməyi bacaran birisi kimi vəsf edilməkdədir. Dövlət idarəçiliyində, maliyyə məsələlərində Şah İsmayıl ona sonsuz etibar göstərirdi. O da bu haqqa layiq olmasını fəaliyyəti ilə nümayiş etdirirdi. Əmir Nəcmün sədaqətli xidməti, fəal mövqeyi özünün də zəngin və imkanlı bir şəxsə çevrilməsinə səbəb olmuşdu. Mənbə məlumatlarına görə, onun şəxsi vəsaitləri hesabına xidmətində 5 min nəfərlik silahlı dəstə var idi. Onun şəxsi tabeçiliyində olan dəstəsinin və xidmətçilərinin yalnız gündəlik azuqəsi üçün 100 baş qoyun və çoxlu sayda ev quşları istifadə olunurdu. Bu dəstə şəxsi vəsait hesabına saxlansa da, Səfəvilər dövlətinin xidmətində idi. Başqa əmirlər kimi, Əmir Nəcmi də Türküstan səfərində xidmətçilərinin böyük bir hissəsi müşayiət edirdi. Mənbə məlumatlarına görə, bu xidmətçilər tərəfindən necə süfrə açılmasını ətrafdakılar böyük bir zövqlə müşahidə edirdilər (197).

Amma tarixçilər və araşdırmaçılar Əmir Nəcmün şəxsiyyəti barəsində mənbələrdə yazılanları heç də birmənalı şəkildə qəbul etmirlər. Xüsusilə, onun hərbi sahədə təcrübəsiz olması daha çox qabardılaraq rəhbərliyi altında həyata keçirilən Türküstan səfərinin uğursuzluqları da bu təcrübəsizliklə bağlanmışdır. Bildirilir ki, hərbi yürüş zamanı Əmir Nəcm öz hərbi təcrübəsizliyinə bax-

mayaraq, təcrübəli əmirlərin fikir və məsləhətləri ilə az hesablaşmış, qoşun əhlinə yerli-yersiz cəzalar verməklə onların arasında müəyyən bir ruh düşkünlüyünə də səbəb olmuşdu (198).

Qarşıda dayanan vəzifələrin icrası üçün yola düşmək ərəfəsində Əmir Nəcm avanqard dəstə (çərxçi) vəzifəsini könüllü surətdə kim tərəfindən öz üzərinə götürülə bilməsi məsələsi ilə maraqlandı. Bu məsələ hakimlərin və əmirlərin yanında ortaya atıldığından Babur padşah ona həssaslıqla yanaşdı. O ehtiyat edirdi ki, əgər bu vəzifə Xan Mirzəyə tapşırılsa onda onun Türküstan hakimi olmaq şansı arta bilər. Ona görə Babur padşah dərhal söz alaraq onun tabeliyində olan Xacə Kəlan adlı birisinin birləşmiş qoşunların çərxçisi təyin olunmasını təklif etdi. Əmir Nəcm bu təklifi qəbul etdi. Amma bir şərtlə ki, Xacə Kəlan bu vəzifənin icrasından sonradan boyun qaçırardısı və ya döyüşdə məğlub olardısı qətlə yetiriləcəkdə. Babur padşah bu şərtlə razı oldu və Xacə Kəlan 5 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə öncədən yola salındı. Təsədüfdən, Xacə Kəlanın avanqard dəstəsi Hisari Şadman ətrafında baş verən döyüşdə uğursuzluğa düçar oldu. Burada Xacə Kəlan öz dəstəsi ətrafına mühafizəçilər qoysa da, bütünlükdə zəruri ehtiyat tədbirlərini görmədi və ona görə də onun dəstəsi qarşı tərəfin hücumu qarşısında müqavimət göstərə bilmədi. Xacə Kəlan ona verilmiş dəstəni itirərək geri qayıtdı. Bu hadisə Babur padşahın da əhvalına pis təsir etdi. Çünki Xacə Kəlanın uğursuzluğu həm də onun nüfuzunun aşağı düşməsi demək idi. Əmir Nəcm əvvəldən irəli sürdüyü tələbinə əsasən, Xacə Kəlanın qətlinə göstəriş verdi. Lakin Babur padşahın, Xan Mirzənin və digər əmirlərin təkidli xahişindən sonra Əmir Nəcm onu bağışladı. Bununla belə, o, Şah İsmayılın başına and içərək bəyan etdi ki, döyüşdə məğlub olanlar onun sərt cəzasından yaxa qurtara bilməyəcəklər (199).

Bundan sonra Əmir Nəcm birləşmiş qoşunların çərxçiliyini Zeynal xana tapşırırdı və onun nəzərinə çatdırdı ki, vəzifənin icrasına Xacə Kəlan kimi yanaşsa onu sərt cəza gözləyir. Zeynal xan da 2 min nəfərlik qoşun dəstəsini götürərək irəli hərəkət etdi.

Hisar qalasının ətrafına yetişəndə onun alınmasının mümkün olmadığını gördü və ona görə də qoşunların gəlib yetişməsini gözlədi. Bir müddətdən sonra Əmir Nəcm də qoşun dəstəsi ilə gəlib yetişdi. Bundan sonra Hisar qalası birləşmiş qoşunlar tərəfindən mühasirə edildi. Qala daxilindəkilər bu mühasirəyə davam gətirməyərək aman istəməli oldular (200).

Qala ətrafında cığatay dəstəsindən qətlə yetirilənlərin kəsilmiş başlarını görəndə Əmir Nəcm xeyli qəzəbləndi. Əvvəlcə, buna səbəb olmuş qala hakimini qətlə yetirdi. Sonra da qoşun itkilərinin qisasının alınması üçün şəhər əhalisi arasında müəyyən qətlər başlandı. Şəhər rəiyyəti qiymətli hədiyyələr toplayaraq öz nümayəndələrini Əmir Nəcmə yanına göndərdilər və şəhər rəiyyətinin Səfəvi qoşunlarına qarşı müqavimət göstərilməsində iştirak etmədiklərini bildirərək ondan aman istədilər. Əmir Nəcm onlara aman verdi. Amma onu da bəyan etdi ki, digər şəhərlərdə və qalalarda yerli əhalinin özbək qoşunlarını dəstəkləməsi halı ilə qarşılaşsa, onda həmin əhaliyə qarşı çox ciddi cəzalar həyata keçirəcəkdir. Bundan sonra Əmir Nəcm qoşunların çərçəliyinə Bayram bəy Qaramanlının rəhbərliyi altında olan dəstəni təyin etdi. Əmir Nəcm bildirdi ki, onun nə edə biləcəyinə əmindir və ona görə də bu vəzifəni ona həvalə edir. Bayram xan Qaramanlının bütünlükdə 6 min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi. Bu qoşundan bir min nəfərlik dəstə Bəlxədə saxlanmış və qalan 5 min nəfərlik qoşun isə səfərə cəlb edilmişdi. Bayram xan bu vəzifəni öz üzərinə götürdü və sonra da hansı marşrutla irəliləməli olacağını soruşdu. Bu məsələ əvvəldən həll edilməmişdi. Ona görə bu barədə bir fikir müxtəlifliyi də ortaya düşdü. Qoşun əmirləri bu məsələdə Babur padşahın təkliflərinin nəzərə alınmasını məsləhət bildilər. Çünki o, bölgəni daha yaxşı tanıyırdı. Babur padşah da hərəkət marşrutu üçün hansı seçimlərin olduğunu qoşun rəhbərliyinin nəzərinə çatdırdı. O bildirdi ki, Səmərqəndə bir yol şərqdən gedir. Buxaradan keçən bu yolun üzərində altı qala mövcud idi ki, onların ələ keçirilməsi lazım idi. Qoşunların hərəkətdə olduğu yol ilə də irəliləmək mümkün idi. Səmərqəndə aparən bu yol daha yaxın idi. Amma Buxara

bu yoldan kənarda qalırdı. Bundan başqa bu yolun da üstündə dörd qala var idi ki, onların ələ keçirilməsinə ehtiyac var idi. Əks təqdirdə, qoşunlar arxa istiqamətdən özbək qoşunlarının təhlükəsi ilə qarşılaşa bilərdi. Başqa bir marşrutun seçilməsi üçün isə geriyyə qayıtmağa ehtiyac var idi (201).

Əmir Nəcm digər marşrutların heç birini, xüsusi ilə geri qayıdılmasını qəbul etmədi. Onun fikrincə, bu məsləhətlər ona Bəlx-dən yola düşməzdən əvvəl verilməli idi. Qərar verdi ki, qoşunlar irəlilədiyi yol ilə Səmərqənd istiqamətində hərəkətlərini davam etdirlənlər. Amma qoşunlar hərəkətə başlamazdan əvvəl Bayram xan Qaramanlının 5 min nəfərlik avanqard dəstəsi hərəkətə gəldi. Bayram bəy bu dəstədən də 2 min nəfərlik bir dəstə ayırdı və onu kürəkəni Ağə Məhəmmədin rəhbərliyi altında daha irəli göndərdi. Ağə Məhəmmədin dəstəsi Bayram xanın əsas dəstəsindən bir fərsəx irəlində hərəkət edirdi. Qoşunların hərəkət istiqamətində qarşıya çıxan ilk qala Davər qalası oldu. Bu qalanın hakimi Fulad Sultan Hisar qalasının Səfəvi qoşunları tərəfindən alınmasından və bu qalanın hakiminin, oradakı özbək döyüşçülərinin başlarına gətirilənlərdən xəbərdar idi. Bununla belə, Fulad Sultan təslim olmaqdan boyun qaçırdı. Əmir və əyanlar ona qala daxilində müdafiə olunmağı təklif etdilər. Amma Fulad Sultan qoşun dəstəsi ilə qaladan kənara çıxmağı və bayırda Səfəvi qoşunları ilə qarşılaşmağı qərara aldı. Çox güman ki, Fulad Sultan ilkin olaraq avanqard dəstənin qalaya yaxınlaşmasından xəbərdar idi və ona görə də doqquz min nəfərlik özbək dəstəsi ilə qaladan bayıra çıxdı. Qaladan yarım fərsəx aralanandan sonra Ağə Məhəmmədin qoşun dəstəsi də görünməyə başladı. Ağə Məhəmməd isə özbək qoşunlarının yaxınlaşmaqda olduğunu müşahidə edəndə Bayram xanın yanına çapar göndərdi, özbək qoşunlarının yaxınlaşmaqda olduğunu ona çatdırdı və onu da təklif etdi ki, Bayram xan dəstəsi ilə özbək qoşunlarının arxasına keçməyə cəhd göstərsin. Bununla, özbək qoşunlarının məğlubiyyəyə uğradılması daha da asanlaşa bilərdi. Tezliklə Bayram xan da dəstəsi ilə özünü yetirdi və tərəflər arasında döyüş başladı. Özbək dəstəsinin müqaviməti çox da uzun

sürmədi və təxminən yarım saatdan sonra özbək döyüşçüləri geri qaçmaq məcburiyyətində qaldılar. Sultan Fulad bu döyüşdən qaçmaqla canını salamat qurtara bildi. Əmir Nəcm bu döyüşün uğurla bitməsinə görə həm Bayram xana, həm də Ağa Məhəmmədə qiymətli hədiyyələr verdi. Davər qalasına hakimliyi isə Əmir Nəcm onun əvvəlki hakimi olan Babur padşaha deyil, Xan Mirzəyə həvalə etdi. Bu qərar daxilən Babur padşahın narazılığı ilə qarşılaşsa da, o öz etirazını səsləndirməyə cəsarət etmədi (202).

Digər bir sıra mənbələrdə Fulad Sultanın hakim olduğu qala Xozar qalası kimi təqdim olunur və yuxarıdakı məlumatlardan fərqli olaraq bəzi mənbələr Fulad Sultanla Bayram xan Qaramanlının avanqard dəstəsi arasında döyüş baş vermədiyi bildirilir. Heç şübhəsiz ki, Fulad Sultan, Səfəvi qoşunlarının gücündən xəbərdar idi və ona görə də müqavimət göstərilməsini mənasız saydı. Fulad Sultan qala divarlarını açıb Səfəvi qoşunlarını qala daxilinə buraxdı. Bu hərəkətinin Səfəvi əmirləri və hakimləri tərəfindən lazımcına qiymətləndiriləcəyinə Fulad Sultan ümid bağlasa da, Əmir Nəcm sonradan onu da, onun ətrafındakı əmirləri və döyüşçüləri də qətlə yetirdi (203).

Bundan sonra Səfəvi qoşunları Qərşi qalasına doğru irəliləməyə başladılar. Bu qalanın hakimi Məhəmməd Teymur xanın qohumu olan Şeyxəm Mirzə adlı birisi idi. Əmir Nəcmnin rəhbərliyi altında qoşun dəstəsinin yetişməsi xəbərini alanda Şeyxəm Mirzə qala əhlinin bir yerə toplanmasını istədi. Şeyxəm Mirzə Xozar qalasında qala hakiminin və qoşunlarının taleyi haqqında artıq məlumat əldə etmişdi. Ona görə qalanın təhvil verilməsini belə özünün təklükəsizliyinin zəmanəti kimi qəbul etmirdi. Şeyxəm Mirzə qala əhlindən nə edilməsinin lazım gəldiyini soruşdu. Qala sakinləri də bildirdilər ki, Qərşi böyük şəhərdir, onun qala divarları çox möhkəmdir, qala daxilində 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi və bir illik azuqə ehtiyatı var. Bütün bunlara görə, qala sakinləri müdafiə olunmağı və təslim olmamağı məsləhət bildilər. Qala daxilində 300 min nəfər sakinin olduğu bildirilirdi. Sakinlər bildirdilər ki, onlar da arvad-uşaqları ilə birlikdə qala divarları üzərində

qoşun dəstəsi ilə birlikdə Səfəvi qüvvələrinə qarşı vuruşacaqlar. Əmir Şeyxəmin qarşısında qala sakinləri Qurani-məcidə and içdilər ki, bütün qoşun və şəhər rəiyyəti qırılmayınca müqavimət göstərməkdən əl çəkməyəcəklər. Belə olanda qala daxilində müdafiə olunmağa qərar verildi, qala darvazaları möhkəmləndirildi, qala ətrafındakı xəndəklər su ilə dolduruldu (204).

Əmir Nəcm Qərşi qalasına yetişəndən sonra onun divarlarının çox möhkəm olduğunu və onun alınmasının heç də asan olmayacağını gördü. Onda qərar verdi ki, Şeyxəm Mirzəyə məktub göndərilsin. Həmin məktubda Əmir Nəcm ondan tələb etdi ki, qala divarları Səfəvi qoşunları üzərinə açılsın. Bunun əvəzində vəd olunurdu ki, həm Şeyxəm Mirzəyə, həm də qala daxilindəkilərə aman veriləcəkdir. Əks təqdirdə isə qala daxilindəkilərə sərt cəzalar veriləcəyi bildirilirdi. Əmir Nəcm qeyd edirdi ki, əgər qalaları məcburi şəkildə ələ keçirmiş olsaq, onda kimsə salamat qalmayacaqdır. Bu məqamı Əmir Nəcm xüsusi olaraq Şeyxəm Mirzənin nəzərinə çatdırırdı. Şeyxəm Mirzə bu tələbi qəbul etmədi və öz qərarını da belə izah etdi ki, sizdən qorxsaydıq qala daxilində müdafiəyə çəkilməzdik. Digər tərəfdən Şeyxəm Mirzə onun sözünə etibar qalmadığını da bəyan edirdi və əvvəllər könüllü şəkildə təslim olmuş qalaların hakimlərinin və sakinlərinin taleyini buna sübut kimi göstərirdi. Ona görə də Şeyxəm Mirzə bildirirdi ki, canlarında can qaldıqca Səfəvi qoşunlarına qarşı müqavimət göstərəcəklər (205).

Belə olanda Əmir Nəcm qalanın mühasirəyə alınması göstərişini verdi. Səfəvi qoşunları və onlara qoşulan dəstələr qala ətrafına istiqamətləndilər. Qala divarları qoşun əmirləri arasında bölündü və onların hər birinə qalanın bir hissəsinin alınması tapşırıldı. Amma bir nəticənin əldə ediləcəyinə hər hansı bir ümid görünmürdü. Bir tərəfdən də qala müdafiəçiləri divarlar üzərindən Səfəvi döyüşçülərinə müqavimət göstərir, onların üstünə ox, güllə, daş və s. yağdırırdılar. Şeyxəm Mirzə qalanın mühasirəsinə cəlb edilmiş qızılbaşların vəziyyətini nəzərdən keçirdikdən sonra hətta onların üzərinə hücum həyata keçirilməsini də mümkün saydı.

Onun nəzərinə, Dədə bəy Qorçubaşının dəstəsi qalaya çox yaxınlaşmışdı və bu dəstənin hücum obyektini seçilməsi daha məqsədəuyğun ola bilərdi. O, qala daxilindəki ağsaqqallarla məsləhətləşəndən sonra gecə vaxtı Dədə bəyin dəstəsi üzərinə qəfil hücum təşkil edilməsinə qərar verdi. Amma Dədə bəy də dəstəsinin təhlükə ilə qarşılaşa biləcəyini daim diqqət mərkəzində saxlayırdı və öz əmirlərinə də tapşırırmışdı ki, daim döyüşə hazır vəziyyətdə olsunlar. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın verdiyi məlumatlara görə, Şeyxəm Mirzənin Səfəvi qoşunları üzərinə hücum təşkil etdiyi gün Dədə bəy də təsadüfən döyüş mövqeyini tərk etməli olmuş və dəstə üzərində nəzarəti müəyyən qədər azaltmışdı. Bildirilir ki, bir neçə gün ərzində Dədə bəy gecələr yatmadığı üçün yorulub əldən düşmüşdü və ona görə də hücum baş verən gecə o öz çadırına çəkilərək bir qədər dincəlməyi planlaşdırırdı. Ona görə də o, İsgəndər bəy adlı əmirlərdən birini öz yerinə təyin etdi və ona diqqətli olmağı tapşırırdı. Amma görünür, İsgəndər bəy qala daxilindəkilərinin hücum edə biləcəyini real saymırmış və ona görə də həm özü, həm də dəstənin döyüşçüləri intizamsızlığa yol verdilər. İsgəndər bəyin əmri ilə həmin gecə döyüş mövqeyinə şərab gətirildi. Həm İsgəndər bəy, həm də döyüşçülər şərab içməyə qurşandılar. Bütün qorçular şərab içərək öz hərəkətlərinə nəzarəti əldən verdilər. Nəticədə, döyüşçülərin çoxunun gözünü yuxu apardı və mövqelərdə yerləşdirilmiş məşəllər də işıqlandırılmamış qaldı. Bunlar isə Şeyxəm Mirzənin qəfil hücumu üçün daha əlverişli şərait yaratdı. O, iki min nəfərlik özbək dəstəsini ilə götürüb Dədə bəyin dəstəsi üzərinə hücum etdi. Sürətli hücum Dədə bəyin dəstəsində anlaşılmaz bir vəziyyət yaratdı. Elə ilk zərbədən 300 nəfər Səfəvi döyüşçüsü qətlə yetirildi. Dədə bəy və İsgəndər bəy baş verən hücumdan xəbər tutana qədər özbək dəstəsi geri qayıtdı və qətlə yetirilmiş Səfəvi döyüşçülərinin başlarını kəsərək özləri ilə apardılar. Sonra da onları nümayişkarənə şəkildə nizələrə keçirərək qala divarları üzərində yerləşdirdilər ki, Səfəvi əmirləri və döyüşçüləri onları görə bilsinlər (206).

Dədə bəy dəstəsinin belə intizamsızlığa yol verməsi və özbək dəstəsinin gecə hücumu haqqında alınan məlumat Əmir Nəcmi son dərəcə qəzəbləndirdi və onu öz halından çıxardı. O, özbəkləri qalanın təslim edilməsinə məcbur etməyə çalışdığı halda özbək qoşunlarından belə bir zərbə alınmasını Əmir Nəcm heç təsəvvürünə belə gətirə bilmirdi. Bu isə onun özbəklərə qarşı barışmaz münasibəti daha da kəskinləşdirdi. Verdiyi tapşırıqlara laqeyd münasibət göstərilməsinə görə Əmir Nəcm Səfəvi əmirlərinə qarşı da amansız bir münasibət nümayiş etdirdi.

Səhəri gün Əmir Nəcm bütün əmirlərinin toplantısını çağırırdı. Adları çəkilən mənbələr Əmir Nəcmə bu toplantıya bütünlüklə qırmızı paltar geyərək gəldiyini qeyd edirlər. Bildirilir ki, ağızından od tökülən Əmir Nəcm fəryad çəkərək Dədə bəyin gətirilməsini tələb etdi. Əmir Nəcm bütün qəzəbini onun üstünə tökərək nəyə görə Səfəvi döyüşçülərinin mənasız qətlinə yol verilməsi ilə maraqlandı. Dədə bəy xəstə olduğu üçün döyüş mövqeyində olmadığını bəyan etdi. Əmir Nəcm bundan daha da qəzəbləndi, onun əllərinin bağlanması tələb etdi. Sonra da atlanaraq ayaqları yalın olan Dədə bəyi qarşısına qatdı və ordu bazar daxilinə gətirdi. Burada onun əmri ilə dar ağacı quruldu və Dədə bəyin yol verdiyi səhlənkarlığa görə dar ağacından asılması qərarlaşdırıldı. Gördükləri, müşahidə etdikləri bütün Səfəvi əmirlərini, əyanlarını və döyüşçülərini də çaş-baş vəziyyətə saldı. Yəni Əmir Nəcm tərəfindən döyüş intizamsızlığına münasibətdə belə barışmazlıq nümayiş etdirilməsi heyrət və sonsuz təəccüblə qarşılandı. Səfəvi əmirlərinə və əyanlarına görə, qəzəb Əmir Nəcmə gözlərini örtmüşdü, amma sonradan etdiyi əməllərin peşmançılığını çəkəcəkdi.

Əmir və əyanlar Hüseyn bəy Lələdən xahiş etdilər ki, öz nüfuzundan istifadə edib Dədə bəy Qorçubaşının qətlinin qarşısını alsın. Hüseyn bəy bundan imtina etdi və bildirdi ki, bu barədə xahiş etsə, Əmir Nəcm onu boğdurar. Beləcə, digər nüfuzlu əmirlər də Əmir Nəcmə yaxınlaşmağa cəsarət etmədilər. Onda əmir və əyanlar Babur padşahdan vasitəçi olmağı xahiş etdilər. Babur padşah dərhal atlanaraq dar ağacı qurulan meydana yollandı. O bu

meydana o vaxt çatdı ki, dar ağacının kəndiri Dədə bəyin boynuna salınmış və onun ayağının altındakı kürsünü aralamaq zamanı çatmışdı. Babur padşah məhz bu əsnada Əmir Nəcmə mürşidi-kamilin (Şah İsmayılın) canına and verirdi ki, bu qərarından imtina etsin. O iltimas etdi ki, ahıl yaşında olan Dədə bəyi bağışlasın və Dədə bəy də bağışlandığı üçün gəlib onun əlindən öpsün. Babur padşah Əmir Nəcmdən onun sözünü yerə salmamağı və əmirlərin qarşısında onu xəcalətli etməməyi xahiş etdi. Əmir Nəcm bildirdi ki, əgər Dədə bəyi qətlə yetirməsə, onda qoşunlar daxilində istədiyini edə bilməyəcəkdir. Babur padşahın təkidli xahişlərindən sonra Əmir Nəcm nəhayət ki, Dədə bəyin qətlini dayandırdı və elə onun yanında and içdi ki, əgər gələcəkdə Dədə bəyin xidmətində ən kiçik etinasızlıq özünü göstərsə, daha ölüm cəzasından canını salamat qurtara bilməyəcəkdir. İsgəndər bəyi isə Əmir Nəcm bağışlamadı və döyüş mövqeyində yol verdiyi səhlənkarlığa görə ölüm cəzasına məhkum etdi (207).

Səfəvi döyüşçüləri bu səhnəni izləyən qala müdafiəçilərinə onların da belə bir aqibətlə rastlaşacaqlarını anlatdılar. Qızılbaşlar hündür səslə bildirdilər ki, Əmir Nəcm qəzəbi qarşısında dayanmaq mümkün deyil və bu qəzəb sizin üstünüzə tökülsə aranızda bir nəfər də sağ qalmayacaqdır. Başqa sözlə, onlar bu qəzəblə qarşılaşmamaq üçün bir daha qalanın könüllü surətdə təhvil verilməsini məsləhət bildilər (208).

Qala sakinləri isə nəinki təslim olmadılar, əksinə növbəti gecə qala qoşunları yenidən Səfəvi qüvvələri üzərinə hücum etdilər. Şeyxəm Mirzə bu dəfə Hüseyn bəy Lələnin rəhbərlik etdiyi dəstəni hücum obyektinə seçdi. Amma Hüseyn bəy Lələ öz huşyarlığını heç də əldən verməmişdi. Onun dəstəsi özbək dəstəsinin qəfil hücumunu döyüşə hazır vəziyyətdə qarşıladı və görülən çevik tədbirlər nəticəsində özbək dəstəsinə ciddi müqavimət göstərildi. Özbək dəstəsindən 600 nəfərin qətlə yetirildiyi bildirilir. Şeyxəm Mirzə qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmayaraq qala daxilinə çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Əmir Nəcm isə Hüseyn bəy Lələnin bu uğuru haqqında məlumat alan kimi onun dayandığı

mövqeyə yollandı, vəziyyətlə yerində tanış oldu, qətlə yetirilmiş özbəklərin meyitlərini gördükdə uğurun doğruluğuna əmin oldu. Əmir Nəcm ona təşəkkürünü çatdırdı və onu pulla mükafatlandırdı. Eyni zamanda Hüseyn bəy Lələnin bütün dəstə üçün böyük miqdarda pul mükafatı ayırdı və göstəriş verdi ki, bu puldan şəhid olanlar üçün də pay nəzərdə tutulsun (209).

Şeyxəm Mirzə aldığı zərbədən sonra bir neçə gün yalnız müdafiədə dayandı. Amma o, yaxşı anlayırdı ki, yalnız müdafiədə dayanmaqla qalanı xilas edə bilməyəcəkdir. Şeyxəm Mirzə davamlı zərbələr vurmaqla Səfəvi qoşunlarını zəiflətmək və onları qala ətrafından çəkilməyə məcbur etmək istəyirdi. Ona görə Şeyxəm Mirzə yenidən Səfəvi qoşunları üzərinə gecə hücumu həyata keçirmək qərarına gəldi. Bu dəfə o, Əmir Nəcmə dayandığı mövqeyə hücum etməyi qərarlaşdırdı. Təsədüfdən həmin gecə Əmir Nəcm həmin mövqedə yox idi. O, mövqeni bacısı oğlu Məhəmməd Kazım tapşırmışdı. Məhəmməd Kazım da gecə vaxtı səhlənkarlığa yol verdi və yatmaq üçün öz çadırına yollandı. O, yuxuda olduğu zaman Şeyxəm Mirzə bir min nəfərlik özbək dəstəsi ilə bu dəstənin üzərinə hücum etdi. Məhəmməd Kazım yuxudan ayılana kimi, bu dəstədə olan İsfahan döyüşçülərindən 70-80 nəfər qətlə yetirildi. Dəstəni məhv olmaqdan Hüseyn bəy Lələ ilə Dədə bəy Qorçubaşının köməyə gəlməsi qurtara bildi. Həmin əmirilər özbək qoşun dəstəsinin hücum xəbərini eşidən kimi, dərhal hərəkətə gəldilər və döyüşün getdiyi məkana yollandılar. Məlumata görə, Şeyxəm Mirzə 700 nəfər itki verəndən sonra yenidən qalaya çəkilmək məcburiyyətində qaldı (210).

Səhər açılarda Əmir Nəcm baş vermiş hadisədən xəbərdar oldu və maraqlananda məlum oldu ki, özbəklərin bu dəfəki hücumu məhz onun rəhbərlik etdiyi mövqə üzərinə olmuşdur. Yenidən qəzəb onu bürüdü və hətta Məhəmməd Kazımın onun bacısı oğlu olması belə onun bu hirs və qəzəbini soyutmadı. Dərhal onu yanına çağırırdı və gecə nə baş verməsini ondan da soruşdu. Məhəmməd Kazım isə cavab verdi ki, gecə paltarını dəyişmək üçün mövqeni tərk edəndə özbəklər hücum etmiş və 70-80 nəfəri

qətlə yetirmişlər. Əmir Nəcm onun bu səhlənkarlığını bağışlamadı və dar ağacından asılması haqqında qərar verdi. Bu əmr dərhal yerinə yetirildi. Əmirilər və əyanlar Məhəmməd Kazım bəyin bağışlanması üçün yenidən Babur padşahı vasitə etməyə çalışdılar. Babur padşah da atlanıb meydana gələndə artıq iş-işdən keçmiş və Məhəmməd Kazım dünyasını dəyişmişdi. Əmir Nəcm döyüş tapşırığının icrasına məsuliyyətsiz yanaşılmasını hətta bacısı oğluna belə bağışlamadı. Baxmayaraq ki, əmirilər və əyanlar bu qətlə əleyhinə idilər. Amma Əmir Nəcm sonradan peşman oldu. O dərəcədə peşman oldu ki, havalanmaq dərəcəsinə gəlib çıxdı. Əmir Nəcm "Kazım, Kazım" deyə gəzir, rastlaşdığı əmirilərdən də Məhəmməd Kazımın harada olmasını soruşurdu. Fəryad çəkərək bildirirdi ki, mən özüm gedəcəyəm qala üzərinə, ya bir iş görəcəyəm, ya da Şeyxəm Mirzənin əlində öləcəyəm. Bu vəziyyətdən əmirilər və əyanlar da çox təsirləndilər və Əmir Nəcm-in bu dər-dinin unutturulmasının ən yaxşı yolunu qala üzərinə uğurlu hücumun təşkil edilməsində gördülər. Səfəvi döyüşçüləri bir neçə gün ərzində çoxlu sayda nərdivanlar hazırladılar və onların köməyi ilə qala üzərinə hücum çəkildilər. Bununla belə, göstərilən cəhdlər bir nəticə vermədi və qalanı ələ keçirmək mümkün olmadı. Qala daxilindəkilərin müqaviməti buna imkan vermədi (211).

Qərşi qalasının alınması üçün Bayram bəy Qaramanlı öz fəndini işlətməli oldu. O öz döyüşçülərinə əmr etdi ki, nərdivanlara sarmaşaraq yenidən qala üzərində dayanmış özbək döyüşçüləri ilə döyüşə başlasınlar. Bu zaman özbəklər duyuq düşməsin deyərək nərdivanlar düzölmüş ərazidə qala divarları altından lağım atılmasına başlandı. Bunun üçün Bayram bəy daha münasib hissəni seçərək bildirmişdi və bir müddətdən sonra onun döyüşçüləri qazılmış lağımdan qala daxilinə nüfuz edə bildilər. Bu da qalanın taleyini həll etdi. Səfəvi döyüşçüləri qalanın bütün darvazalarını açmağa müvəffəq oldular və bütün qoşunlar qala daxilinə yeridildi. Əsəblərində artıq müəyyən problemlər yaranmış Əmir Nəcm göstəriş verdi ki, qala daxilində bir nəfər də salamat buraxılmasın. Nəticədə, mənbə məlumatlarına görə, bütün qala əhli qılıncdan keçirildi. Qala daxilində

dəki məhəllələrin birində cığataylar yaşayırdılar. Onların nümayəndələri Babur padşahın yanına gələrək ondan cığataylılara aman verilməsini istədi. Babur padşah da Əmir Nəcmın yanına gəldi ki, cığataylar günahsızdırlar və onlara aman verilsin. Əmir Nəcm də bildirdi ki, onlar günahsız olsaydılar əvvəldən məktub göndərüb öz hallarını bildirərdilər. Artıq gecdir, mən and içmişəm ki, Məhəmməd Kazımın qisasının alınması üçün qaladan bir nəfər də sağ çıxmamalıdır. Ona görə də şəhər əhlinin kütləvi qətlinə yenidən rəvac verildi. Əmir Nəcm hətta sayı xeyli çox olan seyidlərə belə rəhm etmədi. Onlardan böyük bir hissəsi məscidə sığınaraq Əmir Nəcmın yanında olan Mir Şərafəddinin yanına adam göndərdilər, ondan kömək istədilər. Mir Şərafəddin də Əmir Nəcm qarşısında islam seyidlərinin bağışlanmasını xahiş etdi. Əmir Nəcm bu xahişi də qəbul etmədi. Bildirilir ki, hətta Əmir Nəcm özü məscidə yollanaraq həmin seyidlərin məscid daxilində qətlinə sərəncam verdi. Bir sözlə, Əmir Nəcm Qərşi qalası daxilində çox böyük qırğınlara rəvac verdi və mühasirə günləri ərzində rastlaşdığı gərginliklərin, əsəb sarsıntılarının və pozğunluqlarının əvəzini bu qırğınları törətməklə çıxmağa çalışdı (212).

Qərşi qalasının alınması və bu zaman Əmir Nəcm tərəfindən ifrat qəddarlığa yol verilməsi “Əhsənüt-təvərix” müəllifi tərəfindən təəssüflə belə qələmə alınmışdı: “O biri tərəfdən özbək sultanları Nəcm bəyin qoşunlarının çayı keçməsindən xəbər tutub taxılları qalaya daşdılar, bürc və divarları möhkəmlətdilər. Əmir Nəcmi-Sani əzəmət və bəxtəvərliklə qalaya doğru hərəkətə keçdi. Oranın hakimi olan Fulad sultan sülhə meyil göstərüb əhd-peyman bağlandıqdan sonra əyan və kələntərərlə birlikdə qaladan çıxdı. [Lakin] Əmir Nəcmın fərmanı ilə onu həmin qalada sakin olan bir dəstə özbəklə birlikdə cəzalandırdılar (öldürdülər). [Nəcm bəy] oradan hərəkət bayrağını Qərşi tərəfə qaldırdı. O qalanın hakimi Şeyxüm mirzə qalanı möhkəmlətdi. Böyük qazilər Qərşini mühasirəyə aldılar. Müzəffər döyüşçülərin top və tüfəng zərbələrindən qalanın bürcündə və divarında deşiklər açıldı. Qızılbaş ordusu şəhərə daxil olub fəth və zəfər bayrağını dalğalandırdı. Şeyxüm

mirzə taleyin pəncəsində əsir oldu. Qətləliam haqqında ali hökm verildi. On beş min nəfərə yaxın kiçik və böyük, gənc və qoca qətlə yetirildi. O vilayətin seyidləri arvad-uşaqları ilə birlikdə cümə məscidinə pənah apardılar və Əmir Məhəmməd Yusifin yanına adam göndərərək [dedilər]: “Biz Mürtəzavi xanədanına mənsubuq (Həzrət Əlinin nəslindən). Yəqindir ki, qızılbaş əsgərləri özlərini Heydəri-Kərrarın aşiqlərindən sayırlar. Sənə layiq olan budur ki, bizim əhvalımızı Əmir Nəcmə ərz edib arvad-uşağımızı qətlədən qurtarasan”. Əmir Məhəmməd, Əmir Nəcmənin yanına gedərək seyidlərin qanlarının bağışlanmasını istədi. Bu xahişə cavab olaraq, o haqtanılmaz üzüqara (Əmir Nəcm) Əmir Məhəmmədə söylədi:

- Qazilər hansı mülkü döyüşlə tutsalar, onların kiçiyini və böyüyünü qətlə yetirərlər, seyid olanlarla olmayanlar arasında fərq qoymazlar.

O pozğun cahildən bu sözü eşidən qızılbaş əsgərləri məscidə girib seyidlərin hamısını arvadları və uşaqları ilə birlikdə öldürdülər” (213).

Mənbələr Qərşi qalası daxilində həyata keçirilən kütləvi qırğınlar zamanı 15 min nəfərin öldürüldüyünü bildirirlər (214). Bu qala daxilində baş verənləri təsvir edən mənbələr yerli əhaliyə qarşı qətləliam həyata keçirilməsi və ya Əmir Nəcm tərəfindən bir nəfərin belə salamat buraxılmayacağı barədə and içilməsi haqqında yazırlar. Amma əgər qala əhalisinin ümumi sayının 300 min nəfər olması haqqındakı mənbə məlumatının doğruluğu nəzərə alınsa (215), onda Qərşi qalasının bütün əhalisinin heç də qətlə yetirilmədiyini görmək mümkündür. Əslən İsfahandan olan Əmir Nəcmənin Qərşi qalası daxilində böyük amansızlığa yol verməsi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Bu amansızlıqlar o həddə çatmışdı ki, hətta bu, bir çox Səfəvi əmirlərini də narazı salmışdı. Şeyxəm Mirzənin taleyinə gəlicə isə o, həbs edilərək qətlə yetirildi.

Səfəvi qoşunları bir müddət Qərşi qalasında qaldılar və istirahət etdilər. Əmir Nəcm qala daxilində ələ keçirilən sərvətlərin bö-

yük bir hissəsini qoşun əhli arasında bölüşdürdü və Qərşi qalasının alınmasında göstərdikləri xidmətlərə görə onların daha qiymətli hədiyyələrə layiq olduğunu bildirdi. Sonra qoşunlar Buxara istiqamətində hərəkətə gətirildi. Məlumat alınmışdı ki, Übeydulla xanın və Canı bəyin qoşun dəstələri bu şəhərdə toplanmışdır. Bu keçmiş hakimlərin birləşmiş qoşunlarına ağır zərbə vurmaqla bölgədə Səfəvi hakimiyyətini xeyli möhkəmləndirmək olardı. Buxaranın dörd fərsəxliyinə yetişəndə Əmir Nəcm məlumat aldı ki, Şeybək xanın oğlu Məhəmməd Teymur xan böyük bir qoşun dəstəsi ilə Buxaraya tərəf gəlməkdədir. Belə olanda Əmir Nəcm qoşunları Buxara yaxınlığında dayandırdı və Bayram xan Qaramanlı qoşun dəstəsi ilə Məhəmməd Teymur xanın dəstəsinin qarşılanmasına və bu dəstəyə zərbə vurulmasına göndərdi. Məhəmməd Teymur xan eşidəndə ki, Bayram xan Qaramanlı ona qarşı göndərilib, onda onunla açıq döyüşə çıxmaqdan imtina etdi. Çox güman ki, Bayram xanın sərəncamına kifayət qədər güclü bir dəstə verilmişdi və ona görə də Məhəmməd Teymur xan Səfəvi qoşun dəstəsi ilə açıq döyüşə girməyə cəsarət etməyərək yaxınlıqdakı Gecdevan qalasına sığındı və orada müdafiəyə çəkildi. Məhəmməd Teymur xan öz qoşun dəstəsi ilə Buxaradakı özbək qoşunlarına birləşdikdən sonra Səfəvi qoşunlarına qarşı çıxış etmək istəyirdi. Lakin Səfəvi əmirlərinin onu qabaqlaması və bu qoşun dəstələrinin birləşməsinə imkan verməməsi Məhəmməd Teymur xanı məcbur etdi ki, müdafiəyə çəkilsin. Bayram xan da bu qalaya yetişib onu mühasirəyə aldı və sonra da vəziyyət barəsində Əmir Nəcmə məlumat göndərdi. Əmir Nəcm də bütün qoşunları hərəkətə gətirərək Gecdevan qalası ətrafına gəldi. Səfəvi qoşunlarının Gecdevan qalası ətrafına gəlməsi və orada Məhəmməd Teymur xanın mühasirəyə alınması xəbərini eşidəndə əvvəlcə Übeydulla xan, onun ardınca da Canı bəy öz qoşun dəstəsi ilə Məhəmməd Teymurun köməyinə yollandılar. Onların yetişməsi ilə özbək qoşunlarının gücü xeyli artmış oldu (216).

Özbək qoşunlarının qarşıdakı döyüşə necə hazırlaşmaları və Əmir Nəcmə də yersiz qürrələnməsi və öz gücünə hədsiz arxa-

lanması haqqında “Əhsənüt-təvarix” əsərində maraqlı məlumat vardır: “Ondan sonra [Əmir Nəcm] Babur padşah və dövlətsevər əmirlərlə birlikdə Buxaraya yönəldi. Çünki Übeyd xan və Canibəy sultan o şəhərdə idilər və öz ürəklərinin lövhəsində qarşıdurma və vuruşma nəqşini çəkmişdilər. Əmir Nəcmi-Sani Buxaranın iki fərsəxliyinə çatanda eşitdi ki, Şeybək xanın oğlu Teymur sultan və Kuçum xanın oğlu Əbu-Səid sultan həddən çox ordu ilə Səmərqənddən çıxmışlar. O, Bayram bəy Qaramanlunu onları dəf etmək üçün göndərdi. Qazilərin hərəkətindən agah olan özbəklər Qicdüvan qalasına çəkilib orada möhkəmləndilər. Əmir Nəcmi-Sani səadət və bəxtiyarlıqla qala ətrafına gəlib onları mühasirəyə aldı. Teymur sultan və Əbu-Səid sultan öz adamlarının bir qismini qazilərlə savaşımaq üçün [qaladan] bayıra göndərdilər. Döyüş gününü zifaf gecəsinin ləzzətindən üstün tutan bir dəstə qızılbaş dilavəri tam vaxtında onlara yetişdilər və hər b meydanının toz-torpağını yuxarı qaldırdılar. Hər [iki] tərəfdən bir sıra ölənlər və yaralananlar oldu. Talesizlik tozu bədkirdar özbəklərin başlarına səpildi və onlar qalaya tərəf qaçdılar. Hər gün çöhrəsi işıqlı günəş asiman şəhristanını zəbt etmək əzmi ilə ağ bayrağını qaldırdığı vaxtdan ta ulduzların məşəli fələk qalasının bürcü üzərində yanmağa başladığı zamanadək böyük qazilər qantökən qılıncları qından sıyıraraq düşmənlərə hücum edirdilər. Özbəklər də ölüm oxu ataraq cavab verirdilər. Bir neçə gün aləmi yandıran qoşun qaragün özbəklərlə vuruşduqdan sonra Nəcm bəyin ordusunda azuqə azaldı. Babur padşah Nəcm bəyə dedi:

- Bu qış [mövsümündə] Qicdüvan qalasını mühasirədə saxlamağın bir faydası olmayacaq. Münasib odur ki, buradan qayıdış təbili vurub Qərşi ətrafında qışlaq edək. Beləliklə, Bəlx şəhərindən ordubazar əhli müzəffər orduya taxıl və ərzaq gətirsin. Elə ki qış başa çatdı və özbəklərin azuqəsi tükənməyə başladı, o zaman biz yeni bir güclə və əndazəsiz bir qoşunla onların qalalarının və şəhərlərinin üzərinə gedərik. Əmir Nəcm [bu təklifi] qəbul etməyib dedi:

- Sabah sultanlara layiq bir döyüş edəcəyik” (217).

Beləliklə, hakimiyyəti öz əllərinə almaq istəyən özbək xanlarının birləşmiş qoşunları 1512-ci ilin oktyabr ayında Gecdevan qalasında mühasirəyə alındılar. Əmir Nəcmın artıq qala döyüşünə rəhbərlik etmək təcrübəsi var idi. Çox güman ki, əvvəlki təcrübəyə arxalanan Əmir Nəcm bu dəfə də qala döyüşündən uğurla çıxacağına şübhə etmirdi və bu da onda müəyyən arxayınçılıq yaratmışdı. Mənbə müəllifləri bildirirlər ki, Əmir Nəcm bu qalanın mühasirəsi zamanı kifayət qədər qürurlu idi və mövcud olan hərbi şəraiti əslən dəyərləndirmədi. Qışın yaxınlaşmaqda olduğu bir vaxtda bu qala ətrafında döyüş aparılmasını bir çox əmirlər düzgün hesab etməsələr də, Əmir Nəcm onların fikirlərini qəbul etmədi (218).

Hələ Übeydulla xanla Cani bəy öz qoşun dəstələri ilə yetişməzdən əvvəl Məhəmməd Teymur xanın dəstələri tez-tez qaladan bayıra çıxır və Səfəvi qoşunları üzərinə qəfil hücumlar edirdilər. Bu hücumlar Səfəvilər üçün kifayət qədər üzücü hücumlar idilər. Doğrudur, bəzi hücumlar Səfəvi qüvvələri tərəfindən uğurla dəf edilirdi. Amma bəzi hücumlar da Səfəvilərə itkilər yetirilməsi ilə başa çatırdı. Yəni Səfəvilər açıq təşəbbüs üstünlüyünə malik ola bilmirdilər. Gecdevan qalasının imkanlarından xəbərdar olan yerli əyanlar da onun mühasirə yolu ilə alınmasının xeyli çətin olduğunu anlatmağa çalışırdılar. Bu əyanların Əmir Nəcmə verdiyi məlumatlara görə, qalanın müdafiə imkanları yaxşı olmaqla bərabər, qala daxilində kifayət qədər silah-sursat və azuqə ehtiyatları var idi. Əmir Nəcmın nəzərinə o da çatdırılırdı ki, yaxınlaşmaqda olan qış Səfəvi qoşunlarının azuqə çətinliklərini artıracağı kimi, Buxaradakı qoşun dəstələrinin yetişməsi isə Səfəvi qoşunlarının vəziyyətini xeyli mürəkkəbləşdirəcəkdir. Qoşunların azuqə ehtiyatlarının tükənməsi narahatçılığı xüsusi ilə artırır. Ona görə də əmirlər və əyanlar Gecdevan qalasının mühasirəsinin dayandırılmasını, qoşunların Xozar və Qərşi bölgələrinə geri çəkilməsini, qışın orada keçirilməsini Əmir Nəcmə təklif etdilər. Qərşi və Xozar bölgələri həm su ehtiyatlarının bolluğu ilə seçilirdi, həm də

bu bölgələrdə azuqə ehtiyatlarını daha asanlıqla tapmaq mümkün idi (219).

Mənbə məlumatlarına görə, bu məsələ əmirlər tərəfindən qaldırılanda Əmir Nəcm onu qəbul etmədi. Onun fikrincə, əgər Səfəvi qoşunları geri çəkilməyə başlasaydı özbək qoşunları bunu qorxaqlıq əlaməti kimi qəbul edə bilərdilər. Bu isə onları daha da ruhlandıra bilərdi. Geri çəkilməklə bağlı məsələnin müzakirəsi zamanı Babur padşah da özünü məclisə yetirdi. O da bölgəni yaxşı tanıyan birisi kimi, qoşunların geri çəkilməsini və yazın gəlişi ilə Ğecdevan qalasının yenidən mühasirə edilməsini məsləhət bildi. Bəzi məlumatlara görə, Əmir Nəcm bu zaman təklifi qəbul etdi. Amma bəzi məlumatlara görə isə qəbul etmədi. Həmin müzakirələrin səhəri günü Übeydulla xanla Cani bəyin qoşunlarının yaxınlaşması müşahidə olundu. Bu qoşunların görünməsi Əmir Nəcm-in geri çəkilməklə bağlı tərəddüdlərinin üstündən xətt çəkdi. Çünki köməyə gələn özbək qoşunlarının hücum hazırlıqları Səfəvi qoşunlarını döyüşə girməyə məcbur etdi (220).

Bəzi məlumatlara görə isə, Ğecdevan qalası ətrafında olanda Səfəvi qoşun dəstələri azuqə tapılması üçün ətraf məntəqələrə dağılırdılar və beləliklə onların qüvvələri səpələnirdilər. Übeydulla xanla Cani bəy də Səfəvi qoşunlarının belə səpələnmələrindən istifadə edərək ona zərbə vurulmasını münasib bilmiş və ona görə də Ğecdevan qalası ətrafına yola düşmüşdülər. Onların qala ətrafına yetişməsi ilə tərəflər arasında ciddi döyüşün baş verməsi qaçılmaz oldu. Məhəmməd Teymur xanın qoşun dəstəsinin Buxaradan gələn özbək qoşunlarına qoşulması ilə kifayət qədər güclü bir qüvvə formalaşdı və bu qüvvə Səfəvi qoşunlarına qarşı döyüş mövqeyi tutdu. Tərəflər arasında döyüşün qaçılmaz olması aydın olanda Əmir Nəcm də Səfəvi qoşunlarını döyüşqabağı qruplaşdırdı. Sağ və sol cinahlara rəhbərlik təcrübəli əmirlərə tapşırıldı, mərkəzdəki qüvvələrə rəhbərliyi isə Əmir Nəcm öz üzərinə götürdü. Babur padşahın tabeçiliyində olan qoşun dəstəsi ehtiyatda saxlanıldı. Əmir Nəcm ona tapşırıq verdi ki, hansı tərəfdə özbəklərin üstünlüyü hiss olunsa dəstəsi ilə həmin tərəfə atılsın. Belə-

liklə, 1512-ci il noyabr ayının 12-də Əmir Nəcmın rəhbərliyi altında olan Səfəvi qoşunları ilə özbək qoşunları arasında böyük bir döyüş baş verdi. Bu döyüşün tərffüatları barəsində mənbələrdə geniş məlumat yoxdur. Bəzi mənbələrə əsasən, müəyyən etmək mümkündür ki, Səfəvi qoşunlarının sağ cinahına Bayram xan Qaramanlı rəhbərlik edirdi. Bu cinahda döyüş uğurla başlasa da, Bayram xanın təsadüfi oxa tuş gəlməsi və dünyasını itirməsi həmin cinahdakı qüvvələr arasında bir çəşqinliq yaratdı. Səfəvi əmirinin qətlə yetirilməsi həm də özbəkləri xeyli ruhlandırıdı və onlar daha böyük əzmkarlıqla irəli atıldılar (221).

Amma mövcud olan məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, Əmir Nəcm bu döyüşü təşkil edə bilmədi. Əvvəla, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yersiz qürur və özünə arxayınçılıq qarşı tərəfin qüvvələrinin və imkanlarının reallıqla dəyərləndirilməsini çətinləşdirdi və Əmir Nəcm elə hesab etdi ki, onun adı döyüşün taleyini həll etməyə yetərli olacaqdır. Bundan başqa, Əmir Nəcm döyüş şəraitini, qəfil baş verə biləcək hücumların nəticələrini öncədən görə bilmədi. Onun tərəfindən qarşı tərəfin lazımi şəkildə kəşfiyyatının aparılması da təşkil edilmədi. Əmir Nəcm Buxaradakı özbək qoşunlarının nə vaxt və hansı istiqamətdən gəlməsindən vaxtında xəbər tuta bilmədi və bununla, əslində, iki tərəfdən hücum edən qoşun dəstələrinin zərbəsi altında qaldı. Əmir Nəcm döyüşü düzgün qura bilmədi, qüvvələrini düzgün bölüşdürə bilmədi, səmərə gətirəcək bir taktika qura bilmədi. Nəhayət, Əmir Nəcm rəhbərliyi altında olan qüvvələri bu döyüşə səfərbər edə bilmədi. Səfəvi qüvvələri elə döyüşün əvvəlində parçalandılar və döyüş meydanını tərk etdilər. Mənbələrdə bunun səbəbi göstərilmiş və əmirlərin Əmir Nəcmə sədaqətsizlik göstərməsi ilə əlaqələndirilmişdir. Amma bu səbəb çox da inandırıcı görünmür. Çox güman ki, qüvvələrin parçalanmasına başlıca səbəb məhz döyüşün düzgün təşkil edilə bilməməsi idi. Çünki Türküstan səfərinə çıxmış adlı-sanlı Səfəvi əmirləri, Şah İsmayılın ən etibarlı sərkərdələri yalnız Əmir Nəcmə sədaqətsizlik üzündən döyüşü atıb qaçmazdılar. Baxmayaraq ki, Əmir Nəcmın düşünlməmiş və səmərəsiz qərarları,

əmirləri, tədbirləri onunla sərkdərlər arasında müəyyən narazılıqlar yaratmışdı. Amma Səfəvi əmirləri yalnız Əmir Nəcm qarşısında məsuliyyət daşımirdilər. Onlar Şah İsmayıl qarşısında məsuliyyət daşıyırdılar və ona hesabat verməli olacaqlarını bilirdilər. Özbəklərə qarşı döyüşdə də Əmir Nəcmın yox, Səfəvi dövlətinin taleyi həll olunurdu. Bunlar bilindiği halda Səfəvi əmirlərinin Gecdevan ətrafındakı döyüşdə yalnız Əmir Nəcmə görə döyüş meydanından çəkilmələri haqqında ortaya qoyulan məlumatlar elə də inandırıcı görünmür.

Qızılbaş əmirlərinin Əmir Nəcmi döyüş meydanında tək qoymaları “Əhsənüt-təvarix” əsərində də öz əksini tapmışdır. Bu əsərinin müəllifinin yazdığına görə, “Canibəy sultan Gecdevan ətrafında Əmir Nəcmın işinin çətinə düşdüyünü eşidib, döyüşə girməyi qərara alaraq, hamısı döyüşkən kişilər olan piyada və süvarilərdən ibarət çoxlu qoşunla Gecdevana doğru sürətli yürüşə çıxmışdılar. O hüduda gəldikdən sonra qalada olan Əbu-Səid sultan və Teymur sultan onlara qoşulub hərbi meydanına üz tutdular. Qızılbaş əmirləri Əmir Nəcmə aralarında olan ədavət səbəbindən elə həmin zaman köç edib Xorasana yönəldilər. Nəcm bəy və Bayram bəy az adamla özbəkləri qarşılamağa getdilər. Bu zaman Übeyd xanın adamlarından bir dəstə qızılbaş qoşununun sol cənabına həmlə etdi. Bayram bəy Qaramanlu öz adamları ilə o pis inanlı camaatı dəf etmək üçün meydana tələsdi və hərbi əsnasında birisinin atdığı oxla yerə sərildi. Özbəklərin hamısı birdən irəli atıldılar və Nəcm bəyin qoşunlarını məğlub edib, onu əsir tutaraq Übeyd xanın yanına apardılar. Onun işarəsi ilə öldürüldü. Qaçış zamanı qazılərdən bir çoxları Amudərya çayında batdılar. Babur padşah Hisari-Şadmana yollandı” (222).

Mənbələrdəki məlumatlara görə, döyüşün gedişində Səfəvi əmirlərdən konkret olaraq Hüseyn bəy Lələ, Əhməd bəy Sufioğlu və digərləri döyüş meydanını tərk etdilər. Bildirilir ki, bu vəziyyəti görəndən sonra Babur padşah da heç döyüşə girmədən Hisari Şadman istiqamətində geri çəkildi. Əmir Nəcm isə öz dəstəsi ilə döyüş meydanından çıxmadı. Amma üstün olan özbək

qoşunlarının qarşısını saxlamağa da gücü çatmadı. Übeydulla xan öz dəstəsi ilə mərkəzdən irəliləyərək Əmir Nəcmın dəstəsinə ağır zərbə vurdu. Əmir Nəcm də bu döyüşdə ələ keçirildi və Übeydulla xanın əmri ilə qətlə yetirildi (223).

Özbək xanları arasında olduqları bir qələbəni əldə etdilər. Bununla, onlar bir tərəfdən Şah İsmayıl qarşısında qəbul etdikləri öhdəliyə sədəqətli qalmadıqlarını və bölgəyə hakimlik iddialarından əl çəkməyəcəklərini nümayiş etdirdilər, bir tərəfdən də döyüşün təşkilinə məsuliyyətsizcəsinə yanaşılmasının bağışlanmayacağına ortaya qoydular. Şah İsmayılın bu yürüşdə iştirak etməməsi Səfəvi qoşunlarının ilk dəfə belə böyük bir uğursuzluğuna yol açdı. Şah İsmayılın sonradan Türkünstan üzərinə həyata keçirdiyi uğurlu yürüşün nəticələri də onu göstərirdi ki, məhz Şah İsmayılın olmaması, yəni döyüşün təşkilində onun təcrübəsinin tətbiq edilməməsi Səfəvi qoşunlarını çox ciddi sınaq qarşılaşdırdı. Bölgədə Səfəvi hakimiyyətinə son qoyuldu, özbək xanları müstəqil hakimiyyətlərini geri qaytardılar. Bundan əlavə, özbək qoşunlarının əlinə çox böyük həcmdə qənimət keçdi. Bu qənimət o qədər çox idi ki, ən kasıb özbəklər də var-dövlət sahibinə çevrildilər.

Özbək xanları isə heç də Gecdevan ətrafında əldə etdikləri uğurla kifayətlənmədilər. Yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə etməklə onlar öz hücumlarının coğrafiyasını daha da genişləndirdilər. Bütün Mavərennəhr onların hakimiyyəti altına düşdükdən sonra özbək xanları Xorasan üzərinə də hücum etdilər. Xorasan və Herat hakimi Hüseyin bəy Lələ Gecdevan ətrafındakı döyüşdən sonra Herata gələrək onun müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi üçün müəyyən tədbirlər görməyə başladı. “Özbək sultanları sərəncamları altında yaraq-əsləhəli və çoxsaylı qoşunun olduğunu görüb Xorasan vilayətini ələ keçirmək fikrinə düşdülər. İlk öncə Canibəy sultan Ceyhundan keçib Herata doğru hərəkətə gəldi və Kəhdəstan çəmənində dayandı. Gicdüvan vuruşmasından böyük çətinliklə qurtulmuş Hüseyin bəy Lələ və Əhməd bəy Sufioğlu Heratın bürcünü və divarını möhkəmlətdilər. Əhməd bəy Sufioğlu İxtiyarəddin qalasını mühafizə etdi. Hüseyin bəy Lələ, Mirzə Sul-

tan Əhməd bürcünü qorudu. Əmir Qiyasəddin Məhəmməd, Məlik darvazasını möhkəmləndirdi. Əmir İmadəddin Mahmud, Firuzabad darvazasında mövqe tutub bayraq ucaltdı” (224).

1513-cü ilin fevralında Canı bəy Heratı mühasirəyə aldı. Bir müddətdən sonra Übeydulla xan da öz qoşunları ilə Herat ətrafına gəldi və o da Heratın mühasirəsinə girişdi. “Canibəy sultanın adamları iki dəfə Baği-Sefid (Ağ bağ) tərəfdən xəndəyə yaxınlaşsalar da, qazilərin ox zərbəsi ilə yaralanıb geri döndülər. Daha üç-dörd dəfə Firuzabad darvazası istiqamətindən döyüşə atıldılar və Əmir İmadəddin Mahmudun mülazimləri tərəfindən ağır yaralar alaraq məğlub oldular. Toqquşmaların birində Baba Eşqi Təbərrayi özbəklərin əlinə düşdü. Onun həyat dəftərinin vərəqləri yoxluq küləyinə verildi (öldürüldü). Bu hadisələr cərəyan edən vaxt Übeyd xan Heratın ətrafına çatdı və Saq-Salman kəndində məskən saldı. Onun adamları neçə dəfə küçəbəndin yaxınlığına gəlib böyük döyüşlər etsələr də, bir iş görə bilmədilər. İki ay müddətində o iki azgın sultan Herat ətrafında oturdular və həmin il tarla məhsulu yaxşı bar vermədiyi üçün şəhər əhalisi arasında qıtlıq özünü göstərdi” (225).

Bu şəhərin divarları ətrafında iki ay mühasirədə dayandıqdan sonra Canı bəylə Übeydulla xan arasında ixtilaf baş verdi və ona görə də onlar mühasirəni dayandırıb geri çəkildilər. Məhəmməd Teymur xan isə öz qoşun dəstəsi ilə Xorasan üzərinə hücum çəkdi. Übeydulla xan qoşunla Herat ətrafından geri çəkilərkən Mürğabda Məhəmməd Teymur xanla qarşılaşdı və onunla birlikdə Xorasan üzərinə yürüşdə iştirak etməyə razı oldu. Onlar birlikdə Mərv, Məşhəd, Tus, Əsfəreyn və digər şəhərləri öz nəzarətləri altına gətirdilər. Heratda olan Hüseyin bəy Lələ özbək xanlarının bu yürüşlərinin qarşısının alınmasının çətin olduğunu görəndə şəhəri tərk etdi və Təbəsdən keçməklə Şah İsmayılın düşərgəsinə yollandı. Hüseyin bəy Lələnin qaçması xəbərini eşidəndən sonra Məhəmməd Teymur xan Herat üzərinə, Übeydulla xan isə Məşhəd üzərinə hücum etdilər və onlar güclü müqavimətlə rastlaşmadan həmin şəhərləri ələ keçirdilər (226).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın verdiyi məlumata görə, Xorasanın və Türküstanın itirilməsi xəbəri Şah İsmayıl İsfahanda çatdırıldı. Bildirilir ki, bu zaman Şah İsmayıl çox ağır xəstəlik keçirirdi və hətta müalicə işlərinə cəlb olunmuş həkimlər onun sağala biləcəyindən əllərini də üzmüşdülər. Bununla belə, Hüseyin bəy Lələnin yetişdiyi vaxt Şah İsmayılın vəziyyətində yaxşılaşma özünü göstərməkdə idi. Mənbə məlumatlarına görə, Şah İsmayıl xəstəlikdən sonra öz hərəmindən kənara çıxdıqda bütün əyanlar və əmirlər onun ətrafına topladılar. Hüseyin bəy Lələ isə onun qarşısında səcdə edib göz yaşlarını saxlaya bilmədi və baş verənlər haqqında ona məlumat çatdırdı. "Şah ondan soruşdu: Ey Lələ, mənim ağa Nəcmimi nə elədin və nə oldu? Dedi: qurbanın olum, ruzgar Nəcmə vəfasızlıq etdi. Şah buyurdu: ruzgar ona siz etdiyiniz qədər edə bilməzdi. Dedi: Ey şəhriyar! Mənim Nəcmə münasibətim məgər Siz mürşidə məlum deyilmi? Dedi: məlumdur, amma mətləb yalnız səndə deyil. Nəcmə görə yüz min təəssüf. Mən istəyirdim ki, onu daha da ucaldım və elə bir səviyyəyə çatdırım ki, əgər bir gün mən olmasam, övladlarıma, İrana və xidmətçilərimə görə xatircəm olum. ...Ey Hüseyin bəy, bu insanda necə qüvvət və qüdrət var idi? Bu kəndçi balasında necə ağıl və zəka var idi? Bil və Allah da şahiddir ki, onun ölümünün dağı mənim ürəyimdən heç zaman getməyəcəkdir. Əgər o bu dünyada padşah olsaydı, o biri padşahların başına kül tökülmüş olardı" (227).

Mənbə məlumatlarına görə, Şah İsmayıl üç saat müddətində Əmir Nəcmi yad etdi və baş verən hadisələrin təfərrüatı haqqında Hüseyin bəy Lələdən məlumat istədi. Hüseyin bəy Lələ də bütün baş verənləri, o cümlədən Əmir Nəcmi Dədə bəyi cəzalandırmaq istəməsi, onun müavini İsgəndər bəyi cəzalandırması, bacısı oğlu Məhəmməd Kazımı yol verdiyi səhlənkərliyə görə dar ağacına çəkməsi və s. məsələlərdən Şah İsmayıl da hali oldu. Hüseyin bəy Lələ baş verən uğursuzluğun səbəbi barəsində də öz düşüncələrini Şah İsmayılə məruzə etdi. O da etiraf edirdi ki, qızılbaş döyüşçüləri döyüş meydanını tərk edərək Əmir Nəcmi çətin vəziyyətə

saldılar. Amma onun dediyinə görə, döyüş meydanını ilkin olaraq Babur padşah tərک etdi və onun dəstəsinin geri qaçması qızılbaşlar arasında da bir anlaşılmazlıq yaratdı. Hüseyin bəy onu da əlavə etdi ki, Babur padşahın dəstəsi qaçmasaydı, özbək qoşunları qızılbaşların qarşısında bir iş görə bilməzdilər. Şah İsmayıl bu xəbərdən də mütəəssir oldu və bildirdi ki, bu gündən sonra kimsə mənim yanımda Babur padşahın adını çəkməsin. Əks təqdirdə həmin adam cəzalandırılacaqdır. Sonra Şah İsmayıl göstəriş verdi ki, Səfəvi səltənəti tabeliyində olan bütün hakimlərə qoşun toplanması haqqında məktub göndərilsin. Həmin qoşunlar 1513-cü ilin yazının əvvəlində Sultaniyyə çəmənində toplanmalı idi (228).

8. Şah İsmayılın Xorasana növbəti yürüşü

1513-cü ilin novruz bayramından əvvəl Şah İsmayıl İsfahanı tərک edərək Sultaniyyə çəməninə gəldi. Novruz bayramını orada böyük təntənə və şənliklə keçirdikdən sonra Şah İsmayıl Xorasan üzərinə yürüş hazırlıqlarını görməyə başladı. Amma Xorasan yürüşünə başlamazdan əvvəl Şah İsmayıl bəzi dövlət təyinatları apardı. Dünyasını dəyişmiş Əmir Nəcmi vəzifəsi Mir Əbdülbaqiyyə həvalə olundu. Mir Əbdülbaqi bu vəzifənin Ərdəbilin böyük şeyxinə həvalə edilməsini təklif edilsə də, Şah İsmayıl öz qərərində qaldı. Bundan sonra toplanmış qoşunlar Xorasana doğru hərəkətə başladılar. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın verdiyi məlumata görə, bu yürüş üçün Şah İsmayıl 12 min nəfərlik bir qoşun dəstəsi toplamışdı (229). Bəzi məlumatlara görə isə, Şah İsmayıl 40 min nəfərlik qoşun dəstəsi toplamışdı (230).

Səfəvi qoşunları hərəkətə gəldikdən sonra Savə ətrafında düşərgə salındı. Burada yürüş üçün daha konkret hazırlıqların görülməsinə başlandı. Bəzi məlumatlara görə, Səfəvi qoşunları novruz bayramından iki ay keçdikdən sonra, yəni 1513-cü il may ayının axırlarında Sultaniyyədən hərəkətə başladı. Savədə olarkən Şah İsmayıl göstəriş verdi ki, bütün əmirlər, döyüşçülər özləri və xidmətçiləri üçün ən azı üç aylıq azuqə ehtiyatı yaratsınlar. Xorasan

vilayətində azuqə qıtlığının olması belə bir hazırlığın görülməsini zəruri edirdi. Qısa müddət ərzində Səfəvi qoşunları üçün üç aylıq azuqə ehtiyatı yaradıldı. Ondan sonra qoşunlar və Şah İsmayıl Kəbud Künböz və Firuzkuh istiqamətində irəliləyərək Bestam çəməninə gəldi və orada düşərgə saldı. Bestamda olarkən Şah İsmayıl şəxsən qoşunlara sıra baxışı keçirdi. Qoşun toplanması üçün göstəriş verilərkən tələb olunmuşdu ki, hər bir atlı mindiyi atdan başqa bir baş ehtiyat ata, ehtiyat silah və təchizata malik olsun. Şah İsmayıl özünün ağ atının belində qoşunların qarşısından keçməklə hər bir fəvçün (alayın) təchizat və hazırlıq səviyyəsini nəzərdən keçirirdi. Hər fəvçün sıra baxışı sona çatanda həmin fəvçün rəhbəri sıra qarşısında bir növ dəstənin hazır olması və qarşıya qoyulan vəzifənin icrası üçün dəstə döyüşçülərinin öz söylərini əsirgəməyəcəyi haqqında məlumat verirdi. Məlumatlara görə, belə təcrübənin tətbiqinə məhz Bestamda başlandı (231).

Sonra qoşunlar Bestamdan hərəkət edərək Kalpuş yaylağına gəldilər. Burada qoşunların səfər qruplaşması aparıldı. Şah İsmayılın göstərişi ilə Şiraz hakimi Xəlil Sultan qoşunların mənqəlayı (avanqard dəstəsi) təyin edildi və onun dəstəsi əsas qüvvələrdən öncə Məşhədə doğru hərəkətə başladı. Bu qüvvələrin Məşhədə doğru hərəkət etməsindən xəbər tutan Übeydulla xan Səfəvilər qarşısında taqət gətirə bilməyəcəyini anladığından heç bir müqavimət göstərmədən şəhəri tərk etdi. Übeydulla xan əvvəlcə Mərvşahican məntəqəsində dayanmaq istədi. Lakin sonradan bunun da mənasız olduğunu anlayanda Buxaraya doğru geri çəkilməyə başladı. Onun bu hərəkətini Məhəmməd Teymur xan da təkrarladı və o da qoşunları, əyan və əmirləri ilə Heratı döyüşsüz tərk edərək Səmərqəndə doğru üz tutdu. Bununla da Şah İsmayıl hələ Kalpuş yaylağında olarkən Xorasan vilayəti bütünlüklə özbək qoşunlarından təmizləndi (232).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın verdiyi məlumatlara görə isə, Şah İsmayıl Mirzə Məhəmməd Talışı pişxana (avanqard) dəstəsinə rəhbər təyin etdi və onun dəstəsini öncədən yola saldı. Şiraz hakimi Xəlil Sultanla Div Sultan isə qoşun çərçiləri təyin edildilər

və onlar da 5 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə öz vəzifələrinin icrasına yollandılar. Xəlil Sultanın və Div Sultanın rəhbərliyi altında olan çərxçilər də dərhal Məşhədə doğru istiqamət götürdülər. Onların yaxınlaşması Xorasan vilayətində olan özbək əmirlərini və döyüşçülərini böyük təşvişə saldı və geri çəkilməklə yaxınlaşmaqda olan təhlükədən canlarını qurtara bildilər. Semnandan Məşhədə qədər olan ərazidə yerləşən şəhərlərdəki özbək əmirləri və onların dəstələri hamısı geri çəkilib Məşhədə, Übeydulla xanın yanına toplandılar. Onun özünün sərəncamında beş min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi. Ətraf şəhərlərdən gəlmiş qoşun dəstələri ilə birlikdə Übeydulla xanın yanında 20 min nəfərlik bir qoşun dəstəsi toplandı. Übeydulla xan güman etdi ki, bu qoşun dəstəsi ilə Səfəvi çərxçilərinə müəyyən zərbə vura bilər. Elə bu məqsədlə də Übeydulla xan Səfəvi çərxçilərinin üzərinə hücumla keçdi. Amma Übeydulla xan bu döyüşdə də anladı ki, Səfəvi qoşunları ilə üz-üzə durmaq heç də asan deyil. Adı çəkilən mənbənin məlumatına görə, özbək dəstəsindən dörd min nəfər qırıldıqdan sonra Übeydulla xan canını salamat qurtarmaq üçün hətta qoşunlara da xəbər vermədən gizlicə Məşhədi tərk etdi və Herata üz tutdu. Özbək döyüşçüləri Übeydulla xanın qaçmasından xəbər tutanda onlar da idarəedilməz vəziyyətə düşdülər və qaçıb dağıldılar. Xəlil Sultanla Div Sultan döyüş-döyüş Übeydulla xanın ələminə yetişdikdə onun qaçmasından xəbər tutdular. Səfəvi dəstəsi elə bir ciddi müqavimətlə rastlaşmadan döyüşdən qalib çıxdı və sonra da Məşhədə daxil oldu (233).

Xəlil Sultan və Div Sultan Məşhədə daxil olduqdan sonra əsir götürülmüş özbək döyüşçülərini, qətlə yetirilənlərin kəsilmiş başlarını və baş verənlər haqqında məlumatı Şah İsmayıl göndərdilər. Baxmayaraq ki, Məşhəd ətrafında uğur əldə edilmişdi, ümumən döyüşün nəticələri Şah İsmayılı razı salmadı. Şah İsmayıl onu istəyirdi ki, Məşhədə olan özbək xanları, onların yaxınları ələ keçirilərək Səfəvi düşərgəsinə gətiriləydi. Məlumatlardan belə məlum olur ki, o, çərxçilərə və onların rəhbərlərinə də belə tapşırıq veribmiş. Amma özbək xanlarından heç biri ələ keçirilmə-

mişdi. Bunun nəticəsi idi ki, Xəlil Sultanla Div Sultanın fəaliyyəti onu heç də qane etmədi. Ona görə də Şah İsmayıl Qarapər (Qarapir) Sultan Qacarı yeni bir qoşun dəstəsi ilə Herata yola saldı. Bu qoşun dəstəsi 8 min nəfərdən ibarət idi. Ona da tapşırıq verildi ki, Məhəmməd Teymur xanla Übeydulla xanı əsir edərək Səfəvi düşərgəsinə gətirsin. Qarapər Sultanın irəliyə göndərilmiş Səfəvi dəstəsinin rəhbəri təyin edilməsi Xəlil Sultanla Div Sultan tərəfindən təəccüblə qarşılandı. Onlar özlüyündə Məşhədin ələ keçirilməsinə görə Şah İsmayıl tərəfindən mükafatlandırılacaqlarını gözləyirdilər. Əvəzində isə onlar vəzifədən kənarlaşdırılmışdılar. Şah İsmayılın məzəmmətləri və cəzası ilə qarşılaşmamaq üçün Xəlil Sultanla Div Sultan qərara gəldilər ki, sərəncamlarında olan qoşun dəstəsi ilə Übeydulla xanın ardınca Herata yollansınlar, onu ələ keçirib Şah İsmayıla təhvil versinlər. Bununla, onlar şah yanındakı nüfuzlarını bərpa etməyə cəhd göstərdilər (234).

Şah İsmayıl Məşhədin azad edilməsi xəbərini alandan sonra İmam Rzanın ziyarətinə yollanmağı qərarlaşdırdı. Bu ziyarətgaha üç fərsəxlik yol qalmış Şah İsmayıl və onun ətrafındakılar atlardan yerə endilər və piyada öz yollarını davam etdirdilər. Ziyarət və ibadət işlərini başa vurandan sonra Şah İsmayıl Xəlil Sultanla Div Sultanın harada olması ilə maraqlandı. Ona məlumat verildi ki, onlar şahın rızasını qazanmaq üçün Herata tərəf üz tutublar ki, Übeydulla xanla Məhəmməd Teymur xanı ələ keçirib Səfəvi düşərgəsinə gətirsinlər (235).

Məhəmməd Teymur xanla Übeydulla xan isə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Heratda da dayanmadılar və Buzxara-Səmərqənd istiqamətində geri çəkilməyə başladılar. Xəlil Sultanla Div Sultan Herat ətrafına yetişəndə bu şəhərin Məlik Nizaməddin adlı birisinin nəzarəti altında olmasından xəbər tutdular. Onlar fənd işlətməklə Məlik Nizaməddinin qoşun dəstəsini qaladan kənara çıxara bildilər. Tərəflər arasında baş verən döyüşdə Məlik Nizaməddinin qoşun dəstəsi məğlubiyyətə uğradı. Xəlil Sultanla Div Sultan bu uğuru genişləndirməyə çalışaraq Məlik Nizaməddinin sağ qalmış döyüşçülərinin təqibinə başladılar. Səfəvi dəstəsi onları Qur və

Qərcistana kimi izlədilər, orada çoxlu sayda qənimət ələ keçirərək Herata döndülər. Şah İsmayıl Məşhəddə olarkən Xəlil Sultanla Div Sultanın Herata tərəf irəliləməsini narahatçılıqla qarşıladı. Onun gümanınca, Heratda sayca xeyli çox olan özbək qoşunu toplaşmışdı və bu da Xəlil Sultanla Div Sultanın dəstəsi üçün ağır nəticələrə gətirib çıxara bilərdi. Ona görə, Şah İsmayıl hətta qoşunların pişxanasının tezliklə Herata doğru hərəkətə başlamasını lazım bildi. Bu dəstə bir-iki mənzil irəlilədikdən sonra Xəlil Sultanla Div Sultanın Heratdakı qoşun dəstəsinə üstün gəlməsi və onların sonrakı fəaliyyəti haqqında məlumat aldı. Bu xəbər Şah İsmayılı çox sevindirdi. Xüsusilə, fəaliyyətlərindən narazı qaldığı Xəlil Sultanla Div Sultanın belə nəticə əldə etməsi onu çox məmnun etdi. Şah İsmayıl bununla bağlı hisslərini belə ifadə etdi ki, kişiliklə nakişilik (namərdlik) arasında bir addım məsafə vardır. Səfəvi şahının əmri ilə Xəlil Sultanla Div Sultan böyük səxavətlə mükafatlandırıldılar, onlara şah tərəfindən at, qılınç, qiymətli əşyalar bağışlandı (236).

Şah İsmayıl xüsusi bir müqavimətlə rastlaşmadan qoşunlarla birlikdə Herata daxil oldu. Bu şəhərdə olduğu günlərdə Şah İsmayılın hüzuruna Dədə bəy Qorçubaşı gəlib çıxdı. O, həm də Mərv hakimi idi və özbək qoşunlarının yaxınlaşması xəbərini eşidəndə öz vəzifəsini tərk edib qaçmağa üz tutmuşdu. Dədə bəy şübhə etmirdi ki, bu qorxaqlığına və bütünlükdə səltənətə sədaqətsizlik nümayiş etdirdiyinə görə Şah İsmayılın qəzəbindən qurtara bilməyəcəkdir. Dədə bəy hüzura yetişən kimi səcdə edib bağışlanmasını xahiş etdi və mürşidi-kamildən aman istədi. Şah İsmayıl onun günahını bağışlamadı və onun şənini təhqir edəcək bir cəza ilə cəzalandırdı. Əvvəlcə, onun bığını və saqqalını qırxdılar, üzünə ağ çəkildilər, əyninə qadın paltarı geyindirdilər, sonra da ulağa oturdurub ordubazar daxilində gəzdirdilər. Carçılar da car çəkib ətrafdakılara Dədə bəyin nə üçün belə cəzalandırılmasını çatdırdılar. Bununla da onun cəzalandırılması sona çatmadı. Dədə bəy ulağ belində Herat küçələrində də gəzdirildi və əmr olunmuşdu ki, bütün səltənət ərazisində onu ulağ üstündə gəzdirsinlər. Dədə bəy bu

təhqiramiz cəzaya dözə bilmədi və məktub yazaraq Şah İsmayıldan xahiş etdi ki, belə cəzadansa onun ölümünə hökm versin. Şah İsmayıl da bəyan etdi ki, əslində, bu insanın qətli nəzərdə tutulmuşdu. Amma Gilanda aparılan döyüşlərdə, habelə səltənət xidmətində göstərdiyi fəaliyyətə görə onun öldürülməsindən əl çəkilməmişdir. Şah İsmayıl hökm etdi ki, Dədə bəyi Ərdəbilə aparıb həbs etsinlər və ona gündə bir tikə çörək verilsin ki, acından ölməsin (237).

Şah İsmayılın bölgədə olduğu vaxt həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də Badğis ətrafında məskunlaşmış türkmənlərin və digər tayfaların cəzalandırılması oldu. Bu bölgənin Mürğab və Çaharoymaq məntəqələrində səpələnmiş olan həmin tayfalar Gəcdevan döyüşündən geri çəkilmək məcburiyyətində qalmış qızılbaş döyüşçüləri talan edərək hamısını qətlə yetirmişdilər. Bundan başqa məlum oldu ki, həmin bölgədə məskunlaşmış bəzi tayfalar könüllü şəkildə özbək xanlarının hakimiyyətini qəbul etmişlər. Bu tayfalar əslində, idarəolunmaz bir topluya çevrilmişdilər və onların talançı yürüşləri də vaxtaşırı dinc əhalinin güzəranını mürəkkəbləşdirirdi. Şah İsmayıl göstəriş verdi ki, bu tayfaların üstünə qoşun dəstəsi göndərsin, onlara elə bir dərs verilsin ki, bir daha bölgə daxilində təcavüzkar əməllərə cəsarət etməsinlər. Bu vəzifənin həyata keçirilməsi üçün təşkil olunmuş qoşun dəstəsinə Şah İsmayıl tərəfindən Cuci Sultan adlandırılan bir əmir təyin edildi. O da qısa müddət ərzində ona həvalə olunmuş tapşırığı yerinə yetirdi. Çöllərdə məskunlaşmış olan tayfalara elə bir zərbə vuruldu ki, bu tayfalar daha uzun müddət bölgənin narahatçılığına səbəb olacaq əməllərə yol vermədilər (238).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın verdiyi məlumatlara görə isə Şah İsmayıl tərəfindən Badğis çöllərindəki tayfaların cəzalandırılması Div Sultana tapşırıldı. Özü də bu hücum gözlənilməz bir şəkildə həyata keçirildi. Çünki həmin tayfalar yerli şəraitdən istifadə etməklə çoxsaylı qoşunlara qarşı ciddi müqavimət göstərməyi bacarırdılar. Bu ərazilərdə ucsuz-bucaqsız qamışlıqlar mövcud idi. Təhlükə yaranan kimi yerli tayfaların kişi

əhalisi bu qamışlıqlarda gizlənir və onlar üzərinə hücum etmiş döyüşçülərin yaxınlaşmasını gözləyirdilər. Yad döyüşçülər də bu tayfa üzvlərinin taktikasından xəbərsiz olduqlarından qamışlıqlar arasında onları axtarmağa başlayır və bu zaman gözləmədikləri halda onlardan nizə yarası alaraq həyatlarını itirirdilər. Səfəvi döyüşçülərinə qarşı da belə taktikanın tətbiqinə imkan verilməməsi üçün Şah İsmayıl hücumun gizliliyini qorumağa çalışdı. Bunun nəticəsi idi ki, Div Sultanın rəhbərliyi altında olan 10 min nəfərlik qoşun dəstəsi gizli şəkildə hərəkət etdi və gecə vaxtı həmin tayfaları mühasirəyə aldılar. Bu tayfaların kişi əhalisi hamısı döyüşçü idi və ona görə də kişi əhalisi kütləvi qırğınlara məruz qaldı. Yerdə qalan əhalinin böyük hissəsi isə əsir alınaraq Səfəvi düşərgəsinə gətirildi. Şah İsmayıl yürüşün nəticələrinə görə, Div Sultana öz məmnunluğunu çatdırdı (239).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində Şah İsmayıl ilə Babur padşah arasında münasibətlərin aydınlaşdırılması haqqında da bəzi məlumatlar mövcuddur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Hüseyin bəy Lələ Gecdevan döyüşünün uğursuzluğa düşər olmasında Babur padşahı daha çox ittihamlandırırdı və Şah İsmayıl da bildirdi ki, bundan sonra kimsə onun yanında Babur padşahın adını çəkməsin. Başqa sözlə, Şah İsmayıl əvvəlki səmimi münasibətlərin bərpa edilə biləcəyini artıq mümkün saymırdı və bu da sözsüz ki, Babur padşah üçün yaxşı bir şey vəd etmirdi. Babur padşah öz adamları vasitəsilə Şah İsmayılın ona qarşı münasibətinin kəskin şəkildə dəyişməsindən xəbərdar olmuşdu. Ona görə də, Babur padşah onu gözləyən təhlükədən nicat tapmaq üçün yollar arayırdı. Səfəvi qoşunlarının Herata girməsi isə onun təşvişini daha da artırdı. Babur padşah təşviş içində idi ki, Səfəvi qoşunları Kabula doğru da istiqamət götürə bilərlər. O, qərara gəldi ki, Kabulu tərək edib Hindistana tərəf çəkilsin və oranın hakimlərinə sığınsın. Babur padşah Bədəxşan hakimi Xan Mirzənin yanına qasid göndərdi və Hindistana çəkilmək barəsində öz qərarını ona da çatdırdı. Eyni zamanda ondan bu qərarı ilə bağlı məsləhət də istədi. Xan Mirzə isə onun bu qərarını dəstəkləmədi. Bil-

dirdi ki, əgər Babur padşah Kabulu tərک etsə, bununla hakimiyyət birdəfəlik itiriləcəkdir. Xan Mirzə məsləhət gördü ki, Babur padşah yenə də Şah İsmayılın mürvətinə sığınsın, onun yanına getsin, özünün bağışlanmasını bir daha xahiş etsin, Əmir Nəcmə lazımı anda kömək göstərməməsini isə həmin əmirin ona qarşı pis niyyətdə olması ilə əlaqələndirsin. Xan Mirzə şübhə etmirdi ki, günahlarının bağışlanmasını təvəqqe edəcəyi halda Şah İsmayıl onu bağışlayacaqdır. Xan Mirzə onun ardınca özünün də Şah İsmayılın yanına yollanmaq niyyətində olduğunu bildirdi (240).

Xan Mirzənin bu məsləhətlərinin əks olunduğu məktubu oxuyandan sonra Babur padşah verilən bu təkliflərin daha doğru olduğu qənaətinə gəldi. Ona görə də müəyyən hədiyyələrlə Babur padşah üzr istəmək üçün Şah İsmayılın düşərgəsinə yollandı. Adları çəkilən mənbələrin məlumatına görə, Babur padşahın Herata gəlməsi xəbərsiz halda baş verdi və Şah İsmayıl öz taxt və məqamında qərar tutduğu vaxt Babur padşah boynundan qılınc asılı vəziyyətdə onun hüzuruna yetişdi. Dua və sənadan sonra Babur padşah günahkar olduğunu, etdiyi əməllərdən xəcalət çəkdiyini dilə gətirdi. Böyük Əmir Teymurun varisinin bu halda dərgahda peyda olması səltənət əmirilərini və əyanlarını da təəccübə saldı. Babur padşah cəzalandırılacağını gözlədiyi və buna hazır olduğu halda Şah İsmayıl ona qarşı böyük lütfkarlıq göstərdi, ayağa qalxıb qolunu onun boynuna saldı, alnından öpdü, qılıncı Baburun boynundan açıb onun belinə bağladı, öz yanında ona əyləşmək üçün yer verdi. Şah İsmayıl bu görüş zamanı bir daha Əmir Nəcmənin qabiliyyət və xidmətlərini xatırladı və sonra Babura dedi ki, bu şəkildə gəlişinlə hətta oğlumu qətlə yetirmiş olsaydın belə səni bağışladım (241).

Babur padşah özünə haqq qazandırmaq üçün Əmir Nəcmə verdiyi təkliflərin qəbul edilmədiyini bildirdi. O cümlədən, onun Daşkənd istiqamətində irəliləmək təklifini qəbul etməməsini Babur padşah Əmir Nəcmənin uğursuzluqlarından biri kimi qiymətləndirdi. Şah İsmayılın sakitləşdirilməsi üçün isə o bəyan etdi ki, Səfəvi şahının xidmətində olan yüzlərlə insan öz şahının şəfqəti

nəticəsində Əmir Nəcmi əvəz edə bilələr. Şah İsmayılın Babur padşahla görüşü Kabul hakiminin qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırılması ilə başa çatdı. Elə həmin günlərdə də Bədəxşan hakimi Xan Mirzə şah dərğahına üz tutdu və Herat ətrafında olduğu zaman Şah İsmayıl ilə görüşə bildi. Xan Mirzəyə də eyni münasibət göstərildi və bununla həm Babur padşahın, həm də Xan Mirzənin Şah İsmayıl tərəfindən ola biləcək narahatçılıqlarına son qoyuldu (242).

Xorasanda dayandığı vaxt Şah İsmayılın aydınlıq gətirdiyi məsələlərdən biri də Qəndəharın səltənət hakimiyyəti altına gətirilməsi oldu. Bu vilayətin hakimliyi vaxtilə Sultan Hüseyn Mirzə Bayqaranın xidmətində olmuş sərdarlardan birinin vasitəsi ilə Şüca bəyin əlinə keçmişdi. O, vilayət daxilində öz müstəqilliyini elan etmişdi və hər vasitə ilə bu müstəqilliyi qoruyub saxlamağa çalışırdı. Babur padşahın Kabulu ələ keçirəndən sonra Qəndəharı ələ keçirmək üçün də planlar qurmaqda idi. Bu planın qarşısının alınması üçün Şüca bəy Şah İsmayılın Xorasana ilk yürüşü zamanı Herat ətrafında onunla görüşə bilmiş və Qəndəharın da Səfəvilər dövlətinə itaətini bəyan etmişdi. Şah İsmayıl onun sözlərinin səmimiyyətinə inanmayaraq həbs olunmasına qərar vermişdi. Amma Şüca bəy həbsdən qaçmağa müvəffəq olaraq Qəndəhara qayıtdı və orada hakimiyyəti yenidən əlinə aldı. Xorasanda olduğu zaman Şah İsmayıl bu məsələyə son qoymaq üçün Qəndəhar istiqamətinə Şahrux bəyin rəhbərliyi altında qoşun dəstəsi göndərdi. Şahrux bəyin yaxınlaşması xəbərini eşidən Şüca bəy Qəndəharı tərk edərək onun müdafiəsini əmisinə tapşırırdı. Başqa bir məlumatla görə isə, Şüca bəy Səfəvi səltənətində sədaqətlə xidmət edəcəyini və müəyyənləşdirilmiş olan bac-xəracı vaxtılı-vaxtında verəcəyini vəd etdikdən sonra Şahrux bəyin qoşun dəstəsi geri qayıtdı (243).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, Şah İsmayıl üç ay müddətində Herat ətrafında dayandıqdan sonra Babur padşahın və Xan Mirzənin müşayiəti ilə Türkünə doğru istiqamət götürdü. Səfəvi şahı Div Sultanı çərçəyi təyin edib onu qoşun dəstəsi ilə irəliyə göndərdi. Bu dəstənin ardınca isə bütün qoşun hərəkətə

gəldi. Mürğab çayını adlayandan sonra məlum oldu ki, Bəlx hakimi Cani bəy Səfəvi qoşunlarının irəliləməsindən xəbər tutub qorxuya düşmüş və Bəlxə tərək edərək Buxara-Səmərqənd istiqamətində şimala çəkilməmişdi. Bu da əslində Bəlxin yenidən Səfəvi hakimiyyəti altına gətirilməsini asanlaşdırdı. Bəlx sakinləri Şah İsmayılın yaxınlaşmasını eşidincə çoxlu sayda hədiyyə toplayaraq onun pişvazına çıxdı. Şah İsmayıl Bəlx sakinlərinin hədiyyələrini qəbul etdi, onlarla mehribanlıqla davrandı və bu vilayətin hakimliyini Div Sultana tapşırırdı. Şah İsmayıl son səfərin gedişində Div Sultanın nümayiş etdirdiyi fədakarlıq və şücaətləri nəzərə alaraq Ceyhun çayından Əndicana qədər olan ərazilərin hakimliyini ona tapşırırdı. Bildirilir ki, Şah İsmayıl bir ay müddətində Bəlxədə qaldı və həmin müddət ərzində Türkünəstanə doğru yürüş üçün zəruri olan hazırlıqları apardı (244).

Şah İsmayıl Türkünəstanın dərinliklərinə doğru yolunu Hisari Şadman qalası yaxınlığından saldı. Bu zaman bu qalanın hakimi Fulad Sultan idi. Mənbələrdə bildirilir ki, Çingiz xan nəslində ondan şücaətli başqa birisi mövcud deyildi. Fulad Sultan, xüsusilə, kamandan ox atmaqda böyük məharət sahibi idi və sərəncamında olan iki min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Hisari Şadmanı öz nəzarəti altında saxlayırdı. Şah İsmayıl itaəti isə o, qəbul etmək istəmirdi. Qala yaxınlığında düşərgə saldıqdan sonra Şah İsmayıl onun yanına qasid göndərdi və çatdırdı ki, qala darvazalarını açıb itaət göstərsə onu öz hakimliyində saxlayacaq və sonra da qoşun dəstəsi ilə yoluna davam edəcəkdir. Şah İsmayıl sonra onu da əlavə etdi ki, qalanı zorla almaq məcburiyyətində qalsa onda nəinki Fulad Sultana, heç qala əhlinə də aman verməyəcəkdir. Şah İsmayılın bu ismarıcını alandan sonra Fulad Sultan ağsaqqalları topladı və onlardan məsləhət istədi. Ağsaqqallar da birmənalı şəkildə Şah İsmayılın təklifinin qəbul edilməsini, ona itaət göstərilməsini və bununla qırğınların qarşısının alınmasını məsləhət bildilər. Fulad Sultan Səfəvi şahına boyun əymək istəmədiyindən qala ağsaqqallarının məsləhətini qismən qəbul etdi. Səfəvi qasidinin yanında o, qala sakinlərinə çatdırdı ki, mənə sizinlə işim yoxdur. Amma

özüm Səfəvi qoşunları qarşısına çıxacaq, Şah İsmayılı tələb edəcəm və ona bir ağac ox atacağam, ya onu öldürəcəyəm, ya da onun əli ilə öldürülmüş minlərlə özbəkdən biri də mən olacağam (245).

Şah İsmayılın qasidi eşitdiklərini geri qayıdıb şah hüzurunda ərz elədi. Şah İsmayıl bu təklifi qəbul etdi və səhəri günü mükəmməl döyüş geyimi, silahı və sursatı ilə Hizari Şadman qalası ətrafına yaxınlaşdı. Fulad Sultan bu geyimli-kecimli sərkərdənin kim olmasını soruşanda ona Şah İsmayılın onun təklifi əsasında döyüşə gəldiyini bildirdilər. Fulad Sultan da bütün təchizatı ilə döyüş meydanına çıxdı. Mənbə məlumatlarına görə, onlar bir müddət söhbətləşdilər və sonra döyüşə başladılar. Çox güman ki, onlar bu qarşılaşmanın şərtlərini müəyyənləşdirirdilər. Qarşılıqlı razılaşmaya əsasən, əvvəlcə Fulad Sultan kamanından Şah İsmayılı tərəf üç ədəd ox atdı. Amma bu oxlardan heç biri Şah İsmayılı dəymədi. Şah İsmayıl isə elə ilk oxu ilə onu atdan yerə saldı. Bu ox Fulad Sultanın sinəsini yararaq onun arxasından çıxdı. Qala sakinlər və qala daxilindəki qoşun dəstəsi Şah İsmayıl ilə Fulad Sultan arasındakı döyüşü maraqla izləyirdilər. Özbək qoşun dəstəsi Fulad Sultanın qalib gələcəyi təqdirdə qala dışarına çıxaraq Səfəvi qoşunları üzərinə atılmalı idi. Amma baş verənləri müşahidə etdikdən sonra qala əhli də, qala daxilindəki qoşun dəstəsi də itaət yolunu seçdi. Şah İsmayıl da qoşun dəstəsi ilə qalaya daxil olaraq həm oradakı qoşun dəstəsini, həm də qala əhlini bağışladı (246).

Bir neçə gündən sonra Şah İsmayıl Türkünstanın içərilərinə doğru hərəkətini davam etdirmək istədi. Amma ona məlumat verdilər ki, bu ətrafda bir yaşıl vadi vardır ki, lələrlə örtülmüşdür. Hər gün də orada yağış yağır və yağışın damlaları lələlərə xüsusi bir gözəllik verir. Şah İsmayıl bunu eşidəndən sonra həmin vadiyə getməyə maraqlı göstərdi və ətrafındakı bir neçə əmirə ora yollandı. Bu səfərlə bağlı "Aləmarə-yi Səfəvi" və "Aləmarə-yi Şah İsmayıl" əsərləri bir qədər rəvayət məzmunlu bir hadisəni təsvir etmişlər. Bildirilir ki, bu vadini seyr etmək doğrudan da Şah İsmayılın xoşuna gəldi. Lakin bu vadidə olarkən birdən Şah İsmayılın mindiyi madyanın iki qarşı ayaqları sürüşdü və at da, Şah İsmayıl

da daş parçalarının üzərinə yıxıldılar. Şah İsmayılın atı aldığı zərbələrdən və yaralardan dərhal öldü. Şah İsmayıl özü isə huşunu itirdi. Ətrafındakılar nə etsələr də onu huşa gətirə bilmədilər. Şah İsmayılı bu səfərdə müşayiət edən Div Sultan tələb etdi ki, kimsə şahın bu vəziyyətdə olması barədə məlumat yaymasın. Ətraf nəzərlərdən gizli şəkildə əmirlər və əyanlar Şah İsmayılı öz çadırına gətirə bildilər. Bəziləri güman edirdilər ki, bəlkə Şah İsmayıl dünyasını dəyişib. Burnunun qarşısına güzgü tutduqda onun nəfəsinin hələ itmədiyini məlum oldu. Bununla belə, nə etsələr də onu ayıldı bilmədilər. Şah İsmayıl beləcə üç gün huşsuz qaldı. Yalnız dördüncü gün o özünə gəldi. Şah İsmayılın ətrafında olan əmirlər baş verən hadisəni, göstərdikləri bütün cəhdlərin bir nəticə vermədiyini ona danışdılar. Şah İsmayıl da cavabında bildirdi ki, onun özünün də nə baş verməsindən xəbəri yoxdur. Yalnız onu xatırlayır ki, əmir əl-möminin onun başının yanına təşrif gətirdi, əlini onun bütün bədəninə çəkdi, şəfqətini əta elədi və dedi ki, öz sufilərinin yanına qayıt. Yoxsa onların işləri alınmayacaqdır (247).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" və "Cahan-qoşa-ye xaqan" əsərlərində Şah İsmayılın huşsuz olduğu günlərdə Ərdəbildə səltənətə qarşı qiyam qaldırılması barəsində məlumat verilmişdir. Bu qiyamı Şah İsmayılın qardaşı Süleyman Mirzə qaldırmışdı. Süleyman Mirzə Ərdəbildəki Şeyx Səfi türbəsinə rəhbərlik edirdi. Görünür o da kifayət qədər iddialı bir insan idi və Ərdəbildə olduğu zaman mürşidi-kamil məqamının ona çatması barəsində müəyyən fikirlərə düşməyə başlamışdı. Dini rəhbərliyin ələ keçirilməsini isə o, dünyəvi rəhbərliyin ələ keçirilməsi kimi qəbul edirdi. Bu iddiasının həyata keçməsinin elə də asan olmadığını bilsə də, Süleyman Mirzə öz planları haqqında bəzi adamlarla məsləhətləşmişdi. Həmin adamlar da böyük iddalarla yaşadıklarından və özlərinin bu işdə fayda əldə edə biləcəklərini düşüdüklərindən Süleyman Mirzəni Şah İsmayılı qarşı qiyama təhrik etməyə başladılar. Həmin insanlar qiyama başlayacağı təqdirdə Süleyman Mirzəyə kömək göstərəcəklərini də bildirdilər. Amma bir şərtlə ki, Süleyman Mirzə hakimiyyəti ələ keçirsə onların xid-

mətini layiqincə qiymətləndirsin. Süleyman Mirzə də vəd etdi ki, hakimiyyətə gələcəyi halda onlara istədikləri vəzifəni verəcəkdir. Qarşılıqlı razılaşma əsasında onlar belə qərar gəldilər ki, Şah İsmayıl qarşı qiyam qaldırılması üçün münasib anın yetişməsini gözləsinlər. Şah İsmayılın qəzaya düşməsi xəbərini eşidəndə isə həmin adamlar nəhayət ki, belə bir məqamın yetişməsi qənaətinə gəldilər (248).

Səfəvi əmirlərinin göstərdiyi bütün cəhdlərə baxmayaraq, Şah İsmayılın qəzaya düşməsini gizli saxlamaq mümkün olmadı. Hətta Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsi barəsində də xəbərler yayılmağa başladı. Süleyman Mirzənin və onun ətrafındakıların adamları bu xəbəri dərhal Ərdəbilə çatdırdılar. Süleyman Mirzə bu xəbərdən xoşhal oldu və qiyama başlamazdan əvvəl Şeyx Səfi türbəsinin ağsaqqallarını topladı, onlarla məsləhətləşdi. Bununla, Süleyman Mirzə onların da dəstəyini qazanmağa çalışdı. Amma sufi ağsaqqalları qiyam qaldırılması məsələsini dəstəkləmədilər. Bununla belə, Süleyman Mirzə öz niyyətindən əl çəkmədi. Ətrafındakılar vasitəsilə təhrik edilən Süleyman Mirzə dərhal qoşun toplanmasına başladı və üç gün ərzində 18 min nəfərlik qoşun dəstəsi toplandı. Süleyman Mirzə bununla da kifayətlənmədi. O, Şeyx Səfi türbəsinə hədiyyə edilmiş qızıllardan həm öz adına sikkə vurdurdu, həm də həmin qızılları qoşunların xərcinə sərf elədi. Sonra da Süleyman Mirzə başına topladığı qoşunla Təbrizin tutulmasına yollandı.

Əhməd Sultan Şamlı adlı Səfəvi əmirlərindən biri Təbrizin hakimi idi. Onun Süleyman Mirzənin xeyir-duası ilə Təbriz hakimi təyin edildiyi bildirilir. Bu da qiyamçılarda bir ümid yaratmışdı ki, Təbriz asanlıqla ələ keçirilə bilər. Sultan Əhməd isə Ərdəbildə toplanmış qoşunların Təbriz üzərinə hərəkət etməsini eşidəndə əlavə qoşun toplanmasına başladı. Təbriz əhalisi bu işdə yaxından iştirak etdi və qısa müddət ərzində böyük bir qoşun dəstəsi toplandı. Sonra da bu dəstə Təbrizin kənarına çıxdı. Süleyman Mirzə bu dəstəni görəndə əvvəlcə sevindi. O belə güman etdi ki, Təbriz hakimi onu qarşılamağa çıxıbdır. Amma sonra məlum oldu

ki, Təbriz hakimi və onun ətrafında olan qoşun dəstəsi Şah İsmayıl sədaqətlidir və Səfəvi şahı kimi yalnız onu qəbul edirlər. On da Süleyman Mirzə özü Sultan Əhmədin yanına yollandı, nə etdiə onu inadından döndərə bilmədi. Bunu görəndə Süleyman Mirzə fürsət taparaq Sultan Əhmədi qətlə yetirdi. Təbriz dəstəsi Sultan Əhmədin qətlə yetirilməsini görəncə qaçıb dağılışdı. Bunun ardınca Süleyman Mirzə Təbrizə daxil oldu. Lakin onun sevinci çox da uzun sürmədi. Səfəvi qoşunlarının qorçubaşısı olan Sarıpirinin Təbrizdə olan qardaşı Məntəş Sultan dağılmış olan qızılbaş döyüşçülərini öz ətrafına topladı və Süleyman Mirzənin dəstəsini Təbrizdən çıxarmağa müvəffəq oldu. Süleyman Mirzə və onun ətrafında olan bir sıra əmirlər burada baş vermiş döyüşdə həyatlarını itirdilər. Bildirilir ki, Təbriz əhli hamılıqla ayağa qalaraq Süleyman Mirzəni daş-qalaq etdilər və bu daşların zərbindən o da dünyasını dəyişdi. Bununla, Süleyman Mirzə tərəfindən qaldırılmış qiyama da son qoyuldu (249).

“Əhsənüt-təvrix” əsərində isə Süleyman Mirzənin qiyam qaldırmaq cəhdi bir qədər fərqli şəkildə təsvir edilmişdir. Bu təsvirdən görünür ki, həmin qiyamın yatırılmasında Şah İsmayıl sədaqətli olan Təbriz əhalisi xeyli fəal rol oynamışdır: “...Sultan Heydərin oğlu Seyid Süleyman, İsgəndər şanlı xaqana qarşı müxaliflik izhar etdi. Onun başına çoxlu adam topladı və dedilər:

- Zamanın xaqanı Xorasana getmiş və Azərbaycandan uzaq düşmüşdür. Firsəti qənimət bilib Təbrizi ələ keçirmək lazımdır.

Seyid Süleyman o əbləhlərin sözüne aldanıb, təkəbbür və lovğalıq buxarının beyninə girməsinə yol verərək qiyam hazırlıqları gördü. ...O, bir dəstə fitnəkar adamlarla Təbriz üzərinə sürətli yürüş etdi. Elə ki bu xəbər Təbriz hakiminə çatdı, o, şəhərlilərlə birlikdə küçələri nəzarət altına alıb [yollara] su buraxdı ki, yer buz bağlasın və süvarilərin irəliləməsi çətinləşsin. Seyid Süleyman çoxlu qoşunla şəhərin əsas küçəsinə (xiyabana) daxil oldu. Təbrizin qara camaatı davaya başlayıb, xiyabanın divarlarından deşik açaraq o bədbəxtləri ox və tufəng zərbəsi ilə məğlub etdilər. Seyid Süleyman bol kədərlə Acısuya (Abi-Şor) yönəldi. Qara camaat

gözlənilməz bəla kimi Şənbi-Qazanda onlara çatdı. Seyid Süleyman tərəfdarları da qarışqa və ilan (həşəratlar) kimi döyüş səfi tərtib etdilər. Təbriz yetimləri (yoxsulları) iti qılınc zərbəsi ilə qıyamət gününü zahir etdilər və Seyid Süleymanı atdan aşırıdılar. Buna baxmayaraq, Seyid Süleyman özü gənclərdən və yaşlılardan on altı nəfəri ox zərbəsi ilə yaraladı. O əsnada həmin vaxt qorçu olan Məntəşa sultan Ustaclu özünü ona yetirib qılınc zərbəsi ilə həlak etdi” (250).

Şah İsmayıl isə rastlaşdığı qəzadan salamat qurtardıqdan sonra Buxara və Səmərqənd istiqamətində hərəkətə başladı. Bu səfər zamanı ilkin olaraq Bəlxin alınması planlaşdırılmışdı. Səfəvi qoşunlarının hərəkət xəbərini alan kimi bu vilayətin hakimi Cani bəy Bəlxə tərək edib Buxaraya, Übeydulla xanın yanına yollandı. Übeydulla xan da Səfəvi qoşunlarına müqavimət göstərməyin mümkün olmayacağını anladığı üçün Buxaranı tərək etdi və o, Cani bəylə birlikdə Səmərqəndə, Məhəmməd Teymur xanın yanına üz tutdu. Onlar birlikdə Səfəvi qoşunlarının yürüşünün qarşısının necə alınması ilə bağlı məsləhətləşmələr apardılar. Übeydulla xan bölgəni tərək edib Şah İsmayılın əlinin çata bilməyəcəyi bir yerə getməyi məsləhət bildi. Onun üçün gizli deyildi ki, verdiklərin vədin pozulması qarşısında özbək xanlarını ağır cəza gözləyir. Amma Məhəmməd Teymur xan qaçmağı deyil, Dəşti-Qıpçaq hakimi Qasım xandan kömək almağı və Səfəvi qoşunlarına müqavimət göstərməyi təklif etdi. O bildirdi ki, bütün Çin padşahları ona baş əydiyi halda, ona itaət etdiyi halda nə üçün onun yanına gedib kömək istəməyəkdir. Özbək xanları qərarlaşdırdılar ki, Qasım xanla görüşsünlər və ondan hərbi yardım istəsinlər. Məhəmməd Teymur xan onu da təklif etdi ki, Qasım xanın yanına Cani bəy yollansın. Cani bəy həm yaşca böyük idi, həm də Qasım xanın rəğbətini qazanmış bir hakim idi. Güman edilirdi ki, Qasım xanın Cani bəyə olan rəğbətli münasibəti məsələnin müsbət həll olunmasına da öz təsirini göstərə bilər (251).

Məhəmməd Teymur xan özbək xanlarının xahişi ilə bağlı Qasım xana məktub yazdı və bu məktubu Cani bəy çoxlu hədiyyə

yələrlə birlikdə Dəşti-Qıpçağa apardı. O bu bölgənin hüdudlarına yaxınlaşanda Qasım xana xəbər verildi ki, Cani bəy onun görüşünə gəlir. Cani bəyin qarşılanmasına Dəşti-Qıpçağın ağsaqqalları göndərildi və o böyük bir ehtiramla Qasım xanın hüzuruna gətirildi. Qasım xan da onu xüsusi bir təntənə ilə qarşıladı və bunun üçün bütün əyanlarını və əmirlərini, ona itaəti qəbul etmiş ölkələrin hakimlərini saraya topladı. Mənbələrdə həm Qasım xanın nəhəng bir insan olması, həm də çox qiymətli, daş-qaşlı paltara bürünməsi təsvir olunmuşdur. O, Çingiz xanın varislərindən biri hesab olunurdu və sarayında da Çingiz xan əzəmətini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Cani bəy bu qəbula düşəndə əvvəlcə səcdə edib Qasım xana və onun oğlu Əbülxeyir xana dua və sənalarını səsləndirdi. Sonra isə özü ilə bərabər, Məhəmməd Teymur xanın və Übeydulla xanın itaətini ona ərz elədi. Cani bəyə Qasım xan taxtının kənarında yer verildi. Yemək və hədiyyələrin təqdim edilməsi mərasimindən sonra Cani bəy gəlməsinin məqsədini açıqladı. Cani bəy də Əmir Nəcmi yürüşündən başlamış son günlərə kimi özbək xanlarının ərazisində baş verən hadisələr, Şah İsmayılın böyük qoşun dəstəsi ilə özbək xanlarının üstünə gəlməsi haqqında məlumat verdi. Cani bəy verdiyi məlumatlarla Qasım xanda özbək xanlarına qarşı bir maraq yarada bildi və bununla qıpçaq qoşunlarının özbək xanlarının köməyinə göndərilməsi məsələsi müsbət həllini tapdı. Eşitdiyi məlumatlardan qəzəblənmiş olan Qasım xan Səfəvi qoşunlarına və Şeyxoğluna çox güclü bir zərbə vuracağını və bundan sonra daha kimsənin Türkünə hücum etməyə cəsarət etməyəcəyini bəyan etdi. Türkünə əldən gətməsində Qasım xan Məhəmməd Teymur xanı da ittihamlandırmağa başladı. Onun fikrincə, Məhəmməd Teymur xan Çingiz xanın yolunu davam etdirir və onun nüfuzunu qoruyub saxlaya bilməmişdi. Qasım xan bildirdi ki, oğlu Əbülxeyir xanın rəhbərliyi altında elə bir qoşun dəstəsi göndərəcək ki, Səfəvi qoşunlarına və Şah İsmayıl heç Ceyhun çayını adlamağa imkan verməsinlər və onların axırına çıxsınlar. Bununla bağlı, Qasım xan göstəriş verdi ki, Dəşti-Qıpçağın hər evindən bir cəsur gənc qoşunlara çağırılsın.

Bu hesabla 700 min nəfərlik bir qoşun dəstəsi toplandı. Sonradan bu qoşunlara İdil çayı hövzəsində istirahətdə olan Qasım xan tərəfindən baxış keçirildi və həmin qoşunlardan 160 min nəfərlik bir qoşun dəstəsi seçildi və bu qoşun dəstəsi silahlandırıldı. Qoşunların yola düşməsi ərəfəsində Qasım xan oğlu Əbülxeyir xanı yanına çağıraraq onu təlimatlandırdı, onun qarşısında dayanan vəzifələri konkretləşdirdi. Qasım xan necə olursa olsun, Şah İsmayılın əsir götürülməsini və onun yanına gətirilməsini istəyirdi. O, 25 yaşında böyük hünərlər göstərən, Şeybək xan kimi iqtidar sahibini qətlə yetirən, Məhəmməd Teymur xan və Übeydulla xan kimi hakimləri meydandan qaçmağa məcbur edən Şah İsmayılı görmək istəyirdi. Əbülxeyir xan isə bəyan etdi ki, Şah İsmayılı elə onun ələmi yanında atdan aşırmasa və xanın hüzuruna gətirməsə heç Qasım xanın oğlu deyildir. Qasım xan bu sözlərdən özündə əminlik hasil etdi və oğluna da bildirdi ki, onun bu əzəmətin qarşısında Səfəvilər davam gətirə bilməzlər. Qasım xan onu da vəd etdi ki, Səfəvi qoşunlarına qalib gələcəyi təqdirdə Əbülxeyir xan bütün Türkünstan üzrə canişin olacaq və gələcəkdə də Çingiz xanın canişinliyini əldə edəcəkdir (252).

Səfər hazırlıqları başa çatandan sonra Dəşti-Qıpçaq qoşunları Türkünstana doğru istiqamət götürdü və bir müddətdən sonra Daşkənd ətrafına yetişdi. Bu zaman Dəşti-Qıpçaq qoşunlarının gəlməsi barəsində Şah İsmayılı da məlumat çatdırıldı. Böyük sayda qoşun dəstəsinin bölgəyə gəlişi Şah İsmayılın elə də narahatçılığına və təşvişinə səbəb olmadı. Əksinə, bildirdi ki, o, müharibəni böyük yaradanın lütfünə arxalanaraq aparır və bu qoşunlardan qorxusu yoxdur. Mənbə məlumatlarına görə, Şah İsmayıl belə böyük sayda qoşun dəstəsinin gəlməsini eşidəndə gülümsündü və yaradanın iradəsinə tapındığını qeyd etməklə bildirdi ki, bu bəxti dönmüş insanların başına elə bir oyun gətirəcək ki, onun söhbətləri Rüstəm Zal və İsfəndiyar haqqında danışılanlardan da məşhur olsun. Bununla belə, qarşıdakı gözlənilən böyük döyüşə yola düşməzdən əvvəl münəccimlər meydana çağırıldı və bu döyüşün necə başa çatacağı barəsində onların fikirləri öyrənilirdi. Münəccimlər

rəml atdıqdan sonra qarşıdakı döyüşün Şah İsmayılın tam qələbəsi ilə baş çatacağına şübhə etmədiklərini bildirdilər. Mənbələrdə onların söylədikləri şahmat terminləri ilə ifadə olunmuşdur. Münəccimlər bəyan etdilər ki, bu döyüşdə Əbülxeyir xanın şahmat oyununa son qoyulacaq və Şah İsmayıl bu döyüşdə əldə etdiyi qələbə ilə onu elə mat edəcək ki, heç təsəvvürünə belə gəlməmiş olsun. Ulduzların seyrinin nəticələrini açıqlayan münəccimlər onu da bildirdilər ki, Səfəvi qoşunları bu döyüşdə Ceyhun çayının cənubunda döyüşdükləri təqdirdə Əbülxeyir xanı gün işığından məhrum edə biləcəklər. Bu zaman Səfəvi qoşunları artıq Ceyhun çayının şimalına adlanmışdılar. Şah İsmayıl münəccimlərin dediklərini və təkliflərini qəbul etdi və qoşunlara geri qayıtmaq əmri verdi. Nəticədə, Səfəvi qoşunları doqquz mənzillik yolu geri qayıtdılar və Ceyhun çayını keçdikləri yerdən çayın cənubuna adladılar. Oradan da qoşunlar Bəlxə doğru irəliləməyə başladılar və Bəlxin on fərsəngliyində düşərgə saldılar. Bu düşərgə Ceyhun çayından yeddi fərsənglik məsafədə idi (253).

Şah İsmayılın öz qoşunları ilə birlikdə geri çəkilməsi və Bəlx istiqamətində irəliləməsi Əbülxeyir xana Buxarada olduğu zaman çatdırıldı. Əbülxeyir xan Səfəvilərin geri çəkilməsini onların qorxuya düşməsi kimi qiymətləndirdi və bəyan etdi ki, mən öz ovumun əlimdən çıxmasına imkan vermərəm. Ona görə əmr etdi ki, onun da qoşunları Bəlx istiqamətində hərəkətə başlasınlar. Ceyhun çayı kənarında Səfəvi qoşunları ilə maraqlananda onların yeddi fərsənglik bir məsafədə olduğu bildirildi. Bu xəbəri eşidəndə Məhəmməd Teymur xanı da, Übeydulla xanı da, Cani bəyi də böyük bir təşviş bürüdü və onlar hansı hisslər keçirdiklərini Əbülxeyir xana da açıqladılar. Belə ki, Əbülxeyir xanın sərəncamında 160 min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi. Bundan başqa özbək xanlarının da qoşun dəstəsi var idi və bu qoşunun da sayı 60 minə çatmışdı. Yəni Şah İsmayıl qarşı çıxarılmış qoşunların ümumi sayı 200 mindən artıq idi. Özbək xanları belə güman edirdilər ki, Şah İsmayıl belə böyük sayda qoşun dəstəsinin gəlməsi xəbərini eşidən kimi geri qaçacaqdır. Amma özbək xanlarının bu gümanı heç

də düz olmadı. Şah İsmayıl heç də qarşı tərəfin qoşunlarından qorxub çəkinmədi və onlara qarşı çıxmaq üçün özünə mövqə seçdi. Ona görə özbək xanları təəccüb edirdilər ki, Şah İsmayıl bu kəramət və cəsarət haradandır. Əbülxeyir xan isə bildirdi ki, bu, heç də kəramət və şücaət deyil. Onun fikrincə, Şah İsmayılın 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi ("Aləmara-yi Səfəvi"də Səfəvi qoşunlarının sayı 30 min nəfər göstərilmişdir) ilə belə böyük qoşun dəstəsinə qarşı çıxmaq istəməsi onun şücaətindən yox, divanəliyindən irəli gəlirdi (254).

Əbülxeyir xanın bu sözləri özbək xanlarında müəyyən bir ümid yaratsa da, onların daxilindəki təşvişə də son qoyulmadı. Onlar Səfəvi qoşunlarının necə döyüşməsindən xəbərdar idilər və ona görə də yaxşı bilirdilər ki, qoşunların say üstünlüyü məsələsi onlar üçün elə də ciddi bir məsələ deyil. Digər tərəfdən qoşunların sonsuz üstünlüyü onlarda bir ümid də yaratdı ki, bəlkə bu dəfə Səfəvi qoşunlarına əsaslı bir zərbə vurulsun, onların hakimiyyətinə mövcud olan təhlükə aradan qaldırılsın və özbək xanları nəhayət ki, asudə həyat sürə bilsinlər. Öz ümid və təşvişlərinə bir aydınlıq gətirmək üçün özbək xanları da münəccimlərin xidmətindən faydalanmağa əl atdılar. Onların sərəncamında olan Həsən Şanəbin adlı münəccim bu işə qoşuldu və Həsən Şanəbin də Asımanı seyr etməyə başladı. Sonra da öz müşahidələrinin nəticələrini özbək xanlarına açıqladı. O bildirdi ki, müşahidələrinə görə, Əbülxeyir xanın üç gün sağ-salamat olacağına əmindir. Amma dördüncü gün onun taleyinin necə olacağı məlum deyil. Übeydulla xan bu münəccimdən özünün və Məhəmməd Teymur xanın da taleyini soruşdu. Cavabında eşitdi ki, Məhəmməd Teymur xanın da ömrünə çox qalmaqdadır. Übeydulla xan isə müəyyən çətinliklərlə qarşılaşsa da, çox yaşayacaq və uzun müddət də hakim olacaqdır. Bu xəbəri eşitdikdən sonra Übeydulla xan Səfəvi qoşunları ilə döyüşə girməyə yenidən təşvişlə yanaşdı və Əbülxeyir xanın yanında olarkən ondan Şah İsmayılın yanına elçi göndərilməsinin mümkünlüyü məsələsini soruşdu. Əbülxeyir xan bu təklifi qəbul etdi və Şah İsmayılın dinc şəkildə yola gətirilməsi üçün onun yanına elçi

göndərilməsini məqsədəuyğun saydı. Bundan sonra Əbülxeyir xan tərəfindən Şah İsmayıl məktub yazıldı. Həmin məktubda deyilirdi ki, Dəşt padşahı Qasım xanın oğlunun qulaqlarına çatan məlumata görə, Şah İsmayıl itaət dairəsindən çıxaraq Türkünstanın böyük xanlarını bölgədən qovmağa cəsarət etmişdir. Ona görə də xan tərəfindən qoşun göndərilib ki, Şah İsmayıl tutulsun. Sonra Əbülxeyir xan bildirirdi ki, atasının əmrini yerinə yetirmək əzmindədir və tələb edirdi ki, Şah İsmayıl ömrünü qənimət bilərək tutduğu vilayətlərdən geri çəkilsin, həmin vilayətlər Çingiz xan övladlarının hakimiyyəti altına verilsin və Səfəvi qoşunları da dönərək geri getsinlər. Şah İsmayıl məsləhət görülürdü ki, cavanlığına yazığı gəlsin, özünü ölümün ağzına atmasın və həyatını bu ciddi təhlükədən xilas etmək barəsində düşünsün(255).

Əbülxeyir xanın elçisi onun məktubunu Şah İsmayıl yetirdi. Amma Əbülxeyir xan ümidində olduğu cavabı ala bilmədi. Əksinə, Şah İsmayıl onun məktubu ilə tanış olduqdan sonra elçiyə müharibə seçimini etdiyini bildirdi. Bu xəbər Əbülxeyir xana çatdırıldıqdan sonra o da qoşunlara irəli hərəkət etmək əmri verdi. Təbillər çalındı və qoşunlar hərəkətə başladılar. Birləşmiş qoşunlar Ceyhun çayı kənarına çatanda orada dayanmış olan Şah müşahidəçiləri qoşunların gəlməsini Şah İsmayıl çatdırdılar. Şah İsmayıl birləşmiş qoşunların hərəkət xəbərini alan kimi əmirlərini və əyanların toplantısını keçirdi və qarşıdakı döyüşlə bağlı onların fikirlərini soruşdu. Mənbədəki məlumatdan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, əmirlər Şah İsmayıl Ceyhun çayındakı qayıqların, salların məhv edilməsini və bununla Əbülxeyir xanın qoşunlarının çayı adlamasının çətinləşdirilməsini təklif etmişdilər. Şah İsmayıl da bəyan etdi ki, bu qoşunlar onsuz da hansı yolla olursa-olsun çayı adlayacaqlar. Ona görə Şah İsmayıl üzən vasitələrin xarab edilməsi təklifini qəbul etmədi. Onun fikrincə, bu əməl Səfəvilərin nüfuzuna bədnamlıqdan başqa bir şey gətirməyəcəkdi. Əksinə, belə göstəriş verdi ki, sal və qayıqlar öz yerlərində olsunlar ki, qıpçaq və özbək qoşunları çayı asanlıqla adlayıb döyüş meydanına gəlsinlər. Əbülxeyir xan və onun müttəfiqləri də həmin keçiddən

istifadə etməklə Ceyhun çayından adladılar və Səfəvi qoşunlarının üç fərsəngliyində düşərgə saldılar (256).

Əbülxeyir xanın qoşunlarının yaxınlaşaraq düşərgə salması xəbərini alandan sonra Şah İsmayıl müharibə təbillərini vurdurdu. Onun qoşunlarında nəhəng təbillər var idi və onu döyəcləmək üçün təbil yanındakı xüsusi kürsünün üstünə qalxmaq lazım idi. Həmin iki ədəd nəhəng təbil Şeybək xanın qoşunlarından qənimət olaraq götürülmüşdü. Bu təbillərin səsini dörd fərsəxlik məsafədən eşitmək mümkün idi. Səfəvi qoşunları arasında bu təbillər Şeybək xan təbilləri kimi tanınmışdı. Bu təbillərin səsini Məhəmməd Teymur xan dərhal tanıdı və bildi ki, onun atasından qənimət götürülmüş təbillərin səsidir. Səsi uzaqdan eşidilən təbillərin vaxtilə Şeybək xana mənsub olmasını biləndə Əbülxeyir xan onları ələ keçirmək arzusunu ifadə etdi. O, Şah İsmayıla məxsus olan və yüksək dəyərləndirilən iki əşyanın ələ keçirilərək Qasım xana hədiyyə aparılacağını bildirdi. Biri səsi uzaqlara yayılan həmin təbillər idi. Əbülxeyir xanın fikrincə, Qıpçaq çöllərində bu təbil Qasım xanın işinə çox yaraya bilərdi. Qoşun toplamaq zərurəti yayanda bu təbillərin səsləndirilməsi ilə çox böyük ərazilərdə yaşayan qıpçaclara toplanmaq işarəsini çatdırmaq mümkün idi. Bu işə qoşun toplanışını xeyli asanlaşdırırdı. Əbülxeyir xanın Qasım xana aparmaq istədiyi ikinci hədiyyə isə Şah İsmayılın mindiyi ağ rəngli madyan idi. Bu madyan Mənsurbəy madyanı adı ilə məşhurlaşmışdı. Əbülxeyir xana görə, bu madyan xanlara layiq bir madyan idi və ona görə də Qasım xana məxsus olmalı idi (257).

Səhəri gün tərəflərin qoşunları hərəkətə gəlib döyüş mövqelərini tutdular. Əbülxeyir xan hələ də şübhə etmirdi ki, malik olduğu çoxsaylı qoşunla Səfəvi qoşunlarını məhv edəcəkdir. Ona görə Übeydulla xanın döyüş düzülüşündə qıpçaq qoşunlarının arxasında mövqe tutmaq arzusunu Əbülxeyir xan istehza ilə qarşıladı. Übeydulla xanın bəhanəsi də bu oldu ki, qıpçaq qoşunları ağır vəziyyətə düşsələr onda öz qoşun dəstəsi ilə onların köməyinə gələr. Əbülxeyir xan da özünəməxsus əminliklə onu sakitləşdirməyə çalışdı. O bəyan etdi ki, özü döyüş meydanının mərkəzinə

atılacaq və Şah İsmayılı ələ keçirəcəkdir. Döyüş düzülüşünün ön sırasında Əbülxeyir xanın çoxsaylı qoşunları yerləşdirildi. Qoşunların mərkəzi hissəsinin rəhbərliyini Əbülxeyir xan öz üzərinə götürdü. Qoşunların sağ cinahı Bayram Atalığa, sol cinahı isə Sarudelə tapşırıldı. Özbək xanlarının qoşunları isə ikinci ešelonda yerləşdirildilər. Məhəmməd Teymur xan Səmərqənd qoşunları ilə sağ cinahın arxasında, Cani bəyin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi isə sol cinahın arxasında qərar tutdu. Səfəvi qoşunlarına gəlincə isə Durmuş xan qoşunların sağ cinahının rəhbərliyini, Sarıpirə qorçubaşı sol cinahın rəhbərliyini öz üzərinə götürdü. Şah İsmayıl özü yenə də qoşunların mərkəzində qərar tutdu. Div Sultana isə qoşunların çərçiliyi tapşırıldı. Döyüşə başlamazdan əvvəl Şah İsmayıl bir neçə əmirin müşayiəti ilə bir yüksəkliyə qalxıb qarşı tərəfin qoşunlarını izlədi. Bu qoşunlar o qədər çox idi ki, dörd fərsəx dərinliyində olan bir ərazini bütünlüklə tutmuşdu. Qarşı tərəfin ucsuz-bucaqsız qoşunlarını müşahidə edəndən sonra Şah İsmayıl papağını çıxarıb səcdəyə getdi və yaradana belə müraciət etdi: "Ey xudavənd! Mənim bir qarışqalıq gücüm yoxdur. Mənim gücüm və qüvvətim səndəndir. Məni utandırma. Xudavənda, Həzrət Məhəmmədin və onun övladlarının pak nuru xətrinə sən fəthi, uğuru və qələbəni qızılbaş qoşunlarına əta elə". Sonra da başını yerə qoyub Şah İsmayıl dua və səna etdi, göz yaşları axıtdı. Bir müddətdən sonra o özündə bir yeni qüvvə hiss etdi və bunu Allahın lütfü kimi qəbul etdi. Şah İsmayıl əmin oldu ki, bu yeni qüvvə onu qarşı tərəfin qoşunları üzərində qələbəyə gətirəcəkdir. O sonra da geri qayıdaraq döyüş ələmini dalğalandırmağa başladı (258).

Əbülxeyir xan da öz növbəsində bir neçə əmirlə bir yüksəkliyin üstünə qalxıb Səfəvi qoşunlarını müşahidə etdi. Qarşıda dayanan qoşunlarının sayının 30 mindən artıq olmayacağına əmin olanda onu gülmək tutdu. Əbülxeyir xan yanındakılara istehza ilə dedi ki, Übeydulla xan burada olsaydı bu qoşunları ona da göstərərdim. Əbülxeyir xana görə, bu qoşunlar elə bir qüvvə deyildi ki, kimsə onlardan çəkənsin. O əlavə etdi ki, bu saat təkcə meyda-

na çıxaraq Şeyxoğlunu tutub Çingiz xan bayrağının ayağına gətirəcəkdir. Müşahidələrini başa çatdırandan sonra Əbülxeyir xan öz döyüş bayrağının yanına gəldi və əvvəlcə 30 min nəfərlik çərxiçilər hərəkətə gətirilərək döyüş meydanına çıxarıldılar. Bu dəstənin qarşısına Div Sultanın rəhbərliyi altında olan 6 min nəfərlik qoşun dəstəsi atıldı. Əbülxeyir xanın böyük iddialarına baxmayaraq, onun çərxiçiləri ciddi zərbə alaraq geri çəkilməli oldu. Çərxiçilərin geri çəkilməsini görəndə Əbülxeyir xan qoşunlarının sağ cinahına rəhbərlik edən Bayram Atalıq 40 min nəfərlik dəstə ilə özünü irəli atdı və Səfəvi qoşunlarının fədakar döyüşünün qarşısını almağa çalışdı. Onun qarşısına Durmuş xan çıxdı. Bu anda Əbülxeyir xan qoşunlarının sol cinahı da döyüşə atıldı. Bu dəstənin qarşısına isə Sarıpirə Qorçubaşının rəhbərliyi altında olan qorçular dəstəsi çıxdı. Bununla, tərəflər arasında döyüş öz gərginliyinin ən yüksək səviyyəsinə çatdı. Səfəvi qoşunlarından əvvəlcə sağ və sol cinahlar döyüşə atıldılar. Şah İsmayıl bir müddət bu cinahların döyüşünü izlədi. Sonra özünün də döyüşə atılmaq anının yetişdiyini ətrafındakılara bəyan etdi. Mənbə məlumatlarına görə, bu zaman Məşhəd istiqamətindən güclü külək əsməyə başladı və bu küləyin qaldırdığı tozunaq özbək qoşunlarının başı üstünü aldı. Şah İsmayıla görə, özbəklərin başı üstünü almış bu tozunaq da müqəddəslərin Səfəvilərə olan lütfünün əlaməti idi. Həmin tozunaq özbək döyüşçülərinin gözlərini örtərək onların görmək imkanlarını məhdudlaşdırdı. Bunu müqəddəslərin xoş müjdəsi kimi qəbul edən Şah İsmayıl əlini qılıncına atdı və "Allahü Əkbər" sədası altında döyüşə girdi (259).

Mənbə məlumatlarına görə, qısa bir zaman ərzində çox böyük sayda özbək və qırçaq döyüşçüsü öldürüldü. Bu vəziyyəti görəndən sonra Əbülxeyir xan hansı təhlükə ilə qarşılaşdığını anlamağa başladı. Döyüşün gedişi haqqında məlumat istəyəndə isə ona bildirdilər ki, sağ və sol cinahların rəhbərləri artıq öldürülmüşlər. Bu zaman Əbülxeyir xan özü qoşunların mərkəzində döyüşə girdi. Onun qoşunlarının əmirləri və ağsaqqalları yalvararaq bu fikirdən əl çəkməsini xahiş etdilər. Ağsaqqallar və əmirlər narahatçılıq

içində bildirdilər ki, Əbülxeyir xana bir şey olarsa Qasım xan onları salamat buraxmayacaqdır. Əbülxeyir xanı müşayiət edən ağsaqqallar qırılan qoşunu göstərərək bildirdilər ki, Şeyx oğlunun öhdəsindən kimsə gələ bilməz. Amma Əbülxeyir xan heç döyüşə girməyə fürsət tapmadı. Həmin anlarda Şah İsmayılın döyüşə-döyüşə ona tərəf irəlilədiyini gördü. Mənbə məlumatlarına görə, ağsaqqalların təkidi ilə Əbülxeyir xan geri qaçmağa başladı. Bunu görəndə Şah İsmayıl da ağ madyanın belində onun ardınca düşdü. Əbülxeyir xan nə etsə də Şah İsmayılın təqibindən yaxa qurtara bilmədi və onun qılıncının zərbi ilə də həyatını əldən verdi. Şah İsmayılın göstərişi ilə Əbülxeyir xanın başını bədənindən ayıraraq nizəyə keçirdilər. Onun qətlə yetirilməsi ilə döyüşün taleyi də həll edilmiş oldu. Məhəmməd Teymur xan, Übeydulla xan və Cani bəy baş verənləri müşahidə etdikdən sonra döyüşə qatılmağa cəsərət etmədilər və təhlükədən sovuşmaq üçün Ceyhun çayının sağ sahilinə adladılar. Bundan sonra özbək xanları hətta Ceyhun çayı üzərindəki keçidin də xarab edilməsinə göstəriş verdilər ki, Səfəvi döyüşçüləri asanlıqla onları ələ keçirə bilməsinlər (260).

Özbək xanlarının Dəşti-Qıpçaq hakimi Qasım xanın hərbi yardımına arxalanaraq Şah İsmayılı Türküstandan kənarlaşdırmaq cəhdi baş tutmadı və Səfəvi qoşunları Şah İsmayılın rəhbərliyi altında növbəti böyük qələbəsini əldə etdilər. Özbək xanları çarəsiz vəziyyətə düşdülər və bildilər ki, yenidən Qasım xandan hərbi yardım alınması mümkün deyil. Ona görə, döyüş meydanından bir qədər uzaqlaşdıqdan sonra özbək xanları toplanıb öz gələcəkləri ilə bağlı məsləhətləşməyə başladılar. Cani bəy bu toplantıda Türküstanı tərک edib bölgədən uzaqlaşmağı və münasib fürsətin yetişmə biləcəyini gözləməyi məsləhət bildi. Çünki Şah İsmayılın qarşının alınması üçün onların ümid etmə biləcəkləri bir hərbi qüvvə yox idi. Digər özbək xanları və ağsaqqalları bundan fərqli ola biləcək bir təklif irəli sürə bilmədilər. Həmin təklifin qəbul edilməsi özbək xanlarının Türküstanına olan iddialarından əl çəkilməsi demək idi. Hakimiyyəti itirmək istəməyən özbək xanları isə bu vəziyyətlə ələ də razı deyildilər. Onda özbək xanları yenidən Mo-

qol (Müqbilə) xanıma müraciət etmək qərarına gəldilər. Moqol xanım da özbək xanlarını düşdükləri vəziyyətdən çıxara biləcəyini vəd etdi və söz verdi ki, özbək xanları yenidən hakimiyyət və xəzinə sahibi olacaqlar. Məsələnin həlli üçün Moqol xanım təklif etdi ki, 300 nəfərlik bir dəstə Buxaraya göndərilsin və Buxarada yaşayan Xacə Əbdülrəhim Nəqşbəndini hörmət və ehtiramla düşərgəyə gətirsinlər. Mövcud məlumatlara görə, Xoca Əbdülrəhim Nəqşbəndi müsəlman aləmində kifayət qədər geniş yayılmış Nəqşbəndi təriqətinin banisi Xacə Bəhaəddin Nəqşbəndinin nəslindən olmaqla böyük nüfuzə malik idi. Moqol xanım bu böyük nüfuz sahibini ortaya çəkməklə özbək xanları ilə Şah İsmayıl arasındakı münasibətləri sahmana salmaq istəyirdi (261).

Özbək xanları əvvəlcə bu təklifə bir qədər ehtiyatla yanaşdılar ki, Şah İsmayıl artıq onlarla bağlı heç bir təklifi qəbul etməyəcəkdir. Amma Moqol xanım bu təklifin üstündə təkid etdi və özbək ağsaqqalları da bu təklifi məqsədəuyğun saydılar. Ona görə özbək xanları məktub yazıb Xacə Əbdülrəhimə göndərdilər və onu yanlarına dəvət etdilər. Xacə Əbdülrəhim bu məktubu alıb oxuyandan sonra xanların təklifini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı və onların yanına yollandı. Özbək xanları eşidəndə ki, Xacə Əbdülrəhim düşərgəyə yaxınlaşmaqdadır onun pişvazına çıxdılar. Bunun üçün onlar düşərgədən dörd fərsəx aralandılar və Xacəni görəndə atdan yerə düşüb onun əllərini öpdülər, yol verdikləri xətalara görə ondan üzr istədilər. Özbək xanları döyüş meydanında baş verənləri Xacə Əbdülrəhimə danışdıqdan sonra ondan Şah İsmayılın yanına yollanmasını və barışıq əldə edilməsi üçün vasitəçilik etməsini xahiş etdilər. Xacə Əbdülrəhim özbək xanlarına ehtiyatla yanaşsa da onların bu təklifini qəbul etdi və Şah İsmayıl üçün hazırlanmış hədiyyələri də götürərək onun düşərgəsinə yollandı. Xacə Əbdülrəhim özbək xanlarını Şah İsmayıl ilə barışıqə sədəqətli qalacaqları barədə and içdirdi və bunu yazılı şəkllə salaraq özü ilə Şah İsmayıla apardı. Onu Şah İsmayılın düşərgəsinə yollandığı zaman 300 nəfər ağsaqqal müşayiət edirdi. Şah İsmayıla göndərilən hədiyyələr isə 200 baş dəvələrə yüklənmişdi. Xacə

Əbdülrəhim şübhə etmirdi ki, Şah İsmayıl onun yaşını, din yolundakı xidmətlərini nəzərə alaraq xahişini rədd etməyəcəkdir. Özbək xanları Şah İsmayıla həm də məktub göndərdilər. Həmin məktubda özbək xanları özlərini biçarə və zəiflər kimi təqdim edirdilər. Məktubun əvvəlində dövrün ənənələrinə uyğun olaraq Şah İsmayılın adı təmtəraqlı ibarələrlə, titullarla yad olunur, onun böyüklüyü və qüdrəti yada salınırdı. Məktubun sonunda isə müxtəsər şəkildə xahiş olunurdu ki, Şah İsmayıl təqsirkar özbək xanlarını himayəsi altına götürsün, onları bağışlasın (262).

Şah İsmayılın Xacə Əbdülrəhimin bölgədə çox böyük hörmət və ehtiram sahibi olmasından xəbəri var idi və ona görə onun gəlməsi xəbərini eşidəndə qarşılınması üçün xüsusi göstərişlər verdi. Onun göstərişi əsasında Səfəvi qoşunlarının bir neçə böyük əmiri düşərgənin bir fərsəxliyində Xacə Əbdülrəhimin qarşılınmasına yollandılar və onu hörmətlə Şah İsmayılın düşərgəsinə müşayiət etdilər. Xacə Əbdülrəhim Şah İsmayılın çadırına daxil olarkən ona səcdə etdi və Şah İsmayıl tərəfindən ehtiramla qarşılanaq onun taxtı kənarında yer aldı. Xacə Əbdülrəhim Səfəvi şahını salamladıqdan, onun şücaətini, səxavətini və əzəmətini xatırladıqdan sonra özbək xanlarının xahişini ona yetirdi. Özbək xanlarından gətirilmiş olan məktub Şah İsmayılın göstərişi ilə məclis iştirakçıları üçün səsləndirildi. Şah İsmayıl doğrudan da Xacə Əbdülrəhimin yaşını, insanlar arasındakı nüfuzunu nəzərə alaraq özbək xanları ilə barışığa gəlinməsinə qəbul etdi. Baxmayaraq ki, özbək xanları özləri əvvəllər əldə edilmiş barışığı pozmuşdular. Şah İsmayıl bunu Xacə Əbdülrəhimə və onu müşayiət edən böyük heyətə də xatırlatdı. Səfəvi şahı bildirdi ki, onun məqsədi heç də Türkünstanı yalnız işğal etmək və orada öz adamlarının hakimiyyətini yaratmaq deyildi. Buna misal kimi, Şah İsmayıl Türkünstan ələ keçirildikdən sonra Babur padşahın hakim təyin edilməsini yada saldı. Şah İsmayıl bildirdi ki, biz yaxşı məramla Türkünstana gəlmişik və burada yaxşı bir iz qoymaq istəyirik. Onun üçün Şah İsmayıl bir daha özbək xanları ilə barışığa getməyə hazır olduğunu bildirdi. Amma o öz şərtini də irəli sürdü. Şah İsmayıla görə, Türkünstanda

qarışıqlığın yaranması, müxtəlif fitnəkar planların ortaya atılması Übeydulla xanın təşəbbüsləri ilə bağlı idi və tələb etdi ki, Übeydulla xan mütləq Məhəmməd Teymur xan və Cani bəylə birlikdə onun hüzuruna gəlsin. Sonra da bu xanlar Allaha and içsinlər ki, əgər bir də öz vədlərini pozsalar, onda Allahın düşməni olacaqlar. Şah İsmayılın tələbinə görə onlar öz üzərinə belə bir öhdəlik də götürməli idilər ki, əgər bir də Xorasanın istilasını məqsədilə Ceyhun çayının sol sahilinə adlasalar talağı verilmiş arvad adını üzərlərinə götürsünlər. Şah İsmayıl bildirdi ki, özbək xanları bu şərtləri qəbul etsələr, onda Türkünstanı tərk edəcək və özbək xanlarına şəfqət göstərəcəkdir (263).

Xacə Əbdülrəhim özbək xanlarına yazılı şəkildə and içdirdiyini, bu anddan, habelə onun qarşısında verdiyi sözdən dönə bilməyəcəklərini bəyan etsə də, Şah İsmayıl yenidən onların gəlməsini tələb etdi. O bildirdi ki, özbək xanlarının itaətsizliyi bir daha baş versə çox uzun məsafəni arxada qoyaraq gəlib bütün əhalini qılıncdan keçirəcəkdir. Həmin uzun yolu yenidən keçməmək üçün Şah İsmayıl özbək xanlarının onun qarşısında bir daha söz vermələrini istədi. Xacə Əbdülrəhim bu tələbin icrası üçün onunla gəlmiş heyətdən bir neçə nəfəri özbək xanlarının yanına göndərdi və özbək xanlarına belə bir xəbər çatdırdı ki, şəhriyari barışığa razı saldım, amma siz gəlməməsiniz barışıq əldə edilməyəcəkdir. Bu xəbər özbək xanlarına yetişəndə Məhəmməd Teymur xan qorxu içinə düşdü və Şah İsmayılın düşərgəsinə yollanmaqdan imtina etdi. Übeydulla xanla Cani bəy isə bir sıra əyanların müşayiəti ilə Səfəvi düşərgəsinə yola düşdülər. Bu xanlar Şah İsmayılın hüzurunda bir daha and içdilər ki, Şah İsmayıl həyatda olduğu vaxt ərzində bir daha Xorasan vilayətinə hərbi yürüş etməyəcəklər. Şah İsmayıl onların andını qəbul etdi və bir daha onların hər birinə qiymətli hədiyyələr verdi. Məhəmməd Teymur xanın gəlməkdən imtina etməsinə baxmayaraq ona da qiymətli hədiyyə göndərildi. Bundan başqa Şah İsmayıl tərəfindən adları çəkilən xanların Türkünstan hakimləri olması barəsində fərman yazıldı, Türkünstanın hakimliyi həmin xanlara tapşırıldı. Bu xanlar isə hər

il Şah İsmayıl xəzinəsinə müəyyən edilmiş miqdarda bac-xərac ödəməli idilər (264). Başqa sözlə, Səfəvilər dövləti ilə Türküstan arasındakı sərhəd xətti kimi Ceyhun çayı təyin edildi. Özbək xanları isə Səfəvi sarayından müəyyən asılılığı öz üzərinə götürdülər.

Şah İsmayıl Türküstanla bağlı məsələləri sahmana saldıqdan sonra Təbrizə dönmək barədə qərar verdi. Ceyhun çayı kənarındakı düşərgədən cəmi iki mənzillik məsafə uzaqlaşdıqdan sonra Təbrizdən göndərilmiş çapar onun yanına yetişdi və Süleyman Mirzənin qiyam qaldırması və onun Təbriz ətrafında öldürülməsi xəbərini çatdırdı. Onun ətrafındakılar bu hadisədən xəbər tutanda bildirdilər ki, Şeyx Səfi ocağına sufilikdən kənar münasibət göstərənlərin aqibəti belə olacaqdır. Şah İsmayıl bu xəbərdən xeyli kədərləndi. Baxmayaraq ki, Süleyman Mirzə dövlətə qarşı, Şah İsmayılın mürşidi-kamil olmasına qarşı qiyam qaldırmışdı, bununla belə, onun qətlinə iştirakı olmuş Məntəş Sultanın və digərlərinin həbsi barəsində göstəriş verdi (265).

9.İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat

- 1.Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 296
2. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.80
3. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 109
4. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 160
5. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.35
6. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.272
7. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix. Tərcüməsi Oqtay Əfəndiyevə və N.Musalıya məxsusdur . Kostamanı, 2017, s. 394-395
8. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Tərcüməsi Oqtay Əfəndiyevə və Namiq Musalıya məxsusdur. Bakı, 2009, s.77-78
9. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 109

10. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 196; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s.164
11. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.196
12. Yenə orada, s. 197
13. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 487
Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 297
14. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 299
15. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 159
16. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 110
17. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.487
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.198
18. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 110
19. Yenə orada, s.111
20. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 160
21. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 110
22. Yenə orada, s.114-115
23. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.488
Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 181
24. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.78
25. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 160
Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 299
26. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 119-120
27. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.488
Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 182
28. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.488
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 160
Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 184
29. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.395

30. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvərix , s.395-396
31. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.490
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 166
32. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 79
33. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.79-80
34. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 80
35. Yenə orada, s. 81
36. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 124
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 161
37. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 163
38. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.82
39. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.129
40. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.83
41. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi.
Tehran,1389, s. 199
42. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.84
43. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 130
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 171
44. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 132
45. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 174
46. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 133
47. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 179
48. Yenə orada
49. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.496
Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran,
1383, s.309
50. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 135
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 181
51. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 187
52. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 135
53. Tarix-i aləmara-yi Abbasi . C.I, Bakı, 2009, s.84
54. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.177
Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s. 69
55. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.178

56. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahı. Tehran, 1383, s.317; Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 501
57. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 85
58. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.224-225
59. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.402-403
60. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahı. Tehran, 1383, s.320-321; Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 503
61. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 86
62. Rumlu- s.404
63. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.258
Əmir Hüseyin Borazəş. Rəvabet-e siyasi-diplomatik İran və cahan dər əhd-e Səfəviyyə . Tehran, 1392, s.238
64. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlərin toplusu. Bakı, 2014, s. 47-49
65. Əmir Hüseyin1-292Borazəş. Rəvabet-e siyasi-diplomatik İran və cahan dər əhd-e Səfəviyyə . Tehran, 1392, s.239
66. Yenə orada, s. 242-243
67. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 258-259
Musalı N. I Şah İsmayılın, s.191
68. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 326
69. Yenə orada, s.329
70. Yenə orada, s. 334
71. Yenə orada, s. 335
72. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 336
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.193; Хусейниширази С. Военно-политические отношения Мавереннехра и Ирана в XVI в. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Душанбе, 2014, (электрон. вариант), с.40
73. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 271; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 337

74. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.405-406
75. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlərin toplusu. Bakı, 2014, s.50-51; Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s.48-52
76. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 86
77. Tufan Gündüz. Son kızılbəş Şah İsmayıl. İstanbul, 2014, s.95-96
78. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s.224
79. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 282; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 338
80. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 317-318
81. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 338
82. Yenə orada, s. 339
83. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.248
84. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 340
85. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 318
86. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 186
Хусейниширази С. Военно-политические отношения Мавереннехра и Ирана в XVI в., с.53; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 226
87. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 228
88. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 341
89. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 506
Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahi. Tehran, 1383, s.330
90. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 286; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 341
91. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 342
92. Yenə orada, s. 346
93. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 87
94. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 291-292

95. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 292; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 348
96. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 350
97. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.406-407
98. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 350
99. Rumlu- s.407
100. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 230
101. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 351
102. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 508
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 189
103. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.295
104. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 352; Хусейни-ширази С. Военно-политические отношения Маверен-нехра и Ирана в XVI в., с.54
105. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.508
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.234; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 189; Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.87
106. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.407
107. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 296
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 353
108. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 297-298
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 354-355
109. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.75; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 238
110. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.75
111. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.408
112. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.234; Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fətuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.339; Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s. 75

113. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.88-89
114. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.355-356;
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s. 200-201
115. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 356
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s. 201
116. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 300-301
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 357-358
117. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 302; Aləmara-yi Şah
İsmayıl. Tehran, 1384, s. 359
118. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 359
119. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 360; Musalı N.
I Şah İsmayılın hakimiyyəti , s. 201-202
120. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 361
121. Yenə orada
122. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 308-309; Aləmara-yi
Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 362
123. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378,
s.236; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran,
1372, s.191; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl
Səfəvi. Tehran,1389, s.238
124. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 308
125. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 310; Aləmara-yi Şah
İsmayıl. Tehran, 1384, s. 364
126. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.409
127. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 310; Aləmara-yi Şah
İsmayıl. Tehran, 1384, s. 365
128. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378,
s.237; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi.
Tehran,1389, s. 239
129. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Teh-
ran,1389, s. 240
130. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 365
131. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 322

- Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.76
132. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.409
133. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.193-194
134. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.240
135. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.196 Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 242
136. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 242
137. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 311; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 365-366
138. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 314
139. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.410-411
140. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 316-317; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 371-372
141. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 322; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 376
142. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 324; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 378
143. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 326; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 379
144. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 326; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 379
145. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 324
146. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 197
- Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 325
147. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 328
148. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 382
149. Yenə orada, s. 384
150. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.332

151. Yenə orada, s. 334
152. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 333
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 386
153. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 386
154. Yenə orada, s. 387
155. Yenə orada, s. 391
156. Yenə orada, s. 392
157. Yenə orada, s. 392-393
158. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 90
159. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 342
160. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 395
161. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 343
162. Yenə orada, s. 344
163. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.243; Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.514; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 397
164. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.243; Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.514
165. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.243; Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.515; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.198
166. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.245; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 249
167. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.515-516; Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s. 55
168. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 347; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 400
169. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 517
170. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 348-349
171. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 401

172. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.204; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 260
173. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 328
174. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.212-213
175. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 524
176. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 350; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 402
177. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 402; Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 257
178. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 350; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 403
179. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 352; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 404
180. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 352; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 404
181. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 405
182. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 353; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 405-406
183. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 354; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 406-407
184. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 355; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 407; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s. 215
185. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 356
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 408
186. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 525
187. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 358
188. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.258; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 272
189. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.215

- Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.57; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 332
190. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.415
191. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 359
192. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 411
193. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.379
194. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.359
195. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 332
196. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s. 216
197. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 527
Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 275
198. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s. 217
199. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 362; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 415
200. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 362; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.415
201. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 363; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.417
202. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 365; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.418
203. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 527
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.261
204. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 419
205. Yenə orada, s.419
206. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 367; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.420
207. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.421
208. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 368
209. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 368-369; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.421

210. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.422
211. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 369; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.423-424
212. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 371; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.424
213. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.416
214. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 430; Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 261
215. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 419
216. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 528
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.217
Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.58
217. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.416
218. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s. 59
219. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.262
220. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.218-219
221. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 529
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.219
222. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.417
223. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 529
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.220
Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.234
224. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.417
225. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s.417
226. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, s.335-336
227. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 408
228. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 463

229. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.60; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 464
230. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s. 220
231. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.534-535; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 464
232. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.275
233. Aləm Ara-ye Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 464
234. Yenə orada, s. 467
235. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 416
236. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 470
237. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.226-227; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 243
238. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s.292
239. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.419
240. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 422
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 474
241. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 474-475
242. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 423
243. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.541
Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.88
244. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 476
245. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 424; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 477
246. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 424-425; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 478
247. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 425; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 479
248. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 426; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 480; Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 470

249. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 426; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 480-481; Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 470-471
250. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix, s. 421
251. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 429; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 482
252. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 434; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 485
253. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 435; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 486
254. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 435; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 487
255. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 439
256. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 488
257. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 439; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 489
258. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 442; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 491
259. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 443; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.492
260. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 444; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.493
261. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 446; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.494
262. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 447; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.495
263. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 451; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.497
264. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 452; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.499
265. Aləmara-yi Səfəvi, s. 454; Aləmara-yi Şah İsmayıl, s.500

IV FƏSİL ÇALDIRAN DÖYÜŞÜ

1. Sultan Bayəzidin hakimiyyəti illərində Səfəvi-Osmanlı münasibətləri

Xorasan və Türkünstan yürüşlərini uğurla başa çatdırıb Təbrizə qayıtdıqdan sonra Şah İsmayıl Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinə bir aydınlıq gətirmək seçimi qarşısında qaldı. Osmanlı dövlətinin kifayət qədər möhkəmlənməsi və yeni Osmanlı sultanı Sultan Səlimin sərt siyasəti Səfəvi dövlətinin qərbində ciddi bir təhlükəni formalaşdırmaqda idi. İki dövlət arasındakı münasibətlərin aydınlaşdırılması üçün Sultan Səlimin müharibə qərarı verməsi isə Şah İsmayılı da bu dövlətə qarşı müharibəyə girmək məcburiyyəti qarşısında qoydu.

Şah İsmayılın Türkünstan yürüşündən sonra Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin yüksək gərginlik nöqtəsinə çatması, əslində, bu iki dövlət arasında mövcud olan münasibətlərin inkişafının məntiqi nəticəsi idi. Çünki bu dövlətlərin bölgədəki mövqelərinin möhkəmlənməsi qarşı tərəfdən ehtiyat və narahatçılıqla izlənilirdi və buna qarşı uyğun siyasətin həyata keçirilməsi təbii bir hal idi. Doğrudur, qarşı tərəfin möhkəmlənməsi ilə bağlı izlənilən siyasət ilk vaxtlar kəskin hərbi qarşıdurmadan uzaq idi. Lakin Sultan Səlimin hakimiyyət başına gəlməsi ilə iki dövlət arasındakı münasibətlərin hər bə meydanında müəyyənləşdirilməsi məsələsi daha qabarıq bir xarakter aldı.

Şah İsmayıl hakimiyyətə gələndə Osmanlı sultanı II Bəyazid idi. O, 1481-ci ildə hakimiyyətə gəlmişdi və atası Fateh Sultan Mehmetin iki oğlan övladından biri idi. Osmanlı dövlətinin şərqə istiqamətlənmiş siyasəti də Fateh Sultan Mehmetin dövründə başlamışdı. 1453-cü ildə Fateh Sultan Mehmet tərəfindən İstanbul işğal edildikdən sonra Osmanlı dövlətinin bölgədəki mövqeləri daha da möhkəmləndi. Osmanlı sərhədlərinin genişləndirilməsi siyasətini yeridən Fateh Sultan Mehmet 1461-ci ildə Trabzon kral-

lığını nəzarət altına aldı. 1473-cü ildə isə Uzun Həsənlə döyüşdə Osmanlı sultanı Diyarbəkri ələ keçirdi və bununla Şərqi Anadolunun bütünlüklə nəzarət altına alınmasına nail oldu (1).

Sultan II Bayəzidin hakimiyyəti dövründə Osmanlı sərhədlərinin şərqə doğru genişləndirilməsi siyasətinə bir qədər ehtiyatla yanaşırdı. Amma Sultan Bayəzid Səfəvi dövlətinin günü-gündən möhkəmlənməsinə heç də biganə deyildi və şübhə etmirdi ki, Səfəvi dövlətinin güclənməsi Osmanlı üçün ciddi təhlükəyə çevrilə bilər. Bu təhlükənin qarşısının alınması üçün Sultan Bayəzid əvvəlcə qeyri-müstəqim şəkildə Səfəvi dövlətinə qarşı mübarizəyə başladı. Belə ki, 1501-ci ildə Şah İsmayıl Səfəvi hələ hakimiyyətə gəlməmişdən əvvəl Şərrur ətrafında Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin qoşunlarını məğlubiyyətə uğratdıqdan sonra Əlvənd Mirzə Osmanlı sultanı Bayəzidə məktub göndərdi və ondan kömək istədi. Əlvənd Mirzə öz məktubunda Osmanlı sultanına güclənməkdə olan Səfəvi təhlükəsinin Osmanlı dövlətindən də yan keçməyəcəyini xatırlatdı və Sultan Bayəzidi səfəvilərə qarşı birgə mübarizəyə çağırırdı. Sultan Bayəzid Səfəvi qoşunlarının Ağqoyunlu qoşunları üzərindəki qələbəsindən məmnun olmasa da, səfəvilərə qarşı müharibəyə girmək qərarına gəlmədi. Ümumiyyətlə, tarixi ədəbiyyatda Sultan Bayəzid mülayim, elm və sənətə maraq göstərən bir sultan kimi xarakterizə olunmaqdadır. Osmanlı sultanı olmazdan əvvəl o, Amasiya hakimi idi. Şəriət elmindən başqa Sultan Bayəzid fəlsəfə ilə, astronomiya ilə, ədəbiyyatla yaxından maraqlanırdı. İstər Amasiya hakimi olduğu zaman, istər sultan kimi İstanbulla gələndən sonra yanına çoxlu sayda alimləri toplamış və İstanbulu da bir elm mərkəzinə çevirmişdi. Mövcud olan məlumatlara görə, hakimiyyət başına gəldikdən sonra da Bayəzid mülayim siyasətə üstünlük vermiş, digər dövlətlərlə olan münasibətləri mülayim xarici siyasət yeritməklə həll etməyə çalışmışdı. Bunun nəticəsi idi ki, Sultan Bayəzidin dövründə Səfəvi dövləti ilə olan münasibətlər müharibə həddinə gəlib çatmamışdı(2). Hətta Ağqoyunlu qoşunlarının Şərrur yaxınlığındakı məğlubiyyətindən və Şah İsmayılın Təbrizdə taxta çıxmasından sonra da Sultan Ba-

yəzid səfəvilərə qarşı qoşun çıxarmağı lazım bilmədi. Baxmayaraq ki, Səfəvi dövlətinin yaranması artıq Osmanlı maraqlarını təhlükə altına qoyurdu. Səfəvi şiə dövlətinin təşəkkül tapması Osmanlı dövlətinin yalnız xarici sərhədləri üçün deyil, həm də daxili sabitliyi üçün ciddi təhdid ola bilərdi. Çünki Şah İsmayıl hələ hakimiyyəti bərqərar etməzdən əvvəl sünniliyə qarşı şiə cihadına rəvac vermişdi və bu baxımdan Şah İsmayıl ilə Osmanlı sarayı arasında artıq dini-ideoloji bir barışmazlıq var idi. Şiəliyin yayılması və hakim məzhəbə çevrilməsi üçün Şah İsmayılın hərbi güc tətbiq etməsi isə yaxın gələcəkdə Osmanlı dövlətinə qarşı cəbhə açılmasına da gətirib çıxara bilərdi. Ağqoynlu dövlətinin mövcudluğuna son qoymaqla onun sərhədlərinə sahib çıxmaq istəyi isə Şah İsmayılın Osmanlı hüdudlarına yaxınlaşması niyyətlərini daha da reallaşdırırdı.

Digər tərəfdən Osmanlı hüdudlarında, xüsusilə Anadoluda çoxlu sayda şiə məzhəbinə mənsub olan insanlar yaşayırdı və onların Səfəvi hərəkatına rəğbətlə yanaşması Osmanlı daxilində yeni bir narahatçılıq mənbəyinə çevrilə bilərdi. Onların sayı isə Anadoluda çox idi. Mövcud məlumatlara görə, Anadolu əhalisinin beşdə dördünü şiələr təşkil edirdilər (3). Məlum idi ki, Səfəvi qoşunlarının formalaşmasında da Anadoluda məskunlaşmış türk boylarının nümayəndələri kifayət qədər çox idi. Bəzi məlumatlara görə, 1500-cü ildə İsmayıl Ərzincanda olarkən Anadoluda məskunlaşmış Ustaçlı və Bozuk türkmənlərindən 6 min nəfər səfəvi qoşunları sırasına qatılmış və bu kontingent İsmayılın Şirvanşah və Əlvənd Mirzə qoşunlarına qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdi. Anadolu şiələri arasında hətta belə söz-sözhətlər də yayılmışdı ki, Təbrizdə öz hakimiyyətini bərqərar edən Şah İsmayıl tezliklə Osmanlı dövləti üzərinə hücum edəcək və bu dövləti öz hakimiyyəti altına gətirəcəkdir. Səfəvi dövləti qurulduqdan sonra isə Osmanlı ərazisində şiə təriqətinin təbliğinin genişləndirilməsi rəsmi dövlət səviyyəsində özünü göstərməyə başladı. Mövcud olan məlumatlara görə, Səfəvi dövləti qurulduqdan sonra Səfəvi xəlifələri

və müridləri Osmanlı daxilində aşağıdakı fəaliyyətlərə rəvac vermişdilər:

1. Əhlibeyt sevgisi ilə yaşayan etiqad əhli arasında şiəliyin təbliğini genişləndirmək;

2. Anadoludakı türk boyları arasında şiəliyin təbliğini gücləndirməklə onların Azərbaycana köç etməsini sürətləndirmək;

3. Anadoludakı şiə əhali arasında nəzir və sədəqə kimi toplanan vəsaitləri Ərdəbil xanəqahına yollamaq;

4. Şiə tərəfdarların vasitəsi ilə Osmanlı daxilində dövlət əleyhinə çıxışlar təşkil etmək (4).

Mövcud məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, Anadoluda yaşayan şiələrin səfəvilərə meyli olmasını şərtləndirən yalnız məzhəb eyniliyi deyildi. Osmanlı sarayının torpaqlardan istifadə və vergi siyasəti Anadolu əhalisinin maraqlarına cavab vermirdi və onlar mövcud vəziyyətdən çıxış yollarından birini də Şah İsmayıl bağlanan ədalət axtarışında görürdülər. Onların nəzərində Səfəvi şiə dövləti onların bütün arzularını həyata keçirməyə qadir idi və ona görə də Şah İsmayıl Anadolu şiələrinin nəzərində xilaskar kimi canlanırdı (5).

Anadoluda məskunlaşmış çoxlu sayda şiənin Səfəvi dövlətinə birləşmək cəhdi və ya bölgədə şiəliyin hakimliyi olan hər hansı bir dövlət qurumunun yaradılmasına cəhd göstərilməsi Osmanlı dövləti üçün heç də arzuolunan deyildi. Ona görə Sultan Bayəzid dövlətinin sərhədləri boyunca şiə dövlətinin yaranmasından heç də razı deyildi.

Şərur yaxınlığında ağır məğlubiyyətə uğradıqdan sonra Ağqoyunlu Əlvənd Osmanlı sultanı Bayəzidə məktub göndərdi və ondan Şah İsmayıl qarşı mübarizədə kömək istədi. Bu məktubu alandan sonra Sultan Bayəzid Mahmud ağa Çavuşbaşı adlı elçisini cavab məktubu ilə birlikdə onun yanına göndərdi (6). Həmin məktubda Sultan Bayəzid Əlvənd Mirzəni Səfəvi qoşunlarına qarşı mübarizə aparılması üçün digər Ağqoyunlu şahzadələri ilə birləşməyə, Ağqoyunlu şahzadələrinin və hakimlərinin səylərinin səfəvilərə qarşı birləşdirilməsinə çağırırdı. Öz tərəfindən isə Sultan

Bayəzid Ağqoyunlu qoşunlarına maliyyə yardımı və digər köməklərin göstəriləcəyini bildirdi. Əslində isə, Sultan Bayəzid səfəvilərə qarşı ciddi tədbirlərə əl atmadı və Ağqoyunlu qoşunlarına da elə bir təsirli kömək göstərmədi. Əlvənd Mirzə, görünür, Osmanlının yardımı olmadan Səfəvi qoşunlarına üstün gəlməyin mümkün olmayacağını gördüyü üçün Sultan Bayəzidə yeni bir məktub göndərdi. Həmin məktubunda o, Sultan Bayəzidi "Allahın kölgəsi", "bütün müsəlmanların xəlifəsi" kimi dəyərləndirdi, Səfəvi qoşunlarına qarşı ağqoyunluların hamısının birləşməli olması haqqında sultanın tövsiyəsini qəbul etdiyini bildirdi. Amma onu da əlavə etdi ki, Sultan Bayəzidin köməyi ilə səfəvilərin saxtakar qrupunu yox edə biləcəkdir. Sultan Bayəzid bu məktuba da cavab verdi və bu dəfə də Əlvənd Mirzəyə hərbi kömək göstərilməsi barəsində aydın bir fikir ifadə etmədi. Əksinə, yenə də ağqoyunluları birləşməyə və Səfəvi qoşunlarına qarşı birgə mübarizə aparmağa səslədi. Əlvənd Mirzənin bu mübarizəyə təşviq edilməsi üçün Sultan Bayəzid yazdı ki, üsyançı qızılbaşlar dünyanı atəşə tutsalar da, onların minarələri nə qədər yüksəlsə də Əlvənd dağından uca ola bilməyəcəkdir (7). Bununla, Sultan Bayəzid ona işarə edirdi ki, Əlvənd Mirzəni səfəvilər məğlub edə bilməyəcəklər. Yəni Osmanlı dövlətinin maraqları tələb etsə də Sultan Bayəzid səfəvilərə qarşı qoşun çıxarmağa ehtiyat etdi.

Əlvənd Mirzə də Osmanlı sultanından kömək almaq ümidi ilə qoşunlarını toparlayıb yenidən Səfəvi qoşunlarına qarşı göndərdi. Amma bu dəfə də məğlubdiyyətə düşər oldu və Səfəvi qoşunları qarşısında geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. İsmayıl isə bununla kifayətlənmədi və indiki İrənin cənubunun hakimi olan Əlvənd Mirzənin qardaşı Sultan Murada qarşı qoşun çəkdi və onu da məlum olduğu kimi məğlubdiyyətə uğradaraq Əcəm İraqını, İsfahanı, Fars vilayətini ələ keçirdi.

Bundan sonra Sultan Bayəzid Diyarbəkr hakimi Rüstəm bəyə məktub göndərdi və ondan tələb etdi ki, səfəvilərin hansı gücə malik olması, səfəvilərin güclənməsi ilə bölgədə vəziyyətin necə dəyişməsi haqqında ona məlumat versin. Sultan Bayəzid həm də

bilmək istəyirdi ki, Ağqoyunlu və Səfəvi çəkişmələri sonda hansı tərəfin qələbəsi ilə başa çata bilər. Bir müddətdən sonra Rüstəm bəy Osmanlı sultanına cavab məktubu göndərdi və bəyan etdi ki, Səfəvi qoşunları Ağqoyunlu qoşunlarını məğlubiyyətə uğradaraq Misirə doğru irəliləməkdədir. Onun yazdıqlarından belə bir qənaət hasil olurdu ki, Səfəvi qoşunlarının Misir yürüşü uğurla başa çatacağı təqdirdə Diyarbəkər təhlükə altına düşə bilərdi (8).

Aldığı bu cavabdan sonra Sultan II Bayəzid əmin oldu ki, Şah İsmayılın Əlvənd Mirzə üzərində qələbəsi heç də təsadüfi deyildir və səfəvilər böyük gücə malikdirlər. Ona görə də Sultan Bayəzid Səfəvi dövlətinə qarşı sərt mövqə tutmaqdan çəkindi. Bu heç də o demək deyildi ki, Sultan Bayəzid Osmanlı sərhədlərinin şərqlə doğru genişləndirilməsi istəyindən də əl çəkmişdi. Konkret tarixi şərait, ölkə daxilindəki hərbi-siyasi vəziyyət Səfəvi dövlətinə qarşı təcavüzkar mövqə tutulmasından imtina edilməsini tələb edirdi ki, Sultan Bayəzid də bu yolu tutdu. İki dövlət başçısı arasında aparılan məktublaşma da Osmanlı sarayının şərqlə qonşusu ilə mülayim münasibətlərdə olmasından xəbər verirdi.

Əcəm İraqının, İsfahanın, Farsın Səfəvi qoşunlarının əlinə keçməsindən sonra Sultan Bayəzid özünün Məhəmməd Çavuş Balaban adlı elçisini çoxlu qiymətli hədiyyələrlə Şah İsmayılın yanına göndərdi. Həmin elçi vasitəsilə Osmanlı sultanı türk dilində Şah İsmayıl ilə iki məktub göndərmişdi. Məktublardan birində Sultan Bayəzid əldə etdiyi uğurlara görə Şah İsmayılı təbrik edirdi. Digər məktubunda isə Sultan Bayəzid Səfəvi ərazisində sünnilərin incidilməsinə son qoyulması barəsində Şah İsmayıl qarşısında məsələ qaldırmışdı. Səfəvi dövlətinin bərqərar edilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün Şah İsmayıl və onun ətrafındakılar tərəfindən sünnilərə təzyiqlər göstərilməsi xəbəri Sultan Bayəzidə də çatmışdı və o, dostcasına irəli sürdüyü təkliflə bu məsələyə son qoyulmasını istəmişdi. Şiəliyin qəbul edilməsi ilə razılaşmayan xeyli sayda etiqad sahibi Osmanlı ərazisinə köçmüşdü və onların arasında uləmələr və fəqiqlər də var idi. Bu insanlar Osmanlı sultanına müraciət edərək ondan səfəvilər tərəfindən sünni məzhəbinin

təqibinə son qoyulmasına kömək göstərilməsini xahiş etmişdilər (9). Ona görə də, Sultan Bayəzid də məktubunda bu məsələni qaldırmışdı.

Osmanlı sultanı həmin məktubda İsmayılın öz atası Şeyx Heydərən qisasını almaq üçün Gilandan hərəkətə başlamasını, Şirvanşah Fərrux Yəssarın qoşunlarını məğlub etməsini, sonra Əlvənd Mirzə üzərində qələbə çalaraq Təbrizə daxil olmasını və özünü şah elan etməsini, daha sonra Sultan Murad üzərindəki qələbə ilə İsfahan-Bağdad arasındakı əraziləri ələ keçirməsini təbrik edir və Şah İsmayılın diqqətini bəzi qərəzdən uzaq nəsihətlərinin üzərində cəmləmək istəyirdi. Konkret olaraq Sultan Bayəzid dörd məsələni Şah İsmayılın nəzərinə çatdırırdı. Birincisi, ona tövsiyə edirdi ki, cavanlıq şövqünün əsirinə çevrilərək yürüş etdiyi ərazilərin əhalisini qılıncdan keçirməsin. Onun fikrincə, insanların ömrünü yarımqıq qoymaq əbədi bədnamlıqdan başqa bir şey deyildir. İkincisi, Osmanlı sultanı tövsiyə edirdi ki, müsəlmanlara müxalif olan bir təriqətin təbliği və qəbul etdirilməsi və üçgünlük səltənətin əldə edilməsi üçün müsəlman ümməti arasında təfriqə salmasın, müsəlmanları bir-birinə düşmən etməsin və bununla islamı da zəiflətməsin. Üçüncüsü tövsiyə olunurdu ki, Şah İsmayıl bəzi nandanlar tərəfindən məscid və qəbirlərin, islam müqəddəslərinin sultanlarının dağıdılmasının, bu müqəddəs məkanların və ziyarətgahların əmlakının qəsb edilməsinin və ya xarab edilməsinin qarşısını alsın. Dördüncüsü, bütün müsəlmanlara qarşı ədalət və insafla yanaşılması, insanların incidilməsinə son qoyulması, insanların öz yurdlarını tərk etməyə məcbur edilməsinin qarşısının alınması tövsiyə olunurdu. Sultan Bayəzid padşahlığın ədalətliliyini qabartmaqla Şah İsmayılın öz ehtiramını bəyan edir və Məhəmməd Çavuş Balabanın da bu məqsədlə onun yanına göndərildiyini bildirirdi (10).

Həmin məktubun mətni aşağıdakı kimi idi: "Böyüklik sifətini daşıyan şövketli cənab, seyidliyə mənsub, səltənət və hökumət cəngavəri, sağlam fəthlərə sahib, Allahın ədalətini və dininin fəzələrini icra etmək üçün vəzifəli olan Heydər oğlu, Səfəvi sultanı

Əmir İsmayıl! ...Uca dövlət silsiləsinin başlanğıcı Dara və Key-xosrovun xəlifəsiniz, öncəliklə sizə salam və salamat olmağınızı diləyirəm. İkincisi də, şikayət qapısını açaraq izhar edirəm: belə ki, siz aliməqam atanız Heydər in intiqamını almaq üçün Gilandan hərəkət etdiniz. Şirvanşah Fərrux Yasaqla döyüşdünüz və bəxtin köməyi ilə qalib gələrək onu cəzalandırdınız. Sonra Ləvənd Əlvəndlə müharibə edib onu qaçmağa mübtəla etdiniz. Şərəf və cəllalla Təbrizə girdiniz və Xosrov Pərviz taxtına oturaraq arzuunuza çatdınız. Bu iki xoş müjdə Rum (Anadolu) hüduqlarında yayılma da çox sevindim və sizə özəl məktubla müjdə gətirən birisini vəzifələndirdim. Mən də sizdən bizə özəl bir elçi ilə təbrik göndərmənizi gözlədim. Çünki belə böyük bir hadisənin elan edilməsi hökmdarın üzərinə düşən vəzifədir. İndi sizdən bir müjdə verən və bir işarə göndərən olmadığı üçün başqa bir müjdə də bu ölkədə yayıldı və bəlli oldu ki, o Əmirlik sifətini daşıyan adam (İsmayıl) geniş torpağı olan Fars və İraqı da Bayandurluların zülmündən qurtararaq təmiz günəş işığının parıltısının oralara işıq salmasına səbəb olmuşsunuz. Sizin tərəfinizdən fəthnamə gəlmədiyini üçün lazım bilindi ki, seyid sifətli siz aliməqamı təbrik edəm. ...Eyni zamanda bəzi qərəzsiz vəsiyyətlərimi də vilayət xanədanının soyundan qulağınıza çatdıraraq o əmirlik kişiliyində olan bir neçə məsələnin sizə zərər yetirə biləcəyinə diqqətinizi yönəldirəm:

Birincisi - çox öldürmək ömrü qısalma və əbədi bədnamlığa səbəb olur. Həm ağıl, həm də şəriət onu təqdir etmir. Gəncliyin və nəfsin istəyinə tabe olmayın və bu elədiklərinizdən geri dönün. Əlbətdə Həccacın, Çingizin və Teymurun adını xalq və seçilmişlər necə dilə gətirdiklərindən xəbəriniz vardır.

İkincisi - üç-beş günlük dünya səltənəti üçün müxalif yolu tutmaq, müsəlmanlardan bir vasitə kimi istifadə etmək bəşər övladının xeyirlisi olanının (Məhəmməd peyğəmbər nəzərdə tutulur) ümmətinin arasında parçalanma salmaq doğru deyildir. Bu uzaqlıq və bir-birinə nifrət sevgili həzrətin (Məhəmməd peyğəmbər) zülmə düşər olmuş ümmətini bir-birinə düşmən edəcəkdir. Bununla

da islamın maddi və mənəvi gücü zəifləyəcəkdir. Nəticədə islam düşmənləri müsəlman məmləkətlərinə əl uzadacaqlar.

Üçüncüsü - İmkan verməyiniz ki, məscidlər, məzarlar, təkkələr, hücrələr, habelə sultanlar, əmirilər, keçmiş və sabiq alimlərin əsərləri cahil sufilər, bəd niyyətli insanlar tərəfindən qəsb və talan edilsin. Çünki onlar o məmləkətlərdə islam mülkiyyətidir və Allahın sevimli insanının (peyğəmbərin) şöhrətli ümmətinin nişanələridir.

Dördüncüsü - Qəlb oxşamaq, ədalətli və insaflı olmaq xalqın fikrində savaştan, təcavüzdən və qan tökməkdən daha təsirlidir. Yaxşısı odur ki, hər işdə bərabərlik, ədalət, şəriət və xalqının hüriyyəti o əmir məqamlının (Şah İsmayıl nəzərdə tutulur) peşəsi olsun. Xalqınızın sevgisini qazanın, yaxşı niyyətinizlə və davranışınızla onları əfv edin ki, kimsə qırılmasın. Elə bir davranış göstərin ki, o torpağın əhalisi atalarının vətəninə tərk edib xaricə hicrət etməsin. Çünki dövlətin və məmləkətin abadlığı xalqın hökumətdən razı qalmasından asılıdır.siz səadət sahibi o qədər məmləkətləri asanlıqla fəth edə bilməzdiniz. İran elə bir məmləkətdir ki, islamdan öncə də mötəbər hökmdarlar o ərazidə səltənətdə olmuş, bəzi hökmdarlar da iranlıların köməyi ilə yer üzündə olan məntəqələri fəth etmiş və sultanlar arasında özlərindən yaxşı ad qoyub getmişlər.

İranlılar elə bir millətdir ki, əgər onların padşahı özlərindən və öz əyanlarından olmasa onlara itaət etməzlər, padşahlarının İranın paytaxtlarından birində oturmasını və özünü iranlı hesab etməsini, iranlıları hakim millət hesab edərək ədalətlə yol getməsini istərlər. Allaha həmd və şükürlə o cəsur cənab (İsmayıl) bütün iranlılardan nəcib, soylu, ulu, şöhrətli olmaqla İranın qədim, məşhur və tanınmış ailələrdən birinin üzvüsünüz. Əgər ədalətli olsanız, hər zaman xalqın rifah və rahatlığını düşünsəniz, İran xalqına itaət və xoşluqla Hindistan və Türkünistan xalqı da sadəcə sizin bir işarətilə tabe və itaətkarlıqla boyunlarını əyəcək, Səfəvi sufi dövlətinin yüksəlməsi və yaşaması üçün fədakarlıqla çalışacaqlar. Amma bunun əksinə olaraq qılınc gücünə İrana sahib olsanız, dövlət və

məmləkətin şərqindən və qərbindən özünüzü bütün müsəlmanların düşməncilik oxuna hədəf etsəniz onda bütün müsəlmanların əmirlərinin və hakimlərinin hücumlarından rəzil olarsınız və bir daha rahat olmazsınız. Beləcə İran məmləkəti viran qalar və müsəlmanların gözündə yenilmiş olar. Ağıllı niyə elə işlər görsün ki, sonra da peşimançılığını çəksin. Məmləkətə padşah lazımdır. Məmləkət padşahı və rəiyyət hər ikisi ədalətlə rifaha qoşula bilər. Mənəvi və axirət işləri olan, yəni dindar və etiqad sahibi olan padşah nə üçün belə işlərə qurşansın? Əgər o nəcibliyə malik olan (İsmayıl) bu cənabın öyüdlərinə qulaq asıb qəbul edərsə, əbədi olacaq Osmanlı dövləti sizə arxa çıxıb zəruri anlarda sizə yardım edəcəkdir" (11).

Məndən göründüyü kimi, Sultan Bayəzid məktubun bir yerində yazırdı ki, əgər iranlıların padşahı öz aralarından olmasa onda ona itaət etməzlər. Tədqiqatçıların fikrincə, bununla Sultan Bayəzid, əslində, həm də Şah İsmayıl qarşı qoşun çəkməməyin səbəbini göstərirdi və ehtiyat edirdi ki, Səfəvi torpaqlarını ələ keçirə belə onu əlində saxlaya bilməyəcəkdi. Ona görə də münasibətlərin hərbi məcraya çevrilməsindən ehtiyat etdi.

Sultan Bayəzid bu məktubunda Şah İsmayılı "şah" adlandırmadı, ona əmir deyə müraciət etdi. Amma məktubun məzmunundan görünür ki, Sultan Bayəzid Şah İsmayılı şah kimi qəbul edirdi, onu Dara və Keyxosrov kimi hökmdarların varisi sayır, Təbrizi tutaraq Xosrov Pərviz taxtına, yəni şahlıq taxtına oturduğunu etiraf edirdi. Sultan Bayəzid həmçinin Səfəvi xanədanını qəbul edirdi, bu xanədanın qədimliyinə, İsmayılın özünün isə bütün iranlılardan ən nəcib soylu, ulu olmasına işarə edirdi. Ağqoyunlulara qarşı münasibətinin ifadəsi də Sultan Bayəzid tərəfindən Şah İsmayılın yeni dövlətin hökmdarı kimi tanınmasına bir işarə idi. Sultan Bayəzid Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəni öz məktubunda ləvənd adlandırır və bununla bir növ onun dövlətinin yıxılmasına da öz münasibətini bildirmiş olurdu.

Şah İsmayıl Osmanlı elçisini hörmət və ehtiramla qarşıladı və onu çoxlu qiymətli hədiyyələrlə geri yola saldı. Məlumdur ki, Şah

İsmayıl Osmanlı elçisini İsfahanda qarşıladı. Onun qarşılanması üçün çox təmtəraqlı bir mərasim keçirildi və bununla Şah İsmayıl həm də öz gücünü və qüdrətini Osmanlı elçisinə nümayiş etdirdi.

Osmanlı elçisinə böyük ehtiram göstərilə də, Osmanlı sultanının sünniləri təqib etməmək haqqında tövsiyəsi heç də qəbul edilmədi və Şah İsmayıl öz hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi üçün şiəliyi hakim dini-ideoloji səviyyəyə qaldırdı, bununla belə o da Osmanlı sərhədinə qoşun çıxarmaqdan çəkindi. Çünki Şah İsmayıl, Səfəvi dövləti daxilində hələ müəyyən təhdidlərlə, xüsusilə Ağqoyunlu şahzadə və əmirlərinin yenedən ətrafına qoşun toplayaraq baş qaldırmasından, şərq sərhədləri boyunca isə özbək qoşunlarının müdaxilələrindən ehtiyat edirdi. Yəni həll edilməli ciddi məsələlərin həllinə nail olmadan Osmanlıya qarşı cəbhə açmaq heç də gözlənilən nəticəni verməzdi və ona görə də Şah İsmayıl da hələlik Osmanlı dövləti ilə dinc dolanmağı üstün tutdu.

Sünni əhalinin səfəvilər tərəfindən təqib edilməsi davam edəndə Sultan Bayəzid də vilayət əmirlərinə məktub göndərdi və onlardan tələb etdi ki, Osmanlı təbəələrinin Səfəvi dövləti ərazisinə yollanmasının qarşısını alsınlar. Əslində, Anadolu sufilərinin səfəvilərə qoşulmasının qarşısının alınması üçün əvvəllər də müəyyən məhdudlaşdırıcı tədbirlər görülməkdə idi və bununla bağlı, Sultan Bayəzid tələblər də irəli sürmüşdü. Sultan Bayəzidin bu tələbləri kifayət qədər konkret xarakter daşıyırdı. Məsələn, Sivas sancaq bəyinə verilmiş əmrdə tələb olunurdu ki, Ərdəbil oğlunun (Şah İsmayılın) yanına yollanmaq istəyən hər bir sufidən sərhəd xəttində tutularkən 400 ağca pul, sufi xəlifəsindən isə 2000 ağca alınsın. Bundan başqa, tələb olunurdu ki, sufilərin Ərdəbilə tərəf irəliləməsi ciddi nəzarət altında saxlansın, belə hallar müşahidə edilərsə həmin sufilər dərhal saxlansın və onlarla bağlı müvafiq əmrlər yerinə yetirilsin. Sultan tərəfindən icazə verilmişdi ki, Osmanlı məmurlarından kimsə səfəvilərə qoşulmaq istəyən Anadolu sufisini tutsa, onun malik olduğu mal və əmlak həmin məmura çatsın. Sultan Bayəzid səfəvilərə qoşulmaq istəyən Anadolu sufi-

lərini fəsad təbəqə adlandırır və belələrinin nə qədər saxlanması və cəzalandırılması haqqında vaxtaşırı Osmanlı sarayına məruzə olunmalı idi. Bununla belə, Anadolu sufilərinin sərhədi adlanmasına hələlik qadağa qoyulmamışdı (12).

Amma sonradan Sultan Bayəzidin Anadolu sufilərinin səfəvlərə qoşulmasının qarşısının alınması üçün irəli sürdüyü tələblər daha da sərtləşdi. Onun oğlu Sultan Mahmud göndərdiyi əmrlərdən birində deyilirdi: "Bundan öncə mənim qorunan məmləkətlərimdə bəzi sufilər silahlarıyla digər tərəfə gedib Ərdəbil oğlu ilə birləşib orada o asi zümrə və qiyamçı tayfası ilə çeşidli qəzavətdə olmuşlar. Bu səbəblə yuxarı tərəfə getmələri yasaq olsun, əgər gediş-gəliş əsnasında sufilərdən kimsə tutularsa malları onu yaxalayana verilsin və özü isə edam olunsun. Əmr etmişdim və bu xüsusda mənim şərif fərmanım sizə göndərilmişdi. İndiki halda belə duyulur ki, o şərif (şər-red.) tayfanın haqqında mənim şərif hökmümə əməl olunmamış, sufilərin edam edilməsi qarşısında malları alınır, sufilərdən 400 ağca və xəlifələrdən 2 min ağca alınmış cəzalandırılırlar, sufilər də ötə tərəfə getməyə fürsət tapıb, adı keçən dəstələr para cəzasına razı olub gediş-gəlişlərinə davam edirlər. Beləliklə, o tayfanın gerçək durumu tam bəllidir, şər və fəsadları tamamilə aşkar və harada hansı kəsavəti törətdikləri bəlli və bunlar hamısı mənim uca taxtımın hüzuruna ərz olunmuş, çirkin əməlləri və təkrar törətdikləri şər və fəsadlar davamlı şəkildə anlaşılmışdır. İndi onların cüzi sərvətini yönəlmək mənim onları cəzalandırma fərmanımın görməzliyinə səbəb olmuşdur. ...İndi buyururam, o tayfadan yuxarı tərəfə gedənlərin, səadətli sarayınızın əsgər və xidmətçilərinə sufilərin yollarını kontrol etməsini sifariş edin və sufi tayfasından kimsə mənim əmrimə müxalifət edib yuxarı tərəfə gedərsə tutulsun, malları onları tutanlara verilsin, onlara bir fürsət imkanı verməyib tutulan sufiləri öldürsün. Bu şərif hökmüm sənə yetişəndə tutulanların siyahısını bizə elan et. Amma bu xüsusda əsgər və adamlarına təkidlə çatdır ki, bu məsələyə özlərinin bir qazanc və peşəsi kimi baxmasınlar və sufilərin mal və əşyalarına tamah salıb tutulanları buraxmasınlar. Əgər belə

bir hal baş verərsə (onlar) ciddi cəzaya məruz qalacaqlar. İndi bilin, bu fərman icra üçün göndərildi. Əlaməti-şərifəyə güvənin" (13).

Sultan Bayəzid vilayət bəylərbəyi olan digər övladları - Sultan Əhmədə, Sultan Aləmşaha, Sultan Səlimə də eyni məzmunlu fərmanlar göndərdi və onlardan da Anadolu sufilərinin sərhədi keçməsinin və sufilərə qoşulmasının qarşısını almağı tapşırırdı. Amma elmi dövriyyədə mövcud olan sənədlərdən belə məlum olur ki, bu fərman lazım olan səviyyədə icra olunmurdu və Sultan Bayəzid də bundan narazı idi. Ona görə də Sultan Bayəzid çox sərt şəkildə tələb etdi ki, sərhəd xəttini keçmək istəyən sufilərlə bağlı onun fərmanı icra olunsun. Sultan Bayəzidin oğlu Sultan Mahmuda göndərdiyi növbəti məktubunda deyilirdi ki, Ərdəbil oğlunun yanına gedib-gələnlər və fitnə-fəsada səbəb olan Anadolu sufilərinin tutulması, mal-mülkü əlindən alındıqdan sonra edam olunması barəsində dəfələrlə hökm verilsə də, bu hökmlər icra edilmir. Sultan Bayəzidə məlum olmuşdu ki, valilər və sancaq bəyləri onun fərmanın icrasından sui-istifadə edirlər. Sərhədi keçmək istəyən Anadolu sufiləri və xəlifələri tutulanda onlardan pul cəriməsi alınır və sonra da onlar azad buraxılırdı. Bu isə Anadolu sufilərinin köçlərinin qarşısını almırdı. Sultan Bayəzid növbəti məktubunda tələb edirdi ki, sərhədi keçmək istəyən Anadolu sufilərindən və xəlifələrindən 400 və 2000 ağca cərimə tutulması ləğv edilsin və yolda tutulan sufilər edam edilsin. Şahzadələrdən tələb olunurdu ki, bu əmr yerli valilərə və sancaq bəylərinə çatdırılsın və onlardan bu əmrin icrası ciddi şəkildə tələb olunsun. Sultanın fərmalarına əsasən edam olunmuş sufilərin ailələrinə qan bədəli də verilməli deyildi. Osmanlı sultanı tələb edirdi ki, onun bu fərmanının yerlərdə icrası mütəmadi şəkildə yoxlanılsın və fərmanın icrasına laqeydcəsinə yanaşanlar ciddi cəzalandırılsınlar. Sultan Bayəzid qətiyyətli şəkildə bildirirdi ki, onun fərmanın icrasına əməl etməyənlər hətta saraya yaxın adamlar olsa belə, yalnız işdən azad olmaqla canlarını xilas edə biləməyəcəklər. Belələrinin edam edilməsi də istisna edilmirdi. Şahzadələrə buyurulurdu ki, hər üç

aydan bir sərhədi keçmək istəyən sufilərdən neçəsinin ələ keçirilib edam edilməsi haqqında saraya məlumat göndərilsin. Sərhədi keçmək istəyən sufilərə qarşı qətiyyət göstərilib onları edam edən məmurların saray tərəfindən mükafatlandırılacağı da vəd edilirdi (14).

Osmanlı sultanının tələbinə görə, vilayət əmirləri eyni zamanda təqibdən qaçaraq Osmanlı ərazisinə gəlmiş sünnilərə qayğı göstərilməsinə və gərəkərsə Osmanlı ərazisini tərk etmiş şiələrin əmlakının onlara verilməsi məsələsinə baxa bilərdilər. Hətta Sultan Bayəzid Anadoluda məskunlaşmış şiə əhalinin ölkənin qərbinə, Yunanıstanın sərhədlərinə tərəf köçürülməsi barəsində göstəriş verdi (15).

Osmanlı ərazisindəki şiə türklərlə əlaqələrin kəsilməsi cəhdi Şah İsmayılın marağında deyildi. Bununla Şah İsmayıl bir tərəfdən qoşunlarının təkmilləşdirilməsi üçün canlı qüvvə ehtiyatlarından məhrum olurdu, digər tərəfdən də qonşu ölkənin daxili həyatına güclü təsir etmək imkanını əldən çıxarırdı. Ona görə, Şah İsmayıl 1504-cü ildə (bəzi məlumatlara görə 1505-ci ildə) Sultan Bayəzidə məktub göndərdi, ondan Osmanlı zəvvarlarının Ərdəbilə gəlməsinin qarşısının alınmasının dayandırılmasını xahiş etdi. Həmin məktubun mətni aşağıdakı kimi idi:

"Dünya sultanlarının dərgahına layiq olacaq həmd-səna və Allah aşiqlərinin zikri olacaq duanı səmimi qəlbdən, xeyirxahlıq, dostluq və diqqətini nümayiş etdirərək İslam sultanlarının sultanı, ədalətin zirvəsi olan səltənətin himayədarı, ali xilafətin sığınacağı, İslamın pənahı, Allaha inanmayanları diz çökdürən, dünya xaqanlarının sığınacağı, ümmətlərin padşahları və məmləkətlərin hakimlərinin pənahı, Allah yolunda cihad edən, Allah tərəfindən yardım olunan, ədalətli və alim sultan, arif və kamil xaqan, kainatın izzət sahibinin lütfü ilə şərəflənmiş və İslamın xəlifəsi olan həzrət Sultan Bayəzidin - Allah müsəlmanlar üzərindəki ədalət kölgəsini və xilafətinin ömrünü İslam müsəlmanlarının mənafeyi naminə sonsuz və əbədi etsin - mübarək dərgah və hüzuruna ərz edirəm. Həmişə mübarək vaxtlar və müqəddəs saatlarda peyğəmbərlər, din

rəhbərləri və seçilmiş insanların müqəddəs ruhlarını və eləcə də şərəfətli ata-babalarımızın nurlu qəbirlərini yardıma səs-ləyərək mərhəmətli İslamın padşahı (himayədarı) olan cənabi-alinin xilafətinin davamlı, ədalət və şəfqətinin hamıya şamil olması üçün dua edirlər. O (Allah) eşidən və duaları qəbul edəndir.

Mətləbə gəldikdə, əzəmətli şahzadələr və ədalətin xidmətçilərinin şərəfli diqqət və nəzərinə çatdırılır ki, aləmi bəzəyəmə (II Bayəzidə) qədim zamanlardan indiyə qədər bütün məmləkətlərin, xüsusilə Rum diyarı əhalisinin bizin xanədanımıza olan məhəbbəti, sevgisi, etiqadı və qucaq açması məlumdur. Hər zaman oradan mənəviyyat yolunun yolçuları bu hidayət ailəsinə, cənnət-məkan şeyxlərin -Allah onların ruhlarını müqəddəs etsin – müqəddəs yurduna doğru istiqamət götürmüş və hər kəs öz fitri qabiliyyətinə uyğun mənəviyyat və axirətlə bağlı məqsədinə nail olmuşdur. Bəzən onların yolu üzərində olan şahlar, ətraf və məmləkətlərin hakimləri onların fəaliyyətinə mane olmuşlar. Çünki ədalət və xilafətin ən fəzilətli xadimi olmaq tələb edir ki, bütün islam əhli, xüsusilə də təriqət yolunun yolçuları və həqiqət mülkinin sahibləri üçün cavabdehlik daşıyasan və bu ailəni ziyarət etmək istəyən mürid və tərəfdarlara icazə verəsən. Şahlar, ətraf [ərazilərin] hakimləri, sərhəd və şəhər keşikçilərinə fərman verilsin ki, qətiyyənlər bu dəstənin fəaliyyətinə mane olmasınlar və bu istiqamətə kim üz tutarsa Allahın istəyi ilə axirət istəklərinə nail olar, dövətləri çoxalar, cah-cələli artar, bəxşişləri və xilafətin qüdrəti çoxalmış olar..." (16).

Sultan Bayəzid bu xahişə müsbət cavab verdi. Onun cavab məktubunda bildirilirdi ki, Ərdəbilə ziyarətə yollanmaq istəyənlər qoşun xidmətindən yayındıqları üçün səfər icazəsi ala bilmirlər. İki dövlət arasında münasibətlərin xoş məram üzərində qurulması naminə bu zəvvarların Ərdəbil səfərinə icazə veriləcəyini bildirdi. Bir şərtlə ki, Səfəvi ərazisində ziyarətdən sonra yenidən Osmanlı ərazisinə qayıtmalı idilər: "...Həqiqət əhlinə meyl edənlərə mane olunmaması barəsindəki xahişiniz haqqında da araşdırma aparılarkən belə məlum oldu ki, mücahid qazilərin rəiyyətinin ək-

səriyyəti ziyarət bəhanəsi ilə bu məmləkəti tərk edərək iş-gücdən yayınır və bu da ordunun məhsuldarlığına böyük zərər vururmuş. Böyük ordu rəhbərləri öz sabiq rəiyyətləri ilə qarşılaşdıqda qədim adət-ənənələrə görə görən kimi tutub onları əsas vətənlərinə gətirmişlər.

Sizin mübarək xəbərdarlığınızı aldıqdan sonra fərman verdik ki, bu təbəqə arasından kimsə Allah övliyalarını - Allahın rəhməti onların üzərində olsun - ziyarət etmək niyyətində olarsa, hər iki tərəfin istəyi və arzusu olan məhəbbət yolu abad, möhkəm məhəbbət bağları sarsılmaz olsun deyə geri dönüş istiqamətində kimsə onlara mane olmasın" (17).

Sultan Bayəzid bu məktubunda həm Şah İsmayla, həm də onun əcdadlarına böyük hörmət və ehtiramını bildirdi, Şah İsmayılın əcdadlarını Allahın övliyası kimi qəbul etdi. Amma bu məktubdan belə bir qənaət də hasil olur ki, Osmanlı ərazisini tərk edənlərin məqsədi yalnız Şeyx Səfi türbəsini ziyarət etmək deyil, həm də Osmanlı ərazisində əsgəri mükəlləfiyyətlərdən qaçmaq idi. Ona görə də Sultan Bayəzid mülayim şəkildə belə bir şərt irəli sürdü ki, Osmanlı ərazisini tərk edənlər geri qayıtmalıdır.

1507-ci ildə Şah İsmayıl Ağqoyunlu Sultan Muradla birləşmiş Əlaüddövlə Zülfüqara qarşı qoşun çəkdi və bu cütlüyün qüvvələrinə zərbə vurmaq üçün Bestam istiqamətində hərəkətə başladı. Bu yürüşünü başa çatdırmaq üçün Şah İsmayıl qoşunları ilə Osmanlı ərazisindən keçmək məcburiyyətində qaldı. Şah İsmayıl bu məqsədlə Osmanlı sarayından icazə almadı. Amma Osmanlı ərazisinə qədəm qoyanda Sultan Bayəzidə məktub göndərdi və Osmanlı ərazisindən adlamaq məcburiyyətində qalmasının səbəblərini ona çatdırdı və belə addım atılmasının qəzəblə qarşılanmamasına ümid etdiyini bildirdi. Şah İsmayıl belə bir qərar qəbul etdiyinə görə təəssüfünü bildirdi və bəyan etdi ki, Osmanlı ərazisindən keçmək məcburiyyətində qalması ilə heç də iki dövlət arasındakı münasibətlərin pisləşməsini istəmir. Məktub hörmət ruhunda yazılmışdı və Sultan Bayəzid çox təmtəraqlı titullarla xatırlanmışdı:

"Tərifəlayiq səltənət və xilafət məqamına [sahib], Günəş kimi parlaq və yüksək mərtəbədə dayanan, Cəmşid qədər əzəmətli, İsgəndər kimi qüdrətli, ucalıq və ədalətin himayədarı, insaf və mürüvvət sahibi, dünya qeysərlərinin tabe olduğu, səltənət mülkünü valisi və layiqlisi, kafirlər və bütpərəstlərə baş əydirən, İslam ordularının sevimlisi, "dənizdə dağlar kimi üzən gəmilərin" sahibi, sultanların və şahların ən ləyaqətli, xaqanlar xaqanının ən əzəmətli, yüksək cəsərlə həqiqət bayrağını daşıyan, fəth bayrağını qaldıran, təmkin və izzət kürsüsünə əyləşmiş, din və dünya mülkünü qoruyan, səltənət və xoşbəxtlik qanunlarını yayan, əzəmət və dövlət qanunlarını qoruyan, Allah yolunun mücahidi, "nəfsini özünə tanrı edənləri" cəzalandıran, Allah tərəfindən yardım edilən, səltənət, ədalət, qüdrət və xoşbəxtliyin yardımçısı həzrəti Sultan Bayəzid - Allah səltənətinin təməllərini abad etsin, sizə gözəllik və sevinc bəxş etsin - məhəbbətinin çoxluğunu özündə ehtiva edən və kamil sevgidən ayrılan nərgiz ətirli dualar qafiləsi və ənbər qoxulu salamlar karvanı sizə ərməğan olsun.

Agah ol ki, məmləkəti gözəlləşdirmək düşüncəsinin düyün nöqtəsi Rəbiüs-sani ayının 12-də [indiki] Harput yurdunda baş verən [hadisə ilə] bağlıdır. Oradan ötərək müxalifətə doğru getmək niyyətindəyik. Tərəflərimiz arasında əvvəlcədən razılaşdırılan qərar bağlılıq və vəfadarlıq eyni qaydada davam edir və sarsılmazdır.

Bu mübarək vaxtlarda Rum diyarının müsəlman məmləkətlərindən keçərkən qüdrətli qazilər və qalib əsgərlərimizə həmin vilayətlərin əhalisini incitməyi qəti şəkildə qadağan etmişik. Müzəffər ordumuzun keçməsi ilə zərər çəkmiş insanlara nəvaziş göstərüb öz yerlərinə və məkanlarına [qayıtmasına yardım etdik]. Gələcəkdə də, ümumiyyətlə, onlara qarşı heç bir təhlükə yoxdur. Ümidvaram ki, ilahi əmanətin qoruyucusu eşq əhlini sonsuz hikməti ilə [öz] himayəsinə götürmüş və qorumuşdur. Şər və zülmətin yüksəldiyi zaman, taleyin münasib qoruyucusunu onu qorumaq üçün təyin edəcəkdir. Bu əzəli bəxşişin mənşəyi, mahiyyətin yaradılış cövhəri olduğu üçün Tanrı tərəfindən sonradan yaranan

çətinliklərdən əbədiyyən amanda olacaqdır. Bir olan əziz Allahın istəyi ilə.

Əziz məqsəd dostluq və sevgi münasibətlərini vurğulamaq olduğu üçün uzunçuluğa yol vermədik. "Nun və sad" ilə ilk danışan xatirinə (Allah xatirinə) dövlətin qalası, uca gələcəyi və səadət sevincinin zirvəsi möhkəm olsun" (18).

Sultan Bayəzid hələ də Səfəvi dövləti ilə münasibətlərin gərginləşməsi marağında deyildi və ona görə də Səfəvi qoşunlarının Osmanlı ərazisindən keçməsinə mülayimliklə yanaşdı. Eyni zamanda Şah İsmayılın məktubuna da cavab yazdı. Osmanlı sultanının məktubu da hörmət və ehtiram hissələrinin ifadəsi idi və o da Şah İsmayılın çox yüksək titullarla müraciət etdi. O, Şah İsmayılı böyük padşah, zəmanənin Cəmşidi, böyük Allahın yardımına layiq bir hökmdar kimi xatırladı: "Böyük padşah, Əcəm məmləkətinin hökmdarı, türk və Deyləm diyarının əmiri, dövrümüzün Cəmşidi, zəmanənin Keyxosrovu, əzəmətli Allahın yardım etdiyi Şah İsmayılın - Allah dövlətinin əsaslarını möhkəmləndirsin, ömrünü uzatsın, ona uğurlar və qələbələr bəxş etsin - bəlağətli məktubu gözəl ovqat və zamanda əlimizə gəlib çatdı. [Bu məktubda] mübarək ordunuzun qorunan padşahlığımızı (Qeysəriyyəyə) daxil olması, həmin ərazi və sərhədlərin əmirlərinin sizinlə dostcasına davranması haqqında məlumat verildi. Tərəflər arasındakı birlik və səmimiyyətin bir an belə itirilməməsi, səmimiyyət, ədalət və razılığın həmişə bərqərar olmasına cəhd göstərilməsi əmr edildi. Çünki Allahın bizə əmanəti olan xalq təhlükəsizlikdə və əmin-amanlıqda yaşamaq, bu vəhdətin əbədi olması üçün duaları artırmalıdır. Ədalətli və güclü dövlətinizin müttəfiqliyinin və sevgisinin möhkəmliyi açıq-aşkar kamillik dərəcəsinə çatdığı üçün ədalətpərəst ordunuzun gəlişindən həmin bölgənin sakinləri narahat olmamışlar. Padşaha ehtiramımı qorumuş və hər mövzuda tərəfimizi saxlamışlar. Öz alicənablıqları sayəsində bu mövzuda az da olsa gecikmə və ləngimə olmamışdır. Əziz və əzəmətli Allahın istəyi ilə qarşı tərəfdən də həmin razı üslubdan istifadə olunur və əks bir hal ortaya çıxmaz. Bu böyük nemətin faydaları

hər iki tərəfdə yaşayanlara məlum olmuş, onun şükr və fəziləti əməl dəftərlərinə dərc edilmişdi ki, bunun da müqabilində böyük savab veriləcəkdir. Allah xatirinə səltənətinin qalan günləri məhəbbətlə keçsin" (19).

Bununla belə, Sultan Bayəzid ehtiyat tədbirləri də gördü və Səfəvi qoşunlarının Osmanlı ərazilərinə yayılma ehtimalının qarşısını almaq üçün konkret tədbirlər gördü. Səfəvi qoşunlarının hərəkət marşrutu yaxınlıqlarında kifayət sayda Osmanlı qoşunları toplandı. Belə ki, Anadolu bəylərbəyi Qaragöz paşaya göstəriş verdi ki, rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsini Çubuk obasına toplansın. Damat Yəhya paşa isə 70 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Qeysəri-Sivas arasında dayanmışdı və Səfəvi qoşunlarının hərəkətlərini nəzarət altında saxlamışdı. Bundan başqa daha 10 min nəfərlik bir qoşun dəstəsinin hazırlanması haqqında da göstəriş verilmişdi. Anadolu bəylərbəyi Qaragöz paşa bütün bu qoşunların rəhbəri təyin edildi və o öz vəzifəsini icra etmək üçün tezliklə Qeysəriyə yollandı. Səfəvi qoşunlarının fəaliyyətini nəzarət altında saxlamaq üçün 100 min nəfərdən artıq olan bir qoşun dəstəsi vəzifələndirildi və bu qoşun dəstəsi bütün 1507-ci ili əmrə hazır vəziyyətdə oldu (20).

Belə bir hazırlıq tədbirləri görsə də, Sultan Bayəzid Səfəvi qoşunlarına qarşı sərt tədbirlərə əl atmaqdan çəkindi və iki dövlət arasında dinc münasibətlərin mövcudluğuna üstünlük verdi. Müəyyən anlaşılmazlıqlar və gərginliklər olmasına baxmayaraq, Sultan Bayəzid həyatının sonuna qədər belə bir siyasət izlədi və Şah İsmayıl ilə müharibəyə girişmədi.

Osmanlı sarayının Səfəvi dövlətinə qarşı mülayim siyasəti Şah İsmayılın Türkünstan yürüşünə qədər davam etdi. Məlumdur ki, Türkünstan yürüşünü uğurla başa çatdırılması ərəfəsində, Şah İsmayıl Mərv qalasında olarkən Diyarbəkər hakimi Məhəmməd xan Ustaclıdan məktub aldı. Bu məktub Sultan Səlimin Diyarbəkər ətrafına hücumları haqqında idi. Şah İsmayıl da bu məktubu alandan sonra öz elçisi Xəlil ağanı məktubla və özbək xanı Şeybək xanın saman doldurulmuş kəllə dərisi ilə birlikdə Osmanlı sultanına

göndərdi. Şeybək xanın başının dərisinin samanla dolduraraq Sultan Bayəzidə göndərilməsinin nə üçün edildiyinə birmənalı cavab tapmaq çətindir. Amma Şah İsmayılın bu hərəkəti Osmanlı sarayı ilə Şah İsmayıl arasındakı münasibətləri xeyli gərginləşdirdi. Bu "hədiyyə" Sultan Bayəzidi də hövsələdən çıxardı. Şeybək xanın baş dərisinin Osmanlı sarayına göndərilməsi sadəcə Səfəvi qoşunlarının uğuru haqqında məlumat verilməsi demək deyildi. Çox güman ki, bununla Şah İsmayıl bir tərəfdən hansı qüdrətə malik olmasını nümayiş etdirmək istəyir, digər tərəfdən də sünni şahların gələcək taleyinə işarə edirdi. Əslində, Osmanlı sarayında da Şah İsmayılın bu "hədiyyəsi" Osmanlı dövlətinə bir təhdid və xəbərdarlıq kimi qəbul edildi. Bu "hədiyyə"dən sonra Sultan Bayəzidin səfəvilərə qarşı hərbi vasitəyə əl atmaq niyyətinə düşməsi də istisna deyil. Lakin Sultan Bayəzid yaşı ilə əlaqədar artıq öz çevikliyini itirmişdi. Digər tərəfdən onun övladları arasında hakimiyyət uğrunda çəkişmələr də başlamışdı ki, bu Səfəvi dövləti kimi böyük və güclü bir dövlətə qarşı hərbi kampaniyaya başlanmasını çətinləşdirirdi.

Şah İsmayıldan alınan "hədiyyə"dən sonra Sultan Bayəzid ona bir məktub göndərdi. Həmin məktubun Şahqulu baba üsyanından sonra Şah İsmayıla göndərilməsi haqqında da fikirlər mövcuddur. Amma ümumi məzmun onun məhz Şeybək xanın saman doldurulmuş kəlləsinin alınmasından sonra yazıldığını deməyə əsas verir. Sultan Bayəzidin məktubu belə başlayırdı: "Ey az təcrübəli cavan, yenə ata nəsihətlərini eşit. Yeni bir məzhəbin qəbul etdirilməsi üçün müsəlmanların qanını axıtma. Çoxlu sayda möminün qətlə yetirilməsinin cəhənnəmlik olmasını başından uzaq tutma. Əzəmətli əcdadın Narullah yolunu özünə peşə elə. Şücaətli sultan Şeybək xanın dərisinin göndərilməsi osmanlılarda qorxu və təlaş yarada bilməz" (21).

Məktubda sonra deyilirdi ki, məlun niyyətli insanları Osmanlı daxilinə göndərmək və sonra da onların vasitəsilə Osmanlı daxilində talanlar təşkil etmək, Osmanlıları öz yurdundan köçürmək oğrulara yaraşan bir əməldir. Sultan Bayəzid öz məktubunda Sə-

fəvi dövlətini iki islam iqlimi arasında yer tapmış bir körpüyə bənzədirdi. Bu iki iqlimi deyəndə Osmanlı sultanı Kiçik Asiya ilə Orta Asiyayı nəzərdə tuturdu. Onun fikrincə, bu körpü qüdrətli bir gözətçiyə möhtac idi ki, həmin gözətçi zərurət yarananda islam düşməninə məkrlərinin qarşısını ala bilsin. Eyni zamanda Sultan Bayəzidə görə bu körpünün gözətçisi həm də imkan verməməli idi ki, bir iqlimin hökmdarı digər iqlimə hücum etsin və ya dağıntılar törətsin. Osmanlı sultanının yazdığına görə, dünya mülkünün sahibi olan yaradan bu körpünün gözətçisi olmaq vəzifəsini Şah İsmayılə həvalə etmişdi və ona görə də Şah İsmayıl qələbələr və uğurlar əldə edirdi: "Ona görə vacibdir ki, böyük yaradana şükürlər edib bu böyük nemətin qədrini biləsiniz. Bu körpünü dini ixtilaflarla xarab edib hər iki tərəfin müsəlmanlarının əlaqələrinə və görüşmələrinə maneçilik yaratmayın. Bundan əvvəl də bəyan etdiyimiz kimi, rəiyyət ədalət istəyir. Rəiyyət tərəfindən sultana itaət edilməsi mənəvi məqamdır. Səltənət isə maddi məqamdır. Ona görə sultan ədaləti izləməli və mənəvi məqama müdaxilə etməməlidir" (22).

Sultan Bayəzid məktubunun sonluğunu Şah İsmayılə göndərirdi hədələrlə bitirirdi. O xəbərdar edirdi ki, Rum ərazilərini istila etmək niyyətlərindən əl çəkin. Sonra da Şah İsmayılə məsləhət görürdü ki, öz üzünü Turan və Hindistana tərəf çevirsin, oralarda özünə səltənət qursun. Osmanlı sultanı Səfəvi şahını düşünləmiş əməllərdən əl çəkməyə çağırırdı. Əks təqdirdə, onun fikrincə, o, Osmanlı qazilərinin cihada qalxacağını və Səfəvi hüdudlarını viran edəcəyini istisna etmirdi.

Sultan Bayəzidin Səfəvi dövlətinə qarşı mülayim siyasəti heç də Osmanlı sarayı tərəfindən bütünlüklə müdafiə olunmurdu. Səfəvilərin günü-gündən möhkəmlənməsinin və qonşularına qarşı iddialı olmasının son nəhayətdə hərbi qarşıdurmaya gətirib çıxaraçağı bir çox Osmanlı əmir və sultanlarına gizli deyildi. Ona görə Səfəvi dövlətinə qarşı sərt tədbirlər görülməsini lazım bilən dairələr də mövcud idi. Osmanlı sultanının kiçik oğlu, Trabzon hakimi Sultan Səlim Səfəvi dövlətinə qarşı sərt siyasət izlənməsini xü-

susilə vacib sayırdı. Ona görə də Sultan Səlim hələ atasının sağlığında ondan icazəsiz Səfəvi hüduqlarına qoşun yeritməkdən çəkinmirdi.

Xorasan və Türkünstan yürüşlərini uğurla başa vurub Təbrizə qayıtdıqdan bir müddət sonra Şah İsmayıl Diyarbəkır hakimi Məhəmməd xan Ustaqlıdan yeni bir məktub aldı. Bu məktubda Məhəmməd xan, Osmanlı sultanı Sultan Bayəzidin oğlu Sultan Səlimin Səfəvi səltənətini qərb sərhədləri boyunca yaratdığı narahatlıqlardan xəbər verilir. Məhəmməd xanın yazdığına görə, Sultan Səlim böyük sayda qoşun toplayaraq Mustafa paşa ilə birlikdə Qarahəmid qalası üzərinə hücum etmişdi. Həmin vaxt Xan Məhəmməd Ustaqlı xəstə olduğundan onun qardaşı Qaraxan 10 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Osmanlı qoşunlarının qarşısına çıxmış və bu qoşunlara təsiredici zərbə vurmuşdu. Mənbələrin məlumatına görə, sultan qoşunları niyyətlərinə nail ola bilməyərək geri qayıtmaq məcburiyyətində qalmışdılar. Şah İsmayıl bu xəbərdən son dərəcə qəzəbləndi və Məhəmməd xana göndərdiyi məktubunda ondan tələb etdi ki, Sultan Səlimin yenidən Səfəvi sərhədlərinə hücum edəcəyi təqdirdə dərhal ona xəbər göndərsin. Şah İsmayıl bəyan etdi ki, şəxsən özü gələrək Osmanlı sultanının oğlunun qarşısını kəsəcək və onun başının dərisini soyub çıxaracaqdır. Bununla belə, Şah İsmayıl Osmanlı sultanına məktub yazmağı da məqsədəuyğun saydı. Həmin məktub və qiymətli hədiyyələr Süleyman yasavula verildi ki, elçi kimi Sultan sarayına yollansın, məktub və hədiyyələri Osmanlı Sultanına çatdırsın. Hədiyyələrə Əbülxeyir xandan götürülmüş qənimətin bir hissəsi, Çingiz xan ələminin bir parçası, Əbülxeyir xanın qana bulanmış taxtının qərqrəsi daxil idi (23).

Şah İsmayıl məktubundan əlavə, Osmanlı sultanına elçi vəsitəsilə şifahi ismarıqlar da göndərmişdi. Süleyman yasavul Osmanlı ərazisində olarkən artıq Sultan Bayəzidə Şah İsmayılın elçisinin gəlməsi barəsində məlumat verilmişdi. Farsdilli mənbələrin məlumatına görə, Sultan Bayəzid elçi gəlməsi xəbərini müəyyən təşvişlə qarşıladı və hətta öz adamlarından birini elçinin yanına

göndərdi ki, onun gətirdiyi xəbər yaxşı xəbər deyilsə, onda həmin xəbəri sarayda səsləndirməsin. Çünki Sultan Səlim və digər saray mənsubları bu xəbərləri eşitdikdən sonra sərt tədbirlərə əl ata bilərdilər. Ona görə Sultan Bayəzid tələb etdi ki, gətirilən xəbər xoş xəbər deyilsə həmin xəbər əmirlər vasitəsilə ona çatdırılsın. Bununla belə, Osmanlı sarayı tərəfindən elçinin qarşılınması üçün müvafiq tədbirlər görüldü və o, Osmanlı sarayında qəbul edildi. Elçinin gəlişi münasibəti ilə sarayda xüsusi bir ziyafət də təşkil edildi və həmin ziyafətdən sonra Şah İsmayılın məktubu Sultan Bayəzidə təqdim edildi.

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində bu məktub bir-birindən azacıq fərqli şəkildə verilmişdir. Məktubda deyilirdi: "Quruların və dənizlərin sultanı, Hərəmeyn şərifənin xadimi, Rum qeysəri və Rum məmləkətinin hökmdarı Sultan Bayəzidə məlum olsun ki, biz hümayun xaqan çalışırıq ki, qədimdən aramızda olan dostluq və əhd-peyman qaydaları qırılmasın. Amma yenə Sultan Səlim biz hümayun xaqanın mənsublarına qarşı yaraşmaz hərəkət etmişdir. ... O Rum məmləkətinin hökmdarının izzəti-xatirinə ona təsir göstərilsin, ona qadağan edilsin ki, gələcəkdə belə hərəkət etməsin. Əgər belə edilməsə, onda göstəriş verəcəyik ki, onları tutub bizim siyasət məkanımız olan Diyarbəkri minarələri yanında onu dara çəksinlər. Həmin vaxt Türküstan səfəri baş verdiyindən çöllərin padşahı Qasım xan oğlu Əbülxeyir xan Çingiz xanın varisləri və 220 min nəfərlik qoşunlar biz hümayun xaqana qarşı gəlmişdi. Aləmlərin rəbbinin tövfiqi və məsum imam həzrətlərinin yardımı ilə imkan vermədik ki, bir nəfər də olsa bizim qılıncımızın zərbəsindən kənar qalsın. Əbülxeyir xanın qərqərəsini Çingiz xan bayrağının bir parçası ilə hədiyyə kimi sizin hüzurunuza göndərdim" (24).

Göründüyü kimi, Şah İsmayıl bu məktubunda Sultan Bayəzidə müəyyən hədələr göndərməklə Sultan Səlimi Səfəvi sərhədlərinə qarşı yürüslərdən çəkəndirməyə çalışırdı. Şah İsmayıl bu məktubda Türküstan səfərini də xatılatmışdır. Amma bu səfərin nə üçün xatırlanması həmin məktubun "Aləmara-yi Səfəvi" əsərindəki va-

riantından daha yaxşı aydın olur. Şah İsmayıl məktubunda Sultan Bayəzidə tövsiyə edirdi ki, öz atalıq vəzifəsini icra edərək oğlu Sultan Səlimi Səfəvi dövlətinə qarşı yürüşlərdən çəkindirsin. Sonra da Türkünstan yürüşünü xatırlatmaqla Şah İsmayıl öz qüdrətini nümayiş etdirmək istəyirdi ki, o, Çingiz xanın nəvələrinin rəhbərlik etdiyi çox böyük sayda qoşuna qalib gəlməyi bacarmışdır. Bununla, həm də onu demək istəyirdi ki, əgər Sultan Səlim öz düşmənçiliyindən əl çəkməsə, onda Osmanlı ərazisinə də qoşun yeridə bilər və Türkünstan qoşunlarını məğlub etdiyi kimi, Osmanlı qoşunlarına da ağır dərs verə bilər.

Yuxarıda adları çəkilən farsdilli mənbələrə görə, Səfəvi elçisinin qəbulu mərasimində Sultan Səlim də iştirak edirdi və Şah İsmayılın məktubunun məzmunu onu hövsələdən çıxardı. Ona görə də, elə həmin qəbulda atası Sultan Bayəzidə qarşı sərt ifadələr işlətdi və dedi: "Ey biqeyrət, Siz Rum məmləkətinin padşahı və hökmdarısınız. Nə üçün Şeyxoğlundan bu dərəcədə vahimələ-nirsiniz?" Sonra da üzünü Şah İsmayılın elçisi Süleyman yasavula tutub dedi: "Get və öz ağana de ki, belə işlərə əl atmaq yaxşı deyil. Elə işlər görmə ki, Allaha xoş gəlməsin, bizi qara torpaqla alt-üst elədin. Mən qeysər oğlu Sultan Səlim deyiləm, əgər sənin başına oyun açmasam və səni aləm padşahları arasında xəcil və xəcalətli etməsəm" (25).

Bu mənbələrdəki məlumatlara görə, məhz bu qəbuldan sonra Sultan Səlim hakimiyyəti ələ keçirmək üçün konkret işlər görməyə başladı və Osmanlı hakimiyyətinə yiyələndi.

2. Anadoluda Şahqulu baba üsyanı

Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin daha da gərginləşməsinə səbəb olan ciddi hadisələrdən biri də 1511-ci ilin aprel ayında Anadoluda baş vermiş Şahqulu baba üsyanı adlı səltənətə qarşı çevrilməmiş hərəkət oldu. Bu hərəkət Antaliya, Manişa, İzmir, Qaraman, Mərsin, Konya, Qırşəhir, Tokat, Amasiya, Yozqut və Çorumda məskunlaşmış ələvilər tərəfindən başlanmışdı. Bu hərəkət məzhəb

zəminində Osmanlı ərazisində baş vermiş ilk böyük üsyanlardan biri idi və onun baş verməsi onsuz da zəifləməkdə olan hakimiyyəti bir qədər də zəiflətdi. Şahqulu baba üsyanının baş verməsi ilk növbədə Səfəvi təriqətinin Osmanlı ərazisində məskunlaşmış şiəməzhəb əhaliyə təsirləri ilə əlaqələndirilsə də, onun dərin ictimai kökləri də var idi. Xüsusən, ağır həyat şəraiti, Osmanlı şiələrinin məskunlaşdığı ərazilərdə vergi siyasətinin sadə insanların marağına cavab verməməsi Şahqulu baba üsyanının alovlanmasına və kütləviləşməsinə təkan verdi. Mövcud olan məlumatlara görə, hələ Fateh Sultan Mehmet dönəmində Osmanlı sarayı tərəfindən Anadoluda məskunlaşmış əhalinin vergi yüklərinin artırılmasına başlanmışdı. Sultan Bayəzid dövründə isə bu vəziyyət yaxşılığa doğru dəyişmədi. Bu isə yerli əhalinin, xüsusilə yarım-köçəri türkmənlərin yaşayış vəziyyətini ağırlaşdırmaqla onlar arasında səltənətə qarşı narazılıqları da artırdı. Sultan Bayəzidin hakimiyyətinin sonlarında dövlət idarəçiliyində və ölkə daxilində anarxiyanın güclənməsi isə Şahqulu baba üsyanının qalxması üçün əlverişli zəmin yaratdı (26).

Şahqulu baba üsyanının baş verməsində Səfəvi təriqəti təəs-sübkeşlərinin təbliğat təsiri sözsüz ki, istisna deyildi. Səfəvi təriqətinin təbliği yerlərə göndərilmiş Səfəvi xəlifələrinin qarşısında dayanan başlıca vəzifə idi. Bu təriqətin dəyərlərini təbliğ etməklə xəlifələr sufilərin saylarını artırmağa çalışırdılar. Sufilərin sayının artırılması, tərəfdaşların sıralarının genişləndirilməsi xəlifələrin həm də dini vəzifəsi idi. Eyni zamanda Şeyx Səfi xanəqahından da təriqət təbliğatçıları öz səfərləri zamanı təriqətin təbliğinə və onun sıralarının artırılmasına səy göstərirdilər. Əslində, təriqət daxilində təriqət dəyərlərinin təbliği və öyrədilməsi üçün işlək bir sistem yaradılmışdı və ona görə də Osmanlı şiələri və qeyri-şiələri, Səfəvi hərəkəti ilə sıx əlaqələri olan türk boyları arasında Şah İsmayılın mürsidi olduğu Səfəvi təriqət ideyalarının təbliği geniş xarakter almışdı. Lakin bu məqamın özünün də bir çaları odan ibarət idi ki, ağır dolanışıq şəraiti və mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyət Osmanlı şiələrini Şah İsmayıl hərəkətinə nicat mənbəyi kimi

baxmağa və Səfəvi təriqəti ətrafında daha sıx toplaşmağa sövq edirdi.

Elmi-tarixi ədəbiyyatda Osmanlı ərazilərində Səfəvi təriqət təbliğatının fəallarından biri kimi xəlifə Nurun (Nurəli) adı çəkilməkdədir. Onun bu istiqamətdəki fəaliyyəti Sivas, Tokat, Amasiya və Çorumda xüsusilə geniş idi. Bəzi məlumatlara görə, Osmanlı ərazisində Səfəvi təriqət tərəfdarlarının sayı o qədər artmışdı ki, Osmanlı şahzadələri hətta hakimiyyət uğrunda mübarizədə onların dəstəyini qazanmağa da meyl edirdilər. O cümlədən, Şahzadə Qorqud hakimiyyət uğrunda mübarizə apararkən Şahqulu baba ilə görüşmüş və öz mübarizəsində onun da nüfuzundan istifadə etməyə çalışmışdı (27).

Mütəxəssislər Osmanlı ərazisində Səfəvi təriqətinin dəyərlərinin geniş təbliğində Şah İsmayılın özünün şəxsiyyətini və fəaliyyətini xüsusi olaraq dəyərləndirirlər. Onların fikrincə, Şah İsmayıl təbliğatının təsirliliyinin mühüm cəhətlərindən biri onun Məhdəviyyət üzərində qurulması, son imam Mehдинin zühur edəcəyi və onun tərəfindən dünyanın nizamlanacağı inanclarının əsas tutulması, onun yüksək etiqad sahibi və qılınc vurmağı bacaran döyüşçü ideyalarının təsirliliyini artırır və şiələri daha sıx şəkildə birləşdirirdi. Şah İsmayıl öz təbliğatını ədəbi yaradıcılığına da köçürmüşdü və bunun ən yaxşı nümunəsi kimi aşağıdakı beyt göstərilirdi:

Allah, Allah deyən qazilər şah mənəm
Qarşı gəlin, səcdə qılın, qazilər, dini-şan mənəm

Ehtimal edilir ki, Şah İsmayıl bu beytdə həm öz tərəfdarlarını onun ətrafında sıx birləşməsinə çağırmış, həm tərəfdarlarını mövcud hakimiyyətə qarşı çıxmağa təşviq etmiş, həm də imam Mehdi missiyasının onun şəxsində təcəlli etməsini göstərmək istəmişdi (28).

Səfəvi təriqət dəyərlərinin Osmanlı ərazisində özünə geniş tərəfdar tapmasının bir səbəbi kimi də bu təriqətin insanlara daha

böyük sərbəstlik vəd etməsi idi. Bu sərbəstlik onların həyatını necə qurmasında, hərbi xarakterli işlərdə könüllü şəkildə iştirak edə bilməsində, təriqət dəyərlərinə könüllü bağlılığında tapmalı idi. Bunun əksinə olaraq, Osmanlı sultanlığı onun ərazisində yaşayan türkmən boylarını oturaq həyata keçməyə məcbur edir, vergi toplanışlarının artırılması üçün onların sayını nəzarət altında saxlamaq istəyir, bu boyların iqtisadi fəaliyyətlərini müəyyən çərçivəyə salmağa çalışmaq ilə etnik hüquqlarına da biganə yanaşırdı. Bu isə mövcud vəziyyətə və hakimiyyətə qarşı narazılıqları artırmaqda idi (29).

Səfəvi təriqətinin dəyərləri sadəcə xalq kütlələrini kifayət qədər ciddi şəkildə özünə cəlb edə bilirdi. Bu təriqət tərəfdarlarının fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də onlarda təriqətə və təriqət rəhbərinə dərin mənəvi bağlılığın olması idi. Həmin bağlılığın nəticəsi idi ki, təriqət tərəfdarları təriqət inancları yolunda silaha sarılmağa belə hazır idilər və Şah İsmayılın qoşunlarının əsasını da əsasən, belə əqidə sahibləri təşkil edirdilər. Ona görə, Osmanlı ərazisində Səfəvi təriqətinin genişlənməsi yalnız məzhəb məsələsi deyildi, həm də dolayısı ilə Şah İsmayıl qoşunları üçün canlı qüvvə bazasının formalaşdırılması idi. Bu təriqət üzvlərinin təşkilatlanaraq Osmanlı sultanlığına qarşı cəbhə tutmaq ehtimalı da istisna deyildi. Ona görə də Osmanlı sarayı şiəliyin genişlənməsinə yalnız məzhəb təfriqçiliyinin genişlənməsi kimi yox, həm də ictimai-siyasi təhlükə kimi yanaşırdı. Bu təhlükənin qarşısının alınması isə Osmanlı sultanlarının dövlət qayğılarından biri idi.

Mövcud olan məlumatlara görə, şiəliyin Osmanlı ərazisində yayılmasının qarşısının alınması üçün Sultan Bayəzid Anadoluadakı türk boylarının Bəktəşi təkkələri ilə daha geniş əlaqələrinin qurulmasına çalışmışdı. Bu niyyətin həyata keçirilməsi üçün Osmanlı sarayı Bəktəşi təkkələrinə dövlətin yardımları çoxalmış və hətta bu təkkələrlə əlaqələri olan boyların nümayəndələrinin yerli vəzifələrə təyinatını və azad edilməsini tamamilə onları öz ixtiyarına buraxmışdı. Amma Bəktəşi təkkələrinə bağlanan ümidlər özünü tam şəkildə doğrultmadı. Yəni bəktəşilərin fəaliyyətinə ya-

radılan imkanlar bölgədə Səfəvi təriqətinin təbliğini məhdudlaşdırı bilmədi (30).

Şahqulu baba üsyanının mərkəzi Kişik Asiyanın cənub-qərbində, Aralıq dənizi sahillərində yerləşən Təkə eli idi. Bu üsyanın təşkilatçısı və rəhbəri olan Şahqulu baba bu bölgənin Qorqudeli qəzasının Yanlı (Yalınlı) kəndindən idi və Səfəvi təriqətinə inançlı olan bir ailəyə mənsub idi. Onun atası Həsən baba Şeyx Heydərin sağlığında iki dəfə Şeyx Səfi xanəqahında olmuş, təriqətin dəyərlərinə sahib olmuşdu. Atasının Ərdəbil səfərləri ilə əlaqədar olaraq Şahqulu da uzun müddət Səfəvi müridlərinin arasında olmuş və təriqət ruhunda tərbiyələnmişdi. Ümumən, Şahqulu baba kifayət qədər ağıllı, zəkali, cəsur bir insan kimi tanınırdı. Həsən baba sonradan Səfəvi xəlifəsi kimi Anadoluya göndərilmişdi və o da bu bölgədə təriqət dəyərlərinin təbliği, etiqadın gücləndirilməsi ilə məşğul idi. Həsən baba ilə Şahqulu babada Səfəvi təriqətinə mənəvi bağlılıq çox güclü idi. Bunun nəticəsi idi ki, onlar hər ikisi yaşayışlarını tərk edərək bir mağaraya sığınmışdılar və vaxtlarını orada ibadətlə keçiridilər. Etiqad sahibi olmaları, maddi dünyadan uzaq düşmələri onlara qarşı yerli əhalinin hörmət və ehtiramını da artırırmışdı. Hətta onların dərin etiqad sahibi olmaları Sultan II Bayəzidə də çatmış və o da hər il Həsən baba və onun oğluna 6-7 min ağca göndərməyə başlamışdı (31).

Həsən Xəlifənin ölümündən sonra onun yerini və məqamını Şahqulu baba tutdu. Əsil adı Qarabığ baba olan Şahqulu baba sonradan özünə bu adı Şah İsmayılə bağlılığının göstəricisi kimi götürmüşdü. Şahqulu baba - Şah İsmayılın qulu anlamında idi və bununla Qarabığ baba Şah İsmayıl ideyalarına necə sədaqətli olmasını göstərmək istəyirdi. O da bir müddət mağara həyatını davam etdirdi və bununla o bir daha dünya malından uzaq olmasını nümayiş etdirdi. Mağara həyatının sürülməsi, günün əksər hissəsinin dua və ibadətdə keçirilməsi təriqət və etiqad əhlinin həyatında xüsusi yer tuturdu. Şahqulu baba da bu yolu davam etdirdi, etiqadı, həyat mövqeyi və savadı ilə ətrafına xeyli mürid toplaya bilmişdi. Şahqulu baba özünün sədaqətli xəlifələrini ətraf böl-

gələrə, o cümlədən qərbi Anadoluya və Rumeliyə (Avropa ərazilərinin) göndərdi və onların vasitəsilə təriqət təbliğatını genişləndirdi (32). Bəzi tarixi ədəbiyyatda o da bildirilir ki, Şahqulu baba xəlifələrinin Osmanlı dövlətinin Avropa ərazilərinə və qərbi Anadoluya göndərilməsi Şah İsmayılın tələbi ilə baş vermişdi (33).

Şahqulu babaya olan inam, başlıcası isə rastlaşdıqları ağır həyatdan xilas olmaq ümidi onun ətrafında xeyli insanın birləşməsinə gətirib çıxardı. Məlumdur ki, Şahqulu baba 1511-ci ilin aprelində mövcud hakimiyyətə qarşı üsyan qaldıranda onun ətrafında bəzi məlumatlara görə 10 min (34), bəzi məlumatlara görə 15 min nəfərlik silahlı dəstə toplanmışdı (35). Bəzi məlumatlara görə isə bu dəstənin sayı 30 min nəfər idi (36). Bu rəqəmlər Şahqulu babanın öz müridləri və tərəfdarları arasındakı nüfuzunun göstəricisi ola bilər. Yəni onun bir çağırışı ilə bu qədər sayda insan silaha sarılaraq hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırmağa razı olmuşdu.

Şahqulu baba "mən sahibi-zühur olan Şah İsmayıl bin Heydər in xəlifəsiyəm" deyərək fəaliyyətini genişləndirmiş və "məmləkət xalidir, fürsət bizimdir. Gəlin cəm olalım, məmləkəti zəbt edəlim" (37) çağırışı ilə öz hərəkətini başlamışdı. Şahqulu baba üsyanının baş verməsinə bütünlükdə Şah İsmayıl hərəkətinin təsirini istisna etmək olmaz. Çox güman ki, Şahqulu baba da Şah İsmayıl kimi öz müridləri ilə yeni bir dövlət yarada biləcəyinə, Şah İsmayıl hərəkətini təkrar edə biləcəyinə ümid bağlayırdı. Bunun üçün müəyyən tarixi və siyasi şərait də yetişməkdə idi.

Bu üsyanın başlanması üçün münasib vaxtın seçilməsi belə ehtimal etməyə imkan verir ki, Şahqulu baba bu hərəkət üçün əvvəlcədən hazırlıq görmüşdü. Çünki qısa müddət ərzində böyük bir dəstənin təşkilatlandırılması və onun silahlandırılması mümkün ola bilməzdi. Hərəkətinin başlanğıcında həyata keçirdiyi bir tədbirlə isə Şahqulu baba bu hərəkət üçün əlavə maliyyə ehtiyatları təmin etmişdi.

Şahqulu baba üsyanının başladı vaxt şahzadələrin sultanlıq uğrunda mübarizəsi yüksək zirvəsinə çatmışdı. Sultan Bayəzidin səhhətinin pisləşməsi üzündən oğlanları şahzadə Sultan Əhmədlə

şahzadə Sultan Səlim arasında aparılan mübarizə kəskinləşəndə Sultan Qorqud da sultanlıq uğrunda daha qətiyyətli mübarizəyə qoşulmağı qərarlaşdırdı və bu məqsədlə Saruxana doğru hərəkətə başladı. O özü ətrafındakı qoşun dəstəsi ilə tələsik yola düşdü və arxada qalan başqa bir dəstəyə onun xəzinəsini, var-dövlətini gətirməyi tapşırırdı. Bundan xəbər tutan Şahqulu baba bu xəzinəni ələ keçirməyə qərar verdi. Onun göndərdiyi dəstə Sultan Qorqudun xəzinəsini ələ keçirdi və bu da üsyanın genişlənməsinə bir təkan oldu (38).

Bundan sonra Şahqulu baba öz qüvvələrini Antaliyaya istiqamətləndirdi, onu ələ keçirdi və hətta Antaliya hakimini də qətlə yetirdi. İstər farsdilli, istərsə də türkdilli mənbə və tarixi ədəbiyyatda Şahqulu babanın bu üsyanının böyük talanlarla, soyğunçuluqla müşayiət edildiyi bildirilirdi. Qızılcaqaya, İstanos, Almalı, Burdur, Keçibolu məntəqələri də bir-birinin ardınca Şahqulu baba üsyançılarının nəzarəti altına keçdi. Məlumatlara görə, üsyanın belə genişlənməsini görəndə Qaraman türkləri də Şahqulu baba qüvvələrinin sıralarına qoşuldular. Üsyançılar tərəfindən Mersin, Adana, Denizli, Manisa bölgələri də ələ keçirildi (39). Bununla, Şahqulu baba üsyanı səltənət üçün böyük təhlükə kəsb etməyə başladı və Sultan sarayı tərəfindən bu üsyanın qarşısının alınması üçün müəyyən tədbirlər görülməyə başlandı. Bəzi məlumatlara görə, əvvəlcə Sultan Qorqud üsyançılara qarşı dəstə göndərdi. Başqa bir məlumata görə isə, Şahqulu baba üsyançıları Qaramanı ələ keçirmək istərkən Anadolu bəylərbəyi Qaragöz Əhməd paşa onun qarşısına qoşun çıxardı. Amma Qaragöz Əhməd paşa ehtiyatsızlıq etdiyi üçün uğursuzluğa düçar oldu və geri çəkildi (40).

Üsyançıların Sultan Qorqudla qarşılaşmasına gəlincə isə bildirilir ki, Sparta yaxınlığında Osmanlı şahzadəsi məğlub oldu və döyüş meydanını tərk etdi. Sonra Konya əyalət qüvvətləri Şahqulu baba üzərinə göndərildi. Üsyançılar bu qüvvələrə də üstün gəldilər. Ardınca üsyançılar Buşehiri, ardınca isə Qaramanı da ələ keçirdilər. Bundan sonra Şahqulu baba qarşısına məqsəd qoydu ki, Bursanı ələ keçirsin. Amma Bursaya doğru irəliləmək üçün Ku-

tahyanı nəzarət altına almaq lazım idi. Ona görə əvvəlki uğurlardan ilhamlanmış Şahqulu baba qüvvələrini Kutahyaya istiqamətləndirdi. Üsyançıların təhlükəsinin qarşısının alınması üçün Anadolu bəylərbəyi Qaragöz Əhməd paşa qoşun dəstəsi ilə onları Anadoluya aparən yol üzərində qarşıladı. Qaragöz Əhməd paşa göstərdiyi cəhdlərə baxmayaraq, Şahqulu baba üsyançılara üstün gələ bilmədi və döyüşün gedişində özü də üsyançılara əsir düşdü. Osmanlı qoşun dəstəsi geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı və bu qoşun dəstəsinin əmlakı üsyançıların əlinə keçdi. Bu döyüşün ardınca Şahqulu baba və onun dəstəsi Kutahyaya daxil olmaq istədi. Ancaq yerli əhali şəhəri təslim etməkdən imtina etdi. Belə olanda Şahqulu baba əvvəlcə Qaragöz Əhməd paşanı qətlə yetirdi və ardınca da öz qüvvələrindən bir dəstəni Təki baba adlı müridinin rəhbərliyi altında Kutahyanın mühasirəsinə göndərdi. Şahqulu baba özü isə tabeliyində olan qüvvələrlə Bursaya doğru üz tutdu. Onun əldə etdiyi hərbi uğurların miqyası nəhayətdə Osmanlı sarayını da hərəkətə gəlməyə məcbur etdi. Sultan Bayəzid xəstə və düşkün vəziyyətdə olsa da baş verən hadisələrin böyük təhlükə ilə müşayiət olunduğunu anladığından Şahqulu baba qüvvələrinə qarşı qoşun dəstəsi göndərməyi qərara aldı. Bu qoşun dəstəsi Şahqulu baba qüvvələrinə üstün gəldi və Şahqulu babanın özünün rəhbərliyi altında olan dəstə üzvləri Bursa ətrafından geri çəkilib meşələrə dağıldılar. Eyni zamanda Osmanlı saray vəzirlərindən olan Heydər paşanın rəhbərliyi altında olan bir qoşun dəstəsi isə Kutahya ətrafına göndərildi. Bu qoşun dəstəsi Kutahyanı mühasirədə saxlamış üsyançılara güclü zərbə vurdu və onları qaçıb dağılmağa məcbur etdi (41).

Şahqulu baba bu məğlubiyyətlərlə barışmadı və bütün qüvvələrini birləşdirərək Heydər paşanın rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsinin üzərinə hücum etdi. Kutahya boğazı yaxınlığında Şahqulu babanın qüvvələri ilə Heydər paşanın qüvvələri üz-üzə gəldilər və bu qarşılaşma üsyançıların qələbəsi ilə başa çatdı. Heydər paşa özü isə bu qarşılaşmada qətlə yetirildi. Heydər paşanın qətlə yetirilməsi və onun qoşun dəstəsinin məğlub edilməsi Osmanlı sa-

rayında artıq daha ciddi təşvişlə qarşılandı və qərara alındı ki, sədr-əzəm Xadim Əli paşanın rəhbərliyi altında Şahqulu baba üsyançıları üzərinə 50 min nəfərlik qoşun dəstəsi göndərsin. Çünki mövcud məlumatlara görə, Şahqulu baba artıq Ankara üzərinə istiqamətlənməkdə idi və bu şəhərin də alınması Osmanlı sarayını xeyli çətin bir vəziyyətə sala bilərdi. Şahqulu babanın üsyançı qüvvələri doğrudan da Ankaraya doğru hərəkət edib bu şəhərə xeyli yaxınlaşa bilmişdilər. Xadim Əli paşanın rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi üsyançıların qarşısını Çubuk obasında kəsə bildilər. Mənbə məlumatlarına görə, Şahqulu baba bu qarşılaşmanın hərbi-siyasi əhəmiyyətini kifayət qədər yaxşı başa düşürdü və ona görə də malik olduğu qüvvələrin döyüşqabağı qruplaşdırılmasına diqqətlə yanaşdı. O, tabeliyində olan 1000 nəfərlik hərbçi dəstəsini üsyançıların ön xəttində yerləşdirdi. Sonra qüvvələrini sağ və sol cinahlara ayırdı və onlara təcrübəli müridləri rəhbər təyin etdi. Osmanlı qoşunları döyüş meydanına daxil olan kimi üsyançıların mərkəzini hədəf götürdülər və qısa zaman ərzində üsyançılardan 500 nəfəri qətlə yetirdilər. Şahqulu baba vəziyyəti belə görəndə cinahlardan mərkəzə kömək göndərdi. "Xolde-bərin" əsərinin müəllifinin məlumatına görə, Şahqulu baba öz qüvvələrinin zərbəsinin əsas ağırlığını Osmanlı qoşunlarının mərkəzinə yönəltdi və güclü zərbə Osmanlı qoşunlarının mərkəzinin geri çəkilməsinə səbəb oldu. Bildirilir ki, bu zərbədən sonra Osmanlı qoşunları ümumiyyətlə geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar və onlar döyüş meydanına tərək edərək qaçmağa üz tutdular. Bu zaman Şahqulu silahlıları Xadim Əli paşanın izinə düşdülər və ona yetişərək qətlə yetirdilər. Sonra isə döyüş zamanı Şahqulu babanın da öldürülməsi baş verdi (42).

Türkdilli tarixi ədəbiyyatda olan məlumata görə isə, Xadim Əli paşanın dəstəsi ilə Şahqulu babanın üsyançı dəstəsinin qarşılaşması Göyçay müharibəsi kimi tanınmışdır. Bu döyüş zamanı Osmanlı qoşunları say üstünlüyündən istifadə edərək Şahqulu üsyançılarına üstün gələ bildilər. Qarşılaşmanın gedişində Osmanlı qoşunları üstün gələnlər də Xadim Əli paşa bu döyüşdə öz həyatı

ilə vidalaşmalı oldu. Bundan sonra Osmanlı qoşunları üsyançıları Çubuk obasında sıxışdırdılar və üsyanın rəhbəri Şahqulu baba döyüşün gedişində qətlə yetirildi (43).

Şahqulu babanın öldürülməsi həm qarşılaşmanın, həm də bütünlükdə Şahqulu üsyanının taleyini həll etdi. Çubuk obasında baş verən qarşılaşma üsyançıların məğlubiyyəti ilə sona çatdı və Şahqulu babanın ölümündən sonra onun müridlərindən biri Xəlifə baba adı altında üsyançılara rəhbərliyi öz üzərinə götürdü. Osmanlı qoşunlarına qarşı müqavimət göstərməyin mümkün olmayacağını görəndə üsyançılar qərbə, Səfəvi sərhədlərinə doğru geri çəkilməyə başladılar. Ərzincan yaxınlığında olarkən üsyançılar Təbrizdən 500 nəfərlik bir tacir karvanının Osmanlı daxilinə hərəkəti barəsində məlumat aldılar. Üsyançılar bu karvan dəstəsinin üzərinə hücum çəkдилər, bütün tacirləri qətlə yetirdilər və onların əmlakını talan etdilər (44).

Üsyançıların bu əməli həm Osmanlı sarayı tərəfindən, həm də Şah İsmayıl tərəfindən heç də rəğbətlə qarşılanmadı. Bəzi məlumatlara görə, məhz bu talançı basqın Şah İsmayıl ilə Şahqulu üsyançıları arasında münasibətlərin pisləşməsinə səbəb oldu.

Ümumən, Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasındakı münasibətlərin daha da gərginləşməsinə səbəb olmuş bu üsyana Şah İsmayılın münasibəti ilə bağlı elmi-tarixi ədəbiyyatda ikili münasibət vardır. Bəzi tədqiqatçılar və araşdırmalar Şah İsmayılın bu üsyandan xəbərsiz olmasını və bu üsyanın aparılmasına hər hansı mənəvi və maddi dəstəyi vermədiyini bildirirlər (45). Buna əsas sübutlardan biri kimi Şah İsmayılın onun yanına pənah gətirmiş üsyançılara qarşı çox sərt münasibət nümayiş etdirməsi göstərilir. Eyni zamanda bildirilir ki, Şah İsmayılın Osmanlı dövlətinə qarşı xüsusi yanaşması olsa da, konkret tarixi şəraitdə iki dövlət arasındakı münasibətlərin gərginləşməsi maraqlara uyğun deyildi. Xüsusilə, Şah İsmayıl özünün Türküstan səfərini yenicə başa vurmuşdu və belə ağır bir yürüdən sonra Osmanlı dövləti kimi güclü bir dövlətlə münasibətlərin böhran vəziyyətinə gətirilməsini heç də istəmirdi.

Bəzi araşdırmaçılar isə bu üsyanın başlamasından Şah İsmayılın xəbərdar olmasını istisna etmirlər (46). Belə araşdırmaçılar şübhə etmirlər ki, Şah İsmayıl hər zaman Osmanlı daxilində Səfəvi təriqət dəyərlərinin yayılmasına və orada Səfəvi tərəfdarlarının çoxalmasına maraqlı idi. Əslində, bu istiqamətdə konkret işlər hələ Şah İsmayıldan öncə də başlamışdı. Şahqulu üsyanının baş verməsi ərəfəsində isə iki dövlət arasındakı münasibətlər kifayət qədər gərginləşmişdi və Şah İsmayıl da Osmanlı dövlətinin zəifləməsində maraqlı idi. Şahqulu üsyanının baş verməsi isə Osmanlı dövlətini daxilədən ciddi şəkildə zəiflədirdi. Hətta belə gümanlar da irəli sürülür ki, Şah İsmayıl Türkünstanda olduğu kimi, Osmanlı ərazisində də ondan asılı olan bir hakimiyyət formalaşdırı bilərdi. Şahqulu üsyanının qələbə çalması da belə bir hakimiyyətin yaradılmasına imkan verə bilərdi.

Ümumiyyətlə isə, Şah İsmayılın Şahqulu üsyanı ilə bağlılığını aydın şəkildə sübut edəcək məlumatlar mövcud deyildir. Mənbələrdə bu barədə heç bir işarə yoxdur. Şah İsmayılın Şahqulu üsyanı ilə əlaqəsinin olub-olmaması daha çox məntiqi mühakimələrdən qaynaqlanır və qeyd edilməlidir ki, bu mühakimələrin hər ikisi də müəyyən əsaslara malikdir.

Şahqulu üsyançılarının Səfəvi sərhədlərini aşdıqdan sonra Şah İsmayılın yanına yollanması və onların Şah İsmayıla sığınmaq cəhdi də Şah İsmayılın bu üsyandan xəbərdar olması ehtimalı kimi irəli sürülür. Lakin məlumdur ki, Şah İsmayıl üsyançıları heç də xoşluqla qarşılamadı. Türkünstan yürüşündən geri qayıdarkən Şah İsmayıl Reyin Şəhriyar məntəqəsində üsyançıların nümayəndələrini və rəhbərlərini qəbul etdi. Üsyançıların fəaliyyəti, xüsusilə Təbrizdən olan ticarət karvanının talanması Şah İsmayılın qəzəbi ilə qarşılaşdı. Mövcud olan bəzi məlumatlara görə, Şah İsmayıl üsyanın rəhbərlərindən iki nəfərin qaynar qazana salınaraq qətli barəsində hökm verdi. Bir çoxları öldürüldü, üsyançıların böyük bir hissəsi Səfəvi qoşunlarının tərkibinə daxil edildi. Üsyançılara qoşulanların müəyyən hissəsinin əsir edildiyi və onların əmlakının Səfəvi döyüşçüləri arasında paylandığı da tarixi araşdırmalarda öz

əksini tapmışdır. O da bildirilir ki, üsyançılar qruplara bölüşdürüldü və hər qrupa nəzarət bir əmirə tapşırıldı. Bununla, onların yenidən birləşərək hər hansı birgə fəaliyyət imkanları aradan qaldırıldı.

Mövcud olan bir başqa məlumata görə, Şah İsmayıl Osmanlı ərazilərini tərk edərək onun yanına gəlmiş üsyançıları əvvəlcə mehribanlıqla qarşıladı, onların gəlişi münasibətilə mərasim də təşkil etdi. Bu mərasim zamanı Şah İsmayıl özlərini üsyanın rəhbərləri hesab edən adamlara belə bir sual verdi: "Babam Bayəzid həzrətləri sayəsində bu vaxta qədər rahat şəkildə yaşadınız. Üsyan etməyinizin səbəbi nədir?" Şah İsmayıl sualına belə bir cavab aldı: "Bayəzidin xəstə olub dövlət işlərinin vəzirlərin əlində qalmasına və zülmə daha artıq dözə bilməyib üsyan etdik". Bundan sonra Şah İsmayıl Sultan Bayəzidlə dost olduğunu, Bayəzidə qarşı baş vermiş üsyanın özünə qarşı bir üsyan kimi qiymətləndirdiyini bildirmiş və üsyançıları ciddi cəzalandırmışdı (47).

"Xolde-bərin" müəllifi də Şahqulu üsyançılarının Şah İsmayıl tərəfindən cəzalandırılması məsələsinə toxunmuşdur. Amma bu mənbədə Şahqulu üsyançılarından iki nəfərin Şah İsmayıl tərəfindən qaynar qazana salınaraq qətlə yetirilməsi barəsində məlumat yoxdur.

Osmanlı tarixçisi Mehmet Solakzadənin "Tarix" əsərində Şah İsmayılın Şahqulu üsyanına və onun iştirakçılarına münasibəti daha geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Həmin təsvir aşağıdakı kimidir:

"Şeytan Qulu dedikləri müfsid bu döyüşdə həlak olanda, arxasıya gedənlər, bir məzhəbsizə tabe olub Əcəm diyarına çəkilib getdilər. Şah İsmayıl o vaxt İraqda idi. Bunların məmləkətinə qaçmalarını eşidəndə əsgərlərinin çoxu ətrafında pərakəndə olmuş idi. Bu səbəb üzündən özünə qorxu gəldi və elə o saat İraqdan çıxıb Təbrizə gəldi və o iqbalları olmayanları qarşıladı.

O uğursuz qövm, canavarlar sürüsü kimi çatdıqları əyalətlərin altını üstünə çevirib qarət və talan edərək Təbrizə gəldilər. Yolda şaha mənsub olan böyük bir karvana rast gəldilər. Karvanı talan

və adamlarını həlak etdilər. Bütün mallarını götürdülər. Hətta böyük şeyxlərdən Şeyx İbrahim Şəbüstəri həzrətləri də, bir oğlu ilə o karvanda idi. Həccin şərifi niyyəti ilə səfərə getməkdə idi. O karvanda onlar da bu pozuc qövmin əlində şəhid olmuşlar.

...Sözün qıyası, o azmış qövüm, yola davam edərək Təbrizə gəldikdə, Şah İsmayıl ilə görüşdülər. Şah bunları bir-birindən ayırmaq üçün hər bölüyü öz zabitlərindən birisinə təyin etdi və ziyafət vermələrinə fərman buyurdu. Hamısını bu yolla bir-birindən ayırdı, üçüncü gün böyük bir ziyafət verilsin deyər tədarüklər görüldü. Geniş meydanda iki böyük qazan su ilə doldurularaq altına od qoyuldu. Sular qaynadıldı. Görənlər bunun yemək bişirilmək üçün hazırlandığını zənn edirdilər. Hamı bu qazana baxırdı. Demə, birini başçıları, birini də kəndxudaları üçün qaynaqdırdılar. O yaramazları bişirmək üçün idi. Qalanlarını təyin edilən yaşıl çəmənliyə gətirdilər. Orada düzəldilən köüllər açan və naxışlı kölgəliklər altında şah özü də oturdu, onları sorğu-sual edib belə dedi: “Atalığım Sultan Bayəzid xanın himayəsi altında neçə zamandan bəri əhli əyallarımızla asudə ikən, nə üçün lazım idi ki, onun itaətindən çıxıb əleyhinə çıxasınız?” Sərdarları olan namussuz və fəsadçı, arsız belə cavab verdi: “Bayəzid xan qoca və zəif, xəstəliyə düşər olub, qocalığının afətini almış, işlərin tədbirindən uzaq idi. Dövlətinin üzəngələrini vəzirlərinə təslim etməklə məmləkətə ixtilaf vəqə oldu. Rəiyyət ayaq altında payımal oldu. Zülmələrinə tab gətirməyib getməyi qərara aldıq və şah həzrətlərinin dərgahına üz sürtmək və onun gözəlliyini görmək sonsuz arzumuz idi” – dedi.

Şah İsmayıl yenə sual verdi: “Bəs məmləkəti talayaraq xarab etmək nəyə lazım idi?” Bu suala belə cavab verdilər: “Çəkdiyimiz zülmələrin intiqamını almaq üçün. Ayrıca tərəfdarlarımızın yanımızda çoxalması üçün qərarət və talana əl atdıq”. Şah İsmayıl: “Bu cavab qəbul olunmayı. Sultan Bayəzid xanla aramızda atalıq və oğulluq ittifaqı olduğunu bilirdiniz. Onun məmləkətlərinə xəsarət verib bu tərəfə böyük xəyanət olduğuna nə üçün xoş mülahizə etmədiniz. Fərz edək ki, bu xüsusda günahınız yox imiş. Bizim

karvanımıza və tacirlərimizə basqın etməyin səbəbi nədir? Tüccara təcavüz və basqın etmək, yol kəsmək əməlidir. Sənin etdiyin sözünə mütabiq və sözlərin də bir-birinə müvafiq deyil”.

Məlunların başçısı Şah İsmayılın bu sözünə cavab vermədi, nəhayət cinayətini etiraf etdi. Bundan sonra Şah İsmayıl belə dedi: “Yaxşı, bəs bu papaq ki, başındadır, kimin izni ilə geydin?” Sərdar cavab verdi: “Qazilər əlamətidir”. Şah İsmayıl: “bu papağı geymək padşahların izni ilə bağlıdır. Nə zaman qazi oldun? Müsəlmanların haqsız yerə qanını tökmək qəzavətdirmi? ...Onların hər ikisini o qazanların içinə atdılar. Başqa zabitlərini də qətl edib, günahlarının cəzalarını verdilər” (48).

3. Sultan Səlimin hakimiyyətə gəlişi və Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin yeni dövrü

Məlumdur ki, 1512-ci ildə Sultan II Bayəzid hakimiyyəti Sultan Səlimə təhvil verdi və əslində, Şah İsmayıl Türküstan səfərindən qayıtdığı dövrdə Osmanlı şahzadələri arasında hakimiyyət uğrunda çəkişmələr artıq kifayət qədər qızıışmışdı. Sultan Bayəzidin səkkiz oğlu olsa da hakimiyyətə ən kiçik oğlu, Sultan Səlim yiyələnmişdi və bu məqamın özü də sultan ailəsi daxilində taxtacının ələ keçirilməsi üçün gərgin mübarizə getməsinin göstəricisi idi. Yaş ardıcılığına görə Sultan Bayəzidin oğlan övladları bunlar idi - Abdulla, Şahənşah, Aləmşah, Mahmud, Məhəmməd (Mehmet), Əhməd, Qorqud və Səlim. Bu övladlardan beşi - Abdulla, Mahmud, Mehmet, Aləmşah və Şahənşah Sultan Bayəzidin sağlığında dünyalarını dəyişmişdilər. Sultanın sağ qalan övladlarından Sultan Əhməd Amasiyada, Sultan Qorqud Saruxanda, Sultan Səlim isə Trabzonda sancaq bəyi vəzifəsinə təyin edilmişdilər. Sultan Bayəzid övladlarının hamısına qarşı şəfqət göstərirdi. Amma mövcud olan məlumata görə, onun Sultan Əhmədə olan mehri daha çox idi və hakimiyyətin də ona keçməsinə meylli idi. Sultan Qorqud isə Sultan Əhmədin hakimiyyətə gələ bilməsinə müxalif idi və onların arasında gizli bir çəkişmə də gedirdi. Bu ixtilafın

zəiflədilməsi məqsədi ilə Sultan Bayəzid Sultan Qorqudu Saruxan bəyliyindən azad etdi və onu Antaliya hakimi təyin etdi. Bu yolla Sultan Qorqudu İstanbuldan uzaqlaşdırmaq mümkün oldu. Nəticədə, Sultan Əhmədin hakimiyyət uğrunda mübarizə aparması bir qədər asanlaşdı (49).

Sultan Əhmədin Amasiya bəyi təyin edilməsi də təsadüfi deyildi. Amasiya məsafəcə İstanbula daha yaxın idi və bu yaxınlıq zərurət yarandığı vaxt tez bir zamanda İstanbul sarayına sahib olmağa imkan verə bilərdi. Sultan Əhmədin bu şansının artırılması üçün Sultan Bayəzid kiçik oğlu Sultan Səlimi də İstanbuldan xeyli uzaqlaşdırmış və onu Trabzon bəyi təyin etmişdi. Bir ənənə olaraq Osmanlı sultanları öz varislərini adətən İstanbula yaxın olan sancağa hakim təyin edərdilər. Sultan Bayəzid də taxta çıxmazdan əvvəl İstanbula ən yaxın olan Amasiya sancağının hakimi təyin edilmişdi və taxt-tac da atası Sultan Mehmetdən sonra ona qismət olmuşdu (50).

Hakimiyyətə varisin seçilməsi işində isə qəbul olunmuş bir qayda yox idi. Hətta Sultan Bayəzidin atası Fateh Sultan Mehmet dövlət idarəçiliyinin tənzimlənməsi üçün hazırladığı Fatehnaməsində varis seçimində övladların böyüyünün üstün hüquqlara malik olması haqqında bir qeyd yox idi. Bu məsələ üçün əsas meyar kimin daha ləyaqətli olması idi. Ona görə Sultan Bayəzidin övladlarının hər biri özünü taxt-taca layiq görür və bunun üçün mübarizə də aparmaq istəyirdi (51). Bu isə saray daxilində intriqları və çəkişmələri gücləndirirdi

Əslində, saray adamları, o cümlədən sədr-əzəm Xadim Əli paşa Sultan Əhmədin taxt-taca yiyələnməsinə tərəfdar idilər. Bu da öz növbəsində Sultan Əhmədin sultan olmaq şanslarını xeyli artırırdı. Bir tərəfdən atasının mövqeyi, bir tərəfdən də saray əhlinin onun hakimiyyətə namizədliyini dəstəkləməsi Sultan Əhməddə bir arxayınçılıq yaratmışdı və o özünü müəyyən hallarda dövlət başçısı kimi də aparmaqdan çəkinmirdi. Məsələn, Sultan Əhməd əsgər və qoşun başçılarına çoxlu mükafatlar paylamaq istəyirdi. Amma yenilər onun bu əliaçıqlığını qəbul etmirdilər və bil-

dirirdilər ki, padşahımız sağ olduğu halda kimsəni hökmdar kimi tanıya bilmərik (52).

Mövcud olan şanslara baxmayaraq, Sultan Əhməd hakimiyyətə yiyələnmək imkanlarını qoruyub saxlaya bilmədi. Bir tərəfdən Səfəvi qoşunlarının təhlükəsinin aradan qaldırılması baxımından onun çeviklik nümayiş etdirməməsi, daha çox müşahidəçi mövqeyində qalması xalq arasında onun nüfuzunun azalmasına səbəb oldu. Digər bir tərəfdən yeniçərilər onu dəstəkləməkdən imtina etdilər və bu da onu real imkanlardan məhrum etdi. Bir tərəfdən də sədr-əzəm Xadim Əli paşanın Şahqulu baba üsyanında öldürülməsi Sultan Əhmədin saray daxilindəki dəstəyinin itməsinə gətirib çıxardı. Ən nəhayət, Sultan Bayəzidin qocalması, nəticədə hakimiyyətin zəifləməsi sultan ailəsinin kiçik oğlu, lakin iddialı oğlu Sultan Səlimin hakimiyyətə keçmək imkanlarını daha da artırdı.

Sultan Əhmədin İstanbulla daha yaxın olması və istər Sultan Bayəzid tərəfindən, istərsə də saray tərəfindən Sultan Əhmədin növbəti sultan olmasını andıran açıqlamalar və hərəkətlər etməsi onun digər qardaşları Sultan Qorqudlu Sultan Səlimi daha fəal olmağa sövq etdi. Onlar öz niyyətlərinə nail olmaq üçün əməli fəaliyyəti daha da genişləndirdilər və İstanbulla yaxın olmaq üçün hətta tez-tez öz sancaqlarını icazəsiz olaraq tərک etməyə başladılar. Bu əməli fəaliyyətlərin nəticəsi idi ki, Sultan Qorqud əvvəlcə hakimi olduğu Təkə sancağından ayrılaraq Saruxan sancağının hakimliyini ələ ala bildi. Sultan Səlim də İstanbulla daha yaxın olmaq üçün atası Sultan Bayəzidə məktub göndərdi, Trabzonun iqtisadi çətinliklərindən ona şikayət etdi və sonra da İstanbulla yaxın olan bir sancağa dəyişdirilməsini xahiş etdi. Onun bu xahişi Sultan Əhmədin sultan olmasını dəstəkləyən saray məmurlarını hərəkətə gətirdi və onların təsiri və təzyiqi ilə Sultan Bayəzid Sultan Səlimin Trabzondan ayrılmasına icazə vermədi. Amma Sultan Səlim heç də bu qərarla razılaşmadı və Sultan Əhmədin növbəti sultan olacağı barəsində söz-söhbətlər artmağa başlayanda oğlu Sultan Süleymanın hakim olduğu Kəfə sancağına yollandı. Burada onun Sultan Əhmədə qarşı mübarizəsi daha da gücləndi. Sultan Səlim

ilk növbədə atasını və saray vəzirlərini inandırmağa çalışdı ki, Sultan Əhməd sultanlığa layiq deyildir. Əslində, Sultan Səlim atasının və saray vəzirlərinin növbəti sultan seçimi ilə bağlı mövqelərinin dəyişəcəyinə elə də əmin deyildi. Çünki Sultan Bayəzid artıq öz qərarını müəyyənləşdirmişdi. Saray vəzirlərinə isə Sultan Əhməd kimi birisi daha münasib idi. Sultan Səlimin fəallaşmasını görüncə Sultan Əhməd də ona qarşı bəzi addımların atılmasına cəhd göstərdi. Belə ki, Sultan Əhməd onu dəstəkləyən saray mənsublarının, o cümlədən elə Sultan Bayəzidin özünün və saray vəzirlərinin vasitəsilə Sultan Səlimi Trabzona qaytarmağa, bununla, onun hakimiyyət uğrunda mübarizəsini məhdudlaşdırmağa çalışdı. Lakin o öz məqsədinə nail olmadı. Sultan Səlim sarayın təzyiqlərini qəbul etmədi və Kəfədə qalmaqla saraya təsir imkanlarının artırılması üçün yollar aramağa başladı (53).

Hətta Osmanlı sarayı tərəfindən dövrün tanınmış mövlanalarından biri olan Mövlana Nürəddin Sarıgöroz Sultan Səlimin yanına göndərildi ki, onu Trabzona dönməyə inandıra bilsin. Mövlana Nürəddin böyük hörmət və nüfuz sahibi olsa da Sultan Səlim onun xahişini qəbul etmədi və bununla bir daha bildirdi ki, hakimiyyət uğrunda qətiyyətli mübarizəyə başlamışdır. Hətta onun başqa bir sancağa dəyişdirilməsi üçün Sultan Bayəzidin güzəştə getməsi də Sultan Səlimi yolundan döndərə bilmədi və Kəfədə qalması üstün tutdu. Məsələnin çözülməsi üçün isə Sultan Səlim nəyin bahasına olursa olsun Sultan Bayəzidlə görüşməyi vacib bildi və bunu açıqca elan etdi. Bu məqsədlə Ədirnəyə doğru hərəkət edilməsi qərara alındı. Amma Sultan Səlim Ədirnəyə təkbaşına deyil, silahlı dəstə ilə yollanmağı qərara aldı və elan da etdi ki, ətrafına silahlı dəstə toplaması heç də onun atasına qarşı qiyam qaldırması demək deyildir. Bu dəstə kifayət qədər böyük bir dəstə idi və həmin dəstənin Ədirnəyə aparılması üçün 100-dən artıq gəmidən istifadə etmək lazım gəlmişdi. Onun ətrafına topladığı dəstə ilə Ədirnəyə doğru hərəkətə başlaması saray əyanlarını ciddi təşvişə saldı və onlar Sultan Bayəzidi inandıra bildilər ki, Sultan Səlimin silahlı dəstə ilə hərəkətə başlaması hakimiyyət uğrunda

mübarizə planlarına xidmət edir və nəticədə Sultan Səlimin dəstəsinə qarşı silahlı dəstə çıxarılması qərara alındı. Mövcud olan məlumatlara görə, bu vaxtlarda artıq Sultan Bayəzid də Sultan Səlimin səltənət taxt-tacına daha layiqli olması barəsində düşünməyə başlamışdı. Lakin Sultan Əhmədi dəstəkləyən saray əyanları öz işlərini görərək onu bu fikirdən daşındırmağa çalışdılar. Nəticədə, Sultan Səlimin silahlı dəstəsi qarşısına sarayın da qoşun dəstəsi çıxarıldı (54).

1511-ci ildə baş verən bu qarşılaşma zamanı tərəflərin heç biri silaha əl atmadı. Tərəflər döyüşə girmədən bir-birindən aralandılar və bununla Sultan Səlim bir daha nümayiş etdirmək istədi ki, onun məqsədi heç də atasına qarşı silah qaldırmaq deyil. (Bəzi məlumatlara görə isə Sultan Bayəzidin göndərdiyi qoşun dəstəsi bu qarşılaşmada üstün gəldi və Sultan Səlim geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı). Bu hadisə Sultan Bayəzidin Sultan Səlimə qarşı münasibətinin dəyişməsinə daha da sürətləndirdi. Sultan Bayəzidin xəstəliyinin güclənməsi isə varislər arasında taxt-tac uğrunda mübarizəni daha da gücləndirdi. Hətta şahzadələrin qoşun dəstələrini hərəkətə gətirib onların tətbiqinə də başladılar.

Qardaşlarını önləmək üçün Sultan Səlim Kəfədə olarkən tərəfdarlarının məsləhəti ilə atası Sultan Bayəzidə məktub yazdı və aralarında yaranmış anlaşılmazlıqlara görə onun bağışlamasını xahiş etdi. Bu məktub Sultan Bayəzid tərəfindən məmnunluqla qarşılandı və o, Sultan Səlimi sərəsgər kimi İstanbula çağırdı. Sultan Səlim də dərhal İstanbula üz tutdu, saraya yollanaraq Sultan Bayəzidin hüzurunda oldu. Sultan Bayəzid ona ciddi münasibət göstərsə də, sonradan taxt-tacın ona verildiyini elan etdi. 1512-ci il aprel ayının 24-də Sultan Bayəzid taxt-tacdən əl çəkdiyini və onu Sultan Səlimə həvalə etdiyini bəyan etdi. Sonra da ömrünün qalan günlərini keçirmək üçün paytaxtı tərk etmək qərarını açıqladı. Taxt-tacın tərk edilməsindən təxminən bir ay sonra Sultan Bayəzid dünyasını dəyişdi. Bununla, Osmanlı dövlətində Sultan Səlim dövrü başladı. Onun hakimiyyətə gəlişi isə Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə ciddi dəyişikliklər gətirdi.

Amma Şah İsmayıl ilə münasibətləri aydınlaşdırmazdan əvvəl Sultan Səlim öz qardaşları ilə münasibətləri aydınlaşdırdı və öz hakimiyyətini daxildən kifayət qədər möhkəmlətdi. Məlum idi ki, onun hər iki qardaşı, Sultan Əhməd və Sultan Qorqud Osmanlı taxt-tacına iddialıdılar və könüllü şəkildə bu iddiadan əl çəkmək fikrində deyildirlər. Sultan Bayəzidin hakimiyyətdən əl çəkməsi ərəfəsində Sultan Əhməd ətrafına topladığı qoşun dəstəsi ilə Üsküdüərə qədər irəliləmiş, Konyanı öz nəzarət altına almış, hətta ölkə sultanı kimi ətraf bölgələrə fərmanlar belə göndərməyə başlamışdı. Sultan Əhmədin sultanlıq iddialarına son qoymaq üçün Sultan Səlim 70 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Anadoluya hərəkət etdi. Belə böyük bir qoşun dəstəsinə müqavimət göstərə bilməyəcəyini anlayan Sultan Əhməd geri çəkilməyə başlayaraq, əvvəlcə Amasiyaya gəldi və burada Sultan Səlimin izlənilməsinə və ələ keçirilməsinə göstəriş verdi. Sultan Səlim eyni zamanda Sultan Qorqudun təqibinə başladı və Bursaya yollanmaqda olan Sultan Qorqud 1513-cü il martın 17-də ələ keçirilərək qətlə yetirildi. Bir müddət sonra isə Sultan Əhməd Bursa yaxınlığındakı qarşıdurma zamanı Sultan Səlim adamları tərəfindən ələ keçirilmiş və boğularaq öldürülmüşdü. (55). Taxt-tacın qorunması üçün Sultan Səlim belə qəddar əməllərə əl atmaqla öz hakimiyyətini kifayət qədər möhkəmlədə bilmişdi.

Sultan Əhmədin qətlə yetirilməsindən sonra onun oğlu Sultan Murad qaçaraq Şah İsmayıl sarayına sığındı. Mövcud məlumatlara görə, Şah İsmayıl onu mehribanlıqla qarşılamış, ona böyük torpaq sahəsi ayırmışdı. Sultan Muradın Səfəvi hüdudlarına sığınması Sultan Səlimin təşvişi ilə qarşılaşdı. O şübhə etmirdi ki, Sultan Murad gələcəkdə Şah İsmayıldan aldığı köməklə yenidən Osmanlı taxt-tacına iddia irəli sürə bilər. Ona görə də Sultan Muradın geri qaytarılmasına cəhd göstərildi. O, Sultan Bayəzidin dünyasını dəyişməsi və özünün Osmanlı taxt-tacına çıxması ilə bağlı Şah İsmayıla məktub və qiymətli hədiyyələr göndərdi. Sultan Səlim elçisi vasitəsilə Şah İsmayıldan Sultan Muradın geri qaytarılmasını istədi. Amma Şah İsmayıl bu tələblə razılaşmadı. Hətta Osmanlı

elçilərinin Şah İsmayıl tərəfindən qətlə yetirildiyi də bildirilir. Sultan Murad Osmanlı hüduqlarını tərkl edəndən dörd il sonra İsfahanda olarkən vəfat etdi və Şah İsmayılın göstərişilə Osmanlı şahzadəsi şəhərin Topçu darvazası yaxınlığında hörmət və ehtiramla dəfn edildi (56).

Sultan Əhmədin qətlə yetirilməsindən sonra Sultan Muradın səltənəti tərkl etməsi və Şah İsmayıl sığınması barəsində "Aləm-ara-yi Şah İsmayıl" və "Aləm-ara-yi Səfəvi" əsərlərində geniş məlumatlar vardır. Bu məlumatlar hazırkı elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlardan bir qədər fərqli olsa da onlar problemlə bağlı, o cümlədən Sultan Muradla Şah İsmayıl arasında olan münasibətlər haqqında daha geniş təsəvvür əldə edilməsi baxımından maraqlıdır.

Adları çəkilən əsərlərdə Sultan Bayəzidin hakimiyyətə yiyələnmək arzusunda və sövdasında olan oğlu Sultan Səlim tərəfindən qətlə yetirildiyi bildirilir. Sultan Bayəzidin boğularaq öldürüldüyü xəbərini eşidəndən sonra Sultan Əhməd, Sultan Səlimin üzərinə qoşun çəkdi. Bu qarşılaşmada Sultan Əhmədin də Sultan Səlimin özü tərəfindən qətlə yetirildiyi bildirilir. Sultan Əhmədin qətlə yetirilməsi xəbərini eşidənsən sonra onun Amasiyada olan oğlu Sultan Murad saray çevrilişinin ilhamvericisi olan sədr-əzəm Rüstəm paşaya xəbər göndərdi ki, onu tutub tikə tikə etməsə, arvad-uşaqlarını həbsə saldırmasa heç kişi oğlu deyil. Sultan Səlim qardaşı oğlu Sultan Muradın təhdidlərini eşidəndə bir qədər təşvişə düşdü və bildirdi ki, Şah İsmayılın üzərinə hücum çəkmək işləri ilə məşğul olmalı olduğu halda, indi gərək Sultan Muradın təhdidlərinin aradan qaldırılması ilə məşğul olsun. Sədr-əzəm Rüstəm paşaya görə, Sultan Murad atası kimi cəsur deyildi və Sultan Səlimə qarşı ciddi müqavimət göstərə bilməzdi. Ona görə Sultan Səlimə təklif etdi ki, Dilavər paşa ilə Şahbaz paşanın rəhbərliyi altında 30 min nəfərlik qoşun dəstəsini Sultan Muradın üstünə göndərsin. Rüstəm paşa şübhə etməirdi ki, göndərilən qoşun dəstəsi Sultan Muradı həbs edərək Osmanlı sarayına gətirəcəkdir (57).

Sultan Murad bu qərardan xəbər tutanda Amasiyada qoşun toplanmasına başladı. Məqsəd aydın olanda qoşun üzvləri bildirdilər ki, onların kimsədən qorxusu yoxdur və hətta sultan özü qoşunla Amasiyaya tərəf gəlsə onunla vuruşmaqdan çəkinməzlər. Beləliklə, Sultan Murad 20 min nəfərlik qoşun dəstəsi topladı, bu qoşun dəstəsinə sıra baxışı keçirdi. Sonra da Sultan Murad bu qoşun dəstəsini götürüb Osmanlı paşalarının rəhbərlik etdiyi 30 min nəfərlik qoşun dəstəsini qarşılamağa yollandı. Sultan Muradla Sultan Səlimin göndərdiyi qoşun dəstələri arasında baş vermiş döyüşün təfərrüatı adları çəkilən mənbələrdə olmasa da, həmin döyüşün çox gərgin keçməsi bildirilmişdir. Sultan Murad özünü qoşuna vuraraq Dilavər paşaya çatdırmış və onu qılıncla qətlə yetirmişdi. Şahbaz paşa isə döyüşdə yaralanaraq geri çəkilməli olmuşdu. Sultan Səlim tərəfindən göndərilmiş 30 minlik qoşun dəstəsindən 18 min nəfərin məhv edildiyi ehtimal edilirdi. Xəbər Osmanlı sarayına çatanda Sultan Səlim bu məsələnin həllini sədr-əzəm Rüstəm paşaya tapşırırdı. "Aləmara-y Səfəvi"yə görə Rüstəm paşanın rəhbərliyi altına 60 min nəfərlik qoşun dəstəsi verildi. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"da isə qoşun dəstəsinin sayı 100 min nəfər göstərilmişdir (58).

Böyük sayda qoşun dəstəsinin Amasiyaya tərəf irəliləməsi xəbərini alanda Sultan Murad çıxış yolunu Şah İsmayıldan kömək almaqda gördü və bununla bağlı ona məktub göndərdi. Həmin məktubda deyilirdi: "Əgər o ali şəhriyar bu aciz bəndənin köməyinə yetərsə, söz verirəm ki, bütün ölkəni o qardaş şəhriyara bağışlayım və o həzrətin xidmətində dayanım. Çünki mənim atam Şeyx Səfi ocağının sufi və müridlərindən biri olmuşdu və mən də bu ocağın dostlarından, təəssübkeşlərindən, sadıqlarından biriyəm". Bu məktub dərhal Şah İsmayıla göndərildi və Sultan Muradın elçisi İsfahanda Şah İsmayılın hüzuruna düşərək məktubu ona çatdırdı. Şah İsmayıl məktubla tanışlıqdan sonra Sultan Murada kömək göstərmək qərarına gəldi və bununla bağlı xəlifələrindən biri olan Nurəlini qoşun dəstəsi ilə Sultan Muradın yanına göndərdi. Şah İsmayıl eyni zamanda Sultan Muradın məktubuna

cavab yazdı. Həmin məktubda deyilirdi: "Biz cəsur xəlifə Nurəli Rumlunu göndərdik ki, sizin xidmətinizə olsun və həm də sizin cavabınızı çatdırsın. Nə buyursanız onu icra edəcək. Əgər Rum qeysəri sizin üstünüzə gəlsə, onda özüm gələcəyəm. Bu zaman qeyb pərdəsindən zühur etməli olunanlar aydın olacaqdır. Allah-Təalanın köməyi ilə işlər öz muradına çatacaqdır" (59).

"Aləmara-yi Səfəvi"nin məlumatına görə, Nurəlinin rəhbərliyi altında göndərilmiş olan Səfəvi dəstəsi Rüstəm paşa ilə döyüşdən sonra Sultan Muradın köməyinə yetişmişdi. Amasiyadan 8 fərsəx aralıda Sultan Muradla Rüstəm paşanın dəstəsi arasında güclü döyüş baş verdi. Əvvəlcə hər iki tərəfdən çərçilər döyüş meydanına atıldılar. Onların ardınca isə bütün qoşunlar döyüşə qoşuldular. Rüstəm paşa qoşunların say üstünlüyünə malik olsa da bu üstünlüyü arzusunda olduğu nəticəyə çevirə bilmədi. O görəndə ki, qoşunları ağır vəziyyətə düşüb, onda özü də döyüş meydanına atıldı və bununla qoşunlarını da təşviqləndirməyə çalışdı. Amma bir nəticə hasil olmadı. Sultan Murad onun döyüşə qoşulduğunu görünəcə onə tərəf yaxınlaşmağa başladı. Adları çəkilən mənbələrin məlumatına görə, Sultan Murad bu qarşılaşmada Rüstəm paşaya üstün gəldi və nəticədə onu qətlə yetirdi. Bununla da əslində, döyüşün taleyi həll edilmiş oldu və Rüstəm paşanın qoşun dəstəsi geri çəkilməyə başladı (60).

Sultan Səlim qoşunlarının növbəti uğursuzluğundan sonra daha bir qoşun dəstəsinin toplanması haqqında fərman verdi. Bu dəfə o, 100 min nəfərlik qoşun dəstəsinə rəhbərliyi Mustafa paşa adlı sədr-əzəmə tapşırırdı və ona Amasiyaya doğru irəliləmək əmri verdi. Sultan Murad bu qoşun dəstəsinə qarşı döyüşmək üçün də hazırlıq işləri aparmağa başladı. Nurəlinin tabeliyində 5 min nəfərlik qızılbaş qoşun dəstəsi var idi. Osmanlı ərazisinə yollanmadan əvvəl Nurəlini Şah İsmayıl qəbul etdi. Şah İsmayıl ona bildirdi ki, Bəlx sərhədində ölkə hakimi təyin etmək istədim razı olmadın, Osmanlı sərhədində ölkə hakimi olmaq istədin. Səfəvi şahı sonra da əlavə etdi ki, indi adamlarını götür, Ərzincan tərəfə hərəkət et, oradakı sərhəd bölgəsini sənə bağışladım. Nurəli eyni

zamanda Sultan Murada kömək etməli idi və bu zaman rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi ilə nə qədər ərazini ələ keçirsəydi, həmin ərazilər də onun hakimliyi altına verilməli idi. Amma Şah İsmayıl onu da tapşırırdı ki, sürətlə hərəkət etsin və tezliklə Sultan Muradın köməyinə çatsın. Bu dəstə Mustafa paşanın dəstəsindən daha tez bölgəyə gəlib yetişə bildi. Amma hələ Amasiyaya çatmamış Nurəli xəbər tutdu ki, Sultan Murad qoşun dəstəsi ilə şəhəri tərk edibdir. Nurəliyə görə, böyük sayda qoşun dəstəsi ilə qala daxilində döyüşmək daha asan idi və ona görə də irəliyə çapar göndərərək Sultan Murada qoşun dəstəsi ilə qala daxilində qalmaq tövsiyə etdi. Sultan Murad isə bu zaman qoşun dəstəsi ilə şəhəri tərk etmişdi və belə bir qərar qəbul etməsində şəhər əhlinin ona olan təzyiqləri də istisna deyildi. Çünki hələ Amasiyaya doğru hərəkətə başlayanda Mustafa paşa öz çaparlarını şəhər əhalisi arasına göndərmiş və orada Sultan Murad əleyhinə təbliğat aparılmasına başlamışdı. Mustafa paşa Amasiya əhalisini təhdid edərək bildirdi ki, onlar nə üçün Osmanlı sultanının qətliamından, arvad-uşaqlarının qılıncdan keçirilməsindən ehtiyat etmirlər? Ona görə, Amasiya əhalisi xəbərdar edildi ki, Sultan Muradla əlaqələri kəsinlər, onu dəstəkləməsinlər, Osmanlı sultanına boyun əysinlər. Yəqin elə bunun nəticəsi idi ki, Mustafa paşa ilə Sultan Muradın qoşunları Amasiya yaxınlığında döyüşə atılanda şəhər əhalisi Mustafa paşaya xəbər göndərərək saraya sədaqətli olduğunu bəyan etdilər. "Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, bu döyüş Mustafa paşanın qoşunlarının üstünlüyü ilə başa çatdı. Döyüşdə məğlub olacağını gören Sultan Murad geri çəkilib Amasiya qalasına sığınmaq istədi. Lakin qaladakılar darvazaları onun üzünə açmadılar və ona çatdırdılar ki, şəhəri tərk edib istədiyi istiqamətə yollansın. Sultan Murad nə qədər ısrar etsə də onu şəhərə buraxmadılar. Yalnız ona imkan verildi ki, Sultan Murad şəhər daxilindəki ailə üzvlərini özü ilə apara bilsin. Bundan sonra Mustafa paşa Amasiyanı ələ keçirdi və bu barədə Sultan Səlimə də xəbər göndərdi (61).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"da saray qoşunları ilə Sultan Murad qoşunları arasındakı qarşıdurma fərqli şəkildə təsvir edilmişdir.

Bu təsvirdə Sultan Muradın qoşunlarının üstün gəldiyi bildirilmişdir. O da əlavə olunur ki, həmin ilin qışı başa vurulduqdan sonra Sultan Murad ölkəsini tərk etməyi və Şah İsmayıl ilə birləşməyi qərara aldı. Nurəli də onu Kürdüstandan adlatmaqla Şah İsmayılın yanına yola saldı. İsfahan yaxınlığında onu əvvəlcə Səfəvi əmirləri qoşun dəstəsinin müşayiəti ilə qarşıladılar. Nəqşicahan sarayının darvazaları qarşısında isə onu Şah İsmayıl qarşıladı, alnından öpdü, saray daxilinə apararaq ona yanında yer verdi. Yəni Sultan Murada Səfəvi sarayında böyük ehtiram göstərildi və Şah İsmayıl bəyan etdi ki, bütün Osmanlı sultanlığını ələ keçirərək onun hakimiyyəti altına verəcəkdir. Sultan Muradın şiə məzhəbinə mənsub olmasına görə, Şah İsmayıl ona Sultan Cüneydin qiymətli daşlarla bəzədilmiş tacını və bahalı qızılbaş libasını bağışladı. Mənbədəki məlumata görə, Sultan Murad təxminən Novruzdan 40 gün əvvəl İsfahana yetişmişdi. Şah İsmayıl ona təklif etdi ki, Novruz İsfahanda birlikdə keçirəsiniz və Novruzdan sonra Sultan Səlimlə olan münasibətlərə aydınlıq gətirməyə çalışsınız. Şah İsmayılın planı belə idi ki, Novruz bayramından sonra Təbrizə yollansın, orada toplanmış Səfəvi qoşunlarına sıra baxışı keçirsin, qoşunların kəm-kəsirini təkmil etsin və sonra da Sultan Səlimə qarşı hərəkətə başlasın. Sultan Səlim öz qoşun dəstəsi ilə Səfəvi sərhədlərinə doğru irəliləməyəcəyi halda Şah İsmayıl qoşunu ilə Tokata doğru hərəkət etməli, bu şəhəri ələ keçirməli və sonra da İstanbula doğru hücumu davam etdirməli idi. O güman edirdi ki, Sultan Səlimin qoşunları ilə Üsküdar çayı yaxınlığında qarşılaşmaq yaxşı olardı. Novruz bayramından sonra Şah İsmayıl və Sultan Murad Təbrizə doğru hərəkətə başladılar. Həmədan yaxınlığında olarkən Sultan Muradın səhhəti korlanmağa başladı. Belə qərara gəldi ki, İsfahanın ab-havasını Sultan Murad üçün daha münasibdir və ona görə də onun İsfahana qaytarılması məqsədəuyğun sayıldı (62).

Sultan Muradın səltənət hüduqlarını tərk etməsi və Şah İsmayıla sığınması Sultan Səlim tərəfindən böyük qəzəblə qarşılandı. Çünki Şah İsmayıl ilə birləşəndən sonra Sultan Murad Osmanlı

taxt-tacı üçün daha böyük təhlükə törədə bilərdi. Amasiya ətrafında Sultan Murad təslim olsa da, əslində, daha böyük təhlükəyə çevrilmişdi və onun Səfəvi sarayına sığınması isə Şah İsmayılın Osmanlı sultanlığına qarşı iddialarına ciddi təkan verə bilərdi. Ona görə Sultan Səlim dərhal Mustafa paşaya məktub göndərdi və ona Sultan Muradın izlənməzi tapşırığını verdi. Həmin məktubda Sultan Səlim təhdidamiz şəkildə Mustafa paşaya bildirirdi ki, Sultan Murad ələ keçirilib geri qaytarılmasa onun dərisi soyulacaqdır. Güman edilirdi ki, Sultan Murad Diyarbəkr tərəfə getmiş olar. Mustafa paşadan da tələb olundu ki, Diyarbəkərə yollanıb Sultan Muradı ələ keçirsin. "Aləmara-yi Səfəvi"-nin məlumatına görə, Mustafa paşa bu əmrin icrasını öz boynuna götürmək istəsə də, əvvəlcə Şahbaz paşanın rəhbərliyi altında bir qoşun dəstəsinin Sultan Muradın ardınca göndərilməsi məqsədəuyğun bilindi. Mustafa paşa da sonradan onun ardınca hərəkət etməli idi. Bu mənbənin məlumatına görə, Şahbaz paşa 5 min nəfərlik dəstəsi ilə Ərzincan yaxınlığında Sultan Murada çata bildi. Burada onların dəstələri arasında döyüş baş verdi. Sultan Murad bu döyüşdə Şahbaz paşanın dəstəsinə heç bir şans vermədi və qısa bir zaman ərzində Şahbaz paşanın dəstəsi məhv edildi. Onun özü isə ağır yara alaraq dəstəsinin tör-töküntüləri ilə Mustafa paşanın yanına qayıtdı. Məğlubiyyətinin səbəbini açıqlamaqla Şahbaz paşa Mustafa paşaya çatdırdı ki, 30 minlik qoşun dəstəsi ilə bəlkə Sultan Murada üstün gəlmək olar. Mustafa paşa da 30 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Sultan Muradı ələ keçirməyə yollandı. Sultan Murad onun üstünə daha böyük qüvvə gələcəyinə şübhə etmirdi. Çünki Sultan Səlim öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün taxt-taca iddialı olan Sultan Muraddan əl çəkəcəyi inandırıcı deyildi. Ona görə Sultan Murad Ərzincan yaxınlığında dayanmayıb Səfəvi hüdudlarına doğru hərəkətini davam etdirdi. O, irəliyə çaparlar göndərdi ki, Səfəvi sərhədində dayanan qüvvələri xəbərdar etsin. Həmin çaparlar yolda Nurəlinin 5 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə qarşılaşdılar. Nurəli də Sultan Muradın yanına öz çaparlarını göndərdi və ona tövsiyə etdi ki, qərarlaşdığı məkanda dayansın və

onlar birlikdə Sultan Səlimə qarşı müqaviməti davam etdirsinlər. Nurəli yetişəndən sonra əvvəlcə döyüşə girmədən Səfəvi hüddudlarına doğru irəliləmək qərara alındı. Amma sonradan Mustafa paşanın qoşun bölmələrinin yaxınlaşması xəbəri alınanda döyüşə girməkdən başqa bir çarə qalmadı. Mustafa paşanın göndərdiyi dəstə Məhəmməd paşanın rəhbərliyi altında idi. Nurəlinin təkidi ilə Sultan Muradın dəstəsi kənara çəkilib müşahidəçi mövqeyi tutdu. Döyüşün ağırlığını Nurəlinin rəhbərliyi altında olan qızılbaş dəstəsi öz üzərinə götürdü və elə bu dəstə də döyüşdə üstün gəldi. Nurəli bu döyüşdən sonra Sultan Muradı Kəmax qalasına gətirdi. O istəyirdi ki, Sultan Murad qışı bu qalada qalsın, sonra Şah İsmayılın yanına yollansın. Sultan Murad isə bununla razılaşmadı və bir gecə Nurəlidən xəbərsiz Kəmaxı tərk edərək Səfəvi hüddudlarına doğru hərəkətə başladı (63).

Sultan Muradın İsfahana yollandığı məlum olanda Sultan Səlim yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayıl məktub yazdı və onun geri qaytarılmasını istədi. Həmin məktubda deyilirdi: "Şeyx oğlu Şah İsmayıl məlum olsun ki, möhtərəm atamızın gücü qalmamışdı və siz də bir dəfə Türkünistan padşahı Şeybək xanın başını, bir dəfə Çingiz xanın bayrağının bir şaqçasını, bir dəfə Əbülkeyir xanın qərqərəsini ona göndərirsiniz və onu aldadırdınız. Onun isə artıq zəkası qalmamışdı, tədbirsiz idi və bu oyunlardan vahimələnirdi. Biz hümayun sizin qəhr əməllərinizə görə onu padşahlıqdan azad etdik, dövlət iqbalı ilə Qeysər taxtına arxalanaraq yola düşdük ki, keçmiş intiqamlar sizdən alınsın. Hər halda bu vaxtlarda biz cənabların qardaşı oğlu Sultan Murad saray xidmətindən üz döndərərək sizin yanınıza gəlmişdir. Onu qolu bağlı şəkildə bizim yanımıza göndərin və fərman verin ki, sizin xidmətçiləriniz bizim olmuş Diyarbəkər vilayətindən əl çəkib bizim xidmətçilərimizə tapşırınsınlar. Bizim aramızda möhkəm olan dostluq düşmənçiliyə çevrilməsin. Yoxsa müharibəyə hazır olun ki, biz dərya kimi dalğalanan Rum qoşunları ilə sizin üstünüzə gəlirik" (64).

Göründüyü kimi, Sultan Səlim yalnız Sultan Muradın geri qaytarılmasını tələb etmirdi. O həm də Şah İsmayıldan Diyar-

bəkrin geri qaytarılmasını tələb edirdi. Əks təqdirdə isə onu müharibə ilə qorxudurdu. Şah İsmayıl ona qarşı ünvanlanmış bu təhdidlərdən və kobud ifadələrdən son dərəcə qəzəbləndi və Osmanlı sarayının elçisi vasitəsilə Sultan Səlimə öz cavabını göndərdi. "Aləmara-yi Səfəvi" əsərində Şah İsmayılın Osmanlı şahzadəsi Sultan Muradı geri verməyəcəyi ilə bağlı Sultan Səlimə yazdığı məktubun məzmunu belə açıqlanmışdır: "Ata qatili, səadətəsiz Rum padşahı Sultan Səlimin iki kəlməlik mənasız məktubu biz hümayuna yetişdi, məzmunu aydın oldu. Valideyninizin ağılsızlığı, Şeybək xanın başının və Çingiz xan bayrağının bir şaqqasının və Əbülxeyir xanın qərqərəsinin göndərilməsi barəsində və onların vahiməsi barəsində yazmışdınız. Səltənət pənahı olan atanız səadətli və fikirləşən bir adam idi. O bilirdi ki, biz hümayuna qarşı kim üz çevirsə yerlə yeksan olacaqdır. İndi sizin damağınızda düşmənçilik küləyi yer tapıb, inşallah-təali ki, sizin mübarək olmayan başınızı həzrət əmir əl-möminin Xeybəri yaran qolunun gücü ilə üzərək Portuqala göndərəcəyəm. Buyurmuşdunuz ki, Diyarbək vilayətini sizin xidmətçilərinizə təhvil verim. Çünki sizə mənsub olmuş mülkdür. Diyarbək sizin atanızın işğalı altına düşməmişdi və biz hümayun (bu vilayəti) ondan almış olaq. Diyarbəkri Uzun Həsənin övladlarından olan Əlaüddövlə Zülfüqar almışdı və biz hümayun da sizin cəddinizin və əcdadlarınızın bac-xərac verdiyi Əlaüddövlədən qılınc gücü ilə almışıq. Sizin haqqınız çatmır ki, biz hümayundan Uzun Həsən övladlarının vilayətini istəyəsiniz. Sultan Muradın göndərilməsi barəsində yazmışdınız. O, elə bir dərgaha pənah gətirmişdir ki, həmişə aləmin padşahları bu dərgaha sığınmışlar və indi də sığınmaqdadırlar ki, biz hümayunun qonağı olsunlar. Heç kəs öz qonağını evindən qovmayıb və siz bu tərəfə iradə göstərsəniz bəlkə görüşümüz baş tutdu" (65).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sultan Muradın geri qaytarılması haqqında Sultan Səlimin tələbləri Şah İsmayıl tərəfindən qəbul edilmədi. Başqa sözlə, Şah İsmayıl Sultan Səlim tərəfindən mövcud ola biləcək təhlükədən çəkinmədiyini nümayiş etdirdi. Bununla, Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasındakı gərgin olan münas

sibətlər daha da gərginləşdi və bu gərginlik müharibə təhlükəsini daha da yaxınlaşdırdı.

Bu təhlükənin qarşısının alınması yollarından birini Şah İsmayıl Osmanlı daxilində hərə-mərcliyin gücləndirilməsində gördü. Ona görə də hələ Sultan Səlimin taxt-taca sahib olması ərəfəsində Osmanlı daxilində yeni bir üsyanın qalxmasına rəvac verildi. Həmin üsyana Şah İsmayılın xəlifələrindən biri olan Nurəli rəhbərlik edirdi. Yuxarıda "Aləmara-yi Şah İsmayıl" və "Aləmara-yi Səfəvi" əsərlərinə istinadən verilmiş məlumatlarda Nurəlinin Osmanlı daxilinə gəlişi Sultan Muradın xahişi əsasında baş verdiyi bildirilsə də, əslində, Nurəli Osmanlı daxilində hələ taxt-tac uğrunda çəkişmələr gərginləşdiyi bir vaxtda gəlmişdi.

Elmi-tarixi ədəbiyyatda Nurəlinin şəxsiyyəti ilə bağlı müxtəlif fərqli məlumatlarla rastlaşmaq mümkündür. Bəzi məlumatlarda Nurəli Ərzincan hakimi göstərilmişdir və 1512-ci ildə, Sultan Səlimin hakimiyyətə gəlişindən əvvəl onun Anadoluda qarışıqlıq yaratmaq barəsində Şah İsmayıldan göstəriş aldığı bildirilir (66). Bir araşdırmada bildirilir ki, Sultan Bayəzidin dünyasını dəyişməsindən sonra yaranmış vəziyyətdən Şah İsmayıl Osmanlı ərazilərinin işğalı üçün yararlanmağa çalışdı və ona görə də sərdarlarından biri olan xəlifə Nurəli Rumlunu Osmanlı ərazisinə göndərdi (67). Başqa bir məlumata görə isə, Sultan Səlimin Səfəvi dövlətinə qarşı təcavüzkarlığının səngidilməsi üçün Şah İsmayıl Nurəlini Anadoluya göndərdi ki, orada üsyan qaldırsın (68).

Yəni mövcud olan məlumatların çoxu Nurəli hərəkatının Şah İsmayılın təhriki ilə başladığını bildirir. Şahqulu üsyanını dəstəkləmədiyi halda Şah İsmayılın Nurəli üsyanını dəstəkləməsi heç şübhəsiz ki, Osmanlı daxilində cərəyan edən proseslərlə, Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində baş verən və gözlənilən dəyişikliklərlə bağlı idi. Mövcud məlumatlara görə, Nurəli üsyan təşkilatçısı kimi Anadoluya göndəriləndə Şah İsmayıl onun vasitəsilə Anadolu sufilərinə məktub da göndərmişdi. Həmin məktubda deyilirdi: "Yüksəkdən yüksək olan bu sülalənin Rumda sakin olan pak etibarlı sufilərinə elan edirik ki, bu zamanda biz hamısı məsum olan həz-

rət imamların - onlara salam olsun - buyuruğuna əsasən Məhəmməd zərbinə və "Əliyyə-Vəliyullah" təbilini nəvazişlə səsləndirib xüroc etmişik (hərəkata başlamışığı - red.) və on iki imamın məzhəbinə rəvac verib əksər sünni və kafir padşahlarını və dikbaşlarını həlak edib torpağa tökmüşük, haqq məzhəbin yolunda çalışmışığı və çalışmaqdayıq. Və hal-hazırda əsil-nəsillikə Şah-i Mərdanın şiələrindən olan Nurəli xəlifəni zati-alilərimizin nəyibi kimi o tərəfə rəvan edirik. Gərəkdir ki, bu yüksək sülalənin saf fikirli sufiləri onu özlərinin birbaşa xəlifəsi hesab edib onun itaətindən boyun qaçırmasınlar və əgər bir kimsə ona itaət etməzsə həmin şəxs zati-alilərimizin itaətindən boyun qaçırması olacaqdır" (69).

Mənbələrdə mövcud olan məlumatlara görə, Nurəli Anadoluda Şah İsmayılın xəlifəsi kimi sevinclə qarşılandı və burada onun başlamağı istədiyi hərəkata yaxından dəstək verildi. Bu məqam mənbələrdə belə təsvir edilmişdir: "Nurəli xəlifənin Ruma gətməsi xəbəri sufilərə çatdıqda 10 minə qədər sufi onun başına cəm oldu. Nurəli xəlifə hökmdarın başmağını sufilərin yanına aparmışdı və onlar o başmağı öpüb gözlərinin üstünə qoyub dedilər ki, xoş olsun sizin halınıza ki, hər gün mürşidi-kamilin didarını görürsünüz. Məktubu açdıqda çoxlu ehsanlar tökdülər, az qaldı ki, öz canlarını ehsan etsinlər və daha sonra o məktub oxunduqda hamısı birdən yerlərindən qalxdılar, bəziləri xəlifənin ayağını öpürdü və bəziləri onun əlini öpürdü və deyirdilər ki, əmr mürşidi-kamilin əmridir ki, biz sənə xidmət edib başımızı sənənin yolunda qoyaq" (70).

Nurəlinin üsyanının başlanması üçün də əslində, Anadoluda bir ictimai-siyasi zəmin mövcud idi. Bir tərəfdən burada çoxlu sayda Səfəvi sufiləri var idi və onların Səfəvi dəyərlərinə dərin etiqadı mövcud idi. Bu insanlar sufi dəyərləri ətrafında birləşməyə və əməli işlər görməyə hazır idilər. Digər tərəfdən də həyat şəraitinin dözülməzliyi, ölkə daxilində şahzadələr arasında davam edən çəkişmələr və bunun xalqa gətirdiyi bəlalar Anadolu şiələri arasında bütün ümidlərin Şah İsmayılın bağlanması ilə yol açdı. Mövcud şəraitdən istifadə etməklə Nurəli ətrafına xeyli sayda sufi toplaya

bildi və bununla da qaldırmaq istədiyi üsyan üçün özünün canlı qüvvəsini təmin etdi.

Məlumatlara görə, Nurəli əvvəlcə Səfəvi sərhədlərinə yaxın olan məntəqələr üzərinə hücum etdi və nəticədə, Qarahisarla Malatyanı ələ keçirdi. Sonra da həmin məntəqələrdə Şah İsmayılın adına xütbə oxutdurdu. Bu hadisə o zaman baş verdi ki, Sultan Səlimin hakimiyyət uğrunda qardaşları ilə apardığı mübarizə ən yüksək həddə çatmışdı. Belə bir məlumat mövcuddur ki, Sultan Səlim tərəfindən öldürülən qardaşı Sultan Əhmədin oğlu Sultan Murad da məhz bu vaxtlarda rəhbərliyi altında olan 10 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Nurəliyə qoşulmuş və hətta Tokat şəhərinin ələ keçirilməsində iştirak etmişdi (71).

Nurəlinin ətrafına toplaya bildiyi qoşun dəstəsinin böyük bir hissəsini Varsaq, Əfşar, Qaramanlı, Turqudlu, Bozuklu, Təkalu, Həmidli soylarından olan sufilər təşkil edirdilər. Nurəlinin Şah İsmayıl adından çağırış etməsi və fəaliyyətə başlaması bu boylara mənsub olanlar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdı və onlar da əməli fəaliyyətə meydan vermişdilər. Qarahisarın ələ keçirilməsi və orada Şah İsmayıl adına xütbə oxunması Səfəvi təriqətinə bağlı olan digər soylar arasında da bir coşğunluq yaratmışdı və bunun nəticəsi idi ki, Sivas, Amasiya və Tokat ətrafından əlavə olaraq 20 min nəfər toplanaraq Nurəlinin qoşunlarına qatılmışdılar. Osmanlı ərazisində yaşayan kürd və türkmən soylarından xeyli sayda kö-nüllünün Nurəlinin hərəkətinə qoşulması haqqında məlumatlar mövcuddur. Nurəlinin geniş bir ərazidə üsyan qaldırması hakimiyyət uğrunda mübarizəsini gücləndirmiş Sultan Səlim tərəfindən də həyəcanla qarşılandı və əvvəlcə Malatiya valisi Faiq paşanın rəhbərliyi altında üsyançılara qarşı qoşun dəstəsi göndərdi. Lakin Faiq paşa ona həvalə edilmiş vəzifəni icra edə bilmədi və Nurəli üsyançılarını məğlub olaraq geri çəkilməli oldu. Mövcud olan məlumatlardan aydın olur ki, Tokat şəhərinin əhalisi Nurəli hərəkətinə heç də rəğbətlə yanaşmırdı. Görünür ona görədir ki, əhali üsyançıların şəhərə daxil olmaması şərti ilə Şah İsmayılın adına xütbə oxunmasına razı olmuşdu. Sonradan Sultan Muradın

dəstəsi ilə birləşən Nurəli yenidən Tokat şəhəri üzərinə yeridi. Şəhər əhalisi üsyançıları bu dəfə də şəhərə buraxmaq istəməsələr də, Nurəli qoşunlarının qarşısında uzun müddət davam gətirə bilmədi. Nurəli üsyançı qoşunlarla Tokata daxil ola bildi. Tokatı alandan sonra Nurəli Ərzincana tərəf çəkildi. Bu zaman üsyançılar çox da böyük olmayan bir neçə hökumət dəstələri ilə qarşılaşdılar və həmin dəstələrə də üstün gəldilər. Nurəli üsyanının nəzarət altından çıxmasına imkan verməmək üçün Sultan Səlim daha böyük bir dəstəni bu üsyanın yatırılmasına cəlb etdi. Üsyançılar üzərinə göndərilən bu qoşun dəstəsinə Sinan paşa rəhbərlik edirdi. Sinan paşa ilə Nurəli arasında qarşılaşma Qoyluhisar yaxınlığında baş verdi. Bu qarşılaşmada da üsyana qoşulmuş olan sufilər fədakarcasına vuruşdular və Sinan paşanın dəstəsinə üstün gəldilər. Sinan paşa özü isə bu döyüşdə dünyasını dəyişməli oldu. Gərgin döyüş zamanı Osmanlı qoşun dəstəsindən 1500 nəfərin öldürüldüyü və onların başları kəsilərək Səfəvi sarayına göndərildiyi bildirilirdi. Lakin bu qələbədən sonra Nurəli üsyanının dayandırılması qərara alındı. Bunun nə ilə bağlı olması haqqında mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda yetərinə məlumat mövcud deyildir. Sinan paşa dəstəsi üzərindəki qələbədən sonra Nurəli Ərzincana və oradan da Səfəvi hüduclarına çəkildi (72).

İlk baxışdan Sinan paşa üzərində Nurəli üsyanının ən böyük qələbəsi bu hərəkətin daha da genişlənməsinə təkan verə bilərdi. Amma Nurəli üsyanı genişləndirməyib Osmanlı ərazilərini tərk etdi. Çox güman ki, Nurəli hərəkətinin rəhbərləri bu hərəkətin gələcəyinin olmadığını yaxşı görürdülər və ona görə də üsyanın davam etdirilməsini məqsəduyğun saymadılar. Çünki hakimiyyəti yenidən əlinə keçirmiş Sultan Səlim də kifayət qədər möhkəmlənməkdə idi və onun tərəfindən bu üsyanın genişlənməsinə imkan veriləcəyi inandırıcı deyildi. Üsyanın ciddi müqavimətlə rastlaşmadan dayandırılması Şah İsmayıl tərəfindən ona dəstək verilməməsi ilə də bağlı ola bilərdi. Şahqulu üsyanının təcrübəsi də göstərdi ki, Osmanlı daxilindəki şiə-sufi elementlərinin hələ Osmanlı dövlətini çökdürəcək qədər qüdrəti yox idi və ona görə də

Nurəli üsyanı dayandırılmalı oldu. Sultan Səlim isə Osmanlı ərazisində baş verən üsyanlardan ciddi nəticə çıxardı. Bu üsyanlar Osmanlı dövləti daxilində vəziyyətin heç də sabit olmadığını və Osmanlı dövləti daxilində Səfəvi dövlətinə rəğbətli olan bir ictimai toplumun mövcud olduğunu nümayiş etdirdi. Mövcud məlumatlara görə, bu toplum Anadolu əhalisinin böyük bir hissəsi idi və onlar şiə məzhəbinə mənsub idilər. Bu toplum şiəliyi Səfəvi xanəqahının təbliğatı və bu xanəqaha olan inam nəticəsində qəbul etmişdilər. Səfəvi təriqətinə mənsub olan sufilerdə Səfəvi xanədanına, o cümlədən Şah İsmayıl ilə bağlılıq və sədaqət xeyli güclü idi və ona görə bu topluma qarşı münasibət Sultan Səlim tərəfindən çox sərtləşdirildi.

4. Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin gərginləşməsinin səbəbləri

Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin gərginləşməsi məsələsinin səbəblərini araşdırarkən və bu səbəbləri qruplaşdırarkən görmək olar ki, məzhəb və dini təəssübkeşlik məsələləri həmin gərginləşmənin mühüm səbəblərindən biridir. Sadəcə məzhəb fərqliliyi deyil, bu məzhəbin və bütünlükdə dinin siyasətin xidmətinə gətirilməsi iki dövlət arasında kəskin qarşıdurmağa yol açdı. Səfəvi və Osmanlı dövlət rəhbərlərinin, bu dövlətlərin din xadimlərinin iddialı mövqeyi ilə məzhəblər arasındakı dözümsüzlük siyasi dözümsüzlüyə yol açmışdı. Əslində, bu, həmin dövlətlərin rəhbərliyi tərəfindən məqsədyönlü şəkildə seçilmiş bir ssenari idi və bu dözümsüzlük siyasi məqsədlərin əldə edilməsinə xidmət edirdi. Osmanlı ərazisində isə Osmanlı dövlət maraqlarına əks mövqe tuta biləcək və iki dövlət arasında müharibə başlayacağı təqdirdə Səfəvi dövlətini dəstəkləyəcək fərqli məzhəb tərəfdarlarının sayı deyildiyi kimi, xeyli çox idi. Təriqət baxımından Anadolu ərazisindəki sufilər Şah İsmayılın müridləri hesab olunurdular. Bu müridlər də öz mürşidlərinin fitvalarını icra etməyi özlərinin dini-mənəvi borcu sayırdılar. Şah İsmayıl bu müridlərini istədiyi vaxt

ayağa qaldırıb Osmanlı dövlətinə qarşı müəyyən təzyiq göstərə bilərdi və bunun artıq təcrübəsi də mövcud idi. Şahqulu və Nurəli üsyanları göstərdi ki, Şah İsmayılın Osmanlı dövləti daxilində güclü ictimai-siyasi dayağı var. Bu dayaq o qədər güclü idi ki, onun vasitəsilə Osmanlı hakimiyyətinə təsir də göstərmək olardı. Özü də davamlı olaraq bu dayağın gücləndirilməsi istiqamətində iş də görülürdü. İstər Şah İsmayıl tərəfindən, istərsə də Səfəvi xanəgahı tərəfindən Osmanlı ərazisinə xəlifələr göndərilir və onlar da sufilər və müridlər arasında məzhəbin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi ilə məşğul olurdular. Onların təsiri elə güclü idi ki, yuxarıda qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, Osmanlı ərazisindən xeyli sayda sufi Səfəvi hüduklarına köç edirdilər. Bu köç geniş miqyas alanda məlum olduğu kimi, Sultan Bayəzid də onun qarşısının alınması ilə bağlı fərman verməli olmuşdu. Şiə təsiri Osmanlı daxilində o dərəcədə güclənməkdə idi ki, hətta sultan ailəsinin üzvləri də bu təsire mübtəla olurdular. Konkret olaraq Sultan Əhmədin və Sultan Muradın şiəliyə münasibəti buna misal ola bilərdi. Yəni yad sayıla biləcək dini-siyasi ideologiya Osmanlı saray mənsublarına belə təsirsiz qalmırdı (73).

Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında ixtilafların dərinləşməsinə məzhəb fərqliliyinin olması və sünni məzhəbinə mənsub olanların Səfəvi daxilində təqib edilməsi və Osmanlı daxilindəki şiələrdən siyasi məqsədlərlə istifadə edilməsi Şah İsmayılın həm Sultan Bayəzidlə, həm də Sultan Səlimlə məktublaşmasında da öz əksini tapmışdı. Osmanlı dövləti sərhədləri hüdudunda Səfəvi şiə dövlətinin yaranmasını və möhkəmlənməsini öz təhlükəsizliyi üçün təhdid hesab edirdi və ona görə də bu təhdidlərin aradan qaldırılması üçün sərt tədbirlərə belə əl atmaqdan imtina etmirdi.

Dini amildən Osmanlı dövlətinin daxili vəziyyətinə təsir göstərmək üçün çox səmərəli şəkildə istifadə edilirdi. Səfəvi xəlifələri vasitəsilə Osmanlı daxilində Osmanlı sarayını narahat edəcək bir ab-hava yaradılırdı. Sultan Səlimin hakimiyyətinin ilk vaxtlarına aid olan bir sənəddə deyilirdi ki, 10 min nəfərdən artıq adam xəlifə İsa oğlu adlanan bir mülhədin ətrafında birləşərək kəndləri

və yaşayış məntəqələrini talan edirlər, insanları öldürürlər, əmlaklarını talan edirlər. Həmin sənədə görə Amasiyada da 20 min nəfər sufi toplaşaraq müsəlmanları öldürmüş və sonra Sultan Murada birləşərək öz talanlarını davam etdirmişdilər (74).

Osmanlı hakimləri və şünni ruhaniləri şiələri mülhəd adlandırır və onlara qarşı mülhəd kimi davranmasını tələb edirdilər. Yəni əslində hakim qüvvələr və sünni toplum tərəfindən şiələrə düşmən münasibət bəslənilirdi və onlara qarşı sərt tədbirlərin həyata keçirilməsini də tələb edirdilər. Bununla bağlı Osmanlı müftiləri də müxtəlif fitvalar verir və şiələrə qarşı daha sərt tədbirlərin həyata keçirilməsini istəyirdilər. Əslində, Sultan Səlim də belə fitvaların verilməsinə tərəfdar idi. Çünki bu fitvalar onun Osmanlı dövlətinin və taxt-tacının təhlükəsizliyi üçün ciddi təhdid olan Anadolu sufilərinin neytrallaşdırılması üçün dini bazanı təşkil edirdi. Bu məsələdə dinin dəstəyini qazanmaq isə Sultan Səlim üçün ictimai dəstək qazanmaq, sufilərin istinad yeri olan Səfəvi dövlətinə qarşı mübarizə üçün ölkə dəstəyini qazanmaq demək idi. Sultan Səlim dövrünün tanınmış müftilərindən biri olan müfti Həməzə əfəndi ölkə şiələrinə qarşı belə bir fitva vermişdi: "...Müsəlmanlar, bilin və agah olun, bu tayifeyi qızılbaş ki, rəisləri Ərdəbil oğlu İsmayıldır, Peyğəmbər əleyhüssəlam şəriətini və sünnətini və dini islam və elmi dini və Qurani mübini istihfaf etdikləri və daha Allah-Taalanın haram qıldığı günahlara halaldır dedikləri və istihfafları və Qurani-Əzimi və Mushafları və kütubi-şəriəti təhqir edib oda yaxdıqları və daha üləməyə və süləhaya ihanət edib qırıb məscidləri yaxdıqları və rəislərini məbud yerinə qoyub səcdə etdikləri və daha həzrəti Əbu Bəkr radiyullahü ənhu və həzrəti Ömər radiyullahü ənhü söyüb xilafətlərini inkar etdikləri və daha Peyğəmbərimizin xanımı Aişə anamıza (radiyullahü ənhuya iftira edib) söydükləri və daha Peyğəmbərimizin əleyhüs səlati vəssəlam şəriini (şəriətini) və dini-islamı götürməyə qəsd etdiklərini və felləri bu fəqir qatında və baqi üləmə dini-islam qatlarında (təvatürlə) məlum və zahir olduğu səbəbdən bir daha şəriətin hökmü və kitablarımızın nəqli ilə fitva verdik ki, ol zikr olu-

nan tayfa kafirlər və mühlədlərdir və daha bir kimsə ki, anlayıb və meyl edib ol batil dinlərinə razı və müavin olalar, onlar da kafirlər və mühlədlərdir. Bunları qırıb camaatlarını dağıtmaq (cəmi müsəlmanlara) vacib və fərzdır. Müsəlmanlardan ölənlər səid və şəhid cənnəti alidədirlər. Onlardan ölənlər or və həqir, cəhənnəmin dibindədirlər. Bunların halı kafirlərin halından əşəddü əkbahdır. Zira bunların boğazladıqları və hətta seydləri (kəsilən və ov edilən heyvanlar və quşlar nəzərdə tutulur - red.) gərəksə doğulanla, gərəksə ök ilə və gərəksə kəlb ilə olsun murdardır. Və daha nikahları gərəksə daxildən və gərəksə qeyrdən olsunlar batildir. Daha bunlar kimsədən miras yemək yoxdur. (Bir nahiyə əhli ki, bunlardan ola) Sultani İslam əzzelləahu ənsarehu üçün vardır ki, bunların (ricalların qətl edib) mallarını və nisalarını və övladlarını güzətü İslam arasında qismət edə və bunların bəədən əxz tövbələrinə və nədamətlərinə iltifat və etibar olunmayıb qətl oluna və daha bir kimsə ki bu vilayətdə olub onlardan olduğü bilənə və yaxud onlara gedərkən tutulub qətl oluna və bilcümlə bu tayfa həm kafirlər və mühlədlərdir və həm əhli-fəsaddır, iki cəhətdən qətləri vacibdir" (75).

Osmanlı daxilində şiələr haqqında bu məzmunlu fitvalar çoxlu sayda verilmişdi və Şah İsmayıl tərəfdarları, əslində, islamın düşməni adlandırılmaqla onların qətl edilməsi halal sayılmışdı. Osmanlı taxt-tacı və islam üçün bir "bəla" sayılan şiəliyin birdəfəlik aradan qaldırılmasını isə Sultan Səlim şiəliyin kökünün kəsilməsində, Səfəvi dövlətinə ciddi zərbə vurulmasında görürdü. Yəni bu dini-ideoloji təhdidin aradan qaldırılması Sultan Səlimin Şah İsmayıla qarşı müharibə başlamasının ciddi səbəblərindən biri oldu.

Osmanlı və Səfəvi münasibətlərinin gərginləşərək müharibə səviyyəsinə çatmasının mühüm səbəblərindən biri də heç şübhəsiz ki, siyasi səbəb idi. Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasındakı münasibətlər bölgədə günü-gündən möhkəmlənməkdə və güclənməkdə olan iki böyük dövlətin siyasi baxımdan kəllə-kəlləyə gəlməsi idi. Onların bir-birinə qarşı mübarizəsi mövcudluğun qorunub saxlanması uğrunda aparılan mübarizəyə çevrilmişdi. Bu dövlətlərin

hər ikisi eyni ərazilərə, hər ikisi islam aləmində liderliyə və hər ikisi də bölgənin liderliyinə iddialı idilər. Ona görə onlar bir-birini qəbul edə bilmirdilər. Hətta Sultan Səlimin Osmanlı taxtına çıxmasından sonra Rusiya, Misir, Macarıstan və s. kimi dövlətlər öz nümayəndələrini göndərərək onu təbrik etsələr də Şah İsmayıl onu təbrik etmədi. Daha doğrusu, rəsmən onu tanımadı. Şah İsmayıl onun hakimiyyətini nəinki tanımadı, Osmanlı taxtına iddialı olan və Sultan Səlimin yerinə hakimiyyət uğrunda mübarizə apararaq Sultan Muradı öz himayəsi altına aldı və bununla onun Sultan Səlimə qarşı mübarizəsini dəstəkləmiş oldu. Osmanlı ərazisində üsyanların qaldırılması həm də siyasi məsələ idi və bununla Səfəvi dövləti və Səfəvi xanəqahı Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə siyasi müdaxilə edir və Osmanlı daxilində sərfəli bir hakimiyyətin formalaşmasını istəyirdilər. Yəni Sultan Səlimin hakimiyyətinin devrilməsi və onun yerinə Səfəvi xanəqahına bağlı olan qüvvələrin hakimiyyətə gətirilməsi heç də məqsəddən kənar deyildi. Bu qarşıdurma həm də qarşılıqlı şəkildə biri-digərinin ərazisinin ələ keçirilməsi planları ilə müşayiət olunurdu. Osmanlı dövləti Səfəvi ərazilərini öz hüduqları tərkibinə daxil etmək istəyirdi və bu istiqamətdə sərhəd qarşıdurmaları da baş verirdi. Eyni zamanda Səfəvi dövləti də qərb sərhədləri boyunca Osmanlı ərazilərini öz hüduqları tərkibinə daxil etmək istəyirdi. Səfəvi sarayı üçün Türkünstanı və Əfqanıstanın böyük bir hissəsini öz hüduqları tərkibinə daxil etdikdən sonra Osmanlı dövləti hesabına əraziləri genişləndirmək xeyli cazibəli görünürdü. Yeni ərazilərin tutulması hər iki tərəf üçün yalnız sərhədlərin genişləndirilməsi məqsədi daşımırdı. Sərhədlərin genişləndirilməsi həm də sərhəd xətti boyunca təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından hərbi əhəmiyyət kəsb edirdi. Şahqulu və xüsusilə də Nurəli üsyanından sonra Səfəvi sərhədlərinə yaxın məntəqələrin dağıdılması da Osmanlı hakimlərində Şah İsmayılə qarşı müharibə başlamaq əminliyi yaratmışdı. Çünki bu yolla Səfəvi dövlətinin birbaşa iştirakı və ya təhriki ilə baş verəcək yeni müharibə dağıntılarından sığortalanmaq mümkün ola bilərdi (76).

Nurəli və Şahqulu üsyanları vasitəsilə Osmanlı ərazilərinin Osmanlı sarayının nəzarəti altından çıxarılması halları Osmanlı sarayı tərəfindən ərazilərin işğalı kimi qiymətləndirilirdi və həmin ərazilərin yenidən nəzarət altına gətirilməsi üçün kifayət qədər böyük itkilər verilmiş və dağıntılar yaradılmışdı. Sultan Səlim hakimiyyət başına gələndən sonra yeniçəri qüvvələrinin rəhbərləri və sərkərdələrini toplayaraq onların qarşısında Osmanlı ərazilərinə göz dikən, Osmanlı işlərinə müdaxilə edən səfəviləri, konkret olaraq Şah İsmayılı Osmanlı dövləti üçün böyük təhlükə adlandırdı və bu təhlükənin aradan qaldırılması üçün heç bir vəchlə süstlük göstərməyəcəyini bəyan etdi. Qarşılıqlı yazışmalarda da bu münasibəti müşahidə etmək mümkün idi. Sultan Səlim hakimiyyət başına gələn kimi saray daxili mübarizələri və çəkişmələri yoluna qoyduqdan sonra bütün diqqətini Şah İsmayıl ilə olan münasibətlərin aydınlaşdırılmasına yönəltdi. Bu isə onun müharibə seçimi etməsi demək idi. Sultan Səlim hakimiyyətin əldən getməsi və ya bölünməsi üçün öz qardaşlarına güzəştə getmədiyi halda, Şah İsmayıl təhlükəsinə qarşı biganə qalacağı real deyildi və öz siyasətində də bunu ortaya qoydu.

Osmanlı sarayı Səfəvi təsirlərinin zəiflədilməsi və qarşısının alınması üçün Sultan Səlimin müharibəyə başlamasından əvvəl bir sıra konkret tədbirlərə əl atdı. Əslində, bu tədbirlər Səfəvi dövləti ilə müharibəyə hazırlığın tərkib hissəsi idi və onların həyata keçirilməsi ilə Osmanlı daxilindəki vəziyyətin sabitləşdirilməsinə yeni bir cəhd göstərildi. Bu tədbirlərdən biri Osmanlı-Səfəvi sərhəd xətti boyunca Səfəvi təsirlərinin azaldılması və sərhəd xəttinin təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi ilə bağlı idi. Həmin məqsədlə sərhəd xətti boyu məskunlaşan və Səfəvi təsirləri altında olan soy-lar Osmanlı dövlətinin içərilərinə köçürüldü və sərhəd xəttinə sünni əhali məskunlaşdırıldı. Bundan başqa vilayət hakimləri, eləcə də yerli hakimlər arasında səfəvilərlə əlaqəsi olanlar, həmçinin səfəvilərə rəğbətli olanlar vəzifələrindən kənarlaşdırıldılar və onların yerinə daha etibarlı adamlar təyin edildilər. Sərhəd xəttindən gediş-gəliş məsələsi daha ciddi nəzarət altına alındı. Səfəvilərə

meylli və rəğbətli olan Osmanlı təbəələrinin Səfəvi hüdudlarına daxil olmasının qarşısı alındı. Nəhayət, səfəvilərlə əlaqəsi olan, səfəvilərin təbliğatını aparan adamların təqibi gücləndirildi. Bu sahədə fəallıq göstərənlər həbs edilərək zindanlara atıldı (77).

Sultan Səlimi Səfəvi dövləti ilə müharibə seçimi etməsinə gətirib çıxaran səbəblərdən biri də bölgədə Osmanlı dövlətinin maraqlarına cavab verməyən beynəlxalq münasibətlərin formalaşması idi. Xüsusilə, Səfəvi-Misir ittifaqının yaranması və güclənməsi Osmanlı dövlətinin maraqlarına heç də cavab vermirdi və onun üçün real təhdidə çevrilmişdi. Bölgənin böyük və nüfuzlu dövlətlərindən olan Misir həm də islam dünyasının mərkəzi sayılırdı. Çünki islam müqəddəsləri olan Məkkə və Mədinə bu dövlətin tərkibində idi və bu baxımdan Misirin bölgədə xüsusi yeri və çəkisi var idi. Lakin Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin XVI əsrin əvvəllərində güclənməsi və Misir hakimlərini bu dövlətlərə qarşı ehtiyatlı siyasət yeritmək məcburiyyəti qarşısında qoyurdu. Bu dövlət həm Osmanlı ilə, həm də Səfəvi ilə sərhəddə yerləşirdi və həmin dövlətlərin öz hüdudlarını genişləndirmək üçün izlədiyi siyasət Misir hakimləri tərəfindən narahatçılıqla izlənilirdi. Ona görə Misir hakimləri hələ Sultan II Bayəzidin hakimiyyəti illərində Osmanlı dövləti ilə yaxın münasibətlər qurmaq və bununla Misiri kənar hücumlardan daha etibarlı qoruya bilmək üçün bir neçə cəhd göstərdilər. Lakin bu cəhdlər bir nəticə vermədi və Misirlə Osmanlı dövləti arasında qarşılıqlı maraqlara cavab verəcək münasibətlər qurulmadı. Belə olanda, Misir hakimləri bölgənin daha böyük bir fatehi olan Şah İsmayıl ilə yaxınlaşmaq siyasətini qarşıya qoydular. Şah İsmayıl da belə münasibətlərin tərəfdarı idi və o, Türkünstan səfərindən sonra Misir Hakimi Qansu Quriya yazdığı məktubunda onu çox böyük səxavətlə tərifləyir və tövsif edirdi. Həmin məktubda deyilirdi ki, Şah İsmayıl elçisi "...şərəfətli varlığı ilə həqiqi sevgi əsaslarının artmasının səbəbkarı olmuş, səxavətli vücudunda səltənət və xoşbəxtlik parlaqlığını ehtiva edən əhdnamə və xilafəti təmsil edən aliməqamın, yəni əzəmətli sultan, ümmətlər arasında hökm edən, padşahların dayağı,

ədələt və insaf bayrağını ucaldan, zülm və zəlalətin əsaslarını kökündən qoparıb, sahib və dost Allah tərəfindən yardım olunan, səltənət, hakimiyyət, ədalət və səadətənin iftixarı Qansu Qurinin, - Allah qiyamətə qədər vücudunun bərəkəti ilə İslam bayraqlarını yüksəltsin, hüzuruna göndərilir" (78).

Misir hakimi Osmanlı dövlətinin fəthlik yürüşlərindən o dərəcədə ehtiyat edirdi ki, şiə məzhəbli Şah İsmayıl ilə ittifaqda olmaq yolunu tutmuşdu. Bu həm də onu göstərirdi ki, Şah İsmayıl üçün də dövlət maraqları məzhəb mənsubiyyətindən daha yuxarı idi və o da sünni məzhəbli bir dövlətlə ittifaq münasibətləri qurulmasında maraqlı idi. Mövcud məlumatlara görə, ikitərəfli münasibətlərin qurulması üçün Misir hakimi Əcəmi Cınağçı adlı elçisini Şah İsmayılın yanına göndərmişdi. Bu elçinin gətirdiyi məktubda Misir hakimi açıq şəkildə Şah İsmayılı Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaqa və Osmanlı dövlətinin mövcudluğuna son qoyulmasına çağırırdı. Belə bir siyasət Şah İsmayılın da maraqlarına cavab verirdi. Ona görə Şah İsmayıl da öz elçisini çoxlu sayda qiymətli hədiyyələrlə Misir hakiminin yanına göndərdi və bununla onun Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaratmaq təklifinə rəğbətlə yanaşdığını nümayiş etdirdi. Misir ilə Səfəvi dövləti arasında belə bir münasibətlərin formalaşması Sultan Səlim tərəfindən yaxından izlənilirdi. Ümumiyyətlə, Səfəvi dövləti daxilində cərəyan edən hadisələr Sultan Səlim tərəfindən ciddi nəzarət altında saxlanılırdı və bunun üçün Səfəvi daxilində Sultan Səlimin geniş casus şəbəkəsi mövcud idi. Bu şəbəkə vasitəsilə qısa zaman ərzində maraqlı doğuran məlumatlar Osmanlı sarayına çatdırılırdı. Bu casus şəbəkəsinin təşkilatlandırılmasında Səfəvi daxilində olan sünnilərdən də istifadə olunurdu. Sultan Səlim həmin şəbəkənin vasitəsilə nəinki Səfəvi dövləti daxilində baş verənlərdən, o cümlədən də Səfəvi-Misir münasibətlərindən xəbər tutur, həm də Osmanlı maraqlarına cavab verən qeyri-döğru məlumatların Səfəvi mənsublarına çatdırılmasına nail olurdu. Osmanlı sultanı üçün gizli deyildi ki, Səfəvi-Misir ittifaqı Osmanlı dövləti üçün ciddi təhlükədir. Bu təhlükənin aradan qaldırılmasının mümkün yollarından biri də Sə-

fəvi dövlətinə qarşı müharibə başlanmasında və bununla da, Osmanlı dövlətinə qarşı formalaşmış ittifaqın pozulmasına nail olunmasında görülürdü (79).

Sultan Səlim taxta çıxdıqdan sonra Avropa istiqamətində öz fəthlik yürüşlərini daha da genişləndirmək niyyətində idi. Amma bu yürüşlərin davam etdirilməsi və Avropada daha böyük ərazilərin ələ keçirilməsinə nail olunması üçün səltənətin şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyinə nail olmaq lazım idi. Səfəvi dövləti kimi böyük dövləti neytrallaşdırmadan Avropaya uzunmüddətli yürüşlərin həyata keçirilməsi mümkün deyildi. Bu məqamın özü də Osmanlı dövlətinin Səfəvi dövlətinə qarşı müharibə seçimini etməsini şərtləndirən məqamlardan biri idi.

Elmi-tarixi araşdırmalarda Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin səbəblərinə toxunarkən Diyarbəkər hakimi Məhəmməd xan Ustacının da təhrikçiliyindən söz açılır. Yuxarıda görüldüyü kimi, məhz Məhəmməd xan Ustacının məktubunu alandan sonra Şah İsmayıl öz elçilərini Sultan Bayəzidin yanına göndərmişdi. Bu məktub iddialı bir məktub idi və orada Osmanlı sultanına bir hörmətsizlik nümayiş etdirilmişdi. Şah İsmayıl hətta Osmanlı sarayını müharibə ilə və Osmanlı ərazilərinin ələ keçiriləcəyi ilə də təhdid edirdi. Doğrudur, Sultan Bayəzid bu məktuba dözümlü yanaşsa da, Sultan Səlim bu məktubla bağlı öz qəzəbini ifadə etməkdən çəkinməmişdi. Xan Məhəmməd Ustacılı eyni zamanda Sultan Səlimə də məktublar göndərirdi. Çünki Səfəvi dövlətinin qərb sərhədi boyunca yerləşən ərazilər məhz Trabzon hakimi olan Sultan Səlimin qoşun dəstəsinin talançı hücumlarından əziyyət çəkirdi. Xan Məhəmməd Ustacılı öz məktubunda təhqiramiz ifadələr işlətməmiş, Sultan Səlimə qadın alt paltarını göndərmiş və bununla onun şəxsiyyətini hakimlərə yaraşmayan bir şəkildə təhqir etmişdi. Bəzi tarixi ədəbiyyatda Məhəmməd xan Ustacının belə hörmətsiz müraciətinin Şah İsmayılın razılığı ilə edildiyi bildirilir. Xan Məhəmməd Ustacılı eyni zamanda Sultan Səlimi döyüşə çağırır və ona bu döyüşdə ağır zərbə endirəcəyini bildirirdi. Sultan Səlimə qadın alt paltarını göndərməklə də Xan Məhəmməd Ustacılı demək

istəmişdi ki, kişisənsə döyüşə çıx. Kifayət qədər iddialı bir hakim olan Sultan Səlim isə bu təhqiramiz çağırışların cavabını vermək fikrini heç də kənara qoymamışdı. “Əhsənüt-təvarix” əsərində bu barədə aşağıdakı qeydlər var idi: “Rum padşahı Sultan Səlim, Cəmsid səviyyəli xaqanın saray adamlarına qarşı üsyan məqamına gəldi. Onun müxalifliyinin səbəbi budur ki, Xan Məhəmməd Ustaclu Diyarbəkri istila etmiş, bir neçə dəfə zülqədər qoşununu az adamlarla məğlub etmiş, onun mülazimi Dəli Duraq yetmiş süvari ilə Misir padşahı Sultan Qansunun igidlikdə şöhrət tapmış və ad-san qazanmış üç yüz qulamını məğlubiyətə uğratmışdı. Bu şücaət üzündən onun (Xan Məhəmmədin) lovgalığı, qüruru, əzəməti, cah-calalı və özündənrazılığı həddini aşdı və Sultan Səlimə təhdid və təhqirlə dolu məktublar göndərüb onu vuruşmaya və qarşıdurmaya rəğbətləndirdi və təhrik etdi. Hətta ona kələğayı və s. kimi fitnə-fəsada səbəb olan bir neçə şeylər göndərdi. Digər səbəb o idi ki, Nurəli xəlifə Rumlu o diyarda çoxlu xarabalıqlar törədib Toqatı yandırmışdı. Bu hadisələr onu (Sultan Səlimi) müharibəyə sövq etdi” (80).

Tədqiqatçıların mülahizələri və bütünlükdə iki dövlət arasında cərəyan edən proseslər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasındakı gərginliyin artmasının bir səbəbi də bölgənin iqtisadi mərkəz və qovşaqlarına nəzarəti ələ keçirilməsi cəhdləri idi. Bu mənada Şərqi Anadolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Həmin bölgə həm iqtisadi imkanların böyüklüyü ilə seçilirdi, həm də bu bölgə böyük ticarət yollarının keçdiyi bir ərazi idi. Şərqi Anadoluya nəzarət edilməsi ilə hətta Hindistandan və Türküstandan başlayaraq Avropaya uzanan ticarət yollarına nəzarət edilməsi demək idi. XV əsrin ortalarında İstanbulun ələ keçirilməsi ilə Osmanlı dövlətinin Avropa və Asiya ticarətinin qarşılıqlı inkişafında əhəmiyyəti strateji xarakter almışdı. Asiyadan İstanbula aparan yolların çoxu da məhz Şərqi Anadolundan keçməli idi. Şərqi Anadolu eyni zamanda Aralıq dənizinə, habelə Qara dənizə uzanan ticarət yollarının da kəsişmə nöqtəsi idi. Səfəvi dövlətinin böyük ticarət şəhərləri olan Şamaxının, Təbrizin, İsfə-

hanın, Reyin və digərlərinin də qərblə əlaqələri Anadoludan keçən yollar vasitəsilə təmin olunurdu. Səfəvi dövlətinin ticarət əlaqələrinin qurulduğu əsas marşrut yollar bunlar idi: 1) İraq və Suriyadan keçən quru yolları. Bu yollar Aralıq dənizinə birləşməklə Avropaya çıxış da əldə edirdi; 2) Hörmüz limanından Hindistana çıxış və Portuqaliya ilə ticarət. Bu zaman Fars körfəzi Portuqaliyanın nəzarəti altında idi. Ona görə Səfəvi dövlətinin buradan birbaşa Hind okeanına çıxışı yox idi. 3) Xəzər dənizi vasitəsilə şimala çıxış. Bu çıxış əsasən Rusiya ilə ticarət əlaqələrini təmin edirdi. Rusiya ərazisindən Avropaya çıxmaq mümkün idi. Lakin bu marşrut xeyli uzun idi. 4) Anadoludan keçməklə Avropaya çıxış. Bu marşrut Səfəvi dövləti üçün daha münasib və əlverişli marşrut idi (81).

Söylənən marşrutlar içərisində Anadoludan keçən marşrut yalnız Səfəvi dövlətinin tacirlərinin yox, eyni zamanda Səfəvi dövləti ərazisindən keçməklə Avropaya çıxmaq istəyən Çin, Hindistan kimi dövlətlərin ticarətinin təşkilində də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi ki, bu da Səfəvi dövlətinə əlavə gəlirlər gətirirdi. Anadoludan keçən ticarət yolları eyni zamanda Səfəvi dövlətinin özünün iqtisadi inkişafının təşviq edilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Məlumdur ki, Səfəvi dövlətinin bərqərar olduğu dövrdə Azərbaycan və Xəzərin cənub bölgəsi ipəkçiliyin yüksək inkişaf etdiyi bölgələrdən idi. İpək isə bu dövrdə dünya ticarətində böyük gəlir gətirən bir sahə idi. Yəni Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatında mühüm yer tutan və dünya bazarında böyük ehtiyac olan ipəyin istehsalı bu ipəyin xarici bazara çıxarılması üçün təhlükəsiz və işlək marşrutların olmasını tələb edirdi. Ona görə də Şah İsmayıl Anadoluda etibarlı mövqe qazanılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Bunun üçün Şah İsmayıl Anadoluda müəyyən ictimai bazaya da malik idi. Həmin bazanı Anadoluda məskunlaşmış Səfəvi müridləri təşkil edirdilər. Yuxarıdakı məlumatlardan görüldüyü kimi, Anadoluda məskunlaşmış Səfəvi müridlərinin sayı o qədər çox idi ki, onların vasitəsilə bölgənin ictimai-siyasi vəziyyətinə, o cümlədən Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə müdaxilə edilməsi

imkanları da mövcud idi. Səfəvi dövlətinin maraqlarını qorumağa hazır olan bu kontingent hətta Şahqulu və Nurəli üsyanlarını da təşkil etməklə Osmanlı dövlətinə meydan oxumağa başlamışdılar. Yəni Anadolunu nəzarət altında saxlamaq üçün Səfəvi dövləti əslində, öz niyyətlərini və maraqlarını açıq şəkildə ortaya qoymuşdu. Bu bölgənin nəzarət altında saxlanması Osmanlı dövlətinin də strateji maraqları çərçivəsində idi və Anadolunun itirilməsi Osmanlı dövlətinin iqtisadi həyatını iflic vəziyyətinə sala bilərdi. Bununla, Osmanlı sarayı çox böyük maliyyə gəlirləri mənbəyindən də məhrum ola bilərdi. Ona görə də Osmanlı sultanları, o cümlədən Sultan Səlim Anadoludakı Səfəvi təsirlərinə qarşı çox qətiyyətli mübarizəyə başladılar. Bu təsirlərin birdəfəlik aradan qaldırılması və Anadolu kimi iqtisadi mərkəzin nəzarət altından çıxarılmasını qarşısına məqsəd qoyan Səfəvi dövlətinə qətiyyətli zərbənin vurulması üçün Sultan Səlimin seçimlərindən biri də müharibə seçimi idi. Böyük iqtisadi maraqlar bu seçimin məqsəddüğünlüyünə bir əsas idi və ona görə Sultan Səlim də bu seçimə üz çevirmədi.

İki dövlət arasında münasibətlər gərginləşməyə başlayanda Sultan Səlim, Səfəvi dövləti ərazisindən ticarət mallarının gətirilməsinə, xüsusilə ipək ticarətinə embarqo qoydu və bununla, Səfəvi dövlətinin ticarət fəaliyyətinə ciddi çətinliklər yaratdı. Səfəvi-Osmanlı arasında ticarət işlərinin çətinləşdirilməsi üçün Səfəvi tacirlərinin təqibi, onların yerli-yersiz həbsi və Osmanlı ərazisindəki yerdəyişmələrinə məhdudiyətlər qoyuldu. Hətta belə bir fikir də ortaya atıldı ki, Osmanlı ərazisində ticarətlə məşğul olan Səfəvi tacirləri geri qayıdarkən özləri ilə qızıl, gümüş, dəmir və odlu silahlar aparırdılar. Yəni Səfəvi tacirlərinin silah alveri Səfəvi qoşunlarının gücləndirilməsinə öz müsbət təsirini göstərə bilərdi. Ona görə iki dövlət arasında həm də iqtisadi müharibənin də əsası qoyuldu (82).

İkitərəfli münasibətlərin araşdırılması Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında müharibə təhlükəsinin reallığa çevrilməsinin hərbi-siyasi məqamlarının olmasını deməyə əsas verir. Mü-

təxəssisləriun də fikrincə, Sultan II Bayəzidin hakimiyyəti döv-ründə iki dövlət arasında hərbi təşəbbüs Səfəvi dövləti tərəfində idi. Yəni Şah İsmayılın Osmanlı sərhədləri boyunca hərbi fəal-lıqları, Səfəvilərin dəstəyi ilə Osmanlı daxilində üsyanların təşkili kimi hadisələrin qarşısında Sultan Bayəzid dözümlü siyasət yerit-məyə, yazdığı məktublar, göndərdiyi elçilər vasitəsi ilə Şah İsmayılı bu fəallıqlardan çəkəndirməyə çalışırdı. Osmanlı dövlətinin Səfəvi dövləti qarşısında öz gücünü göstərməkdən çəkinməsi, dö-zümlü siyasəti əsas tutması Səfəvi dövlət rəhbərləri, hakimləri və mənsubları tərəfindən Səfəvi dövlətinin hərbi gücünə olan əmin-liyi daha da artırırdı. Osmanlı dövlətinin digər bir sıra dövlətlər qarşısındakı zəifliyi də özünü bürüzə verməkdə idi. Böyük fəth-lərin əldə edilməməsi də bu zəifliyin ifadəsi kimi qəbul edilirdi. Əvəzində isə Səfəvi dövləti nəinki ətraf qonşuları arasında, hətta Anadoluda məskunlaşmış şiə sufilər arasında öz nüfuzunu artır-maqda idi. Kifayət qədər qətiyyətli, iddialı və cahtələb bir adam olan Sultan Səlim isə belə bir durumla razılaşırmırdı və özünün üstün mövqeyinin təsdiqi üçün müharibənin qaçılmaz olduğunu qəbul edirdi (83).

Elmi-tarixi ədəbiyyatda olan qənaətlərə görə, Sultan Səlimi müharibə variantını seçməyə sövq edən məqamlardan biri də ha-kimiyyət legitimliyinin təsdiq edilməsi və qəbul etdirilməsi istəyi idi. Yuxarıdakı məlumatlardan aydındır ki, Sultan Səlim Osmanlı taxt-tacına yiyələnmək üçün həm atasına müəyyən təzyiqlər gös-tərməli olmuşdu, həm də öz qardaşlarını, onların ailə üzvlərini qı-lıncdan keçirmişdi. Bununla isə istər saray daxilində, istərsə də qoşun daxilində razılaşımayanlar var idi. Sultan Səlim böyük bir müharibədə əldə etdiyi böyük uğurla ona müxalif olan qüvvələri Sultan Səlim hakimiyyəti ilə razılaşımağa məcbur etmək istəyirdi. Şah İsmayılı qarşı başlanan müharibə siyasi, iqtisadi, dini, hərbi məqsədlərin həlli ilə bərabər onun legitimlik məsələsinin təsdiqinə də yol açardı (84).

Bu zaman Sultan Səlim bir tərəfdən hakimiyyətinin möhkəm-ləndirilməsi üçün diqqətini daha çox qardaşları ilə mübarizəyə is-

tiqamətləndirdi. Digər tərəfdən də müharibə seçiminin edilməsinə dəstək qazanmaq üçün ruhanilərin dəstəyinə arxalanmağa çalışdı. Bunun üçün Anadoluda məskunlaşmış şiə sufilərin islam dini üçün təhlükəsi məsələsini gündəmə gətirməklə Sultan Səlim üləmaların onlara qarşı kəskin fitvalar verilməsinə nail oldu. Sünnilərin təqibi, sünni üləmaların öldürülməsi, sünni müqəddəslərinin ziyarətgahlarının dağıdılması haqqında məlumatların yayılması ilə sünni üləmalarının səfəvilərə qarşı fitvası alındı və bununla Şah İsmayıl ilə müharibə aparılmasına müxalif olan dairələr də ideoloji təzyiq altına alındılar. İslam üləmaları tərəfindən verilmiş fitvaların icra edilməsi, islam üçün "fəsad" sayılan şiələrə güclü zərbə vurulması dünyəvi baxımdan Sultan Səlimin legitimliyini təsdiqləməklə, dini baxımdan isə onu islamın hamisinə çevirə bilərdi ki, bu da Sultan Səlimin mövqeyinin və hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə əlavə müsbət təsirlər göstərə bilərdi. Sünni üləmaların verdiyi fitvaların yaratdığı şəraitdən istifadə edərək Sultan Səlim Anadoluda yaşayan şiələrin siyahıya alınması barəsində göstəriş verdi. O tələb etdi ki, yalnız Anadoluda deyil, bütün Osmanlı ərazisində olan Səfəvi davamçıları aşkarlansınlar və siyahıya alınsınlar. Yeddi yaşından yetmiş yaşına qədər olan bütün şiələr bu siyahıya alınmalı idilər. Sufi müridləri tərəfindən kəskin etirazla qarşılansa da Osmanlı sarayı bu siyahıyaalmanı həyata keçirə bildi, Çaldıran döyüşü ərəfəsində isə bu siyahı əsasında 40 min nəfərə qədər Səfəvi tərəfdarı qətlə yetirildi (85). Bu yolla Şah İsmayıl qarşı müharibə başlamaq ərəfəsində Sultan Səlim ölkə ərazisində hakimiyyətinə təhlükə kimi qəbul etdiyi topumu aradan qaldırdı.

5. Sultan Səlimin Şah İsmayıl qarşı müharibə hazırlıqları

Osmanlı ərazisindəki Səfəvi tərəfdarlarına və bütünlükdə Səfəvi təriqətinə qarşı mübarizəsini gücləndirməklə Sultan Səlim həm də Şah İsmayıl qarşı müharibə aparılması üçün ölkə daxilində münasib zəmin yaratdı. Sultan Səlim, əslində, hakimiyyət başı-

na gəlidiyi gündən bu müharibəyə hazırlıq görürdü. Onun öz hakimiyyətini möhkəmləndirməsi, saray və qoşun aristokratiyasına təzyiqlər göstərilməsi və onları mövqeyinin dəyişdirilməsi də Şah İsmayla qarşı müharibə hazırlığı üçün görülən işlər idi.

Sultan Səlim daxili hazırlıqlarını aparmaqdan əlavə, Şah İsmayla qarşı həm beynəlxalq ittifaqın yaradılmasını, həm də Osmanlı dövləti ətrafında münasib beynəlxalq şəraitin yaradılmasını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Səfəvi dövlətinə qarşı müharibənin başlanması ərəfəsində Osmanlı dövlətinin qərb sərhədlərində bəzi Avropa ölkələri ilə münasibətlər kifayət qədər gərgin idi və Osmanlı sarayının bütün diqqəti şərq sərhədlərinə çevrildiyi bir vaxtda Avropa dövlətləri tərəfindən ciddi təhlükə ilə qarşılaşa bilərdi. Konkret olaraq Macarıstanla, Moldova ilə Osmanlı dövlətinin münasibətləri gərgin olaraq qalmaqda idi. Sultan Səlim, Şah İsmayla qarşı müharibənin başlanmasından əvvəl qərb dövlətləri ilə münasibətləri təhlükəsiz bir duruma gətirə bildi və bununla, Sultan Səlim Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlamazdan əvvəl qərb ölkələri tərəfindən yaranan biləcək hərbi müdaxilə təhlükəsindən sığortalanmağa müvəffəq oldu (86).

Qərb dövlətləri ilə münasibətlərin sahmana salınması ilə bərabər, Sultan Səlim eyni zamanda Şah İsmayla qarşı müttəfiq tapılmasını da lazım bilirdi. Bu məqsədə nail olmaq üçün Sultan Səlim özbək xanı Übeyd xanla müttəfiqlik əlaqələri qurmağa çalışırdı. Übeyd xan xeyli uzaqda olsa da, onun Səfəvi dövlətinə qarşı Sultan Səlimlə əlaqələndirilmiş fəaliyyəti Şah İsmayla təsiredici zərbə vura bilərdi. Ona görə də, səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamaq ərəfəsində Sultan Səlim özbək xanına məktub göndərdi, onu Şah İsmayla qarşı ittifaqa dəvət etdi. Həmin məktubda Sultan Səlim, Şah İsmayla qarşı çox kəskin ifadələr işlətdi və bununla, ona olan barışmaz münasibətini bir daha ifadə etdi. Sultan Səlimin özbək xanına 1514-cü il ilin mart ayında göndərdiyi məktubunda yazırdı: "... Bir müddətdir ki, Şərq məmləkətinin əhalisi napak, xəbis, yalançı, günahkar, qantökən cani olan sufi körpənin əlindən cana gəlir. "İnsanların içərisində Allahdan

qeyrilərini (Allaha) şəriq qoşub, onları Allahı sevən kimi sevənlər" (ayəsinin örnəyi olan) yolunu azmış və məhv olmağa məhkum zəlalətə düşmüş fırqə "Allaha əhd bağladıqdan sonra onu pozan, Allahın birləşdirilməsini buyurduğu şeyləri parçalayan yer üzündə fitnə-fəsad törədənlər (dünyada və axirətdə) ziyana uğrayanlardır" (ayəsində qeyd edilən) xüsusiyyətə malikdirlər. (Onlar düşmənçilik odu alovlandıraraq evləri dumana bürüyüb, torpağına ayaq basdığı hər bölgənin kürəsini çovkən oyununun fitnə-fəsad çomağına çevirib (ayaq basdığı hər bölgəni fitnə-fəsad mərkəzinə çevirib). Hətta ən aşağı səviyyəli fərmana itaət edənlərin cərgəsindən, ən yüksək səviyyəli fərman verənlərin cərgəsinə yüksəlib o boyun əyməzin (Şeytanın) qorxutma yolunu, o məmləkətin torpaqlarında öz şüarına və bayrağına çevirmişdir. Mübarək və toxunulmaz qanları, haram və toxunulmaz namusları mübah (halal) hesab etmişdir. Müsəlmanların əhli-əyalları, malları və sərvətləri, istehlakçıların əkinləri, tarlaları, nəsilləri və heyvanları, çox və ya zəngin olanların dəfinələri və xəzinələri tələf oldu. Bu zamanda məzlum miskinlərin zalım və sitəmkar tərəfindən edilən qətlər, əsir, işgəncə və zülmələr, zalım ali-Firon tərəfindən bəni-İsrail övladlarına və qəddar Buxtunnəsir tərəfindən Beytül-Müqəddəs sakinlərinə edilməmişdi. ... "Allah da onları günahlarına görə cəzalandırdı" [buyurulan ayənin] əzəmətli sirrinin ortaya çıxmasının vaxtıdır. ... Uca niyyətli şahlığımızı "mən zalımdan qisas almayacağım təqdirdə zalım hesab edilərəm" qərarı verməsinə gətirib çıxardı. [Dünyaların] sahibi olan Allahdan xeyir tələb edərək və dünyanı idrak etmək qabiliyyətinə sahib fəal ağılın ilhamlarına istinad edərək özlərini kamandan çıxan oxlar kimi, düşmən və üsyan əhlinin qanını tökərək qırmızı rəngə boyanmış qılınclar timsalında, yaşıl dağlar bənzəri çoxlu sayda ordu və əzəmətli dəstələrlə, həmin özbaşına olan fasid və inadkar kafirin kökünü kəsmək üçün hərəkət etmək qərarına gəldik. Səhsiz və hesabsız olan əsgərlərimizin hər biri qılınca çalmaq və xəncər oynatmaqda dünyaca məşhur Xurşid (günəş) və Bəhrama, nizə oynatmaqda və ox atmaqda da Şihab ulduzuna və Semaki-Ramih ulduzuna bən-

zəyirlər. O şeytan firqələrinin ordusunun, yolunu azmış məlumların rəhbərlərinin, təkəbbür, kin-küdurət edənlərin qafiləsinin başçısının, din və dünya quldurlarının rəhbərinin üzərinə yaxın zamanlarda çökməyin mübarək hədəfi geniş qəlbimizdə mərkəzləşmişdir. "Hər kəsin niyyəti Allah olarsa, Allah da ona kifayət edər" [hədisinin] uca məzmununda buyurulduğu kimi, ilahi yardım və sonsuz olanın (allahın) köməyi (üzərimizdə olmuş) və Allahın lütfü bizimlə olmuş, Allahın seçilmiş mələkləri köməkçimiz və yardımçımız olmuşdur. ...Ümid olunur ki, hədəfdən yayınmaz tədbir oxunuz qəza və qədərin qoymuş olduğu nişangahı ən gözəl şəkildə hədəfə alacaqdır. Allahın ən gözəl lütf və yardımları ilə həmrəy və müttəfiq olmaq, dostluq və yardımlaşmanın ortaya çıxması ilə qeyb pərdəsi arxasından [ilahi] bir lütf gəlməklə fəsad mənbəyi məhv edilər, o murdar zalim və sitəmkarın vücudu ortadan qaldırılar və onun zamanında əsən küləklərin tozunaq etdiyi bədbəxtliklər dindar mücahidlərimizin iti qılınclarından daman sularla yatırılmış olar" (87).

Bu məktubunda Sultan Səlimin Şah İsmayıl və onun rəhbərlik etdiyi hərəkətdə hansı münasibət bəslədiyini görmək mümkündür. Elə bu ifadələr onu göstərirdi ki, müharibə edilməsi Sultan Səlimin qətiyyətlə qəbul etmiş olduğu bir qərardır və bu qərardan geri çəkilməyəcəkdir.

Şah İsmayıl qarşı müttəfiqlik təklifi Übeydulla xan tərəfindən böyük məmnunluqla qarşılandı. Güclü bir dövlətlə müttəfiqlik Übeydulla xanda Səfəvi hakimiyyəti altından çıxmağa ümid verdi və ona görə cavab məktubunda Sultan Səlimə səfəvilərə qarşı birgə mübarizə aparmağa hazır olduğunu bəyan etdi. Özbək xanın məktubu da kifayət qədər uzun bir məktub idi və həmin məktubda ifadə olunmuş fikirlər Quran ayələri ilə müşayiət olunurdu: "...Bu işi [şükür etməyi] icra etmək yollarından biri də ildırım bənzər qəddar zalımlardan zülm görmüşlərin və zəmanə əhlinə vəziyyət və fəryadlarından qopmuş ildırım bənzər qəzəbimizdən doğan soyuq külək və iti qılınclarımızdan süzülən damcılar vasitəsilə [hər yerdə] alov yandıran şərin ortadan qaldırılması və

söndürülməsidir. Xüsusilə, kafirlərin ən böyüyü dinsiz qızılbaş, - Allah onları məhv etsin və canlarını alsın, - bir neçə kimsəsiz dostla yenə ortaya çıxdıqdan sonra qələbə və hakimiyyətə nail olan kimi zülm və sitəm etməyə başladı. Günahsız yerə minlərlə müsəlmanı qətl edib, iffətli insanların namus pərdəsini yırtdı. Səltənət sevdasının xam xəyallarına qapılıb ağıl kasasında bişirdi (səltənət xəyalına düşdü). Zəmanının sultanı ilə söz güləşdirib qol gücü sınağağa başladı. Bu tayfanın aradan qaldırılaraq məhv edilməsini hər kəsin icra etməkdə mükəlləf olduğu vacib əməl hesab edirəm. Bir-birinin arxasınca özbəklərin danışıq və mübahisələri dərğahımızı izləyənlər [tərəfindən] dinlənilmiş və bizim qafil olmağımıza görə keçmişdə olduğu kimi tale o dinsiz məlun və çirkin dinə [mənsüb] kafirin üzünə güldü. Lakin cənabınıza məlumdur ki, hər hansı bir yırtıcı, köpək və ya kaftar quduzlaşaraq insanlara zərərli olarsa, o məhəllə və ya şəhər təhlükədən qorunmaq üçün narahatlıq keçirər və toplanaraq birlikdə müdafiə olunmağa çalışırlar. ... O böyük köpəyin nümayəndəsi son dərəcə nadan olan Nəcmi Sani adlanan kiçik köpəyi qadın köpəklə evləndirib. O, yolunu azmış və başları dar [ağacında olan] 80 min qızılbaş atının rəhbəri kimi İrandan (hərəkət edərək) tutulanları pərişan etməyə başladı. Amudərya çayının sularını keçdikdən sonra bir çox şəhər və bölgə (sakinlərini) qətlə edib qiyamət gününün dəstə-dəstə yolçularına çevirdilər (o dünyaya yola saldılar). O çirkin əməlli bədbəxtlik ulduzunun (üzündəki) zəhmindən (qorxaraq) Kabil və Qəndəharın hakimi Babur yenidən ona itaət etməyə başlayıb İslamın qübbəsi olan Səmərqəndə gəlib çıxdılar. ...Şahzadələrə (və ya mirzələrə), xanlara, sultanlara, igidlərə, ulus əmirlərinə, tümən əmirlərinə, qoşun başçılarına, mərzbanlara, bir sözlə, Çingiz xan sülaləsinin Cığatay və Özbək [qollarına] tabe olanlara və onların rəhbərliyinə bildiriş göndərərək bu müjdəli xəbəri çatdırdıq. [İndi isə] yolunu azaraq zəlalətə düşmüş tayfanı və nifrət edilən təcavüzkar qrupu, - Allah onlara lənət edib məhv etsin, - məhv etmək üçün yekdil qərara gəlmək və uğurlu fikri müzakirə etmək üçün qurultay və toplantı keçirmək fikrin-

dəyik. Pak və uca olan Allah bizi və onu hər bir mühüm [işdə], xüsusilə də bu işdə müvəffəq və qalib etsin. O, zalımların fəsadını dünya və dünyada yaşayanların üzərindən uzaq etsin” (88).

Übeydulla xan da məktubunda Sultan Səlimin Şah İsmayıl və bütünlikdə, səfəvilər haqqında işlətdiyi kəskin ifadələrin oxşarı olan ifadələr işlətməmişdi. Öz müstəqilliyini geri qaytarmaq üçün Übeydulla xan ona təklif olunan müttəfiqlik təklifini dərhal qəbul etdi və bunu cavab məktubunda da açıqladı.

Sultan Səlim hazırlaşdığı müharibədə əminliklə qələbə əldə etmək üçün ittifaqı mümkün olan bütün qüvvələrlə birləşməyə çalışdı. Bu istiqamətdə o, Şah İsmayılın süquta uğratdığı Ağqoyunlular dövlətinin şahzadələri və əyanları ilə də əlaqə qurmağa cəhd göstərdi. Məsələn, məlumdur ki, iki dövlət arasında müharibə başlananda Ağqoyunlu Murad bəy və onun tərəfdarları da Osmanlı qoşunları sıralarında idi (89). Bu yolla Sultan Səlim Ağqoyunlu dövlətinə rəğbətlə yanaşan qüvvələri özünə birləşdirmək istəyirdi.

Ağqoyunluların Şah İsmayıl qarşı səfərbər edilməsi üçün Sultan Səlimin göstərdiyi daha bir cəhd Ağqoyunlu Fərruxşad bəyin oğlu Məhəmməd bəyin səfəvilərə qarşı müharibəyə cəlb edilməsi cəhdi idi. Məhəmməd bəy Ağqoyunlu, Kürdüstan və Diyarbəkr hüdudlarında kiçik bir ərazinin hakimi idi. Bununla belə, Sultan Səlim ona məktub göndərmiş və onu da Şah İsmayıl qarşı birgə mübarizəyə çağırmışdı. Sultan Səlim bu məktubunda da Şah İsmayılın fəaliyyətinə toxunur və sonra da bildirirdi ki, islam məmləkətində vəziyyətin düzəldilməsi üçün Səfəvi hüdudlarına hücum etmək və bu ərazilərə mülhədlərin əlindən nicat vermək istəyir. Səfəvilər üzərinə yürüşünü Sultan Səlim yolunu itirmiş Şah İsmayılın yola gətirilməsi üçün həyata keçirəcəyini bildirirdi və sonra da Məhəmməd bəy də qısa zaman ərzində öz qüvvələri ilə onun qoşunlarına qoşulsun: "Hamıya məlum olan budur ki, yaxın dostlar və səfərdən gələnlərdən siz hakim ailənin ata-babalarının tayfası, milliyəti və qəbiləsi haqqında dəfələrlə eşitdikdən sonra İslama və dinə son dərəcə bağlı olmanız sübuta yetmişdir. Sizin

hakimiyyətiniz və rəhbərliyiniz əsasən İslamı gücləndirmək, zülm və zorakılığın ortadan qaldırılması üzərində qurulmuşdur. Cənabınızın əsas fitrəti əhli-sünnət və cəmaət yoluna, iradəsi isə gözəl ibadət və itaətlərə yönəlmişdir. Kafir qızılbaş tayfasına yardım etmək və irsən sizin mülk olan Diyarbəkər əyalətini tərk etmək hadisəsi çarəsizlikdən baş vermişdir. "Allah surətlərinizə (xarici görünüşlərinizə) və əməllərinizə baxmaz, əksinə qəlblərinizə və dostlarınıza baxar" [hədisinə] əsaslanan parlaq düşüncəmizə, sizin doğru etiqad üzərində sabitqədəm olduğunuz məlumdur. O kafir və dinsiz tayfaya bu qədər bağlı olmadığımızdan sizin din və inancınıza heç bir zərər dəyməyəcəkdir. Böyük səhabələrin Allaha şərik qoşanlar və kafirlərin əlində əsir və giriftar olması [sizin] bu [çarəsizlik üzündən baş verən] giriftarçılıq və bağlılığınıza bəraət qazandırır. Amma Mustafanın (Məhəmməd peyğəmbərin) din kəmərinə bağlayanların mərdlik və qəhrəmanlığı, Murtuzanın (imam Əlinin) şücaətli davranışına tabe olan din və dünya xoşbəxtliyinin riayət etmələri ən vacib olan məsələ insanların namus və arını gözləməsidir (onlara toxunmamalarıdır).

Namus və ar məsələlərinin bəzində İslami qeyrət və mürrüvət din insanlarının vazkeçilməz davranışlarıdır.

Hazırda mübarək niyyətimiz İslam məmləkətlərini, xüsusilə də İran məmləkətini islah etmək və o torpaqları fəth edərək dinsiz kafirlərin zülmündən qurtarmaq və o dinsiz-kafir millətin yolunu azmış başçısı və rəhbərini yer üzündən silmək üçün o torpaqlara doğru yola düşmək üçün hazırlığa başlanılmışdır. Bu lütf məktubu şərəfətli cənabınıza ondan ötrü göndərilmişdir ki, tərəflər arasında yaxınlaşma nə qədər uzaq və məsafəli görünsə də, sizin dindarlıq və müsəlmançılığınızdan gözləntim və intizarım budur ki, o məmləkətin dini və dünyəvi mənafeyi tələb etdiyi təqdirdə özünüzü bu etiqad dərğahının xalis və xüsusi xadimlər zümrəsində qərar verəsiniz" (90).

Məhəmməd bəy, əslində, Şah İsmayıl üzərinə Sultan Səlim tərəfindən həyata keçiriləcək hücumun əleyhinə deyildi. Amma Şah İsmayıl təhlükəsi də onu ciddi şəkildə təşviş salırdı. Ona gö-

rə Məhəmməd bəy cavab məktubu yazsa da, bunu çox ehtiyatla etdi. Əvvəla, məktub soğan suyu ilə yazıldı. Soğan suyu ilə məktub yazılmış kağızda adi halda yazı oxunmurdu. Lakin kağız şam işığının qarşısına tutulduqda onun mətnini oxumaq mümkün idi. Sonra da məktubun çatdırılması üçün xüsusi adam seçildi ki, çox ehtiyatla hərəkət etsin və onun məktubu Səfəvi məqamlarının əlinə keçməsin. Məhəmməd bəy özü də bildirirdi ki, həm Sultan Səlimin məktubunu gizlicə oxudu, həm də ona cavab məktubunu gizlicə yazdı. Bununla belə, Məhəmməd bəy səfəvilərə qarşı birləşmək üçün Sultan Səlimə qəti cavab vermədi. Onun cavab məktubunun mətni belə idi:

"Əzəmət və şan-şöhrət meydanının ləyaqətlişi, dünyanın uca malikinin (Allahın) yardımı ilə həmişə ali (uca) olasınız! Rəbiəlxir ayının sonlarında qədim sirdaşım ilə söhbətləşərkən, əyan və böyüklərin rəhbəri Əhmədcan Zeyd tərəfindən gizlin surətdə bu riyasız bəndəyə gəlib çatdı. Yalnız bir guşəyə çəkilib son dərəcə griftarlıqla yavaş-yavaş açaraq gizlicə oxuyub hər sətiri sevinc və fərəh hissi ilə mütaliə edib gizli cövhərlərinizin mənasını idrak edirdim. Yeni bir sətirə başlamadan öncəki sətiri göz yaşlarımla yuyurdum. Bu vəsilə ilə paxılın əyri görən gözlərindən gizlədir və öz-özümə həmişə deyirdim: " qorxuram ki, başım bu məktub üstündə getsin".

Təsadüfən heç kimin bu gizli sirdən məlumatı olmaması üçün sirləri də gizli olanları bilənə (Allaha) təvəkkül edərək [məktubunuzun] cavabını soğan suyu ilə ağ [kağıza] yazıb göndərdim. Baxmayaraq ki, katibi bizim ocağın (xanədanın) xeyirxahlığını istəyənlərdən olsa da və möhkəm and-aman edəndən sonra xəbərdar olsa, ondan qorxum yoxdur. Qorxumuz bundadır ki, ixlaslı Əyyub kimi qəfildən bəlaya düçar olub Allah eləməmiş hamımız cəzalandırılmış və əzab verilmiş olarıq. "Allah bizə bəs edər. O nə gözəl vəkildir" [Al-İmran surəsi, 173-cü ayə].

Hər bir mövzuda səbəblər səbəbinə (Allaha) təvəkkül edir və öz bəndələrinə lütf edəcəyinə və bizi məqsəd ünvanına çatdıracağına ümidvarıq. Məqsəd budur və uca əmr sahibi Sizsiniz" (91).

Ağqoyunlu Məhəmməd bəyə göndərilən məktub Sultan Səlimin Şah İsmayla göndərdiyi məktublardan sonra yazılmışdı. Bu da onu göstərirdi ki, Sultan Səlim Çaldıran müharibəsi başlanana kimi öz müharibə hazırlıqlarını davam etdirmişdi.

İki dövlət arasında münasibətlərin müharibə səviyyəsinə qaldırılmasının səbəblərindən bir də heç şübhəsiz ki, hər iki hökmdarın şəxsi xarakteri və bu xarakterin dövlət siyasətində də öz əksini tapması ilə bağlı idi. Qətiyyət, dönməzlik, iddialılıq onların hər ikisinə xas keyfiyyətlər idi və hər ikisi də bu keyfiyyətləri ortaya qoymağa qərarlı idilər. Müharibə edilməsi son nəhayətdə hər iki tərəfin seçimi oldu. Hər iki tərəf də bu müharibədə qalib olacağına əmin idi. Əgər tərəflərdən biri bu müharibədə uğursuzluğa düçar olacağını hiss etsəydi, onda Çaldıran döyüşü də baş verməyə bilərdi. Şah İsmayıl fəthliyinin zirvəsində idi, qısa müddət ərzində böyük bir imperiya yaratmışdı. Osmanlı ərazilərinin də Səfəvi hüduklarına daxil edilməsi ideyası onun üçün yad deyildi. Sultan Səlim isə fəthliyinin ilk addımlarını atırdı və Şah İsmayla qarşı başlayacağı müharibəni qələbə ilə başa çardırmaqla o öz fəthliyinin və hakimiyyətinin legitimliyini təsdiq etməyə çalışırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sultan Səlimin Osmanlı taxt-tacına sahib olmasından Çaldıran döyüşünə qədər təxminən iki illik bir fasilə vardır. Bu müddət ərzində Sultan Səlim böyük döyüşlərə girməkdən çəkindi, Şah İsmayıl ilə müharibənin uğurla başa vurulması üçün hazırlıqlar aparmağı davam etdirdi. Bu hazırlıqlar qoşunların toplanmasını, onların sıralarının genişləndirilməsini, qoşunların maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılmasını, onların döyüş hazırlığı səviyyəsinin təkmilləşdirilməsini əhatə edirdi.

a) Osmanlı qoşunları

Sultan Səlimin dövründə Osmanlı qoşunlarının təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi davam etdirildi. Bu qoşunlar dövrünün ən güclü qoşunlarından biri olmaqla təchizat səviyyəsinə görə Av-

ropa qoşunlarından heç də geri qalmır və Səfəvi qoşunlarını üstələyirdi. Osmanlı qoşunları üç qoşun növündən təşkil olunmuşdu - piyada qoşunları, atlı qoşunları və hərbi dəniz qoşunları. Bəzi tarixi ədəbiyyatda topçu qüvvələri də müstəqil qoşun növü kimi göstərilmişdir. Bu qoşunların təşkilində Avropa təcrübəsinin izləri görünsə də, şərq üçün ənənəvi olan xarakterik cəhətlər də öz mövcudluğunu saxlamaqda idi.

Osmanlı dövlətində mülki və hərbi işlər birləşdirilmişdi. Osmanlı sultanı dövlətin qoşunlarının ali baş komandanı idi. Sədr-əzəm bir qayda olaraq sultanın özünün iştirak etmədiyi döyüşlərdə qoşunlara baş komandanlıq edərdi. Vilayət bəylərbəyi, hətta sancmaq bəyləri də hərbi və mülki hakimiyyəti birləşdirmişdilər. Onların hər birinin rəhbərliyi altında qoşunlar var idi və sultanın göstərişi ilə zərurət yaranan anda ümumi qoşunlara qoşulur, ya da zərurət yarananda lokal əhəmiyyətli döyüşlərə cəlb edilirdilər.

Komplektləşdirmə üsuluna görə qoşunları iki yerə bölünürdülər - əyalət qoşunları, qapıqolu qoşunları. Əyalət qoşunları yerlərdə toplanan və əyalət rəhbərləri tərəfindən idarə olunan qoşunlar idi. Belə qoşunlar bir qayda olaraq əyalət hakimlərinin rəhbərliyi altında hərbi vəzifələrin icrasına qoşulurdular. Qapıqolu qoşunları isə bir başa sarayın nəzarəti altında olan, başqa sözlə, mərkəzdə təşkil edilmiş qoşunlar idi. Qapıqolu qoşunları daimi qoşunlar idi və onları formalaşdırılmasında qeyri-müsəlman kontingentdən istifadə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Qapıqolu qoşunlarının şəxsi heyəti xüsusi olaraq seçilirdi. Səltənət hüdudlarında və kənarında toplanmış olan gənclər fiziki və hərbi keyfiyyətlərinə görə qapıqolu qoşunları tərkibinə daxil edilirdilər. Ümumiyyətlə, sultana xidmət üçün seçilən gənclər xüsusi saray məktəblərinə göndərilirdilər. Həmin məktəbləri uğurla bitirənlər sarayda xidmətə, təhsildə müvəffəq olanlar isə qapıqolu qoşunlarına göndərilirdilər. Qapıqolu qoşunlarına göndərilənlər isə hərbi işin sirlərinə yiyələnmək üçün də ayrıca hazırlıq keçirdilər. Bunun üçün yeniçəri ocağı, cəbəçi ocağı, topçu ocağı, top arabaçı ocağı,

qumbaraçı ocağı, qapıqolu süvari ocağı adlanan təlim mərkəzləri yaradılmışdı (92).

Piyada qoşunları da öz növbəsində üç qismə bölünürdü – yeniçərilər, əzəplər və sultanın xüsusi qarovulları. Yeniçərilər piyada qoşunlarının çox mühüm zərbə qüvvəsini təşkil edirdilər. Bu qüvvələrin yaradılması Osmanlı dövlətinin ikinci sultanı olan Sultan Orxanın dövründə qoşunlar daxilində aparılmış islahatların uğurlu nəticəsi idi. Həmin dövrə kimi qoşunları formalaşdırılması tayfa-qəbilə mənsubiyyətinə görə aparılırdı. Yəni hər tayfa öz qoşun dəstəsini təşkil edir və bu dəstəyə tayfa başçısı tərəfindən rəhbərlik edilirdi. Osmanlı sultanları vaxtında müşahidə edə bilmişdilər ki, qoşunları bu üsulla təşkilatlandırılması lazımı zərbə qüvvəsinin əldə edilməsinə mane olur. Digər tərəfdən belə bir qənaət hasil olunmuşdu ki, tayfa əlaməti üzrə təşkil edilən qoşunlar tayfa başçılarının tələbi ilə ümumi rəhbərliyə tabeçilikdən imtina edə bilirlər. Ona görə də qoşunların təşkilinin yeni bir forması seçildi. Yeni qoşunların yaradılmasında Avropa və Asiya ölkələrinə yürüşlər zamanı ələ keçirilmiş qeyri-müsəlman hərbi əsirlərdən daha çox istifadə olundu. Əvvəlcə bu əsirlərə islam dini qəbul etdirildi. Sonra da onlar ayrıca dəstələrdə birləşdirilərək onlara hərbi təlim verildi, onlara yüksək döyüş vərdişləri aşılandı. Yeniçəri - yeni sözdündən düzəldilmişdir və yeni qoşun mənasındadır. Bu qoşun qismi müstəqimən sultana tabe idi və yeniçərilərin sultandan başqa rəhbəri yox idi. Yeniçərilərin başlıca vəzifəsi də məzhəb yolunda cihad etmək və sultanın bütün tapşırıqlarını sözsüz yerinə yetirmək idi. Yeni qoşun dəstələrinin formalaşdırılması başa çatdıqdan sonra onlar sultan tərəfindən Amasiyadakı tanınmış şeyx Hacı Bəktaşın hüzuruna göndərildilər ki, bu dəstələrə onun tərəfindən xeyir-dua verilsin, onlara düşmənlər üzərində qələbə və fəthlər iltimas edilsin. Hacı Bəktaş da onlara xeyir-dua verdi, onların uğurları üçün Allaha dua etdi. Bu yeni qoşun dəstələrinə yeniçəri adının verilməsi də Hacı Bəktaşın adı ilə bağlıdır. Hacı Bəktaş eyni zamanda özünün keçədən olan papağını da yeniçərilərin papağına çevirdi. Bu papaqların arxasında ağ bir ətək də

sallanırdı ki, bu əmək yeniçərilərin çiyinə qədər uzanırdı. Yeniçərilər bu ağ ətəyi kiçik qaşiq şəklində olan sancaq vasitəsilə papaqdan asırdılar. Bu sancaqlar adətən papağın qarşı tərəfindən bərkidilirdi və bu da papağa özünəməxsus görünüş verirdi. Kiçik qaşıqlar yeniçərilərin sultan süfrəsindən qənaətlə dolanmasından xəbər verirdi. Yeniçərilərin qənaətcil olmasına və sultan süfrəsi bərəkətindən bəhrələnmələrinə xüsusi önəm verilirdi. Hətta onların vəzifə adlarında da mətbəx terminlərinə rast gəlmək mümkün idi. Məsələn, yeniçərilərin alay komandiri şorbaçıbaşı, dəstə rəhbəri aşçıbaşı adlanırdı. Süfrə ilə bağlı olan əşyalar da yeniçərilərin yanında böyük dəyər kəsb edirdi. Belə ki, yemək qablarını yeniçərilər hər zaman yanlarında gəzdirərdilər. Hətta döyüş gəndəndə belə, onlar yemək qablarını özləri ilə aparardılar. Döyüş zamanı yeniçərilərin yemək qabının düşmən əlinə keçməsi və ya sıradan çıxması heç də yaxşı hal sayılmazdı. Xidmət zamanı hər hansı bir məsələdən narahat olduqda və ya öz narazılıqlarını bildirmək istədikdə də yeniçərilər yemək qablarını, qazanları çadırlarının qarşısına düzər və bununla da öz narazılıqlarını ifadə edərdilər (93).

Sultan Orxanın hakimiyyətindən sonra da Osmanlı sultanları Avropada fəth edilmiş ölkələrdə yerli əhali üzərinə müxtəlif vergilər təyin etmişdilər. Həmin vergilərdən biri də xristian ölkələrdə yeniçəri qoşunları üçün gənclərin toplanması idi. Hər beş ildən bir Osmanlı mənsubları fəth edilmiş ölkələrin şəhər və qəsəbələrini gəzir, həmin yaşayış məntəqələrinin gənclərini toplayıb bir meydana düzür və sonra da onların beşdə biri miqdarında xidmətə ən yararlı olanları seçirdilər. Bu cavanlar sonra da yeniçəri hazırlıq mərkəzlərinə göndərilirdilər. Mövcud olan məlumatlara görə, yeniçəri qoşunların üçün cavanların toplanması elə də bir çətinliklə qarşılaşmırdı. Çünki xristian ölkələrində yaxşı bilirdilər ki, yeniçərilər Osmanlı sultanlığının dayağıdır, onlara həm etibar edilir, həm də onlar daha tez vəzifə və mənəsb sahibi olurdular. Ona görə bəzi xristian ölkələrində yerli əhali hətta övladlarının yeniçəriyə verilməsinə maraqlı da göstərirdi. Osmanlı mənsubları isə

yunanlar və slavyanlar arasından yeniçəri ehtiyatları seçilməsinə daha çox maraq göstərirdilər. Təcrübə göstərirdi ki, həmin xalqların nümayəndələrindən daha yaxşı yeniçəri alınır. Yeniçəri qoşun dəstələrinin formalaşdırılması Osmanlı dövlətinin qoşunları üçün canlı ehtiyat qıtlığının aradan qaldırılması baxımından əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki Osmanlı və bütünlükdə, Kiçik Asiya daxilində olan qoşun ehtiyatları fəth edilmiş əraziləri nəzarət altında saxlamaq və yeni ərazilər fəth etmək üçün yetərli deyildi. Bu mənada xristian ölkələrin gəncləri Osmanlı qoşunları üçün əlavə ehtiyata çevrilirdi (94).

Vaxt ötdükcə yeniçərilərin Osmanlı dövləti daxilində nüfuzu xeyli artdı. Hətta sultan da özünü yeniçərilərdən biri hesab edirdi. Yeniçərilərdən hansısa biri bir günah işlətməmiş olsaydı onu yalnız rəhbəri cəzalandıra bilərdi. Ölüm cəzasına məhkum edilənlər isə ictimaiyyətdən gizli şəkildə edam edilərdilər. Malik olduqları gücə və nüfuza əsaslanaraq yeniçərilər dövlətin siyasi həyatına da müdaxilə edir, dəstəklədikləri şahzadələri hakimiyyətə gətirirdilər. Elə Sultan Səlimin özü də yeniçərilərin dəstəyi ilə Osmanlı taxtacını ələ keçirmişdi və Şah İsmayıl qarşı müharibəyə başlamaq istəyəndə də Sultan Səlim ilk növbədə yeniçərilərin dəstəyini qazanmağa çalışırdı. Sultan Səlimin hakimiyyəti illərində yeniçəri qoşunlarının sayı 12 min nəfər idi. Onlara ümumi rəhbərlik "Ağa" adlandırılan adam tərəfindən edilirdi (95).

Yeniçərilər ox, yay, mizraq, balta, yatağan (qılınc), hərbə (kiçik mizraq), gürz, xəncər, tapança və tüfənglə silahlanırdılar. Onlar zirehli mühafizə geyimlərindən də istifadə edirdilər (96).

Osmanlı piyada qoşunlarının başqa bir qismini əzəplər təşkil edirdilər. Onlar sayca daha çox idilər və Osmanlı qoşunlarının böyük bir hissəsini təşkil edirdilər. Müxtəlif elmi-tarixi ədəbiyyatda onların sayı 30-40 min nəfər arasında göstərilmişdir. Piyadaların başqa bir qismi olan xüsusi qarovul dəstəsi isə sayca daha kiçik idi. Xüsusi qarovul dəstəsinin sulağ adlanan dəstəsi cəmi 400 nəfərdən, qarıçı adlanan dəstəsi isə cəmi 300 nəfərdən ibarət idi. Sulağ - sol mənasında idi və sulağların sultanın sol tərəfi ilə

hərəkət etməsini andırırdı. Onlar səfər zamanı sultanı müşayiət edirdilər və müəyyən maneələrin keçilməsi zamanı sultana kömək edirdilər. Məsələn, sultanın atının yüyənindən tutub onu maneələrdən adladırırdılar və bu maneələrdən təhlükəsiz keçməsinə nəzarət altında saxlayırdılar. Sulağlara sulağbaşı rəhbərlik edirdi. Qapıçılara isə qapıçıbaşı rəhbərlik edirdi. Qapıçılar adi günlərdə qəsrin girişini-çıxışını, səfər zamanı isə sultan çadırlarının giriş-çıxışını mühafizə edirdilər. Səfərə çıxanda qapıçılar sultanın sağ tərəfində hərəkət edirdilər (97).

Piyadalar arkebus və muşket tipli ağır tüfənglərlə silahlanmışdılar. Bu tüfənglər Osmanlı dövlətinə daxil olanda onlar ilkin olaraq yeniçərilərin ixtiyarına verilmişdi. Həmin tüfənglərin həm diametri fərqli idi, həm də onlar müxtəlif ağırlıqda idilər. Onların daşınması üçün hətta əlavə adamlar da cəlb edilirdi. Bir çox hallarda isə onların daşınması üçün yük heyvanlarından istifadə olunurdu. Tüfənglərin diametrləri müxtəlif olduğu üçün mövcud emalatxanalar yetərli sayda güllə istehsal edə bilirdi. Ona görə qoşunlar döyüşə yollananda qurğuşun külçələr də daşınır və elə döyüş meydanında müxtəlif kalibrli güllələr tökülürdü (98). Piyadaların istifadəsində olan digər silahlar yeniçərilərin istifadəsində olan silahların eyni idi.

Atlı qoşunlar da sultan qoşunlarının böyük bir hissəsini təşkil edirdilər və onlar da üç qismə bölünürdülər - tiyul sahibi olan atlılar, akınçılar və səltənətin xüsusi atlıları. Tiyul sahibi olan atlı dəstələri əsasən yerlərdə formalaşdırılırdı. Bu atlılara xidmət əvəzi olaraq tiyul torpaqlar ayrılırdı və onlar bu torpaq hesabına yaşayışlarını təmin edirdilər. Zərurət yarandığı halda isə onlar qoşun dəstələrinə cəlb edilir və müəyyən vəzifələrin icrasına göndərilirdilər. Tiyul atlılarının təchizat məsələləri yerli hakimlər tərəfindən həll edilirdi. Səltənətin hər sancağı 500-1000 nəfər arası atlı toplayaraq sultan qoşunlarına verməli idi. Bəzi sancaqlar hətta 2000 atlının toplanaraq təchiz edilməsini öz üzərinə götürürdü. Sultan Səlimin hakimiyyəti illərində Osmanlı dövlətinin Asiyada 24 sancağı, Avropa ərazisində isə 34 sancağı var idi və bu sancaqların

hamısı atlı qoşunların formalaşdırılmasında iştirak etməli idi. Bu sancaqlardan toplanan tiyul atlılarının ümumi sayı Sultan Səlimin vaxtında 60 min nəfərə çatırdı (99).

Akınçı və səltənətin xüsusi atlılarının sayı isə tiyul atlılarının sayına nisbətən az idi. Akınçı dəstələrinin sayının 40 min nəfər, səltənət atlılarının sayının isə 17-18 min nəfər olduğu bildirilirdi. Akınçılar ehtiyat qüvvəni təşkil edirdilər və onlar yalnız hərbi yürüşlər zamanı qoşunlara cəlb edilirdilər. Bununla belə, onların seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi və müəyyən tələblərə cavab verən atlılar akınçı dəstələrinin tərkibinə daxil edilirdilər. Akınçılar bir qayda olaraq iki baş ata malik olmalı idilər və onlarda qəfil gecə hücumlarının, düşmən qüvvələrinin təqibinin həyata keçirilməsində, uzun səfərlər üçün istifadə edilirdi. Səltənətin xüsusi atlıları altı dəstədən təşkil olunmuşdu: ocaq sepahiləri və ya tiyil atlıları - 7000 nəfər, silahdarlar - 5000 nəfər, sağ ulufəçilər - 1700 nəfər, sol ulufəçilər - 1000 nəfər, sağ qürbalar - 1000 nəfər, sol qürbalar - 800 nəfər, cəmi 17100 nəfər. Bu dəstələrin hər birinin başında öz rəhbərləri dayanırdı və həmin dəstələrin hər birinin səfər yürüşü zamanı qoşunlar sırasında öz məxsusi yeri var idi (100).

Topçular Osmanlı qoşunlarında yenicə formalaşmaqda olan qoşun qismi idi. Bu qoşun qismi topların istifadəyə alınması ilə yaradılmışdı. Topların istifadəsi üzrə sultan qoşunlarında hazırlıqlı adamlar olmadığından bu işə qeyri-müsəlmanlar daha çox cəlb edilirdi. Bu kontingentə əvvəlcə islam dini qəbul etdirilir və sonra xidmətə cəlb edilirdilər. Topçu qüvvələrinə topçubaşı rəhbərlik edirdi. Topçubaşıya yalnız topçular deyil, cəbbəxanalar, top tökmə emalatxanaları da tabe idi.

Osmanlı qoşunlarının növlərindən biri də dəniz qüvvələri idi. Osmanlı dövləti böyük dəniz dövləti idi və ona görə də dəniz donanmasının saxlanması böyük diqqət yetirilirdi. Osmanlı hərbi dəniz qüvvələri dövrünün ən böyük və güclü hərbi dəniz qüvvələrindən biri sayılırdı. Səfəvi qoşunlarına qarşı döyüşdə dəniz qüvvələri sözsüz ki, istifadə edilmədi.

d)Şah İsmayıl qarşı müharibə fitvası

Sultan Səlim hələ Osmanlı taxt-tacına sahib olmazdan əvvəl Səfəvi dövlətinə qarşı qurduğu planlarını həyata keçirmək üçün hakimiyyətdə olduğu ilk illər ərzində kifayət qədər geniş hazırlıq işləri apardı, qardaşları ilə mübarizəni başa çatdıraraq hakimiyyətini möhkəmləndirdi, səltənət daxilində qeyri-sabitliyin əsas amillərindən biri olan şiə kontingentini demək olar ki, zərərsizləşdirdi, Avropa dövlətləri ilə münasibətləri normal hala gətirdi, özbək xanı ilə ittifaq münasibətlərini gücləndirdi, qoşunları daha da təkmilləşdirdi. Bununla belə, Səfəvi dövləti üzərinə hücum üçün Sultan Səlim təkbaşına qərar qəbul etməkdən çəkindi və müharibə səfərinə çıxmazdan əvvəl, yəni 1524-cü il mart ayının 19-da Ədirnədə divan çağırdı. Həmin divanda sədr-əzəm, qübbəaltı vəzirlər, Rumeli və Anadolu kazəsgərləri, nişançı, baş dəftərdar, Anadolu dəftərdarı, digər dəftərdarlar, yeniçərilərin rəhbəri, 50-yə qədər elm adamı, müfti, qarıqolu qüvvələrinin ocaqbaşılıarı iştirak edirdilər. Sultan Səlim nəzərdə tutmuşdu ki, bu divanda hər şeydən əvvəl Səfəvi dövləti üzərinə hücum üçün fitva verilməsinə nail olsun. Xristian dövlətləri üzərinə hərbi yürüşlər zamanı belə bir fitvanın alınmasına zərurət olmadığı halda, islam dövlətinin üzərinə hücum üçün fitva verilməsinə ehtiyac var idi. Əslində, bunun üçün səltənət daxilində lazımi bir zəmin yaradılmışdı və onun rəsmiləşdirilməsinə ehtiyac var idi. Digər ciddi bir məqam yeniçərilərin Səfəvi dövlətinə qarşı hərbi yürüşə başlanması haqqında razılığının alınması idi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yeniçərilər təşkil ediləndə Hacı Bəktaşın xeyir-duasını almağa göndərilmişdi. Yenəçərilər onu özlərinin vəli-ye-piri adlandırırdılar. Başqa sözlə, yeniçərilər onu özlərinin dini və mənəvi rəhbəri kimi qəbul etmişdilər. Bəktaşilərin isə İmam Əliyə dərin inamları var idi. Bu mənada bəktaşilərlə səfəvilər arasında daxili bir yaxınlıq tapmaq olardı. Həmin daxili bağlılıq sultanın müharibə planına mane ola bilərdi. Ona görə də Sultan Səlim yeniçərilərin dəstəyini tam şəkildə qazanmaq istəyirdi (101).

Divanda ilkin olaraq Sultan Səlim söz aldı və Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlanmasının əsaslandırılmasına çalışdı. O, müharibə planının nədən qaynaqlanmasını ortaya qoyaraq müharibənin başlanması üçün divan iştirakçılarının dəstəyini qazanmağa cəhd göstərdi. O dedi: "...Şah İsmayıl tamamilə İran torpaqlarına hakim olmuşdur. Diyarı İraq və Diyarı Ərəb, Azərbaycan, Gəncə, Şirvan, Gilan, Mazandaran, Təbəristan və Cürçün ilə bütün Kürdüstan və özəlliklə Gürcüstan vilayətləri hakimiyyəti altına girmişdir. Cahan taxtlarına oturan və ölkələrində hökmlərini yürüdən Xarəzm padşahlarının türk qumaşından on dörd kişi səltənət taxtına cülus etmişdir. İndi cahan padşahlarının böyüklərinin dəftərlərini durdurmuşdur. Onların əsgərlərini yenərək xidmətə uğratdı. Mallarını və xəzinələrini mühlidlərə və zındıq tayfasına yağma və qarət etdirdi. Özbəklərin hakimlərindən Şeybək xan padşahın da kəlləsini altuna qablaraq çeşidli gövhər və incilərlə süslədikdən sonra şərab məclisində o qab ilə komandanlarına şərab içirtdi. Bundan böylə camaatla namaz qılınmasını yasaqlayaraq camilərdə minbərləri yıxdılar. Haşa, küfür və lənət ilə hidayətə muntəsib olanları təciz etməklə İran mülkünü viran və sünnət əsərlərini o İslam məkanı olan bölgədən binam və binişan elədi. Bu dinsiz və məzhəbi bozuc din alimlərindən kimi buldu isə öldürmüşdür. Allahın fəzli ilə qüvvət və qüdrətimiz yerindədir. Cahanı zəbt edən qılincımız da İslamın nuru ilə parlamaqda ikən o mürtəkib və pis işlər işləyən şiə tayfasının vücudlarını izalə etmək üçün haqlı zimmət əqlən və şərəf himmətimizə lazım gəlmişdir" (102).

Bu çıxışında Sultan Səlim ətraf bölgələrin Şah İsmayıl tərəfindən fəth edilməsinə toxunsa da, divan iştirakçılarının diqqətini daha çox şiə məzhəbinin qəbul edilməzliyinə, Şah İsmayıl tərəfindən sünnilərin sıxışdırılmasına, məscidlərin dağıdılmasına, şiəliyə qarşı dözümsüzlüyə yönəltdi. Sözsüz ki, bununla Sultan Səlim divanda toplaşanların dini hisslərinə toxunmaqla onların dəstəyini daha asanlıqla əldə etmək istəyirdi. Nəticədə, Sultan Səlim din xadimlərinin Şah İsmayıl qarşı müharibəyə başlanması üçün fitvasını əldə edə bildi.

Sultan Səlim şərqə doğru hərbi yürüşə dərhal başlamağın tərəfdarı idi və divana toplaşanlara da bunu çatdırmağa çalışdı. O, çıxışında da qeyd etdi ki, hazırda xristian dövlətlərlə münasib münasibətlər qurulub və bu dövlətlər hazırda Osmanlıya qarşı heç baş qaldıra biləcək durumda deyildilər. Sultan Səlim təkid edirdi ki, Səfəvi qoşunları harada olursa-olsun axtarılıb tapılmalı və məhv edilməlidir. O, Osmanlı dövlətinin təhlükəsizliyini də bunda görürdü. Yəni Sultan Səlim onunla razı idi ki, Şah İsmayıl ilə döyüşmək üçün qoşunlarına uzun bir marş icra etdirsən və hətta lazım gələrsə Səfəvi hüduqları daxilində Şah İsmayıl qoşunları ilə döyüşə girsən.

Osmanlı qoşunlarının səltənətin mərkəzindən, xüsusilə təchizat mərkəzlərindən uzaqlaşması onların fəaliyyətini çətinləşdirə bilərdi. Bu işə hərbi yürüşün ağır nəticələrlə başa çatmasına yol açə bilərdi. Ədirnədə təşkil olunmuş divanda qoşun başçıları da bu məsələyə ehtiyatla yanaşdılar. Onlar da bəyan etdilər ki, Səfəvi hüduqlarına qədər yolun uzaqlığı, döyüşün Səfəvi hüduqları daxilinə keçirilməsi, Səfəvi qoşunlarının öz ərazisində daha yaxşı təchizat imkanlarına malik olması diqqətdən qaçırılmamalıdır. Yəni, qoşun başçıları, Səfəvi dövlətinə qarşı qoşun çıxarmağın çətinliklərini gördükləri üçün Sultan Səlimin çıxışını sükutla qarşıladılar. Sultan Səlim bu toplantıda Şah İsmayılın şeyxlikdən şahlığa gəlib çıxmasına öz münasibətini bildirmiş, onu Osmanlı dövlətinin ən böyük düşməni kimi dəyərləndirmiş və sonra da Şah İsmayıl üzərinə hücum etmək niyyətində olduğunu bildirərək toplantı iştirakçılarında bu müharibəyə dəstək istəmişdi. Amma onun Səfəvi dövlətinə qarşı müharibə aparmaq planı yuxarıda sadalanan səbəblərə görə, toplantı iştirakçıları tərəfindən dəstəklənmədi. Belə olanda Sultan Səlim həmin toplantıda Şah İsmayıla qarşı olan planını üç dəfə açıqladı. Yenə kimsə bu plana öz dəstəyini ifadə etmədi. Xeyli sükutdan sonra elə də yüksək vəzifəyə malik olmayan Abdulla adlı birisi irəli çıxaraq yeni sultanın planını dəstəklədiyini bəyan etdi. Abdullanın bu bəyanatını Sultan Səlim divanda iştirak edən qoşun başçılarının və yeniçərilərin bə-

yanatı kimi qəbul etdi və divandan sonra qoşunların yürüşə hazırlaşması haqqında göstəriş verdi (103).

6. Sultan Səlimin Şah İsmayıl üzərinə hərbi yürüşə başlaması. Sultan Səlim-Şah İsmayıl məktublaşması

Sultan Səlim tərəfindən müharibəyə hazırlıq tapşırığı verildəndə artıq məlum idi ki, Səfəvi qoşunları ilə döyüş Səfəvi hüdudlarında baş verəcəkdir. Qoşunların yürüşə hazırlaşması bu tələb çərçivəsində həyata keçirilməli idi. Xüsusilə, qoşun başçılarının narahatlığına səbəb olan məsələlərdən biri məsafənin uzunluğu və bu zaman qoşunların təchizatında yarana biləcək çətinliklər idi. Qoşunlar üçün həm də səfərbərlik planının icrası zəruri əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu istiqamətdə qapıqolu ocaqlarının (toplumlarının) və əyalət əsgərlərinin səfərbərliyi təmin edilməli idi. Qapıqolu qüvvələrinin səfərbərliyinin xüsusi bir çətinlik olmadan başa çatacağı gözlənilirdi. Həmin qüvvələrin canlı ehtiyatları və onların xidmətə cəlb edilməsi yolları bəlli idi və ona görə də bu məsələ xüsusi narahatçılıq doğurmurdu. Əsası keçmiş qeyri-müsləmanlar olan qapıqolu qüvvələri Səfəvi qoşunlarına qarşı yürüşdə iştirak etməli deyildilər. Bu qüvvələrə sərhəd xəttinin mühafizəsi tapşırılmışdı (104).

Əyalət qoşunlarının toplanması isə müəyyən diqqət tələb edirdi. Çünki əvvəla, bu əyalət dəstələrinin say tərkibi mərkəz tərəfindən müəyyənləşdirilməli, sonra bu barədə yerlərə xəbər verilməli və yerlərdə də göstərilən miqdarda qoşun toplanaraq təyin edilmiş məntəqəyə göndərilməli idi. Əyalət qoşunlarının nə zaman harada toplaşacaqları yer müəyyənləşəndən sonra əyalət hakimləri də öz tapşırıqlarını dəqiqləşdirməli və konkretləşdirməli idilər. Qoşunların toplanış məntəqəsinə vaxtında çatdırılması müvafiq hakimlərin və qoşun rəhbərlərinin qəsisində dayanan məsuliyyətli vəzifələrdən idi. Ona görə təchizat işləri vaxtında başa çatdırılmalı və hərəkət qrafiki müəyyənləşdirilməli idi. Tezliklə hansı vilayətlərdən hansı sayda qüvvələrin toplanması dəqiqləşdirildi və qo-

şunların yazda Səfəvi dövlətinə qarşı yürüşə başlayacağı haqqında bəylərbəylərinə, sancaq bəylərinə və yerli hakimlərə hökmlər göndərildi. Yerli hakimlərdən tələb olundu ki, qoşunların toplanması, təchizatı və toplanış məntəqələrinə daşınması üçün silah və nəqliyyat vasitələri tapılsın. Qərara alındı ki, bütün qoşunlar üçün toplanış məntəqəsi Yenişəhir obası elan edilsin və qoşunların vaxtında həmin məntəqəyə çatdırılması təmin edilsin (105).

Sultan Səlim 1514-cü il mart ayının 20-də Ədirnəni tərk edərək İstanbula doğru irəliləməyə başladı və həmin ayın 29-da İstanbula yetişdi. Burada da o, Səfəvi dövlətinə qarşı hərbi yürüş hazırlıqlarını davam etdirdi. Sultan Səlimin özbək xanı Übeyd xanla, Ağqoyunlu Məhəmməd bəylə məktublaşması və Anadoluda şiələrə qarşı soyqırım tətbiq etməsi də bu dövrə təsadüf edir.

Sultan Səlim 23 gün müddətində İstanbulda qaldı. Bu zaman Sultan Səlim həm yürüş hazırlıqlarını davam etdirirdi, həm də havaların daha da qızmasını gözlədi. 1514-cü il aprel ayının 20-də Sultan Səlim, Səfəvi dövləti üzərinə yürüşün təşkili məqsədilə İstanbulu tərk etdi və Üsküdüərə gəldi. İki gün də burada qaldıqdan sonra Sultan Səlim Maltəpədə toplanan qoşunlara yetişdi. Aprel ayının 27-də İzmit ətrafında olarkən Sultan Səlim döyüşqabağı ilk məktubunu Şah İsmayla göndərdi. Tacizədə Cəfər Çələbi tərəfindən qələmə alınmış olan bu məktubla Sultan Səlim bir növ Şah İsmayla qarşı soyuq müharibəyə başladı, bu və qələmə aldığı digər məktublarda hərbi yürüşə başlamaqda haqlı olduğunu əsaslandırmağa çalışdı. Sultan Səlim öz məktubunu bir Səfəvi əsiri vasitəsilə göndərdi. Həmin əsir Qılinc adlanırdı və onun Səfəvi dövlətinin xeyrinə casusluq etdiyi zaman əsir götürüldüyü bildirilirdi. Sultan Səlim onu əsirlikdən azad edərək Şah İsmayla yazdığı məktubu çatdırmağı ona tapşırırdı (106).

Həmin məktubun mətni belədir:

"Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə!

"Allah qatında din, İslamdır..." [Ali-İmran surəsi, 19-cu ayə].

"Kim İslamdan başqa bir din ardınca gedərsə heç vaxt ondan qə-

bul olmaz və o şəxs axirətdə zərər çəkənlərdən olar..." [Ali-İmran surəsi, 85-ci ayə].

"İndi hər kəs Rəbbi tərəfindən gələn nəsihəti qəbul etməklə (bu işə) son qoyarsa, keçmişdə aldığı onundur. Onun işi Allaha aiddir. Amma qayıdanlar cəhənnəmlikdirlər və orada həmişəlik qalacaqlar" [əl-Bəqərə surəsi, 275-ci ayə].

İlahi, bizi hidayət edən və hidayət olunmuşlardan qərar ver, yol azdıran və yolunu azanlardan etmə. Aləmlərin ağası, əmin [lə-qəbli] peyğəmbər Məhəmməd Mustafaya, ailəsinə və bütün səhabələrinə Allahın salamı olsun.

Amma bu bəyənilən xitab bizim böyük hökmdarımız, kafir və müşkirlərin qatili, din düşmənlərini məğlub edən, fironların (zülmkarların) burunlarını yerə sürtən, xaqanların dəbilqəsi (qoruyucusu), mücahid və qazilərin sultanı, Firudin kimi şərəfli, İskəndər kimi cahangir (fateh, yırtıcı, xeyirli), ədalətin Keyxosrovu, ali irqə (tayfa, qəbilə, millət) mənsub olan Sultan Məhəmmədin nəvəsi Sultan Bayəzidin oğlu Sultan Səlimdən Əcəm hakimi, ən yüksək qoşun başçısı, böyük rəhbər, zəmanənin Zəhhaki – Zəhhak, müharibəyə meylli Dara, dövrün Əfrasiyabı sən "Əmir İsmayıl"a göndərilir.

Bil və agah ol ki, haqq olanı edən və mütləq səxavət [mənbəyi] olan [Allahın] etdiklərində məqsədyönlü səbəblər olmaqla yanaşı, özündə sonsuz hikmət və yaxşılıqları da ehtiva edir. Necə ki, açıq-aşkar olan kitabda (Quranda) deyilir: "Biz göyü, yeri və onların arasında olanları oyun-oyuncaq yaratmadıq" [əl-Ənbiya surəsi, 16-cı ayə]. İnsanın yaradılış hikməti də varlıq aləminin seçilməsi, aləmin ən yaxşısı olmaq və gözlə görülə bilənlərin (yaradılmışların) gözü olmaqdır. Necə ki, Allah [Quranda] buyurmuşdur: "O, sizi yer üzündə varislər təyin etdi..." [əl-Ənam surəsi, 165-ci ayə]. Amma bu növ insanlarda mənəviyyatın gözəlliyi və cismin (bədənin) çirkinliyi kimi zidd anlayışların meydana çıxması mümkün olduğu üçün peyğəmbərin müqəddəs şəriətinə itaət etmədən xilafətin (yer üzünün xəlifəsi olmaq) bərqərar olması və [ilahi] hədəfin keşiyində durmaq olmaz. Halbuki peyğəmbərin şəriəti əbədi

bağışlanmağa və hər iki dünyanın xoşbəxtliyinə qovuşmağa səbəb olur. Deməli, kimsə ilahi hökmləri icra etməkdən üz çevirsə, [ilahi] əmr və qadağalara tabe olmaqdan boyun qaçırarsa, din pərdəsini ləkələyərsə və möhkəm şəriəti məhv etməyə qalxarsa, bütün müsəlmanlara ümumi [anlamda], dinin ədalətli sultanlarına isə xüsusi [anlamda] "Ey iman gətirənlər! Allahın (dininin və peyğəmbərinin) köməkçisi olun! ..." [əs-Saff surəsi, 14-cü ayə] nidasına səs vermək, hiylələri dəf etmək, fitnə-fəsad yaradanların fəsadlarını aradan qaldırmaq üçün əllərindən gələni etməsi vacibdir.

Beləcə giriş verməkdən məqsəd odur ki, Bayandur (Ağqoyunlu) əhalisinin pərakəndəliyini beytlə deyək:

Meşədə aslanın nəritisi yoxdursa
Çaqqalın səsi hündürdən gələr

Təcavüz etməklə Şərq ölkələrini ələ keçirdin. Əmrə tabe olduğun miskin bir guşədən əmr verən əzəmətli saraya qədəm basdın. Müsəlmanların üzünə zülm və əziyyət qapılarını açdın. Dinsiz və kafirləri bir-biri ilə evləndirərək qarışdırdın. Fitnə və fəsadın aşkar olmasını özünə şüar və hədəf seçdin. Zülm bayraqlarını qaldırdın. Öz təbii meylin və nəfsinin istəyinə uyğun hökmranlıq edib şəriətin hökmlərini (şərtlərini, bağlarını) pozdun və millətin şərəfini (inancını, abırını, namusunu) məhv etməyi düşündün. Zinani halal etmək, haqsız yerə qan tökmək, məscid və minbərləri sökmək, qəbristanlıqları və məqbərələri yandırmaq, peyğəmbər övladlarına və alimlərə hörmətsizlik etmək, müşəfləri pisliklər içərisinə atmaq, iki şeyxə, - Allah onlardan razı olsun, - söyüş söymək kimi pis davranış və hərəkətlərin haqqında hər kəs danışır. Din rəhbərləri və hidayət edən amillər, - Allah onların hamısından razı olsun, - sənin ardıcılığının mürtəd olması haqqında yekdilliklə fətva verdilər ki, bu da qətl edilməyə səbəb olur. Buna əsasən, bir də dini gücləndirmək, məzlumlara yardım etmək, əzab çəkənlərə kömək etmək, ilahi əmrlərə itaət və padşahlığın şərəf qayda-qanunlarını bərpa etmək üçün ipək və nazik parça yerinə

zireh və dəmir libas geyindik. Allahın yardımını və gözəl lütfi ilə qələbə bayraqlarının daşıyıcıları, yola (şüara, üsluba, adətə, qayda-qanuna) yardım edən əsgərlər, döyüş aslanları, qılıncı qəzəb qınından çıxaran qılıncıvuran qəhrəmanlar bədbəxt düşməni əzmlə taleyinə qovuşduracaq, kin kamanında oxları olduğu üçün rəqibin ölüm payını oxatan bürcünə rast gətirəcəklər. Zəfər və xeyirlərə vəsilə olan Səfər ayında dənizdən keçdik. Bu niyyətlə ki, əgər Allah-təala yardım etsə güc və qüvvəmizdən istifadə edərək zülmkar əl-qolunu qoparıb, təşvişli başından qalib olmaq sevdasını çıxaraq. Kasıb və gücsüzlərin başı üzərindən şər və fitnənin [yaratdığı] fəsadları uzaqlaşdıraraq.

Evlərə vurduğun həmin odun tüstüsünü evinə gətirək.

Çünki qılıncdan öncə İslama [dövət] təklifi Mustafa, salam olsun ona, - şəriətin hökmüdür. Bu məşhur məktub da [həmin qaydaya əsasən] gözəl şəkildə yazıldı. İnsan övladının ruhu (nəfsləri) fərqlidir. İnsan qızıl və gümüş mədənləri kimidir. Bəzi xarakterlərin pis olması təbiidir və düzələn deyil. Belə ki, zəncini yumaqla ağarmaz. Xarakterin süstlüyü, şər işlərə adətəkdə olmaq şəhvətin hakim olmasından qaynaqlanır və düzəlməsi mümkündür. Necə ki deyirlər: pislər təlim və tərbiyə ilə yaxşılar cərgəsində olar, bir ehtimala görə. Əgər özünü "O kəslər ki, bir günah iş gördükləri, yaxud özlərinə zülm etdikləri zaman Allahı yada salıb (tövbə edərək) günahlarının bağışlanmasını istəyirlər..." (Ali-İmran surəsi, 135-ci ayə) cərgəsinə daxil etsən, bütün hallarda Allah-təalanı unutmasan, pis işlər, doğru olmayan davranışlar və çirkin adətlərdən peşman olsan, səmimi qəlbdən tövbə və istiğfar etsən, ötən zamanda bizim qalib ordunun dördəyaqlılarının ayağı dəydiyi qala və məkanları [indi isə sənin tabeçiliyində olan və onları işğal edərkən bizi] məzəmmət etdiyin həmin ərəzilərin hər bir guşəsini Osmanlı məmləkətlərinin tabeçiliyinə verərək bizim əzəmətli himayəmizdə olan bəndələrə tapşırısan daha yaxşı olar. Bizim xidmətimizdə duranlardan yaxşılıq, nəvaziş, mehribanlıq və xoşxasiyyətdən başqa bir şey görməzsən.

Pis vərdiş təbiətində özünə yer etdisə

Ölənə qədər səndən əl çəkməz

Əgər pis əməllər və rüsvayçı davranışları israr və təkidlə davam etdirsən, uca Allahın köməyi ilə qələbə çalacağıq və ələ keçirdiyin həmin məmləkətin meydanı tezliklə bizim qalib ordunun düşərgəsi olacaqdır. Bir müddətdir yelbeyinliyin şiddətindən sərdarlıq sevdasına düşmüşsən və lovğalığın çoxluğundan cahangirlik və fatehlik iddiası dilində cari olur. Əgər mərdənsənsə mərdlərin meydanına çıx ki, taleyin hökmü müəyyən olsun. "...O gün hökm ancaq Allahındır" (əl-İnfitar surəsi, 19-cu ayə). "...Haqq yolu tutub gedənlərə salam olsun" (Ta-ha surəsi, 47-ci ayə). 920-ci ilin qalibiyyət [ayı olan] Səfər ayında İznikomid (indiki İzmit) yurdunda yazıldı" (107).

Məktubun məzmunundan görüldüyü kimi, Sultan Səlim səl-tənət diplomatiyasına uyğun gəlməyən təhqiramiz sözlərlə və ifadələrlə Şah İsmayıl müraciət etmişdi və hətta onu şah yox əmir adlandırmışdı. Şah İsmayıl bu məktubda şərq ölkələrinə təcavüz etməkdə, misgin bir durumdan əzəmətli bir məqama çatmaqda, müsəlmanlara zülm və əziyyət verməkdə, dinsizləri və kafirləri bir-biri ilə evləndirməkdə, zülm bayrağını qaldırmaqda, şəriətin hökmlərini pozmaqda, haqsız yerə qan tökməkdə, zinanı halala çevirməkdə, məscid və minbərləri dağıtmaqda, qəbristanlıqları viran etməkdə ittihamlandırılırdı. Bu baş verənlərin qarşısının alınması üçün isə Sultan Səlim sonsuz sayda qoşunu ilə Şah İsmayıl qarşı müharibəyə başladığını bəyan edirdi. Osmanlı sultanı Şah İsmayılın böyük əraziləri fəth etməsinə də toxunurdu və sonra da bu onun hərbi uğurlarını bir növ Ağqoyunlu şahzadələri arasındakı parçalanmalarla əlaqələndirirdi. Bununla, Şah İsmayılın fatehliyinin üzərinə bir kölgə də salınırdı. Sultan Səlim bütün mənalarda Şah İsmayılı aşağılamağa çalışmaqda özünün ondan daha üstün olmasını qabartmağa çalışırdı. Müharibə qərarı verməsini əvvəldən elan etsə də Sultan Səlim bu müharibənin dayandırılması ilə bağlı şərtlərini də bu məktubda irəli sürürdü. Həmin şərtlər belə idi: Şah İsmayıl etdiyi əməllərə görə Allahdan bağışlanmasını istəməli, "pis işlər, doğru olmayan davranışlar və çirkin adətlərdən

peşman" olmalı, səmimi qəlbdən tövbə etməli, başqa sözlə şiəlikdən əl çəkərək yenidən sünni məzhəbinə dönməli və şiəliyn yayılmasını dayandırmalı, bir vaxtlar Osmanlı tabeliyində olan ərazilərdən əl çəkməli və həmin əraziləri Osmanlı hakimiyyəti altına verməli idi. Belə olduğu təqdirdə Sultan Səlim hətta Şah İsmayıla qayğı göstərəcəyini də vəd edirdi.

İrəli sürülən bu şərtlərin qəbul edilməsi, əslində, Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövlətinin təsiri altına düşməsi və Səfəvi dövlətinin müstəqilliyinin formal bir müstəqilliyə çevrilməsi idi. İnandırıcı deyil ki, Sultan Səlim bu təkliflərin Şah İsmayıl tərəfindən qəbul ediləcəyini güman edirdi. Belə bir ehtimal olsaydı yəqin ki onda müharibə məşinını hərəkətə gətirmək də heç lazım olmazdı. Heç şübhə yoxdur ki, müharibə qərarı veriləndən və qoşunlar da müharibə meydanına doğru hərəkətə başlayandan sonra Sultan Səlim tərəfindən Şah İsmayıla bir neçə məktub göndərilməsi müharibənin önlənməsi məqsədindən daha çox Şah İsmayıla psixoloji təsirin göstərilməsi, onda hansısa bir qorxu hissənin yaradılması məqsədini daşıyırdı. İnandırıcı deyil ki, Sultan Səlimin iddiasında olan ərazilərin Osmanlı tabeliyinə verilməsindən sonra da müharibə dayandırıla bilərdi. Sultan Səlimin Səfəvi dövlətinə qarşı çox ciddi planları var idi və bu planların həyata keçirilməsinə sultanı olduğu dövlətin təhlükəsizliyi üçün xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Sultan Səlim özünü Şah İsmayıldan güclü sayırdı və müharibəyə başlamaqda da başlıca məqsədi Şah İsmayıla güclü zərbə vurmaq və bölgədə tək nüfuz sahibinə çevrilmək idi. Şah İsmayılın mövcud gücünün qorunub saxlanmasına və onun gələcəkdə daha da gücləndirilməsinə fürsət vermək Sultan Səlim üçün heç də məqsəddəuyğun deyildi. Əksinə, Sultan Səlim hər vasitə ilə çalışırdı ki, Şah İsmayılı müharibəyə təhrik etsin, ona ağır zərbə vursun və bölgədə yeganə söz sahibinə çevrilsin. Şah İsmayıl isə o fəthlərdən deyildi ki, məktublarda ifadə olunan kobud ifadələrə görə əqidəsindən dönsün, milyonlarla insanın inancına çevrilmiş dəyərlərdən üz döndərsin.

Şah İsmayıl ilk məktubunu göndərəndən sonra Sultan Səlim onun cavabını gözləmədən müharibə meydanına doğru hərəkətini davam etdirdi. 1514-cü il aprel ayının 24-də o, Yenişəhirə gəldi. Osmanlı dövlətinin Avropa hissəsindən toplanmış qoşun dəstələri burada cəmləşmişdilər. Osmanlı sultanı bu qoşunlarla birləşdi. May ayının 2-də isə o, Seyidqazi məntəqəsinə gəldi. Osmanlı dövlətinin müxtəlif bölgələrindən toplanan qoşun dəstəsi yetişərək ümumi qoşunlara birləşirdi. Sultan Səlim çoxlu sayda qoşunun toplanmasından çox məmnun idi və hətta bu qoşunları hər vasitə ilə ağır yürüşə və döyüşə ruhlandırmağa çalışırdı. Seyidqazi ətrafında olarkən Sultan Səlim qapıqolu əsgərlərinin hər birinə 1000 ağca bəxşiş verdi. Sonra Sultan Səlim Konyaya gələrək Filobad Çayırında yerləşdi. Onun burada olduğu müddət ərzində yenə müxtəlif bölgələrdən qoşun dəstələri gələrək ümumi qoşunların tərkibinə qatıldılar. Sultan Səlim Konyada Cəlaləddin Ruminin məzarını ziyarət etdi, fəqir-füqərəyə 100 min ağca sədəqə payladı, tiyul sipahilərinin hər birinə isə 100 ağca mükafat verdi. Sonra da o, Qırxpınar, Qaracadağ, Pınarbaşı, Ağcaşəhr, Qərye-yi Sulu, Kilimsə, Nağarazən, Alaquş Çayırı, Suluçayır, Qarahisar, Boğaz körpüsü məntəqələrindən keçməklə Qeysəriyə gəldi (108).

Bəzi məlumatlara görə, Sultan Səlim Konyada olarkən Şah İsmayılın üç nəfər casusu ələ keçirildi. Müəyyən işgəncələr verildəndən sonra həmin əsirlər edam edildi (109). Əslində, Şah İsmayılın casusu hesab edilən şəxslərə qarşı belə bir qəddarlığın həyata keçirilməsi özü də Sultan Səlimin Şah İsmayılə göndərdiyi məktubunda hansı səviyyədə səmimi olmasının nümayişi ola bilər. Yəni Şah İsmayılə qarşı qisasçılığın həyata keçirilməsi üçün Sultan Səlim əlinə düşən fürsətlərdən üz çevirmirdi.

Sultan Səlim qoşunların toplanmasını və onların hazırlıq səviyyəsini şəxsən özü ciddi nəzarət altında saxlayırdı və dayandığı məntəqələrə toplanmış qoşun dəstələrinə sıra baxışı keçirərək onların hazırlıq səviyyəsini yoxlayırdı. Başqa sözlə, Sultan Səlim Səfəvi dövlətinə qarşı müharibə hazırlıqlarını ən yüksək səviyyədə aparırdı.

Osmanlı qoşunları 1514-cü il may ayının sonunda Qeysəridə idisə, iyun ayının 23-də Zülqədər bəyliyinə sərhədində yerləşən Çubuk adlı məntəqəyə yetişdi. Burada olarkən Sultan Səlim məktubla Zülqədər hakimi Əlaüddövləyə məktub göndərdi və onu da Şah İsmayıl qarşı müharibəyə dəvət etdi. Baxmayaraq ki, Əlaüddövlə öz bəyliyinə qorumaq üçün Şah İsmayıldan hər zaman təhlükə gözləyirdi, bununla belə Sultan Səlimə birləşərək ona qarşı müharibədə iştirak etməkdən imtina etdi. Əlaüddövlə nəinki Osmanlı qoşunları ilə birləşmədi, əksinə, onun göstərişi əsasında Osmanlı qoşunları üzərinə basqınlar təşkil edildi və bu qoşunlara müəyyən ziyanlar yetirildi. Sultan Səlim Səfəvi dövləti üzərinə hücumdan əvvəl Əlaüddövləyə qarşı hər hansı bir tədbir görməsə də, sonradan onu ciddi cəzalandırdı və onun hakimi olduğu əraziləri də Osmanlı hüduklarına daxil etdi (110).

Qoşunların Səfəvi hüduklarına doğru hərəkətinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün Sultan Səlim 20 minlik qoşun dəstəsini vəzir Əhməd paşanın rəhbərliyi altında Sivasa göndərdi. Sultan Səlim özü isə bu məntəqəyə iyun ayının 28-də yetişdi və Sivas ətrafında düşərgə saldı. Bir neçə gündən sonra Sivasa göndərilmiş olan Əhməd paşa dəstəsi də ümumi qoşunlara qatıldı. Sivasda olduğu günlər ərzində Sultan Səlim bir sıra tədbirləri həyata keçirdi. İyun ayının 29-da Sinop sancaq bəyi Əhməd bəyin rəhbərliyi altında 500 nəfərlik bir qoşun dəstəsi Ərzincana göndərildi. Bu qoşun dəstəsinin də vəzifəsi ümumi qoşunların hərəkət marşrutu üzrə təhlükəsizliyi təmin etmək idi. İyun ayının 30-da Sultan Səlim qoşun başçılarından toplantısını keçirdi və onlara yenidən qoşunlara sıra baxışı keçirilməsi tapşırıldı. Bu baxış zamanı Şah İsmayıl qoşunlarına qarşı yürüşün və döyüşün ağırlığına tab gətirə bilməyəcək adamlar seçilməli, qoşundan ayrılmalı və onlar geridə buraxılmalı idi. Həyata keçirilən sıra baxışı gedişində qoşunlar daxilində seçim aparıldı və qarşıdakı ağır döyüşün gərginliyinə dözə bilməyəcək 40 min nəfər seçilərək qoşunlardan ayrıldı. Bu sayda olan silahlılar ayrıca bir qoşun dəstəsində birləşdirildi. Həmin qoşun dəstəsi ümumi qüvvələrin ehtiyatını təşkil etməklə Sivasla

Qeysəri arasında yerləşdirildi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, döyüşün gərginliyinə gücü çatmayacaq insanların qoşunlardan ayrılması ilə həm ümumi qoşunların çevikliyi, döyüşkənliyi artırılın, həm də təchizat çətinliklərini nisbətən yüngülləşdirmək mümkün olsun. Bundan başqa irəliyə çıxarılmış qoşunların arxa ilə əlaqələrinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti var idi ki, 40 minlik qoşun dəstəsinin Sivasla Qeysəri arasında buraxılması bu mühüm məsələnin də həllinə imkan verə bilərdi. Bir tərəfdən təchizat yolları mühafizə olunmalı idi, digər tərəfdən də Misir məmlüklüyü ilə Zülqədər bəyliyindən gözlənilə biləcək təhlükələrin qarşısı alınmalı idi. Qoşunların ağır yükləri, dövlət xəzinəsi, sənədləşmə arxivini Sivas qalasında saxlanılmışdı. Bu yüklərin mühafizə olunması da geridə buraxılmış 40 min nəfərlik qoşun dəstəsinə həvalə olunmuşdu (111).

1514-cü il iyul ayının 4-də Sultan Səlim qoşunları ilə birlikdə Sivasdan şərqə doğru hərəkətini davam etdirdi. İyulun 8-də qoşunlar Qunduzsuyu məntəqəsinə yaxınlaşdı və Sultan Səlim göstəriş verdi ki, həmin məntəqədən sonra qoşunların irəli hərəkəti ciddi mühafizə altında davam etsin. Çünki həmin məntəqədən etibarən qoşunlar Səfəvi hüdudlarına daha da yaxınlaşmaqda idilər. Nəzərdə tutulmuşdu ki, iyulun 14-də qoşunlar Səfəvi sərhədinə çatacaqdır. Bu isə qoşunların təhlükəsizliyinə diqqətin daha da artırılmasını tələb edirdi. Bu məqsədlə Anadolu bəylərbəyi Xadim Sinan paşa avanqard dəstənin rəhbəri təyin edilərək irəli göndərildi (112).

Farsdilli mənbələrin məlumatına görə, Sultan Səlimin yazdığı məktubun çatdırılması xüsusi bir nümayəndə heyətinə tapşırılmışdı. Həmin nümayəndə heyəti Şah İsmayılın Həmədanda olduğu vaxt onun hüzuruna qəbul olundu. Elçiləri qonaqpərvərliklə qarşılayan Şah İsmayıl məktubda yazılanları qəbul etmədi və dərhal elçilər vasitəsilə Sultan Səlimə onun müharibə çağırışını qəbul etdiyini bildirdi. Sonra Şah İsmayıl Təbrizə yollandı və burada Sultan Səlimin böyük bir qoşun dəstəsi ilə Səfəvi üzərinə yürüşə başlaması haqqında məlumat aldı (113).

Bir başqa məlumata görə isə, Şah İsmayıl İsfahanda olarkən Sultan Səlimin ilk məktubunu aldı. Guya Şah İsmayıl əvvəlcə ona məktubu gətirmiş Qılınc xəlifənin Osmanlı əsirliyində olmasını qəzəblə qarşılayaraq onun edamına əmr verdi. Sonra da Sultan Səlimin ona müharibə elan etməsi xəbərinə son dərəcə etinasız yanaşdı, onun gücü qarşısında Sultan Səlimin belə bir qərara gələ biləcəyini ciddi qəbul etmədi və sonra da yenidən başını ova və əyləncələrə qarışdırdı (114).

Türkdillə mənəbə və elmi-tarixi ədəbiyyatın verdiyi məlumatlara görə isə, Sultan Səlimin göndərdiyi birinci məktuba Şah İsmayıl cavab yazmış və həmin məktubu Qılınc xəlifə vasitəsilə geri göndərmişdi. Hətta həmin məktubun 1514-cü il iyul ayının 16-da Ərzincan ətrafındakı Yassıçəmən məntəqəsində Sultan Səlimə çatdırıldığı da bildirilir. Bildirilir ki, Sultan Səlim onun yazdığı məktuba nisbətən daha yumşaq dildə yazılmış cavab almasından xeyli qəzəblənmiş və məktubu gətirən Qılınc xəlifəni də edam etdirmişdi. Məlumata görə, Şah İsmayıl cavab məktubunda Sultan Səlimə atası Sultan Bayəzidlə dostluq münasibətlərində olduğunu, həmin münasibətlərin nə üçün pozulduğunu və Sultan Səlimin də ona qarşı nə üçün müharibəyə başladığını anlaya bilmədiyini yazmışdı. Şah İsmayıl sonra da yazmışdı ki, sülh tərəfdarıdır, Osmanlı dövləti ilə dinc münasibətlərin saxlanmasını istəyir, Əmir Teymur dövründə olmuş qarışıqlıqların olmasını istəmir, ona göndərilmiş məktubda işlədilmiş ifadələr Osmanlı padşahına yaraşmır. Şah İsmayılın adına tutulan məktubda daha sonra yazılmışdı ki, kobud ifadələri yalnız nəşəli durumda olan katiblər yazıb bilərdilər. Ona görə məktubla birlikdə bir qutu nəşələndirici vasitələr də göndərilmişdi. Nəhayət, məktubda Şah İsmayıl adından o da bildirilirdi ki, Sultan Səlimlə müharibə aparmağa hazırdır. Şah İsmayıl hətta Osmanlı dövləti ilə əvvəldən müharibə aparmaq niyyətində olduğunu bəyan edir və həmin müharibənin hələ də başlanmamasının səbəbini isə bu müharibənin nə ilə bitəcəyi barəsində uzun müddət fikirləşməli olması ilə bağlayırdı. Bəzi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə isə, Sultan Səlim belə bir məktu-

bla tanış olsa da onun Şah İsmayıl tərəfindən yazıldığına inanmırdı (115).

Sultan Səlimin ilk məktubuna Şah İsmayıl tərəfindən cavab yazılması haqqında məlumatın düzgünlüyü şübhə doğurur. Çünki elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlar Şah İsmayılın yalnız Sultan Səlimin üçüncü məktubuna cavab yazmasından xəbər verirlər. Həmin məktubun məzmunu Şah İsmayılın yuxarıda ehtimal olunan məktubunun məzmununa oxşarlıq təşkil edir. Ona görə də araşdırmaçılar tərəfindən Sultan Səlimin üçüncü məktubuna yazılan cavabın ilk məktuba yazılan məktub kimi qələmə verilməsi heç də istisna deyildir.

Elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumat belədir ki, Şah İsmayıl Osmanlı sultanının ona göndərdiyi məktuba cavab vermədi. Bunun nə ilə bağlı olduğunu söyləmək çətindir. Şah İsmayıla iddialı yanaşan bəzi araşdırmaçılar bunun Səfəvi şahının özünə arxayın olması, Sultan Səlimlə müharibəyə biganəlik göstərməsi ilə əlaqələndirirlər. Güman edilir ki, Şah İsmayılın Osmanlı sultanının ilk məktubları qarşısında sükut etməsi Sultan Səlim üslubunda məktublaşmanı qəbul edə bilməməsi ilə bağlı idi. Amma o da məlumdur ki, Şah İsmayıl bu məktublara cavab verməsə də, Sultan Səlimin ilk çağırışını alandan sonra müharibəyə ciddi hazırlıqların aparılmasına da başlamadı.

Şah İsmayıldan cavab alınmayanda Sultan Səlim ona ikinci məktubunu yazdı. Həmin məktubun 1514-cü ilin iyul ayının ikinci yarısında yazıldığı güman edilir. Mövlana Mürşid tərəfindən qələmə alınmış həmin məktubun mətni belə idi:

"O məktub Süleymandandır və o, bismillahir-rəhmanir-rəhim (bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə)"dir. Mənə qarşı təkəbbür göstərməyin və yanıma müsəlman (Allaha itaət edən) olaraq gəlin!" [ən-Nəml surəsi, 30-3-ci ayə].

Allahın salamı olsun yaratdıqlarının ən yaxşısı olan Məhəmməd, övladları və səhabələrinə hamılıqla. Bu, nazil etdiyimiz mübarək bir kitabdır, ona tabe olun və Allahdan qorxun ki, sizə rəhm edilsin! [əl-Ənam surəsi, 155-ci ayə].

Səmadan enmiş vəhy kimi bu zəfər tuğralı məktub, "Biz peyğəmbər göndərməmiş (heç bir ümmətə) əzab vermərik" [əl-İsra surəsi, 15-ci ayəsinin tələbinə uyğun olaraq] Allah-təalanın bütün dünyadakı xəlifəsi, "İnsanlara fayda verən bir şey isə yer üzündə qalar" [ər-Rad surəsinin 17-si ayəsinə şamil edilən] yerə endirilən, Süleyman kimi uca mərtəbəli, İsgəndər kimi cahangir, Firudin kimi şərəfli, kafir qövmə qarşı vuruşan, [Allahın yanında] çox möhtərəm və çox müti [mələkləri] qəbul edən, qoruyucu mücahid, müzəffər yardımçı, şir nəslindən olan (Leys bin əl-Əsəd bin əl-Qəzənfər), ədalət və yaxşılıq bayrağını genişləndirən, bizim əzəmətli ağamız Sultan Səlim şah ibn Sultan Bayəzid ibn Sultan Məhəmməd xan tərəfindən Əcəm məmləkətinin padişahı, zülm və sitəm diyarının ağası, pislərin sevinc və rəhbəri, zəmanənin Darası, dövrün Zəhhakı, Qabilə bənzər əmir İsmayıla yazıldı.

Məlum olan budur ki, Allah dərgahından "Allahın insanlara əta etdiyi mərhəmətə heç kəs mane ola bilməz..." [əl-Fatir surəsi, 2-ci ayə] nişanəsi ilə olan "Sən mülki istədiyinə verərsən" [Ali-İmran surəsi, 25-ci ayə] padşahlıq hökmünü qəzavü-qədər bizim böyük adımıza çıxardı (yəni Allah tərəfindən hökmdar olmaq bizə həvalə edildi). Şübhəsiz ki, yer üzündə ilahi qanunların əmr və qadağaları [eləcə də] səltənətə aid olan işlər və hökmlər səmavi hökmün nüfuzuna malikdir. Bu, Allahın istədiyinə əta etdiyi mərhəmətdir... [əl-Cumuə surəsi, 4-cü ayə]. Bir çox şəxsdən eşitdiyimizə görə, Məhəmmədin pak ümmətini, - salam olsun ona, - özünün yanlış əqidənə tabe etmiş və sabit dinin əsaslarını ləğv edib, zülm bayrağını təcavüz qaydaları ilə yüksəltmiş, pisləkdən çəkindirməyi və yaxşılığa əmr etməyi şəriətin əsaslarından hesab etmiş, öz çirkin şüeni (müridlərini, tabeçiliyində olanlar) məhrəm qadınları halal hesab etməyə və günahsız insanların qanını tökməyə təhrik etmişsən. Yalana qulaq asan və haram yeyənlərin" [əl-Maidə surəsi, 42-ci ayə] hökmü ilə bihudə sözlərə qulaq asıb, haramlar yemişən. Məscidi xarab edərək büt-xana düzəltmişən. İslamın böyük sultanları olan minbərləri zalımcasına dağıdıb, açıq-aşkar haqqı batıldən ayıran [Quranı] keçmiş [xalqların] əfsanələri adlan-

dırıb pisliliyin yayılmasının səbəbkarı olaraq öz adını bədnam etmişən. Əhli sünnət və cəmətin üstün alimlərinin əqli və nəqli (dini mətnlərə) əsaslanan fətvalarına görə bizim ali iradəmizin borcudur ki, qədimdən qalma adət-ənənə olan "çox ehsan edən Allahın dininə yardım etmək imanın ən yüksək dərəcəsinə [sahib olmaqdır qanununa əməl edərək]" yeni adət-ənənələrin rədd edilməsi, qadağan edilməsi, sıradan çıxarılması və sıxışdırılmasını [həyata keçirək]. Onun [peyğəmbərin], - salam olsun ona, - bir hədisdə buyurduğu kimi: "Hər kəs bizim işimizdə yenilik (bidət) etsə bu məqbul deyildir" və ya başqa bir hədisdə "hər kəs bizim işimizə uyğun olmayan bir iş görsə bu məqbul deyil və tənqid olunmuşdur". İlahi qəzavü-qədr, kafir olanın əcəlini bizim iqtidarımıza həvalə etdiyi üçün o diyara tərəf istiqamət alaraq "Yer üzündə bir nəfər belə kafir qoyma" [Nuh surəsi, 26-cı ayə] hökmünü [rəhbər tutub] əziz Allahın izni ilə yola düşdük.

Zəfər qılıncını siyirməkdən məqsəd Allahın şəriət arxının yolunda bitən və pərpərən kimi inkişaf eləmiş tikan [və əlaq otlarını] kökündən qopararaq rüsvayedicə torpaq üzərinə atmaqla müqəddəs atların ayaqları altında tapdalamaqdır. "Xalqının böyüklərini də zəlil edirlər. Onlar məhz belə hərəkət edirlər" [əl-Nəml surəsinin 34-cü ayəsində deyildiyi kimi] kin-küdurət dolu toppuz zərbəsi ilə xam xəyala düşmüş din düşmənlərinin beynini müharibənin cəngavər şirlərinin yeminə çevirək. [Ayədə deyildiyi kimi] "zülm edənlər isə (öləndən sonra) hansı dönüşə dönəcəklərini mütləq biləcəklər!" [əş-Şüəra surəsi, 227-ci ayə].

Şeir:

Mən o şəxsəm ki, iti qılıncımı siyirdikdə

Yer üzündə qiyamət qopararam

Erkək aslanların ürəyindən kabab edər

Pəhləvanların qanından sübh vaxtı şərab içərəm

Kamanımla qartal ovlayar

Qılıncımdan günəşin ürəyi titrəyər

Əgər döyüşə gəlmişəmsə [deməli] sən [məni] saymamısan

Fırlanan (hərəkət edən) səma eşitməmişən
Günəşdən yüyənimin qüvvətini soruş
Bəhramdan nizəmin ucunun suyunu soruş
Əgər tacın varsa mənim də qılıncım var
Çünki tacın əlimdə aram olan qılıncdır
Ümidvaram ki, bəxtin qüvvəsi ilə
Düşmənlərin təxti-tacını alaram

"Din nəsihətdir" [düşüncəsindən] çıxış edərək əgər kişilərin üz tutduğu yer olan bizim yurdun mələklərinin arzu Kəbəsi və bəxt qibləsinə üz tutsan, zülm altında inləyən təbəələrini incitməkdən əl çəksən və özünü "günahdan tövbə edən günahı heç olmayan kimidir" cərgəsində qərar versən, Məhəmmədin, - salam olsun ona, pak ailəsinə və hidayət edən səhabələrinə və Allah onların hamısından razı olsun; "səhabələrin ulduzlar kimidir, hər hansı birini nümunə götürsəniz hidayət olarsınız" [deyə buyurmuşdu], - pak və doğru sünni təriqətinin ardıcıl olan millət və məzhəbdən olasan, həmin ölkələri və onlardan asılı olanları Osmanlı ərazilərindən hesab etsən padşahlıq və şahlıq lütfümüz sənə də şamil olacaqdır.

Şeir:

Başının üzərində ədalət və lütf kölgəsi yaradaq
Məhəbbət görən qapımızın torpağına üz sürtər

Afərin bunu qəbul edən şəxsin bəxtəverliyinə. Əks təqdirdə mahiyyətindən irəli gələn fitnəkarlıq və təhrikçi təbiətinə uyğun davranmağa üstünlük verərik. Qaralmış qəlbə moizə oxumağın faydası olmaz. Allahın köməyi və ən gözəl yardımları ilə başında hər tac olanın tacını odlayaram (tac şəklinə salaram) və geniş yer üzünü o insanlardan təmizləyəm. "Şübhəsiz ki, qələbə çalanlar məhz Allahın firqəsidir" [əl-Maidə surəsi, 56-cı ayə]. Zalımların əllərini yədi-beyza (parlaq əl) pəncəsi, qüdrəti ilə büküb sındıram ki, "Allahın (qüdrət) əli onların əllərinin üstündədir" [əl-Fəth surəsi, 10-cu ayə].

Qulağınızdan qəflət pambığını çıxarıb, əyninizə kəfən geyib hazır olun ki, "verdikləri vədə əməl edərlər" [ayəsini] rəhbər tutan

"sanki onlar möhkəm divarlardır" [əS-Saff surəsinin 4-cü ayəsində əmr edənlərə bənzər] qalib əsgərlərim ölüm vədəsi gəldiyi üçün "Onların əcəli gəlib çatdıqda (ondan) bircə saat belə nə geri qalar, nə də irəli keçərlər" [Yunus surəsinin 49-cu ayəsi] ucadan oxuyar və "onları harada görsəniz, tutub öldürün" [ən-Nisa surəsinin 89-cu ayəsinin] hökmünə əməl edərlər. Onları yer üzündən silər və o diyarda heç bir şəxsi sağ qoymazlar.

"Əvvəl də, sonra da hökm Allahındır. O gün mömünlər sevinəcəklər" [ər-Rum surəsi, 4cü ayə]. "Artıq o zalım tayfanın kökü kəsilmiş olacaq. Həmd olsun aləmlərin Rəbbi olan Allaha!" [əl-Ənam surəsi, 45-ci ayə]" (116).

Bu məktubunda da Sultan Səlim, göründüyü kimi, Şah İsmayılı ilk növbədə islama qarşı düzgün mövqə tutmamaqda ittihamlandırır. Məscidlərin dağıdılması, sünnilərin təqib edilməsi, günahsız insanların qanının tökülməsi kimi əvvəlki məktubda öz əksini tapmış ittihamlar bu məktubda da təkrarlanmışdı. Şah İsmayıl bu əməllərdən çəkinməyə dəvət edilirdi. Əks təqdirdə isə, Sultan Səlim yenə də onu təhdid edirdi. Sultan Səlimə görə, Şah İsmayıl bir şərtlə bağışlana bilərdi ki, o, yenidən sünni məzhəbinə dönsün, müəyyən əraziləri isə geri, Osmanlı hakimiyyəti altına qaytarsın.

Yəni Sultan Səlim yenidən Şah İsmayılı özündən asılı vəziyyətə salmaq istəyirdi və bildirirdi ki, Səfəvi şahı onun tələblərini qəbul edəcəyi təqdirdə Osmanlı sultanının padşahlıq və şahlıq lütüfünə ona da şamil olacaqdır.

Sultan Səlim başladığı müharibəyə dini-ideoloji məzmun verməyə çalışırdı. Bu isə onun Şah İsmayıl üzərinə yürüşünə səltənətin bütün təbəqələri tərəfindən dəstək qazanılması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Sultan Səlimin Şah İsmayılı göndərdiyi ikinci məktubu əvvəlki məktubundan daha sərt idi. Bu məktubla, əslində, o, Şah İsmayıl qarşısında tələb qoyurdu ki, onunla müharibəyə girsin. Hətta Şah İsmayılın bu müharibədən çəkinmək ehtimalının onun psixoloji durumuna təsir etməsini də görməmək mümkün deyil. Sultan Səlim məqsədinə nail olmaq üçün Şah İsmayılı açıq şəkildə

təhqir etməkdən, sultanlıq məqamına uyğun olmayan ifadələr işlətməkdən çəkinmirdi. Məktubun elə ilk sətirlərində bunu görmək mümkündür. Həmin sətirlərdən göründüyü kimi Sultan Səlim özünü "Süleyman kimi uca mərtəbəli, İsgəndər kimi cahangir, Firudin kimi şərəfli, kafir qövmə qarşı vuruşan, [Allahın yanında] çox möhtərəm və çox müti [mələkləri] qəbul edən, qoruyucu mücahid, müzəffər yardımçı, şir nəslindən olan, ədalət və yaxşılıq bayrağını genişləndirən" bir sultan kimi tərifləyirdi. Bu təriflərin ardınca isə o, Şah İsmayılı "Əcəm məmləkətinin padişahı, zülm və sitəm diyarının ağası, pislərin sevinc və rəhbəri, zəmanənin Darası, dövrün Zəhhakı, Qabilə bənzər əmir İsmayıl" kimi xarakterizə edirdi.

Bununla belə, Sultan Səlim ikinci məktubuna da cavab almadı. Şah İsmayılın onun məktublarına cavab verməməsi və özünü soyuqqanlı aparması Sultan Səlimi hövsələdən daha da çıxardı. O, Səfəvi sərhədinə doğru hərəkətini davam etdirdi və iyul ayının 13-də Səfəvi sərhədi yaxınlığında olan Çay suyu çayına yetişdi. Bu çay həm də Ərzincan yaxınlığında idi. Bu şəhərin Səfəvi hakimi Osmanlı qoşunlarının yaxınlaşması xəbərini eşidincə oradan uzaqlaşdı. Ərzincan əhalisinin bir qrup nümayəndəsi Sultan Səlimin yanına gələrək ondan aman istədi və şəhərin talan edilməməsini xahiş etdi. Sultan Səlim də bu xahişi bir şərtlə qəbul etdi ki, Ərzincan əhalisi Osmanlı qoşunlarına ərzaq və yem satsın. Ərzincan əhalisi də buna razı oldu (117).

Ərzaq və qoşunlarda olan heyvanlar üçün yem məsələsi Osmanlı qoşunları üçün ciddi bir problemə çevrilməkdə idi və Ərzincan əhalisindən alınan ərzaq və yem qoşunların bütün ehtiyacını ödəmək imkanına malik deyildi. Mövcud olan məlumatlara görə, Səfəvi sərhədləri hüdudlarında Şah İsmayılın əmri ilə ətraf aləm talan edilmiş, Osmanlı qoşunları üçün ərzaq və yem ehtiyatları saxlanmamışdı. Osmanlı qoşunlarının bölmələri ərzaq toplanması üçün ətraf məntəqələri və ərəziləri gəzib-dolaşsalar da bu istiqamətdə ciddi bir nəticə əldə edə bilmirdilər. Ərzaq və yem çətinliklərinin mövcud olacağı və bu məsələnin ciddi bir problemə

çevrilə biləcəyi əvvəlcədən də məlum idi və qoşun başçıları da bununla bağlı Sultan Səlimi xəbərdar etmişdilər. Səfəvi hüduqlarına yaxınlaşdıqca qoşunlarda özünü göstərən vəziyyət də bunu təsdiq edirdi. Ərzaq və yem probleminin həll edilməsi üçün Sultan Səlim səltənətin içəriləri ilə əlaqə yaratmağa çalışırdı. Səltənətin mərkəzində və şimalında toplanmaqda olan ərzaq və yem gəmilər vasitəsilə Trabzona, oradan da qoşunlara çatdırılırdı. Bu yüklər çox uzaq məsafədən daşınırdı. Məsələn, səltənətin Avropa hissəsi ilə Çaldıran düzünə qədər olan məsafə 2 min kilometrə yaxın idi. Bu, həm də böyük zəhmət tələb edirdi. Trabzondan yüklərin qoşunlara çatdırılması üçün çox böyük sayda yük heyvanları ayrılımışdı. Bu məqsədlə qoşunların tərkibində şotorxana (dəvə dəstəsi) və qatırxana yaradılmışdı. Mövcud məlumatlara görə, yüklərin daşınması üçün Osmanlı qoşunlarında olan dəvələrin sayı 60 min başa çatırdı. Bundan başqa qoşunların tərkibində olan əmirlərin, əyanların, qoşun başçılarının, hətta sultanın və vəzirlərin sərəncamında olan dəvə və qatırlar da qoşun yüklərinin daşınmasına cəlb edilmişdi. Yük heyvanlarının sayı 70 min başa çatmışdı (118).

Bir neçə günlük istirahətdən sonra Sultan Səlim və onun qoşunları Kəmax qalası yaxınlığına gəldilər.

Osmanlı qoşunlarının Ərzincan-Kəmax ətrafında olduğu günlərdə Şah İsmayıl tərəfindən göndərilmiş elçilərin Sultan Səlimin hüzuruna çatması haqqında elmi-tarixi ədəbiyyatda bəzi xəbərlər mövcuddur. Bu xəbərlərin biri Övliya Çələbinin qeydlərinə əsaslanır. Bildirilir ki, Şah İsmayılın elçiləri Trabzon ətrafında olarkən yerli hakimin sərəncamında olan döyüşçülər onların üzərinə hücum çəkdi və elçilərin malını və pulunu ələ keçirmək üçün onları qətlə yetirdilər. Sonradan həmin döyüşçülər Şah İsmayılın məktubunu özləri Sultan Səlimə çatdırdılar. Sultan Səlim biləndə ki, məktubu gətirənlər Səfəvi elçilərini öldürənlərdir, onda onların qətlinə fərman verdi (119).

Başqa bir məlumata görə isə, həmin məktub Diyarbəkr hakimi Xan Məhəmməd Ustaclı tərəfindən Sultan Səlimə göndərilmişdi. Bildirilir ki, bu məktub Şah İsmayılın göstərişi ilə göndərilmişdi.

Həmin məktubun mətni elmi dövriyyədə mövcud deyil. Ümumiyyətlə, Məhəmməd xanın belə bir məktubun Sultan Səlimə göndərməsinə cəsarət edəcəyi şübhə doğurur. Bununla belə, bildirilir ki, Xan Məhəmməd Ustaclı tərəfindən Sultan Səlimə bir ədəd qılınc və bir dəst qadın paltarları da göndərilmişdi. Guya, Şah İsmayıl bununla Sultan Səlimə çatdırmaq istəyirmiş ki, əgər döyüşmək istəyirsənsə, onda qılıncı belinə bağla və döyüş meydanına çıx. Yox, əgər döyüşmək istəmirsənsə, onda qadın paltarını əyninə geyin (120).

Kəmax qalası ətrafında cərəyan edən hadisələr haqqında elmi-tarixi ədəbiyyatda müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Bir məlumata görə, Kəmax qalası kifayət qədər möhkəm bir qala idi və bu qala Səfəvi qoşun bölmələri tərəfindən müdafiə olunurdu. Məlumata görə, bu qalanın alınması çox vaxt aparacağı üçün Sultan Səlim buna vaxt ayırmadı və qalanı adlamağı məqsədəuyğun saydı. Bir neçə gündən sonra Osmanlı qoşun dəstələri Kəmax və Bayburd qalaları ətrafındakı yaşayış məntəqələri üzərinə soyğunçu yürüşlər təşkil etdi və bu yürüşlər zamanı böyük miqdarda ərzaq ələ keçirmək mümkün oldu. İyul ayının 19-da Sultan Səlimin qəbuluna Misir hakiminin elçisinin gəldiyi bildirilir. Verilən məlumata görə, Şah İsmayıl ilə yaxşı münasibətlərdə olan Misir hakimi göndərdiyi məktub vasitəsilə Osmanlı sultanı ilə Səfəvi şahı arasındakı münasibətlərin yaxşılaşmasına vasitəçilik etmək istəyirdi. Türkdilli tarixi ədəbiyyatda olan məlumata görə, Sultan Səlim bu təklifi qəbul etmədi. Bununla belə, Misir elçisini Sultan Səlim qonaqpərvərliklə qarşıladı və hörmətlə də yola saldı (121).

Amma Səfəvi qoşunlarına qarşı döyüşün baş verməməsi, qoşunlar daxilində mövcud olan çətinliklər qoşun əhli daxilində Şah İsmayıla qarşı nəzərdə tutulan kampaniyanın məqsədəuyğunluğuna şübhəni artırmaqda idi. Osmanlı qoşunları 1514-cü ilin mart ayından etibarən toplanmağa başlamışdı. Mart ayından etibarən çox böyük sayda qoşun dəstəsi düşərgə həyatına qatılmalı olmuşdu və bu ağır düşərgə həyatının hələ nə qədər uzanacağı da məlum deyildi. Ev-eşikdən uzaq düşmək, ağır səfər həyatına döz-

mək qoşunların səbrini əlindən almaqda idi. Bir tərəfdən də təchizat çətinlikləri qoşunlar daxilində narazılıqları artırmaqda idi. Osmanlı qoşunlarının təchizat məsələsi etibarlı şəkildə təmin olunmamışdı və buna bir zəmanət də yox idi. Səfəvi sərhədlərinə yaxınlaşdıqca viran edilmiş ərazilərlə rastlaşmaları isə qoşun əhlinin təchizat ümidlərini də heçə endirirdi. Yəni Osmanlı qoşunları perspektivi kifayət qədər aydın olmayan ağır bir yürüşün onlara gətirdiyi çətinliklərdən narazı idi və vaxt ötdükcə bu narazılıq daha aydın və daha kütləvi şəkildə özünü göstərməyə başladı. Bir tərəfdən də Osmanlı qoşunları daxilində və hətta saray əyanları arasında Şah İsmayla və bütünlükdə Səfəvi xanəqahına rəğbətlə yanaşanlar artmaqda idi. Bu insanlar Şah İsmayla qarşı belə bir kampaniyanın keçirilməsini istəmirdilər və onlar qoşun əhli arasında Şah İsmayılın müharibə istəməməsi, bu müharibənin ağır nəticələrə yol açma biləcəyi haqqında söz-söhbətlər yayırdılar. Belə söhbətlər isə hərbi yürüşün əziyyətlərindən cana gəlmiş qoşun əhli arasında Sultan Səlimin arzusunda olmadığı bir əhval-ruhiyyəni yaratmaqda idi. Nəhayət, bu söz-söhbətlər narazılıq şəklində özünü göstərdi. Onun nəticəsi idi ki, qoşun başçıları, əyanlar və əmirlərin bir hissəsi Osmanlı qoşunlarının Ərzincan ətrafından geri dönməsini daha məqsədüyükün saydılar. Mövcud olan məlumata görə, Şah İsmayla qaşı hərbi yürüşün davam etdirilməsini mənasız sayan qoşun başçıları və əmirlər əvvəlcə yeniçəriləri müharibənin aparılmasına qarşı qalxmağa təhrik etməyə çalışdılar. Məlumdur ki, yeniçərilər heç bu yürüşün başlanmasına tərəfdar deyildilər. Ona görə qoşun daxilində formalaşmaqda olan narazılıqlar yeniçərilər tərəfindən Sultan Səlimə çatdırıldı və ondan xahiş edildi ki, hərbi yürüş dayandırılısın və qoşunlar geri çəkilsin. Lakin Sultan Səlim bu xahişi qəbul etmədi (122).

Belə olanda hərbi yürüşün davam etdirilməsindən narazı olanlar Qaraman bəylərbəyi Həmdəm paşanı vasitəçi etməyə, onun vasitəsilə hərbi yürüşü durdurmağa cəhd göstərdilər. Həmdən paşa da bu yürüşdə iştirak edirdi və o, Sultan Səlimə çox yaxın olan adamlardan biri idi. Həmdəm paşa sarayda böyümüşdü

və Sultan Səlimin taxt-tac uğrunda qardaşı Sultan Əhmədə qarşı mübarizəsində ona faydalı xidmətlər göstərmişdi. Sultan Səlim də bu xidmətlərin qarşılığı kimi onu Qaraman bəylərbəyi təyin etmişdi. Həmdəm paşanın sultan yanında elə bir etimadı və hörməti var idi ki, onlar bir-biri ilə çox səmimi münasibətlərə malik idilər və təklikdə ən müxtəlif məsələlər üzrə bir-biri ilə məsləhətləşmələr də aparırdılar. Ona görə də hərbi yürüşün davam etdirilməsinə narazı olanlar Həmdəm paşanın sultana olan yaxınlığından bəhrələnməyə qərar verdilər. Həmdəm paşa da narazıların fikrini Sultan Səlimə çatdırmağa söz verdi. Çox güman ki, narazılar bu yürüşün gərəksizliyi fikrinə Həmdəm paşanı da inandıra bilmişdilər. Həmdəm paşa da bu fikirləri Sultan Səlimə çatdırdı. Sultan Səlim isə yenə də bu fikirlərlə razılaşmadı. Özü də o, nəinki hərbi yürüşü dayandırmadı, hətta qoşun daxilində formalaşmış olan müxalifətçiliyi kökündən qoparmaq üçün ən yaxın sirdaşlarından biri olan Həmdəm paşanı belə bir xahişi onun qarşısında qaldırmağa cəsarət etdiyi üçün edam etdirdi (123).

Hər halda qoşunlar daxilində mövcud olan narazılıqlar Sultan Səlimə təsirsiz ötüşmədi. Vaxtın uzanması, döyüşün hələ də baş verməməsi, Şah İsmayılın onun qarşısına çıxmaması Sultan Səlimin də hövsələsini daraltmaqda idi. Əgər hərbi yürüşün gedışı xeyli uzanmış olsaydı sözsüz ki, qoşunlar daxilində narazılıqları daha da artırma bilərdi. Ona görə də Sultan Səlim, Şah İsmayılın planlarından, Səfəvi qoşunlarının hərəkətlərindən xəbər tutulması üçün kəşfiyyat işlərini daha da genişləndirdi. Sultan Səlim həm Səfəvi döyüşçülərinin əsir almaqla, həm də Səfəvi hüduqları daxilinə casuslar göndərməklə geniş məlumatlar əldə etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə Osmanlı sultanı Əli bəy Şahsuvaroğlu adlı əmirini bir qoşun dəstəsi ilə Səfəvi sərhədlərinə doğru irəli göndərdi. İyul ayının 24-də isə Mehmet bəy Mihaloğlu və Bali Voyevodanın rəhbərliyi altında akınçıları müxtəlif istiqamətlərə göndərildi. Belə güman edilirdi ki, bu dəstələrin müxtəlif istiqamətlərə göndərilməsi həm də qoşunların başını qatacaq və onlar arasında narazılıqların artmasının qarşısını alacaqdır (124).

Sultan Səlimin həmin günlərdə əldə edə bildiyi məlumatlar isə onun üçün elə də ürəkaçan olmadı. Bir məlumata görə, Şah İsmayılın Osmanlı qoşunları ilə döyüşmək niyyəti yox idi. Guya, Şah İsmayıl bilirdi ki, Osmanlı qoşunlarının sayı xeyli çoxdur və bu qoşunların qarşısını saxlamağa gücü çatmayacaqdır. Ona görə də bildirilir ki, Şah İsmayıl Osmanlı qoşunlarını Səfəvi daxilinə çəkməklə onları yormaqla və əldən salmaq istəyirdi. Osmanlı qoşunlarının irəliləyə biləcəyi marşrut üzrə ərzaq ehtiyatlarının məhv edilməsi isə Osmanlı qoşunlarının vəziyyətini getdikcə ağırlaşdırmağa bilirdi. Bundan əlavə nəzərdə tutulubmuş ki, Səfəvi hüduqları daxilində çox qaldığı təqdirdə Osmanlı qoşunları qısa düşəcək və qış fəslində bu qoşunların üzərinə qəfil hücumlar həyata keçirməklə onlara ağır zərbələr vurmaq mümkün olacaqdır. Məlumata görə, Sultan Səlim bu xəbərin qoşunlar arasında yayılmasından ehtiyat etdi və ona görə də həmin xəbəri gətirən casuslar həbs edildi ki, bu xəbərin yayılması ilə qoşunlar daxilindəki müxalifətçilik daha da genişlənməsin (125).

Bildirilir ki, bu məlumatdan Sultan Səlim xeyli əsəbiləşdi və Ərzincan ətrafında olduğu günlərdə Şah İsmayıla üçüncü məktubunu göndərdi. Həmin məktub türk dilində yazılmışdı. Bu məktubun fars dilindən çevrilmiş mətni belədir:

"Qocaq İsmayıl, - Allah sənəni əməllərini islah etsin! - əməl edilməsi lazım olan bu fərman sənə çatdıqda məlumun olsun ki, İslama qarşı hörmətsizlik və məxluqatın ağasının, - salam olsun ona, - şəriətini məhv etməyə ciddi-cəhdlə çalışmağın [haqqında] yetərincə xəbər almışıq. Fitnə-fəsad dairəsinin mərkəzi olan zərərli vücudunu ruzigarın səhnəsindən iti qılınc və xəncər ilə silmək bütün müsəlmanlara ümumiyyətlə, əmr sahibi olan sultanlara və qüdrətli xaqanlara isə xüsusilə vacibdir. Alimlər və din rəhbərləri, - Allah qiyamətə qədər onların sayını artırsın, - yekdilliklə fətva verib əsasən Məhəmmədin (s) dini qanunlarını dirçəltmək və Əhmədin (s) şəriət hökmlərini bərpa etmək üçün düşmənlə şikarına susamış çoxsaylı ordu ilə səni [məğlub etmək] məqsədi ilə Şərqa doğru yönəldim. Bu səfərimlə sənəni hökmranlıq etdiyən və tabe-

çiliyində olan torpaq və ərazilər fəth bayrağının dalğalanması şərəfinə nail olacaqdır. Ərsənsə meydana çıx. Uca və pak olan Allahın iradəsi nədirsə gerçəkləşsin deyə buyurmuşdum. Bundan (məktubu yazmaqdan) məqsədim budur ki, bir neçə ay əvvəldən [yola çıxmağımdan] xəbərin olsun və lazımi tədarük görəsən. Sonra qəfil yaxalandım, hakimiyyətim altında olan xalqı tamamilə toplamağa (səfərbər etməyə) macal tapa bilmədim deyə bəhanə gətirməyəsən. Uzun müddətdir ki, dünya çoxsaylı əsgərlərindən cana gəlmiş, hava nizə ucu və silahın bir-birinə dəyməsindən təngnəfəs olmuş, yer üzü tökülən at nallarından dəmirə bürünmüş səma sərt şeypurun gurultulu [səsindən] lərzəyə gəlmişdir.

Bu əsnada səndən [bizə qarşı] gizlin və ya aşkar, xeyir və ya şər [olmasından asılı olmayaraq] cəsarətə eyham vuran bir vəziyyət müşahidə edilməmişdir. Xüsusilə də hazırda Azərbaycanda olan dağ və təpələrdə qalib ordunun dördayaqlılarının dırnaq izi aypara ilə dolu səmaya dönmüşkən, hələ ki, nə səndən bir səs-soraq var, nə də gözə dəyirsən. Elə yox olmuşsan ki, varlığını yoxluğun arasında fərq yoxdur. Qılınc davası edənlərinin qalxan kimi bəlalara sinə gərmək peşələri olmalı, aqalığa iddiası edənlərin də-bilqə kimi ox və nizə zərbələri ilə qarşılaşmaq qorxusu olmamalıdır.

Nəzm:

Kimsənin mələk gəlini kənardə yaxınlıq edərsə
İti qılıncın qırağına öpüş verər

Təhlükəsiz yerdə pərdə arxasında gizlənənləri ər adlandırmaq xətdir. Ölümdən qorxanların qılınca qurşanıb ata minməsi isə bəyənilməz haldır.

Beyt:

Ölümə doğru getməkdən kimsə qaçırsa
Zorla dartıb [ölümə doğru] yerindən tərpedərlər

Belə bir vəziyyətdə gizlənərək bir küncə sıxılıb gözə görünməmənin səbəbi böyük ehtiramla müqayisəolunmaz dərəcədə güc-

lü qoşunundan qorxub çəkinməndir. Elə isə belə bir ehtimalın (səndəki bu qorxunun) aradan qaldırılması üçün 40 min nəfərdən ibarət igid əsgərin ordumdan ayrılaraq Qeysəriyyə ilə Sivas arasında düşərgə salmasını əmr etdim. Düşməne at oynatması və meydanı boş görməsi üçün bu qədər [fürsət] verilə bilər və bundan artıq olmaz. Əgər səndə az da olsa qeyrət və cəsarət varsa, gəlib şanlı və qalib əsgərlərimlə qarşılaşarsan. İlahi təqdirdə nə varsa o da Allah-təalanın izni ilə həyata keçər. Hidayət yolunun yolçularına salam olsun!

920-ci ilin Cəmadiəl-əvvəl ayının sonlarında Ərzincan yurdunda yazıldı" (126).

Şah İsmayılı təhqir etmək yolu ilə müharibəyə təhrik edilməsi üslubu Sultan Səlimin bu məktubunda da saxlanmışdı. Burada Osmanlı sultanı daha açıq və qətiyyətli şəkildə bəyan etdi ki, alimlərin və din rəhbərlərinin verdiyi fitva əsasında böyük saylı bir qoşun dəstəsi ilə Şah İsmayılı qarşı müharibə yürüşünə başlamışdır. Sultan Səlim özünə arxayınqlıqla bildirirdi ki, Şah İsmayılın hökmranlıq etdiyi əraziləri fəth edəcək və onun ərazilərində öz bayrağını dalğalandıracaqdır. Sonra isə Sultan Səlim məktubunda Şah İsmayılı qarşı öz şərtini irəli sürürdü ki, kişisənsə meydana çıx. Sultan Səlim məktubuna əlavə olaraq sufi şeyxlərinə məxsus olan cirqə, kəşkül və təsbih də Şah İsmayılı göndərmişdi. Bu əşyaların göndərilməsi ilə də Sultan Səlim kobud müraciət tərziini saxlamışdı. Sultan Səlim bununla Şah İsmayılı çatdırmaq istəyirdi ki, ya döyüş aparılmasını qəbul et, ya da şahlıqdan imtina et, əyninə sufi paltar geyinib sufiliklə məşğul ol (127).

Bu məktubdan sonra Şah İsmayıl nəhayət ki, Sultan Səlimə cavab vermək qərarına gəldi. İsfahan ətrafında ovla məşğul olduğu günlərdə o öz məktubunu yazdı və Şahqulu Ağabəyi adlı bir xidmətçisi ilə Sultan Səlimə göndərdi. Həmin məktub Sultan Səlimə Kəmax qalası ətrafında olarkən çatdırıldı. Sultan Səlimin məktublarından fərqli olaraq Şah İsmayılın məktubu dövlətlərarası münasibətlərin protokolu çərçivəsində, kifayət qədər nəzakətli bir məzmununda yazılmışdı. Həmin məktubun məzmunu həm də onu

göstərdi ki, Şah İsmayılın Osmanlı qoşunlarından ehtiyat edərək ölkənin içərilərinə doğru məqsədyönlü şəkildə çəkilməsi haqqında yuxarıda toxunulan məlumatlar heç də doğru deyildi. Sultan Səlim, Səfəvi sərhədlərinə doğru hərbi yürüş etdiyi günlərdə Şah İsmayıl sakit və aram şəkildə ovla məşğul idi və istirahət üçün çoxlu vaxt ayırırdı.

Sultan Səlimin üçüncü məktubundan sonra Şah İsmayılın ona yazdığı cavab məktubunun mətni belədir:

"İlahi lütfü əldə edən, səltənəti ilə yamyaşıl İslam bağının himayəsində duran (İslamın himayədarı), dövlət, səltənət, dünya və din yolunun mücahidi cənab Sultan Səlim şaha, - Allah dövlətinizi daimi, əbədi səadətinizi isə tükənməz etsin, - sevgi və məhəbbət dolu salam və dualarımı göndərir və görüşmək arzusunda olduğumu bildirirəm.

Mətləbə gəldikdə, bir-birinin ardınca göndərdiyin mübarək məktubların sayı üçə çatmış oldu. Gəlib çatan [məktubların] məzmununda ədavət, cürət və sərtliyin payı daha çox idi. Lakin onun mənşəyinin nə olduğunu bilmədik. Cənnətməkan atanızın zamanında, - Allah qəbrini nurla doldursun, - bizim uğurlu yürüşümüz Əlaüddövlə Zülqədər in dikbaşlığına görə Rum sərhədlərinə gəlib çıxsada, hər iki tərəfdən dostluq və həmrəylikdən başqa heç nə müşahidə edilmədi. Cənabınız da Trabzon valisi olan zaman həmrəylik nümayiş etdirdiniz. Hazırkı kin-küdurətin səbəbi isə məlum deyil. Düşünürəm ki, buna səni səltənət məqamı məcbur edir.

Şeir:

Söz dava-dalaşı o həddə çatdırar ki,
Köhnə dostluqları viran edər

Bizim həmin bölgəni görməməzlikdən gəlməyimizin səbəbi iki şeydir: Birincisi budur ki, o diyarın əksər sakinləri bizim əsil-nəcabətli əcdadımızın, - bağışlayan və qüdrətli Allah öz mərhəmətini onlardan əsirgəməsin, - müridləridir. [İkincisi isə İslam uğ-

runda vuruşan] o ailəyə olan məhəbbətimizin [tarixi] qədimdir. Teymurilər dövründə o diyara edilən yürüşü [təkrar etmək] istəmərdik və hələ də istəmirik. Bu olanlara görə incimirik, niyə də inciyək ki?

Sultanlar [arası] ədavət, qədim ənənələrdəndir
Kimsənin mələk gəlini kənarı yaxınlıq edərsə
İti qılıncın qırağına öpüş verər

[Sultanlara] yaraşmayan ifadələrə gərək yoxdur. Şübhəsiz ki, həmin dəniz ifadə və fikirlər katiblərinin və tiryək çəkməkdən beynləri qurumuş mirzələrin yazdığı uydurmalarıdır. Bu qədər ləngimənin də bir zərurəti olduğunu düşünürəm. Buna görə də möhürümüzə möhürlənmiş xüsusi keyfiyyətli qızıl ilə dolu mücrünü (qutunu) ən yaxın və ən etimad etdiyimiz Şahqulu ağa, - ruzisi bol olsun, - ilə birlikdə göndərdim ki, əgər lazım olsa istifadə edərsən. Tezliklə gəlib çıxacaqdır. Allahın köməyi ilə qəzavü-qədərdə nə yazılıbsa o da baş verəcəkdir. Amma kiminsə sözüə əhəmiyyət vermədən ciddi şəkildə düşün ki, sonrakı peşmançılıq fayda verməz.

Bu məktub biz İsfahan torpağında ov edərkən yazıldı. Sizinlə dərhal qarşılaşmağa tədarük görməyə başlamaqla yanaşı, dostcasına cavab yazdığım ki, istədiyiniz kimi hərəkət edəsiniz (seçim sizindir).

Sənin bu istəyini çoxları təcrübə etdilər
Əli övladlarına qarşı çıxan məğlub olar

Səni çox incitmədən "heç bir günahkar başqasının günahını dağıtmaz" [əl-Ənam surəsi, 164-cü ayə] demək istəyirəm ki, əgər [bu] iş müharibə ilə nəticələnəcəksə, süstlük edib yubanma. Lakin sonunu da düşün. Vəssəlam" (128).

Şah İsmayılın bu məktubu müharibə ərəfəsində iki böyük dövlətin hökmdarlarının hansı psixoloji durumda olmasını müəyyən-

ləşdirməyə imkan verir. Sultan Səlimdən fərqli olaraq Şah İsmayıl kifayət qədər sakit və aramla iki dövlət arasında cərəyan edən hadisələrə öz münasibətini bildirdi və cərəyan edən proseslərə də biganə qalmadığını nümayiş etdirdi. Məktubdan aydın olur ki, müharibə seçiminin təşəbbüskarı heç də Şah İsmayıl deyildi. Əksinə, Şah İsmayıl təmkinli şəkildə Sultan Səlimi də iki dövlət arasındakı münasibətlərin müharibə həddinə çatdırılmasından çəkindirməyə çalışırdı. Şah İsmayıl hətta Osmanlı üzərinə hücum etmək fikrində olmadığını da Sultan Səlimə çatdırır və bunun səbəbini də açıqlayırdı. Həmin səbəblərdən biri onunla bağlı idi ki, Osmanlı ərazisində yaşayan insanların çoxu Səfəvi xanəqahının müridləri idi və Şah İsmayıl da onları müharibə od-alovu ilə qarşı-qarşıya qoymaq istəmirdi. İkinci səbəbi isə Şah İsmayıl Osmanlı ərazilərinin müharibə viranəliklərinə məruz qalmasını istəməməsi ilə bağlıydı. Bununla bağlı konkret misal olaraq Əmir Teymurun hərbi yürüşünün Osmanlı ərazilərinə gətirdiyi bəlalar göstərilirdi. Şah İsmayıl bəyan edirdi ki, biz Osmanlı ərazilərinin yenidən belə bir duruma düşməsini istəmirik.

Şah İsmayılın Osmanlı qoşunlarının hücumu başlaması haqqında xəbəri var idi. O, ən azı Sultan Səlimin ilk üç məktubundan bu barədə məlumat almışdı. Amma bu yürüşün qarşısının alınması üçün ciddi müharibə hazırlığı aparmırdı. Yəni Şah İsmayılın özünə və öz qüvvələrinə arxayınılıqda ifrata varması onu sonradan ciddi sınaqlar qarşısında qoydu. Lakin inandırıcı deyildi ki, Səfəvi daxilində Osmanlı qoşunlarına qarşı hər hansı bir hazırlıq görülmürdü. Onun vaxtını ovda keçirməsi haqqında Sultan Səlimə yazdıqları da heç şübhəsiz ki, bütün qayğılardan kənar olması demək deyildi. Çox güman ki, Şah İsmayıl bununla Sultan Səlimin hücumunu ciddi qəbul etmədiyi görüntüsü yaratmaq istəyirdi. Ona görə də döyüşə hazır olduğunu bildirirdi. Şah İsmayıl həm də Sultan Səlimi müharibəni nə ilə qurtara biləcəyini düşünməyə də çağırırdı.

Şah İsmayıl Osmanlı sultanının məktubunda yol verilmiş nəzakətsizliyin padşah şəninə uyğun olmadığını da Sultan Səlimin

diqqətinə çatdırırdı. O, eyhamla bu nəzakətsizliyin Osmanlı sultanı tərəfindən edilə biləcəyinə inanmadığını bildirir və güman etdiyini söyləyirdi ki, Şah İsmayıl yazılmış məktublarda yol verilmiş kobud ifadələr Osmanlı sultanının nəşəli katiblərinin işidir. O, məktubuna əlavə olaraq qızıl qutu içərisində tiryək də göndərdi və Sultan Səlimə təklif etdi ki, bu tiryəki nəşə həvəskarı olan mirzələrinə və katiblərinə bağışlasın.

Beləliklə, Şah İsmayıl Osmanlı sultanının müharibə çağırışını qəbul etdiyini bildirdi və özü də müharibəyə hazırlaşmağa başladı.

Bəzi məlumatlara görə, Sultan Səlimin də tiryəkə meyli var idi. Şah İsmayıl tiryəki başqa ad altında göndərsə də, əslində, Sultan Səlimi nəzərdə tuturdu və bununla Sultan Səlimə istehza edirdi. Bu istehzanın mahiyyəti isə Sultan Səlimə heç də gizli qalmadı və Şah İsmayılın məktubundan və göndərdiyi "hədiyyədən" son dərəcə qəzəbləndi. Bu qəzəbin şiddəti o dərəcədə idi ki, Sultan Səlim hətta Şah İsmayıldan məktub gətirən elçinin qətlinə də fərman verdi (129).

Şah İsmayılın məktubunu oxuyandan sonra onun müharibəyə başlayacağı haqda Sultan Səlimdə bir əminlik hasil olmadı. Bu da bir tərəfdən onun qəzəbini artırdı. Çünki müharibə ilə bağlı planlara aydınlıq gəlməməsi qoşunlar daxilində narazılıqların genişlənməsinə də bir təkan verə bilərdi. Ona görə də Sultan Səlim qoşun başçılarının və vəzirlərinin toplantısında qəzəblə bildirdi ki, Şah İsmayıl hara qədər çəkilsə də onun ardınca gedəcəkdir (130).

İstər mənbələrdə, istərsə də müəyyən elmi-tarixi ədəbiyyatda Şah İsmayılın Osmanlı qoşunlarının hərbi yürüşü qarşısında soyuqqanlıq göstərməsini onun məqsədyönlü siyasəti kimi qələmə verirlər. Əslində, onun soyuqqanlı olması, çox böyük sayda olan Osmanlı qoşunlarının hücumuna dərhal cavab verməməsi Sultan Səlimin hövsələsini daraltmaqda və onun rəhbərlik etdiyi qoşunların isə parçalanmasına yol açmaqda idi. Şah İsmayıl belə bir strategiyanı davam etdirəcəyi təqdirdə Osmanlı qoşunlarına güclü bir zərbə vurmuş olardı. Bunu Sultan Səlim də hiss edirdi və ona görə də Şah İsmayılı müharibəyə təhrik etmək üçün ona yeni bir

məktub göndərdi. Bu məktub Çaldıran müharibəsi ərəfəsində Sultan Səlimin Şah İsmayla göndərdiyi dördüncü məktubu idi. Həmin məktub da türk dilində yazılmışdı və bu məktubun fars dilinə tərcümə olunmuş mətninin tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

"Qoçaq İsmayıl, - Allah əməllərini islah eləsin, -itaəti vacib olan şərəfətli hökm və dünyanın itaət etdiyi uca məktubum [sarayına] çatdıqda məlumun olsun ki, hüzuruma məktub göndərüb cəsarətli ifadələr söyləmiş və cürət tələb edən bir şey göndərərək "gəlməyə tələsin ki, intizardan xilas olaq" deyə bildirmisən. İndi biz zatımıza həkk olunan hal və təbiətimizdəki cəsarətə uyğun olaraq səni öldürmək məqsədi ilə saysız-hesabsız ordu və qələbə rəmzi olan fəth bayraqlarımızla uzaq məsafələri qət edib hakimiyyətin altında olan məmləkətə daxil olduq. Əmr sahibləri olan sultanların, padşahlıq qüdrətinə sahib olan xaqanların inancına görə, idarəçiliyi altında olan məmləkətlər onların namusu (kəbinində olan qadınlar) kimidir. Kişilikdə pay sahibi, mərdlikdə bəhrəsi, heç olmazsa daxilində zərrə qədər özəyi olan bir şəxs üçün başqasının onun [namusuna] hücum etməsinə dözmək ehtimalı yoxdur. Elədirsə neçə gündür ki, güclü və qalib əsgərlərim məmləkətə daxil olub səfa sürürlər, nə səndən bir səs-soraq var, nə də gözə dəyirsən. Elə yox olmusan ki, varlığın ilə yoxluğun arasında bir fərq yoxdur.

Şeir:

Bu rüsvayçılıqdan əbədi olaraq mehtərlər
Qoşunlara yük tutarlar

Əlavə cürət əldə etməyə kimin ehtiyacı vardır? Bütün baş və rənlərə nəzər saldıqda bu zamana qədər səndən mərdlik və igidliyin müşahidə edildiyi bir iş görünməyib. Gördüyün işlər də bütünlükdə hiylə və fırıldaqın səmərəsidir. Heç şübhə yoxdur ki, müvəqqəti cəsarətin nəticəsi ancaq hiyləgərlik və riyakarlıq olur. Hələ mübtəla olduğun dərdin davası da məlumdur. O deyiləsi olmayan şeydən istifadə etməklə qəlbini gücləndirmişsən. İstifadə et-

məyə davam et, bəlkə o zaman qarşımıza çıxmağa cəsərin olar. Bu baxımdan sənə həddindən artıq güzəşt olmuşdur. Sənin qəlbindəki qorxunu aradan qaldırmaq üçün müzəffər ordumdan 40 min əsgəri ayıraraq Sivas və Qeysəriyyə arasında qalmalarını əmr etdim. Düşməne qarşı mərhəmət ancaq bu qədər olar, bundan artıq olmaz. Əgər bundan sonra da keçmişdə olduğu kimi qorxu və dəhşətdən bir küncə sıxılсан, [igid] adı sənə haramdır. Dəbilqə yerinə məhəccər, zireh yerinə çarşab ixtiyar edib rəhbərlik və ordu başçılığı sevdəsindən vaz keçərsən" (131).

Bəzi məlumatlara görə, Sultan Səlim dördüncü məktubu ilə Şah İsmayıl qadın paltarları və bəzək əşyaları da göndərmişdi ki, onların vasitəsilə Səfəvi şahını tezliklə müharibəyə təhrik edə bilsin (132). Amma Şah İsmayılın Osmanlı sultanının üçüncü məktubuna cavabından görmək mümkündür ki, həmin məktubdan sonra müharibə hazırlıqlarına başlamağı qərara almışdı.

7. Osmanlı qoşunlarının rastlaşdığı çətinliklər

1514-cü il iyul ayının 30-da Osmanlı qoşunları Tercan yaxınlığındakı Əskitəpə adlı məntəqəyə yetişdi. Burada olarkən Sultan Səlim bir qoşun dəstəsini Bayburt qalasının ələ keçirilməsinə göndərdi. Yəni sancaq bəyi Yılak Mustafa bəylə Trabzon sancaq bəyi Mehmet bəy Bayburta göndərilən qoşun dəstəsinin rəhbəri təyin edildilər. Sonra isə qoşunlar şərqi doğru irəliləməyi davam etdirdilər və avqust ayının 2-də artıq Germuka yetişdilər. Şah İsmayıl sonuncu məktubun da məhz Germukdan göndərildiyi bildirilir. Avqustun 3-də Səfəvi qoşunları haqqında daha geniş məlumatların əldə edilməsi üçün edam edilmiş Həmdəm paşanın yerinə Qaraman bəylərbəyi təyin edilmiş Zeynal paşa irəli göndərildi (133).

Avqust ayının 9-da Osmanlı qoşunları Sökmən adlanan məntəqəyə yetişdilər. Burada olarkən Gürcüstan hakiminin elçisi Sultan Səlimin yanına gəldi. Gürcü hakimi məktubla bərabər, Osmanlı qoşunlarının ərzaq təminatı üçün 2 min baş qoyun da gön-

dərmişdi. Gürcüstan hakiminin göndərdiyi bu qoyunlar doğrudan da Osmanlı qoşunlarının ərzaq təminatını bir qədər yaxşılaşdırdı. Lakin bu məsələ bütünlüklə həll edilmədi. Məlumdur ki, ərzaq çətinliklərinin olması da Osmanlı qoşunları arasında mövcud olan narazılıqların səbəblərindən biri idi. Müharibənin başlanmasının uzanması, qoşunlar daxilində təchizat çətinlikləri və uzun səfərin yorğunluqları narazılıqların yenidən baş qaldırmasına səbəb oldu. Həmdəm paşanın edam edilməsi qoşunlar daxilindəki narazılıqları bir qədər səngitsə də, onu birdəfəlik aradan qaldırmadı. Nəticədə, avqust ayının 16-da Osmanlı qoşunları Ələşkert yaxınlığındakı Səqalu (Səqallu) kəndi ətrafında olarkən yeniçərilər öz narazılıqlarını açıq şəkildə ortaya qoydular.

Ehtimal edilir ki, yeniçərilərin narazılıqları olsa da, onları bu üsyana təhrik edənlər də var idi. Bu üsyana başlıca səbəb müharibənin ləngiməsi, Sultan Səlimin seçdiyi taktikanın yararsızlığı, təchizat və təminat məsələlərinin lazımı səviyyədə təşkil edilməməsi olmuşdu. Bundan başqa qoşunların yürüşünün uzanması, seltənətin təchizat mərkəzlərindən daha da uzaqlaşması, qoşun əhlini ciddi şəkildə yormuşdu. Bildirilir ki, yeniçərilər də bu yürüşdən üzgün vəziyyətə gəlmişdilər. Hətta onların geyimləri də yararsız hala düşmüşdü. Bu paltarları və ayaqqabıları dəyişmək imkanı isə yox idi. Ərzaq çətinlikləri də günü-gündən artmaqda idi. Müəyyən vaxtdan sonra qoşunlar daxilində ərzaq paylanmasına müəyyən məhdudyyətlərin tətbiqi başladı. Belə bir vaxtda yeniçərilər "padşahımız mərhəmət qılsın və geri dönəyin" deyərək məsələ qaldırdılar. Sultan Səlim isə yenə də bu narazılıqlara birmənalı şəkildə mənfi cavab verdi və bu da yeniçərilər tərəfindən üsyan qaldırılmasına yol açdı. Yeniçərilər qətiyyət göstərərək tələblərinin yerinə yetirilməsinə nail olmaq üçün hətta Sultan Səlimin çadırını güllə atəşinə də tutdular (134).

Türkdilli elmi-tarixi ədəbiyyatda, o cümlədən bir sıra farsdilli elmi-tarixi ədəbiyyatda Osmanlı qoşunları irəlilədikcə Səfəvi hüdudlarında olan yaşayış məntəqələrinin tərk edildiyi, ərzaq ehtiyatlarının məhv edildiyi, yolların viran günə qoyulduğu haqqında

məlumatlar vardır. Bildirilirdi ki, bütün bunlar Şah İsmayılın göstərişi əsasında edilmişdi və bu yolla Osmanlı qoşunlarının irəliləməsinin qarşısının alınmasına cəhd göstərilmişdi. Lakin istər Şah İsmayılın yazdığı məktub, istərsə də farsdilli mənbələrdəki məlumatlar bu fikrin doğruluğunu təsdiq etmir. Məsələn, Xolde-bərin" əsərində bildirilir ki, Sultan Səlimin məktubu yetişəndə Şah İsmayıl bildirdi ki, biz də Osmanlı sultanı ilə müharibə aparmağa hazırıq və Rum qeysərindən bizim hər hansı bir qorxumuz yoxdur. Bu mənbədəki məlumata görə, Şah İsmayıl sultan elçilərini qiymətli hədiyyələrlə geri qaytardı və bildirdi ki, istənilən yerdə sultan qoşunları ilə qarşılaşmağa hazırdır. Daha sonra Şah İsmayıl Diyabəkr hakimi Məhəmməd xan Ustacıya xəbər göndərdi ki, rəhbərliyi altında olan qoşunlarını hazırlasın və Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüşmək üçün şah qoşunlarına qoşulsun. Bundan sonra isə Şah İsmayıl son hazırlıqları başa çatdırmaq üçün Təbrizə yollandı (135).

"Tarixi aləmara-yi Abbasi" əsərində isə belə bir məlumat vardır: "Sultan Səlim o həzrətə (Şah İsmayıla) qarşı tərslik yolunu tutaraq, düşmənçiliyə başladı. İki tərəf arasında mübahisə mənbəyi olan Kəmax qalası və Diyarbəkriin bəzi qalaları üstündə ziddiyyət kəskinləşdi və get-gedə başqa səbəblərdən də tərəflər arasında qorxulu vəziyyət yarandı. Qeyd olunan (920/1514-cü) ildə [Sultan Səlim] həddən çox sayda cəngavər qoşunla Azərbaycana tərəf yollandı və Süleyman şanlı xaqana məktub yazaraq, ona öz gəlişi barədə xəbər verdi. O həzrət (Şah İsmayıl) İsfahandan Həmədan yaylaqlarına gəldi. Onun nurlu fikrində rumilərlə müharibə və düşmənçilik etmək xəyalı yox idi. Lakin [Səlimin] gözlənilməz və vaxtsız gəlişindən xəbər aldıqda qeyrətinin çoxluğundan, İran məmləkətlərinin müzəffər ordusunun toplanmasının qayğısına qalmadan, fələyi bürüyən bayrağın altında hazır olan az miqdarda [qoşunla] düşmənin qarşısına tələsdi" (136).

Osmanlı qoşunlarının bu hərbi yürüş zamanı ərzaq və yem çətinlikləri ilə qarşılaşdığı məlumdur. Lakin bu çətinliyin bir sə-

bəbinin də Şah İsmayılın göstərişi əsasında ərzaq ehtiyatlarının qəsdən məhv edilməsi ilə bağlanması müəyyən şübhə doğurur.

Sultan Səlimin çadırı yeniçərilər tərəfindən mühafizə olunurdu. Həmin yeniçərilərin vasitəsilə əvvəlcə Sultan Səlimin çadırına məktublar atıldı. Bu məktublardan birində belə yazılmışdı: "...bizi savaşa üçün gətirmişdiniz, halbuki bizim qarşımızda savaşa bir düşmən yoxdur, Kiminlə savaşaçağız. Bu təxrib olunmuş məmləkətin harasına qədər gedəcəyik, ərzağın azlığı və məsafənin uzunluğu, bizi və atlarımızı məğlup etmiş, bu yorğun ordu düşmənin dinlənen ordusunun qarşısında savunmaq öhdəsindən çıxma bilməsə kim suçlanacaqdır. Qızılbaşlara yenilmə acısı ölümdən daha pisdir. Yaxşısı budur ki, Ərdəbil oğlu (Şah İsmayıl) yanına bir kişini göndərəlim və onunla barış edəlim. Əsgərlərimiz Xoya vardığı zaman əgər Ərdəbil oğlu (Şah İsmayıl) alimlərin dediklərini qəbul edərsə barış yapar və oradan dönəriz, qəbul etməzsə onunla savaşıriz, - dedi" (137).

Sultan Səlim bu dəfə də qətiyyət göstərdi və öz iradəsindən dönmədi. O, yeniçərilərin tələbini qəbul etmədi və qorxu hisslərini bir kənara qoyaraq onların arasına yollandı. Birbaşa yeniçərilərlə təmasa girən Sultan Səlim onlara müraciət etdi və dedi: "Biz hələ arzu etdiyimiz əraziyə çatmamışıq. Buradan geri dönmək ehtimalı yoxdur. Hətta bunu düşünmək belə doğru olmayan bir xəyaldır. Təəssüf olunur ki, Şahın xidmətində olanlar öz əfəndilərinin yolunda can verdikləri halda biz, şəriəti Əhmədiyyəyə qarşı hərəkət edənləri yola gətirmək üçün buralara, sərhədlərə qədər gəldik. Bir qrup qeyrətsizlər bizim bu zəhmətimizi yarıda qoymaq üçün bizi geri çevirmək istəyirlər. Biz qətiyyətli yolumuzdan geri dönməyəcəyik. Əmrə itaət edənlərlə planlaşdırdığımız yerə qədər gedəcəyik. Qorxaqlar və ürəkləri zəif olanlar, arvadlarını, uşaqlarını düşünənlər, yol yorğunluğunu bəhanə edənlər, mənə xidmət üçün qılınc taxmış olanlardan indi ayrılınsınlar, geri dönsünlər. Özləri bilirlər, dönərlərsə, din yolundan dönmüş sayırlar. Əgər onların bəhanələri düşmənin gəlməməsidirsə, düşmən daha irəlidedir. Ər

olanlar və düşmənlə çarpışacaq mərdlər mənimlə bərabər gəlsin. Əgər içinizdə ər yoxdursa, mən tək başına gedərəm" (138).

Sultan Səlimin bu qətiyyətli çıxışı yeniçərilərin susmasına gətirib çıxardı və kimsə hərbi yürüsdən üz döndərmədi. Elə həmin günlərdə qızılbaş qoşunlarının müşahidə edilməsi haqqında da məlumatlar daxil olmağa başladı və çox güman ki, bu məlumatlar da yeniçərilərin mövcud çətinliklərə qarşı səbirlə yanaşmasına yol açdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kəşfiyyat məlumatlarının toplanması üçün irəliyə göndərilmiş Əli bəy Şahsuvar oğlu və Mehmet bəy Mihaloğlunun ələ keçirmiş olduğu əsirlər Şah İsmayılın öz qoşun dəstəsi ilə artıq Xoyda olması və Diyarbəkər hakimi Məhəmməd xan Ustaclının da öz qoşun dəstəsi ilə Xoyda ona birləşməsi haqqında məlumat verdilər (139). Bu məlumatlar sonradan Osmanlı qoşunlarının Şeyx Əhməd adlı casusu tərəfindən gətirilmiş məlumatlarla da təsdiqləndi. Şeyx Əhməd Osmanlı sultanına sığınmış olan Ağqoyunlu əmiri Fərəhşadın casuslarından idi və Fərəhşadın göstərişi ilə məlumatlar toplanmasına göndərilmişdi. O, Ucan yaylağında hətta Şah İsmayıl ilə də görüşə bilmişdi. Şeyx Əhməd özünü Şah İsmayıl Osmanlı daxilində yaşayan şiələrin nümayəndəsi kimi təqdim etmiş və Osmanlı şiələri adından Sultan Səlimə qarşı müharibəyə hazır olduqlarını çatdırmışdı. Şeyx Əhməd, Səfəvi şahına çatdırmışdı ki, Anadoluda və Rumelidə yaşayan tayfaların əksəriyyəti Səfəvi xanədanına sədaqətli-dirlər və Səfəviyyə xanəqahına dərin etiqad bəsləyirlər. Onun məlumatına görə, guya Osmanlı və Səfəvi qoşunları qarşılaşacaqları halda Osmanlı qoşunları daxilində olan şiə məzhəblər və Səfəvi xanəqahına sədaqətli olanlar Osmanlı qoşunlarından ayrılaraq Səfəvi qoşunlarına qatılacaqlar. Bunları bəyan edən Şeyx Əhməd guya Şah İsmayıldan xahiş etmişdi ki, öz qələbəsinə əmin olaraq Osmanlı qoşunlarına qarşı çıxsın. Şeyx Əhməd onu da bildirdi ki, onun bu məlumatından sonra Şah İsmayıl qoşunlarına hərəkət göstərişi verdi və o özü də Səfəvi qoşunları ilə birlikdə Xoya qəddər hərəkət etdi. Xoyda Şeyx Əhməd Səfəvi qoşunlarından ayrılaraq Osmanlı qoşunlarının yanına gəldiyini söylədi. Məlumatla

görə, Sultan Səlim aldığı bu xəbərin doğruluğuna inandı və hətta Şeyx Əhmədin mükafatlandırılmasına göstəriş də verdi.

Şeyx Əhmədin məlumatları hər iki tərəfdən sevinclə qarşılanmışdı. Şah İsmayıl ona sevinmişdi ki, müharibəni başlayacağı təqdirdə Osmanlı qoşunlarını daxildən parçalamaq mümkün ola bilər. Bu, Səfəvi qoşunlarına əlavə üstünlüklər verə bilərdi. Ona görə Şah tərəfindən Şeyx Əhməd qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırıldı. Həm də Osmanlı ərazisindəki sufilərə müraciətlə bir məktub yazıb ona verdi. Şeyx Əhməd sonradan bu məktubu da öz məlumatları ilə birlikdə Sultan Səlimə təqdim etmişdi. Sultan Səlim isə Şeyx Əhmədin məlumatlarından ona görə sevindi ki, Şah İsmayıl qarşı döyüşün başlanacağı vaxtın yaxınlaşdığına əmin oldu. Belə bir xəbər gətirməsinə görə o da Şeyx Əhmədi qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırdı. Sonradan daxil olan məlumatlar istər Şeyx Əhmədin, istərsə də Əli Şahsuvaroğlunun məlumatlarının doğru olduğunu təsdiqlədi. Hətta əlavə daxil olmuş məlumatlar həm Səfəvi qoşunlarının ön dəstələrinin artıq tez-tez müşahidə olunduğunu, həm də Şah İsmayılın Çaldıran düzündə Osmanlı qoşunları ilə qarşılaşmaq niyyətində olduğunu göstərdi (140).

Yəni uzun müddətdən bəri Sultan Səlimin intizarında olduğu anın yaxınlaşdığına artıq şübhə yeri qalmırdı və belə bir vaxtda Sultan Səlimin qarşısında dayanan başlıca vəzifə qoşunların döyüşə səfərbər edilməsi idi. 1514-cü il avqust ayının 19-da günəş tutulması hadisəsi baş verdi. Sultan Səlim münəccimlərini yanına toplayaraq Şah İsmayıl ilə döyüş ərəfəsində belə bir hadisənin baş verməsinin yozumunu onlardan soruşdu. Onlar da bu hadisəni xoş əlamət kimi yozdular. Bildirdilər ki, günəş Səfəvilərin dövlət simvoludur. Onun tutulması Səfəvi qoşunlarının və hökmdarının gözlənilən döyüşdə yeniləcəyinin əlamətidir. Bu xəbər qoşunlar içərisində də paylaşıldı və bu da qoşunların əhval-ruhiyyəsinin qalxmasına müsbət təsir göstərdi. Avqust ayının 21-də Osmanlı qoşunları Qarakənd adlı məntəqədə olarkən Səfəvi qoşunlarının Çaldıran düzünə yetişməsi haqqında məlumat alındı. Bu xəbəri alan kimi Sultan Səlim də Çaldırana doğru hərəkətini davam et-

dirdi və avqust ayının 22-də Osmanlı qoşunları da Çaldıran düzünə daxil oldular (141).

Bəzi mənbələrdə Səfəvi qoşunlarının avqustun 22-də Çaldıran düzünə yetişdiyi bildirilir. "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində də Osmanlı qoşunlarının Səfəvi qoşunlarından daha tez Çaldıran düzünə çatması qeyd olunmuşdur (142).

Səfəvi qoşunlarının ön və mühafizə dəstələrinin Çaldıran düzünə daha tez yetişməsi mümkündür. Çünki mövcud məlumatlara görə, avqustun 22-23-də Osmanlı qoşunları ilə Səfəvi qoşunlarının ön və mühafizə dəstələri arasında döyüşlər olmuşdu (143).

Hər iki tərəfin qoşunları birbaşa Çaldıran düzünə çıxmədılar. Qoşunlar hərəkət istiqamətlərində Çaldıran düzünə baxan təpəliklərin arxasında toplanaraq son hazırlıqlarını görməyə başladılar.

8. Döyüşqabağı hərbi müşavirələr

Çaldıran düzü Van gölü ilə Urmiya gölü arasında, İran Azərbaycanının qərbində Maku şəhərinin 20-25 kilometrliyində, Xoyun isə 75-80 kilometrliyində, qərbdən cənuba doğru uzanan, təxminən 20 kilometr uzunluğunda və 7-8 kilometr enində olan bir düzənlik ərazidir. Bu ərazi dəniz səviyyəsindən 1800 metr yüksəklikdədir. Çaldıranın əhalisi Azərbaycan türkləridir. Osmanlı və Səfəvi qoşunları arasında döyüş baş verən vaxt da bu ərazidə azərbaycanlılar yaşayırdılar. Çaldıran düzü şimaldan Mors dağı (2799 metr yüksəkliyində), cənubdan Qaragül dağı (2347 metr), şimal-şərqdən Qarlı dağı, qərbdən Təkaltı təpələri ilə əhatələnmişdir. Düzənliyin şimalında Ovacıq çayı, şimal-qərbində Qızılçay, düzənliyin cənubunda isə Ağçay axmaqdadır. Bu düzənliyin havası yayda münasib, qışda isə çox soyuq olurdu. Çaldıran düzü yağın-tıların çox düşdüyü bir ərazidir. Bəzi ehtimala görə, Çaldıran sözü fars dilində olan "çahar dərən" sözündən götürmüşdür və mənası dörd məbəd deməkdir (144).

Çaldıran düzü böyük sayda qoşun dəstələrinin azad və sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərməsi mümkün olan bir ərazi idi. Ərazidə

həm daldalanmaq və müəyyən taktiki planları qurmaq üçün təpəliklər, həm də içməli su mənbələri var idi. Çaldıran düzünə aparan yollar da hərəkət üçün münasib idi.

Osmanlı qoşunları Çaldıran düzünə yetişən kimi Sultan Səlim hər b məclisi təşkil etdi. Hər b məclisində sədr-əzəm, vəzirlər, Rumeli və Anadolu kazəsgərləri, nişançı, baş dəftərdar, yeniçəriəğası, Rumeli, Anadolu və Qaraman bəylərbəyləri iştirak edirdilər. Bu məclisdə müzakirə olunan əsas məsələ döyüşün nə vaxt və necə başlanması idi. Sultan Səlim qərara gəlmək istəyirdi ki, avqustun 24-də döyüş meydanına atılsın, yoxsa qoşunlara istirahət versin. Bununla bağlı fikirlər müxtəlif oldu. Məclis iştirakçılarından yalnız bir nəfər, baş dəftərdar Pir Məhəmməd Çələbi dərhal döyüşə girilməsini təklif etdi. Pir Məhəmməd bildirdi ki, qoşunlar arasında ələvi məzhəbinə mənsub olan insanlar vardır. Əgər qoşunlara istirahət verilsə, ələvi məzhəbinə mənsub olanlar Şah İsmayıl ilə və ya səfəvilərlə əlaqə yaratmaq imkanı əldə edərlər və bu da qoşunların gücünün zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Pir Məhəmməd öz təklifini bir də onunla əsaslandırırırdı ki, Şah İsmayıl dərhal döyüşə qoşula bilər və qəfil hücumla rastlaşmaq Osmanlı qoşunlarını ağır duruma sala bilər. Məclisdə iştirak edən digər məqamların hamısı qoşunların təxminən 5 aylıq ağır yürüş icra etdiyini, döyüşçülərin və heyvanların son dərəcə yorğun olmalarını nəzərə alaraq bir günlük istirahət elan edilməsini təklif etdilər. Sultan Səlim məclis iştirakçılarının əksəriyyətinin deyil, yalnız Pir Məhəmməd Çələbinin təklifini qəbul etdi. Onun fikrincə, Pir Məhəmməd qoşun içərisində yeganə sahibi-rəy idi və onun dediklərini doğru sayaraq bütün gecə ərzində qoşunların döyüşə hazırlaşdırılması əmrini verdi. Elmi-tarixi ədəbiyyatda Sultan Səlimin hər b məclisində iradə nümayiş etdirməsi strateji məqam kimi dəyərləndirilir və bildirilir ki, həmin qərar Çaldıran döyüşünün uğurla başa çatdırılmasına zəmin yaratdı. Güman edilir ki, əks təqdirdə Osmanlı qoşunları ağır vəziyyətlə qarşılaşa bilərdilər (145).

Şah İsmayıl da Çaldıran düzünə yetişdikdən sonra öz əmirlərinin və qoşun başçılarının toplantısını keçirdi və döyüşə necə baş-

lanması barəsində onlarla məsləhətləşdi. Bu toplantıda Diyarbəkər hakimi Məhəmməd xan Ustaclı, onun qardaşı Qaraxan, habelə Durmuş xan, Məntəş Sultan, Həsən bəy Lələ iştirak edirdilər. Şah İsmayıl gözlənilən döyüşlə bağlı əvvəlcə onların fikrini öyrənmək istədi. İlk söz alan Xan Məhəmməd Ustaclı Osmanlı qoşunları ilə dərhal döyüşə girməyi məqsədəuyğun saymadı. O bildirdi ki, 18 min nəfərlik Səfəvi qoşunları ilə Osmanlı qoşunlarının qarşısını saxlamaq mümkün olmayacaqdır. Ona görə təklif etdi ki, Səfəvi qoşunları Sərkeş (Nərkeş) dağına çəkilsinlər, iki ay orada gözləsinlər. Məhəmməd xanın Ustaclının fikrincə, həmin iki ay ərzində Səfəvi qoşunları da bütünlüklə toplanar və onların sayı 70 min nəfərə çatar. Təklif olunurdu ki, 70 min nəfərlik qoşun dəstəsi toplanandan sonra Sultan Səlimə qarşı döyüş başlansın. Əgər Səfəvi qoşunlarının geri çəkilməsindən sonra Osmanlı qoşunları Təbrizə hücum etməli olacaqdısa, Məhəmməd xan təklif edirdi ki, Təbriz əhalisi əvvəlcədən qoşunların köməyi ilə şəhərdən çıxarılsın. O da təklif olunurdu ki, Osmanlı qoşunları üzərinə davamlı şəkildə qəfil hücumlar təşkil edilsin, Osmanlı qoşunları bu yolla əldən salınsın, Osmanlı qoşunları geri çəkilməli olacaqları təqdirdə isə bu qoşunlar təqib edilsin və onlara zərbələr vurulsun (146).

Məhəmməd xan Ustaclının bu fikirləri həm də qışın yaxınlaşmasına hesablanmışdı. Havaların soyuması bir tərəfdən Osmanlı qoşunlarının ərzaq təminatını çətinləşdirə bilərdi, bir tərəfdən də ölkə daxilində onların hərəkətləri xeyli məhdudlaşa bilərdi. Belə bir şəraitdə Səfəvi qoşunlarının vaxtaşırı qəfil hücumları Osmanlı qoşunlarına xeyli itki yetirə bilərdi. Xan Məhəmməd Ustaclı şübhə etmirdi ki, Osmanlı qoşunlarına qarşı belə bir taktikanın tətbiq ediləcəyi halda Azərbaycan əhalisi də Səfəvi qoşunlarına təsirli kömək göstərə bilərdi. Amma Məhəmməd xan Ustaclının bu təklifi qəbul olunmadı. Eyni zamanda onun başqa bir təklifi də toplantı iştirakçıları tərəfindən qəbul edilmədi. Xan Məhəmməd Ustaclı və Osmanlı qoşunlarının döyüş təcrübəsinə yaxşı bələd olan xəlifə Nurəli Rumlu təklif etdilər ki, Çaldıran düzünə yetişmiş olan qoşunlar dərhal Osmanlı qüvvələri üzərinə hücum etsinlər.

Onların fikrincə, Osmanlı qüvvələri Çaldıran düzünə yenicə yetişişmişdilər, qoşunların düşərgə saldığı ərazinin təhlükəsizliyini, qoşunların mühafizəsini lazımınca təmin etməmişdilər. Belə bir anda qəfil hücum Osmanlı qüvvələrini çaş-baş sala bilərdi və nəticədə hərbi təşəbbüsü də ələ almaq mümkün olardı. Amma Məhəmməd xan Ustaclının və Nurəli Rumulun bu təklifi də qəbul olunmadı. Durmuş xan ona bildirdi ki, öz kəntxudalığıvı Diyarbəkrdə edərsən və bununla Məhəmməd xan Ustaclının təkliflərinə bir istehza da ifadə olundu. Son təkliflə bağlı söz-söhbət Şah İsmayıl çatanda o da Durmuş xanın mövqeyini dəstəklədi. Şah İsmayıl bildirdi ki, Osmanlı qoşunları üzərinə qəfil hücum edilməsin, onların öz mövqələrini tutmasına imkan verilsin, mühafizənin təşkilinə şərait yaradılsın, sonra da mərdi-mərdanə meydana atılaraq onların dərşini verək (147).

Bu məsələ “Əhsənüt-təvarix” əsərində öz əksini belə tapmışdır: “Rəcəbin (22.08-20.09.1514) əvvəllərində, Təbrizdən iyirmi fərsəx aralıda yerləşən Çaldıran [adlı] yerdə o iki şövkətli qoşun bir-biri ilə qarşılaşdı. Rum sultanlarının qaydası belədir ki, müharibə vaxtı öz qoşunlarının ətrafını arabalar və zəncirlərlə möhkəmləyib özlərini qorumaq üçün çox möhkəm bir istehkam yarıdılar. Tüfəngçilər onun içində zərbzəng, top və tüfəng atmaqla məşğul olurlar. Arabanın üzərinə əjdahayabənzər kiçik və böyük qazğanlar qoyurlar. Onlar top, tüfəng, rəadə və zərbzəng atmaqda o qədər məharətli və bacarıqlıdırlar ki, işıqda görünən çox kiçik hədəfi bir mil uzaqdan seçib dəqiq vururlar və xəyali bir nöqtəni göz xətlərinin oxları ilə bir fərsəx uzaqdan nişan alırlar. Xan Məhəmməd Ustaclu, Nurəli xəlifə və rumilərin vərdişlərini bilən bəzi digər şəxslər ərz etdilər:

- Düşmənlər Çaldıranda özlərini müdafiə etməyə hazır olmazdan öncə onların üzərinə gedək və o natamamların işini bitirək.

Durmuş xan Şamlu bu sözü rədd edib, Xan Məhəmmədə xitabən:

- Sənin kəntxudalığın (ağalığın) Diyarbəkrdə keçər, – dedi və əlavə etdi: - Onlar özlərini qorumaq üçün əllərindən gələni edə-

nədək gözləyərək. Ondan sonra döyüş meydanına qədəm qoyub onların qoşununu darmadağın edərək. İsgəndər şanlı xaqan, Durmuş xanın sözünü qəbul etdi (bəyəndi)”.

Mənbələrdə Məhəmməd xan Ustaclının başqa bir təklifi haqqında da məlumat vardır. Bu təklif ondan ibarət idi ki, Səfəvi qoşunları Osmanlı qoşunları üzərinə gecə vaxtı hücum etsin. Çünki gecə hücumu Osmanlı qoşunlarını toplardan istifadə üstünlüyündən məhrum edə bilərdi. Səfəvi əmirləri artıq Osmanlı qoşunlarında çoxlu sayda topun olmasından xəbərdar idilər və bu topların döyüşdə yarada biləcəyi üstünlükdən də onların xəbəri var idi. Həmin topların zərbə güdrəti qarşısında Səfəvi qoşunlarının çarəsiz qalacaqları şübhəsiz idi. Bununla belə, Məhəmməd xan Ustaclının bu təklifi də qəbul edilmədi (148).

Məhəmməd xan Ustaclının birinci təklifinin taleyinə gəlincə isə, mənbələrdə olan məlumatlara görə, həmin təklif səslənəndən sonra Şah İsmayıl dərhal öz münasibətini bildirmədi. O, sağ tərəfində qərar tutmuş Durmuş xana baxdı, onun hansısa bir təklifi olub-olmamasını soruşdu. Durmuş xan bu təkliflə bağlı Məhəmməd xan Ustaclıya özünəməxsus bir istehza ilə yanaşdı. Şah İsmayılın hüzurunda Durmuş xan bəyan etdi ki, Məhəmməd xan Ustaclının insanlar arasında çıxardığı ada görə çox təəssüflənir. Yəni o demək istəyirdi ki, Məhəmməd xan cəsur bir insan kimi ad çıxardığı halda, indi düşmən qarşısından qaçmağı təklif edir. Durmuş xan belə də bəyan etdi ki, o özü də Məhəmməd xanı bir cavannərd kimi tanıyırdı. Amma indi onun fikirləri ilə razılaşmır. Durmuş xana görə, Rum qeysəri (Osmanlı sultanı) elə bir vücuda malik deyildi ki, ona arxa çevrilsin, qoşunlar döyüşə girmədən geri çəkilsin və ona qarşı oğru kimi yanaşılsın. Durmuş xan sonra da əlavə etdi ki, Osmanlı qoşunlarına qarşı mərdi-mərdanə vuruşmaq lazımdır, onların rüzgarı qaraya çevrilməli idi. Durmuş xan onu da dedi ki, tale onlara qismət edərsə qələbə onların olsun, yox əgər inşallah Allah bizim mürşidi-kamilə qismət edərsə, onda qələbə bizim olar. Durmuş xanın Osmanlı qoşunları ilə açıq döyüşə girilməsi təklifi əvvəlcə Nurəli Rumlu, sonra da Şah İsmayıl

tərəfindən dəstəkləndi. Bildirilir ki, toplantıda belə bir qərar alınandan sonra döyüş təbilləri vuruldu (149).

Əslində isə, Məhəmməd xan Ustaclının təklifləri kifayət qədər real təkliflər idi və onların həyata keçirilməsi Səfəvi qoşunlarından bir neçə dəfə çox olan Osmanlı qoşunları üzərində qələbə əldə etməyə imkan verərdi. Osmanlı qoşunları ilə döyüşə girmədən onların ölkənin içərilərinə cəlb edilməsi ilk baxışdan ağır görünə bilərdi. Çünki Osmanlı qoşunlarının ölkənin daxilinə doğru irəliləməsi özü ilə dağıntılar, talanlar gətirəcəyi şübhəsiz idi. Lakin Səfəvi qoşunları fəal geriləmə əməliyyatının tətbiqi ilə sayca çox olan Osmanlı qoşunları üzərində hərbi üstünlüyü təmin edə və bununla Osmanlı-Səfəvi müharibəsini son nəhayətdə qələbə ilə başa vura bilərdi. Amma Səfəvi əmirlərinin romantizmi, xəyalpərvərliyi, özlərinə əsassız arxayınçılığı, düşmən qüvvələrini və imkanlarını reallıqla qiymətləndirməməsi strateji səhvin yol verilməsinə gətirib çıxardı.

Məhəmməd xanın Nurəli Rumlu tərəfindən dəstəklənən ikinci təklifi də konkret hərbi şəraitin dəyərləndirilməsi əsasında real taktiki variant idi. Lakin bu təklifə qarşı da xəyalpərvərlik nümayiş etdirilməsi və passiv döyüş elementlərinin tətbiqinə üstünlük verilməsi hərbi təşəbbüsün əldə edilməsini çətinləşdirdi. Səfəvi əmirləri, eləcə də Şah İsmayıl əvvəlki döyüşlərdə olduğu kimi, Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüşdə də öz döyüşçülərinin qəhrəmanlığına, son nəfəsə qədər vuruşacaqlarına ümid bəsləyirdilər. Doğrudur, Səfəvi döyüşçüləri misilsiz şücaət göstərdilər, öz mübarizliklərini, mürşidi-kamilə olan sonsuz sədaqəti bir daha ortaya qoydular. Lakin bütün bunlar Osmanlı qoşunlarının odlu silahlara dayaqlanan taktikasına üstün gəlmək üçün yetərli olmadı.

Beləliklə, Səfəvi qərargahında belə bir qərara gəldi ki, heç bir döyüş hiyləsi işlədilmədən, heç bir qəfil və qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirmədən Osmanlı qoşunları ilə açıq meydan döyüşünə girilsin. Türk dilli elmi-tarixi ədəbiyyatda da bildirilirdi ki, daha çox atlı qoşunların cinah hücumlarına diqqət yetirilən Səfəvi qoşunlarında yüksək döyüşkən əhval-ruhiyyə mövcud idi. Bir-bi-

rinin ardınca həyata keçirilmiş uğurlu döyüşlər belə bir əhval-ruhiyyənin yaranmasına əsas olmuşdu. Digər tərəfdən Şah İsmayılın mürsidi-kamil olması və Səfəvi qoşunlarında vuruşan döyüşçülərin çoxunun sufi olması Səfəvi şahına qarşı dərin bir etiqad da formalaşdırırdı. Səfəvi qoşunlarının ölkə hüdudları daxilində vuruşması, təchizat mənbələrinə yaxın olması, döyüş meydanına yetişmək üçün uzun və üzücü yürüşün icrasına ehtiyac olmaması, yorğunluqla qarşılaşmaması döyüşqabağı üstünlüklərindən sayılırdı. Məlumata görə, Şah İsmayıl qoşun başçılarının və əmirlərin toplantısında onları əzmkarlıqla vuruşmağa çağırırdı. Elmi dövriyyəyə çıxarılmış bir məlumata görə, Şah İsmayıl bildirdi ki, Sultan Səlimlə müharibənin aparılması mütləqdir və həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Onun sözlərinə görə, Səfəvi qoşunları Osmanlı qoşunları qarşısında zəif görünə bilirdi. Şah İsmayıl qeyd etdi ki, bizim hamımızda iman və Vətəni müdafiə hissləri çox güclüdür, bununla ən güclü dövlətləri belə diz çökdürmək mümkündür. Şah İsmayıl sonra əlavə etdi ki, biz gərək ya fəth olunaq, ya da məmləkətin müdafiəsi üçün son nəfəsədək mübarizə aparaq. Əgər bu müharibədə üstlük etsək, onda həm vətənimizi, həm də həyatımızı itirəcəyik. Sonra da bizləri bişərəf və biqeyrət kimi tanıyaçaqlar. Mürsidi-kamil şübhə etmirdi ki, ölüm bir anlıqdırsa, şərəfsizlik və bədnamlıq bütün ömürlükdür (150).

Türkdilli elmi-tarixi araşdırmalarda Çaldıran döyüşü ərəfsində Səfəvi qoşunlarının imkanlarına qeyri-obyektiv yanaşılması, Səfəvi qoşunlarının müəyyən üstünlüklərə malik olması haqqında məlumatlar vardır. Hətta Səfəvi qoşunlarının azacıq da olsa say üstünlüyünə malik olması haqqında məlumatlar da mövcuddur. Bildirilir ki, Səfəvi atlı qoşunlarının cinahlardan hücum imkanları da Osmanlı ordusuna qarşı güclü məqamlardan biri idi (151).

9. Qoşunların sayı və döyüşqabağı düzülüşü

Səfəvi qoşunları sayca Osmanlı qoşunlarından xeyli az idi. Hətta qüvvələr nisbətindəki fərq o dərəcədə böyük idi ki, belə bir

fərqi olduğu halda Səfəvi qoşunlarının döyüşü qəbul etməsi müəyyən bir təəccüb doğurur. Amma səltənəti, səltənət hüddudlarını qorumaq istəyi həm Şah İsmayıl, həm onun əmirlərində, həm də döyüşçülərində o dərəcədə yüksək idi ki, bu döyüşü qəbul etdilər. Tədqiqatçıların fikrincə, Səfəvi qoşunlarının az olduğu halda Şah İsmayılın Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüş qərarı verməsi heç də təsadüfi deyildi. Çünki az qoşunlarla daha çoxsaylı qoşunlara qarşı vuruşmaq üçün Şah İsmayılın və onun qoşunlarının artıq böyük təcrübəsi var idi. Bildirilir ki, Çaldıran döyüşünə qədər Şah İsmayılın iştirak etdiyi elə bir döyüş olmamışdı ki, orada qoşunların say üstünlüyünə malik olsun. Səfəvi döyüşçülərinin şücaəti, qoşun başçılarının iradəsi, Şah İsmayılın isə əzmkarlığı sahəsində həmin döyüşlər uğurla başa çatdırılmışdı (152). Ona görə Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüş qərarı verildəndə heç şübhəsiz ki, əvvəlki döyüşlərin təcrübəsi də nəzərə alınmışdı.

Çaldıran döyüşündə iştirak edən Səfəvi qoşunlarının sayı haqqında mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda müxtəlif rəqəmlər vardır. Bu rəqəmlərin çoxu 20-25 min nəfər ətrafındadır. Məsələn, "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində Səfəvi qoşunlarının sayı 20 min nəfər (153), "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində 18 min nəfər (154) göstərilmişdir. Başqa mənbə və elmi-tarixi əsərlərdə isə Səfəvi qoşunlarının sayı 12 min nəfər, 20 min nəfər, 27 min nəfər, 40 min nəfər, hətta 60 min nəfər göstərilmişdir. Səfəvi qoşunlarının əsasını səltənətin qərbində və Diyarbəkərdə toplanmış qoşunlar təşkil edirdilər (155).

Şah İsmayılın Çaldıran döyüşünün aparılması üçün xüsusi bir səfərbərlik keçirmədiyi də məlumdur. "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində də deyilirdi ki, Şah İsmayıl Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüş aparılması məsələsində "bir qədər mənəmlik etdi" (156). Yəni özünə arxayınçılıq hissləri özünü daha qabarıq şəkildə nümayiş etdirdi.

Mənbələrdə olan məlumatların təhlili əsasında farsdilli elmi-tarixi araşdırmalarda Çaldıran döyüşündə iştirak edən Səfəvi qoşunlarının real sayı 20 min, 27 min nəfər göstərilmişdir (157).

Səfəvi qoşunlarının döyüşqabağı düzülüşündə ənənəvi formadan istifadə edilməmişdi. Qoşunlar üç taktiki dəstəyə bölünmüş və ehtiyat saxlanmışdı. Türkdilli tarixi araşdırmalara görə, Şah İsmayıl sağ cinah qrupunda qərar tutmuşdu. Ondan başqa Səfəvi əmirlərindən olan Durmuş xan Şamlı, Sultan Zülqədər, Hüseyin bəy Lələ, Ərzincan hakimi Nurəli Rumlu, Təbriz hakimi Məntəşə Sultan, Xəlil bəy, Sultanəli Mirzə Əfşar, Pirə bəy Çavuşlu sağ cinahda qərar tutmuşdular. Mərkəzdəki qrupa vəkil üs-səltənə Nizaməddin Mir Əbdülbaqi xan, sol cinahdakı qrupa isə Pir Budaq xan rəhbərlik edirdi. Bu qrupların hər birində nə qədər qüvvənin olması isə bildirilmir (158).

Farsdilli mənbə və tarixi ədəbiyyatda görə isə Şah İsmayıl qoşunların mərkəzindəki qrupda qərar tutmuşdu. Şah İsmayıl bir qayda olaraq qoşunların mərkəzində qərar tuturdu və ona görə də bu məlumatın doğruluğu daha realdır.

Farsdilli mənbə və ədəbiyyatda olan məlumata görə, Səfəvi qoşunlarının sağ cinahı Durmuş xanın rəhbərliyi altında idi. Səfəvi qoşunlarının tanınmış və təcrübəli əmirlərindən olan Fars hakimi Xəlil Sultan Zülqədər, Həsən bəy Lələ, Xəlil bəy, Təbriz hakimi Məntəşə Sultan, xəlifə Nurəli Rumlu, Sultanəli Mir Əfşar və Pirə bəy Çavuşlu da öz qoşun dəstələri ilə bu cinahda yerləşmişdilər. Qoşunların sol cinahı Məhəmməd xan Ustaclıya tapşırılmışdı. Onunla birlikdə bu cinahda Ustaclı əmirləri və digər boyların əmirləri dayanmışdılar. Qoşunların mərkəzinin rəhbərliyini isə Şah İsmayıl öz üzərinə götürmüşdü. Vəziri-əzəm və ya vəkil üs-səltənə Nizaməddin Mir Əbdülbaqi, Mir Səid Şərifəddin, Seyid Məhəmməd Kəmunə və digərləri də öz dəstələri ilə mərkəzdə qərar tutmuşdular. Mövcud məlumatlara görə, Şah İsmayıl ətrafındakı qorçular və atlılar dəstəsi ilə birlikdə ehtiyatda dayanmışdı və onlar zərurət yarananda döyüşün gərgin nöqtələrinə müdaxilə etməli idilər (159).

“Əhsənüt-təvarix” müəllifi Səfəvi qoşunlarının döyüşqabağı düzülüşünü və döyüşə hazırlığını belə təsvir edirdi: “Zəfər şüarlı xaqan sağ cinahı Durmuş xan Şamlı, Xəlil sultan Zülqədər, Hü-

seyin bəy Lələ, Nurəli xəlifə Rumlu və Xüləfa bəy kimi adlı-sanlı əmirlərə tapşırıldı. Sol cinahda isə Xan Məhəmməd Ustaclu və Çayan sultan Ustaclu Diyarbəkər qoşunları ilə yerləşdilər. Qərara alındı ki, Əmir Əbdülbaqi, Seyid Məhəmməd Kəmunə və Əmir Seyid Şərif mərkəzdə dursunlar. Sarı Pirə Qorçubaşını qazilərin bir dəstəsi ilə çərxi etdilər. O həzrət (Şah İsmayıl) bir dəstə qorçu ilə ehtiyatda dayandı ki, hansı tərəfdə çətinlik yaranarsa, özünü onların köməyinə yetirsin. Hamısı aslan kimi qızgın, bəbir kimi heybətli, fil kimi şövkətli olan qızılbaş qoşunu rumilərin qarşısında səf çəkdi. Bu, elə bir əzəmətli qoşun idi ki, onun qorxusundan dağ əriyərdi və onların mətanəti qarşısında asiman qalxanını salardı. Atların kişnəməsindən və ordunun fəryadından ay göydə yolunu itirdi. Kosun gurultusundan namuslu fələyin çöhrəsi sendər kimi saraldı” (160).

İsgəndər bəy Münşinin "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" adlı əsərində Səfəvi qoşunlarının döyüş düzlüyü haqqında aşağıdakı qeydlər vardır: "Süleyman şanlı xaqan Diyarbəkərdən hazırlıqlı qoşunla gəlmiş Xan Məhəmmədi müzəffər ordunun çərxi təyin etdi. Məntəşa Sultanın böyük qardaşı Sarı Pirə Qorçubaşı Ustaclu da ona yoldaş oldu. Böyük əmirlərdən Durmuş xan Şamlu, Nurəli xəlifə Rumlu, Xüləfa bəy, Hüseyin bəy Lələ və Xəlil sultan Zülqəddər sağ cinaha, ustacılı sultanları və xanları, Baba İlyas Çavuşlunun oğlanları və bir başqa dəstə sol cinaha yerləşdirildi. Ordunun mərkəz hissəsi isə o həzrətin (Şah İsmayılın) vücudu ilə bəzəndi. Əmirlər sırasında olan Seyid Məhəmməd Kəmunə, vəzir Mir Əbdülbaqi və sədr Mir Seyid Şərif o həzrətlə birlikdə mərkəzdə idilər. İki tərəfin igidləri irəli atıldılar və hər bə atəşi alovlandı" (161).

Səfəvi qoşunlarının tanınmış əmirlərindən olan Sarıpirə (atlı mühafizəçilər dəstəsinin rəhbəri), Kəmax qalasının hakimi Yusif bəy Vərsaq öhdələrində olan qoşun dəstələri ilə döyüş meydanında elə yerləşdirildilər ki, onlar pərakəndə, şəraitin tələbi ilə döyüşlərə qatılınsınlar və döyüşlərin ümumi gedişinə öz köməklərini göstərsinlər. Bir sıra tanınmış Səfəvi əmirləri isə bu döyüşdə

iştirak etmirdilər. O cümlədən Herat hakimi Zeynal xan Şamlı, Bəlx hakimi Div Sultan Rumlu, Qayın hakimi Əmir Sultan Mossullu. Bu əmrlər sərhəd xətti boyunca yerləşən ərazilərin hakimləri idilər. Onların Çaldıran döyüşünə cəlb edilməməsi kənar təhlükələrin, xüsusilə özbək xanlarının hücum təhlükəsinin qarşısının alınması ilə bağlı idi (162).

Səfəvi qoşunlarının əsasını, tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan türklərindən və türkmanlardan olan atlılar təşkil edirdilər. Bu atlı dəstələri kifayət qədər döyüş təcrübəsinə malik idilər və onlar döyüşün uğurla başa çatdırılması üçün əsas qüvvələri təşkil edirdilər (163).

Səfəvi qoşunları bütünlüklə soyuq silahlarla silahlanmışdılar. Bu silahlar Səfəvi qoşunlarının ənənəvi silahlarını təşkil edirdilər. Soyuq silahlar üzərində qurulan döyüş taktikası başlıca olaraq hər bir döyüşçünün fiziki gücünə və silah işlətmə məharətinə əsaslanırdı. Şah İsmayılın və onun əmirlərinin yuxarıdakı fikirlərindən də göründüyü kimi, Səfəvi qoşunlarında üzbəüz mərdanə döyüşə üstünlük verilir və əlbəyaxa döyüşə müharibədə mərdlik əlaməti kimi baxılırdı. Yəni döyüşə baxışda Səfəvi əmirlərində və döyüşçülərində konkret etik norma mövcud idi. İstər Şah İsmayıl, istərsə də Səfəvi döyüşçüləri bu etik normanı aşmağı qəbul etmirdilər. Səfəvi döyüşçüləri belə bir döyüş normasını əsas tuturdular ki, meydana atılanlar öz münasibətlərini qarşılıqlı gücün tətbiqi ilə, yəni mərdi-mərdanə müəyyənləşdirsinlər. Çaldıran döyüşündə Osmanlı qoşunlarından fərqli olaraq Səfəvi qoşunlarında tufəng və top yox idi.

Çaldıran döyüşünə cəlb edilmiş Osmanlı qoşunlarının sayı haqqında da mənbə və elmi-tarixi ədəbiyyatda müxtəlif rəqəmlər mövcuddur. Lakin bu rəqəmlər 100 min nəfərdən yuxarıdır. Bir sıra farsdilli elmi-tarixi ədəbiyyatda Osmanlı qoşunlarının 120 min nəfər olması, onlardan 80 min nəfərin atlı, 40 min nəfərin piyada olması göstərilir. Bəzi məlumatlara görə isə, bu qoşunlardan 12 min nəfəri yeniçəri idi və onlar tufənglərlə silahlanmışdılar (164). Yeniçərilərin sayı elmi-tədqiqat əsərlərində xüsusi olaraq

qeyd olunurdu. Çünki bir tərəfdən yeniçərilərin sayı Osmanlı qoşunlarında tufənglə silahlananların sayını göstərirdi. Digər tərəfdən yeniçərilər xüsusi təlim keçmiş və döyüş hazırlığı səviyyəsi kifayət qədər yüksək olan kontingent idi. İsgəndər bəy Münşinin "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində də yeniçərilərin sayı 12 min nəfər göstərilmişdir (165). Bu rəqəmlərlə razılaşmayanlar da vardır. Mənbələr əsasında aparılmış araşdırmaların birində Osmanlı qoşunlarında olan yeniçərilərin sayı 20 min nəfər göstərilmişdir. Həmin araşdırma müəllifinin fikrincə, bu rəqəm əslində qeyri-döğru olaraq bir çox əsərlərdə 12 min nəfər göstərilmişdir (166).

"Əhsənüt-təvarix" müəllifi Sultan Səlimin topladığı qoşunların sayı haqqında belə yazırdı: "O, Qaraman, Anadolu, Məntəşə, Gərmian-eli, Kəfə, Trabzon, Semendirə, Əflaq, Bosna, Mora və Serb vilayətlərinin əsgərlərini toplayıb, ildırım kimi zərbə vuran, Yeddiqardaş (Sürəyya) ulduzları kimi dəstə bağlamış, sel kimi qorxunc, derya kimi şövkətli olan, Adəm övladının xəyalınınonun sonsuz dəstələrindən və hədsiz əsləhələrindən bir qismini belə təsəvvür etməyə aciz qaldığı və dünyanın bütün iqlimlərindəki insanların qələmlərinin onun sayını yazmağa kifayət etməyəcək qədər çoxsaylı qoşunla,

Şeir

"Ədəddə zərrədən və sayda qətrədən daha çox,

Göydəki ulduzlardan və dənizlərdəki dalğalardan daha artıq"

iki yüz min nəfərə qədər süvari və piyada ilə Ərzincana yönəldi və İsgəndər şanlı xaqanın dərğahına elçi göndərüb özünün savaşı əzmi ilə hərəkətə başladığını xəbər verdi" (167)

Türkdilli araşdırmalarda Osmanlı qoşunlarının sayı 100 minə yaxın göstərilmişdir (168). İstər farsdilli elmi-tarixi ədəbiyyatda və istərsə də türkdilli elmi-tarixi ədəbiyyatda qarşı tərəflərin qüvvələrinin say tərkibi haqqında olan məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, Çaldıran döyüşündə Osmanlı qoşunlarının sayı ən azı Səfəvi qoşunlarının sayından dörd dəfə çox idi. Texniki təchizat baxımından da Osmanlı qoşunları çox güclü zərbə üstünlüyünə malik idi. Başlıcası isə, Osmanlı qoşunlarında 200 ədəd topun olması

bütün elmi-tədqiqat əsərlərində öz əksini tapmışdır. Hətta bəzi mənbələrdə topların sayının 500 ədəd olması haqqında da məlumat vardır. Döyüş qabağı düzülüş zamanı Osmanlı qoşunlarında mövcud olan toplar yeniçəri dəstələrinin sağ və sol cinahlarında yerləşdirilmiş və onlar zəncir vasitəsilə bir-birinə birləşdirilmişdilər. Toplardan çox az miqdarda Şadi paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı düşərgəsinin mühafizəsi üçün saxlanılmışdı. Osmanlı qoşunlarında döyüş zamanı topların istifadəsinə böyük ümidlər bağlanılırdı. Topların mövcudluğundan Səfəvi qoşunlarının vaxtında xəbər tutmaması və onların qəfil təhlükələrdən sığortalanması üçün onlar döyüş xəttində Anadolu və Rumeli əzəp dəstələrinin arxasında yerləşdirilmişdi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, döyüş başlandıqdan sonra əzəp dəstələri sürətlə geri çəkilsin və topların sərbəst atəşlərinə meydan açılsın. Topların hamılıqla döyüşə qoşulması Səfəvi qoşunlarının sürətli həmlələrinin qarşısını almalı və onlara ciddi itkilər yetirməli idi. Topların döyüşə qoşulması və onlardan səmərəli istifadə edilməsi Osmanlı əmir və sərkərdələrinin ehtiyatlandıqları Səfəvi atlılarının hücumunun qarşısının alınması üçün də əsas vasitələrdən biri sayılırdı. Tədqiqatçıların və araşdırmaçıların qənaətinə görə, Osmanlı sultanı və əmirləri döyüşü əks-hücum taktikası üzərində qurmuşdular. Onlar əvvəlcə Səfəvi qoşunlarının hücumunun qarşısını almağı, bu qoşunların hücum planlarını alt-üst etməyi, sonra da onlar üzərinə sürətli hücum etməyi planlaşdırırdılar. Osmanlı qoşunlarının güclü dəstələrindən olan qapıqolu dəstələri Sultan Səlimin dayandığı mərkəzdə qərar tutmuşdular və Səfəvi qoşunları üzərinə əks-hücumun səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün bu dəstələrə də böyük ümidlər bağlanılırdı. Qapıqolu dəstələri Sultan Səlimin əsas zərbə qüvvələrindən biri idi və sonradan döyüşün gedişi də göstərdi ki, məhz qapıqolu dəstələrinin vaxtında döyüşə yeridilməsi ilə Sultan Səlim öz uğurunu möhkəmləndə bildi (169).

Türkdilli elmi-tədqiqat əsərlərində də Osmanlı qoşunlarının Səfəvi qoşunları üzərində üstünlüyünün təmin edilməsində Osmanlı qoşunlarında olan topların və tüfənglərin xüsusi rolu qeyd

olunur. Bununla, əslində həm də Səfəvi qoşunlarının sayca dörd dəfə üstün olan Osmanlı qoşunlarına qarşı mərdlik və cəngavərliklə vuruşması etiraf olunmuşdur. Əslində, qənaət belədir ki, əgər Osmanlı qoşunları top və tufənglərə malik olmasaydı bu qoşunların Səfəvi qoşunları üzərində uğur qazanacağı mümkün ola bilməzdi.

Osmanlı qoşunları da döyüşdən əvvəl ənənəvi olaraq üç qrupa bölünmüşdü - mərkəz qrupu, sağ və sol qruplar. Amma qoşunları önünə təhlükəsizlik qüvvələri də çıxarılmışdı. Bu qüvvələrə Əli bəy Şahsuvaroğlu rəhbərlik edirdi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, təhlükəsizlik qüvvələri Osmanlı qüvvələrinin döyüş meydanında bütünlüklə öz mövqelərini tutmasına qədər Səfəvi qoşunlarının qəfil hücumlarının qarşısını alsın və döyüş başlandıqdan sonra isə sol cinahın (qrupun) tabeçiliyinə keçsin. Türkdilli mənbələrə əsasən, Osmanlı qoşunlarının döyüş düzülüşü aşağıdakı kimi idi (170):

Sağ cinah qrupuna Anadolu bəylərbəyi Xadim Sinan paşa rəhbərlik edirdi. Bu cinahda Anadolu əyalət əsgərləri, Qaraman əyalət əsgərləri və 10 min nəfərlik Anadolu əzapları yerləşmişdilər. Bu cinahda 100 ədəd topun da olduğu bildirilirdi. Mərkəzdəki qüvvələrə Osmanlı sultanı özü rəhbərlik edirdi. Bu mövqedə sağ qariplər, sol qariplər, sağ əlufəçilər, sol əlufəçilər, silahdar bölmələri, sipahi bölmələri və yeniçərilər vəzifə almışdılar. Mərkəzdə olan qüvvələrin ön xəttini yeniçərilər təşkil edirdilər. Yeniçəriləri Səfəvi atlılarının qəfil hücumlarından qorumaq üçün onların qarşısına arabalar və dəvələr yerləşdirilmişdi. Onlar ilkin mühafizə xəttini təşkil etməli idilər. Yeniçərilərin arxasında isə Sultan və onun ətrafında da digər qüvvələr yer almışdılar. Sol cinah Rumeli bəylərbəyi Həsən paşanın rəhbərliyi altında idi. Sol cinahda Rumelinin 15-ə qədər sancaq bəyi və onların rəhbərliyi altında olan qüvvələr (40 min nəfərə qədər), Əli bəy Şahsuvaroğlunun rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi, 8 min nəfərlik Rumeli əzapları yerləşmişdilər. Bu cinahda da 100 ədəd top var idi. Bir miqdar qüvvə isə Osmanlı qoşunlarının düşərgəsinin qorunması üçün saxlanmışdı. Ehtimal edilirdi ki, böyük sürətə və döyüşkənliyə malik

olan Səfəvi atlıları Osmanlı qoşunlarının cinahlarından adlamaqla arxada yerləşmiş düşərgə üzərinə hücum edə bilər. Bu təhlükənin qarşısının alınması üçün, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, düşərgə ətrafında bir neçə top saxlanmış və əlavə qüvvələr yerləşdirilmişdi. Düşərgədə olan bütün arabalar düşərgə boyu düzülmüş və onlar bir-birinə zəncirlərlə bağlanmışdı. Bununla, düşərgə ətrafında bir müdafiə səddi yaradılmışdı. Hətta düşərgənin daxilində də çadır kəndirlərindən maneələr qurulmuşdu ki, onlar da Səfəvi atlılarının hərəkətlərini məhdudlaşdırmalı idi. Osmanlı mənbələrindən birində isə qoşunların döyüş düzülüşünün mövcud ənənələrlə bağlı olduğu bildirilir. Həmin ənənəyə görə, döyüşlər Anadoluda və ətrafında baş verdiyi halda Anadolu bəylərbəyi və onun tabeçiliyində olan qoşunlar sultanın sağ tərəfində, yəni sağ cinahda, Rumeli qoşunları isə sol cinahda qərar tuturdular. Döyüşlər Rumelidə (Osmanlı dövlətinin Avropada yerləşən hissəsi) baş verəndə isə Rumeli qoşunları sağ cinahda meydana atılırdılar. Bu ənənəyə uyğun olaraq Rumeli qoşunları Çaldıran düzündə qoşunların sol cinahında mövqe tutdular.

Farsdilli tarixi ədəbiyyatda Osmanlı qoşunlarının döyüşqabağı düzülüşünün bəzi təfərrüatları haqqında müxtəssər məlumatlar vardır. Məsələn, bildirilir ki, Nikobi atlıları Mixayıl oğlunun rəhbərliyi altında, Bolu və Qastamon atlıları İsfəndiyaroğlunun rəhbərliyi altında Osmanlı qoşunlarının irəliyə çıxarılmış çərçəci dəstələri idilər. Mixayıloğlunun rəhbərliyi altında olan dəstənin bayrağı qırmızı rəngdə, İsfəndiyaroğlunun rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsinin bayrağı isə yaşıl rəngdə idi. Məlumatlarda o da bildirilir ki, yeniçərilər Osman ağa Balyeməzoğlunun rəhbərliyi altında mərkəzdə dördbucaq şəklində, ikinci xətdə yerləşdirilmişdi. İstinad olunan məlumatlara görə, yük arabaları və yük heyvanları üç tərəfdən yeniçərilərin ətrafına düzülmüş və beləliklə, onların ətrafında bir müdafiə xətti yaradılmışdı. Qoşunları cinahlarında yerləşdirilmiş topların zəncirlə bir-birinə bağlanması da əslində Səfəvi atlarına qarşı mühafizə xəttinin yaradılması kimi nəzərdə tutulmuşdu (171).



Sultan Sölim

Türkei.



Janitscharen.
16. u. 17. Jahrhundert.

Die Darstellung ruhen die gleichen Quellenwerke zu Grunde, die wir bei den vorhergehenden Abbildungen der Soldaten und der Regimentsausführer kennen. Die Figur links nach einem alttürkischen Exemplare von Weigels Traktatbuch von 1577, die Mittelfigur nach Murad, de Nisanci und die Figur rechts nach einem Holzschnitte von Mustafa Lereh. Uebrigst müßten schon die wenigsten Worte und hat in allen Traktaten schon angegeben ist, mochten wir die so charakteristische Figur bei dieser Gelegenheit nicht wissen. Die Janitscharen (Jagat-schaher) d. h. ohne Krieges) bestanden ursprünglich aus gekürzten Christenkindern, die im Islam erzogen wurden. Sie trugen ursprünglich eine Kürschmutter, die in späterer Folgezeit der hohen Pforte selbst gestrichelt wurde und in einem natürlichen Stuchede ein Ende fand — als Soldaten in dem berühmten Streifenaufstand in Bosnien. Die Hauptbedeutung Kopfbedeckung bestand aus Filz und soll in dem berühmten Ende an den Propheten Mahomet-Engelchen schmecken, der das lange Schwert seinen weißen Filzschuhen aus Anzeichen gegeben über den Kopf legte.

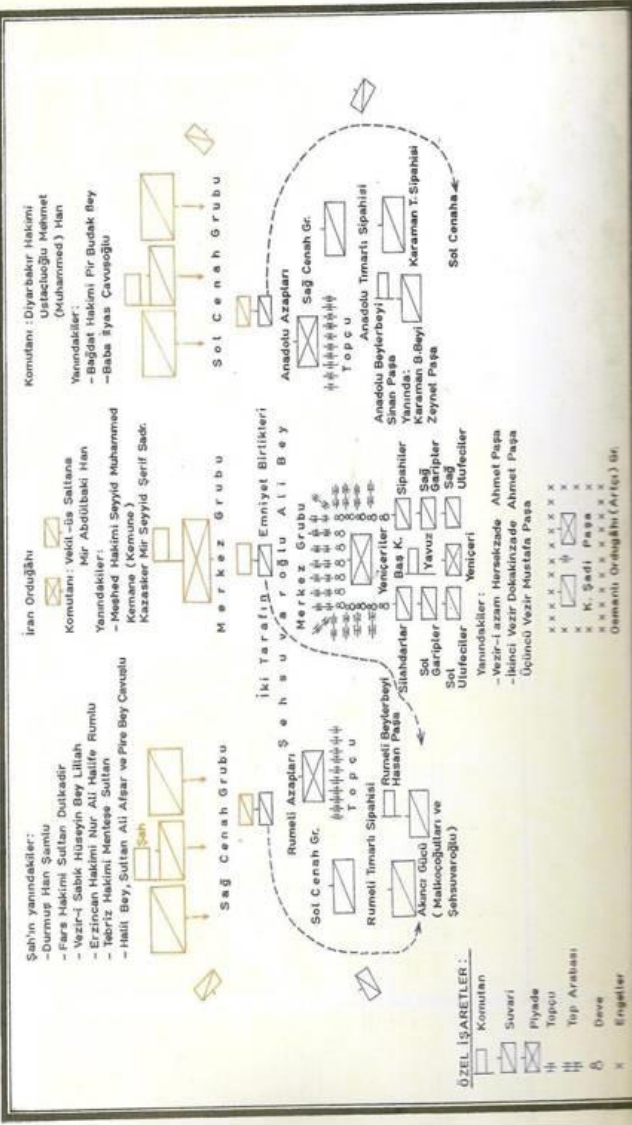
Kallio, Osterreichische, Band 210, No. 65.

Verlag von Max Lehmann in Leipzig.

Yeniçeri döyüşçüleri

Osmanlı ve İran Ordularının Çaldıran Övasında
Sematik Muhabere Düzenleri
23 Ağustos 1514, Sabah

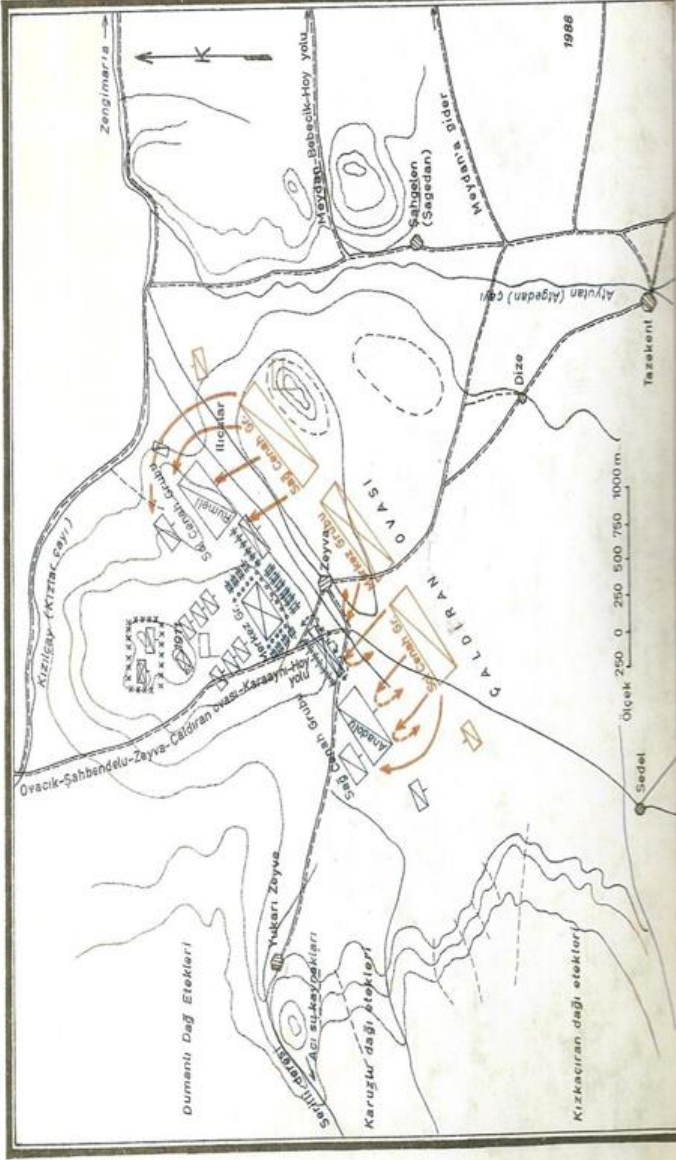
Kroki: 2



Osmanlı mənəblərinə görə Çaldıran düzündə tərəflərin döyüşqabağı düzülüşü

Çaldıran Sâhrasında 23. Ağustos 1514 Sabâhı Gün Doğarken
iki Taraf Ordularının Durumu ve İran Ordusunun Taarruzu

Kroki:3



Osmanlı mēnbelerine göre Çaldıran dōyüşünün gedişi

Farsdilli tarixi ədəbiyyatda Osmanlı qoşunlarına aşağıdakı sərkərdələr tərəfindən rəhbərlik edildiyi öz əksini tapmışdır:

Osmanlı qoşunlarının baş komandanı - Sultan Səlim Yavuz

Anadolu qoşunlarının komandanı - Sinan paşa

Qaraman qoşunlarının komandanı - Qaraman bəylərbəyi
Həmdəm paşa

Rumeli qoşunlarının komandanı - Həsən paşa

Piyada qoşunlarının baş komandanı - İsgəndər paşa

Yeniçəri qoşunlarının komandanı - Osman ağa (Balyeməz-
oğlu)

Yüngül silahlı atlıların (akınçıların) komandanı - Qaraca Mə-
həmməd paşa

İrəli çıxarılmış atlı qarovul dəstələrinin komandanı - Əhməd
paşa (172).

10. Çaldıran döyüşünün gedişi

a) Döyüşün başlanğıc hissəsi

1514-cü il avqust ayının 22-də Çaldıran düzündə hər iki tərəfin döyüşqabağı hazırlıqları başa çatdırıldı. Bu döyüşün mərkəzinin Çaldıran düzündə hansı məkanında qərar tutması dəqiqliklə təsbit edilməmişdir. Amma ehtimal edilir ki, bu döyüş Çaldıran düzündən keçən çayların arasında baş vermişdir. Çünki çayların yaxında olması hər iki tərəfin içməli suya olan ehtiyacını aradan qaldıra bilərdi.

Döyüşün başlanma saati haqqında da mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlar fərqlidir. Məsələn, türkdilli mənbələrə istinad edən tarixi ədəbiyyatda Çaldıran döyüşünün 1514-cü il avqust ayının 23-də (hicri tarixlə 920-ci il Rəcəb ayının 2-də), çərşənbə günü səhər saat 04.00-da başladığı bildirilir (173). Farsdilli elmi-tarixi ədəbiyyatda döyüşün, əsasən, səhər tezdən baş verməsi haqqında məlumatlar verilmişdir. Amma bəzi məlumatlar Çaldıran döyüşünün günorta başladığını və qürubda sona çatdığını

bildirirlər. Bəzi məlumatlarda isə döyüşün 09.30-da başladığı və 15.00-da başa çatdığı bildirilir. Döyüşün səhər erkən başlayaraq ilkindi namazına qədər davam etməsi haqqında da məlumatlar mövcuddur (174).

Döyüşün səhər saat 04-də başlanma bilməsi bir qədər inandırıcı görünmür. Çünki gecə vaxtı döyüşçülərin hərəkətləri kifayət qədər məhdudlanmış ola bilərdi. Amma qoşunların səhər saat 04-də oyanaraq döyüşə hazırlaşmaları daha çox inandırıcı görünə bilər. Bütünlükdə isə aydındır ki, havaların işıqlanması ilə döyüş başlamış və axşam qürubuna yaxın vaxtlara qədər davam etmişdi.

İsgəndər bəy Münşi "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində "Tarix-e cahan ara"ya və camaat arasında yayılmış söhbətlərə istinad etməklə döyüşdən qabaq Şah İsmayılın bildirçin ovu ilə məşğul olması haqqında ehtimalların mövcudluğunu yazırdı. Belə bir məlumat "Rövzət üs-səfəviyyə" əsərində də mövcuddur (175). Müəllif bu məlumatı bir hökm şəklində irəli sürməmişdir və o özü də bu məlumatın doğruluğuna ehtiyatla yanaşmışdır. Müəllifi bəlli olmayana "Cahanqoşa-ye xaqan" əsərində də Şah İsmayılın döyüşdən qabaq bildirçin ovu ilə məşğul olması göstərilmişdir. Bu mənbədə hətta onun qorçulardan bir dəstənin də bu ova cəlb edildiyi bildirilirdi (176). Bəzi məlumatlarda isə Şah İsmayıl tərəfindən 1000 nəfər qorçunun bildirçin ovuna cəlb edildiyi və bununla, bu dəstənin döyüş hazırlığından kənarlaşdırılması irad kimi bəyan edilir (177). Başqa sözlə, Çaldıran döyüşünün təşkilinə Şah İsmayılın laqeydliklə yanaşdığı diqqətə çatdırılır. Şah İsmayılın bu döyüşə hazırlıqlarda müəyyən arxayınçılığa yol verməsi məlumdur. Lakin döyüşdən qabaq Şah İsmayılın bildirçin ovuna baş qatması və qoşun döyüşçülərinin xeyli hissəsini də bu işə cəlb etməsi haqqında söylənilənlər daha çox Şah İsmayılın arxayınçılığı haqqında yol verilmiş mübaligəni andırır. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"da Səfəvi qoşunlarının Çaldıran düzünə Osmanlı qoşunlarından gec çatdığı bildirilir (178). Məlumdur ki, Osmanlı qoşunları istirahətə dayanmadan səhəri gün döyüşə başladılar. Səfəvi qoşunları isə Çaldıran düzünə daha gec çatandan sonra qoşun başçılarının və

əmirlərinin toplantısı keçirildi və buna yəqin ki, xeyli vaxt ayrıldı. Bundan sonra isə qoşunların döyüşqabağı qruplaşdırılması aparıldı. Əslində, Şah İsmayılın həmin gün ovla məşğul olması üçün heç vaxt qalmırdı. Xeyli sayda adamın iştirakı ilə həyata keçiriləcək ov isə yəqin ki, beş-on dəqiqəlik bir tədbir olmazdı. Bu mənada ov söhbətinin ortaya atılması heç də inandırıcı görünmür. Digər tərəfdən min nəfərin iştirakı ilə 100 min nəfərlik düşmən qoşunu yaxınlığında ovla məşğul olmaq özü də kifayət qədər təhlükəli bir iş ola bilərdi.

Bəzi məlumatlara görə, Şah İsmayıl Çaldıran düzünə çatdıqdan sonra da Osmanlı qoşunlarının həmin məntəqəyə gəlməsinə öz təəccübünü gizlətmədi. O, Sultan Səlimin öz məmləkətinin sərhədlərini aşaraq yad ərəzilərdə döyüş aparmaq cəsarətinə inanmırdı. Ona görə də Şah İsmayıl, Sultan Səlimin qoşunları ilə maraqlandı, Osmanlı qoşunlarından götürülmüş əsirdən qoşun haqqında məlumat aldı (179). Yəni bu məlumatın özü də döyüş ərəfəsində Şah İsmayılın, Osmanlı qüvvələri ilə qarşılaşmaya tamamilə laqeyd qalmadığını göstərir. Yəni ən azı Çaldıran düzündə Şah İsmayılın hansı təhlükə ilə üz-üzə gəldiyinin fərqlində olmaması elə də inandırıcı görünmür.

Çaldıran döyüşündə Səfəvi qoşunlarının uğursuzluğunun subyektiv səbəblərlə əlaqələndirilməsi üçün başqa bəhanələrə əl atılması ilə də elmi-tarixi ədəbiyyatda rastlaşmaq mümkündür. Məsələn, belə əsərlərdən birində bildirilir ki, döyüşdən əvvəlki gecə Səfəvi qoşunları içki məclisinə oturmuşdular. Guya, içkili vəziyyətdə olmaları Səfəvi döyüşçülərində əlavə cəsarət görüntüsü yaradırdı, Səfəvi döyüşçüləri məst halda döyüş meydanına atılırdılar. Guya məst olmaq Səfəvi döyüşçülərində qorxu və ürkünə qovurdu. Amma bu fikirləri tarixi faktlar kimi ortaya atan müəllif özü də etiraf etməli olurdu ki, Səfəvi döyüşçüləri xüsusi məharət və qorxmazlıqla döyüşürdülər və Osmanlı qoşunlarının yalnız çoxlu sayda topa və tufəngə malik olması onların üstünlüyünü təmin etdi (180). Səfəvi qoşunlarının əksəriyyətini etiqaad sahiblərinin təşkil etməsi məlumdur. Belə bir vəziyyətdə bu qoşunlar içərisində iç-

kiyə aludəçiliyin kütləvi hal alması yəqin ki, doğru olmazdı. Digər tərəfdən qoşunların kütləvi şəkildə məst olub döyüş meydanına atılması barədə məlumatın elmi dövriyyəyə çıxarılması Şah İsmayıl haqqında subyektiv mülahizələrin qabardılmasına daha çox xidmət edir.

Türkdilli qaynaqlarda belə bir məlumata da rast gəlmək mümkündür ki, guya Çaldıran döyüşündən əvvəl Şah İsmayıl ilə Sultan Səlim arasında baş verəcək qarşılaşmada top və odlu silahlardan istifadə olunmaması haqqında razılığa gəlinmişdi. Guya Şah İsmayıl da bunun əvəzində müttəfiqi olduğu Misir sultanlığının qüvvələri ilə zülqədərli qüvvələrinin heç zaman Osmanlıya qarşı istifadə etməyəcəyini öhdəsinə götürübmüş. Bildirildiyinə görə, əvvəlcə Şah İsmayıl bu vədələşməni pozmuş və Misir sultanlığının qüvvələri ilə zülqədərli qüvvələrini Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüşə cəlb etmişdi. Sultan Səlim də bundan xəbərdar olunca, "bir gün biz də Şaha verdiyimiz vəfanı pozarıq" - demiş və odlu silahları Səfəvi qoşunlarına qarşı döyüşə cəlb etmişdi. Amma elə bu rəvayət xarakterli məlumata münasibət bildirən tədqiqatçılar da onun doğru olmadığını təsdiq edirlər. Çünki Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüşə istər Misir sultanlığının qüvvələri, istərsə də zülqədərli qüvvələri cəlb edilməmişdilər (181).

Çaldıran döyüşünə başlamaq ərəfəsində Şah İsmayılın psixoloji durumuna mənfi təsir göstərən bəzi hadisələrin baş verməsi haqqında rəvayətlər də mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda yer tapmışdır. Bu rəvayətlərdən biri belədir ki, döyüşdən qabaq "Hümayun quşu" adlı şahin quşu uçurdulsa da ov etməmiş və uçub gedərək bir daha geri qayıtmamışdı. Şah İsmayıl da bu quşun geri qayıtmamasını yaxşı əlamət kimi qəbul etməmişdi. Bildirilir ki, çox sevdiyi quşun geri qayıtmamasından Şah İsmayıl üzüntü keçirmiş və tələb etmişdi ki, ona bir qədəh şərab versinlər. Şərab içmək də ona qismət olmamış və qədəh əlindən düşərək parça-parça olmuşdu. Həmin rəvayətə görə, guya Şah İsmayıl döyüşə girməzdən əvvəl sərxoş imiş və qılıncını əlinə almazdan əvvəl carçıdan tələb etmişdi ki, döyüşçülər arasında "bu gün xuda ali-Os-

manı şahımıza şikar göndərmişdir" deyə qışqırsın. Carçı isə həyəcanlandığından Şahın sözlərini səhv salmış və demişdi ki, "qazilər bilmiş olun ki, bu gün haqq-taala şahımızı osmanlılara şikar qıldı". Amma bu rəvayətləri xatırladan tədqiqatçılar onların da doğruluğunu qəbul etmirlər (182).

Çoxlu sayda topun mövcudluğu Osmanlı qoşunlarının çevikliyini müəyyən qədər məhdudlaşırırdı və qoşun dəstələrinin toplardan uzaqlaşması Sultan Səlimin döyüş üçün seçdiyi taktikaya uyğun deyildi. Sultan Səlim onun marağında idi ki, Səfəvi qoşunları döyüşə başlasınlar, Osmanlı qoşunlarına yaxınlaşsınlar və bu zaman Osmanlı topları və tüfəngləri işə salınsın. Osmanlı toplarının vurma uzaqlığının da yaxın olması Səfəvi qoşunlarının yaxınlaşmasını tələb edirdi. Yalnız bu zaman topların fəaliyyəti səmərəli ola və Səfəvi qoşunlarına daha ciddi itkilər yetirilə bilərdi.

Həm "Aləmara-yi Səfəvi" və həm də "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində olan bir məlumata görə, Çaldıran döyüşü başlamazdan əvvəl Sultan Səlim öz elçisini Şah İsmayılın yanına göndərdi. Doğuluğu məntiqi baxımdan şübhə doğuran bu məlumata görə, Sultan Səlim, Səfəvi hüduklarına daxil olandan sonra Şah İsmayılın kifayət qədər cəsur bir hökmdar olduğuna vardı və döyüşün necə aparılması ilə bağlı onunla şərtləşməyə çalışdı. Sultan Səlim öz elçisi vasitəsilə Şah İsmayıla bu sözləri çatdırdı: "Belə güman edirdim ki, mən hələ İran ölkəsinə daxil olmamışdan əvvəl sən İraqa tərəf qaçacaqsan. Bərəkallah. Mərhəba olsun ki, qarşımızda dayanmısan. İndi buyurun ki, biz sizinlə hansı üsulla müharibə edək. Hansı üsulla desən elə də müharibə edək" (183).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"a görə isə, Sultan Səlim döyüşdən qabaq Səfəvi şahına belə bir xəbər göndərdi: "Biz hümayunun Sizin əməlləriniz haqqında eşitdiklərimiz doğru imiş. Həqiqətən də Siz mərdi-mərdanə və şir-i fərzanəsiniz. Biz belə güman edirdik ki, Siz böyük bir qoşun toplamısınız və bizimlə müharibə edəcəksiniz. İndi qoşunlarınızı müşahidə etdikdən sonra bildik ki, Sizin gücünüz yalnız qoşunda deyil, bəlkə Allah-təalanın tövfiqindədir. Hər halda biz hümayun Sizi qoşununuzla tərk edirik və İran

vilayətini Sizə bağışlayırıq. Biz İstanbula tərəf geri qayıdırıq. Əl-vida" (184).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"a görə, Şah İsmayıl elçi vasitəsilə Sultan Səlimə belə cavab verdi ki, əvvəlcə Səfəvi məmləkətini işğal edin, sonra isə onu kimə isə bağışlayın. Yəni Şah İsmayıl Osmanlı sultanının sözlərini istehza ilə qarşılayırdı ki, hələ işğal etmədiyən bir məmləkəti başqasına necə bağışlaya bilərsiniz? Ona görə də Şah İsmayıl təklif edirdi ki, indi qılıncılar çəkilməli, mərdlə namərdin yeri bilinməlidir. Bu sözlərdən sonra Sultan Səlim döyüşə girmək əzmini ortaya qoydu və öz elçisini yenidən Şah İsmayılın yanına göndərdi. Ona çatdırdı ki, döyüşə girməyə hazırdır və sonra da əlavə etdi ki, həm də Şah İsmayıl tərəfindən döyüşün hansı üsulunun seçilməsinə də razıdır. Guya Şah İsmayıl da belə bir təklif irəli sürdü ki, Osmanlı qoşunları toplardan istifadə etməsin. Döyüş meydanında hər kəs öz gücünü nümayiş etdirsin. Bildirilir ki, Sultan Səlim də bu təklifi qəbul etdi və and içdi ki, döyüşdə toplardan istifadə olunmasın. "Aləmara-yi Səfəvi"yə görə isə, Şah İsmayıl 18 min nəfərlik qoşunu ilə çoxsaylı Osmanlı qoşunları qarşısında qərar tutduğunu söyləyərək toplardan istifadə olunmamasını təklif etdi. Şah İsmayıl Sultan Səlimə çatdırdı ki, aləmin mərdliyindən səndə bir nişanə varsa toplardan istifadə olunmasına qadağa qoy və bundan sonra döyüş meydanında mərd də namərddən fərqlənə bilsin (185).

Yuxarıda deyildiyi kimi, elçilər vasitəsilə döyüş meydanında belə bir təmasın və ünsiyyətin qurulması inandırıcı görünmür. Sultan Səlim çox uzun məsafəni çox böyük çətinliklər və məhrumiyyətlərlə ona görə gəlməmişdi ki, ona sərf etməyən döyüş üsulları və taktikası barədə qarşı tərəflə sözləşsin və döyüşü necə aparmaq barədə qarşı tərəfin şərtlərini qəbul etsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər mənbələrdə, istərsə də elmi-tarixi ədəbiyyatda Çaldıran döyüşünün gedişi haqqında müfəssəl məlumat yoxdur və bu döyüşün gedişinin bütöv mənzərəsini yaratmaq hələlik mümkün deyildir. Bir sıra məlumatlar isə bir-birindən fərqli mənzərəni ortaya qoyurlar. Bununla belə, hər halda

ilkin qənaət belədir ki, döyüş meydanına ilkin olaraq Səfəvi qoşun dəstələri atıldılar.

Hələ döyüş başlamazdan əvvəl Şah İsmayıl, Osmanlı sultanının topların fəaliyyətinə dayaqlanan taktikanı tətbiq edəcəyindən xəbərdar idi. Ona görə də o qərara aldı ki, ilk hücumu mərkəzdən deyil cinahlardan başlasın. Şah İsmayıl nəzərdə tutmuşdu ki, cinahlardan sürətli hücum həyata keçirməklə Osmanlı qüvvələrini əhatələsin, sultanın ətrafındakı qüvvələrə cinahlardan zərbələr endirsin və hətta sultanın xüsusi qarovul və mühafizə qüvvələrini yenməklə yeniçərilərin arxasına çıxsın və onları da mühasirəyə alsın. Bu taktikanın həyata keçirilməsi qarşı tərəfin canlı qüvvəsinə güclü zərbə vurmaqla bərabər, Osmanlı toplarının zərbə gücünü də kifayət qədər məhdudlaşdırma bilərdi (186).

Şah İsmayıl Çaldıran düzünün şimal-şərqindəki təpəliklərin üstündə qərar tutmuşdu və oradan döyüş meydanını yaxşı müşahidə edə bilirdi. Onun göstərişinə əsasən, döyüşün başlanması üçün çərxi təyin edilmiş Sarıpirə Ustaclı səhərin açılması ilə irəli atıldı və Osmanlı qoşunlarının sağ cinahında irəli çıxarılmış dəstələri zərbəyə məruz qoydu. Yusif bəy Vərsağın da qatıldığı çərxi dəstəsi sürətli hücum həyata keçirdi və ilkin müvəffəqiyyəti əldə etməyə nail oldu. Osmanlı qüvvələrinə müəyyən itkilər də yetirildi. Amma bu uğuru davam etdirmək mümkün olmadı. Onda Səfəvi dəstəsi geri çəkilməyə başladı və qoşunların mərkəzindəki qüvvələrə birləşdi (187).

Osmanlı mənbələrinə görə, Sarıpirə Ustaclının başladığı sürətli hücumun qarşısını Osmanlı əmiri Məcəloğlunun rəhbərliyi altında olan dəstə aldı və həmin dəstə Səfəvi dəstəsini geri çəkməyə məcbur etdi (188).

Mövcud olan bir məlumatla görə isə Sarıpirə Ustaclı öz dəstəsi ilə geri çəkilməmiş Şah İsmayıl da döyüşə qoşuldu. Bildirilir ki, Sarıpirə Ustaclı sürətlə irəli hərəkət etməyə müvəffəq oldu. Onun arxasınca sol cinahdan Həsən bəy Lələnin və Əmir Əbdülbaqinin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstələri də hücumla qoşuldular və onlar da sürətlə irəli getməyə müvəffəq oldular. Amma Şah İsmayıl

yıl bu irəliləyişin Osmanlı qoşunlarının taktikasından irəli gəldiyini və bununla, məqsədin Səfəvi qüvvələrinin topların atəş məsafəsinə cəlb edilməsi olduğunu anladı. Qısa zamandan sonra onun gümanları öz təsdiqini tapdı. Belə ki, Qarapirə Ustaclu fədakarcasına döyüşsə də qarşı tərəfdən atılan oxa hədəf oldu və həmin ox onun çiyinə sancıldı. İlk həmlənin gedişində əmir Əbdülbaqi də yaralandı. Bununla belə, Səfəvi dəstəsinin fədakarcasına döyüşməsi, bütün qüvvələrini döyüşün gedişinə səfərbər etməsi Osmanlı dəstəsinin geri çəkilməsinə səbəb oldu. Əslində, bu geriləmə həm də taktiki məqsəd daşıyırdı və bununla, Osmanlı dəstəsi Səfəvi dəstəsinin topların atəş məsafəsinə çəkmək istəyirdi. Belə də oldu və topların işə salınması ilə Səfəvi dəstəsinə böyük itki yetirildi. Bildirilir ki, bundan sonra Şah İsmayıl döyüş meydanına atıldı (189).

Döyüşün necə başlaması haqqında “Əhsənüt-təvərix”də belə bir məlumat vardır: “Can qorxusundan dilavərlərin bədəni küləyin qarşısındakı söyüd yarpağı və günəşin sudakı əksi kimi titrədi. İlk öncə Sarı Pirə Ustaclu çərxcilər dəstəsi ilə düşmən qoşununun üzərinə at çapdı və onların qoşununun mənqəlayını yerindən dəbərdib muçiyə çatdırdı. Muçilərin başçısı olan Mixaloğlu, Sarı Pirənin üzərinə həmlə edib onu geri oturtdu. İsgəndər şanlı xaqan rumilərin həmləsini müşahidə etdikdə onun qəzəb atəşi alovlandı və o öz qəhrəmanlıqlarının gücü ilə sübhün nəfəsini axşamın sinəsində sındıran, qılınclarının təhdidi ilə günəşin xəncərini zülmət qınında gizlənməyə vadar edən dilavərlərlə onlara hücum etdi” (190).

"Cahanqoşa-ye xaqan"ın anonim müəllifi bildirir ki, Sarıpirə Ustaclının rəhbərlik etdiyi çərxcilər dəstəsinin uğursuzluğa düşər olması Şah İsmayılın ovda (şikargahda) olarkən çatdırıldı. Guya, bu xəbər onu çox qəzəbləndirdi və o da bu xəbərdən sonra düşmənlərə tərəf üz tutdu (191). Bu məlumat bəzi müəlliflər tərəfindən elmi-tarixi ədəbiyyata gətirilərək Şah İsmayılın Çaldıran döyüşünə sonsuz etinasızlığının təsdiqi kimi təsvir olunmuşdur. Amma bu məlumatın doğruluğuna inanmaq çətindir. Əvvəla, ona görə

ki, Şah İsmayıl qoşunların baş komandanı olduğu halda döyüşün gedişində döyüşdən kənarında ola bilməzdi. Digər mənbələr və məlumatlar da onu göstərir ki, Şah İsmayıl döyüş meydanında idi, döyüş onun göstərişi ilə başlamışdı və ilk anlardan da döyüşün gedişini müşahidə edirdi. Digər tərəfdən də əgər döyüş səhər erkən başlamışdısa, onda belə çıxır ki, Şah İsmayıl bildirçin ovuna gecə getmişdi və hələ hava qaranlıq ikən bildirçin ovu ilə məşğul idi.

b) Şah İsmayılın sağ cinahda döyüşə qoşulması

Digər məlumatlara görə isə, çərçilər dəstəsi döyüşü başlandıqdan sonra Şah İsmayıl da döyüşə qoşuldu. O, Məhəmməd xan Ustaclıya da göstəriş verdi ki, sol cinahdan Osmanlı qüvvələri üzərinə hücum keçsin. Özü isə sağ cinaha meyilləndi və sağ cinahdan Osmanlı qüvvələrinin sol cinahı üzərinə hücum başladı. Şah İsmayıl bu həmləsini elə bir sürətlə həyata keçirdi ki, Osmanlı qoşunlarının sol cinahında yerləşdirilmiş topların qarşısını kəsmiş əzap dəstələri vaxtında geri çəkilməyə imkan tapa bilmədilər. Onları kənara çəkilməməsi topların da işə salınmasına mane oldu. Topların qarısında yerləşdirilmiş əzaplər məcbur olub Səfəvi atlıları ilə döyüşə girdilər. Şah İsmayıl bu hücum zamanı da ona xas olan sürət, qətiyyət, əzmkarlıq, fədakarlıq, mübarizlik və digər döyüş keyfiyyətlərini nümayiş etdirdi. Bununla o öz döyüşçülərini də fədakar mübarizəyə səfərbər edə bildi. Səfəvi əmirləri öz rəhbərlərinin və mürsədi-kamillərinin ardınca "Allah, şah" kəlmələrini qışqıraraq sayca çox olan Osmanlı qüvvələrinə güclü zərbə endirdilər və Osmanlı qoşunlarının sol cinahını çətin vəziyyətə saldılar. Mövcud olan məlumata görə, Şah İsmayılın döyüş məharəti və şəxsi cəsarəti Osmanlı qoşunlarına çoxlu itkilər gətirdi.

Şah İsmayılın bu döyüş zamanı son dərəcə böyük şücaət göstərməsini Osmanlı mənbələri də təsdiq edirdilər. Onların məlumatına görə, Şah İsmayıl elə bir sürət və qətiyyətlə döyüşürdü ki, hətta mindiyi atlar da onun döyüşkənliyinin gərginliyinə taqət gətirə bilmirdilər. Bunun nəticəsi idi ki, bütünlükdə Çaldıran döyü-

şünün gedişində Şah İsmayıl yeddi dəfə öz atını yenisi ilə əvəzləməli olmuşdu. Onun əzmkarlığı nəticəsində Osmanlı qoşunlarının sol cinahında hərbi təşəbbüsü də ələ almaq mümkün oldu. Osmanlı qoşunlarının sol cinahının rəhbəri Rumeli bəylərbəyi Həsən paşanın bu döyüşün gedişində həyatını itirməsi də Səfəvi qüvvələrinin hansı qətiyyətlə vuruşmasının təsdiqi idi. Osmanlı qüvvələrinin geri çəkilməsi əvvəldən nəzərdə tutulmuş planın, yəni Osmanlı qüvvələrinin əhatə edilməsi və yeniçəri dəstələrinə arxadan zərbə vurulması planının icrasına mane olsa da, bütünlükdə Şah İsmayıl sol cinahında ciddi uğur əldə etməyə nail oldu (192).

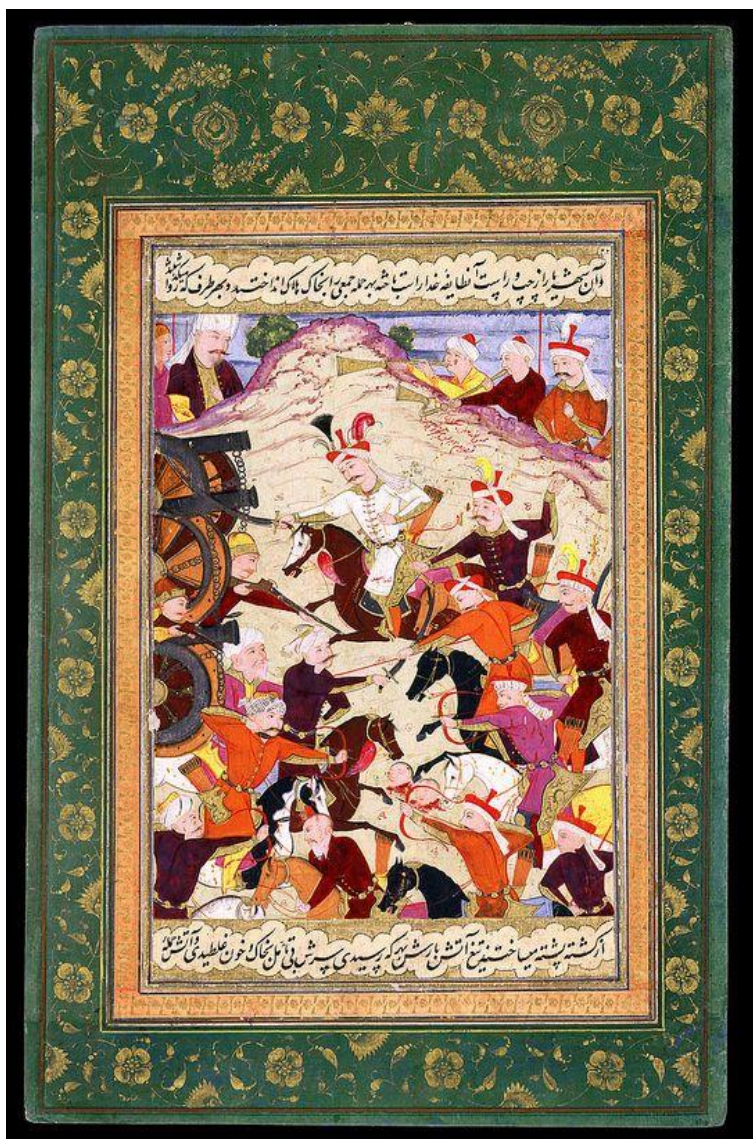
Şah İsmayılın rəhbərliyi altında Səfəvi qoşunlarının Osmanlı qoşunlarının sağ cinahında Rumelidən olan qoşun dəstəsinə qarşı uğurlu döyüş aparması Osmanlı qaynaqları tərəfindən də təsdiq olunur. Yuxarıdakı məlumatlardan da bəllidir ki, Osmanlı qoşunlarının sol cinahında 50 min nəfərə yaxın bir qoşun dəstəsi var idi. Yəni bu cinahda olan qoşun dəstəsi Səfəvi qoşunlarının ümumi sayından iki dəfə çox idi. Şah İsmayılın rəhbərliyi altında dəstə isə yəqin ki, Səfəvi qoşunlarının ümumi sayının üçdə birindən çox olmazdı. Bu da 6-7 min nəfəri təşkil edə bilərdi. Qüvvələr nisbətindəki belə fərq bir daha Şah İsmayılın hansı fədakarlıqla döyüşməsindən və öz qoşun dəstəsinin döyüşünə də necə rəhbərlik etməsindən xəbər verir.

Osmanlı qaynaqlarına əsaslanan türkdilli araşdırmalarda bildirilir ki, Şah İsmayıl tabeliyində olan 50 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Osmanlı qoşunlarının sol cinahı üzərinə hücum keçdi. Sonra da qeyd olunur ki, bu qoşun dəstəsinin 10 min nəfəri ağır silahlılarla silahlanmış atlı döyüşçülər idi. Qalan 40 min nəfəri isə ən seçilmiş döyüşçülərdən təşkil olunmuşdu. Amma məlumdur ki, bu rəqəmlər doğru deyildir və Şah İsmayılın sərəncamında bu qədər qüvvə yox idi. Göstərilən bu rəqəmlər bir tərəfdən Osmanlı qoşunlarının sol cinahının uğursuzluğunun pərdələnməsinə xidmət edirdisə, bir tərəfdən də Şah İsmayılın sonsuz fədakarlığının pərdələnməsinə xidmət edirdi. Türkdilli tarixi ədəbiyyatda o da etiraf olunur ki, əzap dəstələri vaxtında topların qarşısından çəkilə bil-

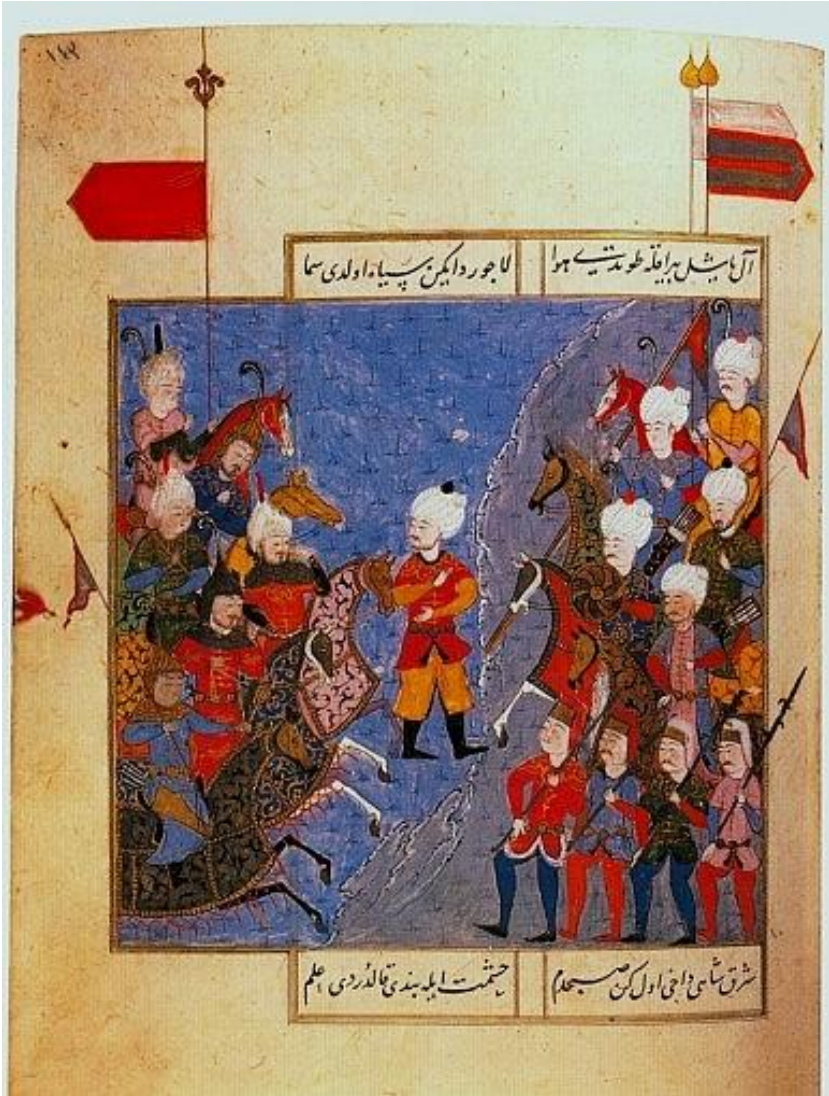
məmişdilər və bunun nəticəsində də toplardan Səfəvi qoşunlarına qarşı atəş açmaq mümkün olmadı. Bu isə Səfəvi qoşunlarının hücumunun uğurunu şərtləndirdi. Şah İsmayılın sürətli hücumu topların qarşısında yerləşdirilmiş Rumeli əzablarının böyük bir hissəsini məhvi ilə də nəticələndi. Bütünlükdə isə sol cinahda bir vahimə, ruh düşkünlüyü yarandı. Türkdilli tarixi ədəbiyyatda daha sonra bildirilir ki, Şah İsmayıl ilk uğurdan sonra öz diqqətini Osmanlı qoşunlarının sol cinahının kənarlarına və arxasına istiqamətləndirdi və Osmanlı qoşunlarının sol cinahının əhatə edilməsinə cəhd göstərildi. Şah İsmayılın güclü və öldürücü hücumunun qarşısının alınması üçün Əli bəy Məlcuocoğlu və onun qardaşı Turəli bəyin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi çıxarıldı. Adları çəkilən qoşun başçıları elə bir taktika həyata keçirməyə çalışırdılar ki, qəfil və sürətli həmlə həyata keçirməyə müvəffəq olsunlar və bununla Səfəvi dəstəsini çaş-baş salsınlar. Amma Şah İsmayıl bu taktikanın mahiyyətini vaxtında aşkarladı və Osmanlı əmirlərinə fürsət verməyərək özü ilkin olaraq həmin dəstənin üzərinə hücum keçdi. Nəticədə, Şah İsmayıl tərəfindən rəhbərlik edilən qoşun dəstəsi həm adları çəkilən əmirləri, həm də onların rəhbərlik etdiyi qoşun dəstəsini bütünlüklə məhv etdi. Bundan sonra Şah İsmayıl qarşı tərəfin sol cinahının əsas qüvvələri üzərinə hücum çəkdi. Baxmayaraq ki, qarşı tərəf sayca Səfəvi qoşunlarından xeyli dərəcədə çox idi, həmin say üstünlüyü Şah İsmayılın iradəsini sarsıtmadı. Əksinə, onun əzmkarlığı, döyüşü təşkil etmək məharəti və şəxsi cəngavərliyi ilkin hərbi uğurun daha da genişləndirməsinə yol açdı. Böyük sayda olan Osmanlı qoşunları, bu qoşunlara rəhbərlik edən adlı-sanlı və təcrübəli paşalar və əmirlər göstərdikləri bütün cəhdlərə baxmayaraq Şah İsmayılın müzəffər yürüşünün qarşısını ala bilmədilər. Bir-birinin ardınca Osmanlı mövqeləri səfəvilərin əlinə keçdi və Rumeli bəylərbəyi Həsən paşanın qərar tutduğu mövqe Şah İsmayılın hücum obyektinə çevrildi. 50 min nəfərlik Osmanlı qoşun dəstəsi Şah İsmayılın əzmkarlığı qarşısında duruş gətirməyərək heç Həsən paşanın mühafizəsini də təmin edə bilmədi. Həsən paşa bu döyüşün gedişində ağır yara aldı



Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündə Məlcuçoğlu ilə qarşılaşması



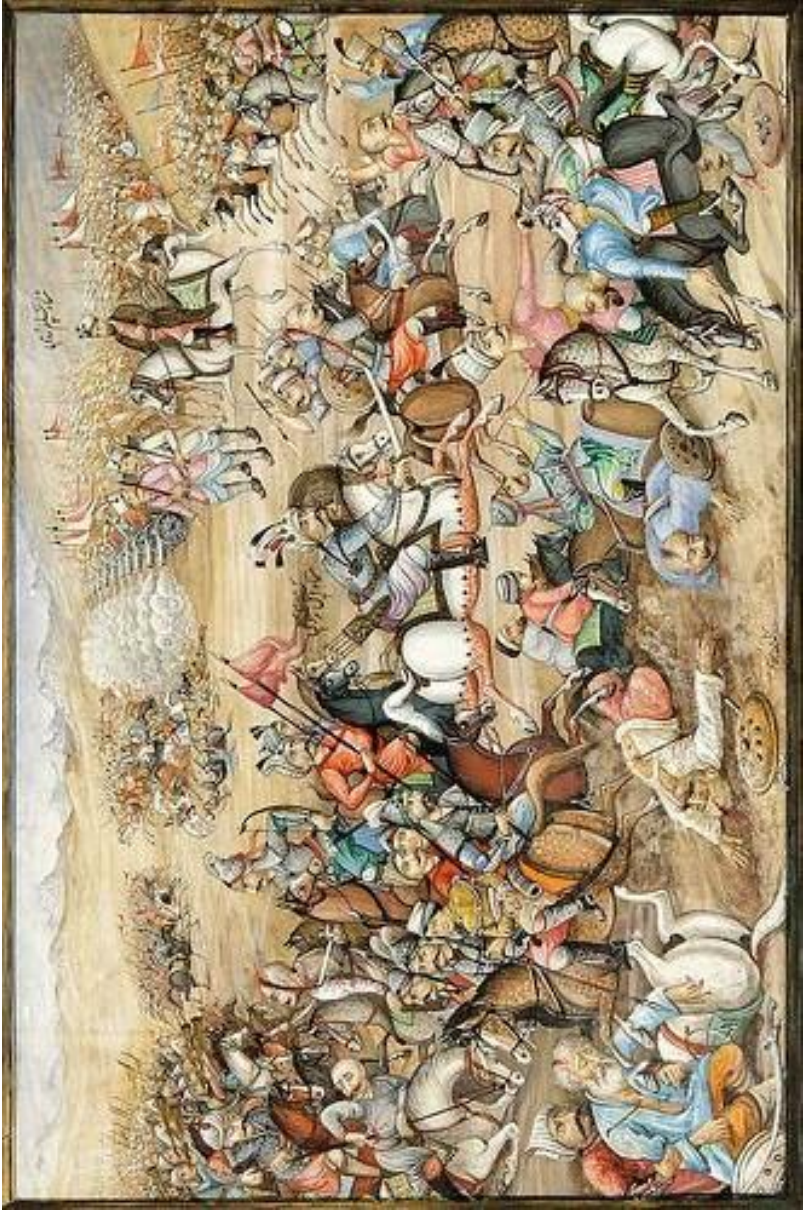
Çaldıran döyüşündən bir səhnə



Çaldıran döyüşündən bir səhnə



Çaldıran d6yüşü



Çaldıran döyüşü mövzusunda rəsm

və sonra da dünyasını dəyişdi. Rumeli bəylərbəyindən başqa on nəfərə qədər Rumeli sancaq bəyi də Şah İsmayılın hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək həyatlarını itirməli oldular. Qətlə yetirilən Osmanlı əmirləri arasında Sofiya sancaq bəyi Əli bəy, Silistr liva hakimi Turəli bəy, Mora sancaq bəyi Həsən ağa, Prizrən bəyi Süleyman bəy, Məhəmməd bəy Yorquc oğlu, Anadolu əmirlərindən Ayaz bəy, Niğdə bəy, İsgəndər bəy Yorqucuoğlu, Bəyşəhir hakimi Sinan bəy Qarlıoğlu, Qeysəri bəyi Üveys bəy, Qarasi hakimi Mehmet bəy və digərləri də var idi. Bu qədər sayda tanınmış əmirlərin və vəzifəli mənsubların öz həyatlarını itirməsi də Şah İsmayılın hücumun hansı nəticələr verdiyini təsəvvür etməyə əsas ola bilər. Səfəvi qoşun dəstəsinin uğurlu hücumundan sonra osmanlı qoşunlarının sol cinahı demək olar ki, məhv oldu. Osmanlı mənbələrinin bildirdiyi kimi, "bu böyük döyüşdə Rumeli qolu şəhid oldu". Bu cinahda salamat qalan qüvvələrin bir qismi qoşunların mərkəzinə, bir qismi isə geridə olan düşərgəyə çəkilməli oldu. Şah İsmayıl bununla heç də arxayınçılığa varmadı və hücumunu davam etdirdi (193).

Çox böyük sayda olan qoşun dəstəsinin, yəni Osmanlı qoşunlarının sol cinahının bu döyüşün gedişində məhv edilməsi ilə, əslində, Şah İsmayıl döyüşqabağı arxayınçılığının nə ilə bağlı olduğunu da nümayiş etdirdi. Bu döyüşlə Şah İsmayıl bir daha sübut etdi ki, o yalnız böyük bir dövlətin hökmdarı deyil, o eyni zamanda dövrünün ən məharətli döyüşçülərindən biridir və kiçik bir dəstə ilə böyük sayda olan qoşunları diz çökdürməyə qadirdir. Onun bu hünərinin döyüş meydanının digər istiqamətlərində təkrarlanacağı təqdirdə Sultan Səlimin qürrəli iddialarına da tezliklə son qoyula bilərdi.

Şah İsmayılın Osmanlı qoşunlarının sol cinahı üzərinə hücum zamanı Osmanlı əmiri Əli bəy Məlqucuoğlu (bəzi mənbələrdə Malkaçoğlu adlandırılmışdır) ilə qarşılaşması "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində və digərlərindən ayrıca və geniş şəkildə təsvir olunmuşdur ("Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində o, Ətəkoğlu adlandırılmışdır).

“Əhsənüt-təvarix” əsərində bu hadisə nisbətən müxtəsər şəkildə təsvir olunmuşdur: “Can qorxusundan dilavərlərin bədəni küləyin qarşısındakı söyüd yarpağı və günəşin sudakı əksi kimi titrədi. İlk öncə Sarı Pirə Ustaclu çərçilər dəstəsi ilə düşmən qoşununun üzərinə at çapdı və onların qoşununun mənqəlayını yerindən dəbərdib muçiyə çatdırdı. Muçilərin başçısı olan Mixaloğlu, Sarı Pirənin üzərinə həmlə edib onu geri oturtdu. İsgəndər şanlı xaqan rumilərin həmləsini müşahidə etdikdə onun qəzəb atəşi alovlandı və o, öz qəhrəmanlıqlarının gücü ilə sübhün nəfəsini axşamın sinəsində sındıran, qılınclarının təhdidi ilə günəşin xəncərini zülmət qınında gizlənməyə vadar edən dilavərlərlə onlara hücum etdi. O əsnada igidlik dənizində bir nəhəng olan Malqoçoğlu o həzrətin qarşısına gəlib, boş-boş sözlər söyləmək üçün ağzını açaraq dedi:

Mən döyüş və kin günündə,

Asımanı yerə vura bilərəm

...Amma o, oxa, kamana, qılınca və nizəyə əl atmazdan öncə İsgəndər şanlı xaqan onun başına bir qılınca vurdu. Belə ki, onun dəbilqəsi başı ilə birlikdə ikiyə bölündü və [qılınca] onun boynuna çatdı. Düşmənlər ömürləri boyu belə bir zərbəni nə görmüşdülər, nə də eşitmişdilər. Onlar heyrətə düşdülər və müqayisəyəgəlməz bir qorxu içində mərkəzə qaçdılar.” (194).

"Aləməra-yi Səfəvi" əsərindəki məlumata görə, Məlcuçoğlu Osmanlı qoşunlarının tanınmış sərkərdələrindən biri idi və Sultan Səlim də onun döyüş təcrübəsinə böyük ümidlər bağlayırdı. Onun göstərişi əsasında Məlcuçoğlu qoşunların ön sırasında yerləşdirilmişdi. Bildirilir ki, Şah İsmayıl döyüşə başlayanda Sultan Səlim də Məlcuçoğluna irəli çıxmaq göstərişi verdi və sonra özü də bir yüksəkliyin üzərinə qalxdı ki, onların döyüşünü izləsin. Amma həmin mənbədə olan məlumata görə, Şah İsmayıl ilə döyüşə başlamazdan əvvəl Məlcuçoğlu həmin döyüşə hazırlaşdırılmışdı. Sultan Səlim sərəncam vermişdi ki, onun babası Fateh Sultan Mehmetə aid olan sandıq açılsın və həmin sandıqda saxlanılan Sultan Mehmetə aid döyüş paltarları Məlcuçoğluna verilsin. Bu pal-

tarlar zirehli paltarlar idi və məlumata görə, Məlqucoğlu elə bir böyük bədənə malik imiş ki, Sultan Fatehin paltarı da ona dar gəlmişdi. Bununla belə, Məlqucoğlu bu paltarı geyinmiş və sonra da Sultan Səlimin verdiyi atı minmişdi. Ona verilən at da xüsusi bir at idi və onun tayı-bərabəri bütün Osmanlı qoşunlarında yox idi. Məlqucoğlu atı da mindikdən sonra özünü döyüş meydanına atdı və nəərə çəkərək Şah İsmayılı döyüşə səslədi. Bildirdi ki, o yalnız Şah İsmayıl ilə döyüşmək üçün meydana çıxmışdır və Şah İsmayıldan başqa kimsə ilə döyüşməyəcəkdir. Məlqucoğlu əlavə etdi ki, Sultan Səlim də bu döyüşü izləyənlər arasındadır və əgər Şeyxoğlu (Şah İsmayıl) mərddirsə meydana gəlsin və özünü namərd kimi tanıtsın. Məlqucoğlu qışqırıqlarla meydanda haray çəkəndən sonra Səfəvi qoşunlarının bir döyüşçüsü zirehli geyimdə, əlində qılınc və üzündə niqab onun qarşısına çıxdı. Məlqucoğlu bu zireh geyimli Səfəvi döyüşçüsünün davranışından onun Şah İsmayıl olmadığını hiss etdi və yenidən Şah İsmayıl meydana səsləməkdə davam etdi. Üzü niqabla örtülü olan döyüşçünün Şah İsmayılın göstərişi ilə, yoxsa öz istəyi ilə meydana çıxması haqqında mənbədə məlumat yoxdur. Amma onlar arasında döyüş başlamamış Şah İsmayıl meydana çıxdı və niqablı döyüşçüyə geri çəkilməsi barədə göstəriş verdi. Məlqucoğlu onun qarşısında dayanan Şah İsmayıl olduğuna şübhə etmədi. Lakin Şah İsmayılın mərdanə və cəsur görüşü onda Səfəvi şahına qarşı rəğbət hissləri yaratdı. Ona görə də Məlqucoğlu əvvəlcə döyüşü qarşılıqlı razılaşma ilə başa çatdırmağı təklif etdi. Məlqucoğlu döyüşdən əvvəl Şah İsmayıla müraciət etdi, onu öz canına qəsd etməməyə, dinc şəkildə Sultan Səlimə tabe olmağa çağırırdı. Məlqucoğlu təkbətək döyüşdə uğur qazanacağına o qədər əmin idi ki, öz təklifini Şah İsmayıla göstərdiyi mərhəmət kimi qələmə verməyə çalışdı. Məlqucoğlu dedi ki, Şah İsmayıla üstün gəlməsi ilə o, İranın, Turanın, Rumun və Firəngin sipəhsaları vəzifəsinə sahib olacaqdır. Amma Məlqucoğlu sonra Şah İsmayılın həyatına qıymadığını da bildirdi. Bunun üçün onu Osmanlı hakimiyyətini qəbul etməyə və ildə Osmanlı sarayına müəyyən miqdarda xərac göndərməyə razı olmağa ça-

ğirdı. Yalnız bu halda Şah İsmayıl öz həyatını qoruyub saxlaya bilərdi (195).

Şah İsmayıl isə onun bu təkliflərini təbəssümlə qarşıladı və ona öz təkliflərini etdi. Məlqucoğlu kimi bir döyüşçünün mənasız ölümünə razı olmadığı üçün ona belə müraciət etdi: "Ey Məlqucoğlu, sən məni gördün, mənə qarşı məhəbbət göstərdin, mənə qarşı mehribanlıq edib nəsihətlər verdin. İndi mürvətsizlik olmasın, mən də səni gördüm və səni mərd insan kimi bəyəndim. Ürəkli adam olduğun üçün gəl, Qeysərə (Osmanlı sultanına) xidmət etməkdən əl çək və mənim xidmətimə gəl". Bunun əvəzində Şah İsmayıl Üsküdardan İstanbula qədər olan ərazilərinin hakimliyini ona tapşıracağını vəd etdi. Məlqucoğlu bu təklifi qəbul etmədi və Şah İsmayıl ilə təkbətək döyüşə girişdi. Hətta onu da bildirdi ki, Şah İsmayılı və onun ardıcılarını etiqad etdikləri məzhəbdən çəkindirmək istəyir. Beləliklə, onların arasında baş verən dialoq bir nəticə vermədi və Şah İsmayıl ilə Məlqucoğlu əvvəlcə nizəyə əl atdılar. Hər iki tərəfin qoşunları və əmirləri tərəfindən müşahidə olunan bu döyüş zamanı Şah İsmayıl nizəsi ilə Məlqucoğlunun nizəsini vurub parçaladı. Bu zərbədən vahiməyə düşən Məlqucoğlu tez əlini qılıncına atdı və döyüşü qılıncla davam etdirdi. Şah İsmayıl da əlini qılınca atdı və fürsət tapıb Məlqucoğlunun başına güclü bir zərbə endirdi. Mənbədəki məlumata görə, Şah İsmayılın qılıncının zərbəsi elə güclü idi ki, Məlqucoğlunun başından qurşaq yerinə qədər bədəni iki yerə bölündü. Bunun görəndə Osmanlı döyüşçüləri və qoşun başçıları yerlərində quruyub qaldılar. Şah İsmayıl isə qürurla geri dönüb qoşunların qarşısında yenidən öz yerini tutdu (196).

Şah İsmayılın Osmanlı qoşunlarının sol cinahına hücum etməsi, bu cinahı məhv etməsi və o cümlədən Məlqucoğlunu güclü bir zərbə ilə qətlə yetirməsi məlumdur və həm farsdilli, həm də türkdilli mənbələrdə birmənalı şəkildə təsdiq olunur. Amma Şah İsmayılın Məlqucoğlu ilə ayrıca təkbətək vuruşması, yəni döyüşü saxlayaraq ayrıca bu iki cəngavərə meydan verilməsi və bütün qoşunların da dayanaraq onları müşahidə etməsi də inandırıcı gə-

rünmür. Burada mənbə müəllifləri çox güman ki, bu qarşılaşmanın qabardılması üçün belə təsvirə əl atmışlar. Belə təkbətək qarşılaşma dövrün hərbi təcrübəsinə də artıq xas deyildi.

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində Şah İsmayılın Məlqucoğlu ilə döyüşməsi belə təsvir olunmuşdur: "Vuruşma əsnasında o alçaq və yaramaz şəxs (Malqucoğlu) Süleyman şanlı xaqanla döyüşmək istəyərək, bir dəstə döyüşkən şücaətli rumilərlə ordudan ayrılıb, şah [ordusunun] «qol»una doğru atıldı və o həzrəti döyüşə çağırdı. O başibəlalı alçağın belə ali rütbəli padşahla mübarizə etməyə layiq olmadığına baxmayaraq, o həzrət qeyrətinin çoxluğu üzündən, sədaqətli əmirlərin razılığı və qoşunun köməyi olmadan, öz igidlik atını onunla çarpışmağa çapdı. [Şah İsmayıl] zülfüqar nişanəli Heydəri qılıncı çəkərək, elə qəzəb və kinlə o bədbəxtin üzərinə hücum etdi ki, [Malqucoğlu] padşahın həmləsinin təsirindən özünü itirib, hərəkət etməyə [belə] macal tapmadı. O cəsəret meşəsinin aslanı (Şah İsmayıl) Heydəri qolunun gücü ilə ona elə zərbə endirdi ki, onun zirehini və poladdan olan xəftanını parça-parça etdi və onun alçaq vücudunu ölüm torpağına atdı. Hər iki ordudan fəryad qopdu, göyün mələikələri o qola və qoldakı gücə afərin qışqırdılar. Sözü qısa, hər iki tərəfin igidləri bir-birinin üzərinə töküldülər. Toz-torpağın qopmasından havalər qaraldı. O qorxunc mərəkədə Süleyman şanlı xaqan şəxsən döyüşə girib elə vuruşdu ki, Sam və İsfəndiyar dastanını puç etdi. Rumilərin arasında yayılmışdır ki, o döyüşdə ali rütbəli şah dəfələrlə səadətli atını top arabalarının («ərradə»lərin) yanına qədər çapıb, onların [zəncirlərini] bir-birindən qırıb ayırırdı" (197).

"Xolde-bərin" əsərində də Şah İsmayıl ilə Məlqucoğlunun qarşılaşmasına yer ayrılmışdır. Bu əsərdəki məlumatda da diqqəti cəlb edən əsas məqam Şah İsmayılın qılınc zərbinin gücü idi. Həmin məlumata görə, Şah İsmayıl Məlqucoğluna qılınc ilə elə bir zərbə vurdu ki, bu zərbə onu müşahidə edən bütün Osmanlı döyüşçülərini heyrətə gətirdi. Məlqucoğlunun parçalanmış bədənini görəndə Sultan Səlim də heyrətini gizlədə bilmədi, təəccüblə əllərini üzünə çəkdi və etiraf etdi ki, heç bir canlı belə bir gücə ma-

lik ola bilməz. "Rövzətüs-Səfəviyyə" əsərində olan məlumatlara görə isə, Məlcucoğlunu Şah İsmayılın qılınc zərbəsi ilə parçalanmış top zəncirinə bağlayıb Sultan Səlimin yanına apardılar. Sultan Səlim də baş verəni seyr etdikdən sonra dedi ki, Xeybər gücünə malik qolu olan adamdan başqa kimsənin belə zərbə vurmağa qüdrəti çatmaz (198).

c) Səfəvi qoşunlarının sol cinahında döyüşün gedişi

Şah İsmayılın sağ cinahdan uğurlu hücumu o zaman gözlənilən nəticəyə gətirib çıxara bilirdi ki, qoşunların sol cinahının hücumu da eyni uğurla başa çatsın. Gözlənilirdi ki, Xan Məhəmməd Ustaclı bu cinahdan sürətli hücumu həyata keçirməklə Osmanlı qoşunlarının sağ cinahına güclü zərbə vursun, sonra Osmanlı qoşunlarının mühasirəsi davam etdirilsin və cinahlardan vurulan zərbələrlə Osmanlı qoşunlarının müqaviməti qırılsın. Osmanlı qoşunlarının sağ cinahına təcrübəli sərkərdə olan Anadolu bəylərbəyi Xadim Sinan paşa rəhbərlik edirdi. O, kifayət qədər həm ehtiyatlı, həm də düşünülmüş qərarlar qəbul etdi və anladı ki, onun rəhbərlik etdiyi cinahda baş verən döyüş bütünlükdə Çaldıran döyüşünün taleyini həll edə bilər. Bunu Sultan Səlim də anlayırdı. Ona görə Sultan Səlim ətrafında olan ehtiyat qüvvələri güclü zərbə almış sol cinahın köməyinə göndərmədi və gözlədi ki, sağ cinahda hadisələr necə cərəyan edəcək (199).

Şah İsmayılın Osmanlı qoşunlarının sol cinahında əldə etdiyi uğurun başlıca şərtlərindən biri onun tərəfindən hücumun çox böyük sürət və çevikliklə həyata keçirməsi idi. Bununla o, Osmanlı qüvvələrinin planlarının alt-üst elədi və onları mürəkkəb bir vəziyyətə saldı. Xan Məhəmməd Ustaclı Səfəvi qoşunlarının sol cinahında bu sürətə nail ola bilmədi. Çox güman ki, onun heç böyük sürətli hücumu həyata keçirmək təcrübəsi də yox idi. Ona görə də Osmanlı qoşunlarının sağ cinahında qoşun başçıları, o cümlədən Xadim Sinan paşa səmərəli qərarlar qəbul etmək imkanı əldə etdilər və sonra da qoşunları bu qərarların icrasına səfərbər

etdilər. Xadim Sinan paşanın bu qaşılşmada başlıca üstünlüyü onda oldu ki, o, ixtiyarında olan toplardan hərtərəfli şəkildə istifadə etmək imkanı əldə etdi. Məhəmməd xan Ustaclının rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi yaxınlaşanda Xadim Sinan paşanın göstərişi ilə topların qarşısında sıralanmış olan əzap dəstələri kənara çəkildilər və topların sərbəst fəaliyyəti üçün şərait yaratdılar. Topçular da dərhal topları döyüş vəziyyətinə gətirərək yaxınlaşmaqda olan Səfəvi atlılarını atəşə tutdular. Bu atəşlər öz səmərəsini verdi və Səfəvi qoşunlarına çox ciddi tələfat yetirildi. Atlıları Osmanlı səngərləri üzərinə aparmağa çalışarkən Xan Məhəmməd Ustaclı da top mərmilərinin qəlpəsindən ağır yara aldı və sonra da elə bu yarıdan dünyasını dəyişdi. Qoşun başçısının itirilməsi isə qoşunlar daxilində müəyyən çəşqinliyə yol açdı. Xadim Sinan paşa da bundan məharətlə istifadə etdi. Onun da ixtiyarında, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 50 min nəfərə yaxın olan qoşun var idi və Xan Məhəmməd Ustaclı qarşısında çox böyük say üstünlüyünə malik idi. Top atəşlərinin səmərəli fəaliyyətinin ardınca Xadim Sinan paşa çoxsaylı qoşunlarını irəli buraxdı və onlar əldə edilmiş hərbi təşəbbüsü daha da genişləndirdilər. Nəticədə, Səfəvi qoşunlarının sol cinahı demək olar ki, məhv edildi. Bu cinahda ortaya çıxan nəticə, bütünlükdə, Çaldıran döyüşünün dönüş nöqtəsinə çevrildi. Xadim Sinan paşa rəhbəri olduğu cinahda əldə etdiyi uğurla kifayətlənmədi. O, yeni yaranmış vəziyyəti dəqiqliklə dəyərləndirdi və Məhəmməd xan Ustaclının üzərində qələbə əldə etdikdən sonra qoşunları Səfəvi qoşunlarının ehtiyat qüvvələri üzərinə istiqamətləndirdi. Çoxsaylı Osmanlı qoşunlarının sürətli hücumu Səfəvi qoşunlarının azsaylı ehtiyat qüvvələrinə heç bir şans yeri qoymadı və bu qüvvələr də ağır zərbə alıb geri çəkildilər (200).

Sultan Səlim sağ cinahda baş verənləri izlədikdən sonra onda döyüşün qələbə ilə başa çatdırılmasına bir ümid yarandı. Bundan sonra o, yeniçərilərin döyüşə qoşulması tapşırığını verdi. Onun göstərişi ilə yeniçəri dəstələrinin ətrafına düzölmüş və zəncirlə bir-birinə bağlanmış arabalar sırası iki yerdən yarıldı və yeniçərilərin irəli hərəkəti üçün yol açıldı. İrəli çıxan yeniçərilər tufəng-

lərini işə saldılar və artıq nizamını itirməkdə olan Səfəvi qüvvələrini tufəng atəşinə tutdular. Səfəvi atlıları güllə yağışı ilə üzbaşü qaldılar. Bu da onlara əlavə itkilər gətirdi.

Bununla belə, Səfəvi qoşunları döyüşü fədakarlıqla davam etdirirdilər. Amma getdikcə onların qüvvəsi tükənməyə və sıraları da seyrəlməyə başladı. Sultan Səlim də son zərbənin vurulması üçün ətrafında olan ehtiyat qüvvələri döyüşə atdı və bu qüvvələr döyüş meydanında Osmanlı qüvvələrinin gücünü daha da artırdılar. Belə bir gərgin anlarda da Şah İsmayıl döyüş meydanında hünər göstərməkdən yorulmurdu. O həm özü sürət və çevikliyi, iradə və əzmkarlığı ilə mübarizə aparır, həm də öz döyüşçülərini fədakarlığa ilhamlandırmağa çalışırdı. Topların fəaliyyətinin qarşısını almaq üçün Şah İsmayıl şəxsən özü onların yerləşdiyi mövqelərə hücum çəkdi. Bu zaman Şah İsmayıl elə bir sürət və çeviklik nümayiş etdirdi ki, qarşı tərəfinin sonsuz heyrətinə səbəb oldu. Bu sürətli hücum zamanı Şah İsmayıl çoxlu sayda Osmanlı topçusunu qətlə yetirdi və bir çox topu də sıradan çıxara bildi. Yalnız böyük sayda Osmanlı qoşunları topçuların köməyinə gələndə Şah İsmayıl yenə böyük sürətlə və sağ-salamat həmin mövqedən uzaqlaşdı (201).

Şah İsmayılın Osmanlı topçuları və yeniçəriləri üzərinə heyrət doğuran hücumu haqqında mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda maraqlı məlumatlar mövcuddur. Bu məlumatlara görə, Şah İsmayıl əlindəki qılıncla Osmanlı toplarını bir-birinə bağlayan zəncirləri bir neçə yerdən vurub parçalaya bildi. Həmin məlumatlara görə, Şah İsmayıl yeddi dəfə topların yerləşdiyi mövqelərə hücum etdi və hər hücumda da çoxlu sayda Osmanlı topçusunun və yeniçərisinin həyatına son qoydu. Bu hücumların birində Şah İsmayıl əlindəki təbərzinlə yaxınlıqdakı topa elə bir zərbə vurdu ki, topun lüləsi dörd barmaq enində parçalandı. Elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumata görə, insan zəkasını heyrətə gətirəcək bir əməl kimi, Şah İsmayılın təbərzin zərbəsindən lüləsi parçalanmış top uzun müddət Tiflis meydanlarından birində yerli əhalinin tamaşasına qoyulmuşdu (202).

Məhəmməd xan Ustaclının şəhid olmasını "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" belə nəql edirdi:

"Qızılbaş ordusunun dilavərləri arabalara yaxınlaşaraq, üç yüz nəfər yeniçərini arabaların arxasında qılınc zərbəsi ilə tikə-tikə etdilər. Yeniçərilər və topçular döyüş odunu qızıqdırmaqla məşğul idilər. Top, zərbzən və tüfəng tüstüsünün çoxluğundan işıqlı aləm qaranlığa çökdü. Qızılbaş ordusunun igidlərindən bir çoxusu qorxu və vahimə bilmədən, özlərini od dəryasına ataraq, tüfəng [atəşindən] həlak oldular və onların həyat xırmanları yandı. Çərxi Xan Məhəmməd Ustacluya top dəydi və o, ustaclu tayfasından bir dəstə ilə həmin mərəkədə tələf oldu" (203).

Osmanlı mənbələrinə əsaslanan türkdilli elimi-tarixi ədəbiyyatda da Səfəvi qoşunlarının sol cinahında baş verənlər haqqında farsdilli mənbə və elmi-tarixi ədəbiyyatda yazılanlar demək olar ki, təsdiq edilir. Xadim Sinan paşanın soyuqqanlı rəhbərliyinin, Səfəvi qoşunlarına qarşı toplardan vaxtında və səmərəli istifadə edə bilməsinin Səfəvi qoşunlarının sol cinahına ciddi tələfat gətirməsi bu ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Osmanlı mənbələrinə əsasən, Səfəvi qoşunlarına qarşı uğurlu top hazırlığı aparıldıqdan sonra Osmanlı atlıları döyüş meydanına atılmış və Səfəvi qoşunlarına vurulan zərbə daha da gücləndirilmişdi. Nəticədə, Səfəvi qüvvələri sol qanadda ciddi zərbə aldıklarından Osmanlı qoşunlarının sağ cinahının əhatələnməsi və arxadan zərbə vurulması planı həyata keçməmiş qalmışdı. Osmanlı mənbələrində mövcud olan məlumatlardan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, sol cinahda gedən ağır və gərgin döyüş zamanı əvvəlcə Məhəmməd xan Ustaclının övladları şəhid olmuşdular. Bundan halı pərişan olan Xan Məhəmməd Ustaclu dərhal Osmanlı döyüşçülərinin üstünə atılmış və bu zaman da top mərmisinin qəlpələrindən şəhid olmuşdu. Bir məlumata görə isə, Xan Məhəmməd Ustaclu bildirmişdi ki, övlad acısı çəkərək sağ qalmaqdansa ölmək daha yaxşıdır - deyib Osmanlı döyüşçüləri üzərinə şığımışdı (204).

ç) Səfəvi qoşunlarının uğursuzluğu

Səfəvi qüvvələrinin sol qanadında vəziyyət böhranlı hal alanda mərkəzdə yerləşən qüvvələr Mir Əbdülbaqinin rəhbərliyi altında bu cinaha kömək göstərmək üçün yollandı. Çox güman ki, Mir Əbdülbaqi həmin istiqamətə Şah İsmayılın tapşırığı əsasında yollanmışdı. Amma həmin istiqamətdə Osmanlı qüvvələrinin xeyli çoxluğu, habelə topların və tüfənglərin işə salınması Səfəvi qoşunlarının vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını mümkün etdi (205).

Osmanlı mənbələrinə görə, Şah İsmayıl qoşunların sağ cinahında uğur əldə etdikdən sonra Sultan Səlimin qərar tutduğu mövqeyə və onun ətrafında olan ehtiyat qüvvələrə zərbə vurmağa cəhd göstərdi. Amma yeniçərilər onlara qarşı istiqamətlənmiş təhlükədən vaxtında xəbər tuta bildilər və çevik şəkildə münasib cəbhə tutaraq Səfəvi qüvvələrini tüfəng atəşləri ilə qarşıladılar. Belə bir məlumat da var ki, yeniçərilər təbilləri və neyləri çalaraq bu döyüşə atıldılar. Bu zaman yeniçərilərin, silahdarların və sipahilərin açdığı atəşlər Səfəvi atlılarının müqavimətini qırdı və onlar böyük itki verərək geri çəkilməyə başladılar. Yəni Osmanlı qoşunlarının mərkəzinə zərbə endirmək cəhdi bir nəticə vermədi və Səfəvi qoşunlarının sol cinahında əldə edilmiş uğur Osmanlı qoşunları tərəfindən mərkəzdə də davam etdirildi. Bununla, hərbi təşəbbüs bütünlüklə Osmanlı qoşunlarının əlinə keçdi. Osmanlı qaynaqlarına görə, hətta bundan sonra da Şah İsmayıl öz əzmkarlığından əl çəkmədi. O, ətrafındakı qoşun dəstəsi ilə Osmanlı qoşunlarının mərkəzinə hücumu dayandıraraq bu qoşunların arxada qalmış düşərgəsinə sürətli zərbə vurmaq qərarına gəldi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Osmanlı düşərgəsinin mühafizəsi üçün Sədi paşanın rəhbərliyi altında ayrıca bir dəstə təşkil edilmişdi. Bundan başqa həm arabaların düşərgə ətrafına düzülməsi ilə müdafiə xətti qurulmuş, həm də düşərgə daxilində yer boyu çadır kəndirləri çəkməklə atların hərəkəti üçün maneələr yaradılmışdı. Həm düşərgə ətrafına düzülmiş arabalar, həm də düşərgə daxilində yer boyu çəkilmiş kəndirlər doğrudan da Səfəvi atlarının hərəkətlərini xeyli çətinləş-

dirdi. Bir neçə dəfə düşərgə üzərinə hücum cəhdi göstərilə də bir nəticə əldə olunmadı. Bundan əlavə yeniçərilərin, xüsusi mühafizə atlılarının, Rumeli yerli sipahilərinin bir dəstəsi də düşərgənin mühafizəsinə gəldi ki, bu da Səfəvi qüvvələrinin hücumunun qarşısını bütünlüklə almağa imkan verdi. Osmanlı qoşunlarının mühafizəsinə nəinki təmin etmək mümkün oldu, eyni zamanda köməyə gəlmiş əlavə qüvvələrin vasitəsi ilə Səfəvi atlı dəstəsinin əhatə edilməsinə və ona arxadan zərbə vurulmasına cəhd göstərildi. Bu cəhd Şah İsmayılın özünün də olduğu Səfəvi dəstəsinə ağır vəziyyətə saldı və hətta dəstənin bütünlüklə məhv edilməsi təhlükəsi yarandı. Amma dəstənin mühasirə dairəsi qapanmazdan əvvəl Şah İsmayıl oradan çıxmağa müvəffəq oldu (206).

Səfəvi qoşunlarının durumunun ağırlaşmasına baxmayaraq, Şah İsmayılın yenidən Osmanlı qoşunlarına zərbə vurmağa çalışsa da, döyüş meydanında yeni vəziyyətin formaşılması, Osmanlı toplarından və tüfənglərindən istifadə üçün münasib şəraitin yaranması Şah İsmayılın bu cəhdini nəticəsiz qoydu. Topların və tüfənglərin atəşləri Şah İsmayılın ətrafında olanlara yeni itkilər gətirdi. Buna baxmayaraq, Şah İsmayıl qılıncını yerə qoymadı, malik olduğu əzmkarlığını nümayiş etdirdi, mahir döyüşçü olduğunu bir daha ortaya qoydu. Döyüşün gedişində Şah İsmayıl ayağından və çiyindən yara aldı. Belə olanda ətrafındakı əmirilər Şah İsmayıldan döyüşü dayandırmağı xahiş etdilər. Şah İsmayılın əzmkarlığı onun ya əsir düşməsi, ya da şəhid olması ilə nəticələnmə bilərdi. Bu isə yalnız dövlət rəhbərinin deyil, həm də mürşidi-kamilin itirilməsi demək idi. Ona görə onlar təkidlə Şah İsmayıldan geri çəkilmək əmrinin verilməsini istədilər. Səfəvi əmiriləri onu da əlavə etdilər ki, Osmanlı qoşunlarına qalib gəlmək üçün ilk növbədə Şah İsmayıl sağ qalmalıdır. Çünki yalnız onun rəhbərliyi altında gələcəkdə yeni qoşun dəstələri toplayıb Osmanlı qoşunlarını məmləkətdən kənara çıxarmaq mümkün ola bilərdi. Şah İsmayıl da yaranmış vəziyyətdə ciddi dəyişiklik yaratmağın mümkün olmayacağını gördüncə şeyxurları səsləndirmək və geri çəkilmək üçün əmr verdi (207).

Döyüşün gedişinin bütün gərginliyini və Şah İsmayılın bu döyüşdə göstərdiyi fədakarlığın miqyasını “Əhsənüt-təvərix” əsərində olan təsvirdən təsəvvür etmək mümkündür: “Qızılbaş ordusunun sağ cinahı rumilərin sol cinahına hücum etdi. Toz-torpaq və hay-küy havaya qalxdı. Hər b atəşi alışdı və bədənləri çör-çöp kimi yandırdı. Qan saçan qılının şöləsi asimana dil uzatdı və nizin atəşinin üstüsü Keyvan eyvanına çatdı. Sinan paşanın igidliyinin öhdəsinə verilən rumilərin sol cinahı aşıqlərin ürəyi və məşuqlərin zülfü kimi pərişan oldu və Çaldıran təpəsinin o biri tərəfinə çəkildi. O gün Sultan Səlim üçün hicran gecəsi və ayrılıq əyyamı kimi qaranlıq və puç oldu. Sol cinahdan da Xan Məhəmməd rumilərin sağ cinahını yerindən dəbərdirib mərkəzə sıxışdırdı. O əsnada bir top [mərmisi] ona dəydi və onu öldürdü. Bu səbəbdən Rum qoşunu cəsərlənib birdən hücumə keçdi və qızılbaş ordusunun sol qolunu məğlub edərək, qoşunun ortasına çatıb onun səflərini pozdu. İsgəndər şanlı xaqan Rum çərxiələrini rumilərin əsas hissəsinə sıxışdırdıqda onlar da qaziləri tufəng zərbəsi ilə geri oturdular. O həzrət coşqun dənizin timsahı kimi orada iti qılını cövləyə gətirdi və qan seli Seyhun və Ceyhun çayları kimi axmağa başladı. Qan dənizi elə dalğalanırdı ki, hətta göyün yeddinci qatının qəsri Bədəxşan ləlinin rəngini almışdı. Göyün altıncı qatının qazısının ağ (sincabi) rəngli kürsüsü zəfəran ki-mi qızardı, beşinci qitənin (göyün beşinci qatının) cəlladının mavi qılını gülzar və lələzar rənginə döndü və balığın gümüşə boyanmış cövşəni qan nəmindən qırmızı söyüd rəngini aldı.

...O gün qorxmaz rumilərdən bir çoxları şərəfli padşahın qılını zərbəsi ilə həlak torpağı üzərinə düşdülər. İgidlərin qan şərabından sərxoş olan qılını başları kəsib yerə tökməyə başladı. Nizə canları qarət etmək üçün təcavüz əlini uzatdı. Hərçənd nizə həmlə etsə də, qalxan dözdü. Hərgah gürz qüdrətini göstərsə də, zireh təvazökarlıq nümayiş etdirdi. Qazilər güc gəlib atlarını arabalara qədər çapdılar. Yeniçərilər top və tufəng zərbəsi ilə onları geri oturdular. Tufəng [gülləsi] ildirim kimi dəbilqədən, xəftan-

dan, cövşəndən və bərgüstüvandan keçirdi və şimşək kimi savaş dəryasının girdabında atəş yandırırdı.

...Qızılbaş qoşununun yaxınlığındakı bir təpəyə təqribən min yeniçəri qalxdı. Onlar da qaziləri tüfəng zərbəsi ilə yaraladılar və öldürdülər.

...O gün aləmi işıqlandıran günəş üfüq qılafından qılincını sıyırdığı zamandan ta qızıla çalan göy qübbəsinin ortasına çatdığı vaxtdək döyüş atəşi son dərəcə şiddətləndi və alovlandı. O həzrət yeddi dəfə özünü arabalara çatdırıb qılinc zərbəsi ilə zəncirlərin halqasını kəsdi. Düşmənlər hücum çəkib onu geri oturdular. Axırda rumilər o həzrəti əhatəyə alıb mühasirəyə saldılar. İsgəndər şanlı xaqan onların üzərinə at çapdı. Hansı tərəfə atını sürdüsə, bir bölük düşmən qoşununu qırıb yerə tökdü və hansı səmtə həmlə etdisə, ölülərdən təpə yaratdı. Onun atəş saçan qılincı hansı döyüşçünün boynuna toxunurdusa, onu həlak torpağı üzərinə sərirdi və onun cəhənnəm odunu xatırladan həmlə atəşi hansı düşməni tapırdısa, onu cəhənnəmin bir guşəsinə göndərirdi.

...Məntəşa sultan Ustaclu və başqa qorçular böyük şücaət göstərdilər. Rumilər bir daha özlərini o həzrətə yetirdilər. İsgəndər şanlı xaqan qorçularla birlikdə düşmənlərə həmlə etdi. İlan şəkilli nizə sərvələrin başından sancdı. Atəş saçan tüfəng cövşən və zireh halqası üzərində şimşək kimi parladı. Dəbilqə dilavərlərin başı üstündə atəş kürəsi kimi isindi və dikbaşların başındakı beyin sobadakı gümüş kimi əridi. İsgəndər şanlı xaqan buyurdu ki, gərənay çalsınlar. Təxminən üç yüz süvari o həzrətin yanına toplaşdı. Ona görə də döyüşü tərک edib cilovunu geri çevirdi və [qızılbaş ordusunun] mərkəzini məğlubıyyəyə uğratmış dəstə-dəstə [Osmanlı əsgərlərinin] arasına yetişərək, onların səflərini yarıb yola düşdü” (208).

Amma Şah İsmayılın və onun ətrafındakı Səfəvi dəstəsinin geri çəkilməsi heç də təhlükəsiz ötüşmədi. 300 nəfərlik bir dəstə ilə geri çəkilərkən Şah İsmayılın atının ayaqları bataqlığa batdı. Bunu görə Osmanlı atlıları dərhal ona tərəf istiqamət götürdülər. Şah İsmayıl sədaqətli döyüşçülərinin fədakarlığı nəticəsində real

təhlükədən nicat tapdı. Onun Xızır ağa Ustaclu adlı mehtəri öz atını ona verdi və onun osmanlıların təqibindən yaxa qurtarmasına imkan yaratdı. Digər tərəfdən Şah İsmayılın bataqlıqda yaxalanmasına yol verməmək üçün onun Sultanəli Mirzə Əfşar adlı əmirlərindən biri Osmanlı atlılarının qarşısına çıxdı, onlara Şah İsmayıl olduğunu dedi və onu Sultan Səlimin hüzuruna aparmağı xahiş etdi. Sultanəli Əfşarın Şah İsmayıl ilə müəyyən xarici oxşarlığı da var imiş və Osmanlı atlıları da onun sözlərinə inandılar. Güman edildi ki, Səfəvi şahı artıq ələ keçirilib və ona görə də Şah İsmayılın da olduğu dəstənin təqibinə son qoyuldu. Sultanəli Əfşar isə Sultan Səlimin yanına gətirildi və onun Şah İsmayıl olmadığı aşkar oldu. Sultan Səlim xeyli qəzəbləndi və onun edam edilməsinə göstəriş verdi (209).

Şah İsmayılın ətrafında necə gərgin döyüş getməsi və mühasirədən necə çıxması "Tarixi ələməra-yi Abbasi" əsərində belə təsvir edilmişdir: "Rumilərə məlum olmuşdu ki, ali rütbəli padşah [ordunun] mərkəzində yoxdur. [Buna görə də] o tərəfə hücum etdilər. Döyüşün qızıq alovlanmasından, saysız top və zərbədən atəşindən mərkəzdəki qoşun bir-birinə qarışdı. Seyid Məhəmməd Kəmunə, Mir Əbdülbaqi və sədr Mir Seyid Şərif - hər üçü mərkəzdə şəhidlik şərəfinə çatdılar. Böyük əmirlərdən Sarı Pirə Qorçubaşı Ustaclu, Hüseyin bəy Lələ, Xan Məhəmməd, Baba İlyas Çavuşlunun oğlanları və başqaları bu müharibədə öldürüldülər. Sultanəli Əfşar da rumilərin əlinə düşdü. Rumilər onu Süleyman şanlı xaqan hesab edərək, Sultan Səlimin yanına apardılar. O, öz adını dedikdə oradaca qətl edildi. Süleyman şanlı xaqan, düşmənin çoxluğunu, ordunun bir-birinə qarışdığını və mərkəzin dağıldığını müşahidə etdikdə əmr verdi ki, gərənay çalınsın. Üç yüz nəfər o həzrətin başına yığıldı. Çarəsizlikdən, sədaqətli adamların təkid və ısrarı ilə [şah] mərkəzdən üz çevirdi. Qızılbaş ordusunun mərkəzini dağıdıb qayıdan Rum dəstəsinə rast gələn [şah] onların cərgələrini yararaq getdi. Süleyman şanlı xaqanın atı bataqlığa düşdü. Xızır ağa Ustaclu atından endi. O həzrət onun atına mindi,

[Xızır ağa] özü isə o həzrətin atını çıxararaq, onun dalınca getdi və Dərcəzində [şahın] xidmətinə yetişərək, nəvaziş gördü" (210).

"Rövzətüs-Səfəviyyə" əsərinin müəllifinin fikrincə, Şah İsmayıl qəsdən geri çəkilməmişdi. O, belə fikirləşirdi ki, Şeybək xana qarşı tətbiq etdiyi taktikanı orada da tətbiq etsin. Yəni geri çəkilməklə Osmanlı qoşunlarını öz ardınca apara bilsin və bununla onları toplardan və düşərgədən ayıra bilsin (211). Amma sonradan müəllif bu fikrini davam etdirmir və bu ideyanın nə qədər doğru olması haqqında sübut və dəlillərini ortaya qoymur. Bununla belə, məlumdur ki, Sultan Səlim də geri çəkilən Səfəvi dəstələrinin təqib edilməsini lazım bilmədi. Çünki o ehtiyat edirdi ki, Səfəvi qüvvələrinin geri çəkilməsi planlı şəkildə ola bilər və bununla Osmanlı qoşunları tələyə düşə bilərlər. Hətta Səfəvi qoşunları döyüş meydanını tərk edəndən sonra da Osmanlı qoşunları qüruba kimi qərar tutduqları məkanda döyüşə hazır vəziyyətdə qaldılar. Ehtiyat edilirdi ki, Səfəvi qoşunları geri qayıda bilərlər. Yalnız onların geri qayıtmayacağı əminliklə aydın olandan sonra "döyüşə son" əmri verildi, Osmanlı qüvvələri Səfəvi qoşunlarının düşərgəsini və onlardan qalmış əmlakı talan etməyə başladılar (212).

Osmanlı qüvvələrinin və o cümlədən Sultan Səlimin qürub düşənə qədər döyüş meydanını tərk etməməsi və döyüşə hazır vəziyyətdə qalması Osmanlı mənbələri tərəfindən də təsdiqlənməkdədir. Bildirilir ki, Sultan Səlim saat 19.30-a qədər at belindən enməmişdi və səfəvilərin hücumuna müntəzir vəziyyətdə idi. Yalnız həmin vaxtdan sonra Sultan Səlim atından enmiş və çadırına çəkilməmişdi. Amma Osmanlı mənbələrinə əsaslanan məlumatlarda o da bildirilir ki, Sultan Səlim döyüş meydanından uzaqlaşmaqda olan Şah İsmayılın təqib edilməsinə göstəriş vermişdi. Bununla bağlı Osmanlı sultanı Əli bəy Şahsuvaroğluna və Mehmet bəy Mihaləoğluna tapşırıq vermişdi. Lakin Şah İsmayılı ələ keçirmək onlara müyəssər olmamışdı (213).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" və "Aləmara-yi Səfəvi" əsərlərinə görə, Şah İsmayılın əsir düşməsi təhlükəsi onun Osmanlı topları mövqelərinə hücumu zamanı yaranmışdı. Bildirilir ki, top möv-

qeləri ətrafında Şah İsmayıl yenidən ciddi bir döyüşə girdi və burada çoxlu sayda Osmanlı döyüşçüsünün mühasirəsinə düşdü. Şah İsmayıl topların onu və onun ətrafındakıları hədəf ala biləcəyindən ehtiyatlanaraq müəyyən məsafəyə çəkilməyi lazım bildi. Onda Osmanlı döyüşçüləri onu təqib etməyə başladılar. Bunu gören Sultanəli Mirzə Əfşar irəli çıxdı ki, Şah İsmayılı təqib etmək istəyən osmanlıların qarısını kəssin. Lakin sayca çox olan osmanlıların qarşısını kəsə bilmədi və özü də əsir düşdü. Osmanlılar onu qətl etmək istəyəndə Sultanəli Əfşar bəyan etdi ki, o, Səfəvi şahıdır. Bununla o, həm öz həyatını xilas etmək, həm də Şah İsmayılı təqibdən qurtarmaq istədi. Sultanəli Əfşar bildirdi ki, əgər onu Sultan Səlimin hüzuruna aparsalar ondan qiymətli hədiyyə ala bilərlər. Osmanlılar onun sözlərinə inandılar və hədiyyə almaq həvəsi ilə onu Sultan Səlimin yanına apardılar. Bununla, Şah İsmayılın təqibinə də son qoyuldu. Sultan Səlim əvvəlcə Sultanəli Əfşarın sözlərinə şübhə ilə yanaşdı. O, Qazi Çələbi adlı birisini yanına çağırırdı və Sultanəli Əfşarın doğrudan da Şah İsmayıl olub-olmamasını ondan soruşdu. Qazi Çələbi də onun Şah İsmayıl olmasını təsdiq etdi. Sultan Səlim bu xəbərdən xeyli razı qaldı. "Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, Sultan Səlim, Səfəvi şahını ələ keçirməsindən o qədər razı idi ki, hətta dərisinə də sığmırdı (214).

Qarşısında dayanın Şah İsmayıl olmasını güman edən Sultan Səlim ona belə müraciət etdi: "Bilirsən ki, özünü necə də yuxarıdan aparırdın. İndi ruzgar səni qolları bağlı Qeysərin qarşısına gətirmişdir. Şeybək xanın başını atamın dərğahına göndərdin, onun qolunu isə Mazandaran padşahı Ağa Rüstəmə göndərdin. Bu məğrurluğun, özünü yuxarıda tutmağın və padşahları saya saymamacağın nəticəsi nə oldu? İndi mən səni qəfəsə salacağam, bütün Rum ölkəsini və bütün Rum limanlarını gəzdirəcəyəm. Qoy insanlar görsünlər ki, əldən yuxarı başqa əllər vardır" (215).

Mənbə məlumatına görə, Sultanəli Əfşar bu sözləri eşidincə özlüyündə gülməyə başladı. Sultan Səlim bunu hiss edəndə qəzəbləndi və yenə iddialı şəkildə Sultanəli Əfşara müraciət etdi: "Şeyxoğlu, indi gülürsən? Əgər sən bilsəydin ki, mən sənə başına

nələr gətirəcəyəm, öz halına ağlamalı olardın". Bu zaman Osmanlı əmirilərindən biri yaxınlaşıb sultan qarşısında dayanın Şah İsmayıl olmasına şübhə etdiyini bildirdi. "Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, Sultan Səlim bu zaman Şah İsmayılı görmüş olan Qazi Çələbini yanına çağırıldı və onun fikrini soruşdu. Qazi Çələbi də sultan hüzurunda dayanın Şah İsmayıl olduğunu təsdiq etdi. Amma döyüş meydanını izlədikdən sonra Sultan Səlimə bəlli oldu ki, onun qarşısındakı heç də Şah İsmayıl deyil (216).

Adları çəkilmən mənbələrin təsvirinə görə, Sultanəli Əfşar osmanlılar tərəfindən əsir götürüldükdən sonra Şah İsmayıl döyüşü davam etdirdi. Şah İsmayıl elə bu vaxtlarda Durmuş xanın osmanlıların mühasirəsində olduğunu müşahidə etdi və dərhal da onun köməyinə yollandı. Baxmayaraq ki, Durmuş xanın əhatəsində çoxlu sayda Osmanlı döyüşçüsü var idi, Şah İsmayıl onu bu mühasirədən azad edə bildi və həyatını təhlükədən uzaqlaşdırdı. Ondan sonra Şah İsmayıl digər bir Səfəvi əmiri olan Qaraxanı da təhlükəli vəziyyətdən kənarlaşdırma bildi. Təhlükəli anların çoxaldığına görə, Şah İsmayıl bu zaman bəyan etdi ki, məsum həzrətlər bu gün səfəvilərin dadına yetməmişlər. Bundan sonra o, döyüş meydanınınin tərk edilməsi haqqında göstəriş verdi. Mənbələrin məlumatına görə, Şah İsmayıl salamat qalmış qoşunların yarısını mürəxxəs elədi. Qalan qoşunla döyüş meydanınınin müşahidəsini apardı ki, Səfəvi döyüşçülərindən kimsə orada qalmamış olsun. Bu zaman niqablı bir döyüşçünün döyüş meydanında olduğu müşahidə edildi. Verilən məlumata görə, bu döyüşçü Şah İsmayılın xanını Tacılı bəyim idi. O, Şah İsmayılın əsir düşməsi xəbərini alınca özünü döyüş meydanına atmışdı ki, həyat yoldaşını bu əsirlikdən azad etsin. Niqablı döyüşçünün ələ keçirilməsi üçün Osmanlı döyüşçüləri döyüş meydanına atılmışdılar. Amma həmin niqablı döyüşçünü əsir etmək onlara nəsib olmadı. Şah İsmayıl ona daha tez yetişdi və təhlükədən xilas etdi. Bundan sonra Şah İsmayıl hamiləliklə geri çəkilmək barədə əmr verdi. Bu zaman onun atı bataqlığa batdı. Bildirilir ki, əvvəlcə Xəlil xan Zülqədər adlı bir Səfəvi əmiri Şah İsmayılın atı ilə birlikdə bataqlıq tərəfindən sov-

rulduğunu gördükdə, ona yaxınlaşmaqdan ehtiyat etdi və oradan uzaqlaşdı. Köməksiz qala biləcəyini hiss edəndə Şah İsmayıl təvəkkülünü həzrət Əliyə bağladı və onun şəninə qəsidə deməyə başladı. 35 beyt söyləyəndən sonra mehtər Xızırın ona yaxınlaşdığını gördü. Mənbələrin məlumatına görə, mehtər Xızır təsadüfən axşamçağı döyüş meydanına çıxmış və Şah İsmayılın çətin vəziyyətdə olması ilə qarşılaşmışdı (217).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərindən alınmış yuxarıdakı məlumatlar rəvayət məzmununa malikdir və əslində, müəlliflər tərəfindən də həmin məlumatlar rəvayət kimi təqdim olunurlar.

Şah İsmayılın 300 nəfər döyüşçünün əhatəsində döyüş meydanını tərk etməsi ilə Çaldıran döyüşü başa çatdı. Onun döyüş meydanını tərk etməsindən sonra müxtəlif mövqələrdə olan Səfəvi qoşun dəstələri də döyüş meydanını tərk etdilər. Bəzi tarixi ədəbiyyatda Çaldıran döyüşünün iki gün davam etməsi haqqında məlumatlara rast gəlinə də, döyüşün başladığı gün də qürub çağı başa çatması məlumdur.

11. İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat

1. Mehdəvi Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran. Tehran, 1369, s. 9
2. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. III ncü cilt, 2 nci kısım eki. Osmanlı-İran savaşı; Çaldıran meydan müharibesi. 1514. Ankara, 1979, s. 29
3. Məhəmmədişad H. Osmanlı-Səfəvi ilişkileri (1501-1576). Doktora tezi. Elektron variant. Ankara, 2015, s. 197
4. Dedeyev B. Səfəvi tarikatı və Osmanlı devleti ilişkileri. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. The Journal of International Social Research. Volume 1/5 Fall 2008 s.217-218; Xüncü Ə. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Elektron variant, s. 119
5. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s.229
6. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.90

7. Məhəmmədişad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri... s.196
8. Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s.148-149; Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabət-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s.100-101
9. Xünci Ə. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Elektron variant, s. 119
10. Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1381, s.21-23
11. Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1381, s.20-23; Məhəmmədişad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri... s.216-219
12. Məhəmmədişad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri... s.241
13. Yenə orada, s. 242-243
14. Yenə orada, s. 244-245
15. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 397
16. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 41-42
17. Yenə orada, s. 43
18. Yenə orada, s. 43-44
19. Yenə orada, s. 16
20. Məhəmmədişad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri... s.233
21. Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldıran. Tehran,1332, s. 10
22. Yenə orada
23. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 455
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.500-501
24. Aləmara-yi Şah İsmayıl, s.501-502
25. Aləmara-yi Səfəvi, s.457
26. Hakyemez C. Osmanlı-İran ilişkileri ve sünni-şii ittifağı. İstanbul, 2014, s.36
27. Akbarinoshad M. Şah İsmayıl və Osmanlı ilişkileri. Yüksek lisans tezi. Ankara, 2011, elektron variant, s. 102, 106
28. Yenə orada, s.104
29. Yenə orada, s. 105
30. Şah Kulu isyanı.

- <https://alevikutuphanesi.wordpress.com/tag/sah-kulu-isyani1511/>
Şahkulu isyanı
<http://www.osmanlipadisahlari.org/sahkulu-isyani/>
31. Şah-ismailin-turk-siyaseti-ve-kulturel-yeri.
<https://turuz.com/book/title/shah-ismayilin-siyaseti-ve-kulturel-yeri>
Alevi-Sünni sürtüşməsinin içyüzü.
<http://www.angelfire.com/al4/haydar/Alev5.sk.html>
 32. Məhəmmədəinejad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri... s.257
 33. Alevi-Sünni sürtüşməsinin içyüzü.
<http://www.angelfire.com/al4/haydar/Alev5.sk.html>
 34. Şahkulu isyanı ve Karagöz Ahmet Paşa
<http://vadetamam.com/2015/04/sahkulu-isyani-ve-karagoz-ahmet-pasa.html>
Anadolu'da Şahkulu İsyanı.
<http://tarih.tumders.com/anadoluda-sahkulu-isyani.html>
 35. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.373
 36. Erenler S. Şahkulu ayaklanması. Elektron variant
 37. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibəsi... , s. 23
 38. Erenler S. Şahkulu ayaklanması. Elektron variant
 39. Yavuz Sultan Selim han ve Şahkulu isyanı.
<http://gercektarihimiz.blogcu.com/yavuz-sultan-selim-han-ve-sah-kulu-isyani-1511/4457250>
Şahkulu isyanı ve Karagöz Ahmet Paşa
<http://vadetamam.com/2015/04/sahkulu-isyani-ve-karagoz-ahmet-pasa.html>
 40. Yavuz Sultan Selim han ve Şahkulu isyanı.
<http://gercektarihimiz.blogcu.com/yavuz-sultan-selim-han-ve-sah-kulu-isyani-1511/4457250>
 41. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.206

Şahkulu isyanı ve Karagöz Ahmet Paşa

<http://vadetamam.com/2015/04/sahkulu-isyani-ve-karagoz-ahmet-pasa.html>

42. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.207

43. Şahkulu isyanı ve Karagöz Ahmet Paşa

<http://vadetamam.com/2015/04/sahkulu-isyani-ve-karagoz-ahmet-pasa.html>

44. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.207

45. Karaca B.Safevi devletinın ortaya çıkışı ve II Beyazid dönemi Osmanlı-Safevi ilişkileri.

<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=381741>

Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 374

46. Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s.159; Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s.109

47. Anadoluda Şahkulu İsyanı.

<http://tarih.tumders.com/anadoluda-sahkulu-isyani.html>

48. Solakzadə M. Tarix. Bakı, 1992, s.23-24

49. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi... , s. 29-30

Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 377

50. Söylemez F. Yavuz Sultan Selimin taht mücadilesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 33 Yıl:2012/2, s.64

51. Yenə orada, s.66

52. Sultan II. Bayezid.

<https://historianyavuz.files.wordpress.com/2013/11/osmanlc4b1-tarihi-1-4-cilt-ismail-hakkc4b1-uzunc3a7arc59fc4b1lc4b1.pdf>

53. Söylemez F. Yavuz Sultan Selimin taht mücadilesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Sayı: 33 Yıl: 2012/2, s.67

54. Yenə orada, s. 68-70

55. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi... , s. 34-39

56. Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s. 163 ; Ercan Y.Yavuz Sultan Selim ve dönemi.

<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=381744&/Yavuz-Sultan-Selim-> Dönemi -/Prof.-Dr.-Yavuz-Ercan-

57. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 459
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 504
58. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 460
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 504
59. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 461
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 505
60. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 461
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 505
61. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 462
62. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 510
63. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 467-469
64. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 511-512
65. Yenə orada, s. 512-513
66. Məhəmmədjad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri... s.265
67. Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldıran. Tehran,1332, s. 14
68. Şah İsmayılın türk siyasəti və kulturel yeri. S.81
<https://turuz.com/book/title/shah-ismayilin-siyaseti-ve-kulturel-yeri>
69. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s.243
70. Yenə orada, s. 239-240
71. Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldıran. Tehran,1332, s.14
72. Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldıran. Tehran,1332, s.14
Şükürov Q. Sefevi dövlətinin quruluşu və Şah İsmayıl dövrü. Yüksək lisans tezi. İstanbul, 2006, s.138
Məhəmmədjad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri... s.265-266
Şah İsmayılın türk siyasəti və kulturel yeri, s.81
<https://turuz.com/book/title/shah-ismayilin-siyaseti-ve-kulturel-yeri>
73. Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1360, s. 32-33; Rəznəhan H. Zəmineha-ye voqu-e cəng-e

- Çaldıran və dələy-el-ə şəkəst-e səfəviyan ba təkəyə bər əsnad. //Fəsilname-ye rəvayət-e tarix. N.3, 1395, s. 3-4
- Xünci Ə. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Elektron variant, s.127
74. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 389-390
75. Şah İsmayılın türk siyaseti və kulturel yeri, s.83
<https://turuz.com/book/title/shah-ismayilin-siyaseti-ve-kulturel-yeri>
76. Raznəhan H. Zəminəha-ye voqu-e cəng-e Çaldıran və dələy-el-ə şəkəst-e səfəviyan ba təkəyə bər əsnad. //Fəsilname-ye rəvayət-e tarix. N.3, 1395, s. 5-6 ; Hüseyini S.Əvamel-e siyasi-ictimai-ye tənəş miyan-e səfəviyyə və osmani. Süxən-e tarix. N-9, 1389, s. 28-29
77. Akbarinoshad M. Şah İsmayıl və Osmanlı ili ilişkileri. Yüksek lisans tezi. Ankara, 2011, elektron variant, s. 112
78. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 55; Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s.165; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 394
79. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 395
80. Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldıran. Tehran,1332, s. 14; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 392-393
Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix (tərcüməsi O.Əfəndiyevə və N.Musalıya məxsusdur). Kastamonu, 2017, s. 423
81. Şükürov Q. Sefevi devletinin kuruluşu ve Şah İsmayıl devri. Yüksek lisans tezi. İstanbul, 2006, s. 141
Azimli D. Safevi-Osmanlı ilişkilerinde Doğu Anadolu meselesi (Ekonomik yönden)//Uşak universitesi Sosyal Bilimler Dergisi, N-2/3, 2010, s. 105
82. Akbarinoshad M. Şah İsmayıl və Osmanlı ilişkileri. Yüksek lisans tezi. Ankara, 2011, elektron variant, s. 114
83. İbadi M. Bohran-e məşruyyə-tə səltənət-e Səlim-e əvvəl və ertəbat-e an ba voqu-e cəng-e Çaldıran// Tarix-e təməddon-e İslami. N-19, 1393, s. 150

84. Yenə orada
85. İbadi M. Bohran-e məşruyyə-t-e səltənət-e Səlim-e əvvəl..., s. 153
86. Şükürov Q. Sefevi devletinin kuruluşu ve Şah İsmayıl devri..., s.147
87. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 59-66
88. Yenə orada, s.67-71
89. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.400
90. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s.92-93
91. Yenə orada, s. 93-94
92. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi... , s. 76
93. Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1360, s. 43-44; Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s. 118-119; Bəyani X. Tarix-e nizami-ye İran. Dövrə-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s.199-200
94. Yenə orada, s. 44-45
95. Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldıran. Tehran,1332, s. 21
Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s.119-120; Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi... , s. 76
Bəyani X. Tarix-e nizami-ye İran. Dövrə-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s.201
96. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi... , s. 82
97. Bəyani X. Tarix-e nizami-ye İran. Dövrə-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s.201; Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1360, s. 45
98. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi... , s. 82

99. Bəyani X. Tarix-e nizami-ye İran. Dövre-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s.202; Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1360, s. 46
100. Bəyani X. Tarix-e nizami-ye İran. Dövre-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s.202-203; Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1360, s. 46-47
101. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibəsi..., s. 85
102. Məhəmmədjad H. Osmanlı-Səfəvi ilişkileri... s. 309
103. İbadi M. Bohran-e məşruyyə-t-e səltənət-e Səlim-e əvvəl..., s.150-151; Akbarinoshad M. Şah İsmayıl və Osmanlı ilişkileri..., s. 116-117; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.403
104. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibəsi..., s. 89
105. Yenə orada
106. Yenə orada, s. 94
107. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 74-77
108. Şah İsmayılın türk siyasəti və kulturel yeri , s.109
<https://turuz.com/book/title/shah-ismayilin-siyaseti-ve-kulturel-yeri>
109. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 406
110. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibəsi..., s. 95
111. Yenə orada, s. 96-97
112. Yenə orada, s. 97
113. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 234
114. Xünci Ə. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Elektron variant, s. 130
115. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibəsi..., s. 98; Şah İsmayılın türk siyasəti və kulturel yeri, s. 91
<https://turuz.com/book/title/shah-ismayilin-siyaseti-ve-kulturel-yeri>

116. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtlik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s.78-81
117. Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1381, s. 64
118. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 410
119. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 438
- Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s.308
120. Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1381, s. 64
121. Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1381, s. 64
- Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 410
- Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s. 100
122. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi... , s. 101
123. Yənə orada, s. 102
124. Yənə orada
125. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 410-411
126. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtlik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s.82-83
127. Məhəmmədişad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri... s.335
- Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s. 154
128. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtlik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s.83-85
129. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 415
130. Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1381, s. 77
131. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtlik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s.85-86

132. Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s. 190
133. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s. 102; Şah İsmayılın türk siyasəti və kulturel yeri , s. 92
<https://turuz.com/book/title/shah-ismayilin-siyaseti-ve-kulturel-yeri>
134. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s. 104
135. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.234
136. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.94 (Tərcüməsi Oqtay Əfəndiyevə və Namiq Musalıya məxsusdur).
137. Məhəmmədişad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri... s. 346
138. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s. 105
139. Yenə orada, s. 107
140. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s. 107; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 418; Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 309
141. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, s. 94
142. Aləmara-yi Şah İsmayıl, s.520
143. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s. 108
144. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s.57-58; Çaldıran. <http://seeiran.ir/wp-content/uploads/2014/04/1-چالدران.jpg>
145. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s.108-109
146. Aləmara-yi Səfəvi, s.484; Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 287
147. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.235

148. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 95
149. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 484
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.520
150. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s.113; Tacbəxş Ə. Tarix-e Səfəviyyə. Şiraz, 1372, s.108
151. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s.114
152. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.420
153. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.94
154. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 484
Aləmara-yi Şah İsmayıl, Tehran, 1384, s. 520
155. Raznəhan H., Dərikundi R., Belucnəhi İ., Biranvənd H. Zəmineha-ye voqu-e cəng-e Çaldıran və dələyel-e şəkəst-e səfəviyan ba təkye be əsnad/Fəsilname-ye rəvayət-e tarix. 1395, N-3, s.12; Akbarinoshad M. Şah İsmayıl və Osmanlı ilişkileri. Yüksek lisans tezi. Ankara, 2011, elektron variant, s.97
156. Aləmara-yi Şah İsmayıl, Tehran, 1384, s. 520
157. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 420
Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s. 194; Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s. 161; Mehdəvi Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran. Tehran, 1369, s.20; Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.99; Hicazifər H. Şah İsmayıl-e əvvəl və cəng-e Çaldıran. Tehran, 1374, s.105; Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldıran. Tehran,1332, s. 45
158. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s. 114
159. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.236
Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.485; Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1360, s. 90; Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s. 199

160. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix, s.425
161. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 95
162. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.101
163. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s.113
164. Mehdəvi Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran. Tehran, 1369, s.20; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 420
165. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.94
166. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.101
167. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix, s.423-424
168. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s.111
169. Yenə orada, s. 110
170. Solakzadə M. Tarix. Bakı, 1992, s. 30; Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s. 111-112
171. Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, 1360, s. 88-89; Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi.Tehran, 1375, s. 164; Hicazifər H. Şah İsmayıl-e əvvəl və cəng-e Çaldıran. Tehran, 1374, s.102
172. Hicazifər H. Şah İsmayıl-e əvvəl və cəng-e Çaldıran. Tehran, 1374, s. 104
173. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s. 115
174. Raznəhan H., Dərikundi R., Belucnəhi İ., Biranvənd H. Zəmineha-ye voqu-e cəng-e Çaldıran və dələyəl-e şəkəst-e səfəviyan ba təkye be əsnad/Fəsilname-ye rəvayət-e tarix. 1395, N-3, s.14-15
175. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 95; Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 288
176. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 495

177. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 427
178. Aləmara-yi Şah İsmayıl, s.520
179. Şah-ismailin-turk-siyaseti-ve-kulturel-yeri.
<https://turuz.com/book/title/shah-ismayilin-siyaseti-ve-kulturel-yeri>
180. Xünci Ə. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Elektron variant, s. 136
181. Məhəmmədişad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri... s. 363
182. Yenə orada, s. 97
183. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 489
184. Aləmara-yi Şah İsmayıl, Tehran, 1384, s. 522
185. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 489
 Aləmara-yi Şah İsmayıl, Tehran, 1384, s.523
186. Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s. 169
187. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.427
 Hicazifər H. Şah İsmayıl-e əvvəl və cəng-e Çaldıran. Tehran, 1374, s. 113
188. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.102
189. Hicazifər H. Şah İsmayıl-e əvvəl və cəng-e Çaldıran. Tehran, 1374, s. 113
190. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix, s.425
191. Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 497
192. Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldıran. Tehran,1332, s. 51
 Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.428
193. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan mühari-besi..., s. 116-117; Məhəmmədişad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri... s. 365; Solakzadə M. Tarix. Bakı, 1992, s. 32
194. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix, s.425
195. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 487-488
196. Yenə orada, s.488-489
197. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 95-96
198. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.236

- Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.289
199. Bəyani X.Tarix-e nizami-ye İran. Dövre-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s.221
200. Bəyani X.Tarix-e nizami-ye İran. Dövre-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s.222-223
- Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 428
201. Bəyani X.Tarix-e nizami-ye İran. Dövre-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s.222-223; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 428; Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s.310-311
202. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.240
- Bəyani X.Tarix-e nizami-ye İran. Dövre-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s.223; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 445
203. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.96
204. Türk Silahlı Qüvvələri tarixi. Çaldıran meydan müharibəsi..., s. 115
205. Yənə orada, s.116
206. Yənə orada, s.117
207. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.241
- Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.432
- Bəyani X.Tarix-e nizami-ye İran. Dövre-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s.223
208. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvrix, s.426-427
209. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.241
- Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.432
- Bəyani X.Tarix-e nizami-ye İran. Dövre-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s.223
210. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 96
211. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.290
212. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 432

213. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi..., s. 119
214. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 492
Aləmara-yi Şah İsmayıl, Tehran, 1384, s.527
215. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 492
216. Yenə orada
217. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 494-495
Aləmara-yi Şah İsmayıl, Tehran, 1384, s.528

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ3

I FƏSİL

ŞAH İSMAYILIN ƏCDADLARI10

1. Şah İsmayılın ulu əcdadları	10
2. Şeyx Səfiəddin	21
3. Şeyx Sədrəddin	40
4. Xoca Əli	47
5. Şeyx İbrahim	57
6. Şeyx Cüneyd	67
a) Sultan Cüneydlə Qaraqoyunlu Cahanşah arasındakı münasibətlər	71
b) Sultan Cüneydin Diyarbəkəre səfəri	77
c) Sultan Cüneyd və Uzun Həsən münasibətləri	93
ç) Sultan Cüneydin Şirvana hücumu	98
7. Sultan Heydər	107
a) Sultan Heydər Şirvana hücumu	120
b) Sultan Heydər Şirvanşah Fərrux Yasarla döyüşü	126
8. Sultan Əli	145
9. İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat	168

II FƏSİL

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN YARADILMASI182

1. İsmayıl Mirzənin anadan olması və sürgünlük həyatı	182
2. İsmayıl Mirzənin Lahican həyatı	192
3. İsmayıl Mirzənin öz hərəkətinə başlaması	204
4. İsmayıl Mirzənin Ərdəbilə dönüşü	212
5. İsmayıl Mirzənin Çuxursəəd yürüşü	225
6. Qızılbaş qoşunlarının Gürcüstan yürüşü	235
7. İsmayıl Mirzənin Şirvan yürüşü	238
8. İsmayıl Mirzənin Bakı üzərinə hücumu	251

9. İsmayıl Mirzə ilə Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə arasında Şərur döyüşü	259
10. İsmayıl Mirzənin Təbrizə daxil olması və Səfəvi dövlətinin təsis edilməsi	278
11. Şah İsmayıl ilə Əlvənd Mirzənin növbəti qarşılaşması	284
12. Şah İsmayıl ilə Ağqoyunlu Sultan Murad arasında döyüş	291
13. İsfahan və Şirazın ələ keçirilməsi	318
14. Dəməvənd-Rüstəmdar istiqamətində hərbi yürüş	334
15. İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat	368

III FƏSİL

ŞAH İSMAYILIN SƏLTƏNƏT HÜDUDLARININ GENİŞ-LƏNDİRİLMƏSİ SAHƏSİNDƏKİ FƏALİYYƏTİ 383

1. Şah İsmayılın qərbə doğru hərbi yürüşləri	383
2. Bağdadın ələ keçirilməsi	408
3. Xuzistan və Luristan üzərinə hücum	413
4. Şirvan üzərinə növbəti hücum	423
5. Xorasanın fəthi	426
a) Mərv döyüşü	455
b) Mazandaranın ələ keçirilməsi	481
c) Mərv döyüşünün nəticələri ilə bağlı Osmanlı sarayına elçilik göndərilməsi	485
6. Şah İsmayılın Herata yürüşü	488
7. Əmir Nəcmi rəhbərliyi altında Səfəvi qoşunlarının Türcüstan yürüşü	499
8. Şah İsmayılın Xorasanə növbəti yürüşü	536
9. İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat	563

IV FƏSİL

ÇALDIRAN DÖYÜŞÜ577

1. Sultan Bəyazidin hakimiyyəti illərində Səfəvi-Osmanlı
--

münasibətləri	577
2. Anadoluda Şahqulu baba üsyanı	600
3. Sultan Səlimin hakimiyyətə gəlişi və Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin yeni dövrü	613
4. Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin gərginləşməsinin səbəbləri	631
5. Sultan Səlimin Şah İsmayla qarşı müharibə hazırlıqları	644
a) Osmanlı qoşunları	652
b) Şah İsmayla qarşı müharibə fitvası	659
6. Sultan Səlimin Şah İsmayıl üzərinə hərbi yürüşə başlanması. Sultan Səlim-Şah İsmayıl məktublaşması	662
7. Osmanlı qoşunlarının rastlaşdığı çətinliklər	691
8. Döyüşqabağı hərbi müşavirələr	697
9. Qoşunların sayı və döyüşqabağı düzülüşü	703
10. Çaldıran döyüşünün gedişi	716
a) Döyüşün başlangıç hissəsi	716
b) Şah İsmayılın sağ cinahda döyüşə qoşulması	724
c) Səfəvi qoşunlarının sol cinahında döyüşün gedişi	738
ç) Səfəvi qoşunlarının uğursuzluğu	741
11. İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat	749

Nəşriyyat direktoru: İsmayıl Nərimanoğlu

Kitab hazır depozitivlərdən istifadə edilərək
“Maarif” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin “Maarif”
Dövlət Tədris Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyatı

Çapa imzalanmışdır: 31.05.2021

Kitabın formatı: 60x84 1/16.

Həcm: 48 ç.v.

Ünvan: Mətbuat prospekti, 529-cu məh.